

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XX. KÖTET, 1—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

I.OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történeti
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1963

I. OSZT. KÖZL.

*A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY
ELŐADÁSAI AZ 1963. ÉVI NAGYGYŰLÉSEN*

MAGYAR IRODALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZT

Az Irodalomtörténeti Intézetben folyó munka, a kézikönyv XX. századi kötetének szerkesztése során néhány megoldatlan, nyitott kérdésbe ütközünk; leginkább a két világháború közti szakasz tárgyalása során. Ezekről szeretnék szólni.

Talán nem is kell hangsúlyoznom: a legújabbkori irodalom tudományos feldolgozása éppenúgy szigorúan irodalomtörténeti feladat lehet, mint a régebbi koroké, még akkor is, ha kutatásakor különleges módszertani nehézségekbe is ütköziünk (pl. a hosszabb életpályák és az aránylag rövid korszakhatárok kérdése, a forrásanyag sajátos volta, általában a feldolgozandó anyag nagyságának megnövekedése stb.). És mégis: régebbi korok kutatói egyre inkább egy egységes politikai-szellemi áramlat, vagy stílus nevével tudják átfogni korukat (reneszánszról szólnak vagy a felvilágosodásról, a romantika koráról vagy a realizmuséról), mi ilyen átfogó megnevezést eddig nemigen találtunk korunkra.

I.

Hogyan tárgyalták, milyen szempontok szerint osztályozták az eddigi munkák a két világháború közti időszakot? Az 1945 előtt íródott művek közül SCHÖPFLIN ALADÁRÉ (1937-ben) alapján a Nyugat első nemzedéke szempontjából látta a fejlődést; művében mintegy a Nyugat második hullámaként tárgyalja az új nemzedékeket. SZERB ANTAL — még korábban, 1934-ben, a neo-konzervativizmust, majd a rákövetkező neo-biedermeiert látja korára jellemzőnek; PINTÉR JENŐ — 1940-ben írt sajátosan matematikai korszakolású művében — a korszak alapvető vonásának a magyar irodalom egységének felbomlását tekinti; s ha valamit érzékel egyáltalán korából, akkor az a különféle — stílus, faj, terület okozta — széttagoltság.¹

¹ „A magyar irod. szellemi és erkölcsi egysége ebben a korszakban végzetesen felbomlik. Külön utakon haladnak a hagyományörző nacionalista írók, külön a nyugatos eszmékkel telített impresszionisták, külön a naturalisták, a szocialisták, a katolikusok, a zsidók, utóbb — a világháború katasztrófája után — az erdélyiek, a felvidékiek, s a délvidékiek. A jobboldali és a baloldali irodalom ellentétét, szembenállását, a keresztények és zsidók ellentétét... nem tudja megszüntetni semmiféle jószándék.” (Magyar irodalomtörténet VIII/II. 1356.)

A korszak széttagoltságába más módon igyekszik rendet vinni az irodalomtörténetírók egy csoportja, akik a kor alapvető fontosságú tényének a népi irodalom előretörését látják. Közülük a leghatározottabb VÁRKONYI NÁNDOR munkája, aki 1940-ben az újabb magyar irodalmat három nagy ízületben mutatja be: a realizmus (1880—1900); a modernség (1900—1920); s a népi irodalom (1920—1940) kategóriáiban, ez utóbbiban látva a kor meghatározóját, s ide sorolva Erdélyi József, Kodolányi János, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, József Attila, Veres Péter és Féja Géza művét; a kor megalapozójának Szabó Dezsőt tartva. Mint ismeretes, alapjában hasonló jellegű más „népi” irodalomtörténetek, FÉJA GÉZA (személyi elfogultságaiából eredő furcsa félre-kategorizálásokkal), GOMBOS GYULA, JANKOVICH FERENC beosztása is.

A felszabadulás után az első kísérlet a két világháború közti kor irodalmának bemutatására, kategorizálására 1949-ben történt; az újjáalakult Irodalomtörténeti Társaság munkaközösségeiben.² A tézisek a korszaknak mindenekelőtt negatív vonásait emelték ki; szóltak a népiesekről, urbánusokról, a Nyugat harmadik nemzedékét egyöntetűen „pocsolyába süllyedő dekadens irányzatnak” könyvelték el. Egyetlen pozitív jelenséggént József Attilát emelték ki.

Árnyaltan, a kor bonyolultságára ügyelve veti fel az időszak tagozódásának kérdését BÓKA LÁSZLÓ, egyetemi jegyzeteiben.³ A korszakot, szerinte sajátos, mély ellentmondás jellemzi: a magyar társadalom, a magyar nép nem tud kitörni, nem tud úrrá lenni a fasiszmus és a háború erőin. Gazdag forradalmi örökség maradt a magyar irodalomra, de a két világháború közti korszakban az irodalomra elsősorban a hasadozottság, a széttagoltság jellemző; az, hogy íróink nem találnak közös utat, nem lelnek egymásra; „irodalmunk e korszakának nincs központi irodalmi irányzata.” Bóka László elveti mind a népi mozgalmak egyedüli mozgalommá való deklarálását, mind azt a törekvést, hogy mesterségesen konstruáljunk egy szocialista irodalmi csoportot s ehelyett inkább a korszak íróit általában összefűző tudati elemeket hangsúlyozza (polgári műveltség válsága, hivatalossággal való szembenállás, az írói alkotó munka bizonyos közös tendenciái; a realizmus új igénye). Ez egybekapcsoló tendenciák mellett világnézeti különbségek választják szét, politikai irányok szerint az írókat. Így beszél Bóka László konzervatív, polgári, népi és szocialista irodalmi törekvésekről; külön felhívja a figyelmet a polgári irodalom fontosságára.

Ismét más koncepciót tükröz az 1962-ben készült egyetemi programtervezet, bizonyos fokú visszatérést a Várkonyi-félehez. Beszél ugyanis a Nyugat-mozgalom polgári-humanista hagyományainak továbbéléséről, szür-

² Ld. BARTA—SZAUDER: A magyar irod. korszakai, It 1949. 104.; Magyar irodalom, It 1950. 202—203.

³ BÓKA LÁSZLÓ: A magy. irod. tört. a két világháború közt. Kézirat. Bp. 1957.

realista kísérletekről; a konzervatív irodalomról szólva kiemeli a korszerű társadalmi kérdések felvetésének igényét, végül középpontba helyez „egy olyan irodalmi irányzat”-ot, „amely a szocialista realista irodalmiság kialakulása felé halad s magával sodorja a paraszti nyomorúsággal foglalkozó haladó értelmiségi írókat...” József Attila, Erdélyi József, Illyés Gyula... Radnóti Miklós... Veres Péter stb. szerepelnek a névsorban. Ez a koncepció tehát polgári-szürrealistával és a társadalmi haladás felé forduló konzervatívval szemben egy egységes irányzatot lát uralkodónak, amely egyaránt magában foglalja a szocialista, a polgári radikális, a népi írókat.

Végül: a magam kísérletében, a XX. századi magyar irodalom összefoglalásában, négy áramlat szerint próbáltam csoportosítani. Az áramlatok: a konzervatív-hivatalos, a polgári irodalom különféle csoportjai (a második és harmadik nemzedék), a népi írói mozgalom és a szocialista irodalom, ez utóbbinak is középpontjában a forradalmi szocialista irodalomnak nevezett irányzat.

A munka során azonban kiderült: ezt a felfogást is meg kell — legalábbis egyelőre — kérdőjeleznünk; s fel kell vetnünk, helytálló-e, hol kell rajta változtatni.

II.

Induljunk el távolabbról, a világirodalom jelenségei felől. Ám itt is hallatlan nehézségekbe ütközünk, s kevés fogódzót találunk a magyar irodalom „betájolásához”. Az imperializmus újabb szakaszának, egyúttal a proletárforradalmak korának irodalmát sem a marxista, sem a polgári irodalomtörténészek nem tudják — s nyilván nem is lehet — egyetlen stílusirány jelzőjével illetni; más s más szempontból, de mindnyájan a kor összetettségét, a bonyolult tendenciák sokaságát hangsúlyozzák.

Kétségtelen: megjelenik s kialakul ebben a korszakban az irodalom új iránya: a szocialista realizmus. Ezt a tényt minden szempontból el kell ismerni, annál is inkább, mert nemcsak eszmeiségben, hanem funkciójában is újat hoz; újat a közönséghez való viszonyában, író és olvasó, író és politikai hatalom viszonyában; létével segít megdönteni olyan öröknek vélt ellentétet, mint író és közönség, művész és kora. (Ami nem jelenti azt, hogy a szovjet irodalomban rázkódások, nehézségek és egyéni tragédiák nélkül alakult volna ki irodalom és közönség új kapcsolata s hogy a személyi kultusz évei ezt a fejlődést is ne akadályozták volna.)

Mert a kor egyik legfeltűnőbb jelensége: a polgári társadalomban művész magányának, elszigeteltségének, koronkívvülkerülésének további fokozódása, — ugyanakkor állandó kísérlet ez elszigeteltség áttörésére a polgári kereteken belül is,⁴ művész és közönség (már a múlt századtól megbomlott) viszonyának

⁴ Vö. erről LUKÁCS GYÖRGY: Német realisták, Bp. 1955. 274. skk.

további romlása, a meg-nem-értett, elforduló és előfutár művész, — s ennek ellenhatásaként a népzézer-vates művész megjelenése. A polgári irodalmat, művészetet tekintve valóban igaz MUSCHG híres könyvének címe: *Tragische Literaturgeschichte*.

Abban a kérdésben, hogy a szocialista irodalmon kívül milyen tendenciákat láthatunk a kor irodalmi képében, erősen eltérő véleményeket (s aránylag kevés összefoglaló ábrázolást) kapunk. A marxista irodalomtörténészek kiemelik a Szovjetunióon kívül keletkezett szocialista irodalmi alkotásokat, s beszélnek hol egy kritikai realista, hol egy „modern realista” áramlatról, amely erős ágként vonul végig a kor irodalmán. Abban erősen eltérnek a vélemények, vajon itt a szocialista realizmus felé tartó, átmeneti jelenségekről van-e szó (mint IVASCSENKO állítja), vagy attól befolyásolt, de önálló, életerős áramlatról (mint újabb munkái sorozatában MOTILJOVA mutatja ki), hogy alapja a széles demokratikus tömegek tiltakozása-e az imperializmus ellen; vagy a burzsoázia bizonyos rétegeinek hangja.⁵ A mi marxista irodalomtudományunkban LUKÁCS GYÖRGY sok művében tett mélyen szántó megállapításokat e kor irodalomtörténetének általános vonásaira nézve; ő — (nagyon egyszerűsítve s általánosítva tanításait) — az első világháború után a szocialista realista irodalom mellett a kor irodalmának igen sok megnyilvánulásában (a naturalizmustól az avantgard különféle irányaiig) a realizmus bomlásüteteinek megnyilvánulásait látja; s velük szemben felhívja a figyelmet a kritikai realizmus egészséges kezdeményeit folytató demokratikus, humanista realistákra; bennük testesül meg a század legtiszteletreméltóbb kezdeménye.⁶

Egységes, összefogó, történeti kép a mai nyugati irodalomtörténészek közt sem alakult ki a korról. Nem szólva olyan munkákról, amelyek a század tizes éveitől az ún. izmusokat tekintik egyedül az irodalom fővonalának, a világirodalomtörténetek legtöbbje is inkább csak részjelenségeket, folyamatokat, problémákat regisztrál és nem nyújtja a folyamat egységes képét. Általában a naturalizmus, ill. a szimbolizmus idejéig tudják egységesen megrajzolni az irodalom történetét; az irodalomtörténetek egy része leírja a század elején az irracionizmus felé való fordulást, az izmusok indulását, sőt az expresszionizmus végét, de tovább összefoglaló képet nem képes adni.⁷ Ez

⁵ Vö. erre vonatkozóan: MOTILJOVA: A szocialista realizmus kérdései a külföldi irodalmakban (Vopr. Lity. 1958. 11.; a HÉRA ZOLTÁN-szerkesztette Realizmus és modernizmus kötetben is, 140—189.). IVASCSENKO álláspontjára vö. Vil. Figy. 1959. 144.; MOTILJOVA újabb cikke: A XX. századi realizmus vitájához. Válasz B. Szucsokovnak. Vopr. Lity. 1962. 11.; vö. még a recenziót Motiljova könyvéről: Vil. Figy. 1962. 430.

⁶ LUKÁCS GYÖRGY: A történelmi regény, Bp. 213. skk. Thomas Mann (A német realisták c. kötetében Bp. 1955.) 293, 309. stb., Wieder den missverstanden Realismus, Hamburg, 1958. 11., 13. skk. 65. stb.

⁷ Pl. az EDUARD VON TUNCK-féle *Illustrierte Weltliteraturgeschichte* (Zürich, 1955) III. kötete a realizmus után ilyen fejezetcímeket ad: Vom Realismus zur neuen Metaphysik, Auffüllung und Verschiebung der Fronten, Katastrophe oder Krisis? — Egy amerikai egyetemi kézikönyv (DONALD W. HENLEY: *Essentials of Contemporary Lite-*

alól még olyan — sokban színvonalas — gyűjtemény sem kivétel, mint a Pléiade enciklopédiája, amelynek Gaëtan Picon által írt bevezető tanulmányai is csak általános megfigyeléseket tartalmaznak az új irodalom „stílusáról”; megállapítják, hogy ilyen egyöntetű stílusról nem lehet szó s leírják az új-realizmus és az új irracionizmus egyidejű megjelenését. Az utóbbi években megjelent irodalomtörténeti munkák közül az egyetlen R. M. ALBÉRÈS-é⁸ kísérli meg összefoglalóan, történeti szempontból feldolgozni a kort. Szempontjaival, megállapításaival igen sokban nem érthetünk egyet; bár elvben feldolgozza a mi irodalmainkat is, elemzéseit elsősorban a nyugati irodalomra építi; a kor irodalmának — szerinte — egyik alapvető meghatározó tényezője az egzisztencializmus (azaz a szorongás, a rettegés, a halálfélelem), lényegében az egzisztencializmus jelentkezését és kifejlődését kutatja a század elejétől, — a maga módján így is számot adva a nyugati értelmiség egy bizonyos tudatállapotáról. Mégis: megfigyelései, történeti fejtegetései sokban tanulságosak, látja az egyes történeti időszakoknak belső mozgását, önálló fejlődését is, így 1914–32-ig *Les fièvres et l'inquiétude* jegyében foglalja össze a kort. Az 1932–1942 közti időszak szerinte a „*déchirement et l'action*” időszaka, az „engagé” irodalom keletkezése.

Átmeneti ez a korszak, kétségkívül a régi bomlásának, az új keresésének, lassú kialakulásának kora. A századelőtől fogva ott van a szocialista eszmeiségű irodalom vonulata, Gorkijtól indulva; s ezt az áramlatot a közép-pontban kell látnunk akkor is, ha a klasszikus kritikai realista formákhoz kapcsolódva, s akkor is, ha új formákat kutatva járják egyes alkotói s csoportjai útjukat.

Mellette a század elején — különösen a mi közép-európai tájainkon — a divatos, szórakoztató és elringató felszíni művészet mellett felbukkan az olyan íróké, akik a kor rettenetét, szörnyűségét, nyomását érzik leginkább, s akik nemcsak a jelent érzékelik, hanem a még sanyargatóbb jövőtől, a polgári társadalom még szörnyűbb fejlődésétől félnek; akik mintegy az imperializmus szakaszába lépő kapitalista társadalom atomizáló, elernyesztő

ature, Barrows Educational Series, New York 1954) szerint a 20. sz. irodalmát „extreme diversity” jellemzi, „no one single school, no one tendency, which can be said to typify the age”. Az irodalmat két nagy ízületben tárgyalja. A realistákat, naturalistákat, regionalistákat, majd a reakciót a realizmusra (azaz a lélektani regényt, a neoromantikát, az impresszionizmust és a kísérleteket). A katolikus, valamint az egzisztencialista alkotókat külön tárgyalja (intellektuális és ideológiai irodalom címmel) s ismét külön fejezetben a szovjet irodalmat. — Egy újabb angol irodalomtörténet (J. M. COHEN: *A history of Western Literature*, London, 1961) a romantika óta nem lát a korszakot összefoglaló stílus vagy eszmei irányzatot, tárgyalása a műfajok belső problémáinak tagolására esik szét. — A KNAUR-féle világirodalomtörténet (Erwin Laath, Zürich—München, 1953) is csak kitekintést ad a múlt század vége óta eltelt időről. — Egy újonnan megjelent közikönyv (HERMANN GLASER: *Weltliteratur der Gegenwart*, Ullstein Bücher, 1962), is problémakörönként tárgyalja az elmúlt évtizedeket, történeti összképet meg sem kísérel adni.

⁸ R. M. ALBÉRÈS: *L'aventure intellectuelle du XXe siècle*, Paris, Albin Michel, 1959.

hatását tükrözik (Kafka, Rilke, Trakl — vagy képeikben Edward Munch, Egon Schiele — vagy a korai Bartók). Néha náluk, néha másoknál — megjelenik a kitörési vágy is: megoldás keresése, sóvárgás új társadalom, új ember felé (ismét csak jelzésszerűen: Apollinaire-től a kubista festőkig; ezeknek a törekvéseknek egy fontos része az aktivista expresszionizmus).

Az első világháború határt jelöl: csalódás és remény véglelei feszítik a művészeket, egy egész társadalom, egy egész világkép vizsgázott le a háborúval, ugyanakkor vérben és vasban, de megszületett a reménység új állama, a Szovjetunió; az 1919–24-ig tartó évek a forradalmi hullám évei Európaszerte. Az irodalomnak is lázas, forrongó évei ezek; a szovjet szocialista irodalom első tényei (Majakovszkij költészetének egy szakasza), a kiutat kereső avantgardizmusok fellendülése (pl. a vereség érzetéből született, új megoldást kereső szürrealizmus), általában az újat akarás, új műfajteremtés, a közönséggel való új kapcsolatok kialakítása az évek egyik törekvése; de már igen hamar a csalódás, kiábrándulás, dezertálás, vagy menekülés is (a német expresszionizmus széttörése).

E lázas évekre a húszas évek közepétől — párhuzamosan a kapitalizmus stabilizációjával — sajátos lehiggadás következik; ez a korszak, amelyet SZERB ANTAL „neo-frivol”-nak nevezett, a formajátékok, az önmagába vonulás korszaka, az új megoldások lassú kikovácsolásáé; a baloldali irodalomban meg az erőgyűjtésé, témakeresésé, kérdések tisztázásáé.

A harmincas években azután — a gazdasági világválság hatására, a német fasizmus nyomására, a népfrontpolitika segítségével is — szinte az egész európai irodalomban fellendülés és ugyanakkor balfelé fordulás következik be, új formák bukkannak fel. Ez az időszak, amikor a Szovjetunióban az I. Írókongresszus ideje táján sajátos arculatát kapja a szocialista realista irodalom, amikor a francia, német, angol írók nagyrésze (Malraux-tól Auden-ig) „engagé” lesz; ebben az időszakban erősödnek meg a máig tartó új realista, humanista áramlatok, az olasz neorealistáktól Hemingway-ig; s olyan alkotók, mint Th. Mann is ekkor érnek pályájuk egy bizonyos fordulójára. Mert az a korszak egyúttal egy újfajta realizmus, ha úgy tetszik, modern klasszicizmus korszaka is; az avantgardizmusok vívmányaival meggazdagodott, de lehiggadt realista ábrázolásmód, a hagyományokat folytató, de modernebb átértelmezésű stílus: politizáló, de nem plakátszerűen hangos, gondolati, de nem elvont művészet kezd itt kialakulni: lírában, prózában, drámában, zenében, képzőművészetben. Ez a szerencsés „baloldali klasszicizmus” nagy jövőre van hivatva, indításai máig hatnak, s ismét visszanyúlunk hozzájuk.

Ha olyan pályák ívét tekintjük, mint — hogy csak néhányra utaljak — a lírában Aragoné, Nezvalé, József Attiláé, prózában Leonové, Heinrich Manné, Leonhard Franké, zenében Bartóké — akkor talán általánosnak fogjuk tekinteni az avantgardizmusok láza után az újfajta szintézis, új har-

mónia megteremtésére irányuló törekvést. Ezt az állításomat kétfelé is szeretném megvédeni: azok ellen, akik csak az avantgardizmusokban látván a kor egyedüli igazi fontos áramlatát, félnek attól, hogy realista szintézisről szölgünk; s azok ellen, akik az avantgardizmusokat múltó, dekadens, bomló közjátéknak tartják, s a kor realista törekvéseit csak a nagy polgári kritikai realista törekvésektől eredeztetik. (Azt se titkoljuk el, hogy a marxista irodalomkritikában ez a realizmus felé való fordulás már 1934—35-ben gyakran egyoldalúan, mereven, helytelenül történt, az előző évek kezdeményeinek merev elítélésével.⁹)

Nem sokáig tartott az általam „baloldali klasszicizmus”-ként jellemzett szakasz; a fasizmus és a háború megtörte a lendületet; a személyi kultusz évei a Szovjetunióban részint magára az irodalomra hatottak merevítően, részint a nyugati művészértelmiséget taszították. Nehéz években sok művész bizonyult gyengének a nyomás alatt; mégis: abban a néhány országban, ahol németellenes, antifasiszta irodalom kialakult (Franciaország, Csehszlovákia, Jugoszlávia), ez előző időszak kezdeményei érlelődtek meg.

III.

Magyarországon természetesen az általános európai irodalmi fejlődés helyi módosulásokkal érvényesült. Már a századelő sajátos mozgalmi is más szint nyertek nálunk; Adynál egyszerre jelenik meg a nagyvárosi, a modern ember rettenete, sőt a fennálló rend szétbomlásán érzett szorongás forradalmas szándékkal, tiszta lendülettel, jövőt hívó akarással. Az ő lírája — a következő korszak alapvetése is, minden haladó, jobb jövőért küzdő törekvés valamilyen módon kapcsolódik hozzá. De a két világháború közti magyar irodalom történetére éppen az a jellemző, hogy egy nagyszerű irodalmi lendület megtörésével indul: a magyar polgári forradalmiság irodalma, amely annyi nagy tehetséget, építő lendületet hozott elő, erőszakosan félbeszakadt. Az új magyar irodalomnak az a nagy kezdeménye, amely — az 1880-as évek előzményei után — 1900 után teljesedett ki; s amely egyszerre jelentett a mi viszonyaink között új irodalmi formákért való küzdelmet és Magyarország polgári átalakításáért vívott harcot, egyszerre a szépségért való rajongást és a munkásokkal való kezefogást, a misztikumot és a valóság plebejus indulatú felmérését; amely egyszerre hozta el az európai irodalom megannyi vívmányát: az analitikus regényt, a drámai novellát, a szimbolikus Én-központú lírát — ez a nagy mozgalom derékbátört, elfulladt. Lelke, vezetője, értelemadója: Ady Endre meghalt. Az új irodalmi mozgalom legtöbb tagja — akik általában szoros szövetségben álltak a polgári radikális mozgalmakkal s egyesek közülük a szervezett munkássággal is — logikus-természetes módon

⁹ Vö. ILLÉS LÁSZLÓ: Régi viták az avantgard-ról (Kézirat — sajtó alatt).

csatlakoztak még az 1918. évi polgári forradalomhoz; és ugyancsak saját pályájuk logikájának törése nélkül, az 1919. március 21-i Tanácsköztársasághoz. Igaz: a legtöbben nem szocialistaként, s nem is problémáktól mentesen, de a sodrás, az irány a szocializmus felé — s egy kialakuló szocialista irodalom felé vitt. Azokat még inkább ez irányba hajtotta a történelem, akik már eredetileg is — a szocializmushoz közelebbről indultak; a kispolgárság radikálisabb képviselőit, az anarchista-szindikalista ideológiájú formaforradalmárokat; a kevésszámú olyan író, aki már 1919 március előtt is kommunisztának vallotta magát. Az irodalomtörténész nem jósolhat: de valószínűnek tarthatja, hogy a fejlődés — bizonyára nem ellentmondásoktól, problémáktól, kitérőktől, egyéni kisiklásoktól mentesen — egy egységes magyar szocialista irodalomhoz jutott volna el — mint ahogy ilyenfajta volt a fejlődés iránya a képzőművészetben s zenében: Kernstok Károly és Berény Róbert — Bartók Béla és Kodály Zoltán útja bizonyítja.

Ezt az alapjában egészséges fejlődésvonalat törték meg brutális erőszakkal a történelmi események, s 1919. augusztus 1-e végét szakasztotta nemcsak a magyar proletárdiktatúrának, Magyarország egy nagy történelmi lehetőségének, hanem a magyar irodalom egészséges, szerves fejlődésének is. Az egyenes szó helyett a rejtett beszéd kora jött el; sokan megtorpantak, félresiklottak; megalkuvások és hitetvesztések tanúi lehetünk; álideológiák, valódi és hamis eszmei-politikai dilemmák bukkannak fel; a plebejus indulat, a jövőt változtatni akaró szándék kerülő utakat keres; csak lassan, sok gátló akadályt legyőzve bontakozik ki a változatlanul szocialista eszmeiségű írók műve.

A hasadozott, sokfelé tört irodalomban, az ellenforradalom viszonyai közt a hamis tudat legkülönbözőbb formái, a valódi viszonyokat eltakaró legkülönbözőbb ideológiai, tudatbeli elemek bukkannak fel. Valóban: a félreértések, a tragikus tévedések, az erők közt szakadékot teremtő ál-ellentétek időszaka ez. Ezek az ideológiai tényezők a magyar társadalom sajátos szerkezetéből érthetők. A legnagyobb feszítőerők kétségtelenül a magyar társadalmi fejlődés meg nem oldott kérdései, a végig-nem-vitt polgári, az eltiport szocialista forradalom, — a magyar agrárkérdés és mezőgazdasági munkásság problémája, az ország korszerű átalakításáé. De ezeket az alapkérdéseket keresztezik mások; amelyek sokak számára elfedik az igaziakat. Elsősorban a magyar nacionalizmus, s sajátos magyar illúziók, a magyar társadalmi fejlődés felemás voltából következő elemek. Az 1867-es kompromisszum következtében kialakult egy nagyszámú magyar tisztviselő-, kispolgári s polgári réteg; amely egy bizonyos magyar nagyhatalmi illúzióban nőtt fel; egyszerre, az ország területcsökkenése következtében, egzisztenciájában is fenyegetve érzi magát; s 1919 után minden eddiginél erősebb, agresszívabb politikai erőként jelentkezik; s a kor csaknem minden jobboldali jellegű politikai s szellemi mozgalma rá támaszkodik. Igaz: a kor uralkodó erői vál-

tozatlanul a nagybirtok és nagytőke; de a politikai végrehajtó hatalmat — az ellenforradalom első éveiben s a harmincas években egészen nyíltan, közben kissé háttérbe szorulva — ez a tisztviselőkből, katonatisztekből, államhivatalnokokból álló réteg gyakorolja; hátvédjéül igen széles kispolgársággal, „altishti” jellegű réteggel. A „nemzeti közvéleményt”, a hangadó közeget ők képviselik; az ő elégedetlen fiataljaik vesznek részt a húszas-harmincas évek ifjúsági mozgalmaiban. Társadalmilag, kulturálisan erősen elválasztva tőlük él a kor magyar polgárságának másik, főként zsidószármazású, kereskedő, iparos, magántisztviselő-része; a zsidókérdés, az antiszemizmus az egész időszaknak egyik leginkább szétválasztó, mindkét részről megosztó jellegű kérdése. Egyébként ennek a zsidószármazású polgári rétegnek egy része — a mi sajátos viszonyaink között — igen gyakran dzsentrí-nacionalista tudatformákat fogad el, azokhoz asszimilálódik. A radikális, a szocialista értelmiségi réteg igen vékony; a munkásmozgalom erősen megosztott; a munkásságnak csak egy része valóban nagyipari jellegű. A parasztság egy nagy része — már pusztán anyagi körülményeinél fogva is — politikailag, kulturálisan passzív.¹⁰

Mindebből érthető a „magyar nemzeti”, a nacionalista, a sovíniszta tudati elemek nagy súlya, sőt túlsúlya az irodalmi fejlődésben. Már többször szóltunk ezekről a kérdésekről;¹¹ most csak arra utalnánk, hogy a kor egész gondolkodását, szellemi megnyilvánulásait át meg átszővi ez a magyar nacionalizmus, amelynek tápot ad a trianoni béke nem egy, valóban igazságtalan rendelkezése is. A magyar nacionalista indulat nemcsak nyílt s brutális kitörésekben nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a viszonylagos haladásért, a rendszer bizonyos fokú változtatásáért küzdő szellemi mozgalmak is kisebb vagy nagyobb mértékig a magyar nemzeti gondolat valamely formáját öltik fel. A kor egész szellemi életét átlengi ez a helyenként már-már misztikusnak tűnő, kiélezett nemzeti, faji magyarság-gondolat. Az ellenforradalmi rend elleni tiltakozás, a németellenesség, sőt olykor a haladás nemzetközi erőihez való hűség is egy „virtuális Magyarország” a „magyar lényeg, magyar eidosz” keresése jegyében nyilvánul meg; a legszebb alkotások egy része is a „magyarság-gondolat” jegyében fogant. Gondosan kell hát különböztetnünk a vizsgálatnál: meg kell tudnunk látni azt is, ha társadalmi elégedetlenség, vagy egyenesen szűkkörű sovínizmus elleni tiltakozás öltözik olykor „nemzeti”

¹⁰ Vö. NEMES DEZSŐ: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—21. Bpest. Ak. Kiadó, 1962. — BALÁZS BÉLA: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bp. Kossuth, 1958. — LACKÓ MIKLÓS: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Kossuth, 1961. — HANÁK PÉTER: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Történeti Szemle 1962. 2. — RÁNKI GYÖRGY: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történeti Szemle. 1962. 3—4. — SZABÓ ÁGNES: A KMP az ellenforradalmi rendszer társadalmi viszonyairól. uo. — LACKÓ MIKLÓS: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről. Uo.

¹¹ Vö. A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében. I. OK. XVI. 1—4. (1960). 133 skk.

formába. Ez volt a helyzet a 20-as évek elején, amikor az Erdély és a Psalmus Hungaricus igazabb magyarságot, sőt igazabb magyar nacionalizmust állított szembe a talmival; s ez a negyvenes évek németellenes „szellemi honvédelmé”-ben. A kor marxista kritikája nem mindig tudott finoman különböztetni; nekünk kell megtennünk; de változatlanul felismerve azt a szinte tragikus dilemmát, amelybe így legnagyobbjaink is jutottak. Meg kell jegyeznünk: részint visszahatásként felbukkannak a korszakban a teljes nemzeti közömbösség, a kozmopolitizmus jegyei is.

A hamis tudatformák egy másik megnyilvánulása: a válságból *jobbfele* való kitörés kísérletei. Ismeretes, hogy az imperializmus korszakának válságait nemcsak a marxizmus, hanem a romantikus antikapitalizmus jegyében, vagy egyenesen szélső jobboldali, fasiszta irányban is kísérelték megoldani. A polgári demokráciát lehet romantikus-reakciós módon is bírálni, a kapitalizmust lehet retrográd szemszögből támadni.¹² (A marxizmusnak ezt a sokat hangoztatott igazságát a ma Nyugat-Európájának nem egy jelensége igazolja.) A fennálló rend megváltoztatásának ilyen jobboldali politikai és szellemi változatai gyakorta jelentkeznek nálunk is a korszak folyamán. Történeiszek figyelmeztettek rá, hogy az uralkodó osztályok alsóbb csoportjainak milyen nagy hatásuk volt a korban a kispolgárság, az értelmiség egészére; s éppen az ő ideológiájuk egyik jellemző vonása volt: a forradalom-ellenesség összekapcsolása a dualizmus liberalizmusának bírálatával, új politikai rend megteremtése szükségességének hangoztatása. Az általuk elképzelt politikai rend pedig a fasiszta jellegű államelképzelésen, az osztályharc megszüntetése útján keletkezett „nemzetegységen” alapult. Meg kell látnunk, hogy a kor sok — olykor jószándékú — irodalmi művében, programjában, nyilatkozatában hogyan élnek tovább ezeknek a rétegeknek elképzelései. Mai vitáinkban elő-előfordul, hogy a kapitalizmus bírálatának mindenfajta módját egyöntetűen haladónak, sőt szocialistának minősítjük; vagy a fennálló rend elleni tiltakozás minden árnyalatát egybemossuk. Az irodalomban, a szellemi életben az egész korszakban több arca volt egyes jelenségeknek; ezért hát pl. a népelet felé való fordulás, vagy paraszti-népi formák használata, vagy akár a szegény emberek sorsával, a tömegekkel való foglalkozás *önmagában* még nem minősíthető haladó irodalmi törekvéseknek, mindig az ábrázolás eszmei-politikai iránya, a törekvésnek, a politikai környezetben nyert értelmezése, az alkotó politikai véleménye minősít. Ha más nem, a német fasiszta irodalom példájának tanulmányozása, vagy a vichy Franciaország irodalmi mozgásának példája tanúsíthatja a romantikus antikapitalista s jobboldali nosztalgiák olykor megnyerő (s felületes szemlélő számára baloldali, szocialista irodalmi jelszavaknak ható) jelentkezősét; egy Josef Weinheber antikapitalista hagyománytisztelete és formaszeretete; és J. Giono paraszt-, táj-, népelet-kultusza lehetnek példák rá.

¹² Vö. LUKÁCS GYÖRGY: A történelmi regény, 216, 217. Uő. Az ész trónfosztása.

Egy harmadik, a korszak képét befolyásoló tényező az, hogy a magyar irodalom a két világháború közti időszakban is aránylag igen kis hatósugarú volt; közönségsikere, hatóereje viszonylag kicsiny maradt. Nemcsak a folyóiratok igen alacsony példányszámai vallanak erről, nemcsak az olyan jelenségek, mint József Attila viszonylagos elszigeteltsége életében; még a népi mozgalom is aránylag igen szűk kört mozgatott meg, tanításai, egyes gondolatai csak akkor sugároztak szét szélesebben, amikor 1938 után a hivatalos vagy félhivatalos fasiszta kormánypropaganda használta fel őket. Ez a magány, az erőfeszítések elfulladásá s sikertelensége nyomaszt szinte minden egyes alkotót.

Sorolhatnánk még a kor gátló ideológiai-szellemi tényezőit, köztük a kommunista írók és mozgalmak hatósugarát csökkentő szektárianizmust, bizalmatlanságot, az üldözöttség-kifejlesztette védekező állást. Igen nehéz körülmények közt tehát — s e körülmények nehézsége most elsősorban szellemi, tudati tényezőkben keresendő —, tévutakra kerülve, ál-ideológiák, félutra vívó megoldások, kompromisszumok közt vezet a magyar irodalom útja e korban.

IV.

A két világháború közti magyar irodalom törekvéseit, alkotóit, áramlatait több szempontból kísérlelhetjük meg csoportosítani, rendszerezni. Előzőleg azonban egy megjegyzést kell tennünk: alkotók és áramlatok viszonyára vonatkozóan. Ha irodalmi iskolákról, áramlatokról, csoportokról beszélünk, az igazán jelentős alkotókat valójában nem tudjuk belesorolni egyikbe sem; a legtöbb alkotó pályája érintkezik egyik vagy másik iskolával, áramlatával; bele is tartozik ideig-óráig, magán is viseli hatását, de mégsem azonos velük teljesen. A kor nagy erői, mondanivalói érintik meg; a maga bonyolulttan kialakult egyéni módján felel a kor kérdéseire, tükrözi valóságát. Iskolák, programok, csoportok, szervezetek története — tehát nem azonos az irodalom történetével. Ezt az igazságot már leszögeztük, amikor a szocialista irodalomról szóltunk, — de áll ez az igazság az izmusokra is; az igazán jelentős művész soha sem pusztán expresszionista, szürrealista, vagy posztimpresszionista; magán viseli ezek hatását, de az igazán jelentős alkotót nehéz ez iskolákba belekényszeríteni.¹³

1919—1945 közt a *haladó* magyar irodalom, a maga egészében több nagy kérdésre keres választ.

A magyar irodalom egyik nagy mondandója: harc a magyar társadalom, s a magyar gazdasági szerkezet megoldatlan, kínzó, égető kérdéseinek megoldásáért, a polgári forradalom továbbviteléért — vagy másoknál: a magyar

¹³ Ezt a szempontot hangsúlyozta KIRÁLY ISTVÁN: A magyar szocialista irodalom története c. kand. vitán. — Hasonló eredményre jutott Egry Józsefre vonatkozóan, NÉMETH LAJOS: La peinture de József Egry (1883—1951) Acta Hist. Artium, VII. 3—4. 1961. 303. skk.

agrárkérdés megoldásáért —, vagy az időszerűtlen, avult magyar államszerkezet lebontásáért. A szociális, a társadalmi mondanivaló hangos szava a kor magyar írójának. Van, aki megoldás reménye nélkül írja le a fennálló helyzetet, van, aki megoldására a legkülönbébb módokat javasolja. Ez a hang a legerősebbek egyike a kor irodalmában; ez a törekvés nyomja rá bélyegét szinte minden műre; s indokolja a közvetlen politikai, s leíró műfajok nagy előretörését: a politikai és a leíró líra, a riport, a szociográfia, a publicisztika nagy súlyát.

Egy másik — már nem ennyire általános — mondanivaló a küzdelem az ellenforradalmi rend, a fasizmus ellen. Politikai szembenállás ez; s szintén széles skálán nyilvánul meg; a polgári demokráciától a szocialista forradalmiságig. A kor liberális polgárságának hangját hallató irodalmi mozgalmaknál csaknem mindvégig a gazdasági szerkezet megtartására irányuló törekvéssel egyesül; legfeljebb egy megreformált liberalizmusig jut el. A kor marxista kritikája többször rámutatott — s ez máig is érvényes —, hogy a nacionalizmus mellett a haladó mozgalmak egy másik buktatója éppen ennek a liberális szárnynak a társadalmi szerkezet kérdéseiben, s főleg az agrárkérdésben elfoglalt álláspontja volt. Az ellenforradalom rendszere és a fasizmus elleni harc két nagy hullámban folyt; az ellenforradalom első éveiben (1919—24), s azután egy békülékenyebb szakasz után az egyre nyíltabb fasizálódás, háborús készülődés, majd a második világháború éveiben.

Újfajta, új társadalmi rétegekből jött művészek is seregestől tűnnek fel e korban. Igaz: már a század elején van néhány szegényparaszt, vagy munkássorból jött autodidakta író, aki élményvilágának egész mélységét és keserűségét hozza magával, de az irodalmi folyamat vezetői, hangadói, az irodalom jellegének megadói még nem ők. Az 1919-es forradalom földindulása kellett ahhoz, hogy seregestől kerüljenek felszínre a népi tehetségek — a munkásság, de főleg a mezőgazdasági munkásság, szegényparasztság, kisbirtokos parasztság soraiból igen sok tehetség érkezett; akik mélyen rejlő indulatokat és a valóság eddig ismeretlen tájait hozták az irodalomba. Népi származás, mélységből-jövés és haladó világnézet persze önmagától nem esett egybe; az ellentmondások, olykor tragikus összeütközések, nem egy példáját nyújtotta a kor; a népből jöttekre az illyési epigramma igazsága állt. De bizonyos, hogy pusztán az irodalom felől nézve is, témáknak, élményeknek, a magyar irodalomban eddig még meg nem szólaltatott sorát hozták magukkal s szólaltatták meg; s amikor azután a mélybőljöttséggel tudatosság, gondolkodó, rendszerező agy párosult s haladó eszmék, akkor hatalmas lírai és prózai kompozíciók születhettek.

Tágasságban, új területeket hódított hát meg az irodalom; mélységben is. Van egy tendencia a kor magyar irodalmában, amelyet talán így összegezhetni: törekvés a kor igényeinek megfelelő újabb, adekvátabb formák kialakítására, az ember, lelkivilágának, viselkedésének, érzésvilágának mélyebb,

árnyaltabb, mélyrehatóbb érzékeltetésére, az irodalomnak a megváltozott világ körülményeihez való alkalmazkodására. Ennek a törekvésnek jeleként erősödnek meg különféle új műformák, mint a regényírás s a novella új változatai, az analitikus költemény stb.

V.

Ha ezeket a törekvéseket, a történeti események időrendjében akarnók ábrázolni, akkor — nagy közelítéssel — a következő képet kapnók.

A húszas évek eleje (1919—24): a megzavarodottság, a tanácstalanság esztendei. Az ellenforradalom győzelme után a konzervatív irodalom megkísérli az újra-feltámadást, szervezkedést; s ki is kovácsol egy (lényegében a harmincas évek végéig) működő, gyenge, de közönség közt népszerű író, költő, kritikus-gárdát. Ez éveknek másik ilyen eredménye egy hivatalos-félhivatalos, tehetségesebb, fiatalabb tudósokból álló tudós- és kritikus-gárda fellépése. Hangosabb sikereket ér el az ellenforradalmat támogató kispolgári-középosztálybeli rétegek véleményét, indulatait, kifejező irodalmi irányzat, amelynek ekkor kiemelkedő képviselője Szabó Dezső; hosszantartó, az egész korszakon át érezhető befolyása van mindazokra a fiatalokra, akik a magyar középrétegek ellenzékibb, társadalmi kérdések iránt fogékony, de a jobboldali megoldást kereső rétegeiből érkeznek. A Nyugat mint egységes tábor még áll; megtépázva, megfogyva, kétségbeesve; egyes tagjai megalkuvása, ingatlansága ellenére 1922—24 közöttre kikovácsolja a színvonalat s európai igényt őrző, haladó magatartást, amely a változott körülmények között egyfajta folytatása az elmúlt évtized lendületének. Van egy konzervatívabb szárnya (Babits) s hasábjain él egy móríczy—kodályi megoldás; egy tisztultabb, demokratikusabb, realisabb, józanabb Magyarország felé való sóvárgás. Ady művének igazi folytatói, a magyar haladó irodalom igazi, erős gócai külföldön: Bécsben, Pozsonyban, Kassán fejlődnek ki; a kor érzéseit, indulatát legerősebben az emigrációs magyar irodalom tolmácsolja; az ellenforradalom szörnyűségeit, a széttört reményeket, a meglódult világot Kassák Lajos és köre, a magyar avantgardnak ez a balszárnya (külön kérdés a forradalomból való kiábrándulásnak, majd vele való szembefordulásnak az a folyamata, amelyet Kassák pályája mutat), a kitartás és helytállás mondani-valóját, magatartását a kommunisták.

Az 1920-as évek második felében némiképpen változik a helyzet. A bethleni konszolidáció (s a kapitalizmus európai stabilizációja) idejében halkabb a radikális ellenforradalmiság hangja; a Nyugat első nagy nemzedéke azonban — s maga a folyóirat is — ez időben a megbékélés, a közeledés, az ellenforradalmi rendszer liberálisabb elemeivel való összesimulás útján halad; egyeseknél a „nemzeti egység” illúziója lesz úrrá (Móríczy, Babits), mások pályája pedig akadozik, műveik íve megtörik (Karinthy). A Nyugat

és az ellenforradalmi rend ellen egyként lázadó fiatalok rendszerint anarchisztikus-antikapitalista jellegű mozgalmak kapnak erőre — a Pandorától a Bartha Miklós Társaságig, jelezve egyúttal az irodalom s a társadalom mélyén rejlő megoldatlan kérdéseket. Az emigráció egy része hazatér; s egy ideig itthon is folytatódik a magyar avantgard útja, Kassák s mások különféle folyóirataiban egyre inkább a művészeti forradalom irányában. S végül: mintegy kihasználva a konszolidáció adta lehetőségeket, s egyúttal építve az elégedetlenségre, s a forradalmi energiákra — megszerveződik idehaza az első emigráns kommunista író-csoport, a 100%-é. Legjelentősebb hangjuk a tényleíró, lázító riporté, szociográfiáé, az áltárgyilagos novelláé. Ugyanekkor az időben szervezkednek az ország határain kívül, immár a Rapp elve szerint, a kommunista írók. Kettős irányú bizalmatlanság: részükről helytelen elzárkózás s sokban szektás elvek, a nem-kommunista írók részéről a konszolidációs idők hangulata gátolja az egymásratalálást.

Az elkövetkező nyolc-kilenc év, (1929—1938): kétségtelenül a két világháború közti magyar irodalomnak legszebb, legteljesebb korszaka. Ekkor született (vagy ekkor érlelődött) szinte minden alkotónál, minden írócsoportnál azoknak a műveknek sora, amelyeket ma is maradandónak tartunk. De ezen túl: időleges visszaesések, hullámlások ellenére (ezek főleg 1932—35 közt észlelhetők, az 1931-es forradalmi hullám elmúltá, a nácizmus uralomrajutása körüli időszakban) általában az a jellegzetes, hogy a magyar irodalom javarésze politikailag radikalizálódik, balfelé fordul, a rend alapvető megváltoztatásában keresi a kiutat. A kommunista mozgalomban ez a népfrontpolitika ideje, kommunista s nem-kommunista erők sikeres összefogásáé, és a népi mozgalom baloldali szakaszáé. Ugyanakkor a mi irodalmunkban is mintha kezdene kialakulni az a stílus- és ábrázolásbeli szintézis, amelyről az európai irodalommal kapcsolatban szoltunk; új stílus- és ábrázoláskísérletek, a magyar s világirodalom realista hagyományai kezdenek egyesülni egy újfajta klasszicizmusban; amelynek legszebb modellje az érett józsefattilai líra. De villódzó, izgalmas, új kezdeményekkel terhes prózánk is; s ez az időszak, amikor irodalmunk a legszabadabban termékenyül meg a kor haladó hatásaitól, amikor Gorkij, Solohov — vagy Malraux s Gide hat; amikor cseh, szlovák és román költőket fordítunk... Nem ellentmondásnélküli, de a magyar irodalom sajátos létfeltételeihez képest kiemelkedően eredményes időszak ez.

A következő évek (1938—44) a magyar irodalomnak is legsötétebb éveit. Az 1937-ben kikovácsolt egység nem bizonyul elég erősnek, s csakhamar széttörik; s itt ismét a kor legnagyobb feszítőerejére, a nacionalizmusra kell utalnunk; mert alapjában a csaló-csalóka ajándék, a bécsi döntések, a nácizmus előretörése feszítették szét az egységet; fordították jobbfelé az írói tábornak nem egy tagját, vittek emigrációba másokat. A kor más tényezői sem kedveztek: a személyi kultusz visszahatásai, a moszkvai perek hírei akadályozták

a kommunistákkal való megértést. A magyar szellemi élet képe néhány évre ismét teljesen jobboldalivá vált: a haladó erők defenzívába szorultak; a zsidótörvények tovább sorvasztották a haladó írók lehetséges táborát. A haladás, a progresszió őrzésének bonyolult, ellentmondásos, különleges formái alakultak ki. Különösen nehéz helyzetben volt a Nyugat lényegében ekkor kibontakozó harmadik nemzedéke, amelynek tagjai ez időszakban értek íróvá; magatartása leginkább egyfajta, sajátos fasisztaellenesség: bizonyos szellemi szigetre, a humanista kultúrába menekül, képzelt várakat épít védekezésül a kor ellen. Az időszak vége felé, 1941-től, mintha kialakult volna a fasisztaellenes, németellenes magyar irodalmi egység. Állandó veszélyek fenyegette laza egység volt; ezt a németek elleni gyűlölet, általános humánus, a jövő kivárásának reménye fogta egybe. Az antifasiszta táborba szinte minden jelentős magyar író beletartozott; volt néhány év, amikor a fasisztaellenesség kérdése vízvázlatzó volt (mert voltak, akik „népközelség”-et vallva, jobboldali eszméknek hódoltak be). Nem szervezett, eszmeileg is vegyes volt a tábor; felfogások, vélemények tarka egyvelege fért bele; a polgári belsőségbe való meneküléstől, a „népi” vagy polgári harmadik út keresésétől, a kommunista megoldásig. Néhány író művében — elsősorban a kései Radnótinál — a németellenes, antifasiszta, jobb-jövőt-váró, az üldöztetésben is helytálló magatartás klasszikus művekben nyert kifejezést.

E történeti áttekintésből talán láthatni az irányok, áramlatok, nézetek egymásba-folyó tarkaságát. Ha eszmei-világnézeti szempontból vizsgáljuk a kor áramlatait, akkor — nagyjában és egészében arra — a néhány eszmei áramlatra bukkanunk, amelyekről már szoltunk; megjegyezve, hogy ezek az eszmei áramlatok nem mindig esnek egybe szervezeti keretekkel is. Van olyan ideológiai áramlat, amely a fennálló rend direkt vagy indirekt védelmezője (idesorolom a jobboldali radikalizmus megnyilvánulásait is) — van olyan, amely a polgári demokrácia, ilyen vagy olyan válfaját óhajtja, s közvetve a magyar polgárság egyik vagy másik csoportjának érdekeit fejezi ki. Határozottabb eszmei, sőt szervezeti profilú a „népi” mozgalom, a magyar értelmiségre s részben a parasztságra egyes rétegeire támaszkodó harmadikutas programjával; s határozott profilú a következetes forradalmi szocialista irodalom is. Ez áramlatok közül leginkább felénk tartónak, a jövő által igazoltnak, a szocialista irodalmat tartjuk; hatását és körét szélesen értelmezve, nem azonosítva párttag írók szervezeteivel.¹⁴ Folytatandó hagyománynak

¹⁴ Vö. tanulmányainkat a magyar szocialista irodalom történetéről. Pl. Bevezetés a Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből (szerk. SZABOLCSI MIKLÓS és ILLÉS LÁSZLÓ) c. kötethez (Bp. 1962). A magyar és európai szocialista irodalom történetére és problémáira figyelemre méltó publikációk azóta: Zur Geschichte der sozialistischen Literatur 1918—1933. Elf Vorträge, gehalten auf einer internationalen Konferenz in Leipzig vom 23—25. 1. 1962. Berlin, Aufbau, 1963. — CSEHI GYULA: A proletáriródalomnak a legalitás és illegitimitás körülményei között. Studia Univ. Babeş-Bolyai. IV. 2. 1961. Cluj, 82—112. Uő. A munkáirodalom kutatásának néhány kérdése. Nyelv- és Irodalomtud. Köz. IV. 3—4. Cluj 1960. 203—220.

érezünk sok mindent abból is, amit a népi mozgalom és a polgári humanista irodalom létrehozott; de: művek s alkotók elismerése nem jelentheti egyik áramlat múltját; sem idealizálását. Mint ahogy a kommunista irodalompolitika múltját is felül kell vizsgálnunk; s meg kell látnunk a nem követendő elemeket is (leginkább a szektás tendenciákat), úgy kell szembenéznünk a népi írók mozgalmának nacionalista, harmadikutas elemeivel — vagy a polgári dekadenciára való hajlammal, a misztikumba, irracionizmusba való meneküléssel, urbánus elfogultsággal.

VI.

S végül: milyen stílusirányok, milyen ábrázolásbeli törekvések jellemzőek a tárgyalt korra?

A kor elején az induló író számára ott vannak a Nyugat áttörésének nagy formai, stílusbeli vívmányai, kifejezőeszközök s költői színvonalnak bizonyos kötelező normája és hagyománya; amelyet lehetett elfogadni, lehetett ellene lázadni, csak megkerülni nem; s a kor végefelé ott az újabb realizmus, újabb klasszicizmus igénye, amelyet a kor minden kritikusa érez s a maga szavaival meg is fogalmaz; e két pólus közt ott a törekvések, stílusáramlatok tarka kavargása.

Belőlük három törekvést emeljünk ki.

Az egyik: törekvés az egyszerűbbre, a népire, a gyökeresre, a közvetlenre; s ez a tendencia már a kor elején ott van Erdélyi lírájában s Móricz prózájában, de ott József Attila verseiben s Illyés Gyula írásaiban is; ott Kodály Zoltán s Bartók Béla egész művében, s ott Nagy Istvánnál. Nem e törekvés „népi-romantikus” oldalát hangsúlyoznám itt, hanem azt az igaz vágyat: az irodalom, a művészet kifejezőeszközeit felfrissíteni, megtermékenyíteni valamivel, ami egyszerre régi és új, egyszerű és sajátosan bonyolult. Van ennek a törekvésnek európai pendantja is; s ott érezzük benne a menekülés-ízt is; mégis alapjában a kor művészetének igaz szava szól belőle. Magyarországon ez a törekvés egyszerre két (néha összefonódott, néha egymással harcoló) törekvéssel telítődött: egy plebejus-demokratikussal, s egy nacionalista-jobboldalival.

Egy másik törekvés: párhuzamos az európai avantgard mozgalmakéval. Tágítani a nyelv lehetőségeit, új s új területeket bevonni az irodalom ábrázoló körébe, szenvedélyesebbé, lázasabbá, sokoldalúan kifejezőbbé alakítani a verset; a régi formák helyett újakat alkotni — líraivá tenni a regényt s epikussá a lírát —, a költő Énjét kiemelni, felnövesztetni, vagy beolvasztani a kollektívumba. A magyar avantgardban is megmutatkoztak ezek a törekvések; határozottan meg lehet különböztetni egy, inkább baloldali (Barta Sándor, Kassák Lajos, a fiatal Illyés s mások) s egy jobboldali (Szabó Dezső) változatát. A magyar avantgard nem határozta meg olyan mélyen az iro-

dalom folyamatának arculatát, mint akár a francia, akár pl. a cseh irodalomban ez történt; de eredményei, vívmányai — felemelve, új összefüggésbe állítva — a kor legtöbb írójánál ott találhatók; s ugyanakkor, az egész magyar irodalomra, sőt művészetre is érvényes az, amit József Attila lírájánál szemlélhettünk: valami alapvető egyensúly és realitás-érzék ellensúlyozza s tartja kordában az avantgardizmusok szélsőségeit; úgy is fogalmazhatnók: a súlyos, keserű mondanivaló, a konkrét helyzet keménysége s súlyossága telíti meg, s húzza le azokat a műveket is, amelyek formaeszközeit az avantgardtól örökölték. Ez éppen úgy áll Kassák lírájára (amelynek legtöbb darabját ma már reálisnak, sőt naturálisnak érezzük), mint Barta Sándor novelláira — a magyar kubista festőkre éppúgy, mint Bartók s követői zenéjére.

Jelentkezik igen erősen — prózában és lírában — egy harmadik törekvés is, amelyet talán leginkább analízáló-intellektuálisnak nevezhetnénk. Lírában a filozófiai hajlam, a reflektálás erősödése, a költői Én aprólékos boncolása, az érzelmi s gondolatrezdülések kifejezésére irányuló hajlam, prózában az analitikus regény, a mélylélektani boncolás, az egyre differenciáltabb környezetfestés, végül: az esszé eluralkodása, a tanulmány- és napló-dívat jelei ennek a törekvésnek — amelynek legnagyobb eredményét Szabó Lőrinc lírája jelzi.

De: éppen a legnagyobbak, — éppen azok, akiket a korban a legmáradandóbbaknak érzünk, akik műveikben leginkább sűrítik a kor mondanivalóját s lényegét, szinte minden törekvéstől megtermékenyülnek, minden indítást magukba fogadnak. Egy József Attila, vagy egy Bartók Béla egyszerre egyszerű-népies, egyszerre lázadóan avantgardista, egyszerre intellektuális-analízáló — s mindezt klasszikusan lezáró és összefoglaló.

VII.

Ennyi szempontból, ilyen sok nézőszögből lehet megvilágítani az 1919 — 1944 közti bonyolult, kusza — tőlünk egyre távolodó korszakot: s nyilvánvalóan, egyik szempont sem lehet egyeduralkodó —, a különféle szempontú vizsgálatok együttesen adhatnak eredményt. Stílustörekvések ebben a korban egyedül nem szolgálhatnak kategorizálásul; mert több-arcúak, többirányúak, stílusirány és eszmei tartalom nem esik mindig egybe.

(Hadd utaljak rá, hogy a XX. századi kézikönyv szerkesztése számára mindez avval a körülménnyel jár, hogy ezt a kort bonyolultan, árnyaltan, szerkesztésileg is tagoltan kell ábrázolnunk: a bevezetésben körvonalazzuk a korszak bonyolultságát, a fent vázolt módon, rövid történeti áttekintést adunk, majd az egyes fő eszmei irányokat jellemezzük. Ez után a kiemelkedő alkotókat vesszük sorra — lehetőleg minél több önálló portrét adva. Utánuk következnek az egyes műfajok — s ezeken belüleszmei irányok — kisebb alkotóiról

szóló összefoglaló fejezetek, majd ismét történeti jellegű fejtegetés, a magyar antifasiszta irodalomról, zárja a részt.)

Bonyolult s kuszált kor volt a huszonöt év. S ha az előbb azt mondtam, hogy távol van tőlünk, ugyanolyan joggal mondhatnám azt is, hogy közel: legtöbbünk életpályája akkor kezdődött, nézetek, vélemények, ellenszenvek s szimpátiák még sokunknál akkorról származnak; a kor árutai, hamis ellentétei, téves tanításai sem tűntek el nyomtalanul; mert történelmileg nagyonis rövid idő választ még csak el tőle. Vannak köztünk, irodalomtörténészek és kritikusok közt, akik a múltból csak a felénk tartó vonalakat szeretnék látni; azt állítván, hogy a múltban minden jószándékú kiütkeresés felénk mutat, hogy a távolság elmossa a különbségeket, hogy visszapillantva, a szellemi, ideológiai életben is az azonosságokat kell hangsúlyozni. Ilyen meggondolásból születhetett pl. az egyetemi programtervezet egységes „népi-kommunista” irodalmi folyamata.

Mások azt állítják, hogy a múlt minden tévedését, minden ellentétét gondosan ébren kell tartanunk, hogy semmit sem szabad elfelejteni — hogy a múltban egyedül az illegális kommunisták maroknyi csapata látta helyesen az igazságot, az írók, művészek csak tévelyegtek, s nem fejezték ki a kor lényegét.

Egyik állásponttal sem lehet egyetértenünk: a múltat a maga bonyolultságában, komplexitásában kell látnunk, mindig látnunk kell a ma felé, a ma szocialista országa és irodalma felé vezető szálakat, óhajokat és elképzeléseket; a korban meg kell látnunk a sok jószándékú törekvést, kiütkeresést, de tisztán kell látnunk a tévutakat is, nem igazolnunk azt, ami nem igazolható, nem elhallgatva, ami nem elhallgatható. Nem kell feltámasztanunk történelmileg elavult ellentéteket, de nem szabad visszafelé igazolnunk téves nézeteket sem.

Ha a marxizmus eszmei offenzívájáról beszélünk, ha irodalmunk szocialista eszmei egységét erősíteni akarjuk, úgy ehhez a múlttal való — harag nélküli, de igazságos — szembenézés is hozzátartozik.

VITA

NÉMETHI LAJOS

MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZET A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZT

Nehéz feladatra vállalkozott Szabolcsi Miklós, mikor megpróbálta körvonalazni a két világháború közti magyar irodalom fejlődéstendenciáit, megkísérelte kitapintani a korszakhatárokat, sőt, amennyire az előadás megszabott terjedelme engedte, a kor magyar irodalma esztétikai sajátosságaira is rávilágított. Nehéz feladat, mert e negyedszázados szakasz rendkívül ellentmondásos, bonyolult periódus volt, s nemcsak Magyarországon, hanem szinte a világon, a képzőművészetben éppúgy, mint az irodalomban. Ellentétes tendenciák, összekuszálódott álláspontok, s gyakran nemcsak irányok között, hanem egyazon életművön belül is. Még leginkább a zenében és az építészetben a legáttekinthetőbb a helyzet, s nemcsak azért, mert talán e két művészeti ágban találhatók a legnagyobb úttörő, fejlődést irányító egyéniségek, akik után — akarva, nem akarva — igazodott a többi, hanem mert e két művészeti ág oldotta meg a legsikerültebben a tradíció és a modernség, az egyetemes szintézis ötvözésének a követelményét, és — mint ahogy Bartók, Schönberg, Alban Berg, Le Corbusier életműve bizonyítja — a legmagasabb esztétikai szinten, a legadekvátábban tükrözte korát.

A képzőművészet helyzete hasonlít arra a képre, amelyet Szabolcsi Miklós az irodalommal kapcsolatban körvonalazott. E 25 esztendőnek nemcsak a magyar képzőművészete tekinthető át nehezen, hanem ugyanolyan nehéz feladat az európai és az Európán kívüli művészet korszakolása, fejlődéstendenciáinak a kitapintása is. A külföldi szakirodalom általában megelégszik az izmusok szerinti felosztással, noha az izmusok szerinti tipológiai rendszerezés is jobbra csak a század első negyede áttekintéséhez nyújt segítséget, a húszas évek után erősebben összekuszálódnak az irányok. Egyébként is az izmusok szerinti felosztás csak formális rendszerezés, pl. olyan életmű, mint Picassoé, minduntalan át-áttörte a stílushatárokat. Az olyan terminus technikusok, mint a Herbert Read-féle „absztrakt expresszionizmus”, ugyancsak jelzik, hogy e korszakban hogyan összekuszálódtak a jelenségek, és a kor szülöttei, mint a szürrealizmus vagy a Bauhaus és a De Stijl fémjelezte konstruktivizmus együtt élnek az expresszionizmussal, a „neue sachlichkeit” mágikus realizmusával, a neoklasszicizmussal és a novecentoval — hogy csak néhány közismertebb irányra utaljunk. Sőt, bonyolítja a helyzetet, hogy míg például a szovjet irodalom és filmművészet csakugyan egyszerre tartalmilag és formailag új útkereséssel jelentkezik — a képzőművészetben már problematikusabb a helyzet, és ha a harmincas évektől kezdve az irodalom és filmművészet fejlődése meg is torpan, a törés mégsem oly súlyos, mint ami a Kandinskij, El Lissitzky, Malevics, Tatlin neve fémjelezte avantgard törekvések és a húszas évek végétől hivatalossá vált neo-peredviznyikizmus között volt.

Az antifasiszta mozgalom megerősödése ugyan az irodalomhoz hasonlóan a harmincas évek második felétől kezdve új jelenségeket is felvet — mint volt pl. a saját útjára lelő mexikói piktura vagy a Picasso, Tamayo műveire és néhány Henry Moor szoborra jellemző expresszionisztikus-szürrealisztikus-szimbolizmus —, ám korántsem tisztázódtak annyira a frontok, hogy jogosan beszélhetnénk új, a megelőző évektől élesen elhatárolódó fejlődési szakaszcsoportról.

A Magyarországon-túli mozgalmak periodizálási, tipologizálási problémái tehát nem nyújtanak elég segítséget a két világháború közti magyar képzőművészet rendszerezési kérdései, esztétikai problémái megértéséhez, annál is inkább, mert ha képzőművészetünk sok szálon át kötődött is a kortárs nyugat-európai művészethez, mégis saját útját járta, a magyar társadalom ébresztette tartalmi és abból fakadó formai kérdésekre keresett választ. A kortárs külföldi képzőművészethez való viszony nem is abból a szempontból érdekes, hogy milyen mértékben fedezhetők fel a külföldi irányoknak nyomai képzőművészetünkben, hanem hogy vajon képzőművészetünk teremtett-e új, sajátos értékeket, amelyeknek megteremtésére ő volt hivatott, és amely nem pusztán provinciális sajátosság, hanem egyúttal egyetemes érték is — avagy pusztán mennyiségileg szaporította-e a két világháború közti „világművészetet”.

A XX. század elejének képzőművészetében tisztábban határolódtak el az irányok, mint a két világháború köztiben. Ahogy az irodalomban Ady és a Nyugat mozgalma vízv választó volt, úgy képzőművészetben is élesen elkülönült egymástól a haladó és a retrográd, sőt a valódi művészi szintet képviselő irányok között is jól megfigyelhető a differenciálódás. Az úttörés munkáját vállaló Nagybánya helyett mindinkább az akkor „neosoknak” nevezett avantgardabb irányok szabták a fejlődés ütemét. Csontváry, a Nyolcak, Nemes Lampérth, Uitz művészete oly magas szinten és oly sokat ígérően indította és teremtette meg a modern magyar festészetet, hogy azt nem csupán kultúrtörténeti, hanem a legmagasabb esztétikai mértékkel is mérhetjük. Konstruktivitás, monumentalitás, a totalitás egyenleteként létrejövő kompozíció keresése, expresszivitás és drámai realizmus, a modern térszerkezeti problémák boncolgatása és az ítéletmondás kategorikus imperativusza, a korral adekvátlevés, a tradícióvállalás és a bátor úttörés — tehát a kor képzőművészetének a leglényegesebb esztétikai kérdései — úgyszólván mind felvetődtek és a legjobb művekben meg is válaszolódtak.

Mint ismeretes, e ragyogó indulás a Tanácsköztársaság sokat ígérő néhány hónapja után derékbatört — hasonlóan ahhoz a jelenséghez, amit Szabolcsi Miklós körvonalazott. Többen emigráltak, és az itthon maradottaknál, majd a húszas évek végén emigrációból hazatérteknél a nagy forradalmi hevület „csönd éjén égő jajjá” keseredett. A drámai monumentalitás, a konstruktív, komponáló törekvések helyett a lírai befeléfordulás, a magányos én lélekrezdüléseinek, a valemöröknek, a festői szépségeknek a keresése vált uralkodóvá; a magyar festészet túlnyomó része nem az előbb említettek, hanem elsősorban a nagybányaiak szubtilis lírává szelidült pikturájának az útját folytatta. Persze, nem azonnal és nem is egészében. Mindenesetre a művészeti élet irányítása kezdetben a Szinyei-Társaság, majd a harmincas évek végétől az úgynevezett Gresham-kör révén, a posztnagybányai irány kezébe került.

A kor magyar képzőművészete ennek ellenére rendkívül sokrétű, több nagyobb irány különítható el benne és bizonyos mértékig korszakhatárok is körvonalazódnak. A hivatalos irány kezdetben a naturalizmus és az akademizmus keverék stílusa, majd a harmincas évektől mindinkább az úgynevezett „római iskola”, Aba-Novák harsány, dekoratív monumentalitása és Molnár C. Pál, Kontuly Béla, Jeges Ernő novecento-stílus, vértelen neoklasszicizmusa. Az alföldi festők, Tornyai, Koszta, Rudnay és Nagy István nem képviselnek olyan egységes irányt, mint amilyennek művészetük indulásuk első két évtizedében ígérkezett, s minden, napjainkban dívó túlértékelés ellenére, művészetük két világháború közti szakasza nem sok újat mutat korábbi drámai-

realizmusukhoz hasonlítván. Megjegyzendő, hogy az alföldi festők munkássága nem tekinthető a népi írók mozgalma parallel jelenségének, azoknak jobbszárnya inkább Aba-Novák és Borberekí Kovács művészetében talált rokonvonásokat, és Medgyessy, a fiatal Mészáros László, az induló Borsos Miklós plasztikája rejt magában némiképp a népi íróékhoz hasonló problematikát.

A nagybányai tradíciót követők voltak a legtöbben. Maguk az alapítók, Réti, Thorma, Glatz, Csók, a dekoratív posztimpresszionizmusból inkább a nagybányai útra sodródó öregkori Rippl-Rónai és a Nyolcak tagjai közül — ha némiképp más problémákat is megpendítve — Berény és Márffy lényegében a nagybányai hagyomány folytatói. A nagybányai tradíció megújítói és továbbfejlesztői pedig elsősorban Bernáth Aurél és Szőnyi István voltak.

E stílusirányok mellett dolgoztak azonban néhányan, akik a megváltozott körülményeknek megfelelően, de lényegében azt az irányt folytatták, amit az első világháború előtti magyar avantgardok indítottak. Ezek nem sorolhatók egységes irányba, ha legtöbbjük tagja is a Képzőművészek Új Társaságának, a KUT-nak. Emberi habitusuk, világszemléletük is másmilyen volt, mégis ők voltak azok, akik a legtöbb újat tudják elmondani. Ezt a sokban eltérő, néhány vonásában azonban azonos problémákat is pendítő irányt talán négy névvel jellemezhetjük leginkább, mert e négy név mutatja a generációs megosztást és a rokonság mellett a nagy eltéréseket, a sokrétűséget is. E négy művész: a társadalmi kérdéseket egyértelműen vállaló, az expresszionizmusból szuverén egyéni formanyelvet teremtő Derkovits Gyula; a bartóki „Cantata profana” etikáját megszemélyesítő, konstruktív és ugyanakkor a természettel panteisztikusan eggyéváló Egry József; a konstruktivizmus szigorán, a modern térábrázolás problémakörén páratlan művészi logikával végigmenő Barcsay Jenő és a szláv ikonok mitikus csöndjét, a konstruktivizmus kristályos intellektualizmusát és a korról ítéletet mondani akaró szürrealista látomásokat varázsos egységbe foglaló Vajda Lajos. Persze közülük Barcsay nagy kibomlása majd a 45-utáni években történik, Vajdának pedig csak néhány zseniális év adatott, mégis életerős irányt jelöl mindegyikük neve. Persze nem voltak egyedül. Derkovits mellett ott Dési Huber, Barcsay és Vajda mellett a határozott egyéni hangvételű reprezentáló szentendrei művészek, mégis négyük művészete példázza leginkább a századelejei nagy, konstruktív, komponáló irány két világháború közti kibomlását, új tartalommal telítődését.

A tételes konstruktivizmus világhírű képviselője, Moholy Nagy kiszakadt a magyar kultúra vérkeringéséből, hasonlóan a két világhírű avantgard szobrászhoz, Csáky Józsefhez és Beöthy Istvánhoz.

A szobrászat fejlődése egyébként egyneműbb volt. A római iskola a szobrászatban még inkább stíluselhatároló. Működésüket Pátzay Pál kötötte össze a Greshaméval. Bokros Birman az expresszionizmus nemzetközi áramlatába kapcsolódott. A kor leginkább magyar szobrásza Medgyessy sajátos plasztikai nyelvet teremtett. Ferenczy Béni csak a harmincas évek közepétől kapcsolódik ismét a szobrászati életbe. Mészáros László pedig nagyon hamar eltávozott Magyarországról, néhány zseniális művet hagyva maga után.

A felsorolt irányok többnyire egymás mellett éltek, mégis bizonyos korszakhatárok is kirajzolódtak. Lényegében három nagy szakaszra bomlik a két világháború közti magyar képzőművészet. Az első szakasz a forradalom leverése utáni periódus, egészen a húszas évek végéig. A forradalmi idők utóreggéként egy ideig él még egy monumentális ihletettséggű drámai expresszív irány, amelyet a fiatal Szőnyi István és Aba-Novák képviseltek a legerőteljeseb-

ben. A belső tusakodás Egrynél és Derkovitsnál is az expresszionizmushoz közelálló formanyelvben jelentkezett. A hivatalos körök ekkor az eklektikus öszvérművészetet támogatják.

A húszas évek végétől a harmincas évek közepéig tart a második, a két világháború közti magyar képzőművészet legértetesebb szakasza. Derkovits, Egry, Bernáth, Szőnyi, Mészáros László, Medgyessy, Berény Róbert stb. mind ekkor alkotják fő műveiket, ekkor találja meg útját Barcsay Jenő. Ez a kor lényegében rokon azzal, amit Szabolics Miklós „baloldali klasszicizmusnak” nevezett világirodalmi vetületben és lényegében egybeesik azzal az időponttal, amelyet Szabolics a két világháború közti magyar irodalomnak legszebb, legteljesebb korszakának nevez.

A harmincas évek közepétől és végétől változik a helyzet. Derkovits meghal. Egry ugyan töretlenül folytatja útját, de Szőnyi, Bernáth mindinkább a szelídebb nagybányai vizekre evez. A horthysta művészet-politika a harmincas évektől kezdve kialakítja hivatalos irányát, a római iskolát és Aba-Novák személyében megtelepszik monumentális propagandistáját.* Ezekben az években valóban új jelenség a Szentendrén kibomló festészet: Barcsay mindjobban izmosodó művészsége, Vajda, Kornis jelentkezése, majd a háború éveiben Ámos Imre pikturájának drámaivá mélyülése. Ugyancsak a háború éveiben, elsősorban szervezeti új szín a Szocialista Képzőművészek Csoportjának megújulása és antifasiszta egységmozgalma.

A két világháború közti magyar képzőművészet helyzete tehát legalább oly ellentmondásos és bonyolult, mint az irodalomé, és némiképp a korszakhatárok is azonosak az irodalom periódusaival. Ha bartóki klasszikus veretű életmű talán nincs is képzőművészetünk e korszakában, Derkovits, Egry, Barcsay, Vajda, a harmincas évek Bernáthja és Szőnyiye, Medgyessy, Mészáros László és néhány művében Ferenczy Béni, Bokros Birman Dezső olyant tudtak elmondani, ami valóban új volt, s azt oly esztétikai szinten tették, hogy gazdagították e negyedszázad egyetemes művészetét.

UJFALUSSY JÓZSEF

Szabolics Miklós most elhangzott előadása szép példája volt annak a marxista történelemszemlélethez fakadó, szerencsére mind általánosabb felismerésnek, hogy egy korszak történelmét bármelyik vonatkozásában kielégítően megismerni és feltárni csak a kor egész történelmi valóságának teljes és komplex áttekintésével, elemzésével lehet. Természetes, hogy erre a felismerésre leghamarább a közelmúlt rendkívül sokrétű, bonyolult korszak vizsgálata juttatja el a korszak történetét különböző oldalakról megközelítő kutatókat.

* Épp ezért meglepő, s bizonyítja, hogy a bonyolult korszak megítélésében még milyen világnézeti ellentétek csapnak össze, hogy manapság Aba-Novák Vilmosnak kritikátlan dicsőítésével találkozunk szaklapjainkban, amelyek nem elégednek meg Aba-Novák kétségtől kimagasló művészi tehetségének az elemzésével, hanem Mussolini, a pápa, Gömbös és Hóman kedvelt festőjéből szocialista művészt akarnak faragni, összetévesztve azt, hogyha valaki a kurzus kedvelt festőjeként, 1938 februárjában, mikor is a hivatalos irányítás a képzőművészettől a „Katolikus nemzeti újjászületés” szellemében való „nemzetoktatás szent feladatát” tűzte e művészet feladatául, az öncélú művészettel szemben az elkötelezett művészetről, a propagatív tendenciájú művészetről és a „kollektívizmus koráról” beszél, akkor azt a hivatalos Gömbös-éra festőideológiaként teszi — és nem derkovitsi attitűddel, még ha művészetének témaköre nagyon sokszor paraszti is, és egyéniségében is vannak plebejus vonások.

Elhangzott előadását Szabolesi Miklós a korszak társadalmi-politikai történelmének alapján fejtette ki, közben bőven utalt a képzőművészet és a zene huszadik századi történetének kiegészítő példáira. Magyar irodalomról értekezvén, különösen Bartók és Kodály nevét, példáját idézte gyakran. Ez a körülmény már magában is arra ösztönöz, hogy előadásából zenetörténeti kutatásunk tanulságait is levonjuk.

A magyar zenetörténeti kutatás fiatalabb, tradíciókban és módszertani tapasztalatokban, eredményekben egyaránt kevésbé gazdag tudományág, mint irodalomtudományunk. Az előadásban tárgyalt korszak akár csak megközelítően alapos, rendszeres áttekintésére még korántsem vállalkozhat. A téma és az alkalom mégis megkívánja, hogy a korszak-felvette történeti kérdések közül egyesekhez a zenetörténeti tudásunk mai állapotának megfelelő, kiegészítő megjegyzéseket hozzáfűzzem. Megkísérlem ezt olyan módon tenni, hogy a korszak irodalom- és zenetörténeti közös vizsgálatának néhány módszertani problémájára is ráirányítsam a figyelmet.

1.

Hadd kezdjem azzal a feltűnő jelenséggel, hogy Szabolesi Miklós századunk magyar zeneszerzői közül mindig csak kettőnek: Bartóknak és Kodálynak a nevét említette. Való igaz, hogy a két háború közti korszakban ők voltak a magyar zenekultúra messze kiemelkedő megtestesítői, nevük fogalommá vált, és szinte azonosult a magyar zenekultúra jelentésével. Másrészt az is természetes, hogy az irodalomtörténet tudósa a szomszédos régió példái közül csak a legfeltűnőbbeket idézi.

A zenetörténet kutatóját azonban, aki most tanul szembenézni egy közvetlenül átélt kor teljes bonyolultságával, mégis figyelmezteti ez a kiemelés régebbi zenetörténeti szemléletünk egyik fogyatékoságára. Arra, hogy a közfelfogás egyszerűsítő szemléletének hibájába mi magunk is beleestünk. Sokáig többé-kevésbé abszolút és absztrakt módon helyettesítettük a korszak sokrétű zenetörténetét a két kiemelkedő mester személyes életével és munkásságával.

Hogy zenetörténeti kutatásunk ebből a korábbi túlzásából milyen tanulságokat von le már most kutatási tervében, arról később ejtek néhány szót. Előbb abból a valóságos helyzetből szeretnék következtetéseket levonni, amely a két háború közti idő irodalomtörténeti és zenetörténeti képét objektíve is megkülönbözteti.

Az irodalomtörténeti korkép kutatóját arra kényszeríti, hogy igen sok párhuzamos, egyenrangú, hasonló szintű adat, életmű, alkotás és mester egybevetéséből szűrje le átfogó következtetéseit. Ennek nehézségeiről az elhangzott előadás híven beszámolt. Talán segíthet a nagyvonalúbb áttekintés kialakításában annak a zenetörténeti szituációnak az egybevető számbavétele, hogy itt meg kevés mester életművében találkozunk és futnak össze magas színvonalon a korszak legjellemzőbb tendenciái, hogy Bartók és Kodály valóban kiemelkedő módon reprezentálták koruk magyar zenéjének legjellemzőbb tulajdonságait. Rájuk illik Szabolesi Miklós fontos megállapítása: „Ha irodalmi iskolákról, áramlatokról, csoportokról beszélünk, az igazán jelentős alkotókat valójában nem tudjuk bele sorolni egyikbe sem; a legtöbb alkotó pályája érintkezik egyik vagy másik iskolával, áramlattal, bele is tartozik ideig-óráig, magán is viseli hatását, de mégsem azonos velük teljesen. A kor nagy erői, mondanivalói érintik meg, a maga bonyolultan kialakult egyéni módján felel a kor kérdéseire.”

A két mester személyes génuszán, alkotói kvalitásain kívül, mi hát a történelmi oka annak, hogy így kinőttek szűkebb környezetükből, hogy a két háború közti korszak magyar zenéjét világszínvonalon reprezentálták? Nemzetközi karrierjükhöz magától értődően járult hozzá az az alapvető körülmény, hogy művészi közlésük közege nem a nyelv — ebben az esetben éppen a szűk körre korlátozott magyar nyelv —, hanem a zene. Ez eleve a nemzetközi kapcsolatok számos módját határozza meg. Zenekultúránk relatív elmaradottságából következett egy szervezeti ok is: műveik kiadása és szerzői jogaik védelme érdekében nyugati országok, pályájuk kezdetén legközelebb Bécs segítségéhez kellett fordulniuk.

Ezek azonban olyan körülmények, amelyek a kor más zeneszerzőire is érvényesek, és egymagukban nem magyarázzák kettejük itthon is kiemelkedő helyét. Ez utóbbi tekintetben én egyebek között ott keresném a magyarázatot, hogy az első háború végén ők már kész művészi világgéppel és érett stílus, alkotói fegyverzetben néztek szembe a változott körülményekkel. Ne feledjük, hogy az ő művészi világgépük még a század elején kristályosodott, művészetük az Ady-korszakban virágzott ki, ők még az Ady-nemzedék ifjabb évfárához tartoztak. Akkor kibontakozott művészi szemléletük érlelődött tovább a két háború közti időben, részben módosulva, részben alapelveiben, azonos nyomokon. Nem tartom lehetetlennek, hogy az a hagyaték, amelynek irodalmi megszokását Szabolcsi Miklós részben a magyar forradalmak elbukásával, részben Ady halálával köti össze, s amelynek az egységes szocialista művészet egykori kibontakozását ígérő, egyenes vonala megtört — a zenei ágon, Bartók és Kodály munkásságában egyértelműbben és egyenesebben fut tovább, mint az irodalom kritikus időben jött, nagyobb méretű nemzedék-váltásában. Szabolcsi Miklós előadásának egyik utalása ezzel egyet látszik érteni. Feltevésemet a tüzetes komplex vizsgálat megerősítheti, módosíthatja, vagy meg is cáfolhatja, de a közös kutatás mindenesetre nyereségünk lesz.

Képzalkotó, tipizáló módszerük — a múlt századi magyar és nem magyar költészet és zene típusainak örököseként — mindenesetre részt vett az esztétikai hagyaték továbböröklésében és továbbörökítésében. Ady eszméje a nemzetköziségről félreismerhetetlenül inspirálta Bartók testvériség-eszméjét, nagy utolsó tétételeinek Duna menti, kelet-európai vagy még szélesebb nemzetköziségű néptánc-vízióit. Ki tudja, hogy az a József Attila, aki Bartók-tanulmányt készült írni, aki a Medvetánc-képet Bartóktól vette át, mennyit kapott Bartók esztétikájának, eszmeiségének ebből az inspirációjából?

Érdekes lehet másrészt annak alapos vizsgálata, hogy az öröklött képek, típusok hogyan váltják jelentésüket az öröklés rendjén. Hogyan jut a Medvetánc-kép Bartóknál népzenei, falusi hangja József Attila költészetében városi proletár élménytartalomhoz, hogyan telítődik Bartók sajátosan folklór-élményből táplálkozó, általánosodó nemzetköziség-gondolata József Attilánál a proletárnemzetköziség eszméjével? Hogyan köti össze — tudva vagy tudatlanul — Bartók közvetítése Ady és József Attila költői világát esetleg más, még fel nem tárt képtípusokban is.

2.

Újra és újra elénk áll a kérdés: kik voltak Bartók barátai, kik alkották hazai közönségét, híveit, milyen kapcsolatban volt kora magyar irodalmával, haladó értelmiségével, és volt-e kapcsolata a magyar munkásmozgalommal?

Ezek azok a kérdések, amelyekre választ aligha kereshetünk anélkül, hogy a kiemelkedő nagyok környezetét alaposan fel ne tárnók. Ebben a tekintetben szorulunk rá erősen az irodalomtörténeti kutatás tapasztalataira, példájára. Nem volt nehéz felismernie a Bartók Archivum kutatóinak sem, hogy éppen a korszak nagyjainak, köztük Bartóknak az életművét nem érthetjük meg teljességében zenei és egyéb történelmi környezetének alapos vizsgálata nélkül. Ezért láttak hozzá munkatársaink a két háború közti időszak mindennapi zenetörténetének, a munkásmozgalomban ható, látványos karrierjükről áldozatosan lemondó zenészpályák felderítéséhez.

Olyan szivacsos társadalmi talajt kell itt aprólékos munkával bejárnunk és megismernünk, amely személyes kapcsolatok, haladó művészeket, írókat, tudósokat, értelmiségieket összefűző baráti összeköttetések révén közvetített és tartott ébren áramlatokat, eszméket, táplált művészi eredményeket. Olyan kapcsolatok szárait kell így felfejtenünk, amelyek bőséges írott dokumentumainak felbukkanására aligha számíthatunk. Ne feledjük azt sem, hogy Bartók pusztán jelenléte Magyarországon a két háború között bizonyos mértékig vízválasztója volt haladó és retrográd csoportosulásoknak. Igaz, hogy időről időre megkísérelték egyes kritikussai műveinek „turáni-ősmagyar” interpretációját, de zenéjének és magatartásának közvetlen tényei ezeket a kísérleteket előbb-utóbb kudarcba fullasztották. Érdeemes végiglapozni azt a gazdag gyűjteményt, amelyet DEMÉNY JÁNOS Bartók magyarországi és külföldi kritikáiból, a körötte folyó sajtóvitákról összeállított a Zenetudományi Tanulmányok köteteiben. Kirajzolódik belőlük a magyar haladó értelmiségnek egy olyan szűk köre, olyan hangja, amely — népzenei vagy urbánus indokolással — de egyértelműen foglalt állást Bartók zenéjének szintézise mellett. Ha ennek a Bartók és Kodály köré csoportosuló szűk rétegnek az irodalmi orientációját egybevetem Szabolcsi Miklós irodalmi kategóriáival, a népi balszárny, a polgári radikalizmus és a szocialista csoport egyes híveit ismerem fel soraiban.

A hivatalos-konzervatív álláspont eleve elutasította művészetüket (elég Rákosi Jenő és Tóth Aladár 1926-os sajtóvitájára emlékeznünk, ahol Rákosi Jenő azt kérdezte: van-e egyáltalán magyar zene?), a polgári írók zöme pedig a zene iránt vagy közömbös volt, vagy konzervatív ízlésével a hivatalos-konzervatívok szövetségébe állt.

Az az értelmiségi mag, Bartók és Kodály közönségének, híveinek, értő kritikussainak csoportja, amely művészetük helyes értelmezése mellett mindig kitartott, éppen azért érthette meg és őrizhette ezt a helyes értelmezést, mert legjobbjai még maguk is Adyn nőttek, a két mester alkotásaiban jelenlevő kontinuitást és 1918—19 eszményeit tartották számon. Nemzedékük akkor érett felnőtté vagy serdült fel, amikor A fából faragott királyfi döntő sikerét 1917-ben — Balázs Béla visszaemlékezése szerint — az ifjúság karzatokról lehömpölgő tapsa döntötte el.

Ez a közönség és haladó értelmiségi réteg pedig ugyanakkor a kor baloldali írói tendenciáinak érzékeny közönsége, letéteményese volt, közvetítő a különböző művészeti ágak eszmei vérkeringésében. Szálai a munkásmozgalomig vezettek, összekötő tevékenységük eredményei a harmincas évek közepe táján egy-egy kiemelkedő zenei alkotásban, eseményben, mint Kodály Pávakórusa, mint Bartók gyermekkarainak bemutatása, néha felszínre is bukkantak.

3.

Végül, az egész bonyolult komplexus kiegészítéséhez még egy tényezőt kell bevonni a vizsgálatba. Bartók és Kodály külföldi kapcsolatainak, nemzetközi jelentőségének összetevőjét. Ebben a vonatkozásban művészetük, tevékenységük — megítélésem szerint — ismét csak Adynak a magyar problémákat Párizssal, a nagyvilággal összekötő szerepét örökölte a két háború közti szakaszban.

A háború befejezésével járó robbanás ereje, amely a Szabolcsi Miklós periodizálásában említett 1919—1924-es forradalmi hullámot bevezette, Bartók és Kodály előtt egyaránt megnyitotta a szélesebb európai, sőt amerikai nyilvánosságot. Bartók 1920-ban kezdte újra hangversenyző pályáját, Kodály művei pedig részben az Universal kiadóval 1921-ben kötött szerződés, részben az újjászervezett Nemzetközi Új Zene Társaság fóruma révén váltak szélesebb körben ismertté.

Itt szeretném közbevetőleg megjegyezni, hogy véleményem szerint az 1919—1924-es forradalmi fellendülés valójában korábban megkezdődött. Már 1916-ban kezdett kibontakozni az avantgarde-értelmiség nemzetközi szolidaritása a háborús erők ellen, amelyről SZABOLCSI BENCE A csodálatos mandarinról írt tanulmánya is említést tesz. Ebben a mozgalomban a magyar értelmiség mind tevékenyebben vett részt. Ide illenek Bartóknak Szabolcsi Miklós által is említett expresszionista kitörési kísérletei, a Zongoraszt, a II. vonósnyégyes és a Mandarin középső fellángolásai. Lassú—gyors—lassú építkezésük párját Ady költészetének egyes vonásaiban vélem felfedezni.

Az avantgarde-békemozgalom háború alatti, háború végi hullámát én legalábbis az 1919-es lendület előjátékának tekinteném, vagy többnek is annál, ha az orosz forradalmakat nézem. Az is igaz, hogy ez az „egység” igen sokféle elemet hordott össze, s éppen a háború végének pozitív és negatív katasztrófái egyúttal a korábban rejtett belső ellentmondásokat is nyitlították. Elég a futurizmus orosz-szovjet és olasz-fasiszta útjára emlékeztetni.

A robbanás ereje tehát mindkettejüket, Bartókot és Kodályt, s velük együtt kissé a magyar zenét magát is mintegy külső pályára kényszerítette, mégpedig Bartókot inkább, mint Kodályt. Kodályt nem utolsó sorban éppen a magyar nyelv és irodalom tradícióival való bensőségebb kapcsolata szorosabban rögzítette a magyar művelődés köréhez. Ennek megfelelően más és más módon fejlesztették tovább kompozíciós munkájukban a népzene indítását. Bartók inkább széltében fogta át a Duna menti és még távolabbi zenei folklór mély tanulságait, különös népzenei ihletésű nemzetköziség és általános humanitás-eszmény színvonalára emelve pályája második felének nagy műveiben. Kodály a népzene és műzene történelmi-nemzeti egységének hangsúlyozásával munkálkodott egy népzenei alapozottságú, magas színvonalú nemzeti zenekultúra kiépítésén.

A divatos európai áramlatok közül a zenei neobarokk is eltérő módon csapódott le művészetükben. Bartók az instrumentális többszólamúság és ritmikai gazdagodás barokk és népzenei forrásait egyeztetette. Kodály itt is egy sajátos magyar barokk hagyományt élesztett fel folklórrá vált történelmi dalokból, s ezt a késő reneszánsz és barokk vokális művészet példáján indulva, népnevelő kórusművészetté és mozgalommá fejlesztette.

Mit jelent Bartók külföldhöz kapcsolódása művészetének megítélésében? Elsősorban azt, hogy zeneszerzői fejlődésének egyes vonásai sokkal inkább

illenek az európai általános fejlődés ritmusába, mint a szűkebb hazai mozgalmakba. Bartókot zenei öröksége, iskolája a német expresszionizmus táborához vonta. A közép- és kelet-európai feudálkapitalista monarchiák államgépezetének háborús pusztulásával ezek haladó értelmisége látott hozzá a legaszketikusabb önmarcangolással és lelkiismeretfurdalással az igazság absztrakt kereséséhez. Zeneszeik egyik része művészetével is a weimari kor munkásmozgalmának szolgálatába szegődött. Ezek közé tartozott Hans Eisler. Művészetükben az „expresszionista kitörés” lendülete — Szabolcsi Miklós szavával élve — antikapitalista tartalmat kapott. Kritikai realista velleitásaik Bartók zenéjével való rokonságára MARÓTHY JÁNOS kutatásai találnak meglepő példákat. Egy másik águk — Schönbergék bécsi iskolája — részben az expresszionizmus morbid hangját folytatta, részben intellektuális megfontoltsággal igyekezett új utakat szabni a zenének. Emberi magatartásuk azonban mindvégig, töprengéseik és kétségeik ellenére is, legjobbjaikat a haladás hívei közé sorolja.

Jellemző, hogy amikor Bartók — 1927. november 6-án — I. zongoraversenyét játszotta Webern híres munkás-szimfonikus hangversenyei egyikén, a konzervatív polgári sajtó habozás nélkül azonosította zenei törekvéseit a munkás baloldallal.

Bartók külső pályája azonban nem volt annyira külső, hogy az európai művészet egyik vagy másik csoportjához erősebb szálakkal kapcsolta volna, akár annyira is, mint például a nemrég elhunyt Lajtha Lászlót. STUCKEN-SCHMIDT „Urbanität und Volksliedgeist” című cikkében, 1953-ban kiemeli, hogy Bartók mennyire nem tartozott a nyugat-európai divatokhoz: „... ezért a közönség szemében esztétikailag is az maradt, ami földrajzilag: kívülálló, egy kulturális peremállam lakója...” — idézzük szavait DEMÉNY JÁNOS közléséből és fordításában.

Ez sok tekintetben különlegessé, közvetítővé tette Bartók szerepét hazája és a külföld között. Stílusának nevezetes 1926-os átalakulását például aligha lehet a hazai folyamatokból megérteni. Sokkal inkább az európai neobarokk áramlat egy sajátos vetületét mutatja. De ugyanakkor az a neobarokk hullám, amely a nyugati pályatársak, elsősorban Sztravinszkij zenéjét frivol módon feleltetlenné, oldottá tette, a technikai virtuozitás öncélúságába vetette, néhány évvel később a perifériás késés és Bartók lassabb, autonóm beolvasztó módszere következtében, mint visszaverődő hullám, már összetalálkozott a következő, lehiggadási folyamattal. Mindehhez tegyük hozzá, hogy Bartók expresszionista iskolájában a művészet szent dolog volt. Inkább szenvedés és áldozat, mint szórakozás. A hazai művészsors és népzenei hitvallás komolysága egészítette ki ezt a szemléletet, s így a neobarokk hullám Bartók művészetében éppen ellenkező előjelűre fordult: nem oldott, hanem kötött, a művészi kifejezést koncentráltabbá, felelősebbé tette.

Itthoni arcolata ugyanakkor a húszas évek vége felé kibontakozó népzenei-nemzeti szintézis felé fordult, de nemzetközi kapcsolatainak és magatartásnak megfelelően, következetesen balra tartott. Ebben az időben fedezi fel és hangsúlyozza a népdalszövegekben rejlő mély politikumot. Emlékezetes kórus-ciklusa, az Elmult időkől pedig a falusi osztályharc népszerű múlt századi költészetéből dolgoz fel verseket. Ugyanakkor, a menekülés művészi kísértésein, a Cantata profana és a Zene vízióin túl, megteremti a humánus kibontakozás szintetikus útját a nemzetközi néptáncok beethoveni ujjongású utolsó tételeiben.

Közös irodalom- és zenetörténeti feladat lehet annak felderítése, hogy milyen szálak kapcsolták össze Kodály és Bartók ekkor kibontakozó és új méretekből feléledő törekvéseit az irodalmi népiesség ekkoriban és kevésbé ezután megújuló mozgalmával, annak különböző ágaival.

A nemzetközi haladás és a folklórban megálmodott tisztább emberség egyedülálló szintézisében tehát Bartók egyszerre vállalt közösséget a nagyvilággal és hazájával, vagy másképpen: egyszerre rekesztette ki magát a nagyvilágból és hazájából. Itthon — említettük — a turánkodás szellemében próbálták nacionalista hámba fogni, Wiesengrund-Adorno, a népzene ellenes nyugati polgári zenélés kritikusa már 1927-től kezdve elutasítja Bartók zenéjének folklorizmusát.

Itt szeretnék egy közvető megjegyzést fűzni Szabolcsi Miklósnak a korai Bartók szorongó, rettegő zenéjére vonatkozó utalásához. Azzal egészíteném ki, hogy Bartók szemlélete a későbbi szintézist már 1907-től kezdve dualista módon előlegezte, az expresszionista halálhangulattal a parasztdal vaskos, lapidáris egészségét szegezve szembe.

Bartóknak ez a furcsa kettőssége, az egyedülálló zenei szintézis megteremtésének egyetlen módja, művészetét egyúttal az európaiság, a haladó nagyvilággal együtt lélegző hazai értelmiségi öntudat jelképévé tette a két háború közti időben. Kodály zenéje a szintézis nemzeti-történelmi oldalát dolgozta ki, és a harmincas évek vége felé mind elevenebben hatott Bartók zenéjének végső letisztulásában.

A töredékes gondolatokkal felvázolt, kiragadott zenetörténeti problematika talán mégis megsejtette, hogy irodalomtörténeti és zenetörténeti kutatás mit segíthet egymásnak, miben egészítheti ki egymást, a huszadik század kultúrájának történelmi feldolgozásában. Ez a munka — ti. a közös munka — jóformán még meg sem kezdődött, de már az első pillanatban is érdekes eredményeket ígér.

ILLÉS LÁSZLÓ

A MAGYAR ANTIFASISZTA IRODALOM NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A negatív példák ismertek, számos kérdést tisztázott már a kutatás. Felvázolták és megvilágították egyes írók vagy egész csoportok szomorú szerepét, a behódolásnak és az együttműködésnek néhány példáját, a nacionalizmus súlyos kártevését, a megrettenés és menekülés útjait. Ha a magyar irodalom korabeli szerepét objektíven, helyesen akarjuk megítélni, ha a tanulságok levonásával a magyar irodalom jövőjének egységét jól akarjuk szolgálni, akkor sohasem szabad elfeledkeznünk azokról a káros és súlyos ellentétekről, az eszmei zavarokról, amelyek megakadályozták, hogy a haladó magyar irodalom erői egységfrontba tömörüljenek és így hatásos harcot folytassanak a fasiszmus halálos veszedelme ellen.

Mégis — úgy gondolom — a magyar irodalom e korszakának megítélésében túlságosan egyoldalúan jártunk el eddig. A múlt tévedéseivel és bűneivel való leszámolás szigorú és jogos igyekezetében néha elhomályosult előttünk az is, ami pozitív és értékes volt irodalmunkban, amit nem szégyelünk kell, hanem napfényre hoznunk és felmutatnunk. Pár nappal ezelőtt jelent meg egy kiváló lírikusunk önvalomás-számba menő előszava drámájához, amelyben ő szándéka szerint az úri Magyarországnak bűneiért nem felelős

dolgozó magyarságot kívánta feloldani „az utolsó csatlós” kízó traumája alól. Nyilvánvaló, hogy itt nem a felelősség elhomályosításáról van szó, hanem a szocialista népek családjában való tiszta lelkiismeretű, egyenrangú besorolás igényéről.

De más példákat is említhetünk. A felszabadulás után önnön sorainkon belül is küzdelmet kellett folytatni azért, hogy József Attila, a magyar munkásosztály világirodalmi rangú költője elfoglalhassa méltó helyét a népi demokratikus társadalom tudatvilágában. Néhány évre tekint csupán vissza az az erőfeszítés, amellyel legalább némileg sikerült kiemelni az ismeretlenség, az elfeledettség homályából a határokon kívülre szorult magyar kommunista irodalmat, s részévé lehetett tenni azt a nemzeti köztudatnak. A polgári és az ún. „népi” gondolkodás szívós maradványai elleni küzdelemben lehetett csak elérni, hogy megbizonyítsuk: legenda az, hogy József Attila oly egyszerűen állt az ellenforradalmi korban a hatalom ellen, hiszen ott volt és élt körülötte egy osztályharcos költő és prózaírói nemzedék, a hazai szocialista irodalom gárdája, a 100% körétől egészen a negyvenes évek „Munkásíró”-csoportjáig. S ha ez az irodalom szikár és érdes szavú volt is, érdeme és az irodalomtörténetben elfoglalandó helye bizonyítva nem kevesebb, mint a menekülőké, akiről HALÁSZ GÁBOR A líra ellenforradalma című jeles tanulmányát írta. Ha új irodalomtörténetet írunk, nyilvánvalóan nem elégedhetünk meg a régi beidegződésekkel. Anélkül, hogy új legendákat keltenénk, a korszak valóságos erővonalai szerint kell megrajzolnunk a magyar irodalom térképét. Nem szabad esetleg túl szubjektív, egyéni ízlésünket követni, hiszen a valós értékek igazságos és arányos elrendezése csak a kor objektív erővonalaival mentén történhet meg, a néptömegek társadalmi mozgásának az irodalomban való tükröződése lehet az egyetlen biztos mérce.

Ugyanezek a szempontok igazíthatnak el bennünket a magyar antifasiszta irodalom korszakainak és problémáinak felvázolásánál. Nem látszik meggyőzőnek az a felfogás, amely szerint József Attila példáján és Radnóti késői fellebbogásán kívül semmi sem történt e téren a magyar irodalomban, s még Babits Jónás könyve is csak csoda volt csupán. Nem látszik elégségesnek, hogy csupán a polgári líra meneküléséről beszéljünk és ezzel akarjuk jellemezni a magyar antifasiszmust. Nemzeti irodalmunk haladó törekvéseinek értékét homályosítanánk el ezzel, a polgári irodalom viszonylagosan gyengébb ellenállásához nivellálnánk a szocialista irodalom hősiességét. Nincs miért hallgatnunk erről.

Itt most csak arra van lehetőség, hogy a legfontosabbnak látszó és az eddigi vizsgálódások során némiképpen elhomályosult jelenségekre mutassak rá hangsúlyosabban: ez pedig a magyar antifasiszta irodalom fő tartalmi kérdése — a fasizmussal szemben álló művészeknek a társadalmi átalakulás gondolatához való viszonya.

A magyar antifasiszta irodalom két nagy korszakra oszlik, s a választóvonalat a háború kitörése és kiterjedése jelenti. A két korszakon belül az egyes írók és egész csoportok helyzete, állásfoglalása megváltozhat, átalakulhat, a kor változásaival felvetődött kérdésekre nem mindenkor ugyanaz az áramlat adja meg a helyes választ.

A magyar antifasiszta irodalomnak a háború kitöréséig terjedő első nagy szakaszát az jellemzi, hogy ekkor a németországihoz hasonló totális fasizmus (annak minden következményével együtt) még nem került hatalomra, a nemzeti függetlenség még nem veszett el, s ezért és ilyen körülmények között

a demokratikus politikai és irodalmi törekvések középpontjába határozottabban *osztály-jellegű* kérdések kerülhettek. Minden olyan akarat tehát, amely a félfasiszta feudális kapitalista rendszer demokratikus (legtöbbször polgári demokratikus) átalakítására tört, megfelelt a népfront politikai elképzelésének, az össznemzeti érdekeknek, s minden egyes siker ezen az úton egyszerűs mind a hazai fasiszmus kibontakozása elé gördített akadályt. (A korabeli nemzetközi helyzet is megerősítette ezt a tudatot. Spanyolországban a feudális katonai ellenforradalommal szemben folyt a népi szabadságharc [„De jönnek új hadak . . . a sebzett földekről és a bányák mélyéről induló sereg” — írta Radnóti], és a francia népfront tartalmát is a szociális intézkedések és a demokratikus szabadságjogok kiterjesztése jelentette, mégpedig éppen a nemzeti függetlenséget veszélyeztető náci Németország elleni védelemként.) A magyar irodalom antifasiszmusának értékét is ebben az első szakaszban tehát nagyrészt az határozza meg, hogy miképpen foglaltak állást az egyes alkotóművészek és egy-egy irányzat a demokratikus nemzetállam megvalósítását és megerősítését jelentő társadalmi reformtörekvésekhez.

Ilyen összefüggésben magasodik elénk ekkor teljes jelentőségében az ún. „népi”-irodalom teljesítménye. Amikor a magyar kommunista mozgalom az adott viszonyok között ideiglenesen lemondott a társadalom szocialista jellegű átalakítására irányuló tervéről, egyúttal a legmesszebbmenően támogatta a népiesek plebejus demokratikus szándékait, amelyeknek középpontjában a földreform következetes végrehajtása, a jövedelmi különbségek kiegyenlítése és — ezek biztosítékeként — a nemzeti függetlenség megvédelmezése állt. A népiesek mozgalmát a kommunista emigrás irodalom a korabeli magyar élet legfontosabb áramlatának tartotta, különösen annak felfelémelő, radikális korszakában, amely a Márciusi Front megalakításában csúcsosodott ki. Ekkor veszi őket védelmébe Bálint György a polgári liberálisok értetlen támadásával szemben a Gondolat hasábjain és ekkor kész József Attila is fegyverbarátságra velük „addig, amíg valóban demokratikus és szociális, ha nem is szocialista követeléseikkel megérdemlik a rokonszenvet. Nagyon sajnálnám — írja továbbá —, ha sok gyakorlati pontban megegyező közös követeléseinkért az új népiesek vonakodása miatt nem léphetnénk fel a jövőben együttesen a francia népfront mintájára. . . ”

A kor polgári irodalma számára az antifasiszta magatartás próbaköve ebben a szakaszban nem annyira a demokratikus társadalmi átalakulás szorgalmazása volt, hanem inkább a régebbi etikai és eszmei értékek védelmezése. Jelentős tett volt ez is az elszabaduló barbárság korában, mégis az ehhez az áramlathoz tartozó írók megrettenésének oka éppen a magyar társadalmi sorskérdésektől való viszonylagos elszigeteltség volt. A kétféle magatartás mögött természetesen végeredményben a célok különbözősége is rejtett, s a kommunista irodalom és publicisztika fáradozása, hogy a népiesek és a polgári humanista írók egységfrontjának létrejöttét elősegítse, akkor még lényegében eredménytelen maradt. A nép, a nemzet és a haladó kultúra harmonikus egységének kialakítására nem volt még érett az idő, mégis ennek az eszménynek előrevetített fényei ott villóztak már éppen a kommunista költészetben, elsősorban József Attila lírájában, aki a népfront-gondolatnak, RÉVAI JÓZSEF szavaival élve, „legnagyobb magyarországi költői propagandistája lett”. A Szocialisták és a Munkások osztályharcos indulatától a Monddd, mit érlel széles ölelésén át a Hazám fájdalmasan keserű körképéig ível ez a szándék; a Hazám-ig, amelynek középponti gondolata: tiltakozás az ellen, hogy a népet

kiszipolyozó és pusztító magyar úri bitangság elveszejtí a nemzetet és odalöki a német gyarmatok sorába.

A nép társadalmi felszabadításával megerősíteni és megmenteni a nemzetet a fasizmus ellenében — ez volt az a legmélyebb gondolat, amely ekkor összeköthetett és a távolabbi elképzelésektől függetlenül közel hozhatott egymáshoz sok hazafias erőt. A Kelet Népe 1939 augusztusában azt írja, hogy „kérelhetetlen harc kell a szociális követeléseknek a szabadság és a függetlenség eszméjével való szembeállításával ellen”. A nemzet féltése választja el osztályától és viszi el a fegyveres ellenállásig Bajcsy-Zsilinszky Endrét, a politikust és publicistát; s a „pogány” germán imperializmus fenyegető terjeszkedése indítja arra a katolikus Habsburg eszményeket tisztelő Szekfű Gyulát, hogy a nagybirtok felosztását „nemzetileg szükséges folyamatnak” jelentse ki; s akár a katolikus Jelenkor publicistáját, hogy „a magyar függetlenség és szabadság ügyét” összekapcsolja „a szociális igazság és haladás ügyével”.

A harmincas évek végére, a háború kitörésének idejére azonban világossá válik, hogy az adott nemzetközi helyzetben az eddigi antifasiszta küzdelem fő tartalmát jelentő demokratikus törekvések már sem a polgári rétegek, sem a népiesek elképzelései szerint nem oldhatók meg. Ezért az ezekre a törekvésekre épülő irodalmi mozgalmak is hamvukba hullanak, szétszóródnak. Hozzájárul ehhez a nacionalizmus felerősödése is, amely elhomályosítja sokak szemét, továbbá a hazai fasizmus mind brutálisabb támadásai.

A világháború kitörése és Magyarország hadbalépése olyan helyzetet teremtett, hogy ekkor a plebejus polgári demokratikus törekvések szükségképpen háttérbe szorultak és elsősorban az emberiség, a személyi szabadság és a nemzeti függetlenség, a béke általánosabb eszméi kerültek az irodalom fókuszába. Mégis a szociális átalakulás igénye törhetetlenül tovább élt ezekben az esztendőkhöz is, mintegy jelezve a népfront-gondolat méhében rejlő jövőt. Az antifasiszta népfrontmozgalom egyébként sem jelentette a társadalomátalakítás szocialista elképzeléseiről való lemondást, hanem csak e feladat ideiglenes elodázását. A KMP 1941-es programja határozottan kiáll „a dolgozó parasztság földhözjuttatása . . . a társadalmi rend gyökeres megváltoztatása” mellett. Ez a gondolat állandóan jelen van a baloldali irodalomban, de felfel villan néhány népies írásaiban is. A szocialista lírikus soráiban az „összeomló bűnös paloták mögül a béke tiszta fénye les felénk” (Zsigmond Ede); „a munkás és paraszt életéhez . . . szabadság kell és kenyér” — írja Földeák, Vető Miklós versében pedig a „távoli dörgés”, az „ezrek forró sóhaja . . . vaskos izomzatú lángokat csapjon”, mert itt „áldott búzát már sohse ád az ezeréves lompos igazság”. Móricz Zsigmond új regénye, a Rózsa Sándor indulásakor arról ír, hogy „a szabadságharc korával egyidejűleg . . . a szociális gondolat is forrongott”, s hogy „nálunk éppen szociális hullámai miatt költészetté magasodott a szegénylegény romantika”. Tamási Áron Magyar sorskérdések címmel tartott előadásában így ír: „Szabadságunkért és a népi jogokért küzdöttünk törökkel, tatárral, némettel és kevély urakkal. Küzdj te is, hogy majdan felemelhesd szellemfejedet azokban, akik már a magyar népi demokráciában fognak élni!” Nagy István, az erdélyi munkásíró 1942-ben a Magyar Csillagban már a háború utáni kötelességekre, a „rég, tiszta szándékok melletti hitvallásra” és kiállásra figyelmeztet. Veres Péter pedig ugyanott megállapítja ugyan, hogy lehetetlenné vált, hogy „most a háború közepén emeljük nemzetné a népet”, — de, úgymond — „ha csak egyetlen egy is megmarad közülünk, annak az a kötelessége, hogy a legahulmaradtakért, a munká-

sokért, parasztokért szót emeljen". 1944-re, amikor a fasizmus tombolása végképp elszabadult, a szociális igazság eszméje még a polgári lírában is megjelenik. A katolikus Rónay György versében az Úr „szörnyű dühe horkan, a palotákat megrugdossa zordan". A népi költő, Illyés pedig annyi szorongó reménytelenséggel tölti vers után a nép fáklyájának lobbanását látja meg Buda lángjaiban és ő mondja ki a kemény, a végső ítéletet is 1944-ben:

„Mert sem erő, sem bölcsesség
nem lehet elég, hogy megójjá
a házat, amelyben lakója
nem lelheti meg a helyét.”

(*Nem elég.*)

Az antifasiszta irodalom második, háború alatti korszakában ez az attitűd természetesen a súlyos üldöztetés, a cenzúra miatt nem lehetett a magyar irodalom főszólama, az „osztályharcos vers" ideje különben is a korábbi évek voltak. A nép és nemzet általánosabb érdekeiért égő lelkiismeret és felelősség volt itt ez a hang, búvópatak, amely a legjobbakban feltartóztathatatlanul törekedett célja felé, amikor a fasizmus pusztulásával együtt vesző magyar úri világ bukása után beleömlhet a népi és nemzeti felszabadulás nagy áramába.

*

Szólnunk kellene itt természetesen oly fontos kérdésekről még, mint a nacionalizmus mérge ellenében a magyar irodalomban kibontakozó hazafiaságról és internacionalizmusról, a békevágyról, a dunai népek megbékéléséről vallott nézetekről, a polgári líra tisztaság és emberség utáni vágyáról, a humanizmus és a racionalizmus értékeinek őrzéséről, a polgári lírában is megjelenő elkötelezettség igényéről, amelynek legmesszebb világító fénye a Jónás könyve és imája, s még sok más jelenségről a korabeli magyar irodalomnak, amelyek együttesen azt bizonyítják, hogy nemcsak menekülés volt itt, nemcsak rezignált választ adott a magyar irodalom a nehéz kérdésekre. Az idő rövidsége miatt itt csupán egyetlen jelenségre kívánnék még rámutatni, egy olyan jelenségre, amely az antifasiszta magyar irodalom második korszakában bontakozott ki; az ellenállás és a felszabadulás akarásának költői kórusáról, melynek képviselői, ha elpusztította is őket a fasizmus, holtukban is újra énekelnek és megbizonyítják, hogy Radnóti sikolya nem egyetlen elhaló tiltakozás volt a korban, hanem része és legmagasabb rangú kifejezése egy tudatosan élő és a halálos veszélyben is ellenálló nemzedéknek.

A szocialista írói nemzedék eszményeit József Attilától nyerte, de mily jelképes, hogy sokuk lírája oly érzékenyen rezonál arra a nemes szellemi örökségre is, amelyet Babitstól kaphattak. Ő írta még 1931-ben a felelősség döbbenetével:

„Nem, nem! menni s cselekedni kell!
Harcot a Harc ellen! és a Tett
gyilkos lelkét tettel ölni meg. . .”

Az elkötelezett humanizmusról és az ellenállásról szóló szavak is éppen a Nyugat-ban, Babits lapjában hangzottak el először, 1933-ban. Az alkalmat és a példát a kor legnagyobb polgári írója, Thomas Mann adta, akinek novellájában, a Mario és a varázsló-ban az ördögi bűvész áldozata már nem dobja el védő fegyverét, hanem józan céltudatossággal lelövi a hipnotizőrt. „A békés

Settembrini úrnak fel kell tennie harcos őseinek carbonári-süvegét” — írta Bálint György — s ő ezt a maga számára úgy értelmezte, hogy megalkuvás nélkül kell küzdenie a faszizmus minden megnyilvánulása ellen mindaddig, amíg ki nem ütik kezéből a tollat. Bálint György maga is a polgári művészetben nevelkedett fel és úgy vált a harmincas évekre tudatos marxistává, e korszak legkiemelkedőbb és legfinomabb tollú kommunista publicistájává, hogy mélyen megértette: nincs határ végső fokon, amely elválasztaná az irodalmat, a művészetet a kor gondjaitól, a politikától. Világosan tükröződik írásaiban az a felismerés, hogy e korban nemcsak a szocialista, de a polgári kultúra vívmányait is csak a munkásosztály eszméire és szervezeteire, az antifasiszta népfront vezetőerejére támaszkodva lehet a legeredményesebben megvédeni a szélsőjobboldali támadásoktól. Nem félt az önvészejtő széplelkek megvetésétől, amikor kimondta: „Politikával szemben politikát, propagandával szemben propagandát, támadással szemben támadást — erre az aktív, harcos állásfoglalásra kényszerítik a szellem embereit a szellem ellenségei.” Ő maga így élt és alkotott. S nem volt egyedül. A Gondolat, a Korunk s más hosszabb-rövidebb életű folyóiratok, lapok hasábjain küzdött a haladással elkötelezett gondolat a tisztátalan eszmék ellen. A kor egy másik kiemelkedő antifasiszta publicistája Fábry Zoltán, a csehszlovákiai Stósztól hadakozik a nácizmus, a militarizmus, a háborús erőszak terjedése ellen. Az emigrációs tűzhelyekről folyik ez a küzdelem a legtisztább eszmeiséggel. Befolyásuk számottevő, ha lapjaik terjesztése elé gátakat szab is a hatalom. Az Új Hang példányai eljutnak Magyarországra is tiltott utakon, itt-ott felbukkan egy-egy példány, Radnóti olvassa őket s a népiesekre mély benyomást tesznek az itt megjelent Révai cikkek.

El az irodalomban az antifaszizmus szelleme, legerősebben bizonyosan a lírában és a publicisztikában; műfaji okokból áttettebben és halványabban a prózában. A végletekig finomodik az igazság kimondásának nehézségei idején a gondolatot védő képes beszéd. Lukács László verseiben a legsúlyosabb években is felcsendül Lenin dicsérete, Schönherz Zoltán mártírjuma, a Szovjetunióba vetett remény, vagy a Moszkva alatti győzelem gyűjtő üzenete. (Favágók, Kócsagok stb.) De van alkalom és idő, amikor élesen csattan fel a szembeszálló szándék. „Én kikiáltom dicsekedve, az ellenséghez tartozom!” — írja Benjámin László, a munkásköltő 1940-ben. A szolgaságot tűró népet, a nemzetet ostromozó adys indulat villámlik Fodor József, Jankovich Ferenc verseiben; a közömbösök füleibe Forbáth Imre hozza el „asszonyok és gyermekek halálsikolyát Madrid romjai” alól, s „vádak fekete tuskéje szúr” az üldözöttek és éhezők szemeiből.

A felrázó, bátorító szó szünet nélkül, elfojthatatlanul hangzik, hogy „hajótörött, árva népek kedve emelkedjék, hogy hinni tudjanak!” (Kis Ferenc). A remény élteti a munkásköltő Vaád Ferencet, „hogy leszek még egyszer szabadabb”, Benjámin vallja, hogy „magamat nem adom meg” — s hiszi: „lesz, aki eléri az elképzelt jövőt!” Radnóti a halál árnyékában rója araszolgatván egymás alá sorait, a jövőnek akar üzeni velük. Ez a szándék az élet hajtása, mely a kő alól is kinő. Így írt még az Első eclogá-ban:

„Irok azért s úgy élek a kerge világ közepén, mint
ott az a tölgy él; tudja kívágyják s rajta fehérlik
bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap
már a favágó, — várja, de addig is új levelet hajt.”

„Igen, a halált is le lehet győzni” — visszhangzik e sorokra Bálint György szava —, „ha vállaljuk és nem törődünk vele, mikor csap le; ha a halál közelében is úgy dolgozunk, mintha örökké élénk. Ilyen leckékkel csak a költészet szolgálhat manapság.”

Ezzel a hittel és ezzel a leckével élt az egész nemzedék. Van aki az elpusztíthatatlan népben hisz, a küldő közösség befogadó védelmében. „Könnyebbül bennem a teher, ahogy a tenger táj, amely kilökött, némán visszanyel” — írja Illyés; Fenyő László pedig, a városi kispolgárság halk, kesernyés szavú költője, akit a fenyegetett emberség védelmének gondja a negyvenes években az antifasiszta líra élvonalába emel, a tiszta eszmék győzelmében hisz. Egyik utolsó verséből valók e sorok:

„Eljő a kor, midőn a tiszta homlok
a népek békés jelvénye leszen,
a fényes eszme lesz majd a kibontott
zászló, az leng meg dicsőségesen,
s mely választottak ajkán ott borongott:
felzúg a vers, miként a győzelem!”

Fenyő László „fényes eszméi” bizonytalansággal csupán a polgári humanizmus terrénumain voltak honosak, de így is maradandó és szép dokumentumai a meggyötört, de mégis a jövőben bízó kornak. Voltak azonban mások, egy egész költőgeneráció, egy virágjában elpusztított, megtizedelt szocialista írónemzedék, amelynek jövőt váró és követelő hangjában már határozottabb kontúrokkal sejlett fel, milyen is legyen a fasizmus romjain felépülő új világ. Már Radnóti arra figyelmeztetett: „Éld e rossz világot és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte, hogy más legyen”, már az ő számára bizonyosság volt, hogy „a sziklaszál — ha nem ma — holnap visszadalolja majd” a szélben szétszórótt üzenetet; s ő volt az a költő, akit az 1942. március 15-i tüntetés arra indított, hogy így írja meg a *Száll a tavasz* lázító sorait:

„Néma gyökér kiabálj, levelek kiabáljatok éles
hangon, tajtékzó kutya zengj, csapkodd a habot hal!
rázd a sörényed ló! bömbölj bika, ríj patak ágya!
ébredj már aluvó!”

Zsigmond Ede a szelídséget elszántságra cseréli fel s vallja: „lelkünk nem lesz e fergetegben puhán hajlékony, gyáván hallgatag”; Benjámin Lászlónál „Kigyúl a föld, körös-körül a menny vörös”, Knopp Imre a „vörös május ünnepére” készül, s az idős költőnő, Várnai Zseni *Kopogtatok* című versében (az illegális mozgalom röpiratán) „Vörös csillag ragyog az éjszakában, recseg a rács a börtönablakon”. Lukács László Horror, furor-jában kirepíti a bosszú az idő rozsdás hüvelyéből a gyilkos kegyelet kardját, a Szobrok-ban pedig már paloták lángolnak. Benjámin a szenvedés, a halál vállalása árán is a szabadság védelmére buzdít, s ebbe a kórusba csendül bele diadalmas hittel a kommunista Salamon Ernő hangja:

„Mert eljő a szabadság
és évei a fénynek.
Igazság és vígasság
Lesz osztály a szegénynek!”

(*Dal utódoknak.*)

1944-ben, a fasizmus haláltánca idején felerősödnek a magyar antifasiszta irodalom hangjai. A szorongáson és félelmeken átsüt az életbe és a régen várt szabadságba vetett remény. Megérkeztek a „testvéri tankok”, hogy a „táborokba gyűlt bitangok” vert serege felett szertedüböggék egy felszabadult országban a szárszói halott versének rímeit. Annyi mártírok között Radnóti Miklós és József Attila élete és halála sugározza a legtöbb fényt a magyar irodalomnak erre a szörnyű és mégis jövőbe nyíló korszakára, mert bár beleroppantak vagy elpusztultak ők a gyötrelmekben, mégis a poklok bugyrait járó kétségeik útján kiolvasztották a szenvedések tűzében az emberség, a szocialista humanitás nemes érceit a jövő számára.

Nem álltak egyedül, nem kivételes csoda az ő példájuk, hanem a kiválás, a művészet összefoglaló nagy beteljesedése. A magyar irodalom legjobbjai mind addig küzdöttek az úri Magyarország, a fasizmus szálláscsinálója ellen a társadalom átalakításáért, amíg erejükből tellett, s amikor a megsúlyosodott nehézségek közepette erre már nem volt többé teljes mód, akkor az emberi méltóságért, a békéért, a nemzeti függetlenségért hallatták szavukat, a nép szabadsága lebegett szemük előtt, mert tudták, hogy ezzel száll fel majd az ő daluk is. Reményeik valósággá váltak.

SZILÁGYI JÁNOS

Szabolcsi Miklós referátuma egészében árnyalt, kerek és egész volt. A két kiegészítő szempont, amelyekkel szerintem ki kellene bővíteni, a következő:

Szabolcsi elvtárs a korszak általános irodalmi helyzetét felrajzolva beszélt a külső irodalmi ráhatásokról, és ezek között a nacionalizmus nagy jelentőségéről a magyar irodalommal kapcsolatban. Szeretném azonban megemlíteni azt a másik ráhatást, amelyről Szabolcsi elvtárs bizonyosan azért nem beszélt, mert némileg kisebb jelentőségű volt, mint a nacionalizmus, végső fokon azonban nagy jelentőséggel bírt a két világháború közötti irodalom szempontjából.

Ez a ráhatás a vallásos ideológia, amely a nacionalizmussal ölelkezően jelentkezett, s így jelentkezett a magyar irodalomban is: nemcsak a kifejezetten katolikus költőknél és íróknál, hanem még olyan kifejezetten katolikus szemléletűnek nem nevezhető írónál is, mint például Babits Mihály. Szeretném, ha Szabolcsi elvtárs megvizsgálná: nem volna-e helyes legalább egy-két mondatnál utalni a vallásos ideológiának a magyar irodalomra való hatására, különösképpen azért, mivel az egyházak — mindenekelőtt a katolikus egyház — az irodalom terén is igyekezett a maga irányító hatását biztosítani. Ez bizonyos mértékben sikerült is, nemcsak az írók vonatkozásában, hanem az olvasóközönség széles rétegeit tekintve is.

A másik kérdés, amelyre kiegészítésként utalni szeretnék, s amelyet Szabolcsi elvtárs szintén nem fogalmazott meg így, a következő: a hatalom a két világháború közötti időszakban az uralkodó osztályok kezében volt, törekvéseiknek konzervatív, nacionalista, később egyre inkább fasiszta jellege volt. Ugyanakkor az irodalmi fejlődés nem felelt meg ennek a hatalmi helyzetnek. A magyar irodalom nagy többsége, a jelentős magyar írók nagy többsége szemben állt az uralkodó hatalommal, az uralkodó irodalompolitikával, és különösképpen szemben állt a harmincas évek után, a fasizmus előretörése után magával a fasizmussal. Tehát a konzervatív, nacionalista irodalom és

később a fasiszta irodalom nem tudott a magyar irodalomnak lényeges irányzatává válni, lényegében jelentéktelen volt a haladó polgári, a népi és a szocialista irodalomhoz képest. Helyes volna kiegészítésként belevenni ezt is az összefoglaló helyzetképebe.

A harmadik kérdés, amelyet említeni akarok, terminológiai jellegű ugyan, de elvi jelentősége is van. Szabolics elvtárs előadásának címét így fogalmazta meg: Magyar irodalom a két világháború között. Ugyanakkor az előadás nemcsak a két világháború közötti korszakról szólt, hanem belenyúlt már a második világháború éveibe, az 1941 utáni időszakba is.

Itt nehéz terminológiai probléma jelentkezik, amelybe állandóan beleütköznek az irodalomtörténészek, a történészek, a művészettörténészek, s még mindig nem találunk megfelelő megoldást e kérdésben. Szerintem a most használt fogalmazás nem alkalmas arra, hogy felölleje az egész korszakot. Talán helyesebb lenne a következő cím: „A magyar irodalom 1919 és 1945 között”. Más megoldásokra is lehetne gondolni. Esetleg: „A magyar irodalom az ellenforradalmi—fasiszta Magyarországon” vagy a „Horthy-korszakban”, de az utóbbi személyhez kötést jelent, s ezért nem helyes.

SZABOLCSI MIKLÓS válasza

Nagyon könnyű és nagyon nehéz a dolgom. Annyit tudok csak mondani a korreferátumokra is és a hozzászólásra is, hogy sok elgondolkoztató, korrigáló mozzanatot tartalmaztak.

Mindenekelőtt szeretném kiemelni azokat a nagy és komoly tanulmányokat, amelyekről a két rokon művészettudomány képviselőinek felszólalásában hallottunk.

Németh Lajos a két világháború közötti magyar művészetnek egy lényegében eddig soha így meg nem fogalmazott új koncepcióját tárta elénk azáltal, hogy részint az alföldi festőket, részint a Nagybányától induló vonalat kissé háttérbe szorította, vagy a korszak mellékvágányainak minősítette, és négy olyan nevet csoportosított egymás mellé, akiket így még egymás mellett nem emlegettek: Derkovits, Egry, Barcsay és Vajda Lajos. Elgondolkoztató, érdekes ez a felfogás; és bizonyos, hogy nagyon sokat kell még vitáznunk rajta.

Teljesen egyetértek Németh Lajosnak az Aba-Novák-kérdésben adott elemzésével. Az ebben a kérdésben elhangzott s megjelent vélemények jellegzetes példái — érzésem szerint — egyrészt a dialektika alapvető törvényei ellen való vétésnek, amikor a formális azonosság alapján emelnek ki valamit: haladónak tekintenek valakit azon a címen, hogy embereket, tömegeket, parasztokat vagy munkásokat ábrázolt; másrészt pedig valóban az ideológiai, politikai tényezők teljes elhanyagolásának. Németh Lajos hozzászólásához még azt az egy megjegyzést fűzném hozzá, hogy én a Tornyai—Kosztá-vonalat egy fokkal közelebbnek érzem mégis a magyar népi mozgalom egyes megnyilvánulásaihoz, részint személyi kötöttségek, részint tematikus és magatartásbeli azonosságok miatt.

Ami Borberekinek és Aba-Nováknak a magyar népi mozgalom jobboldalához való csatolását illeti, azt hiszem, igaza van: a népi mozgalom szétbomlásának, tagjai egyrésze jobbra-fordulásának idején valóban volt a magyar népi mozgalom egyes jobboldali jellegű eszméinek, misztikájának, képzőművészeti ekvivalense is; sőt, egyesek a mozgalom teoretikusai közül magukénak akarták vallani a sokkal egyetemesebb Medgyessyt is.

Ugyancsak megragadó és meggondolkoztató volt az, amit Ujfalussy József mondott. Rendkívül termékenynek tartom azt a gondolatát, hogy az én előadásomban megszakadtnak vett Ady-vonalnak, az első világháború előtti plebejus lendületű polgári forradalmiságnak a folytatását nem az irodalomban, hanem a zenében látja. Bármennyire szokatlan számunkra az a módszertani eljárás, hogy az irodalmi folyamatot nem irodalmi, hanem zenei vagy képzőművészeti folyamatban lássuk folytatódni vagy megfordítva, azt hiszem, mindnyájunknak hozzá kell szoknunk ahhoz a gondolathoz, hogy például a magyar művelődés egységes folyamatában egy irodalmi folyamat mondanivalóját, stílusát, magatartását zenei vagy képzőművészeti folyamat veheti át.

Én is úgy gondolom, hogy Bartók műve — a magatartást tekintve — Ady művéhez csatlakozik. Azt gondolom, mind zenei, mind irodalmi részről kellene írunk erről a kérdésről, az Ady—Bartók—Kodály-problémáról.

Hadd tegyek egyetlen kérdőjelet Ujfalussy József korreferátumához. Ez Bartók és Kodály egyedülállására vonatkozik; arra, hogy mi csak őket látjuk egyedül és hogy ez jogosult-e. Ismerjük az objektív okokat, amelyek ezt indokolják (a tehetség nagysága, a nagyobb ismeretségük külföldön stb.), mégis azt gondolom, ezen a területen talán tovább lehetne menni, és valóban meg lehetne vizsgálni a kisebb alkotók művét, amelyeket ez a két nagy alkotó elfed előlünk. Sajnos, bár felvetette a kérdést, de Ujfalussy József is adós maradt a további válasszal.

Illés László nagyon szép és emelkedett hangú korreferátumával nincs vitám. Az ő gondolata, amellyel az antifasiszmus első hullámát társadalmi kérdésekkel kapcsolja össze, a magyar antifasiszta mozgalom első szakaszában az antifasiszmus kritériumát a társadalmi kérdésekben való haladó állásponttal kötve össze, rendkívül termékeny, fontos, és segít eligazodni néhány nagyon vitatott jelenség, például a Szép Szó köre egyes megnyilvánulásainak értékelésében. Ugyanolyan meggyőző előadásának második része, amelyben megmutatja a magyar antifasiszta irodalom további kibontakozását. Egy problémát vetnék fel evvel kapcsolatban, és ez egyúttal válasz Szilágyi János hozzászólásának második pontjára is. Igyekeztem hangsúlyozni azt, hogy mindaz együtt, amit mi emlegetünk, ami közkinccsé vált, amit kutatunk, a két világháború közti magyar irodalom haladó szárnya, tehát mindaz, ami nem konzervatív, alapjában véve nagyon szűk körre szorult. A magyar társadalom sajátos osztályviszonyaiból is következett az az állapot, hogy bár 1943—44-ben minden valamire való író így vagy úgy, de antifasiszta volt, mégsem volt ennek az irodalomnak igazi tömeghatása. Legyünk őszinték: nálunk nem volt francia típusú tömegeket mozgató antifasiszta irodalom, de jugoszláv vagy csehszlovák típusú sem.

Illyés „Nem elég” című, az egész korszakot ábrázoló versében az a panasz is hallatszik, hogy kevesen voltunk, kevesen vagyunk, nem tudtunk áttörni; ez is sokat megmagyaráz a korból.

Igaza van tehát Szilágyi Jánosnak: előadásomban valahol bevezetőben még élesebben el kellett volna mondanom, hogy a kornak van egy széles tömegekre ható, mondjuk Somogyvári Gyula-féle irodalma (amely különben szintén belső változáson megy át 1938-tól kezdve: meggyarapodik ez az irodalom a népies jobboldal alakjaival); és mellette van az aránylag kevesekre ható haladó irodalom, a maga sokféle változatával.

Köszönöm Szilágyi Jánosnak, hogy felhívta figyelmemet a vallásos.

ideológiára. Én ezt azért nem soroltam fel a korszak tudatát alapvetően formáló hatások között, mert úgy éreztem, hogy a magyarországi vallásosság, ebben a korban az irodalomban, a kultúrában — hogy úgy mondjam — nem elsődleges formáló, nem elsődlegesen műveket létrehozó, hanem nagyon is másodlagos, nagyon is hivatalos. Ketté kell választanunk ezt a kérdést: van egyfajta hivatalos magyar egyháziasság, amely erősen konzervatív jellegű végig az egész korban, — és voltak neo-katolikus és neo-protestáns vagy ellenzéki katolikus és ellenzéki protestáns körök is, — a Korunk Szava köre, a későbbi Protestáns Szemle, akik többé-kevésbé ellentétben voltak a hivatalos hatalommal és a maguk módján részesei ennek az antifasiszta frontnak.

Végül: a terminológia kérdése. Valóban rossz „a két világháború közötti” terminológia, mert nem pontos. Én bevallom, hogy szubjektíve sem, objektíve sem tartom helyesnek a „Horthy-korszak”, „Horthy-kor” vagy „Horthyszakasz” kifejezést. Egyrészt egy személyhez köti azt, ami társadalmi jelenség volt, másrészt olyan személyt örökít meg egy korszak-megjelölésben, akit nem kívánunk megörökíteni. Nem tartom én sem szükségesnek és helyesnek, hogy tankönyvekben, kézikönyvekben „Horthy-korszak” szerepeljen; nem érdemli meg.

Talán lehetne így mondani: „irodalom az ellenforradalmi Magyarországon”, vagy: „1919 és 1945 között”. Továbbra is vitatkoznunk kell arról, hogy az „irodalom az ellenforradalmi Magyarországon” vagy „irodalom 1919 és 1945 között” terminus-e a jobb.

Nagyon köszönöm a hozzászólásokat. Munkámban, a kézikönyv szerkesztése során igyekszünk tanulságaikat hasznosítani.

S végül: kíváncsi lennék, hogy az az együttműködés, amely most a rokon-tudományok között megindult, és amely más tudományokkal is kíváncsi lenne, a továbbiak során folytatódjék.

SÓTÉR ISTVÁN elnöki zárszava

Tisztelt Osztály!

A vita, a korreferátumok, Szabolcsi Miklós előadása és zárszava — úgy érzem — egy nagyon nehéz és bonyolult kérdésben világosabb, tisztább álláspont kialakítását tették lehetővé. Ez két szempontból is jelentős: egyrészt elősegíti a készülő irodalomtörténeti kézikönyv 20. századi kötetének munkálatait, másrészt a felszabadulás utáni irodalom két évtizedének rövidesen sorra kerülő értékelését.

Ha volt a magyar irodalomban korszak — talán a múlt század végén kívül —, amelyet eléggé sommásan, igazságtalanul, felületesen intéztek el, akkor az a két világháború közötti korszak irodalma. Már maga ez az előbb említett terminológiai kérdés, hogy Horthy-korszaknak kívánjuk-e tekinteni vagy ellenforradalmi korszaknak, mutatja, hogy közvéleményünk egy része mennyire nincs tisztában e korszak jelentőségével. Elvégre nagyon furcsa lenne, ha József Attilát kellene az „ellenforradalom” vagy a „Horthy-korszak” nagy költőjének tekinteni, Bartókot nagy zeneszerzőjének, Derkovitsot nagy festőjének.

Nagyon igaza van Szabolcsi Miklósnak, ha helyteleníti, hogy a magyar irodalomnak és a magyar művészetnek ezt a rendkívül jelentős, pozitív és

nagy eredményeket felmutató korszakát akár az ellenforradalommal, akár Horthy nevével kapcsolnánk össze.

Tulajdonképpen ez a szavak mögé rejtett lebecsülés, amely ezzel a korszakkal szemben megnyilvánult, okozta azt is, hogy az irodalomtörténeti értékelés rendkívül felületesen foglalkozott a két világháború közötti irodalommal.

Úgy hiszem, hogy a felszabadulás utáni irodalomról szóló tézisek is erős továbbfejlesztésre, továbbmunkálásra szorúlnak, mert az alapkérdések nem eléggé világosan nyerne bennük megfogalmazást.

Szabolcsi Miklós előadása azért érdekes és értékes, mert új irányban próbál elindulni, a korszaknak egy új felosztását, jellemzését, áramlatokra tagolását kíséri meg. Azt hiszem, ha ezen az úton következetesen tovább halad, a szintézis negyedik kötetének irányzatait, jelenségeit még jobban elmélyíti és elemzi — az Intézet XX. századi osztályának munkatársaival és általában a XX. századi kutatókkal együtt —, akkor végre megnyugtató képét fogjuk nyújtani a két világháború közötti korszak irodalmának.

Az új ebben az előadásban az a szemlélet, amely a fasiszmussal szemben való állásfoglalást döntő kérdésnek tekinti: ez egyik kulcs-problémája a két világháború közötti korszaknak, és nagyon helyes, hogy Szabolcsi elvtárs ennek szentelt figyelmet. Végső fokon ez minősíti a jelenségeket, mert a harmincas évek derekától, a fasiszta veszély egyre súlyosabbá válásától kezdve ez az alapvető probléma, ez a központi kérdés nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte, és az illegális Kommunista Párt népfront-politikájának is tulajdonképpen ez adja meg a lényegét.

Szilágyi János felszólalásában felmerült a vallásos irodalom problémája. Csak futólag akarom megemlíteni, hogy a vallásos, a felekezeti jellegű irodalom egy része feltétlenül és félreérthetetlenül antifasiszta volt; természetesen nem az egész, de annak nagyon jelentős része, mint ahogyan Franciaországban is a neo-katolikus áramlatok igen fontos képviselői vettek részt az ellenállási mozgalomban.

Befejezésül még egy másik értékelő mozzanatra kívánok rámutatni. Az egyes irodalmi jelenségek komplex és összehasonlító vizsgálatára törekedve abból az elvből indultunk ki, hogy egy korszakot, egy korszak bonyolult jelenségeit akkor lehet igazán megfejteni, ha az egyes irányzatokat nem csupán az irodalomban kísérjük nyomon, hanem jelentkezésüket egyéb művészeti ágakban is feltárjuk. Az irodalom jelenségeit akkor értjük meg igazán, ha a zene és a képzőművészet jelenségeivel konfrontáljuk, szembesítjük, és ilyen módon az irányzatok komplex vizsgálatára törekszünk. Ez vezetett minket arra, hogy ezt a nagyon fontos kérdést, amelyet Szabolcsi Miklós annyi új meglátással, olyan érdekesen tárt fel előttünk, a képzőművészet és a zene azonos korszakbeli jelenségeinek feltárásával és ismertetésével próbáljuk kiegészíteni. Ezért képzőművész és zenetudós korreferenseket kértünk fel. Számunkra rendkívül tanulságos volt a két rokon-művészeti ágnak a korreferátuma. Helyes kezdeményezésnek érzem ezt a most még csak kísérletszerű próbálkozást. Intézményszerűen, alaposabban, még részletesebben és hatékonyabban kell kidolgoznunk az együttműködést, a komplex kutatást a különféle művészeti ágak és az irodalom közös vizsgálata érdekében.

KLANICZAY TIBOR

A POLGÁRI IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ÖRÖKSÉGE ÉS A MARXISTA IRODALOMTUDOMÁNY

Marxista irodalomtudományunk immár komoly múltra és nagy eredményekre tekinthet vissza. Alapvetését LUKÁCS GYÖRGY és RÉVAI JÓZSEF már a felszabadulás előtt elvégezték, kezdeményezésük nyomán pedig kialakult a marxista irodalomtörténészeknek a fő ideológiai kérdésekben egységes; módszerekben, szempontokban, az irodalmi kérdések megközelítésének módjában azonban sokszínű tábora. Bár ez az erős differenciáltság sok előnyt és lehetőséget rejt magában, mégsem mondhatunk le a leghelyesebb módszerek kereséséről, a továbbhaladás legjobb útjának kijelöléséről.

Marxista irodalomtudományunk mai összetettségében nagy része van a polgári tudomány örökségének. Irodalomtörténészeink a polgári tudományt a saját hadállásaiban igyekeztek legyőzni, s ezért a legélesebb polémiák ellenére is sokszor az általa kijelölt keretek között, az általa kitaposott úton igyekeztek a marxista tudomány célkitűzéseit megvalósítani. Ezen nem is kell csodálkoznunk. Sokkal inkább azon, hogy a polgári és a marxista irodalomtudomány összefüggéseit ahelyett, hogy tisztáztuk volna, inkább összezavartuk. Különösen érvényes ez HORVÁTH JÁNOS monumentális életművének a megítélésére, a hozzá való viszony kérdésére. Pedig mai irodalomtudományunk számos problémájának a kulcsát itt kereshetjük. Ezért elsősorban az ő munkásságával kell foglalkoznom, nem maradandó eredményeinek értékelésére, méltatására, hanem irányának, szándékának, tudománytörténeti helyének meghatározására törekedve.

Mindenekelőtt a marxista irodalomtörténetírásban elterjedt néhány közvélekedéssel célszerű szembenéznünk. Ezek egyike Horváth Jánost jellegzetesen filológus-történésznek tartja, s mai hatását — KIRÁLY ISTVÁN szavai szerint — bizonyos „filologizáló” és „történelmi empirizmusra hajló” tendenciák táplálásában véli tettenérni. (ItK 1962, 154.) A bibliográfia és a művek ezzel szemben bárkit meggyőzhetnek arról, hogy a verstani kérdéseket nem számítva, Horváth munkásságában a filológiának csak csekély és alárendelt szerep jutott. Legtöbbször megelégszik a filológusok nyújtotta eredményekkel, megbízik az előtte fekvő szövegkiadásokban, mint például Szilády *Régi Magyar Költők Tára*-köteteiben, azok felülvizsgálatára nem törekszik,

s ő maga nem végez új szövegkritikai vizsgálatokat. Berzsenyi verseit illetően egyenesen erős szkepszisnek ad hangot a filológiai munka eredményességét illetően, a középkori krónikák tárgyalásakor pedig jórészt mellőzi az e művekkel kapcsolatos igen bonyolult filológiai problematikát. De ha a „filológiá”-nak arra a kissé vulgarizált és felhígított értelmére gondolunk is, amely a filológia címszó alá sorolja az új tények felkutatását, az életrajzi vizsgálatokat, általában minden részletstudiumot, akkor sem illik rá a filológus jelző. Szinte egész életművére érvényes az irodalmi népiességről szóló könyve bevezetésének ez a mondata: „A tervszerű előmunkálatok hiányát megsínyli minden összefoglalás, viszont összefoglalás megkísérlése nélkül sohasem jutnánk el a további teendők világos kijelöléséig.” Ő már 1908-ban kiadott programértekezésétől kezdve tudatosan az összefoglalásra, az addigi kutatások összegezésére tört. Általában csak a tudomány által már publikált anyag alapján dolgozott, levéltári kutatásokat sohasem végzett, kiadatlan kéziratok tanulmányozásának nyomaira is csak elvétve bukkanunk. Mindezt a tények megállapításának, s nem a kritikának a szándéka mondatja velem. Távolról sem tartom szükségszerűnek, hogy minden irodalomtudós filológiával vagy új források, szövegek felkutatásával is foglalkozzon. Horváth, aki „a tervszerű előmunkálatok” fontosságával nagyon is tisztában volt, és aki munkáiban a már publikált adatokat, tényeket példás gondossággal vette számításba, az irodalomtörténeti munkának egy másik, a méghozzá nehezebb és rangosabb munkaterületére, a szintézisre specializálta magát.

Több joggal emelhető ki Horváth munkásságának történeti jellege. De kérdéses, hogy az „empirizmusra hajló”-e, hogy a történelemhez való túlzott tapadás jellemzi-e, noha ilyesminek a feltételezésére alapot adhatnak egyes kijelentései. Így már 1908-ban hangsúlyozza, hogy a magyar irodalomtörténet az ő értelmezésében „nem indul ki egy előre megállapított s csak a mai felfogást tükröző meghatározásból, hanem a történeti valósághoz híven, a legtürelmetlenebb elfogulatlansággal bontakoztatja ki az irodalom egyre tisztább s határozottabb képét az eredet ködös zűrzavarából”. (*Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* 49.) Nem nehéz azonban észrevenni, hogy e „türelmetlen elfogulatlanság”, nem valamiféle empirizmust, még kevésbé a történeti tények tanulságainak ösztönös érvényesülését jelenti, hanem pusztán azt a helyeselhető álláspontot, hogy a magyar irodalom kereteibe tartozó művek körét nem lehet kizárólagosan a jelenkor „magyar irodalom” fogalma alapján megvonni. Vagyis nem szabad kirekeszteni Anonymust és Janus Pannoniust, amiért azok latin nyelvűek; a középkori legendákat, vagy a labanc tendenciájú verseket, mert hiányzik a „nemzeti szellem” belőlük; a históriás énekeket, oktató írásokat a művészi forma tökéletlensége miatt. Ily értelemben követel Horváth „elfogulatlanságot” Beöthy Zsolt romantikus nacionalizmusával szemben, mert egyébként „egy

előre megállapított s csak a mai felfogást tükröző” álláspont melletti elfogultság éppen nem hiányzott belőle. Mivel a programértekezésében felvázolt szintézis-koncepció döntő elemeinek az irodalmi hagyományt és az annak eredményeképpen kialakuló irodalmi tudatot tekintti, nem szorulnak külön kommentárra Aranyról írt sorai: „legmélyebben gyökerezett az irodalmi hagyományban. Nincs nagyobb név az irodalmunkban az övénél. Nincs ága az irodalmi fejlődésnek, mely nem ő benne érné el tökéletessége legfelső fokát, nincs út, mely nem ő hozzá vezetne. Gyökeres magyar nyelv, minden ízében eredeti magyar tartalom, legvilágosabb művészi tudat, tökéletes összhanggal egyesülnek műveiben. Ő az irodalmi fejlődés összefoglalója, ő a legnagyobb magyar klasszikus.” (43.) Ha ehhez hozzá vesszük, hogy példaképének nevezi Gyulait, akinél „többet, érdemesebbet, s jövő korokra is messzebbre hatót senki sem tett” az Arany képviselte, Horváth által akkor még „magyar realizmus”-nak nevezett irány meggyökereztetéséért (44.), akkor nem lehet kétséges, hogy nem egy a történelmi fejlődést elfogulatlanul szemlélő, hanem egy konzervatív irodalompolitikai álláspontot elfogultan védelmező és igazolni törekvő irodalomtörténet programját vázolta fel. Hiszen koncepciójából az is következne, s Horváth kritikusi működése ezekben az években ezt messzemenően bizonyítja is, hogy amiképpen az egész magyar irodalmi hagyomány Aranyban fut össze, ugyanígy minden azutáni fejlődés is csak benne gyökerezhet. Nem ösztönös, empirikus, hanem irányzatos történeti koncepcióról van szó, csak nem az akkori irodalmi progresszió, hanem a konzervativizmus alapjáról, nem az 1900-as évek jelenét, hanem a XIX. század harmadik negyedét igazolni akaró szándékkal. Gyulai műve és iránya folytatójaként lép fel az irodalomtörténész Horváth s felfogása — lényegét tekintve — később sem változik. De mielőtt tovább haladnánk történeti szemléletének jellemzésében, szembe kell néznünk Horváth „szellemtörténész” voltának kérdésével.

PÁNDI PÁL és TÓTH DEZSŐ, akik Horváth János és a szellemtörténet összefüggéseivel foglalkoztak, a kérdést igen körültekintően kezelték. Pándi „a szellemtörténeti irány eredeti felfogású képviselője”-nek tartja, és határozottan rámutat a Horváth és a többi szellemtörténész közötti jelentős eltérésekre. (*Petőfi* 18.) Tóth Dezső pedig a szerinte Horváth műveiben található szellemtörténeti, illetve a szellemtörténettel rokon jelenségek bemutatása után arra a következtetésre jut, hogy „sommásan szellemtörténésznek azonban semmi esetre sem nevezhetjük”. (*ItK* 1955, 18.) Horváth János valóban nem volt szellemtörténész, de a szellemtörténeti irány több lényeges ponton erősen hatott munkásságára. Csakhogy koncepciójának szellemtörténeti elemeit eddig nem jelölték meg helyesen.

Így tévedésen alapul Pándinak az a megállapítása, mely szerint Horváthnak *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*-ról írott, már említett, 1908. évi tanulmányát „a magyar szellemtörténeti irány egyik legelső crőpróbájának

tekinthetjük". Bizonyára ennek az értekezésnek szembeszökő idealista jellege, valamint a korabeli magyar pozitívizmusnál eszmedúsabb volta miatt jutott erre az álláspontra. Ez az átlag-pozitívizmustól elütő, s gondolatokban gazdag idealista tanulmány azonban még korántsem szellemtörténeti, különösen ha eszmevilága a XIX. században fogant, s Aranyban, Gyulaiiban gyökerezik, hiszen Gyulainál, Dilthey előtt, aligha gyanakodhatunk szellemtörténetre. Az a rendkívül szuggesztív történeti koncepció pedig, amellyel Horváth az Aranyhoz vezető irodalmi hagyományt felvázolja, nem a szellemtörténet, hanem a francia pozitívizmus hatásáról tanúskodik. Horváth erőfeszítése az irodalmi hagyomány belső, autochton történetének a kimunkálására, Brunetiére és Lanson s általában a francia irodalomtörténet tanulságaiból merített erőt.

Gyulai áll Horváth Petőfi-felfogásának, s Petőfi-könyvének a háttérében, Gyulain alapszik a szerepjátszásról szóló, joggal bírált elmélet, valamint a forradalmi versek aláértékelése is, amint ezt Pándi teljes biztonsággal kimutatta. Ennek sincs köze a szellemtörténethez, noha a könyv csak 1922-ben jelent meg, amikor e „korszerűnek” tartott irányzattal Horváth János már valóban megismerkedett. A könyv koncepciója, túlnyomó része azonban még a 10-es évek elején alakult ki, s Horváth fejlődésének még a háború előtti szakaszát tükrözi, amelyre az Arany—Gyulai konzervatív hagyománynak a francia pozitívizmus legjobb, legkiérettebb módszereivel való ötvöződése a jellemző. Ezt tanúsítja a Petőfi pályakép is, amely — KERESZTURY találó szavaival — „voltaképpen egyetlen nagyarányú műelemzés” (MNy 1961, 131.), vagyis explication de texte, a legjobb francia hagyományok és tanulságok nyomán. Petőfi forradalmár-vonásainak Horváth részéről való rosszellását is indokolatlan az ellenforradalmi korszak elejének légköréből levezetni. Rosszellta ezeket már korábban is, s állásfoglalásából nem is hiányzott a polemikus szándék, de ez eredetileg nem 1919-nek, hanem a Nyugat-nak, a *Petőfi nem alkuszik* Adyjának szólt. Tanúskodik erről *Aranytól Adyig* című írása, mely a *Petőfi*-nél később készült, bár egy évvel korábban, 1921-ben jelent meg. A XIX. század utolsó évtizedeiről szólva, bírálólág szól ebben a közönség nagy részéről, „mely ép oly éretlen volt belátni s együtt élvezni Petőfi és Arany ízlésbeli és nemzeti azonosságát, mint ahogy 48-at is támadó jelszóként hasogtatta az azt teljessé realizáló 67 ellen”. „Eleve bizonyos volt, hogy ha az irodalom újabb fordulatot fog megkísérelni”, az „sikerral sajátíthatja ki majd a maga javára s Arany és a fennálló politikai rend ellen a »forradalmár« Petőfit”. (16—7.) Ez a „kisajátítás” Ady fellépésével és a Nyugat megindulásával valóban bekövetkezett, s e fordulat volt az, amely Horváth Jánost az 1910-es évek elején Petőfi lírájának minden korábbinál elmélyültebb elemzésére készítette. Visszakötni Petőfit Aranyhoz; az Arannyal egyező, hozzá vezető, őt előkészítő vonásokban jelölni meg az „igazi” Petőfit s ezzel közvetett módon azt bizonyítani, hogy Ady és mozgalma jogtalanul emeli Arany ellenében magasra a forradalmár Petőfi zászlaját: ez Horváth *Petőfi*-jének,

a századelő konzervatív irodalompolitikája és irodalomkritikája legnagyobb szabású és legszínvonalasabb vállalkozásának a célja. A könyv ugyan kissé elkésett — 1921-ben önmagára is gondolva emlegette a konzervatív kritika „mulasztásait”! —, de 1922-ben sem tartotta időszerűtlennek az Aranyt igazoló Petőfi bemutatását.

Horváth János szellemtörténeti felfogásának immár pregnáns, kiérlelt megnyilatkozását Pándi is, Tóth Dezső is, s az inkább csak a folyóirat iránya, semmint a cikk szövege alapján minősítő irodalomtörténész köztudat a Minerva-beli híres programcikkben (1922) látja. Különösen az irodalomtörténeti rendszerezés „önelvűség”-ének itt kifejtett tételét szeretik szellemtörténész-voltának bizonyosságául emlegetni, egyszerre értve félre Horváthot is, és a szellemtörténeti felfogást is. „Horváth János szemléletének — írja például TÓTH DEZSŐ — legalapvetőbb jellemzője az irodalom »önelvű«, immanens felfogása. . . . ő legtöbbször csak magát a felfogása szerint autonóm irodalmi folyamatot figyeli s annak belső vonzásait, öntörvényeit törekszik felfedni, módszerét kifejezetten is az irodalom valamely elkülönítési szándéka vezérli.” (I. h. 7.)

Hogy tisztázzuk a félreértéseket, hangsúlyoznunk kell, hogy a Horváth említette „önelvű” nem szinonimája annak, amit mi immanensnek mondunk. Az irodalom immanens szemléletén valóban az irodalomnak kizárólag irodalmon belüli vizsgálatát értjük, s Horváthnál kezdetben voltak is erre törekvések. Így 1908. évi első programcikkében a magyar irodalomnak Arany Jánosig terjedő fejlődését túlnyomórészt csak a belső összefüggések alapján vázolta fel, amit az irodalmi hagyomány és irodalmi tudat kizárólagos vezérlő elvként való felfogása meg is követelt. Az irodalmon kívüli jelenségek Petőfikönyvében is csak mint az ihletet alakító tényezők jöttek számításba. A vizsgálatnak ez az immanens volta merőben távol áll a szellemtörténettől, hiszen ez utóbbi az irodalomban, éppenúgy mint a kultúra, sőt a társadalom és gazdasági élet minden jelenségében, eszmék, világnézetek realizálódását látja. Az irodalom immanens vizsgálatát következetesen megvalósítani törekvő legújabb idealista irányzatok (a strukturalizmus, a svájci iskola, a new criticism) élesen szemben is állnak a szellemtörténettel.

Hasonlóképpen nincs köze a szellemtörténethez Horváth „önelvűség” tételének sem. Ézalatt ő nem az *irodalomnak* az önelvű, irodalmon kívüli tényezőktől mentes szemléletét, hanem az *irodalomtörténeti rendszerezésnek* az önálló elvét érti. Tulajdonképpen 1908-ban megírt fejtegetését fejleszti itt tovább, újra elutasítva a magyar irodalomnak pusztán a magyar nyelvű, nemzeti szellemű és művészi alkotásokra szorítókozó felfogását. Horváth fogalmazása e tekintetben félreérthetetlen: „Az irodalomtörténetnek irodalmi elvről, önelvű rendszerezésről kell gondoskodnia, ha mint szaktudomány a maga lábán akar járni. . . S hogy a nemzeti eszme gyűjtő szempontja nem is alkalmas a teljes történeti anyag rendszerezésére, az már csak az ily szempontú rendszerezéseknek azon belső ellenmondásából is kiderül, hogy vala-

mennyien ismernek egy »nemzetietlen« korszakot is, sőt — sajnos — legújabbban már kettőt.” (*Tanulmányok* 10.) A rendszerezés önálló irodalom-elműsége azt is jelenti, hogy „nem szabad kölcsönkérnünk mástól semmiféle sablont, sőt még csak általános filozófiai rendszert sem a magunk szintéziséhez”. (*Tan.* 13.) Mindez pedig eleve idegen a szellemtörténettől, hiszen ez filozófiai rendszer, valamint különböző — s mindig irodalmon kívüli — sablonok segítségével szintetizál.

Az önelvű rendszerezésnek végeredményben már 1908-ban meghirdetett programját most annyiban fejlesztette tovább, hogy végre megtalálni vélte azt az önálló elvet, mely lehetővé teszi a magyar irodalom anyagának körülhatárolását és sajátos irodalmi szempont szerinti rendszerezését. Ez az elv szerinte az irodalomnak az a „legáltalánosabb” meghatározása, mely szerint az irodalom íróknak és olvasóknak írott művek közvetítésével létrejövő szellemi viszonyával azonos. Ennek a definíciónak, elméleti tarthatatlansága ellenére is, voltak gyümölcsöző hatásai, ugyanis szükségessé tette az irodalmon kívüli tényezőknek soha nem látott méretű bevonását az irodalomtörténeti vizsgálatba. Hiszen ha az irodalom egy viszony megtestesülése, akkor foglalkozni kell az írók, olvasók társadalmi helyzetével, politikai törekvéseivel, az irodalmi élettel, az irodalom közvetítésének különböző módjaival stb. Vagyis csupa olyan tényezővel, amelyek számbevételét, mint „extrinsic approach”-ot, az irodalom immanens vizsgálatát hirdető WELLEK határozottan elutasítja. Így vezet a sajátos horváthi „önelvűség” az immanens szemlélet felszámolására, nagy távlatokat nyitva ezzel a kutatás számára. Bár mindez mitsem változtatott felfogásának idealista jellegén, tagadhatatlan, hogy későbbi műveinek, elsősorban szintézis-köteteinek legmaradandóbb és legösztönzőbb fejezetei éppen az irodalmi fejlődés irodalmon kívüli tényezőkkel való megvilágításának köszönhetőek. Merőben téves tehát azt hinni, hogy Horváthra „az irodalomnak a társadalmi folyamat egészéből való kiszakítása, kollektív szerepének, társadalomformáló hatásának nem említése” a jellemző, minként TÓTH DEZSŐ állítja. (I. h. 8.) Ellenkezőleg, amennyire az idealista felfogás keretei között ez lehetséges, éppen őt kényszeríti különös „önelvű” rendszerezési elve az irodalomnak a történeti-társadalmi folyamatokba való beleillesztésére, az irodalom kollektív és társadalomformáló szerepének hangsúlyozására mind elődeivel, mind pozitívista kortársaival szemben. Így jön létre Horváth eredeti, de súlyos ellentmondásokat magában rejtő módszere: önelvűen rendszerezni a nem immanens módon szemlélt és felfogott magyar irodalmat.

Igazolva látjuk tehát TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRÉNEK Horváth programcikkéről mondott szavait: „A szellemtörténetnek velejében mondott ellent az a módszertani alapvetés is, amelyet éppen a szellemtörténet programjával fellépő Minerva első évfolyamában *Magyar irodalomismeret* címen adott.” (*Magyar Tudomány* 1961, 548.) A szellemtörténettől őt egyébként is

elhatárolta következetes, sőt egyre elmélyülő konzervativizmusa. A magyar irodalomtörténetírás szellemtörténeti iránya fogékonyabb volt a modern irodalom jelenségeire, sőt a szellemtörténészek egy részének politikai nézetei is progresszívebbek voltak a Horváthénál. Mindez nem jelenti persze azt, hogy a szellemtörténet nem hatott rá, hogy a 20-as évek elején nem épültek be felfogásába szellemtörténeti elemek is. Sok mindenre rávilágít a Minerva-beli cikknek az a mondata, mely szerint „örömmel ragadva meg a külföldi szaktudomány minden eszméltető tanulságát, ugyanakkor minden idegen rendszermintát el kell hárítanunk”. (*Tan.* 13.) Miként korábban, szigorúan megmaradva Gyulaitól örökölt saját koncepciója mellett, jól értékesítette a francia pozitivizmus „eszméltető tanulságát”, magától értetődő, hogy ilyen tanulságokat a szellemtörténettől is szívesen elfogad, ha azok alkalmasak konzervatív felfogásának és rendszerének erősítésére. Ilyen tanulságokat pedig tudott kínálni a szellemtörténet.

Szellemtörténeti szempontok alkalmazására, átvételére nem a szakszerűbb, szigorúan tudományos fejtegetéseiben került sor elsőízben, hanem *Aranytól Adyig* című 1921-ben megjelent nyíltan publicisztikus, irodalompolitikai megnyilatkozásában. Egy Horváth János-tanítványnak, mestere őszinte tisztelőjének, kellemesebb volna tapintatosan hallgatni a nagy tudós-nak és nagy embernek erről a kétes értékű írásáról, de akkor nemcsak az igazság ellen véténénk, hanem a Horváth-életmű megértéséről is le kellene mondanunk. Az *Aranytól Adyig a Három nemzedék* irodalomtörténeti párja, nem véletlenül nevezi benne szerzője Szekfű ellenforradalmi szellemű könyvét „megbecsülhetetlen erkölcsi komolyságú” műnek. (43.) Horváth tehát a szellemtörténeti iránynak nem a kifejezetten irodalmi-irodalomtörténeti, hanem a történeti-politikai ágával került kapcsolatba. Osztozott Szekfűnek abban a felfogásában, hogy az utolsó félszázadban bizonyos erők „az egészséges fejlődés sodrából kivetették” és katasztrófába (értsd ezalatt a forradalmakat!) döntötték a nemzetet, s ő is leírhatta volna a *Három nemzedék* előszava szerint: „a közelmúlt a tévelygés korszaka volt, melyből csak szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki”. A magyar irodalomnak immár bizonyos ellenforradalmi színezettel felmutatott „valódi nemzeti hagyományait” Horváth természetesen ugyanott jelölte meg, mint eddig, a korábban még „magyar realizmus”-nak, most már „magyar klasszicizmus”-nak nevezett korszakban, s legnagyobbnak tartott képviselőjében, Aranyban. Az Arany-hagyomány hangsúlyozása most már nemcsak irodalompolitikai, hanem politikai tett is; Arany, illetve az ún. klasszicizmus, már nemcsak az „irodalmi fejlődés összefoglalója”, hanem „a magyar szellem kvintesszenciájának megnyilatkozása” (38.) is. Sőt elsősorban ez utóbbin, a „magyar szellem”-en, vagy a Horváth által használt másik kifejezéssel „magyar fajiság”-on van a hangsúly. Horváth számára ez nem eszmei, még kevésbé biológiai-etnikai kategória, hanem erkölcsi; a „klasszicizmusban” ki-

kristályosodó igazi „magyar szellem”-et, a „történeti magyarság kifejezett erkölcsi öntudata” (38.) ihleti. A szellemtörténeti fogalom nála rögtön morális arculatú lesz, híven Gyulai szelleméhez, a túlságosan elvont, nehezen definiálható dolgoktól való idegenkedéséhez. A magyarság így válik erkölcsi ideállá, s ebben a morálisan felfogott értelemben vallja „Arany magyarságá”-t „két-ség nélkül gyökeresebb”-nek, „történetibb”-nek, és „teljesebb”-nek, „művészeté”-t „konkrétebbül nemzeti”-nek, „mint a Petőfié”-t. (17.) Így jut el végül irodalompolitikai, sőt politikai célkitűzéséhez: „Helyre kell tehát állítanunk a köztudatban a magyar klasszicizmus valódi értelmét, ... tudatossá kell tennünk azt a politikai nagy jelentőségét, mely az egész magyarság erkölcsi tőkéje.” (55.) 1921-ben, így emelkedett szemléletében még magasabbra az általa kezdettől fogva legjobban tisztelt írók magatartása, akik, egy hetven évvel ezelőtti nemzeti katasztrófa után — az ő felfogása szerint — levonták a szomorú tanulságokat, okultak a meggondolatlanul elkövetett „hibák”-ból, s a „magyar faj”-t megmentve, a nemzet hajóját 48—49 viharából 67 biztonságos révébe kormányozták. Horváth szerint minden törekvés, amely „a magyar klasszicizmus szétporlasztására” irányult, mint a Hét, a Holnap és a Nyugat mozgalma, „a nemzeti érdek rovására ment”. (18.) 1921-ben ezért már csak „az az ezeréves magyar lélek, melyet kiművelt erkölcsi tisztaságában klasszikusaink hagytak ránk örökül, maradt meg... nemzeti egységünk egyetlen, ép valóságának”. (58—9.)

A tiszta szándékú nagy tudós hamar felismerte, hogy az ellenforradalom rendszerétől hiába várja Arany és Gyulai erkölcsi magaslatát, az ő munkásságukban megtestesülő „magyar szellem”-et. Az *Aranytól Adyig* címűhöz hasonlóan nem is írt többé. Visszavonult az irodalomtörténetbe, hogy ott annál következetesebben, de egyre anakronisztikusabban képviselje Arany—Gyulai központú irodalmi elveit. Ha az ún. „magyar klasszicizmus”-t nem is sikerült politikai téren „az egész magyarság erkölcsi tőkéjé”-vé tennie, legalább azt igyekezett egyre nagyobb tudományos megalapozással bebizonyítani, hogy „örök időkre szóló útravalója ez a magyar műveltségnek, irodalmunk történetének pedig központja, sugárgyűjtője: minden korábbi ide fut össze, minden későbbi innen származik szét”. (55.) Tudományos munkásságának konzervatív irodalompolitikai megalapozottsága tehát még határozottabbá vált, s e nagyobb súlyú célkitűzést volt hivatva szolgálni már említett módszertani alapvetése is.

Ebben a cikkben jut először jelentős szerephez egy a továbbiakban igen fontos kategória: az „ízlés”. Emlékezzünk rá: 1908. évi programértékezésében Horváth az irodalmi hagyományban, illetve az ebből kifejlődő irodalmi tudatban jelölte meg a szintézis-koncepció összefogó elemét. 1922-ben viszont részletezve azt a sok változó tényezőt, melynek számbavételét az irodalomnak írók és olvasók közti viszonyként való felfogása szükségessé tette, ezek végső „kollektív eredmény”-eként nemcsak az „irodalmi tudat”-ot, hanem az

„irodalmi ízlés”-t is megnevezi. Mindkettő szerinte ugyanannak a „közös lelki formá”-nak kétféle aspektusa. Nem nehéz felismerni, hogy az „ízlés” ezentúl állandósuló terminusa mögött a művészeti stílus fogalma rejtőzik, hiszen két év múlva már a barokkot sem stíluskategória, hanem ízlésváltozatként ismerteti. A művészeti stílus problémájának a bekapcsolása a szellem-történet hatására történt, de annak ízléssé való átminősítése egyúttal jelzi e modern szempontnak saját konzervatív szemléletéhez való igazítását. Az „ízlés” ugyanis hagyományos fogalom, Gyulai is használja, s segítségével most lehetővé válik a modern stíluskutatás módszertani eredményeinek az Arany — Gyulai koncepció érdekében való hasznosítása. Az 1920-as években ki is dolgozza a „nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése”-ről szóló elméletét.

Vessünk egy pillantást az előzményekre: 1908-ban még magyar realizmusról beszélt, mint a magyar irodalmi tudat legfejlettebb fázisáról. 1921-ben magyar klasszicizmusról, ami ugyan ízlést is jelent, de oly tág értelemben, hogy még Jókai is belefér, elsősorban azonban bizonyos erkölcsi tartalmat. Végül megjelenik a „nemzeti klasszicizmus” fogalma mint elsőrendűen ízlés, vagyis a mi terminológiánk szerint stílus. De e stílus, vagy ízlés Horváth rendszerében minőségileg más mint a többi ízlések, stílusok. Míg ugyanis, a reneszánsz, a barokk, az általa „nemzetközi”-nek mondott Kazinczy-korabeli klasszicizmus és a romantika csak irány- és korszakjelző fogalmak, addig a „nemzeti klasszicizmus” már értékkategória is: a különböző ízlések között a legnemzetibb és legművészibb. Horváth szemléletében nem a történetileg egymást felváltó stílusok egyikéről van itt szó, hanem az „ízlésnek nemzetileg klasszikus megrögzítése”-ről. (*Tan.* 461.) Nem történeti kategóriáról, mint a többi ízlés esetében, hanem művészi és nemzeti normáról. A „nemzeti klasszicizmus”-t Horváth „nemzeti és művészeti vonatkozásban legtökéletesebb irodalmiságnak, örök mintának” tekinti. (*Tan.* 279.) Sőt ennél is többnek. A legigazibb és legmagyarabb erkölcs, politika, világnézet foglalatának is. A „nemzeti klasszicizmus”-ba ugyanis beleérti mindazt a morális, politikai pozitívumot, melyért Arany és Gyulai példáját 1921-ben dicsőítette. Arany ebben a keretben nemcsak a nemzeti ízlés legnagyobb képviselője, hanem a „nemzeti világnézet klasszikusa is”. (*Tan.* 469.) A tudomány új szempontjainak, módszereinek az igénybevételével így emeli 1930 táján Horváth János abszolút érvényűvé Gyulai Pál álláspontját. Teljesen igaza van PÁNDinak, mikor Petőfi-könyvében megállapítja, hogy „nem pusztán egyes irodalmi nézetek rokonságáról van itt szó, hanem a két tudós erkölcsi ideáljainak, magyarság-eszményének, nemzeti jellemképének rokonságáról is, [én hozzátenném: azonosságáról is] amelyekhez a priori mérlik az irodalom jelenségeit. Petőfi és Arany életművét is.” (I. h. 24.)

A „nemzeti klasszicizmus” normatív ízléskategóriájával sikerült Horváthnak korszerűsítienie Gyulai koncepcióját, s látszólag kiiktatni annak ellentmondásait. Mi ennek az ellentmondásnak a lényege: szorosan egybe-

kapcsolni Petőfit és Aranyt, bennük együttesen látni a népies-nemzeti költészet tetőpontját, de ezen az egységen belül megtagadni, tévútnak minősíteni Petőfi forradalmiságát, s Arany „józan”, „böcs” s legmélyebben „magyar” világnézetének, költő-magatartásának ítélni a pálmát. Ennek az ellentmondásnak a kiküszöbölése érdekében Gyulaitól kezdve Horváth Petőfi-könyvéig többféle módon is kísérleteztek. Egyrészt igyekeztek háttérbe tolni, elhomályosítani Petőfi életművének forradalmi oldalát, s ezzel őt Aranyhoz szelídíteni; másrészt líra és epika művészi és nemzeti lehetőségei között az epikáét minősíteni nagyobbak, s ezen az úton mutatni Arany teljesítményét a Petőfivel való teljes összetartozás ellenére is magyarabbnak és értékesebbnek; végül Petőfi bocsánatos ifjúi szertelenségeit állítani párhuzamba Arany higgadt férfiúi bölcsességével. A modern stíluskutatás eredményeit hasznosítva Horváth a „nemzeti klasszicizmus” kategóriája segítségével most ezeknél meggyőzőbb megoldást nyújt. Eszerint Petőfi és Arany az ízlésben, az esztétikum magyarságában egyek, Petőfi érdeme ennek a korábbi népiesség által előkészített tökéletes művészségű és magyarságú ízlésnek, az esztétikum magyarságának a diadalra juttatása; de az ezzel az ízléssel harmonizáló morál, világnézet, magatartás csak 1849 után, Arany művészetében jut igazán érvényre. TóTH DEZSŐ kitűnően megfigyelte, hogy a nemzeti klasszicizmusról szólva Horváth mellőzi Petőfi világnézetének, emberi-erkölcsi arculatának az elemzését, viszont Arany, illetve az 1849 utáni időszak kapcsán annál többet foglalkozik politikai és világnézeti kérdésekkel. (I. h. 12.) A „nemzeti klasszicizmus”-on belül így Horváth két szorosan összetartozó periódust különböztet meg, melyek az ízlés tekintetében ugyan egyenrangúak, de a magyarság és művészség erkölcsi-ideológiai meghatározói szempontjából már nem. E második, 1849 utáni periódusról írja 1933-ban: „Nemzeti politika és irodalom ekkor szilárdítja meg a maga elvi alapjait s fejleszt ki korszerű magyar életbölcsséget, melynek igazgató szempontja: fenyegetett nemzeti létünk biztosítása. Világáramlatok sodrában irodalmunk nem egyszer hajózott már azelőtt is tulajdon zászlaja alatt, de ezúttal történt meg először, hogy eredeti magyar gondolatrendszer, világnézetérdekű nemzeti életbölcsség lett az iránytűje s attól kérdezgette célját, útját, scylláit és charybdiszeit.” (*Tan.* 466.) Áttéve mindezt a mi terminológiánkra, így summázhajuk ennek az önkörén belül következetes és rendkívül szuggesztív koncepciónak a lényegét: a Petőfi által győzelemre vitt, örök normául és például szolgáló népies-nemzeti stílus, 49 után, Arany művészetében forrt össze a maga morális-világnézeti alapjával. Végeredményben publicisztikus-politikus szenvedélytől mentes, higgadtan tudományos és irodalmivá finomított változata ez annak a konzervatív irodalompolitikai álláspontnak, melyet tudományos és kritikai munkásságában kezdettől fogva képviselt, *Aranytól Adyig* című füzetében pedig oly türelmetlen harcossággal és politikai szenvedéllyel is telítve hirdetett.

1908-ban megjelent programértekezésétől kezdve Horváth hallatlan tudatossággal és módszerességgel készült a magyar irodalomtörténet szintézisének a megalkotására, de ez a szintézis egy konzervatív irodalompolitikai koncepciót volt hivatva igazolni. A cél és a terv azóta sem változott, legfeljebb jobban kidomborodott az újabb magyar irodalmi fejlődéssel szembeni polemikus éle, és fokozódott, elmélyült a mögötte álló — súlyos tévedései ellenére is tiszta szándékú — nemzet-pedagógiai hivatástudat. A módszer azonban nagy mértékben tökéletesedett. A Petőfi-pályakép az irodalmi műelemzés nagy erőpróbája volt; a Minervabeli cikk az irodalom újfajta meghatározásával, s ennek következtében az irodalom immanens szemléletének megszüntetésével, valamint az ízlés kategóriájának bevonásával a rendszerezés alapelveit tökéletesítette; a népiességről szóló könyv a történeti folyamat rajzának sikeres kísérlete; végül az 1920-as évek végén tartott egyetemi előadásai a „nemzeti klasszicizmus” elméletének módszeres kidolgozásával végleges formába öntötték a magyar irodalmi fejlődés tetőpontjáról, végcéljáról szóló normatív koncepciót. Eközben több tanulmányban kimunkálta az Aranyt, illetve a „nemzeti klasszicizmus”-t igazoló merev verstani felfogását. Minden készen állt tehát a nagy szintézis megírására.

Ez a szintézis, a maga teljességében ugyan nem készült el, a három első kötet, valamint a későbbi századok, s különösen a Bessenyeitől Aranyig terjedő időszak problémáit, s íróit tárgyaló nagy számú tanulmány, kismonográfia alapján mégis egyértelműen élénk tárulnak a nagy mű körvonalai. A koncepció lényege nagyjából a következő: A középkorban megtörténik „az irodalmi műveltség gyökérverése” (*Tan.* 94.), egy a vallássság jegyében szemléletileg és világnézetileg egységes irodalom létrejön. A középkor végén megjelenik azonban egy az irodalmi műveltséget újfajta, magasabbrendű egységbe foglaló tendencia: a nemzeti, mely a Mátyás-kori humanizmusban már kész, határozott programmal lép élénk. Csakhogy a középkorra a „megoszlás századai” következtek, amelyek egy nyelvileg, világnézetileg, felekezetileg, politikailag és területileg is megosztott, sőt meghasonlott irodalmat hívtak életre. Ez a szakasz „feltartóztatta, vagy csak közvetve segítette elő, a nemzeti eszményű műveltséget és irodalmat”, amely Mátyás „a nemzeti király” jóvoltából megkezdődött — írja 1933–34-ben *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményeiről* szóló előadásában. (*Tan.* 96.) (Igen érdekes, hogy *A reformáció jegyében* című kötetében már sokkal erősebben hangsúlyozza a „nemzeti eszme” jelenlétét, sőt erősödését a XVI. században.) A megoszlás időszakát a nemzeti irodalomhoz való átmenetnek a kora, a XVIII. század követi, mely most már — Szekfű hatására — megszűnt „nemzetietlen” lenni. S végül Bessenyeitől kezdve beérkeztünk a nemzeti irodalom korába, mely több szakaszon és tendencián keresztül elérkezik az esztétikai és nemzeti tökélyhez, az Aranyban kiteljesedő „nemzeti klasszicizmus”-hoz. Ime, így fest a nemzeti konzervativizmus magyar irodalom-

története. Hallatlan értékek vannak benne, mert számításba veszi az Aranyig terjedő magyar irodalom egész addig feltárt anyagát, hasznosítja az irodalomtudomány újabb irányzatainak „eszméltető tanulságait” és a tudományunkban eddig utol nem ért irodalomértéssel párosult. S ha a legkevésbé sem tekinthető az Arany-központú állítólagos „nemzeti klasszicizmus” a magyar irodalom tetőpontjának, minden korábbi érték összegezőjének, az tagadhatatlan, hogy erről a pontról sokirányú és gazdag kilátás nyílik a korábbi korszakokra. Ez a konzervatív nemzeti irodalomtörténet azonban későn jött: fejlődéstörténeti helye valahol a múlt század végén van, amikor az öreg Gyulai és a fiatal Horváth még kezét fogtak egymással. Horváth valósította meg — mégha torzóban is — azt, amit Gyulainak kellett volna, de nem tudott. Nagy műve koncepciójában, elvi megalapozottságában és tendenciájában velejéig anakronisztikus, ezért azonban hihetetlen bőséggel kárpótolnak a sikerült részletek, maradandó megfigyelések.

Nyoma sincs itt tehát történeti empirizmusnak, hogy visszatérjek az előadásom elején felvetett egyik kérdésre. Következtesen irányzatos történeti igazolási kísérlete ez a szintézis egy konzervatív, normatív-statikus irodalompolitikai álláspontnak, a tökéletesnek, eszményinek tekintett ízlés, író és világnézet melletti elfogultságnak — gigantikus, még az egyik legmunkásabb tudós alkotó élet erejét is meghaladó méretben. S bár 1921 után Horváth már nem az a harcos kritikus, aki azelőtt volt, TÓTH DEZSŐnek tökéletesen igaza van abban, hogy amennyiben az általa magasra emelt eszménytől eltérő, azzal szembenálló íróról, irányról ír, ebben a későbbi korszakban sem marad az a higgadt tudós, mint legtöbb munkájában, hanem „ítéletalkotása immáron morális indulatoktól kifejezetten is befolyásolt”. (I. h. 17.) Példa erre 1933-beli Reviczky-cikke, mely azt volt hivatva bemutatni — saját szavaival —, hogy „mit hagyott ott, s minek a kedvéért, az, ki a klasszikus világnézet szilárd talajáról először siklott le jelentékenyebb költőink közül”. (*Tan.* 467.) Ez a Horváth ítéletalkotását befolyásoló morális indulat, ha szavakban ritkán is jut már ebben a korszakban kifejezésre, mindvégig jelen van. A nemzeti klasszicizmus és Arany „klasszikus világnézete” alapján ítélt mindig és mindenkor. Ami ennek nem felel meg, legyen az akár tartalmi-ideológiai, akár formai-verstani jelenség, mint pl. Zrínyi verselése, elmarasztaltatik. Vagy pedig hallgat róla, mint Madáchról, mert ha a „nemzeti klasszicizmus” normái szerint megítélné, ellentétbe kerülne saját ideáljával, Arannyal.

Horváth konzervatív eszményeket igazolni akaró szintézise, befejezetlen volta ellenére is méltó párja SZEKFŰ hasonlóan irányzatos, erkölcsi-politikai hatásra törekvő *Magyar-történet*-ének. Miként az ellenforradalmi korszak elején is egymás mellett léptek fel publicisztikus türelmetlenségű munkáikkal, úgy most is egymás mellett és egymástól nem függetlenül dolgozzák ki az eszményeiket történetileg alátámasztani hivatott szintéziseket. De bármilyen

nagyfokú is munkásságukban a rokonság, nagy tévedés volna azt mindenestül egybemosni. Helyesen mutattak rá már többen is a hungarológiai tudományok két világháború közötti legnagyobb művelőinek, Szekfűnek, Horváthnak, Kodálynak, Gombocznek és Gerevichnek a szoros összetartozására tudományos törekvéseiket illetően, mégis mindegyikük sok tekintetben külön úton járt. Politikailag is, világnézetileg is jelentős különbségek vannak köztük, s a szellemtörténethez való viszonyuk is eltérő. Van, aki teljesen elfogadta közülük ezt az új idealista tudományos irányzatot, van, aki távol tartotta magát tőle. Szekfű mindenestre a szellemtörténet tudatos képviselője lett. Horváthra csak egyes elemei hatottak. Összefügg ez azzal is, hogy Horváth konzervatívabb, de egyben demokratikusabb, liberálisabb is, Szekfű viszont tartósabban került közel az ellenforradalomhoz, de látóköre szélesebb, a magyar glóbuson túltekintő, s ezért az új jelenségekre, a történelem új változásaira fogékonyabb is. Valahogyan úgy tartoznak össze és úgy különböznek is egymástól, mint múlt századbeli elődeik: Gyulai Pál és Kemény Zsigmond.

Horváth tehát Gyulai nyomdokain járó konzervatív-normatív irodalomtörténész, aki nem az irodalom fejlődésének történeti törvényszerűségeit igyekszik megállapítani, hanem egy eszmény, egy norma — mégpedig egy túlhaladott, régi eszmény és norma — hírdetője, tudományos és pedagógiai téren egyaránt. E konzervatív normának egyrészt a legszélesebb történeti alátámasztására, másrészt irodalompolitikai, erkölcsi és nemzetpedagógiai célzatú propagálására törekszik. A marxista irodalomtudomány magától értetődően nem fogadhatta el a horváthjánosi koncepciót, hanem mindenkor tisztelettel adózva nagyságának és állandóan tanulva is találó megállapításai-ból, a polémiának, a Horváth-életmű revíziójának útjára lépett, közvetve vagy közvetlenül. Az egyik legfontosabb kérdés számunkra annak tisztázása, hogy helyesen folyt-e ez a polémia, következetes volt-e, vagy pedig felemás, amely Horváth-koncepcióját csak önkörén belül korrigálta, s ezzel egyes súlyos tévedéseit akaratlanul is a marxista tudományba átmentette.

Horváth irodalomszemléletét sokoldalúan elemző és bíráló cikke végén Tóth Dezső már felvetette a Horváth-örökség és a marxista irodalomtudomány viszonyának a kérdését. Ennek során kiemeli Horváth objektív idealista dialektikáját, amiből szerinte kategóriáinak „talpra-állíthatósága” következik. Ez a megállapítás nem véletlen, hanem önkéntelen summázata annak az eljárásnak, amely a marxista kritika kezdetben uralkodó irányzatát jellemezte. Ez sok tekintetben érthető, egy új, korszerű és helyes ideológia alapján a kritika eleinte a túlhaladni kívánt koncepciók legfeltűnőbb, első pillantásra is éles bírálatot kiváltó pontjaira összpontosul, s csak később, fokozatosan jut el a tőle idegen rendszer fundamentális elutasításához. A baj legfeljebb az, hogy a marxista kritikának ez az első, még felemás szakasza, fázisa, túl sokáig tartott, sőt megcsontosodva akaratlanul is megmaradt Horváth — igaz, hogy talpára állított, de így is hibás — kategóriáinak bűvkörében.

A Horváth koncepciójához való ilyfajta viszony jellemezte nem kisebb embernek, mint RÉVAI JÓZSEFnek az irodalomtörténeti munkásságát, amelynek pedig a legtöbbet köszönhet a magyar marxista irodalomtudomány. A konzervatív Arany-eszménnyel szemben az ő cikkei emelték magasra a forradalmi Petőfi-eszményt. A konzervatív hagyomány ellenében a forradalmi hagyomány előtérbe állítása, Petőfiben a forradalmárnak, s éppen ennél fogva a minőségileg, esztétikailag és nemzetileg egyaránt Aranynál is nagyobb költőnek a bemutatása, Révainak, s az ő nyomában egy sor irodalomtörténésznek, kimagasló érdeme, a marxista irodalomtörténetírás valóságos frontáttörése volt. Az egy évszázad folyamán elstilizált Petőfi helyére végre a valóságos lépett, úgyhogy joggal mondhatjuk: Petőfi életművének, politikai és költői munkásságának igazi megértése, tudományos megvilágítása csak a marxista irodalomtudomány által történt meg. Révai — inkább publicisztikus, mint szaktudományos — cikkei többet, lényegesebbet mutattak meg, ragadtak meg Petőfiben, mint Horváth János hatalmas erudi-ciójú, hallatlan alaposságú elemzései. Felesleges volna most elsorolni, mi minden újat, maradandó tudományos eredményt jelentett a Révai által kialakított, s az ő nyomában mások által továbbfejlesztett marxista Petőfi-kutatás. Figyelmünket most arra kell irányítanunk, hogy miben nem ment elég mélyre ez az átértékelés, általában hol maradtak meg, mentődtek át a Gyulai—Horváth-féle koncepció fontos, sarkalatos elemei, szempontjai.

A leglényegesebbnek azt tartom, hogy a meginduló marxista kritika és irodalomtörténetírás, s ezzel együtt az irodalompolitika is, a XIX. századi népies-nemzeti költészetben óhajtott a jelen és a jövő számára a költő-eszményt megtalálni. Petőfi forradalmi költészete világító fáklyája a magyar irodalomnak, felette vitatható azonban annak jogossága, hogy Arany helyébe most egy másik, igaz, hogy nagyobb, a haladó történeti tendenciákat híven kifejező, de mégis csak ugyanannak a száz év előtti kornak egy költőóriását tegyük meg a magyar irodalmi fejlődés tetőpontjává, nemcsak az előtte, hanem az utána következő korra vonatkozóan is normává, eszménnyé, vízválasztóvá — az értékelés, a viszonyítás kritériumává.

Révai elfogadja azt a korábbi álláspontot, hogy Petőfi népiességével valami gyökeresen új kezdődött a magyar irodalomban. A népiesség hagyományos, Gyulai és Horváth által használt kategóriáját azonban megváltoztatja: „Ez a népiesség nemcsak és nem elsősorban költői, nem egyszerűen folytatása a magyar irodalmi népiesség történetének, hanem valami gyökeresen új is, amit *csak* irodalmi szempontokkal meg sem lehet magyarázni. E népiesség nemcsak *ars poetica*, hanem harci program is...” (*Válogatott irodalmi tanulmányok* 76—7.) Révai is, miként Horváth, pontosan látja, hogy Petőfi forradalmi költészete nem fér bele a „népiesség” hagyományos fogalmába. Horváth lejjebb is szállítja értékét. Révai viszont ahelyett, hogy kimondaná: Petőfi költői nagyságának egyik titka éppen az, hogy túl tudott lépni a népi-

ességen is, ki tudott emelkedni annak szűken nemzeti és könnyen provinciálissá váló kereteiből egy egyetemesebb — ideológiáját tekintve forradalmi, stílusát, vagy „ízlés”-ét tekintve pedig a népiességnél modernebb — költészetbe, inkább a népiesség fogalmát minősíti át, annak kimutatására törekedve, hogy Petőfi a népiességnek egy új, jobb, igazibb, forradalmi változatát fejlesztette ki. Ne higgyük, hogy ez csak a terminológia kérdése, hisz végeredményben ez a felfogás is a népies-nemzetit tekintti valamilyen módon a minta „ízlés”-nek, a ma is követendő stílusnak. Csak ezen a népies-nemzeti költészetben — vagyis tulajdonképpen az ún. „nemzeti klasszicizmus”-on — belül a súlypont Petőfi forradalmi lírája lesz; melynek fényében azután Petőfi népies lírájának egésze minősül forradalmi színezetűnek. Innen már csak egy lépés kell ahhoz, hogy a már forradalmivá fejlesztett népiességekategóriába valahogyan Aranyt is belefoglalják. Révait ettől a lépéstől tudományos és ideológiai éleslátása mindig megóvta, mások azonban levonták az ő népiesség-tételének konzekvenciáit. Míg Gyulai és Horváth Petőfit próbálta Aranyhoz szelidíteni, egyes marxista irodalomtörténészek most Aranyt igyekeztek Petőfihez radikalizálni. Ime így fest egy talpára állított horváthjánosi tétel: igazabb ennél, haladóbb tendencia van mögötte, de irodalomtörténetileg egy tévedés jobbik oldalát reprezentálja.

A hagyományos-konzervatív álláspontot korrigálja Révai, akkor is, amikor hangsúlyozza, hogy meddőek a magyar irodalomtörténet kutatásai a nyugati „hatások” után Petőfi költészetében. Álláspontját történetileg megokolja, rámutatva, hogy „liberalizmus és demokrácia elválása 1848-ban csak Magyarországon ment végbe a forradalmi népi demokrácia formájában”, s ezért a nyugati irodalmak „Petőfi Sándorhoz fogható forradalmi költőt” nem adhattak ekkor. (I. h. 81—2.) Bár Révai rámutat viszont az orosz irodalom bizonyos párhuzamos jelenségeire, tétele s ezzel kapcsolatos gondolatmenete akaratlanul mégis Petőfi magyarságának túlhangsúlyozására vezetett. Láttuk, hogy a konzervatív álláspont Aranynak csúcspon-, norma-voltát azzal a hamis teóriával kötötte össze, hogy az ő költészetében inkarnálódik klasszikus nagyságában és tisztaságában a nemzeti erkölcs és nemzeti világnézet, s ezért ő a leggyökeresebben magyar költő, mélyebben, igazabban magyar Petőfinél. E szemléletnek a fényében, Petőfi forradalmisága, a magyarságtól idegenebb, sőt külföldi befolyás eredménye, Révai ezt a tételt fordítja meg, amikor — a valóságnak megfelelően — kimutatja, hogy Petőfi forradalmisága nem külföldi hatások függvénye, hanem a magyar fejlődés terméke. A gyakorlatban azonban most már Petőfi lett — messze több joggal persze, mint Arany — világnézeti klasszikus, emberi, erkölcsi és nemzeti ideál. „Petőfit népünk sosem csak irodalmi újítónak tartotta, hanem zászlónak és programnak” — állapítja meg Révai. (I. h. 76.) A konzervatív nézőponttal szembeállítva ez mélységesen igaz és helyes, de a Petőfi eszmény abszolutizálása irodalmi és politikai téren, Petőfinek nemzeti-művészi nor-

mává, magyarság-ideállá váló fejlesztése már súlyos hibák forrása lett: megmutatta ezt az éppen Révai irodalompolitikája nyomán kialakult Petőfi-centrikus líra az 1950-es évek elején, politikai téren pedig az 56-os ellenforradalom útját egyengető, a Petőfi-eszmény történetietlen, normatív felfogását meglovagoló Petőfi-kör.

A konzervatív irodalomtörténet népies-nemzeti, vagy „nemzeti klasszicista” Arany-normájával szemben tehát a forradalmi, de ugyancsak népies-nemzeti Petőfi-norma lépett. S hogy ez valóban időtlen norma, eszmény, azt nemcsak Révai irodalompolitikája, hanem Ady- és József Attila-értelmezése, értékelése is bizonyítja. Petőfi-tanulmányaiban több ízben is hangsúlyozza Petőfi költészetének, sőt világnézetének és magyarságának az Adyénál magasabbrendű voltát. De kimondatlanul ott lappang ez zseniális Ady-tanulmányában is. Ezért kell Ady szimbolizmusát bizonyos fokig védelmeznie, megmutatnia, hogy Ady számára nem volt más megoldás, hogy a szimbolizmus itt történelmi kényszerűség, vagyis hogy Adyt nem érheti gáncs a népies-nemzeti formának a szimbolistával való felcserélése miatt. Még tanulságosabb József Attila esete. Mikor Ady-könyvében oly találó magyarázatot ad a líra primátusára a magyar irodalomban, a következőt fűzi hozzá: „Más okok hatottak Balassinál, mint Petőfinél, mások Adynál, mint Illyés Gyulánál.” (I. h. 213.) Majd később „a forradalmak utáni magyar líra” útjának Adyhoz való viszonyát fejtegetve, csak „Illyés Gyulák költészeté”-ről beszél. (I. h. 218.) A népies-nemzeti Petőfi norma jegyében valóban Illyést kell az első világháború utáni magyar líra reprezentatív alakjának tekinteni, s nem a hagyományos népiesség- és nemzetfogalom kereteibe nehezebben beilleszthető proletár-internacionalista József Attilát.

Révai ideológiai, tudósi és gondolkodói nagyságát bizonyítja, hogy utolsó éveiben módosított álláspontján, felismerte és új gondolatokban, igaz megállapításokban gazdag tanulmányokban mutatta be József Attila nagyságát, a magyar irodalom fő vonalába való tartozását. De sajnos, álláspontjának ez a megváltozása nem saját normatív felfogásának a revideálása útján, hanem József Attilának a hagyományos kategóriákba való erőltetett behelyezése útján történt. Miként Adynál a szimbolizmus, úgy itt az avantgardizmus minősült szükségszerű kitérővé, amely őt „a népi és nemzeti formától” ideiglenesen eltávolította, hogy majd később „a fordulat a népihez és nemzetihez . . . végbemehessen”. (I. h. 335—6.) S mivel Révai szemében a népiesség a költői nagyság elengedhetetlen feltétele, József Attilát egy különös, fából-vaskarika „urbánus népiesség” képviselőjeként jellemzi, Villonban jelölve meg e „városi népiesség” példaképét. (I. h. 374.)

S hogy Révainál a konzervatív irodalomtörténettel való polémia valóban a gyulaipáli, horváthjánosi kategóriákon belül folyik, azt éppen Révai utolsó nagy jelentőségű tanulmányának az utolsó fejezete, kicsengése, summája árulja el mindennél jobban. *József Attila és az új klasszicizmus*, ezt a címet

viseli e fejezet, s ezzel bevonja a marxista tudományba Horváth János leginkább elutasítandó, mert a konzervatív-normatív tendenciát legsikeresebben szolgáló kategóriáját. Persze ezt is igyekszik a talpára állítani. Kitűnően jellemezve és bírálva a horváthjánosi klasszicizmus-felfogás konzervatív, forradalomellenes, Arany-központú jellegét, kitűzi a célt: „Ideje, hogy ennek a felfogásnak hadat üzenjünk, és részletesen kidolgozzuk a magyar költői klasszicizmus új felfogását.” Tehát nem elvetni akarja a Horváth-féle normatív klasszicizmus-kategóriát (amely nem tévesztendő össze természetesen a történeti értelemben használt klasszicista művészi stílussal!), hanem korszerűsíteni, „historizálni” az ő szavával, „mert az — írja —, hogy a költői klasszicizmusnak mik a jellegzetességei és alapvető ismérvei, a történelemmel változik és kell is, hogy változzék”. S ma már fejtegetése szerint van egy újabb klasszicizmus, melynek jegyeit Ady, de különösen József Attila költészetéből kell elvonni. Ez az új költői norma más lesz ugyan, mint a Petőfi és Arany költészete nyomán konstruált, sokat sejtet azonban, hogy Révai szerint: „További feladat kimutatni, hogy a költői klasszicizmus új felfogása hogyan függ össze a régivel, mennyiben és hogyan jelenti annak revízióját és egyben továbbfolytatását”. (I. h. 403.) Vagyis Révai óvatosan fogalmazott feltételezése szerint ez az újfajta klasszicizmus nem lenne független a régitől, annak szerves örököse maradna, lényegéhez tartozna, hogy ez is népies és nemzeti, csak éppen nem annak Arany-központú konzervatív, hanem Petőfi-centrikus forradalmi változatában.

Messzemenően helyes Révainak az a szándéka, hogy korábbi felfogását módosítva most már nem közvetlenül Petőfit, hanem elsősorban a hozzánk közelebb álló, sőt már a mi szocialista világunkba tartozó József Attilát állítsa példaképnek. De 1958-ban a húsz éve halott nagy költő oeuvre-je mellett éppen úgy elhibázott dolog megmerevíteni, „klasszicizálni” a magyar költészetet, mint a száz éve halott Petőfinél. József Attilából többet tanulhat a mai költő, mint Petőfiből, de József Attila éppúgy nem lehet kizárólagos minta a ma és a jövő szocialista irodalma számára, mint Petőfi. A marxista irodalomtudománynak a régi normák korrigálása helyett a hagyományos normatív szemlélettel kell szakítania. A nemzeti-normatív szemlélet nem a marxizmus sajátja, ezt Révai, s rajta keresztül több irodalomtörténészünk és kritikusunk a Gyulai és Horváth által reprezentált konzervatív irodalomtörténetírástól örökölte. Jellemző módon Révai éppen ott mondja Horváthról, hogy tőle „annyit tanult és kapott és fog még tanulni és kapni a magyar irodalomtudomány”, ahol a konzervatív-normatív álláspont legfejlettebb változatának, a „nemzeti klasszicizmus” elméletének az adaptálásáról ír.

Révai döntő pontokon szállt szembe a konzervatív felfogással, és sikeresen zúzta szét annak számos tételét, új távlatokat nyitva a kutatás elé. Egy percre sem szabad elfelejtenünk, hogy a Petőfi-normának az Arany-norma helyébe való állítása, minden felemás jellege ellenére is sokkal mélyeb-

ben ragadja meg az egész magyar irodalmi fejlődés fő kérdéseit, mint a korábbi koncepciók. Építve Révainak korszakot nyitó műveire, a marxista tudománynak tovább kell haladnia, ami azt is jelenti, hogy az övéénél nagyobb következtetességgel kell a Horváth által képviselt konzervatív irodalomtörténeti felfogást revideálnunk, nem korrigálva, talpára állítva, hanem mellőzve, megcáfolva a horváthjánosi és pseudohorváthi kategóriákat, legfőképpen pedig a mindezek gyökerében levő normatív álláspontot.

Mielőtt azonban a pozitív célkitűzésekhez eljutnánk, próbáljuk meg előbb egy kissé kiszélesíteni a polgári örökség és a marxista irodalomtudomány összefüggéseiről eddig bemutatott képet. Irodalomtörténetírásunk egyik aspektusát, a magyar irodalom kérdései megközelítésének egyik formáját ismerhetjük fel Gyulainál, Horváthnál és Révainál. Nem egy irányzatról van szó, hiszen a marxista Révai e tekintetben diametrális ellentéte a konzervatív Horváthnak. De közös a magyar irodalomnak erősen nemzeti szempontú és normatív vizsgálata, a történeti szempontnak ugyan érvényesítése, de a történetiségnek a normatív eszmények alá rendelése, s végül egy erkölcs-nemzetnevelői és irodalompolitikai koncepció következetes végigvitele. A magyar irodalomtudománynak ez vált a legnagyobb jelentőségű és legtermékenyebb ágazatává, de nem volt egyedülálló. Már Gyulai Pál mellett ott áll egy másik nagy tudós, aki világnézetileg és irodalomeszményeit tekintve ugyan vele lényegében azonos állásponton van, az irodalomtudományi vizsgálatnak mégis egy egészen más aspektusát képviseli, illetve fejleszti ki fokról-fokra. Erdélyi Jánosról van szó, akinek „műbölcseleti” felfogását SOMOGYI SÁNDOR oly sikeresen állította párhuzamba Gyulai „műtörténeti”-nek nevezett szempontjával. (ItK 1961, 387.) Erdélyi teoretikusabb elme Gyulainál, az irodalom vizsgálatában sokkal átfogóbb esztétikai szempontokat érvényesít, s ezért nem is áll meg a magyar irodalomnál, hanem egyre inkább az irodalom egyetemes kérdéseinek, összefüggéseinek a megragadására törekszik. Munkássága következetesen torkollott sajnos befejezetlenül maradt úttörő kísérletébe, *Egyetemes irodalomtörténet*-ébe. Ennek előszavában kimondja, hogy a világirodalom „az irodalomnak bölcészeti felfogása”. Éppen ez az, ami Gyulaitól, de Horváthtól is mindig távol állt, számukra az irodalom elsősorban és legfőképpen a nemzeti lélek, „ösztön” és erkölcs megnyilatkozása. Erdélyi viszont a maga filozófiai-esztétikai szempontjaival eljut tudomány és művészet éles elhatárolásához, az ő szavaival „az irodalomnak mint nyelvi művészetnek . . . fogalmához”. (*Válogatott művei* 580 — 2.)

Miként Horváth a „műtörténeti” Gyulaihoz kapcsolódik, ugyanígy a XX. század másik nagy magyar irodalomtudósa, a filozófus-esztétikus LUKÁCS GYÖRGY, a „műbölcész” Erdélyi iránt viseltetik nagyobb rokonszenvvel. Lukács munkássága csaknem a Horváthéval egyidőben indult el: a konzervatív irodalompolitikus-irodalomtörténész korai Horváth János mellett ott áll az irodalom elméleti-filozófiai vizsgálatát képviselő fiatal,

még idealista Lukács. Sőt miként Horváth beletartozott a Szekfű, Gerevich és a többiek által képviselt, „magyarságtudományi” tendenciájú csoportba, úgy a század első két évtizedében Lukács mellett is jelen van a tudósoknak egy amannál nem kisebb jelentőségű és tehetségű csoportja, mely tudományát egyetemesebben, nemcsak a magyar kérdésekre szorítkozva, és sokkal nagyobb elméleti igényességgel műveli. Elég ha a Horváth ellentétpárjának tekinthető Lukács mellett a Gerevichcsel párhuzamba állítható Fülep Lajost említem. A magyar tudomány fejlődésének óriási kára, hogy ennek a politikailag eleve progresszívebb és szélesebb látókörű, a polgári radikalizmushoz kapcsolódó csoportnak a munkássága nem tudott kellően kifejlődni, az ellenforradalom vagy elhallgattatta vagy külföldre kényszerítette tagjait. A magyar tudománytörténetnek komolyan kellene majd e nagy haladó polgári tudóscsoportnak a munkásságát vizsgálnia, s ezen belül fontos hely kell hogy jusson Lukács György idealista szakaszának is. A magyar irodalomtudomány történetét sem képzelhetjük el Lukács polgári-korszakának kellő méltatása és értékelése nélkül. Ennek fontos funkciója, hézagpótló szerepe volt irodalomtudományunk fejlődésében, s nélküle a marxista Lukácsot sem érthetjük meg. Miként ugyanis Révai bizonyos fokig a konzervatív Horváth. kategóriáit állította fejükre a talpukra, a marxista Lukács ugyanezt tette saját korábbi, polgári esztétikai nézeteivel. Noha a filozófiai-esztétikai megközelítés Lukácsot fogékonyabbá tette az újabb irodalmi jelenségek iránt, mint Horváthot, az erősen érvényesülő normatív jelleg az ő munkásságából sem hiányzott. Nem tartozik előadásom tárgykörébe Lukács normatív realizmus-koncepciójának a kérdése, de hadd idézzem TÓTH DEZSŐ egy kissé bártortalanul fogalmazott, de igen találó megállapítását: „ahogyan Lukács Györgynél sokban a kritikai realizmus esztétikája abszolutizálódott, — Horváth János világnézete és ízlése mintha ezen a ponton (ti. az Aranyhoz szabott nemzeti klasszicizmusnál) konzerválódott volna”. (I. h. 17.)

Eleve vállalva most már a kellő árnyalás mellőzése, és bizonyos sematizálás miatt az ódiumot, a magyar irodalomtudomány említett két legfontosabb vonulatát a következőképpen vázolhatjuk fel: a kiindulópont az egyik részről Gyulai, a másik részről Erdélyi; időben ő utánuk beiktathatjuk Riedlt, illetve Péterfyt; majd Horváth és a még idealista Lukács következik, végül pedig, immár a marxizmust képviselve, Révai és Lukács marxista korszaka zárják le a sort. Négy szakaszban, mindig egy-egy nagy tudósegyniség által képviselve, előttünk állnak tehát az irodalom vizsgálatának erkölcsi-politikai és filozófiai-esztétikai felfogásának a képviselői. Két nagy hagyomány, mely a magyar tudomány kárára gyakran oly élesen elkülönült. Ime néhány elkülönítő mozzanat: a Gyulaitól Révaiig ívelő sor a magyar irodalmat elsősorban nemzeti, történeti funkciójában ragadja meg, főként a költészetet, ezt a „legnemzetibb” s az érzelmekre leginkább ható műfajt állítja előtérbe, hangsúlyozottan erkölcsi, nevelői, irodalompolitikai célokat

tart szem előtt. A Lukácsban csúcsosodó másik viszont a művészetiség szempontjából kiindulva a világirodalmat vizsgálja, nagyobb előszeretettel fordul az ember világának extenzív totalitását ábrázoló regény és dráma felé, s elméleti-esztétikai rendszerezésekre törekszik. A marxista irodalomtudomány első két nagy korszaknyitó képviselője, Révai és Lukács is szorosan az egyik vagy a másik hagyományhoz kapcsolódott. Az ő munkásságuk nyomán azonban megkezdődött e korábbi kettősség feloldódása. A marxizmus — leninizmus ideológiája és módszere az irodalompolitikus és nevelő számára is szükségessé teszi az elméleti-filozófiai látásmódot, az esztétikus-irodalomteoretikust pedig állásfoglalásra készíti az irodalmi élet küzdelmeiben. Nem kell attól tartanunk, hogy irodalomtudományunkat a jövőben is két külön világra osztja majd egy nemzeti-irodalompolitikai és egy világirodalmi-esztétikai kutatás egymást kizáró és tagadó kettőssége.

Szembesznünk ma elsősorban azzal kell, ami e két nagy vonulatban kezdettől fogva közös volt, s máig elhatott, amivel sem Révai, sem Lukács nem szakított: a normatív szemlélettel. Az igen nagy korbéli, világnézeti és módszertani különbségek és ellentétek ellenére is vannak ennek általános vonásai. Ezek egyike, hogy az olyan irodalmi jelenségek, melyek nehezen illeszthetők be a normatív koncepciókba, eleve hátrányos megítélésben részesülnek. Jó példa erre *Az ember tragédiája*. Lukács is, Révai is túlzott fenntartásokkal volt vele szemben, de e fenntartások kezdeteit ott találjuk Erdélyinél és Gyulainál. Erdélyi felfogása jól ismert, a Gyulaié kevésbé. Ő csak tervezett egy nagy bírálatot írni Madách művéről, ennek jellegéről azonban tanúskodik egy levele, melyben ezt olvassuk: „félek . . . az én bírálatomat felségsértésnek fogják tekinteni”. (*Levelezése* 466.) Horváth János hallgatását is csak komoly fenntartásaival magyarázhatjuk. Az is gyakori jelenség, hogy a normatív rendszernek ellentmondó, de nagy értékű művek érdekében sor kerül a kánonok bizonyos fellazítására, elasztikusabbá tételére. Ilyen engedményt tett utolsó verstani munkájában Horváth János, midőn a „nemzeti versidom” kereteit úgy kitágította, hogy a *Szigeti veszedelem* „hibás” sorainak nagyobb része is beleférhet. Lukács koncepciója nyomán a realizmus-fogalom válik annyira rugalmassá, hogy megfelelő érveléssel bármire ráhúzható, Révai viszont a népiesség kategóriáját szélesíti végül annyira, hogy urbánus válfaja is létrejön. Minden normatív irodalmi-esztétikai koncepció ezért merev, s leszűkítő jellege ellenére, idővel önkényességnek enged teret. Végül egyetemlegesen jellemzi az ismertetett normatív felfogásokat az irodalom új irányzataitól való idegenkedés, stílus-, illetve „ízlés”-eszményeiknek a múlt században való kijelölése.

Minden normatív álláspont lényegét jól sűríti Gyulainak *A költészet lényegéről* szóló, 1885-ben elmondott beszéde, mely a költészetben uralkodó „örök törvények”-et hangsúlyozva a következőket állítja: „A lángész tulajdonkép nem egyéb, mint a törvények kijelentője s hogy bibliai kifejezést hasz-

náljak, nem azért jó, hogy eltörülje a törvényeket, hanem, hogy betöltse. A költészet legvirágzóbb korszakai azok, amelyek e törvényeket legtisztábban, legtöbb alkotó erővel testesítik meg műveikben, s a hanyatlás korszakát éppen az jellemzi legjobban, hogy e törvényeket félreismeri, egyoldalúan, vagy éppen balul magyarázza, az eszközt összetéveszti a céllal, a mellékést a lényeges fölibe emeli, s pusztá formalizmusba süllyed. De az örök törvények lassanként visszanyerik uralmukat s háttérbe tolják az ideiglenes divatokat.”

(*Emlékbeszédek* II. 224.) Valamely régiben látni az örök törvények megtestesülését, minden elvileg új jelenséget „ideiglenes divat”-nak és formalizmusnak minősíteni, s várni, várni annak eljövételét, aki majd a törvényt ismét betölti: íme a normatív irodalmi gondolkodás lényege. A normatív irodalomtudósok és kritikusok tragédiája, hogy az a nagy író, aki az általuk védett törvényeket ismét betöltené, sohasem jön el, hogy eszményeik szerint csak a középszerűek, az epigonok dolgoznak. Jönnek viszont mások, akik nem felelnek meg a törvénynek, s lesz Vajda és Reviczky „ideiglenes divat” Gyulai, Ady pedig Horváth János számára; lesz formalistává egy időben József Attila Révainak, Brecht pedig Lukácsnak a szemében.

Pedig vannak törvények, s különösen nekünk marxistáknak vannak törvényeink, hiszen a marxizmus—leninizmust bátran tekinthetjük a társadalom, az ideológia fejlődését, alakulását, változását kifejező, megragadó törvények tudományának. Csakhogy a marxizmus által felfedett törvények nem a múltból elvont normatív eszményképek, hanem a fejlődés dialektikájának törvényszerűségei. Ezeknek a törvényeknek a felismerését történeti studiumok tették lehetővé. Marx és Engels az ősközösségig, a rabszolgatársadalomig nyúltak vissza, hogy meghatározhassák a társadalmi formák változásának, s azon belül az osztályharcnak a törvényszerűségeit. Ennek eredményeként vált lehetővé a társadalom további útjának, az osztályharc további menetének és szocialista forradalomba való szükségszerű torkollásának előre való felismerése.

Az irodalom fejlődésének törvényszerűségeit a marxista tudomány még kevésbé dolgozta ki. Pedig a polgári tudomány legfeltűnőbb tévedéseinek korrigálása után immár ez a legfontosabb feladat. Nemcsak a tudományos igazságnak tartozunk a következetes történeti vizsgálat és szemlélet megvalósításáért, hanem az irodalompolitika és az élő irodalom számára is ezáltal nyújthat a legkomolyabb segítséget az irodalomtudomány. A jelen kérdéseiben ugyanis nem akkor tájékozódunk helyesen, ha annak jelenségeit a múlt valamely nagy jelentőségű, de a keletkezés és elmúlás dialektikus törvényének mégiscsak alávett szakaszához viszonyítjuk, hanem ha az irodalom fejlődésének a jelenen át a jövő felé vezető útját, ennek az útnak a törvényszerűségeit ismerjük. Ha nem a múltban keresünk eszményeket, hanem azok körvonalait a jövőben tudjuk meglátni, akkor leszünk majd képesek az irodalom valóban új, korszerű jelenségeit megkülönböztetni az „ideiglenes

divat"-októl, a korunk valóságának hiteles kifejezését, tükrözését szolgáló merész új formákat, eszközöket pedig az öncélú és terméketlen formalizmustól.

A múltból a jelenen át a jövő felé vezető fejlődési útnak a törvényszerűségeit csak minden eddigénél alaposabb, a dialektikus és történelmi materializmus szempontjait következetesen alkalmazó, széleskörű történelmi kutatás derítheti fel. *A múltba néző normatív irodalomtudományt, a jövőbe tekintő történetinek kell felváltania*; s akkor fogunk majd igazán, gyökeresen újat alkotni a régi nagy elődök munkásságához képest. De éppen egy ilyen új koncepció keretében tudjuk majd hibáktól, tévedésektől mentesen hasznosítani Horváth és a többiek maradandó eredményeit, helyes, időtálló megállapításait is. Ebben a keretben fogjuk igazán értékesíteni és a legjobb célok érdekében továbbfejleszteni Révai pártos elviségét és Lukács teoretikus igényét, a marxista irodalomtudomány két nagy úttörője munkásságának tudományunkba immár felszívódott tanulságait.

Mindez már nem jámbor óhaj, hanem meglevő jelenségek regisztrálása. Egy ilyen új történelmi megalapozottságú, marxista irodalomtudományi iskola itt van a szemünk előtt, egyre nagyobb erővel és biztonsággal jelentkezik az utóbbi évek tanulmányaiban, monográfiáiban. Nem nemzedékek harcaként, hiszen öregek és fiatalok, akadémikus és aspiráns egyaránt munkálkodik az új törekvéseknek a jegyében. Nem is szembenálló csoportok problémájaként, hanem mint diadalmasan előretörő tendencia szinte valamennyiünk munkáiban. S rövidesen összefoglalásra is kerülnek eredményei az Irodalomtörténeti Intézet készülő négy kötetes szintézisében. Ezekre a törekvésekre figyelt fel az elmúlt ősszel rendezett Összehasonlító irodalomtörténeti konferencián tudományunk egyik nemzetközi tekintélye, a marxista irodalomtudomány egyik veteránja, ZSIRMUNSZKIJ akadémikus, mikor megállapította, hogy valami új kezdődött el itt a marxista irodalomtudományban. Biztatott, hogy haladjunk bátran tovább ezen az úton. Valóban, ez a feladatunk.

VITA

BARTA JÁNOS

Klaniczay Tibor tanulmánya azt a kérdést állítja elénk: normatív vagy történeti legyen-e irodalomtudományunk?

Ami engem illet: a referátum olvasásakor és utána a gondolatoknak, a problémáknak olyan sokasága rohant meg, hogy eleinte, mint valami káoszban, el se tudtam igazodni benne. Idő kellett hozzá, amíg megint szilárd talajt éreztem a lábam alatt, amíg ezt a probléma- és gondolatáradatot valahogyan rendezni tudtam magamban.

Mi lehet ennek az oka?

Nyilvánvalóan az, hogy Klaniczay elvtárs az irodalomtudomány leg-döntőbb, legalapvetőbb kérdéseinek egyikét ragadta ki ezzel a dilemmával. A kérdés — tehát a normatív vagy történeti szemléletű irodalomtudomány kérdése — voltaképpen nem új. Általában minden történeti jellegű tudományban ott lappang, és természetesen különös élességgel vetődik fel marxista irodalomtudományunkkal kapcsolatban. Így vagy úgy — tudatosan vagy nem — mindannyian birkóztunk ezzel a kettősséggel. Innen van az, hogy a fejtegetés, legalábbis bennem, sokirányú rezonanciát idézett elő.

Előjáróban tehát, mielőtt az érdembeli dolgok vizsgálatára rátérnék, hadd emeljek ki néhányat ebből a számos részletszempontból, részletproblémából, azzal, hogy többségüket kénytelen vagyok a rövidség kedvéért egyszerűen elhanyagolni.

Örülök, hogy az előadó megtisztította Horváth János arcát néhány súlyos tévedéstől. Az alaposabb kutatás azt is megmutatja majd, hogy a „szerepjátszás” címén Horváthra irányított vádak is egyszerűen a szövegek félremagyarázásán alapulnak. Hogy Horváth verselmélete mennyire merev, annak a megítélésére nem érzem magamat illetékesnek, de a konkrét verselési jelenségek iránti fogékonyságát hadd bizonyítsa az a tény, hogy Ady verselését tulajdonképpen ő fejtette meg. Valóban határozottan lekötötte magát az Arany-ideál mellett. Mégis sok megértés volt benne más — ettől az eszménytől eltérő — jelenségek iránt is. Hadd utaljak a romantikus Vörösmartyt elemző műveire. Adyról ő írta meg az első komoly és megértő méltatást. A „Magyar Versek” jegyzeteiben a modernekről, pl. Babitsról rendkívül találó és a kor szintjéhez képest is méltányos portrét rajzolt.

Horváth tulajdonképpen történetibb volt, mint ahogy Klaniczay referátumának első hallása után hajlandó volna gondolni az ember. Általában: amennyire kézenfekvő a műbölcsélet és a műtörténet elkülönítésében a Gyulai—Horváth-vonal, amelyet Klaniczay referátumának első részében elemzett végig, annyira kevésbé meggyőző az Erdélyi—Péterfy—Lukács-sorozat. Péterfy alapmeggyőződésében nagyon közel állt Gyulaihoz; nem annyira műbölcsész, mint inkább esztétikai és pszichológiai megértő akar lenni. Ha már van ilyen műtörténész- és vele párhuzamosan egy műbölcselő-sorozat, akkor azt kell mondanom, hogy a műtörténetiek, tehát Gyulai, Horváth és körük a megértőbbek és esztétikailag fogékonyabbak. Péterfy esztétikailag sokoldalúbban rezonáló lélek, mint Riedl, Gyulai esztétikailag fogékonyabb Erdélyinél, Horváth hasonlóképp Lukácsnál. Nyilvánvaló tehát, hogy ha a „normatív vagy történeti” szempontot oda tolnám el, hogy ki megértőbb az aktuális vagy konkrét jelenségek iránt, vagy ki válik bölcsészeti és világ-

nézeti előítéletei folytán sematikussá, akkor az arány feltétlenül a Horváth—Gyulai-irányzat javára dől el.

Még egy röpke szót arról a bizonyos klasszicizmusról!

Számunkra: történelmi stíluskategória: Megvan a maga fejlődésbeli helye az európai irodalom- és művészettörténetben. De ha Goethere, Shakespeare-re, Dantere gondolok, akkor nem merném kereken letagadni az addigi vívmányokat szintetizáló, összefogó és beteljesítő klasszicizmus meglétét; olyan beteljesítés volna így a klasszicizmus, amely a lángelme nagy dimenzióiban történik; ezek a dimenziók, valamint a szintézis nagy aránya érdemlik meg a „klasszikus” elnevezést, függetlenül az irodalomtörténeti vagy stílus-korszaktól. Ebben az esetben Arany mégsem válnék minden tekintetben annyira túlhaladott jelenséggé, mint ahogy legalábbis a referátum érzelmi kísérőzenéjéből ki lehetne következtetni.

Még egy apróbb kérdést!

Révai nyomán Klaniczay Petőfit nagyobbknak, sőt ismételten sokkal nagyobbknak állítja Aranynál. Egy bizonyos szinten felül — már pedig Arany és Petőfi felül van ezen a szinten — az ilyen „ki volt nagyobb”-játéknak tulajdonképpen semmi értelme sincsen. Ha a lángelme a saját magával és korával adott leglényegesebb mondanivalókat tökéletes művészi formában kifejezte, azzal egy már nem mérhető és össze nem mérhető magasságig emelkedett fel. Számunkra tehát az olyan kérdés, hogy ki volt nagyobb, Petőfi vagy Arany, Ady vagy József Attila, végeredményben nélkülözi a komoly irodalmi és történelmi megalapozottságot.

Visszatérve a fő kérdésre, először néhány aprósággal szeretném kiegészíteni azt, amit Klaniczay Tibor a normatív szemlélet kihatásairól inkább csak nagyvonalakban és jórészt Révai elvtárs személyére koncentrálna elmondott.

Amit Klaniczay normatív irodalomtudományi módszernek nevez, az az elmúlt tizenöt év alatt nagyon is érvényesült nálunk az írók egyéniségének (tehát nem is annyira a műveknek) az általános megítélésében. Kialakult egy olyasféle gyakorlat, amelyet mi házi használatra néhány évvel ezelőtt „szenttéavatásnak” neveztünk el. Többféle változata volt ennek a szenttéavatásnak. Megalkottunk egy-két haladó költői eszményképet, és az adott író, költő ehhez a költői eszményképhez igyekeztünk hozzáidomítani. Így lett kedélyes humoristából vagy szelíd lírikusból harcos társadalombíráló, vagy így mosódtak el a határok lényegében egészen más jellegű írók, pl. Mikszáth és Móricz között. Heterogén egyéniségek kerültek tehát egy normatív kategória alá.

A szenttéavatásnak egy másik változata volt, hogy mivel a politikai következetesség a társadalmi életnek egyik legnagyobb értéke, lehetőleg minden író igyekeztünk felruházni ezzel az értékkel. Politikai következetességet tulajdonítottunk olyan íróknak is, akikben ez voltaképpen nem volt meg. A legközelebbi példa: Vajda János és a kiegyezés. De a Csokonai-kutatás is rá tud mutatni arra, hogy Csokonai, a felvilágosodás és a francia forradalom körül sincs szó egyenesvonalú politikai állásfoglalásról.

Egy harmadik változat: a jelent, a jelen irodalompolitikai célkitűzéseit véltük erősíteni azzal, hogy takargattuk az írók emberi gyengéit és hibáit. Idealizáltuk, erkölcsileg is magasra emeltük őket, holott erkölcsileg talán nem is álltak olyan magaslaton. Minden írótól minden korban egyféle politikai magatartást tartottunk ideálisnak. A legrikítóbb példa az, amikor iro-

dalomtörténészeink makacsul kérték számon a forradalmiságot a magyar íróktól, közvetlenül 1849 után, nem mérve fel azt, hogy egyáltalán lehetett-e szó ilyen tevékenységről a katonailag megszállt Magyarországon és hogy vajon az lett volna-e a legmegfelelőbb reakció a korviszonyokra. Van persze régebbi példánk is: Móricz Zsigmond emlékezetes vitairata „Arany János írói bátorságáról” csak arról tanúskodott, hogy Móricz szinte teljesen képtelen volt megérteni az abszolutizmus korának politikai és irodalmi viszonyait. Képtelen volt arra, hogy egyáltalán értékelni tudja Aranynak ebben a korszakban tanúsított magatartását.

A szenttéavatásnak egyik változata végül, amikor az esztétikai norma elhanyagolásával költőnek nyilvánítottunk valakit, pusztán eszmeisége és emberi egyénisége alapján. Régi példa is van erre, mert hiszen eléggé régi maga a gyakorlat is. Már Gyulai elkövette azt, hogy emberileg rokonszenves alkotókat művészileg is nagyobbaknak próbált feltüntetni, pl. Pálffy Albertet, Jakab Ödönt a XIX. századiak között; a mi ifjúkorunkban Sajó Sándor és társai szerepeltek így. A jelenkori példákat név szerint nem említem meg.

Miután így próbáltam kiegészíteni azt, amit Klaniczay Tibor elmondott, most már rátérnék fő mondanivalójának megvilágítására úgy, ahogyan én annak célzatát értem és értékelem.

Normatív vagy történelmi?! Ugy látszik, mintha antagonizmus meredne ránk ebben a két fogalomban. Tulajdonképpen nem is antagonisztikus, hanem poláris az ellentét, még pedig szükségképpen poláris a társadalmi tudományok bizonyos ágaiban. Ez annyit jelent, hogy elvileg és végleg megoldani nem is lehet, mint ahogy a társadalmi élet polaritásait sem elvileg és elméletileg oldjuk meg, hanem csakis az adott történelmi helyzet által megkívánt legjobb megoldást kereshetjük a polaritás végpontjai között. Tulajdonképpen a mai irodalmi, irodalomtörténeti és irodalompolitikai helyzetre vonatkoztatva Klaniczay elvtárs is valami ilyesfélére törekedett.

Valójában a polaritás felfedezése sem új, a polgári irodalomtudományban már vitatták. Az én személyes emlékeim között leginkább Babits egyetemi előadásai vetették fel élesen azt a problémát, hogy mennyiben vagy hogyan normatív az irodalomtudomány. Babitsék korában a „természettudomány” és a társadalmi vagy egyéb tudományok fogalmából kiindulva kérdezték: vajon mennyiben természettudomány, vagy mennyiben nem az az irodalomtudomány. Babits fejtegetéseiből az világlik ki, hogy az irodalomtudománynak van gyűjtő, történeti (fejlődéstörténeti), leíró és rendszerező feladata, amelyről még azt lehet mondani, hogy különösebb érték- vagy normaszempontot nem igényel. De a fejlődés ismerete, sőt, amire Klaniczay elvtárs referátuma végén célzott, a fejlődés törvényeinek az ismerete sem szünteti meg és nem teszi feleslegessé a másik feladatot, tudniillik a normatív szempontokat. Társadalmi, emberi, művészi jelenségekkel kapcsolatban mindig értékelünk is. Voltaképpen a történeti fejlődésben való látás sincs normatív szempontok nélkül, az esztétika pedig jellegénél fogva különösen értékelő, normatív tudomány. Ugy vélem, hogy ezt nem kell külön hangsúlyoznom; nyilvánvaló, hogy Klaniczay elvtárs is egyetért velem. Amire ő célzott és amit fejtegetett, az a normatív elvnek ennél szűkebb értelmezése: egy bizonyos normának, egy bizonyos eszménynek vagy értéknek abszolúttá emelése, kizárólagossá vagy kötelezővé tétele. Ez volt az, amit ő ma normatív irodalomtudomány gyanánt elemzett. A jelenség persze — megint azt kell mondanom — nem új. A klasszicizáló korok, a klasszicizáló esztétikák általában így szoktak eljárni. Az antikvitás

norma-jellege felülmúlhatatlan vagy megmásíthatatlan példaként áll évszázadokon át, a renaissance és az újklasszicizmus művészetében. Másfelől pedig olykor-olykor az induló és a múltra a fiatalok megvetésével visszanezítő irányok abszolutizálnak; még kibontakozásban levő, tehát tulajdonképpen meg sem valósult esztétikai normát próbálnak egyetlennek vagy kötelezőnek feltüntetni. Ezt szoktuk hagyományosan dogmatizmusnak nevezni.

Amit eddig elmondtam, abból az derül ki, hogy a normatív szempont teljes kiküszöböléséről nyilvánvalóan nem lehet szó. Vajon elképzelhető-e az irodalomtudomány terén norma nélküli, vagy (ami majdnem ugyanaz) meggyőződés nélküli kutató? Annak idején, elég régen, külföldön voltam egyszer és abból az időből maradt meg emlékezetemben egy beszélgetés. Gundolf nemcsak Goetheről és Georgeről írt könyvet, hanem Kleistről is, és a Kleistről írott monográfia a német irodalomtörténészek jelentős részének nem tetszett. Tudniillik nagyon is a goethei ideál alapján ítélte meg és ítélte el a romantikus Kleistet. Egy müncheni ismerősöm akkor a fiatalság keresetlen szókimondásával azt jelentette ki: úgy látszik, jobb, ha az irodalomtörténészeknek nincs határozott világnézete, mert akkor mindenkit meg tud érteni.

Nyilvánvaló, hogy ennyire eljutni nem akarunk, és ha akarnánk, akkor se tudnánk. Számolnunk kell azonban azzal, hogy a szűkkörű esztétikai vagy morális eszmény vakká, sőt ellenségesse tehet más értékek és eszmények iránt. Ez megint dogmatizmus, amely különösen veszedelmes akkor, amikor — amint erre Klaniczay igen részletesen kitért — a jövőt, a kialakulatlan újat akarja befolyásolni vagy szabályozni. Ha így keressük a megoldást a normatív vagy a történeti szemlélet polaritásának vonalán, akkor először meg kell kérdeznünk, hogy a norma az irodalom vagy a művészet területén tulajdonképpen minek a normája. Vajon az esztétikumnak? Vagy a mű emberi, eszmei tartalmának is? Vagy túl ezen: az alkotó egyéniségének is?

Általános szempontból mind a három eshet bizonyos normatív kategóriák alá, tehát az irodalmi alkotás esztétikuma is, a mű eszmei-emberi tartalma is és természetesen maga az alkotó is. A fő kérdés tehát az irodalmárok számára kb. így hangzik: Ha nem akarunk egyetlen normát abszolutizálni és normatizálni, vajon beszélhetünk-e a normák demokráciájáról vagy egyenjóságáról?

Ezt a gondolatsort végigtöprengve, én legalábbis úgy látom, hogy itt rendkívül erős disztinkciókat kell végeznünk. Legelőször is a normák és az értékek demokráciájának teljes mértékben érvényesülnie kell az irodalomtudományban az *esztétikum* területén. Valóban érvényes itt az, hogy minden irányzat és minden mű magában hordja a maga normáját. Új kor, új stílus, új norma, új ízlés! Elvben minden jelenséget a maga normája szerint kell megmérnünk és értékelnünk, a barokkot tehát nem mérhetjük a renaissance-on, Adyt Petőfin. De itt is számolni kell nehézségekkel. A műélvező vagy a teoretikus esztétikai értékskálája, megérző és megértő képessége mennyire lehet sokoldalú, vagy pláne teljes? Az egyén, a kor nem hoz-e magával szükségképpen egyoldalúságot, korlátokat? A győzelmes expresszionizmus feltámasztott és feltárt a múltból és a civilizálatlan népek művészetéből számos, addig észre nem vett kincset. Ez a pozitív példa. Az új ízlés és stílus mindig harcban jut uralomra, és nem egyedülálló eset a művészettörténetben, hogy pl. a fellépő francia impresszionistákat örülteknek minősítették. Ez viszont a negatív példa. — Az irodalmárnak azonban nyilvánvalóan nem lehet más feladata, mint az, hogy törekedjék esztétikai szempontból széleskörű fogékonyságra és

ma már azt is mondhatnánk, hogy egymás egyoldalúságainak — tehát az egyidőben működő számos kutató egyéni egyoldalúságának — kiküszöbölésére.

Ennyit tehát az esztétikum és a norma viszonyáról.

A második szempont az, hogy az irodalmi mű nemcsak esztétikum, hanem több is annál. Eszmeiség, világkép, vallomás, mélység és bensőség is. Itt azután már kezdődnek a nehézségek. Ki lehet-e küszöbölni itt a normatív szempontokat? Aligha! Másfelől: egyetlen, abszolút értékmérőt vezessünk-e be, amelynek alapján minden kor és hely irodalmi alkotásai megítélhetők? Az értékek legnagyobb része így nyilvánvalóan „számon kívül maradna” a költő szavaival.

A megoldást a következőkben próbálnám vázolni: Itt is kiindulhatunk abból, hogy minden kor, nép és társadalom magában hordja a maga normáját. Ami a műben valóság, tartalom, eszmeiség és vallomás, azt elsősorban a kor, az egyén, az adott társadalom legmagasabb szintjéhez, a kor igényeihez, feladataihoz kell mérnünk. Ha a mű a maga eszközeivel a maga helyén megérezte és megoldotta a kor feladatát, akkor megfelelt a maga normájának. Kínálkoznak persze magasabbrendű normálások is. Egyén és egyén, életmű és életmű között kvalitatív különbségek, fokozatok vannak. A lángelme nemcsak esztétikai, hanem egyéb téren is másként váltja valóra a maga és a kor feladatait, mint a kisebb tehetség. Ízlés szempontjából nagyon kevés eltérés van Szentjóni Szabó és Csokonai között. De a tehetség méretében és mindabban, ami ebből következik, óriási különbség van kettejük között. Ha minden világnézetet önmagából akarunk is megérteni, a záró jelenetben természetesen ott kell lenni a marxista—leninista világnézet végső mértékének is. Legfeljebb az a kérdés — amire egy röpke pillanatra még vissza fogok térni —, hogy ezt vajon mindig tételesen ki kell-e mondani az elemzésben.

Ha az alkotó egyéniségére térek rá, akkor nagyjából kb. ugyanez a helyzet. Ha az alkotó egyéniségét mint a társadalom tagját és mint egyént vizsgáljuk, itt is alapul szolgálhat, hogy előbb önmagában kell megértenünk: hű maradt-e egyéni ideáljához, kihozott-e önmagából mindent, csak azt hozta-e ki, amire hivatva volt? Művészi igazság, fejlődés és hanyatlás problémája ez. De itt azután már egy második lépcső is adódik: megérteni az egyént a korából, viszonyítani a korhoz! Ez már bizonyos normát jelent. Ha Vörösmarty korában vagyunk, akkor a költői egyéniség megítélésében a nemesi liberalizmus és patriotizmus szintjén kell mozognunk. Nem várhatunk senkitől többet, mint amennyi abban a korban elérhető volt. Itt az a bizonyos legfelsőbb mérce. A marxizmus mérlegén való megmérés tehát ne az egyénre, hanem az egész korra vonatkozzék, mintegy a kor általános megítélését, a talaj, a levegő elemzését és értékelését jelentse, ne külön-külön vallassuk és kárpáljuk az egyéneket. A sokat emlegetett „kivezető utat” nem az egyénnek, hanem a kornak kell megtalálnia, és minden kor csak a maga kivezető útját találhatja meg.

Végül is — és most már összefoglalva — így fogalmaznám meg azt, ami Klaniczay elvtárs referátumából a jelen számára adódik, ami a jelen számára megszívlelendő és hasznos volna, értve itt irodalomtudományunk fejlődését:

Először is: nekünk, marxista irodalomtudósoknak legyen gazdagabb az esztétikai értékelő skálánk! Értsük meg az esztétikumot, ne csak a realizmusban, esetleg a romantikában, de pl. a szimbolizmusban, az expresszioniz-

musban és más irányzatokban is! Bővüljön esztétikai és poétikai fogalom-készletünk. Ez utóbbi ugyanis évek, évtizedek alatt nem sokat fejlődött. Ha szabad azt mondanom, ne beszéljünk mindjárt antimarxizmusról vagy eklekticizmusról, ha valaki pl. egynéhánnyal szaporítja a regénytípusok számát, vagy ha a valóságtükrözés fogalmának elemzésében megpróbál túlhaladni az eddigi frazeológián. Lírai, epikai, drámai műfajok, stílus, kifejezés: eddigi fogalmainkkal nehezen fogható meg. Feltétlenül szükség van tehát bővülésre; hadd említsem meg azt is, hogy az ilyen bővülésnek öröndes jelét láttam egy-két héttel ezelőtt Szabolcsi elvtárs József Attila-disszertációjában, amely a fiatal József Attila lírájának elemzése közben igen modern líraelméleti fogalmakat érvényesített, olyanokat, amilyenek régebben egyikünkönél sem szerepeltek.

Egy következő pont a jövő, ill. a jelen feladatai szempontjából: Az írói egyéniségek megismerésében és megfejtésében olykor még ma is a pozitivizmus szintjén mozgunk. Túl kell jutnunk a sematizmuson! Alkalmazzuk a modern lélektan és jellemtan módszereit egyrészt, másrészt pedig mindig maradjunk tényközelben, és vegyük legelőször figyelembe az íróról azt, amit a tények mondanak. Ne helyettesítsük az egy-egy író egyéniségéről vagy fejlődéséről alkotott képet olyan légvárkonstrukciókkal, amilyenekre a marxizmus örve alatt az elmúlt években több példa is akadt. Emberi értékelő skálánk is legyen gazdagabb és sokszínűbb! A legrikítóbb példát maga a referátum szolgáltatta. Sokat foglalkozott Arannyal, de vele kapcsolatban csak egyetlen szó pozitívum hangzott el, tudniillik dicsérte Aranynak a műgondját. Függetlenül attól, hogy az a bizonyos, Horváth János és Gyulai által kanonizált Arany-eszménykép mennyire örökéletű vagy nem: vajon az egész Aranyból csak a műgond maradt meg?! Az egész Aranyban, nem is mint művészen, hanem mint emberben, nem volna valami vonzó, valami érték akkor is, ha nem forradalmár, mint Petőfi és nem lázadó, mint kortársai?! Vajon Petőfi annyira árnyékba állítja Aranyt, hogy benne magában nem látjuk meg az emberi értékeket? Bach-korszakbeli hősies küzdelmét a korviszonyokkal? Ugyanakkor egy másik hősies küzdelmet, amelyet saját gyengeségei ellen folytatott igen nagy erővel és példamutatón? Vagy az öregkornak azt a bizonyos jellegzetes Arany-i magatartását vajon nem is tudjuk ma már felfogni? Nyilvánvaló, hogy emberileg is szélesebb skálán kell értékelnünk, mint ahogy általában — legalábbis nagy vonalakban — eddig tettük. Több nagy író-egyénséget lehetne említeni, akik még ma is degradálva vannak.

Ha mindezt — legalábbis a magam sejtelveiként — követelmények gyanánt felállítom, akkor az a kérdés bukkan fel, hogy vajon egy ilyen célkitűzés — vagy az ilyen célkitűzés jegyében folyó munka — nem távolít-e el bennünket a marxizmustól, nem jelenti-e esetleg a marxizmus bizonyos megtagadását vagy „revízióját”?

Azt hiszem, hogy nem. Mert attól, hogy az előző korok esztétikai értékeit megértjük, egyáltalán nem leszünk vakok a szocialista realizmusnak, vagy a kommunista társadalom művészetének az értékei iránt, sőt, ez az érzékünk még csak fejlődik és nyer vele. Az írói-emberi egyéniség és az eszmeiség történeti jellegű megértése és értékelése hasonlóképpen kell, hogy a marxizmus-hoz vezessen bennünket, mert a jelzett módon az egész korra és társadalomra vonatkoztatva, minden emberi és történelmi megítélésben végső fokon, alapvetően érvényesíti a marxista ideálokat. Azt hiszem, hogy marxisták maradhatunk anélkül, hogy a referátum értelmében normatívák lennénk.

HORVÁTH KÁROLY

Klaniczay Tibor élesen és világosan vetette fel az irodalomtörténetírás egyik legfontosabb kérdését, hogy ti. tudományunk normatív vagy történelmileg megértő jellegű legyen-e. Előadásában a normatív irány előzményét a Gyulai Pál képviselte ún. „műtörténeti” irányban állapította meg, az utóbbinak pedig első nagy képviselőjét Erdélyi Jánosban jelölte meg, akinek módszerét a korban a Gyulaiéval szembeállítva „műbölcséletinek” nevezték el. A Gyulai értelmében vett „műtörténeti” vizsgálat szinte kizárólag a magyar történelmi és irodalmi fejlődésre támaszkodik, és erősen normatív jellegű, Erdélyi módszere viszont elsősorban esztétikai, és szélesebb világirodalmi perspektívát foglal magában.

A norma alkalmazása az irodalomtörténészeknek azóta is egyik legfontosabb problémája. Többféle szempontból közelíthetjük meg a kérdést. Nyilvánvalóan szükséges az íróknak valamiféle minősítése, rangsorolása mindenféle irodalomtörténeti munkában, azaz — ahogy mondani szokás — az írókat „helyükre kell tenni” annak alapján, hogy művük milyen esztétikai értéket képvisel. Beszelnünk kell nagyobb és kisebb alkotókról. Ezen a szükségyszerű rangsoroláson kívül azonban van a „norma” alkalmazásának más, lényegesen problematikusabb esete is. Ugyanis az irodalomtörténetírásban gyakran magukat az irodalom nagy irányait is rangsorolják, egyiket igazabbnak, életszerűbbnek állítva, mint a másikat, nem mindig véve eléggé figyelembe azt, hogy a történelmi körülmények milyen irányzat uralmát teszik indokolttá az adott korszakban. Ilyen esettel a műfajokkal kapcsolatban is találkozunk: az egyiket az élet igazságát teljesebben tükrözőnek ítélik, mint a másikat, megint a történelmi helyzet megfelelő elemzése nélkül. Klaniczay igényét a historikusabb szemlélet érvényesítése érdekében ebből a szempontból különösen figyelembe veendőnek tartom.

Klaniczay rendkívül ötletesen és figyelemre méltóan kapcsolta össze Horváth János magyar klasszicizmus-koncepcióját a Horváthtal ellentétes világnézeti alapról elinduló Révai József irodalom-felfogásával: ti. hogy mindketten — természetesen más értelmezésben — a Petőfi—Arany-féle népiesszemzeti irányban látják a magyar irodalom esztétikailag legmagasabb csúcsát, olyan művészi teljesítménynek tekintvén ezt, mely későbbi korok számára is normául szolgálhat.

E jelenségre számos analógiát sorolhatnánk fel a külföldi irodalmakból. Ismeretes, hogy a franciák egy ideig — még a XX. században is sokan — az antik művészetre támaszkodó XVII. századi klasszicizmusban látták a nemzeti költészet esztétikai kiteljesedését, normává emelhető tökéletességét. Részben — a nagy különbségek ellenére is — analóg eset a Goethe—Schiller féle német klasszicizmus abszolutizálása jó ideig a német kritikában, pedig ezt igen alapvető különbségek választják el a francia értelmezésű klasszikus esztétikától.

Mi lehet az oka annak, hogy ilyen eltérő esztétikai elveket megvalósító irányok — nem egyszer különböző világnézeti alapon értékelve — normatív jellegűvé tudnak válni. Az ok az, hogy az egyes irodalmakban a történelmi körülmények eltérő voltának következtében különböző, de ugyanakkor közös, klassziciztikusnak mondható elveket is megvalósító irányokon belül nagyértékű alkotások jönnek létre, és igen nagy írók képviselik a szóban forgó irányt. Nagyobb írók tartoznak ehhez az irodalmi áramlathoz, mint a többi-

hez, s az irodalomtörténész az *írók* minősítését átviszi az *irányzatra* is. Pedig ez nem lehet alap valamely esztétikai irányzat, ábrázolási módszer értékelésére. Az értékelés alapja csakis történelmi lehet — mint Klaniczay referátuma olyan meggyőzően utalt rá —, az irányzat értékét annak történelmi korszerűsége kell hogy eldöntse. Egy nagy művészi teljesítményt felmutató iskola elveinek normává emelése súlyos károkat okozhat: ilyen volt például a XIX. századi francia klasszicisztikus kritika értetlensége a nagyromantikával szemben. A normatív elv érvényesítésének veszedelmes volta a XX. század elején már nyilvánvaló volt, s mégis számos irodalomtörténészünk sok szempontból értetlenül állott a XIX. század végi és a XX. századi irodalmi jelenségekkel szemben.

Lukács György irodalomtörténeti koncepciója viszont egy nagy műfajnak az abszolutizálásából vette eredetét — mint ez Klaniczay referátumából is kivüláglik, mikor ez Lukács realizmus-felfogását a regény fogalmával kapcsolta össze. Az az irodalomtörténész, aki úgy érzi, hogy a regényben tükröződik legjobban az élet igazsága, hogy ennek epikai totalitása mindenféle irodalmi fejlődés esetén igényként állítható fel, önkénytelenül is a regénynek megfelelő irodalmi irányt — konkrétan a polgári realizmust — állítja az irodalmi fejlődés legmagasabb csúcsára, és ennek elveit emeli normákká. Elképzelhető persze olyan irodalomtörténeti álláspont is, amely a lírát abszolutizálja és a lírát legjobban kifejlesztő irányzat esztétikai alapelveit tekinti normáknak és azáltal lesz téves az ítélete, hogy nem elég fogékony a próza iránt. Ez esetben is a történetiség fokozott érvényesítése igazít el, hogy az adott történelmi körülmények között melyik műfaj uralma a korszerű.

Az irodalmi irányzatok helyes megítélésében eligazíthatnak az összehasonlító irodalomtörténet szempontjai is. Ha csak az angol dráma története alapján akarnánk megítélni, hogy a klasszicisztikus drámái hármasság alapján alkotott tragédia műfajában létrejöhet-e nagyértékű alkotás, aligha jutnánk helyes következtetésre. Az angol és francia irodalom összehasonlító vizsgálata más eredményekre vezet; arra, hogy a klasszicisztikus szabályokon belül is létrejöhettek ma is ható, megragadó erejű műalkotások. Dryden nem homályosíthatja el Racine-t. Ha valamely irodalomban a klasszicizmus nem „futott ki”, ez nem ok arra, hogy más irodalmak klasszicisztikus jelenségeit lebecsüljük. Az összehasonlító irodalomtörténet új vizsgálati módszere: a történelmi-társadalmi alapok elemzésén nyugvó analógiák megfigyelése is sokat segíthet. Így pl. a kelet-európai irodalmak vizsgálatánál a lengyel és az orosz klasszicizmus példája rávezethet arra, hogy pl. a cseh és a magyar irodalom hasonló, de jóval kevésbé jelentős jelenségeit is jobban megértsük. Hasonló az eset a romantika megítélése esetében, ha valamely irodalomban nem a romantikán belül születtek meg a legnagyobb műalkotások, ez nem ok arra, hogy más irodalmakban a romantikus jelenségeket lebecsüljük.

A historizmus fokozott érvényesítése mind az egyes irodalmakon belül, mind összehasonlító irodalomtörténeti vonatkozásban tehát igazabb eredményekhez vezethet bennünket, mint valamely bármilyen kiemelkedő irodalmi teljesítményből levont normatív szemlélet. Az irodalom múltjának történetibb értelmezése révén voltaképpen számot vetünk a jelennel és a jövővel is olyan értelemben, hogy eleve feltételezzük, hogy más, előttünk még ismeretlen jelenségek is eljöhhetnek, és a múlt tiszteletreméltó példái nem fognak bennünket megakadályozni abban, hogy az új irodalmi jelenségeknek értékeit felismerjük.

KOVÁCS ÁGNES

Klaniczay Tibornak utolsó vagy utolsó előtti mondatához szeretnék kapcsolódni, amelyben Zsirmunszkij professzort idézte. Ezzel kapcsolatban szeretnék egy régi fájdalomkra rámutatni: hogy a polgári, majd a marxista irodalomtörténetírás is teljes egészében figyelmen kívül hagyta a szóbeli költészet vizsgálatát. Pedig úgy gondolom, hogy a szóbeliség vizsgálatának eddigi eredményei, ill. a folklorisztikai kutatás módszerei az irodalomtörténeti kutatások perspektíváinak kitágítására is vezethetnek.

Mi, folkloristák, sokat tanultunk az irodalomtörténetírásból. Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény kötetei nemcsak annyiban jelentettek újat a folklor-kutatásban, hogy viszonylag korán, már a 30-as években marxista szempontokat és módszereket vezettek be a népköltészet anyagának vizsgálatába, hanem annyiban is, hogy egykorú irodalomtörténeti módszereket alkalmaztak a népköltési jelenségek összefüggéseinek a szemléltetésében és Ortutay Gyula pontosan olyan módon kísérelte meg szemünk elé állítani mesemondóit, mint az egykorú irodalomtörténetírás a sokkal közismertebb költőinket és íróinkat: emberi közelségbe próbálta hozni a népköltészet költőit vagy annak tovább éltetőit és előadóit, ellentétben a korábbi, merőben filológiai természetű szövegösszehasonlító módszerekkel.

Jómagam Horváth János egyetemi előadásainak a hatására kalotaszegi gyűjtőutamon ugyanazt a hármas szempontot, illetőleg viszonyt — a költő, az előadó és a közönség viszonyát — kíséreltem meg népköltészeti síkon vizsgálni azzal a konklúzióval, hogy az irodalom és a társadalom összefüggései törvényszerűségeinek megállapítására a szóbeliség fokozottabb mértékben alkalmas: az irodalom és a társadalom egymáshoz való viszonyának, egymásra való kölcsönhatásának vizsgálatában a szóbeliség sokkal konkrétebb vizsgálati anyagot nyújt. A szóbeliség vizsgálatának tanulságai, sajnos, számos vonatkozásban teljességgel hiányzanak. Nem vizsgáltuk a szóbeliségnek az írásbeliséget megelőző hatalmas korszakát. Pedig benyomásunk szerint az élő szóbeliség anyagának jól átgondolt módszerekkel való műfaji, esztétikai elemzése rávilágíthatna egynemű jelenségre, nemzeti költészetünknek ebből az ősködszerű állapotban leledző korszakából.

A szóbeliség és az írásbeliség egymás mellett élésének, egymásra hatásának vizsgálatáról pedig csak sporadikus cikkek és tanulmányok jelentek meg eddig, holott a módszeres vizsgálat ebben a tekintetben nemcsak a folklor-kutatás, hanem az irodalomtörténeti kutatás számára is haszonnal járna. Itt ismét az irodalom és a társadalom problémakörével, egymásrahatásának problémáival fogunk szembetalálkozni az egyik oldalról. A másik oldalról pedig múlt századbeli irodalmunk népköltészeti előképei, motívikai és formai forrásanyaga kínálkozik eredményül. Mai tudásunkkal és eszközeinkkel minden bizonnyal érdemlegesebb anyagot tudunk birtokba venni, mint a Magyar Népköltési Gyűjtemény utolsó kötete, a Nagyszalontai gyűjtés, amely Arany János költészetének népköltészeti és néphitbeli hátterét kívánta az irodalomtörténet és a folklor-kutatás rendelkezésére bocsátani.

A harmadik kérdéses csoport, amelyre szeretnék rámutatni, a szóbeliség nemzetközisége. A folklor-kutatás általában csak a témák, motívumok, fordulatok közösségét, történeti fejlődésüket vizsgálja. Nem volna-e kíváncsú ezen túlmenően a mondanivaló, az eszmeiség közösségét is vizsgálni? Itt ismét közös területre jutnánk az irodalomtörténeti kutatásokkal. A folkloranyag ismét konkrét anyagon tudna rámutatni arra, hogy a nyelvi nehézségek nélkül

hogyan terjednek a költői alkotások, illetőleg a költői alkotások mezébe — nem egyszer álruhájába — bújtatott közösségi gondok, óhajok, megoldási javaslatok, stílusjegyek és ízlésmegnyilvánulások, etikai magatartás stb. — mert hiszen a folklórban azon túlmenőleg, hogy írásbeli források (népi olvasmányok: népkönyvek, kalendáriumok, ponyvafüzetek) segítségével vándorol az anyag egyik nyelvterületről a másikra — a két-három-négynyelvűség következtében kiküszöbölődnek a nyelvi nehézségek és egészen egyszerűen problémamentessé válik bizonyos költészeti anyagnak egyik területről, egyik irányból a másikba való vándorlása.

Az együttműködés nehézségei kétségtelenül fennállnak.

Az egyik: az anyag jelentékeny különbözősége, hiszen élő és nem rögzített, hanem minden egyes alkalommal újra meg újra formálódó anyaggal dolgozunk, amelyet mi, kutatók vagyunk kénytelenek történetileg és műfajilag kategorizálni.

A másik a szerzőség kérdése. Mindig újra meg újra vita tárgya és máig sem tudtuk eldönteni véglegesen, hogy jelentős-e megállapítanunk, hogy ki is egy-egy témának a szerzője.

Ezek és még más nehézségek bukkannak fel. Nem célom felsorolni valamennyit, mint ahogy nem célom felsorolni teljes számban az érintkezési területeket sem. Csak az együttműködés szükségességére, illetőleg a közös területek kutatási módszere kidolgozásának szükségességére szerettem volna rámutatni.

GÁLDI LÁSZLÓ

Klaniczay Tibor bizonyos mértékig szembeszállt azzal a legendával, amely szerint Horváth János működésében a filológusi döntő jelentőségű lett volna, illetve olyan jelentőségű, aminőnek eddig sokan mondták és hitték. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban kénytelen vagyok önéletrajzi apróságokra utalni, pl. arra — amit egyébként az előadó is elismert —, hogy Horváth János egész életén keresztül hallatlan erudícióval gyűjtötte az *a p r ó j e l l e m z ő t é n y e k e t*, ami önmagában is kétségtelenül a filológiának bizonyos formája. Továbbá nem tudom, helyes-e éppen a verstan kutatóját, aki e téren korántsem állt meg Arany János nézeteinél, hanem tudatosan továbbfejlesztette a verstani kutatásokat, a mai szintézisből teljesen kirekeszteni. Hiszen Horváth Jánosnak pl. a középkori magyar versre vonatkozó kutatásai, amelyek Berlinben jelentek meg, a maguk korában „aprómunka” tekintetében is tartalmaztak olyan részleteket, amelyek — mutatis mutandis — a legújabb kutatásokkal is összemérhetők. A Szabács viadalának eredetiségével kapcsolatban sem szabad elfelejteni, hogy ez bizony kifejezetten filológiai probléma. Noha meg vagyok győződve arról, hogy Horváth Jánosnak e kérdésben nem volt igaza, közismert tény, hogy még élete legutolsó éveiben is heves vitát vívott azokkal, akik — mint Imre Samu — alapos nyelvészeti és egyéb érvekkel védtek ennek az emlékek hitelességét. Még egyet szeretnék megemlíteni. Elhangzott egy olyasféle mondat, hogy Zrínyi verselését azért ítélte el, mert ő Zrínyi verselését is Arany perspektívájából szemlélte. Ezzel kapcsolatban nem szabad a hajóból kidobni a Vitás verstani kérdéseket, ezt a Horváth János felfogásának legfejlettebb, legmozgékonyabb állapotát tükröző munkát, amelyben a nem szabályosan felező, a nem 6+6 típusú tizenkettőst, vagyis az 5+7 és

a 7+5 típusút szintén elismerte Zrínyi verselése egyik jelentékeny alkotóelemének. Ezzel nyilvánvalóan ő maga ítélte el Arany Jánosnak azt a kísérletét, amellyel Zrínyinek úgynevezett „szabálytalan” sorait próbálta „kiigazítani”.

Ami Horváth Jánosnak a szellemtörténethez és a francia irodalomtörténethez való viszonyát illeti, ismét egy szerény adatot szeretnék közölni, amelyről egyesek talán nem tudnak, mégpedig egyszerűen azért, mert talán nincs is írásban rögzítve. Horváth János verstani apparátusában aránylag nagyon kevés francia munka szerepelt. Az a mű, amelyre rendszeresen hivatkozni szokott (Martinet: *Les strophes*), már akkor is eléggé elavult munka volt. 1934-ben írtam egy ismertetést arról a munkáról, amely azóta is egész verstani koncepcióm alapját alkotja: P. Verrier *Le vers français* című munkájáról van szó. Horváth Jánosnak többször mondtam, lapozza át Verrier művét. Ez valóban meg is történhetett, hiszen 1938–40 körül Horváth János a következő megjegyzéssel fordult hozzám: „Nagyon köszönöm, kedves öcsém, hogy figyelmeztetett erre a műre. Valóban érdekes, különösen az első kötet, a strófákat tárgyaló rész.” Bizonyos mozgékonyyságra való hajlam tehát a l a p v e t ő v o n á s a volt Horváth János gondolkodásának a mi szemünkben, akik egykor hallgatói voltunk.

Az író és az olvasó viszonyáról is mondott egyet-mást Klaniczay Tibor. E vonatkozásban érdemes Horváth János dokumentációját közelebbről megnézni. Fontosnak tartom például Thienemann idevágó kutatásait. Rám, első éves egyetemi hallgató koromban nagyon mély hatást tett egy breslaui professzornak, P. Merkernek budapesti előadása is. Azt hiszem, hogy e professzor személyes jelenléte és elemző módszere Horváth János felfogását is megérintette (bár nem tudom, vajon műveiben tett-e róla valaha is említést vagy sem). Ne feledjük azt sem, 1930-ban Budapesten tartották az összehasonlító irodalomtörténeti kongresszust; én akkor, 20 éves koromban, Pedro Salinas, egy azóta elhunyt spanyol költő és irodalomtörténész kísérője voltam. Az a benyomásom, hogy amit az ízléstörténettel kapcsolatban mondott Klaniczay, az nagymértékben ennek a kongresszusnak az impresszióival is kapcsolatba hozható, a régi Gyulai- és egyéb hagyományokon kívül. Ma is emlékezetemben van egy olyan előadás, amely, mint legfontosabb irodalomtörténeti kategóriát, éppen a különböző ízlésnemeket helyezte előtérbe.

Horváth János emberi és tudósi egyéniségének kétségtelenül voltak konzervatív vonásai; ez mindenki számára ismeretes. De — megint 1928 és 1932 közti egyetemi éveimre visszagondolva — felírtam magamnak a következő hármasságot: Pintér Jenő — Császár Elemér — Horváth János. Horváth János, az akkori egyetemi élet szintjére visszavetítve, mintha a legmozgékonyabb elme lett volna. Császár Elemér alapvizsgámon azt kérdezte tőlem, mi a véleményem a „Nagy Pintér” első kötetéről. Azt feleltem, hogy jó volna, ha Pintér saját maga is elolvashá az irodalmat, amelyet a jegyzetekben tanárokkal összeírat. Császár Elemér igen elégedett volt válaszómmal. De hol tartott mindehhez képest már akkor Horváth János! Az ő véleménye a középkori magyar versről tökéletesen más, mint Császár Elemérnek *A középkori magyar vers* című rendkívül vaskalapos tanulmánya! Nemrég újra megnéztem azt a munkát; sajnos, teljesen használhatatlan. A magyar embernek, Császár szerint, az Árpád-korban ugyanolyan volt a ritmusérzéke, mint napjainkban! Ebből is világos, hogy Császár e vonatkozásban mindennemű fejlődésnek még a pusztá gondolatát is tagadta. Ha tehát ebbe a perspektívába állítom a 20-as

évek végét és a 30-as éveket, akkor érthető, hogy Horváth Jánosnak valóban nagyon színes és emberileg rendkívül vonzó előadásai miatt maradtak meg kissé másként annyi egykori hallgatójának emlékezetében.

Előadásának végén utalt Klaniczay a jövő perspektívájára. Ezzel kapcsolatban én is szeretném hangsúlyozni, hogy, amint közismert, minden új nagy irodalmi alkotó nyilvánvalóan új normát teremt. A kritikusként viszont van egy alapvető kötelessége: az, hogy az új normát teremtő alkotó művészeknek a lehető legnagyobb szabadságot biztosítsa.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Meggyőztek Klaniczay Tibor előadásában azok a fővonalak, amelyeket irodalomtörténetírásunk fejlődésében kimutatott: Horváth János és Lukács György, valamint Révai József és Lukács György szembeállítását elsősorban a magyar irodalomtörténeten belül maradó és elsősorban a világirodalom felől kiinduló irodalomszemlélet szembeállítását, amely egyúttal egy normatív történeti és egy normatív esztétikai vonal egymással való szembeállítása is.

Rendkívül örültem annak, hogy Klaniczay Tibor az előző értékelésekkel szembeszállva, Horváth Jánost mentesítette a szellemtörténet vádjától vagy jelzőjétől. Horváth valóban nem tartozott a szellemtörténészek közé. Miután sok anekdotát elmondanak róla, mintegy bizonyítékul én is elmondok egyet, amelyet egy kortársától hallottam. Ez azt mondotta egyszer neki, hogy gondolkozása és írásai alapján úgy látszik, mintha a szellemtörténethez közelednék, bizonyára olvassa Hegelt? Horváth azt válaszolta, hogy ő sohasem olvasta Hegelt és nem is akarja olvasni. Lehet, hogy nem így volt. De mindenesetre jellemző, hogy ő maga a szellemtörténettől, amely Hegel nevére akkor igen gyakran hivatkozott, ilyen erősen elválasztotta magát. Az is bizonyos, hogy a Minervában megjelent nevezetes programcikke után Horváth János kivált a Minerva szerkesztőségéből, elkülönülve ezzel a Minervának ugyancsak elsősorban világirodalmi kiindulású és főként szellemtörténeti fővonalától. Az is kétségtelen azonban — és ezt legyen szabad hozzátennem Klaniczay Tibornak az önelvűségről mondott, rendkívül precízen megfogalmazott helyreigazító szavaihoz —, hogy az önelvűségben Horváth János, azonkívül, hogy irodalmi szempontból kívánta az irodalom történetét rendszerezni, belefoglalta még azt is, hogy a magyar irodalmat a magyar irodalom szempontjai szerint kell szemlélni. Ezzel elkülönítette magát attól a másik iránytól, amely Klaniczay Tibor előadásában annyira világossá vált és amely a magyar irodalmat nem — vagy nem csupán — a magyar irodalom kategóriájában szemlélte, hanem a világirodalom kategóriáiban, és mindig igyekezett a világirodalmi áramlatok magyar irodalmi jelentkezését kimutatni. Riedl Frigyes egyik legfontosabb művében éppen ezt tette: a magyar irodalom fejlődését a magyar irodalmon belül a világirodalmi áramlatok fényében mutatta ki. Az az érzésem, hogy Horváth János önelvűsége ezzel az elgondolással is szemben állt.

A másik vonal, amelyet Klaniczay Tibor felrajzolt, szintén rendkívül meggyőző volt számomra: Erdélyi és Lukács összefüggése, annál is inkább, mert a hegeli ihletettség mind a kettőnél fennáll. Úgy gondolom, hogy nagyon plauzibilis és jól felállítható, jól megvonható az összefüggés vonala. Ha azt mondom, hogy Erdélyi az irodalom bölcséleti szemléletét látja világiroda-

lomnak — azt hiszem, hogy utolsó írásainak egyikében írta így —, akkor nagyon világosan megfogalmazható az, ami rá is, Lukácsra is jellemző lesz, hogy a magyar irodalom jelenségeit is egy hegeli, azaz filozofikus irodalomtörténeti, azaz világirodalmi perspektívában szemléli és nézi. Az az érzésem, hogy ha bizonyos vonásaiban meg is egyezik Erdélyi Arany és Gyulai szemléletével, ilyen értelemben ugyanakkor szemben áll velük és ez megadja azt a lehetőséget, hogy őt egy másik irány ősenek tekintsük és ismerjük el.

Szeretnék egy ponton Klaniczay Tibor fejtegetéseihez egy kiegészítő megjegyzést tenni. Azon a kritikus ponton, ahol Révai Józsefnek József Attilára vonatkozó, terminológiaiilag rendkívül egyéni vagy meglepő „urbánus népiségét” említi. Nyilvánvalóan ez onnan eredhet, hogy a két háború közötti irodalmunk szemléletében az urbánus-népies megoszlás szembeállítására ellenére József Attila mind a kettőből vett át elemeket. Nem szeretném azt mondani, hogy egyesítette őket, mert nem az történt. Mindenesetre azonban így értelmezhető, hogy ez a terminus felmerülhetett. De volt az irodalomnak egy plebejus iránya is, nagy világirodalmi előzményekkel. A plebejus külvárosi jellegű hang — tudjuk — felmerült József Attilánál. Azt is tudjuk, hogy amikor 1929-ben Brechtnek a Koldusoperájába beleékelte Villon-fordítások miatt Kerr, a kor híres német kritikusa olyan nagy botrányt csapott, akkor erről a nagy botrányról Márai Sándor írt nálunk a Tollban. Néhány számmal azután jelent meg József Attila első Villon-fordítása, amelyhez csillag alatt megjegyzi, hogy: a Berliner Tageblattban megjelent Brecht-szöveg ismeretében készült. Ez tényszerű bizonyíték a világirodalmi érintkezésre a plebejus-vásári hanggal, vagy nem tudom hogyan nevezzem, hiszen részben átalakulva a kabarészon stílusa, amelyet József Attila hamarabb is megismerhetett, itthon is, de Bécsben és Párizsban feltétlenül.

Befejezésül még néhány szót a norma kérdéséről.

Mélységesen egyetérték Klaniczay Tiborral abban, hogy mindazokkal a normákkal, amelyeket úgy állítunk fel, mint múltbeli elérhetetlen vagy követendő *mintákat*, tulajdonképpen a fejlődést fékezzük. Ezeket a múltbeli nagyságokat normáknak csak olyan értelemben tekinthetjük, hogy az eljövendő nagy író, nagy költő elé ugyanazt állítsuk követelményül, amit a normák sugalmaznak, történetileg visszatekintve rájuk, hogy tudniillik olyan mértékben és olyan művészi magasságban fejezzék ki saját korukat, mint ahogy a nagy példák kifejezték. Ez egyúttal a normák és a múltbeli példák historizálását és ezzel azoknak a hatóerőknek a megszüntetését is jelenti, amelyek esetleg visszahúzó erőként léphetnek fel. Úgy gondolom, amikor Marx azt mondotta, hogy Homeros bizonyos fokig még ma is példa, akkor ezt úgy értette, hogy a maga korában egyszeri nagyság volt és ilyen nagyságokra a mi korunknak is szüksége van. Ez azonban egészen más, mint hogy a múlt valamely nagyságát *mintának* tekintsük és a *módszerét* is átvegyük.

VOIGT VILMOS

Ha végiggondoljuk az előadást, a két irodalomelméleti és irodalomtörténeti iskola szembenállásában kétféle irodalomértelmezési lehetőséget, az irodalomértelmezés kétfajta formájának jelentkezését láthatjuk. A kétféle elemzési lehetőségnek az alapja egy esztétikai sajátosság, amely abban áll, hogy a líra szubjektívizáltan és individualizálva, az epika pedig folyamataiban,

totalitásban ábrázolja a valóságot. A konkrét irodalmi elemzések során az egyik iskola inkább a líra felé fordul (gondoljunk Kölcsey, Petőfi, Arany, Ady és később József Attila portréorozatára), a másik szívesebben foglalkozik a történelmi és társadalmi regénnyel, amelyhez hozzáveszi a nagy, reprezentatív nemzeti drámákat is. A kétféle értelmezésnek megfelelően az előbbi iskola egy nemzet irodalmában azért tartja a lírát a leglényegesebbnek, mivel ez közvetlen, érzelmi, individualizált jellegű; a másik iskola azért választja ki a regényt és a drámát, mivel az ábrázolás teljességét tartja az irodalom legfontosabb vonásának.

E kétféle elemzés kétféle irányzata szembekerül egymással. Meg kell azonban jegyezni, hogy a két irányzat képviselői az egyes kérdésekben nem mindig állnak szemben egymással. Nemcsak azért, mivel ezt a megkülönböztetést nem viszik végig ad absurdum, hanem azért is, mivel maga az irodalom sem egyöntetű, nem csupán regény vagy líra formájában jelenik meg. Lukács György és Révai József például két iskolához tartozásuk ellenére is egyetértettek a népi írók és József Attila értékelésében, holott az előbbi különbségtétel merev következetessége szerint ennek nem lett volna szabad bekövetkeznie.

A kétféle iskola különbségének értelmezésében még egy szempontot kell figyelembe vennünk. Ha végiggondoljuk azt az irodalomértelmezés-történeti folyamatot, amelynek végső eredményeképpen ez a kétfajta lehetőség szembekerül egymással, az antagonizmus forrásának a német klasszikus idealista filozófiát és esztétikát kell tekintenünk, amely a „klasszikus” és „romantikus” művészetek különböző típusú szembeállításával voltaképpen aszerint osztotta két csoportra a művészi alkotásokat, hogy az idea, a törvényszerűség partikulárisan vagy totálisan jelenik-e meg bennük. Ha ezt, a német klasszicizmus esztétikájától Hegelen és a marxizmus esztétikáján keresztül napjainkig megjelenő gondolat felbukkanását a két iskola utolsó jelentős képviselőinek, Révainak és Lukácsnak a munkásságában figyeljük meg, könnyen arra gondolhatunk, hogy nem csupán a kezdetek voltak lényegileg azonosak, hanem a két iskola végső következtetései is. Mindkettejük módszerében közös a történeti és társadalmi elemzés tartalma, és kettőjük irodalomelméletével kapcsolatban ennek a közösségnek a hangsúlyozása a lényeges, hiszen ebből származik az, hogy nézeteik különbözősége ellenére is ugyanazt a feladatot folytatták.

A korábbi iskolákkal kapcsolatban — azt hiszem — helyes megkülönböztetni a két irányzatot, azonban arra gondolok, hogy ezt nem a történeti vagy teoretikus szemlélet szembeállításával lehetne jellemezni. Egyik iskola sem ilyen ellentét párban vetette fel az irodalom értelmezésének kérdéseit. Helyesebb lenne a nemzeti klasszicizmus esztétikájából kinövő, Horváth Jánossal bezáródó irányzatot eidetikus líra-központúsága alapján eidetikus szemléletű iskolának, a másik ágat pedig teoretikus iskolának nevezni.

Az irodalmi alkotások két csoportra osztása és ezek egymással ellentétbe helyezése jellemző a két iskola polgári képviselőire. A szembeállítás az egyes műfajcsoportok között objektíven meglevő különbségekből indul ki, de ezeket történetietlenül fetisizálja, nem veszi figyelembe, hogy egy-egy nemzeti irodalom bizonyos szakaszaiban miért éppen a regény vagy a líra válik uralkodóvá, és az elemzésnek ez a formája emiatt válik számunkra tarthatatlanná. Ha a mai irodalomtörténet vagy irodalomelmélet számára akarjuk mindebből levonni a tanulságot, elsősorban abban kell látnunk ezt, hogy az egyes irodalmi művek és műfajok objektív különbségeit helyesen kell felismernünk, és nem

kell ilyen vagy olyan totalitást követelnünk ott, ahol az individualizálás a lényeges, vagy fordítva. Viszont azt is meg kell jegyezni, hogy ehhez a teljesebb szemlélethez az egész irodalom áttekintésére van szükség. A két iskola ellentmondásain való felülemelkedéssel, éppen a teljes irodalom megértésével konkrétabban és gazdagabban tudjuk feltárni azokat a valóban meglevő műfajesztétikai különbségeket is, amelyek az évek során nálunk ezt a két irányzatot, és más nemzetek irodalomtörténetében is hasonlókat, hozták létre.

SZABOLCSI MIKLÓS

Klaniczay Tibor előadását nagytávlatúnak, gondolatébresztőnek, irodalomelméletünk egyik érdekes teljesítményének tartom. Nagyon sok olyan pontja van, amelyen tovább kell gondolkoznunk. Ezek közül röviden utalok néhányra.

Szeretnék azonban előbb vitába szállni Gáldi Lászlóval. Meg kellene becsülnünk azt a rendkívül nobilis, emberi hangot, amellyel Klaniczay Tibor Horváth Jánosról szól. Nem szorul Horváth védelemre; tárgyilagos értékelést kapott. Én is Horváth tanítvány voltam, sokkal sötétebb években, mind Gáldi. Sokat kaptam tőle és ma is mesteremnek tekintem. De már akkor láttuk, hogy Horváth János útja ezekben az években elvált a mienktől és másfelé vezetett; hadd tegyem hozzá: ezt ő is tudta, s nem is vette rosszszéven.

Gáldi szerint Horváth János sokkal mozgékonyabb volt, mint Császár és Pintér. Ez igaz, ezzel azonban egyáltalán nem mondunk sokat. Nekünk az irodaloméletben nem ellenfelünk Császár Elemér. „Bevezetés az irodalomelméletbe” című könyvét nyugodtan leseperhetjük az asztalról. Mi Horváth Jánossal vitatkozunk. Amikor mi tanítványai voltunk, tudtuk, hogy ismeri és érti az újabb költőket. József Attila is tanítványa volt egy évig, ismerte költészetét, emlékezett is rá. És mégis: Horváth János, ez a nagy magyar irodalomtörténész, a magyar irodalomnak ez a professzora Vargha Gyula nekrológja óta nem írt élő magyar író érdekében és értékeléséről. Kívül rekedt az irodalmi folyamaton; s ez rendkívül fájdalmas. Amíg Szebfű revideálni tudta a maga aktuális politikai állásfoglalását, és publicistává, újságíróvá is tudott válni, fájdalmasan és kínzóan leszámolni önmagával, addig Horváth János fáradt, talán beteg is volt, talán nem hitt annyira a Nyugat óta keletkezett új magyar irodalomban. Ilyen fordulatot ő már nem volt képes megtenni. Amikor én hallgattam, akkor már az élő irodalomtól félrevonult, kivonta magát a harcból. A magyar irodalomtörténetnek ez a nagytekintélyű professzora voltaképpen 20 éven keresztül kívül állt az irodalmi folyamaton. Talán 1922–23 körül volt nála az a törés, amely erre készítette.

Még valamit: Révairól, Klaniczay érdekes megfigyeléseket tett műveiről; nagy részükkel egyetértek. Egy szempontból szeretném indokolni azt, hogy Révai miért kapcsolódott Horváth János koncepciójához. Révai József annak a pártpolitikának a képviselőjeként kezdett irodalomtörténész lenni, amely a Népfrontpolitika korszakában a magyar nemzeti gondolathoz, hagyományhoz akart kapcsolódni. Révai József nagyon tudatosan kapcsolta oda a maga gondolatait a hagyományos magyar nemzetihez. Megvolt tehát ennek az adott időpontban a maga történelmi indokltsága. Ugyanígy a József Attila-tanulmány inkriminált kettős fogalmának, az „urbánus-népiességnak” is. Az urbánus népiesség: polémia volt; ma sem felesleges polémia, a szűkkörű,

parasztcentrikus nacionalizmussal, városellenes gőggel szemben. 1957—58: körül a magyar népies mozgalom nem éppen legjobb hagyományai, gondolat-túlértékelésének volt időszaka. Lehet, hogy helytelen a Révai-alkotta fogalom, de konkrét történelmi igényből nőtt ki.

Két olyan probléma van még Klaniczay Tibor előadásában, amellyel még vitatkoznék.

Az egyik: a klasszicizmus fogalma, amelyet magam is használtam két nappal ezelőtt. Akkor jónak találtam; a klasszicizmus fogalma: mint valamely irodalmi folyamat összefoglalása, egy irodalmi periódus jelzése, eredmények felhasználása, jelölése: úgy érzem, helyes és ilyen szempontból használható ez a fogalom továbbra is. Így használtam két nappal ezelőtt, amikor baloldali klasszicizmusról beszéltem a 30-as évek világ- és magyar irodalmában.

A másik: bizonyos aggályom van a normatív és a történeti szempont túl merev elválasztásával kapcsolatban. Az irodalmi kritika elméletének is egyik problémája, hogy az értékelő szempont mire támaszkodik. Én úgy gondolom, hogy a marxista irodalom számára ez az értékelő szempont éppen a történeti, valamint az esztétikai-pszichológiai magyarázathból származik, belőle nő ki, és fordítva: a magyarázat csak akkor teljes, ha valamiféle értékelésre is vezet. Történeti és normatív, magyarázó és értékelő szempont nehezen választható el teljesen.

TÓTH DEZSŐ

Klaniczay elvtárs tanulmányát kitűnőnek tartom. Ezek a kérdések — amelyek megoldásától tudományágunk további fejlődése nem kis mértékben függ — már eddig is a „levegőben lógtak”, most pregnáns összefoglalást nyertek. Csak hallottam a dolgozatot, nem tudtam tehát a szövegben elmélyedni, lehetséges, hogy ezért kissé pontatlan leszek. Mégis két kérdést a vita kedvéért.

Úgy érzem, Klaniczay elvtárs nem kötötte elég szervesen össze Horváth önelvű irodalomszemléletét a kritika tárgyává tett normatív szemlélettel. Az önelvű irodalomértelmezéssel kapcsolatban a hangsúlyt a szellemtörténeti irodalomfelfogástól való elhatárolásra tette, a különbözőséget bizonyította, és vitatta, érzésem szerint helyesen és meggyőzően. De a Horváth János-i szemlélet hangsúlyozott idealizmusának mélyreható konzekvenciáit mintha nem kísérte volna végig kellő figyelemmel, holott — többek közt — az irodalom önelvű értelmezése és a joggal vitatott normatív szemlélet között összefüggés van, a kettő szorosan következik egymásból. A normatív szemlélet ebben az esetben nem jelent mást, mint a társadalmi-történelmi vonatkozások figyelmen kívül hagyását, egy ideológiai jelenségnek az alapját képező történelmi folyamattól való elszakítását.

A másik dolog a történeti és normatív szempont kategorikus szembe-helyezése. Őszintén szólva nem annyira elvi, mint inkább terminológiai kérdésnek érzem az adott esetben, mert a tanulmány semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy milyen céllal, tartalommal került a két kategória egymással szembe. Mégis, ahogy az eddigi hozzászólások is mutatták, az elhatárolás hiánya félreértésekre ad alkalmat. A kérdés úgy is felvethető: ha nem normatív — akkor szubjektív? Elvileg az irodalomtörténet és kritika értékítéleteinek objektívításáról is szó van. A félreértések elkerülése végett szögezzük le, hogy a nor-

matívát az irodalomnak a valósággal való szembesítése adja, az hogy milyen mélyen, milyen teljességgel és milyen hatással tükrözi a maga korát. Egy következetesen keresztülvitt történeti szemlélet lényegében mindig normatív is kell hogy legyen — másfelől a marxista értelemben vett normatív szemlélet éppen a történeti jelentés alapján ad értéket. Tehát a történeti és normatív szemléletnek tulajdonképpen egységéről — marxista egységéről — beszélhetünk. Főleg az értékítéletre kötelezett kritikát érintik közelről ezek a kérdések, amelynek egyszerre kell történetinek — a valósággal szembesítőnek — és normatívnak lennie.

Klaniczay elvtárs tanulmányának egésze tartalmilag vitathatatlanul történetiség és normatív igény egységét szolgálja, a kritika szempontjából is igen tanulságosan. Első hallásra azonban terminológiája, ill. az elvi elhatárolás hiánya — egyébként könnyen elhárítható — félreértésre is alkalmat ad.

KLANICZAY TIBOR válasza

Tisztelt Akadémia! Nem szeretném még tovább igénybe venni szíves türelmüket, s ezért nem óhajtok az elhangzott igen érdekes és sok új szempontot nyújtó hozzászólásokra egyenként válaszolni, sem pedig valamennyi felvetett kérdésre kitérni. Ezt már csak azért sem tehetem, mert ezek egy része további komoly megfontolásokat igényel, s egy rögtönzött válasz amúgy sem lehetne kielégítő. Ezért csak néhány általános megjegyzésre szorítkozom.

A hozzászólások számos ponton kiegészítették, árnyalták az általam elmondottakat, illetve bizonyos kérdések alaposabb kidolgozását igényelték. Ezeket a megjegyzéseket teljesen megokoltaknak tartom, s magam is tisztában vagyok azzal, hogy az általam érintett problémák egész sora kívánja a részletesebb és mélyebb elemzést. Így nem utolsósorban Horváth és Révai életművének értékelése. Előadásomban azonban nem is törekedtem másra, mint a magyar irodalomtudomány XX. századi problematikájának olyan felvázolására, amely egy épülő ház betonvázához, vagy egy élőlény csontvázához hasonlít. Ez utóbbiak semmiképpen sem azonosak a már kész, közfalakkal ellátott, bevakolt épülettel, sem pedig a hús- és vér-élőlénnel, mégis meghatározzák szerkezetüket, a teljes organizmus alapját, szilárd belső struktúráját képezik.

A megjegyzések egy másik része — gondolom — a hosszúra nyúlt és ezért pusztán hallomásra nyilván nehezen követhető előadás egyes megállapításainak, hangsúlyainak félreértésből eredhetett. Gondolok itt pl. felfogásom olyan értelmezésére, mely szerint én Horváthot tekinteném a történeti felfogás képviselőjének, s vele szemben viszont a dogmatikus marxista koncepciókat normatívoknak, holott éppen azt igyekeztem bizonyítani, hogy Horváth nem következetesen történész, s hogy a marxista irodalomtudományban jelentkező normatív felfogás polgári, s ezen belül főleg horváthi örökség. Vagy gondolok a Horváth és Szekfű viszonyát érintő megjegyzésre, mely helyteleníti, hogy nem látom a kettejük közötti — Szekfű javára szóló — különbségeket. Azt hiszem, hogy tanulmányomnak majd nyomtatásban is olvasható szövege ezeket és a többi hasonló félreértést el fogja oszlatni.

Köszönettel fogadom azokat a figyelmeztetéseket, melyek arra utalnak, hogy pontosabban meg kellene határozni a „normatív” fogalmát, nehogy ennek

bírálatát félremagyarázható legyen. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy normatív álláspont kritikája nem azonos mindenfajta normák létezésének a tagadásával. Mintahogy például egy nacionalista nézet elítélése sem jelenti a nemzet megtagadását, vagy feleslegessé nyilvánítását. Még kevésbé jelent valamiféle meggyőződés-nélküli, vagy álláspont-nélküli felfogást, az értékelés mellőzését. Az olyan irodalomtörténeti koncepciókat tekintem normatívaknak, melyek a múlt, vagy a már múltba hajló jelen, valamely jelenségét akarva-akaratlanul abszolút értéknek, az elképzelhető tetőpontnak érzik, s azt a múltra, jelenre és jövőre vonatkozóan egyaránt a viszonyítás kritériumának tekintik.

Végül számos érdekes részletkérdés került szóba a hozzászólásokban, melyek szinte mind érdekes, tovább vizsgálendő témákat jelentenek. Valamennyi felszólaló megjegyzéseit hálásan köszönöm, s azok tanulságait a magam részéről is igyekszem majd hasznosítani.

A MAGYAR NÉPMESEKUTATÁS EREDMÉNYEI ÉS FELADATAI

Összinte szóval kell kezdenünk, ha úgy tetszik: vallomással. Nemcsak a hallgató, hanem az előadó is eleve kedvetlenül készülődik az „eredményekről és feladatokról” szóló, az Aarne—Thompson katalógusban ugyan típus-számmal még eddig nem jelzett, azonban mégis típusosnak tűnő előadáshoz. Ráadásul az efféle előadások megírásának a bűnébe éppen elégszer beléestem. Sokszor jogos az az érzés, hogy egyetlen valóságos összefüggés feltárása, vagy egyenesen egy törvényszerűség dokumentálása lényegesen többet ér bárminő fényesen hangzó programadásnál. Mégis, úgy érzem, eddigi számos összefoglaló és magyarázó cikkünk után¹ elérkeztünk egy olyan pillanathoz, amikor külső és belső tények egyaránt újra arra készítetnek bennünket, hogy bizonyos eredményeinket megrostáljuk és megvilágosítsuk, és problémáinkra, további feladatainkra rámutassunk.

1. Milyen külső és milyen belső tényekre gondolok? Valójában ez a kettő összefonódik, elválaszthatatlan.

A belső tényeken a magyar népmesekutatásnak azokat az eredményeit értem, amelyek ugyan, sajnálatosan, csak részben kerülhettek publikálásra, mégis némi elégedettséggel tölthetnek el bennünket. A történeti és a vázlatos áttekintések után, amelyekre előbb hivatkoztam, nem kívánok a részletekre kitérni, csupán néhány kiemelkedőbb pontot említenék. Így a közelmúltban jelent meg az UMNGY X-ik kötete², S. Dobos Ilona értékes gyűjtése, tanulmánya. A jogos indokok nélkül megsemmisített VII-ik kötetünk³ kivételével a sorozat minden eddigi kötete a magyar népmese jobb megismerését szolgálja — mondhatnók, egyre gondosabb, egyre több szempontra ügyelő gyűjtő-feldolgozó-szerkesztő munka nyomán. S ha azt is tudjuk, hogy nem-

¹ ORTUTAY GYULA: The Science of Folklore in Hungary between the two World Wars and during the Period Subsequent to the Liberation. Acta Ethnographica IV (1955) 5—89. — DÉGH LINDA: Az egyéniségvizsgálat perspektívái. Ethnographia LXXI (1960) 28—44. — KOVÁCS AGNES: Die ungarische Märchenforschung der letzten Jahrzehnte. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde IV (1958) 453—66.

² S. DOBOS ILONA: Egy somogyi parasztesalád meséi. Bp. 1962. 546, 8 t.

³ BAKOS JÓZSEF: Mátýusföldi gyermekjátékok. Bp. 1953. 336. A jogtalan megsemmisítés indokolása: Határozat Bakos József „Mátýusföldi gyermekjátékok” c. könyvével kapcsolatban. II. OK III (1953) 275—7.

csak a soron következő kötetek lesznek jelentősek részint új terület feltárásával (Balassa Iván monda-gyűjtése), részint Erdész Sándor felfedezte kivételes tehetségű mesemondó, Ámi Lajos több kötetes anyaga révén, hanem legalább még további tíz kötetnyi anyag vár többé-kevésbé rendezetten a kiadásra — akkor az elégedettség valóban indokoltnak tűnik. Egyetemi előadásainkban, nem is egy írásunkban nyomatékkal hangsúlyoztuk, hogy mennyire elmaradtunk a népmesék összegyűjtésének a területén is. Holott a magyar mesekincs, ma már ezt a külföldi ismertetések is dokumentálják, különösen szép „megtartású”, új meg új elemekkel gazdagodó, sajátságos tartománya az euráziai mesék világának. Úgy tűnik tehát, mintha az utóbbi években ezt a gyűjtési adósságunkat leróttuk volna. Hangsúlyozni szeretném: ez nincs így s a további gyűjtésről még szólni szeretnék. Mégis első eredményként arra mutatnék rá, hogy az UMNGY nem lett méltatlan nagy elődjéhez, az MNGY-hez — Gyulai Pál, Kriza János, Benedek Elek, Sebestyén Gyula s annyi jeles magyar gyűjtő munkásságának első sorozatához. Csak megemlítjük, hogy az UMNGY készülő kötetei mellett a népmese gyűjtése országosan is fellendült: szakemberek, társadalmi gyűjtők korszerű magnetofonfelvételeket készítenek s így a társadalmi gyűjtés is kikerült a változtató-stilizáló amatőr gyűjtés szintjéről.

A másik, amire hivatkozhatunk, a népmese értelmezésének, elméleti irodalmának jelentős gyarapodása. Nem akarok itt az egyes, sokszor igen jelentős tanulmányokig menő áttekintést adni. Elegendő, ha rámutatunk arra, hogy nemzetközi érdeklődést és elismerést váltott ki Berze Nagy János posthumus magyar mese-katalógusa⁴, amely az elkésett, magános vállalkozások közé tartozik. Elkésett, mert a két világháború között, elkészültekor kellett volna megjelennie, akkor hatása meggyőzőbb és igazabb. Így elkésett torzó, amely a modern magyar mesegyűjtés anyagát, épp a legutóbbi évtizedek anyagát nem ismeri és nem ismerteti. Mégis, e mű, méreteivel, hatalmas, ha nem is mindenben pontos apparátusával méltán érdemelte meg kitüntető fogadását. Meggyőződésünk, hogy Berze Nagy művénél behatóbb és érdemi jellegű méltatás fogadja majd Dégh Linda monográfiáját, amelyet a mi Akadémiánkon védett meg kandidátusi dolgozatként, s amelyet a Német Akadémia adott ki nemrégiben.⁵ Dégh műve azért is jelentős, mert egyetlen nagy kötetben szinte teljes képét adja mind saját értékes kutatásainak, mind a magyar népmese eddigi elméleti eredményeinek s példatárként melléklí jelentős kakasdi gyűjtésének egy jó részét gondos filológiai apparátussal. Amit a népmeséről, a mesemondói személyiségről, a mesehallgató közösségről az elmúlt évtizedekben a magyar kutatás felmutatott, Dégh Linda kitűnően

⁴ BERZE NAGY JÁNOS: Magyar népmesetípusok. I—II. Pécs. 1957.

⁵ DÉGH LINDA: Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft, dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung, Berlin 1962. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde. Bd.: 23.)

összegezi s egy konkrét területen végzett kutatással, a saját eredményeivel is jelentősen gazdagította. Ebből a kötetből mindenütt jól mérhetik a magyar kutatás jelentős nemzetközi helyét.

Ugyancsak belső eredményeink között kell számon tartanunk azokat a vizsgálatokat, amelyek Kovács Ágnes vezetésével egy új magyar mese-katalógus megteremtésére irányultak s újabban a Dégh Linda által vezetett munkálatokat a magyar monda-katalógus megteremtésére. A mese-katalógus előkészítő munkálatainak azonban végét kellene már vetnünk, s az a meggyőződésem — amit régóta hangoztatok —, hogy a túlzottan nagyméretű katalógus valóságos célját tévesztené szeme elől. Viszont nagyon is időszerű lenne egy maximum 30 íves, megbízható katalógus a magyar népmese áttekintésére. A monda-katalógust szerintünk még további s magyarányú gyűjtésnek kell megelőznie.

Sem első, sem harmadik személyben nem szívesen teszek említést a magam munkájáról. Mégis valamit meg kell jegyeznem. Mind belső, mind külföldi eredményeink közt szóba került az először német nyelven megjelent népmese s egyéb prózai epikumot tartalmazó válogatásom és bevezető tanulmányom.⁶ Ez a kötet az NDK-ban már két kiadást megért, megjelent angolul is, sőt eléggé szokatlanul — az NSZK is elkérte kiadási jogát s illusztrált, rövidített kiadását jelentette meg. Azóta más kiadók is jelentkeztek már e munka kiadására. Hosszú évek hallgatása, Friedrich von der Leyen ismeretes, szinte anekdotikus elzárkózása a magyar népmesék kiadása elől eléggé kártékonyan hatott: a magyar népmese anyaga nem egyszer a jó összehasonlító monográfiákban sem kapott megfelelő helyet s csak Walter Anderson mindent tudó elégedetlenkedése (még rendezetlen kéziratárunkat is számon tartotta!) vigasztalt némiképp. Ez a német nyelvű kötet áttörte a zárlatot s tudjuk, azóta Fr. von der Leyen is hajlandó egy magyar kötet kiadására, Kovács Ágnes gondozásában s hamarosan megjelenik Dégh Linda válogatása is az egyik amerikai kiadónál, R. M. Dorson új sorozatában. Sőt a mi Corvinánk idegen nyelvű, ifjúsági igényű népmeseválogatást is közrebocsátott, ami régiebb húzódozásának jó változása.

Itt említem meg, hogy a magyar népmesék kiadásában és a világ népmese-kincsének kiadásában öröndetes változás állott be hazánkban. 1951-ben jelent meg Katona Imrével közösen egy népmese válogatásunk s a bevezetőben valósággal igazolnom kellett, hogy miért is bocsátjuk közre ezeket a népmeséket.⁷ S az is igaz, hogy a második kötet csak öt évre rá, 1956-ban jelent meg — hanem azóta gyökeres változásról számolhatunk be. Nemcsak jeles íróink tallóznak, s nem is eredménytelenül, a folkloristák régi és új gyűj-

⁶ ORTUTAY GYULA: Ungarische Volksmärchen. Berlin 1957. (Azóta második kiadásban is.) Ugyanez a kötet megjelent angolul is (ORTUTAY GYULA: Hungarian Folktales. Bp. 1962.), külön nyugatnémet, japán és román kiadása készült el.

⁷ ORTUTAY GYULA—KATONA IMRE: Magyar parasztmesék. I. Bp. 1951. 5—8.

téseiben (Illyés Gyula, Kolozsvári Grandpierre Emil, s mások), hanem a mi képzett szakembereink sem húzódnak a népszerű s ifjúsági kiadványok gondozásától. (Arról nem is beszélek, hogy annyira terjedt a buzgalom, hogy nagyobb hozzáértés nélkül is vígan vállalkoznak népszerű kötetek összeállítására lelkes amatőrök.) Külön ki kell emelnem az Európa Kiadó immár 33 kötetre rúgó értékes gyűjteményét s a Móra Ferenc Ifjúsági Kiadó vállalkozását a világ mesekincsének átdolgozott, de a tudományos igényt fel nem adó kiadására — hét nagy kötet jelent már meg ebből a sorozatból is. A Szépirodalmi Könyvkiadó pedig egyik bibliofil sorozatában három kötetben a magyar népmese és a hozzá kapcsolódó prózai műfajok eddig legteljesebb gyűjteményét adta közre 1960-ban.⁸

Mindez arra vall, hogy a magyar népmese kutatása s természetesen ezzel együtt a világ népmeséinek tanulmányozása egyre nagyobb lendületet kapott. Elméleti tanulmányok, monográfiák, szélesedő gyűjtés, mind gazdagabb kiadói tevékenység a bizonyossága ennek.

Azt hisszük, ennyi belső indíték elég annak igazolására, hogy feladataink megvizsgálása előtt néhány szót eredményeinkről is mondtunk.

S mi lenne a külső indíték? Utaltunk már az eddigiekben is a magyar kutatás iránt feltámadt érdeklődésre. Néhány éve annak, hogy Leopold Schmidt oly elismerően szólt a magyar néprajzi kutatásról,⁹ amire osztrák kutató nem szoktatott bennünket. Nem tartom szükségesnek, hogy cikkeink, könyveink külföldi visszhangját ismertessem: kedvező az, hogy csak legutóbb is a FUF hozott részletes ismertetést több kötetünkről.¹⁰ Inkább némi iróniával arra mutatnék rá, hogy a magyar kutatás azt is elérte, hogy külön tudományos iskolaként egy egész svájci disszertáció részesítette támadásban. Igaz, hogy a támadó disszidens ifjúnak sem személye, sem teljesen tájékozatlan munkája¹¹ nem érdemel említést, nemhogy bíráló megjegyzést. Mégis torz és torzító tükrén keresztül is egy önálló magyar iskola léte nyer igazolást. A tréfát félrevetve, nemcsak ez a naivul gyűlölködő írás említ magyar iskolát, hanem Richard M. Dorson most megjelent tanulmánya a modern folklór elméleteket ismertetve külön fejezetben szól a magyar iskoláról, hangsúlyozottan a népmese terén elért eredményeinkre utalva.¹² Ha Dorson le is egyszerűsíti problematikánkat az empirikus szemléletre és a marxi—lenini tanítás elismerését és szociológiai módszerünket említi csupán — ebben az

⁸ ORTUTAY GYULA—DÉGH LINDA—KOVÁCS ÁGNES: Magyar népmesék. I—III. Bp. 1960.

⁹ SCHMIDT, LEOPOLD: Burgenländische Volkskunde 1951—1955. Eisenstadt 1956 passim.

¹⁰ SCHELLBACH, INGRID: Ortutay Gyula: Magyar népköltészet. I—III. Bp. 1955. és ORTUTAY GYULA: Magyar népmesék. I—III. Bp. 1960. — ismertetés. Finnisch-Ugrische Forschungen. XXXIV. (1962) 246—50.

¹¹ VEZÉNYI PÁL: Die Geschichte der ungarischen Märchen- und Aberglaubenforschung im 20. Jahrhundert. Freiburg 1960.

¹² DORSON, RICHARD M.: Current Folklore Theories. Current Anthropology IV (1963) 99.

összefoglalásban is jogosan érezzük kísérleteink elismerését, különösen annyi év hallgatása, a magyar eredmények oly sokszor történt elhallgatása után. Most olvassuk Tilhagen referátumában a magyar eredmények elismerését egy ún. észak-európai szimpozionon.¹³

Mindez arra vall, hogy joggal érezzük egy születő, a maga gondjaival, problémáival küzdő iskola felelősségét a magunkénak — feladatainkat ezzel a felelősséggel kívánjuk áttekinteni.

2. Mit kell tennünk? Sok munka vár ránk, sürgető. Nem egyszer mutatunk rá, önironiával is, hogy a magyar népköltészet gyűjtésének kezdetétől felcsendült az aggodalom hangja: a gyűjtés utolsó pillanatainál tartunk! S kiderült, több mint egy évszázad bizonyítja, akad még ma is bőven gyűjtenivaló. Most mégis azt mondjuk: a sürgető aggodalom, a gyűjtésre való serkentés indokolt. Ha a népmesék modern, hűséges és egyre több kérdést feltevő gyűjtőmódszeréről elismeréssel szoltunk, nem jelenti ez az elégedettséget. Bizonyos, hogy a prózai műfajok közül nem is egy még beláthatatlan ideig maradandó lesz (anekdota, tréfás történetek, vice stb.), mégis a paraszti mesemondás klasszikus műfaji csoportjai egyre inkább elhanyagoltak az alapvető társadalmi, gazdasági és kulturális változások következtében. A mezőgazdaság társadalmi szerkezete, a paraszti élet lényeges változása, a kultúra fokozódó behatolása a legkisebb faluba is alapjaiban változtatta meg a szóhagyomány módszereivel élő költészet létét, fennmaradásának, alakulásának lehetőségeit.

A baj csak az, hogy a *népmese minden lényeges műfajában egyszerre s az eddiginél is többet kellene gyűjtenünk*. Az egyes műfaji csoportok sorvadásáról, lassú vagy gyorsabb eltűnéséről tapasztalatunk is van már, általános törvényszerűségeit is látjuk — mégsem jósolhatunk. Bartók Béla jegyezte meg¹⁴ a népi dallamok gyűjtése kapcsán, hogy mindent, mindenütt gyűjtenünk kell. Ha lehet, ez a kíváncsi még inkább érvényes a prózai epikumokra. Ugyan minden rangsorolás nélkül s eddigi gyűjtési elveink félretétele nélkül (tehát kiemelkedő mesemondók teljes anyagának gyűjtése, kisebb mesemondó, meshallgató közösségek teljes anyagának gyűjtése mellett) különös gonddal kell minden varázsmesét, novellisztikus mesét, a mondák csoportjait s itt is talán legelőbb a hiedelem-történeteket gyűjtenünk. Ha fel is tesszük, hogy a varázsmesék, novellisztikus mesei történetek elhanyaglása után az életrajzi elbeszélések, az ún. „igaz történetek”, vicek stb. még sokáig élnek — annál inkább sürget az idő, hogy ezeket az eddig eléggé elhanyagolt műfaji területeket is mind szorgosabban gyűjtsük, hogy e műfajok törvényszerűségeiről az eddiginél többet tudjunk s belőlük a szóhagyományozás más, általánosabb törvényszerűségeire is következtethessünk.

¹³ TILLHAGEN, CARL-HERMAN: Traditionsbäraren — inledning. In: (BØDKER, Laurist): Nordisk Seminar i Folkeedigtning I. København 1962. 46—7.

¹⁴ BARTÓK BÉLA: Miért és hogyan gyűjtsünk népzene-t? Bp. 1936. 9.

Hiszen pl. a viccek, tréfás történetek ismétlődése, más és más történeti közéleti kapcsolódása, más szerkezetben való átépítése számtalan eleven változaton keresztül tanulmányozható.

Az a szórványos gyűjtés, amelyet a magyarországi munkásfolklor a prózai epikumok területén felmutat, szintén a további gyűjtésre sarkall. Itt is a tréfák, viccek, történetek gyűjtése lesz a legtovább gyümölcsöző, valamint az „igaz történetek” lejegyzése. Szeretnők hangsúlyozni, hogy a városi tréfák, viccek gyűjtése is a szájhagyományozott próza műfajai közé tartozik, még akkor is, ha eddig a kutatás nem sok figyelmet fordított rá s még akkor is, ha a vicclapok hosszú évtizedek óta ezt az eleven szóbeli anyagot részint felhasználják, részint táplálják. Hogy ezen a téren vannak már előzmények, elég ha L. Schmidt és Salcia Landmann művére hivatkozom.¹⁵ S Budapest bővelkedik, vidéki városaink is, az efféle születő és újjászülető tréfákban, viccekben — ha nem mindegyike publikálható nyomban.

Annyit elmondhatunk, hogy a magyar népmese további jó kutatásához ma is elengedhetetlen és elsőrendű a *teljességre törekvő gyűjtőmunka*. Nem kívánok kitérni gyűjtési elveink ismertetésére, hiszen ezek ismeretesek már s bizvást mondhatom, hogy 1945 után Európában is egyre inkább terjednek s ha a Bloomington-i Symposion megjegyzéseit,¹⁶ vagy J. L. Fischernek a Current Anthropology egyik következő számában megjelenendő tanulmányának a szövegét olvassuk¹⁷ — hivatkozással vagy anélkül a mi elég régi s bevált gyűjtési kikötéseinkkel találkozunk. A mesemondó teljes anyagának, a mesehallgató közösség reagálásának feljegyzése, a tanulás, hagyományozás, a mese eleven életének, elhalásának minden mozzanata feljegyzést érdemel. Ennek különböző aspektusait és kikötéseit újra nem ismertetem. Mi is hálával vettük át tanítóinktól, elsősorban az orosz és a szovjet folklor régi, jeles mestereitől s azt hisszük, amit ehhez hozzáadtunk, életrevaló.

Talán nem is egy feladat, amit felsorolunk, közhelyként hat, mégis el kell mondanunk. Talán közhelynek tűnik az is, amit a kiadói terveinkről mondandó vagyok. Nem kívánok kitérni az irodalmi s ifjúsági kiadók értékes tevékenységére, ezzel elégedettek lehetünk s nem is kell mást hangsúlyoznunk, csak annyit: kutatóink ne röstelljék a jövőben sem azt a munkát, amit Benedek Elek is szívesen vállalt, nem érzett alacsonyrendűnek.

Több feladatot ad a tudományos népmese kiadás. Nem a hűség, pontos lejegyzések publikálásáról, nem a fonetikusainkkal való vitáinkról akarnék itt újra szólni. Inkább arra kell törekednünk, hogy az UMNGY

¹⁵ LANDMANN, SALCIA: Der jüdische Witz. Olten und Freiburg im Breisgau 1962. — SCHMIDT LEOPOLD: Wiener Schwänke und Witze der Biedermeierzeit. Wien 1946. Lásd még: SCHMIDT, LEOPOLD: Melchior Khlesl in der zeitgenössischen Schwank-Anekdoten. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich XXX 170 ff.

¹⁶ THOMPSON STITH: Four Symposia on Folklore. Bloomington 1953. passim.

¹⁷ FISCHER J. L.: The Sociopsychological Analysis of Folk-tales. Current Anthropology IV (1963.) 235—295.

évente legalább két kötetten jelenjék meg s publikálja az eleven, modern gyűjtési anyagot, illetve azt a még kéziratos anyagot, amit a két világháború közt, 1945 óta gyűjtöttünk és még nem publikáltunk. (Magam is három jókora kötetnyi kéziratot őrzök s a kiadásra kész kötetek mellett számos értékes kézirati gyűjtésről tudunk.) Ezen a téren sokat mulasztottunk s most éljünk azzal a nagyobb megértéssel, amit a források publikálása terén az I. Osztály számunkra nyújt. De nemcsak a recens anyag publikálása a fontos, ha igaz, hogy a legfontosabb. De mellette érdemes gondosan átvizsgálni az EA kéziratos anyagát, publikálható és értékes egységeket találunk ott, méltó folytatását az MNGY régi módszerének. S olyan értékre is bukkanhatunk, mint Kálmány Lajos, Ipolyi Arnold és munkatársaiknak kézirata. Szerintünk komoly hiba volt Kálmány kéziratos publikációjának hosszú évek óta való abbamaradása és az Ipolyi féle gyűjtemény is megérdemelné a filológiai gondozást: a *Mythologia*-t is jobban megértenénk s a gyűjtés önmagában is érdemes a kiadásra. Azt gondoljuk, hogy indokolt lenne a sárospataki Szilcz István féle kéziratot újra kiadni és a teljes Gaal gyűjteményt. Nemcsak azért, mert ezek a kötetek ritkaságok (Merényi ugyancsak ritka köteteknek újra kiadására nem gondolnék), hanem elsősorban azért, mert kiadásuk kapcsán a magyar népmese (vagy a népmese magyarországi) történetének fontos állomásait lehetne újra gondosan átvizsgálnunk.

Látnunk kell, hogy a magyar népmesék publikálása terén elmaradtunk s a gyűjtés fokozása mellett ezen a téren is rendszeres, előrelátó tervezéssel kell pótolnunk mulasztásainkat.

Van egyéb mulasztásunk is. A magyar népmese történetének az ismeretéhez lehető teljes történeti, irodalmi forrásanyag feltárása szükséges. Részben olyan történeti anyaggyűjtésre gondolok, aminőt Bolte-Polívka neves kiadványában találhatunk a népmese egyetemes történetére vonatkozóan.¹⁸ Már Ipolyi is jól látta, hogy a pusztai népnyelvi, nyelvtörténeti adatokban mennyi nyomot találhatunk a népmesére vonatkozóan.¹⁹ Ezt a szempontot magam is gyümölcsoztettem és tovább bővíthettem. A mese terminológiájára, történeti megítélésére vonatkozóan értékes adatokat köszönhetünk pl. Turóczi-Trostler Józsefnek, egy-egy szórványos történeti adatot felmutatott Beke Ödön s mások, de arról szó sincs, mintha írott forrásainkat, a régi irodalmi s egyéb műveket kellően kiaknáztuk volna. Ezért elfogadhatatlan számunkra mindaz, amit Berze Nagy János a magyar népmese történetéről mond, hiszen már Katona Lajos is sokkal többet feltárt e történetből, mint amennyit a Magyarság Néprajza összefoglalásában olvashattunk.²⁰ Csak Pázmány Péter műveiből számolatlan adatot jegyeztem ki a mese ter-

¹⁸ BOLTE JOHANNES—POLÍVKA GEORG: Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. Bd. IV. Leipzig 1930. 1 ff.

¹⁹ IPOLYI ARNOLD: Magyar Mythológia. Pest 1854. passim.

²⁰ BERZE NAGY JÁNOS: Mese. In: A Magyarság Néprajza. III. (3. kiadás) 1943. 234—5.

minológiájára, a mese megítélésére vonatkozóan, valamint mesei, anekdotikus történetek futó utalásban való elmondását, európai antik mesei források felhasználását. Márpedig ezek a mesei helyek ahogy Temesvári Pelbárt prédikációiban, ugyanúgy Pázmány Péter művein keresztül is erős visszhangra, megőrzésre találtak. Másrészt e hivatkozásokban nemegyszer a szóhagyomány visszhangja is feltételezhető. Ezt azonban csak gondos elemzés, szigorú történeti sorrendbe állítás mutathatja fel, ahogy Eckhardt Sándor munkája és Scheiber Sándor addendái tették Bornemissza Péter műve kapcsán. Ha csak találmónkra felütjük pl. Bethlen Miklós önéletírását, nyomban a következő sorokra találunk:

„ezerszerte okosabb és hasznosabb, mint régen volt az, amikor arról perlettek, disputáltak, hogy a számár árnyéka, hogy az úton alája üljön, a számár urát illeti-é, vagy azt, aki az útra megbérlette? Volt mindenkinek *pro s contra* ratiója, de resteltem éléhozni.”²¹ Nem akarom folytatni, hiszen csak az első kötetben, futó átlapozásra újra meg újra mesei, trufára utaló terminológiai, ítélő megjegyzések, aesopusi szövegek kerülnek elő.²² Állíthatom, — két egyetemi félév jegyzetanyaga igazolná — eléggé nem méltányolható forrásértékű anyagunk van a magyar népmese történetére vonatkozóan, különösen, ha minden műfaját számba vesszük, ha arra gondolunk, hogy hány műfaj álöltözetében jelenik meg a szájhagyomány anyaga, illetve hányféle forrásból ömlik a szájhagyományba új meg új elem, motívum, mesei fordulat. Állítom, a recens mesei anyagról is többet tudunk, ha ezek a történeti források mind ismereteseek előttünk, a magyar népmese igazi történetét nem lehet megírni nélkülök. Kötelességünk lesz, hogy a magyar népmese történetének ezeket a forrásértékű adatait, hivatkozásait történeti sorrendbe állítsuk, műfajonként, és összegyűjtsük a mesei terminológiára, a mesei műfajokra vonatkozó egyházi és világi ítéleteket, vélekedéseket.

Végül nem lesz teljes a népmeséről való tudásunk, amint erre Dégh Linda s mások többször rámutattak, ha nem ismerjük a ponyvakiadványok, népszerű mesei kiadványok és az eleven szájhagyomány összefüggéseit. Különösen a hazai ponyva történetének és anyagának teljes feltárása most már halaszthatatlan feladat.

3. Néhány szót ezután kutatásaink elméleti problematikájáról. Amikor első kísérletünket Fedics Mihály mesemondásának közreadásával együtt közzétük, volt aki a magyar kritikában úgy fogadta, mint a folklór helyes módszerének „fenekestül felforgatását.”²³ A vád lényege az volt sokáig, hogy a mesemondó személyiségének előtérbe állításával egyrészt hátat fordítunk az „egyedül helyes” finn földrajz-történeti, összehasonlító iskolának, másrészt megfeledezzünk a közösségi hagyomány társadalmi és történeti erejéről,

²¹ Bethlen Miklós: Önéletírása. I. Bp. 1955. 61.

²² Uo. 45, 67, 78, 110, 116, 146 kk, 164 stb.

²³ KOROMPAY BERTALAN: Népköltési kiadványainkról. Ethn. LII (1941) 177.

alkotó energiájáról. Dorson is idézett tanulmányában az összehasonlító és az ún. nemzeti módszereket szembeállítja egymással (s külön tárgyalja az antropológiai, pszichoanalitikai és strukturalista módszereket) — s a nemzeti iskolák között tárgyalja a mi magyar módszerünket is. Aligha kell magunkat igazolni, sem a magyar régibb vádak nem állják meg a helyüket s azt hisszük, Dorson tanulmánya sem látta meg kutatásunk minden jellemző jegyét. Sem szemléletünk bizonyos empirikus igényét, sem a marxi — lenini ideológiát nem tagadjuk. Bizonyos, hogy annál jobban megismerjük kutatási tárgyunkat, minél pontosabban alkalmazzuk a történeti és dialektikus materializmus elméletét és módszertani tanulságait. Az empiria tapasztalati tényeihez ragaszkodunk s az is igaz, amire Dorson hivatkozik, hogy a társadalom tükröződését annyira fontosnak tartjuk a mesék tartalmaiban. Nem ismételjük: amit erről többször is mondtunk, ma már közhelynek hangzik, igazsága azonban nem lesz kisebb. Mégsem gondoljuk, hogy a finn iskolával való szembeállításunk igazolható lenne s mi akár a közösségi hagyomány jelentőségét, akár az összehasonlító-történeti módszer jelentőségét lebecsülnénk. Nem becsüljük túl: a maga helyére akarjuk tenni. Az első kísérletben már hangsúlyoztam: „bármelyik tényező egyoldalú hangsúlyozása tévútra vezethet”,²⁴ és határozottan utaltam arra, hogy a mesemondó személyiségének vizsgálata együtt kell hogy haladjon a típusvizsgálatokkal, ez a két egységbe-foglaló elv ad tán jobb magyarázatot, ahogy mondtuk.²⁵ Azt hisszük, Kovács Ágnes nagyon is gondos, részletező típus-katalógusa, kiadott köteteink típusokra vonatkozó elemzései, ifjú munkatársaink (mint pl. Voigt Vilmos) tanulmányai, Istvánovits Márton kandidátusi dolgozata, nem arra vallanak, hogy az összehasonlító módszernek eleve hátat fordítottunk. Arra is törekedtünk, hogy a helyes összehasonlító módszer kialakítására javaslatot tegyünk.²⁶

Mindez azonban nem jelenti, hogy akár az összehasonlító földrajz-történeti módszert, akár a mesemondói személyiség vizsgálatát, vagy pusztán a kettőt együtt kérdéseink megoldására elegendőnek tartanánk. Nem. Mi nem feleedtük el A. Aarne bölcs szavait, aki a katalógusok készítésében (s elmondhatjuk ezt egy-egy típusra vonatkozó monográfiáról is) nem a mesekutató befektetését, hanem csak kezdetét látta.²⁷ Mi módszertani kifogásaink ellenére is a legnagyobb tisztelettel gondolunk a finn iskola eredményeire, az FFC köteteire — de maga ez a sorozat is már nemegyszer átlépte saját határait. S azt sem hisszük, hogy a mesemondó személyiség s teljes meseanyaga, akár a finn módszerrel kombinálva, a végső megoldást adja.

²⁴ ORTUTAY GYULA: Fedics Mihály mesél. (UMNGY. I.) Bp. 1940. 9.

²⁵ Uo. 19. stb.

²⁶ ORTUTAY GYULA: A nemzeti és nemzetközi kérdése a néprajzban. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője 1957/58. 15—31. ORTUTAY GYULA: Otázku mezinárodních styku ve folkloristice. Československá Ethnografie IV (1956) 412—7.

²⁷ Kaurle Krohn szavait idézi: AARNE ANTTI: Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung. (FFC 13.) Hamina 1913. 56.

Hiszen az UMNGY eddigi köteteinek elemzése s Dégh Linda monográfiája is azt bizonyíthatná, hogy nyomban hozzáfogtunk módszerünk kipróbálásakor, hogy a mese és társadalom minél gazdagabb összefüggéseire lássunk — nemcsak a tükrözésnek, a szegény és a gazdag ellentétének feltárását vázoltuk, hanem elsősorban a közösség és egyén dialektikájának feltárására, a mesemondás és hallgatás körülményeire ügyeltünk, s az itt feltárt törvényszerűségeknek a mesei szövegekre kimutatható hatásait vizsgáltuk, az etnikai vonások megrajzolására törekedtünk stb.

Célunkat nem értük még el, de kimondhatom: a magyar iskola (ha nem túlzás kissé még így szólunk törekvéseinkről) a mese, népmese, a prózai műfajok *szinoptikus szemléletére, a megismerés szinoptikus módszereinek kialakítására törekszik*. Elutasítjuk az egyetlen szempontra való korlátozódást, mert azt valljuk, hogy *minden kulturális alkotás* (s különösen az összekapcsolódó, elváló költői műfajok, közösség-egyéni egybefogó szóbeli alkotások!) *komplex egység* és egyetlen szempont, egyetlen s kizárólagosságra törő módszer nem ad elégséges választ. Mi nagyon tanulságosnak tartjuk Fischer megjelenésre váró idézett tanulmányát, éppen mert egyetlen területen, a társadalom-lélektan területén kibontotta (ha több ponton vitatkozánk vele) a sok, egymással összefüggő, egymást kiegészítő kérdés-sorokat.

Nem hiszünk abban, hogy a népmese műfaji, történeti stb. kérdései alárendelhetők egyetlen szemléleti módnak, ellenben az a meggyőződésünk, hogy a megközelítésnek szinoptikusnak kell lennie. Ez természetesen nem zárja ki a részlettanulmányok szükségét, a speciális feladatok elvégzését. Ellenkezőleg, ezeket is sürgetjük. A magyar népmese történeti adatainak összegyűjtését már említettük; elég sokat tettünk a népmese társadalmi életének, a mesemondó személyiség szerepének feltárására. Fel kell-e sorolnom, hogy központi fontossága van a társadalom-lélektani, alkotáslélektani vizsgálatoknak (*amíg van rá mód!*), kell-e hangsúlyoznunk, hogy központi fontossága van az esztétikai kérdésfeltevéseknek? Népmeséink esztétikai tanulságait, problémáit még alig vizsgáltuk, pedig ez a költői alkotóterület is igényli a kutatás esztétikai módszereit. Tudjuk, sok, de nem elegendő történt hazánkban is az irodalom és a szóhagyomány kapcsolatainak vizsgálata területén, előttünk van az összehasonlító történeti vizsgálatok egész sora, a magyar mesei műfajok összehasonlító elemzése. Külön vizsgálatokat igényel Marót Károly termékeny gondolata, a vivid motívum, elem típusokon, műfajokon át való újratámadása, megelevenülése. De sorolhatnám a témákat. A mesei szimbolika vizsgálata, annak etnikai vonásai bennünket is érdekelnek, ahogy a mesei struktúrák állandósága, változásai, a mesei műfajok eltérő struktúráinak, stílusjegyeinek vizsgálata is. S mindebben mindig a közösségi is, az egyéni, sokszor alig észrevehető hozzáadás is. Adtunk példát ilyen vizsgálatokra is, hiszen felmutattuk nem is egy mesemondónk egyéni előadó stílusának jegyeit, egyiknél az igehasználat módját, a mondatszerkesztést,

a maga személyének bevonását elemeztük, a másiknál a közösségi hagyomány csoportjellegének vonásait, amott a könyvélmények hatását és sorolhatnám a példákat. S nem utasítjuk el magunktól az olyan témákat, amelyek a meseeredet, a mesei műfajok *keletkezésének problémáit* vetik fel. A Grimm-testvérek, Benfey óta hány meseelmélet keletkezett s hány támadt fel újra! Van, aki néhány elmélet örök körforgását látja, mások homlokegyenest ellenkező kiindulópontból ugyanoda, a megfoghatatlanhoz érnek. Hasonlatosan Thomas Mann képéhez — a múlt egyre mélyebb és azonosnak tűnő gyűrűit látni mind mélyebb-mélyebb távolokban. Mégis, „empirizmusunk” ellenére sem idegen tőlünk e kérdések felvetése, az eredetkérdés mindig is katexochén néprajzi, folklór kérdés. S természetesen ezektől az igényektől elválaszthatatlan az is, amit másutt már nagyobb nyomatékkal hangsúlyoztam,²⁸ hogy nekünk *ki kell dolgoznunk a szájhagyomány szigorúbb*, minimális eltéréseken át törvényszerűségekre ügyelő *filológiai módszerét*. A szájhagyomány filológiája, mint ahogy főként a változatok, típusok, elemek vizsgálata is, hamarosan igénybe kell vegye a matematikai-statisztikai módszereket is.

*

Ennyi az, amit rövidre fogva az előttünk álló feladatokról mondhattam. Minden programot megvalósulásán mérhetünk igazában. Sokunk állhatatos összefogására, tervszerű munkájára van szükség, hogy a programunkban kifejeződő jó remény megvalósuljon.

²⁸ ORTUTAY GYULA: Variáns, invariáns, affinitás. II. OK IX (1959) 208—10. kk.

VITA

DÉGH LINDA

Az európai néprajztudomány egyik fő sajátossága, hogy kutatandó, vizsgálandó tárgyát nemzeti egységek, népcsoportok szerint gyűjti össze és nemzetközi összehasonlítás alapján vizsgálja meg, hogy megtudja, mi a specifikus és mi az általános, mi az individuális és mi a kollektív az európai népkultúrában. Tehát a két szempont: a nemzeti és a nemzetközi megismerés elválaszthatatlanul összefügg egymással. Az általunk használt *népi elbeszélés* gyűjtőfogalma számos rövid epikus formát foglal magában. Ezek a maguk sajátos szimbolikájával az emberiség alapvető élményeit tükrözik, alapvető vágyait oldják meg és alapvető kérdéseire adnak feleletet, amellett, hogy típusaiban s azok variánsaiban — felépítmény jellegüknek megfelelően — mindenkor történeti folyamatok, társadalmi, gazdasági viszonyok tükröződnek. Ez magyarázza általános elterjedésüket és állandóságukat, és ezért alkalmasak a mesék a néprajztudomány legbonyolultabb kérdéseinek megválaszolására. Ennek megfelelően a nemzetközi kutatás igen fejlett. A kutatók egymásrautaltsága miatt igen jó nemzetközi együttműködés alakult ki a mese kutatás terén. Jellemző erre, hogy az egyik nemzetközi kongresszuson az előadó által is többször említett Dorson professzor sikeresen vonhatott analógiát egy világszerte ismert anekdota hősei és a mesekutatók között. Az anekdotában szereplő kereskedelmi utazók ugyanis olyan jól ismerik egymás vicceit, hogy már csak sorszám szerint emlegetik azokat, és így is teljes sikert érnek el velük. A mesekutatók számára is elég, ha valaki egy mese AaTh típuszámát idézi, hiszen valamennyien szám szerint is felismerik az egyetemes mesekincs darabjait. De ettől a tréfás megjegyzéstől eltekintve, éppen Dorson bennünket érintő értékelésének aproposjából szándékozom — Ortutay professzor gondolataihoz is csatlakozva — egy-két megjegyzést elmondani a nemzeti és nemzetközi mesekutatással kapcsolatban.

Örömdetes és megtisztelő, hogy Stith Thompson bloomingtoni utóda elismerő szavakkal ír kutatásainkról, miközben sok ország jelentékeny munkájáról meg sem emlékszik.¹ De mint Ortutay professzor rámutatott, nem látta meg kutatásunk jellemző jegyeit s nem is az azoknak megfelelő irányzatok között említ bennünket. Miközben ugyanis sorra bemutatja a XX. század folklóre-elméleteit, egyik címszava „nemzeti folklóre elméletek” alatt olyan országok kutatásait foglalja össze², amelyek célja — mint kezdetben állítja — saját népük költészetének a nemzetközitől megkülönböztethető sajátosságaik alapján való megismerése. Ha a definíció ezzel véget érne, voltaképpen nem lenne hiba, hogy ide sorolja a magyar kutatásokat is. Csakhogy a későbbiek során kiderül, hogy a „nemzeti folklóre elmélet”-en mégsem ezt érti, hanem olyan sajátosságokat is említ, amelyek éppenséggel nem jellemzőek valamennyi felsorolt ország tudományára, sőt voltaképpen nem jellemzők egyik tudományos irányzat elméletére vagy módszertanára sem. Megállapítja pl., hogy a folklór-kutatás a XVIII—XIX. századi népi-nemzeti mozgalom egyik melléktermékeként teremtődött meg. De itt csupán néhány népet említ, holott nemcsak pl. Írországbán, Finnországbán, Magyarországon stb. bontakozott ki

¹ Current Anthropology, Vol. 4. No 1. (1963) 99.

² Uo. 96—101.

ilyen körülmények között a folklóre-tudomány, hanem Európa-szerte. Ez tudománytörténeti tény, de egyáltalán nem jellemző e népek modern tudományos kutatásaira.

A „nemzeti folklóre elmélet” nem valami szabatos kategória. A népcsoportok, etnikumok szerinti kutatások egyáltalában nem választhatók külön az összehasonlító módszertől. A Dorson által ellenpólusként ismertetett finn módszer ma már távolról sem olyan „neutrálisan” vizsgálja a világot átfogó nemzetközi változatokat, mint Dorson feltételezi, akár Sydownak és ír tanítványainak, akár Bødker, Christiansen munkáit nézzük, beláthatjuk, hogy a finn iskola követői is a nemzeti lokálredakciókból kiindulva végeznek nemzetközi összevetéseket.

Jóllehet a magyar mesekutatás gyökerei a nemzeti függetlenségért és a nép egyenjogúságáért folytatott harcig vezethetők vissza, ma már szükség-szerűen más tényezők irányítják törekvéseinket. Ezt az Ortutay professzor által említett elismerő kritikák is kifejezik. Munkánkat az általa igen találóan szinoptikusnak nevezett szemléletre való törekvés jellemzi.

Kétségtelennek látszik, hogy a mesekutatásnak az a szociológiai módszere, amelyet a magyar kutatók az utolsó 20 év folyamán kialakítottak, annak köszönheti eredményességét, hogy már kezdetben is kétféle metodológiát — néprajzit és filológiát — igyekezett érvényesíteni anyagának megértésében. Alapvetően néprajzi szemlélettel közeledett anyaga felé, letérve az Európában akkor közkeletű, komparativista, irodalomtörténetből sarjadt folklóre-irányzatok útjáról. A mese társadalmi jellegét felismerve, a népi elbeszélés fajtáit, funkcióját, a hordozó társadalom egyéb jelenségeivel való összefüggéseit, hagyományozásának és változásának folyamatát szükségszerűen ugyanolyan néprajzi módszerrel vizsgálja, mint a népi kultúra más jelenségeit, amelyekben az egyéni ötlet és a közösségi elfogadás oly fontos szerepet játszik.

Megemlítem, hogy újabban ilyen törekvéseket K. Ranke³ és M. Lüthi⁴ munkáiban is látunk. A szociálantropológia módszerei közül is nem egy olyat hasznosítottunk, amely a primitív társadalmak vizsgálatánál már jól bevált. E módszerek alkalmazása az európai viszonyokra újdonságszámba ment, mert ez a tudományterület — noha behatóan foglalkozik a prózai epikumokkal —, mint legújabban J. L. Fischer alapos összefoglalásából⁵ is kiderülhet: különös módon teljesen figyelmen kívül hagyja a civilizált országok folklóre-alkotásait. Emellett a szövegfilológiai módszereket is alkalmazni igyekeztünk. Azért, hogy ez mindeddig inkább csak stíluselemzésekre és összehasonlító jegyzetek készítésére szorítkozhatott, főként viszonylagos anyag-szegénységünket okolhatjuk. Ezt a kettős szempontot azonban továbbra is szem előtt kell tartanunk és tovább kell fejlesztenünk.

Az Ortutay professzor által szinoptikusnak megjelölt szemlélet a modern tudományosság egyik fontos követelménye. Ma már mindenfelé egyre inkább belátják, hogy az egyes kutatómódszerek nem választhatók el egymástól mereven. A történeti, összehasonlító, szociológiai, strukturalista, lélektani, valamint az előadó által itt felvetett egyéb aspektusok csak együttesen vezet-

³ K. RANKE, Betrachtungen zum Wesen und zur Funktion des Märchens. in: Studium Generale 11 (1958) 647—664; uő „Einfache Formen. in: Internationaler Kongress der Volkerzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen. Berlin 1961. 1—11.

⁴ M. LÜTHI, Volksmärchen und Volkssage. Bern 1961. különösen 145—184.

⁵ J. L. FISCHER, The Sociopsychological Analysis of the Folktale. Current Anthropology, vol. 4, No 3. (1963) 235—273.

hetnek a jobb megismerés felé. Kevesen vannak, akik az egyoldalú szemlélet mellett ma mereven megmaradnak.

E felismerés jegyében könnyen egymásra találhatnak azok is, akik a mesében az „általános emberit”, a közöset, és akik a nemzeti specifikumokat, vagy éppen az egyéni eltéréseket keresik. A közös emberi gondolatokat a felépítmény-jellegből következő egyéni és közösségi sajátságok regisztrálása nélkül nem lehet felismerni, jöllehet az adott körülményeknek megfelelően akklimatizáló vonások, mozzanatok látszólag alig érintik a népi elbeszélés alapvető mondanivalóját. Mégis, a típusok helyi variációi, egyéni alakításai rendkívül fontosak, ha mégoly csekélyeknek látszanak is, mégpedig nemcsak azért, mert a mese rugalmasságát, alkalmazkodó képességét, egyszerűbben: a mese fennmaradását biztosítják, hanem azért is, mert bepillantást nyújthatnak a mese hordozóinak, újjáalkotóinak gondolat- és érzelmvilágába, és ezzel a kutatót épp a mese lényeges mondanivalóinak megértésére képesíthetik.

Az előadó elmondotta, hogy a mese- és rokonműfajok gyűjtése ma már sürgető feladatként áll előttünk. Ezt valóban nem lehet elég nyomatékkal hangsúlyozni. Kutatásunk sajnálatos gyöngéje, hogy a még ma is gyűjthető anyaghoz viszonyítva csekély és vegyes értékű az, ami feldolgozás szempontjából rendelkezésünkre áll. Ha elméleti munkánk fejlett is, ki-ki csaknem kizárólag a maga gyűjtötte anyagra támaszkodhatik, s bizony nem támogatják munkánkat olyan hatalmas archívumok, amelyek még számos, anyagban szegényebb európai országban is megtalálhatók. Csak néhány példa a sok közül: az írek kétszázezer meseszöveg alapján most készítenek katalógust (évek hosszú során át kizárólag a gyorsan enyésző anyag gyűjtésével foglalkoztak), a finnek mondatipológiája százezer darab alapján készült, és csupán a löweni egyetem néprajzi tanszékén tízezer, diákok által gyűjtött, rendezett mondaszöveget őriznek. Igaz, hogy az UMNGY köteteiben kitűnő, korszerű gyűjtések látnak napvilágot, de ez csak töredéke a részben már összegyűjtött, részben még összegyűjtésre váró anyagnak. Meg kell azonban jegyezni, hogy az olyannyira sürgős, korszerű gyűjtőmunkára jelenlegi körülményeink között nincs mód. Régi kéziratáraink rendezetlenek, anyaguk csaknem hozzáférhetetlen. Monda- és mesetipológia készül ugyan, de aránylag igen csekély anyag alapján: tízezer mese és kb. négyezer mondaszöveg áll rendelkezésünkre. Legsürgetőbb kötelességünk tehát a gyűjtés, mégpedig addig, amíg még van mit, de hasonlóan sürgős a rendszerezés és megfelelő kéziratár felállítása. Mindez előfeltétele annak, hogy a kutatómunka valóban nagy arányokban indulhasson meg. Ha olyan apparátussal dolgozhatnánk, mint a népzene-kutatók, eredményeink megsokszorozódnának.

Rendelkezésre álló anyagunknak még egy gyengéje van: az, hogy rendszertelen, tervszerűtlen gyűjtésekből tevődött össze. Kétségtelen, hogy az anyag legnagyobbbrészt tündérmesékből áll, aminek szubjektív oka az, hogy kiemelkedő szépségük kezdettől fogva magukra vonta a kutatók figyelmét. A többi mesei műfaj mostohább sorsra jutott. Kovács Ágnes nemrégiben tárta elénk,⁶ hogy milyen csekély gyűjteményeinkben az állatmesék száma. De ugyanez áll a trufa, az anekdota vonatkozásában is. Hogy mennyire nem ismerjük a magyar mesekincs műfaji összetételét, jellemzi, hogy Makra Sándor remek

⁶ Kovács Á., Magyar állatmesék típusmutatója. Néprajzi Közlemények III. 3. (1958) 4—5.

kisújszállási anekdotagyűjteménye javarészt olyan darabokat tartalmaz, amelyek eddig ismeretlenek voltak. Jellemző az is, hogy a gyűjtők régente szeméremből még a legáltalánosabban elterjedt erotikus trufákat sem jegyezték fel. Hol vagyunk attól, amire a nemrég elhunyt W. Anderson egyik utolsó tanulmányában felhívja a figyelmet: ollózzuk ki még az újságokból is a szó-hagyományban terjedő anekdotákat, vicceket, legendákat.⁷ De a mondai csoportok ismerete terén még ennél is rosszabbul állunk. Sokáig élt az a köz-hiedelem, hogy a magyarság mondákban igen szegény, szemben a németekkel, csehekkel, északi népekkel, amelyek mondagazdagságát vaskos kötetek igazolják. Ezért van az, hogy magyar mondagyűjtemény egyáltalán nincs, s hogy ennek csupán az érdeklődés hiánya volt az oka, igazolja, hogy nemrég megkezdett gyűjtésünk nyomán rendkívül gazdag mondakincs bontakozik ki előttünk. Ha a mese hanyatlik is, monda még ma is könnyűszerrel bárhol gyűjthető.

Az előadó által hangsúlyozott kutatási területek megmunkálásának, a szinoptikus módszer alkalmazásának elengedhetetlen előfeltétele a bőséges anyaggyűjtés és rendszerezés. Jóllehet ezek csupán előkészítő, technikai jellegű munkák, előfeltételei a tudományos népi elbeszélés-kutatásnak. Csak ezek segítségével leszünk képesek eddigi elméleti munkánkat új eredményekkel gazdagítani.

KOVÁCS ÁGNES

Ortutay Gyula imént elhangzott előadásában a magyar népmesekutatás eredményeinek és terveinek csupán a kimagasló tényeit említette abban a biztos tudatban, hogy a folyamatok és perspektívák — az elmúlt 25 esztendő során megírt tanulmányaiból és elhangzott előadásaiból — mindnyájunk előtt jól ismertek. Nagy vonalakban ez kétségtelenül így is van, hiszen annyiszor volt alkalma szólnia és írnia erről a témáról, hogy szakmabeliek vagy a rokonterületek kutatóinak okvetlenül eljutott a füléhez vagy kezéhez egy-egy megnyilatkozás, még ha nem is volt par excellence mesekutató, ennél többet pedig egyetlen szakterület sem kívánhat magának. A hozzászólónak semmiképpen sem lehet feladata az, hogy ezeket a nagy vonalakat a múltat illetően a részletek felé feloldja, mert hisz a jelenlegi ülés szak nem a tudománytörténeti összefoglalást, hanem a reális tervek bemutatását tűzte ki célul.

A magyar folklórkutatás s ezen belül a magyar mesekutatás is úgyszólván az elmúlt hetekben érkezett el a perspektivikus tervek készítés lehetőségének a pillanatához. Az ELTE Folklór Tanszéke mellett létesített Akadémiai Néprajzi Kutatócsoport, s az ebből kialakítandó Akadémiai Néprajzi Kutatóintézet megadja a lehetőségét annak, hogy mindazt, amit Ortutay Gyula és tanítványai az elmúlt években a főfoglalkozásuk adta kereteken belül és kívül, s nemegyszer annak rovására végezni tudtak a mesekutatás terén, a jövőben egy akadémiai intézet által megszabható országos, átfogó, átgondolt keretein belül folytassák.

A kutatócsoport még mindössze hét nagyon különböző érdeklődésű néprajzi kutatóból áll, még jóváhagyott tervünk sincsen, úgy gondolom azonban,

⁷ W. ANDERSON, Volkserzählungen in Tageszeitungen. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde X. (1959) 163—175.

hogy nem korai és nem fölösleges, ha magam részéről, Ortutay Gyula szavaihoz kapcsolódva egészen rövidre fogva elmondom a Magyar Népmesekatalógus eddigi munkálatai során kialakított elképzeléseinket, azzal a megjegyzéssel, hogy ezeknek az elképzeléseknek a részletes kidolgozásához, személyekhez, időpontokhoz és összegekhez való rögzítéséhez még meglehetősen sok beszelgetésre, vitára lesz szükség a kutatócsoporton és szakterületen belül és kívül.

A Magyar Népmesekatalógus tíz éves munkája eredményeképpen az írásban rögzített meseanyag számbavételének a vége felé jár. 1963 végére térképrevetíthetően tudni szeretnénk, hogy az elmúlt 150 esztendő alatt a magyar nyelvterület mely pontjain folyt többé-kevésbé intenzív, többé-kevésbé hiteles anyaggyűjtés, és kik azok a hivatásos vagy társadalmi gyűjtők, akiknek a munkájára az anyaggyűjtés további fázisaiban támaszkodni tudunk. Bár az eddig feljegyzett, vagy újabban magnetofonszalagra felvett szövegek száma meghaladja a tízezret, azt kell mondanunk, hogy igen szegények vagyunk, ha ezt az impozáns számot elkezdjük lebontani területenként vagy műfajonként. Megállapítottuk például, hogy a gazdag csongrádi, baranyai vagy szabolcs-szatmári gyűjtésekkel szemben Esztergom-Komárom megyében mindössze 10 szöveg került feljegyzésre, palóc mese pedig Berze Nagy János Heves-Jász-Nagykun-Szolnok megyei kötete óta (1909) csak véletlenül íródott le, s ott bujkál nyelvészeti közleményeink vagy archívumaink egyéb természetű feljegyzései között. Népi-állatmese szövegünk pedig, amely mint gyermekmese ma is közkedvelt, a legutóbbi felmérés adatai szerint nem haladja meg a másfélszázat.

Számbavételünk tehát arra irányul, hogy a sokat hangoztatott, de a mai életformaváltozás mellett immár valóban elérkezett tizenkettedik órában a magyar népi szóbeli prózai költészet anyagát lehetőleg gyorsan, teljesen, minél kevesebb költséggel rögzítsük.

Az anyaggyűjtést semmiképpen sem szabad öncélú feladatnak tekintenünk. A „magyar iskola” nem lehet hűtlen önmagához. A szöveganyag hordozói, mind történelmibbé váló társadalmi háttere is vizsgálatunk tárgyát kell hogy képezze. Kiváló alkalom ez számunkra ahhoz, hogy az eddig követett irányelveinket leszögezzük és összegezzük, kialakítsuk a társadalmi-történeti szempontú népköltészkutatás módszertanát a terepen végzett gyűjtőmunkát illetően.

A műfaji és a földrajzi áttekintést megadják majd a Magyar Népmesekatalógus anyagából a közeljövőben műfaji csoportosításban megjelenő anyagrészek: az állatmesék típusmutatója után az Aarne—Thompson-féle katalógus második kiadásának megjelenése következtében most már lehetővé vált a többi, kevésbé frekvenciált mesei műfaj típusmutatójának az elkészítése is. Tündérmeséink, legendameséink, rátótiádáink (Schildbürgerschwänke), valamint hazugság- és csalimeséink típusmutatója már munkában van, s szeretnénk remélni, hogy évenként 1—2 füzetnyi napvilágot is lát belőlük rotaprintes formában a katalógus terveinek megfelelő jánuszi orcával: egyoldalról számot ad arról a szöveganyagról és kérdéskomplexumról, amit már ismerünk, más oldalról felveti mindazokat a hiányokat és problémákat, amelyek a munka során felbukkantak. Nem akarok jós lenni, de talán az egy tündérmesék műfaját kivéve a gyűjtött anyag mindenütt messze elmarad majd a gyűjtendő mögött, s a megtalált összefüggések elenyészően kis számban lesznek a nyitott kérdések mellett.

E helyütt szeretném kissé távolabbi időpontra kitolni Ortutay Gyula abbéli óhaját, hogy tegyük közzé a Magyar Népmesekatalógust egy 30 íves kötet formájában. A tapasztalatok alapján arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a magyar népmeseanyag globálisan nem vizsgálható kielégítő módon. Előbb az egyes mese-műfajokról kell megnyugtató képet adnunk. Egy sorozatot terveztünk, mely 6–7 kötetben, az Aarne–Thompson-féle katalógus második kiadásának rendjében, bemutatja a magyar népmesék anyagát (a változatok bibliográfiai adatainak felsorolásával) műfajonként, s a bevezetőben az egyes mesei műfajok problematikáját tárgyalja. Ennek előkészítő munkálataihoz tartozik a Magyar Népmesekatalógus Füzetei sorozatában megjelenő rotaprintes típusmutatók sora, mely gyűjtési útmutatóul is szolgál, s reményt nyújt a földrajzi, tematikai és műfaji fehér foltok eltüntetésére. A segítségükkel gyűjtött anyaggal kiegészülve készülnek el maguk a kötetek, melyek Martti Haavio akadémikus professzorral folytatott megbeszélés értelmében angol nyelven fognak megjelenni az FFC sorozatában. E kötetek összefoglalásaképpen jelenhet majd meg a távolabbi jövőben az Ortutay Gyula által javasolt 30 íves katalógus.

A típusmutatókon túlmenően a Magyar Népmesekatalógus Füzetei az összehasonlító mesekutatás szolgálatában olyan köteteket is közzé kívánnak tenni, amelyek a terepen végzendő ilyen természetű munkának a szükségességét kívánják dokumentálni. A több nyelvű, nemzetiségi területeken végzett gyűjtésekre gondolok, ami két nyelvű szövegpublikációkat tesz szükségessé. Első ilyen természetű füzetünk már sajtó alatt van: Domokos Sámuelnek egy méhkeréki román mesemondó két nyelvű (román–magyar) anyagát tartalmazó kis kötete, ezenkívül tervezzük Kiss Gabriella újfahértói magyar mesemondója négy nyelvű anyagának bemutatását magyar, román, ruszin és lengyel nyelven. A fentiek mellett igyekezni fogunk még egyéb, a magyar nyelvterülettel szomszédos vagy abba beékelődő más nyelvű területek, népcsoportok anyagáról is számot adni. Figyelmet kívánunk szentelni pl. rendkívül tehetséges, értékes anyagot őrző cigány mesemondóinknak, akiktől máris tekintélyes mennyiségű meseszöveg áll rendelkezésünkre. E kötetek nemcsak az anyag bemutatását, hanem a további kutatások előkészítését is kívánják szolgálni.

A gyűjtésszervezés nem kis munkát és energiát igénylő tennivalói mellett nyomban felbukkan a második kérdés: mi történjék a gyűjtött anyaggal? A hangtechnika mai fejlettsége mellett anakronisztikusan hat bármilyen más gyűjtési forma, mint a magnetofonnal való rögzítés. Ehhez a megfelelő készülékek, kellő mennyiségű és minőségű hangszalag és végső soron egy jó technikai laboratórium anyagi kérdés. A Magyar Rádió és Televízió illetékes osztályai, az Akadémiai Nyelvtudományi Intézet és az Akadémiai Népzenekutató Csoport hasonló célú apparátusa irányában még csupán egészen távoli és tapogatózó lépéseket tettünk. Romániai és finnországi tapasztalatok alapján itt még nagyon sok tennivalóval kell számolnunk.

Bizonyos kis mennyiségű szalaganyagból mai kezdetleges felszerelésünkkel is kezdeményeztünk már egy kis archívumot, amelynek célja, hogy szóbeli költészetünket nemcsak tartalmában, szavaiban és mondataiban rögzítsük, hanem hangtani formájában is. Tapasztalatunk ugyanis az, hogy régi prózai műfajaink hanglejtésbeli formája műfajonként, vidékenként és ezen belül mesemondónként is hagyományos és különböző. Ahhoz azonban, hogy feltevéseinket rögzíteni, részleteiben megrajzolni, s végső soron a megfelelő történelmi és társadalmi formációhoz kapcsolni tudjuk, nem néhány száz, de jó egy-

néhány ezer tervszerűen, jó technikai felszereléssel gyűjtött prózai népköltési szövegre van szükségünk.

A Magyar Televízió jóvoltából egyetlen Szeged környéki mesemondóról — Bálint Sándor Tombác János nevű mesélőjéről és hallgatóságáról — már hangosfilm is készült, hisz a mozdulatanyag épp oly szilárd, jól átgondolt és állandó kísérő egyes mesemondóknál, mint másoknál a kedvelt alakok, stereotip fordulatok, vagy hangbeli moduláció. A mesegyűjtésnek ez a módja összehangolandó az egyéb néprajzi filmfelvétel, elősorban gazdag táncfilmanyagunk gyűjtési tapasztalataival.

A hangbeli moduláció, a mimika és a gesztikuláció kísérőjelenségek, amelyek a folklórkutató mellett a színháztörténész, irodalomtörténéskutató és kultúrhistorikus számára is sokatmondóak, mindnyájunk számára, sőt a szakembereken kívül a nagyközönség számára is, az elsőrendű érdekes mégis csak maga a művészileg megformált szöveg, amelyet, minél magasabb értékű esztétikai szempontból, annál inkább hiba volna kizárólag archivális keretek között őrizni. A mese, a prózai népköltészet az, amelyet nem nehéz a szakmai kereteken túl is népszerűvé tenni, mint ezt Benedek Elek Magyar Mese- és Mondavilágának vagy újabban a két Népek Meséi sorozat jól sikerült kötetekinek sikere is bizonyítja. Megkíséreltünk egy széles körű kiadási tervet is kidolgozni a magyar népmeseanyag megszólaltatására. Szakemberek számára javaslatot tettünk a Magyar Népköltési Gyűjtemény folytatására és az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény kiemelkedő kötetekének német vagy angol nyelven való megjelentetésére. A külföldi igények az antológia-szerű munkák után a problémák konkrét anyagon való megvilágítása irányában fognak felmerülni, mint ezt Dégh Linda nagysikerű kakasdi kötete is bizonyítja.

Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény tematikai kitágításáról és a kötetek számának az emeléséről a legilletékesebb, a szerkesztő után nem kívánok szólni, csupán hangsúlyozni szeretném a sorozat magas szintű, tudományos jellegét, amely mellett helye van a különféle kisebb terjedelmű, esetleg nem olyan magas tudományos igényeket támasztó szövegpublikációknak is.

A kisebb terjedelmű, egy-egy konkrét kérdést megvilágító anyaggyűjtemények rotaprintes formában való közzététele, úgy véljük, megoldottnak tekinthető, szervezés alatt áll a különféle szépirodalmi kiadványok, s mindenekelőtt az egyes megyék művelődési osztályai által kiadható, modern gyűjtésű helybeli meseanyagnak a közzététele, kiváló megyei mesemondóknak a megszólaltatása, portréjuknak a megörökítése tudományos célokra is felhasználható, de elősorban a nagyközönségnek szóló kötetekben.

Szeretnék pár szót szólni a dilettáns módra, tudománytalanul készülő könyvekről, mesekötetokről, amelyek — hála a magyar népmese nagy népszerűségének — elég nagy számban jelennek meg. Azokra a kötetekre gondolok, amelyeknek az anyagát a gyűjtő magnószalagra veszi és saját meglehetősen gyenge stilizáló képességével közreadja, vagy azokra az ifjúsági kötetekre, amelyek úgy születnek meg, hogy előre elgondolt koncepció nélkül, tervszerűtlenül egymás mellé gépelik az anyagot, mert a gyerekek így is szívesen elolvassák a mesét. Ma, amikor a folklór az általános iskola, a középiskola és az egyetem tananyagaként is szerepel, elsőrendűen fontos volna pedagógusaink számára, akik nem a legutolsó években végezték el az egyetemet, segédkönyvszerűen meseanyagot közreadni, amelyben a szövegekhez két-három oldalnyi tájékoztatót is fűznénk. Ez a tájékoztató a gyerekeket nem

zavarja. A meseanyagot lehetne csoportosítani egy-egy kiváló múlt századbeli vagy századbeli mesekutató vagy mesemondó személye köré, vagy műfajonként (korcsoportonként), és ehhez lehetne fűzni egy rövid élet- és társadalomrajzot, vagy a terepen végzett gyűjtés során szerzett élményeket, tapasztalatokat az érdeklődő gyermekolvasók, a felolvasó szülők vagy a napközi otthonok pedagógusai számára. Ez az eddigi tankönyveknél jobb eligazítást nyújtana az ált. isk. V. osztálya és a középiskolák I. osztálya növendékeinek és magyar tanárainak.

Ennyit vázlatosan a modern eszközökkel gyűjtött mesei, vagy inkább mint mondtam, s mint újabban Európa-szerte használatos: prózai szóbeli népköltészeti anyag gyűjtéséről és publikálásáról. Befejezésül szólani szeretnék még néhány szót a nem modern eszközökkel gyűjtött, de tudománytörténeti szempontból nem kevésbé értékes XVIII–XIX. századi, sőt XX. század eleji ún. klasszikus népmesei anyagunkról. Az előbbi esetben kevés „begyűjtött” anyag mellett, sok „lábon levő” anyagról volt alkalmunk beszélni, az utóbbiban kevés, nehezen hozzáférhető publikációról, s nagy tömegű értékes kéziratos meseanyagunkról kell néhány szót ejtenünk.

XIX. századi irodalomtörténetírásunk aligha oldható meg kielégítő módon a népköltés anyagának s az anyaggyűjtés történetének alapos ismerete nélkül. Kevés európai irodalomban volt olyan mély a népköltéssel való kapcsolat, mint a magyarban, hosszú évtizedeken keresztül nemcsak tendencia, de megvalósított program is volt a népköltési szöveggyűjtés. Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond mind néprajzi gyűjtő is volt, hogy csak a legnagyobb neveket említsük, s gyűjtött anyagukat alaposan fel is használták írásműveikben. Más oldalról viszont a népmese gyűjtők egy személyben a mesemondásnak is művészei voltak, s mint ilyenek, helyet kérnek a magyar Pantheonban. Kriza János és munkatársai, Arany László, Benedek Elek és Berze Nagy János, hogy ismét csak a legnagyobb neveket említsem, joggal tarthatnak számot nemcsak a folklórkutató, de az irodalomtörténész figyelmére is, gyűjtött anyaguk kritikai kiadása azonban mind ez ideig megoldatlan probléma. Az Akadémiai Irodalomtörténeti Intézet Textológiai Bizottságának tapasztalataira támaszkodva úgy véljük, hogy sikerül majd megoldanunk kiemelkedő kutatóink életművének és portréjának a megismerését is. Mellettük feltárássra várnak a nagy népköltési gyűjtő-szervező mozgalmak is: Gaal György, Erdélyi János, Ipolyi Arnold, Kriza János, Arany László, Abafi-Aigner Lajos és Sebestyén Gyula mögött ott tornyosul a Magyar Tudományos Akadémia megalakulása körüli időszak, a Kisfaludy Társaság, a magyar FF tengernyi anyaga s az anyag által felvetett munka- és kérdéstömeg.

Ennyi az, amit elvégzendő feladatként egyelőre magunk előtt látunk. Tudjuk, hogy ez nem jelenti a magyar népmesekutatás teljes problematikájának a feltárását. Ennek, valamint a kérdések jó és gazdaságos megoldása időrendi sorrendjének a megállapítását tekintjük elsőrendű feladatunknak. Tekintettel arra, hogy az elmúlt évek adósságai is ránk nehezednek, s „előre nem látott” feladatok is minden bizonnyal közbeszólnak, nem ígérhetünk csodákat. Szeretnénk azonban remélni, hogy a munka, amit végzünk és végezni kívánunk, nemcsak egy viszonylag kis létszámú szakma még kisebb létszámú csoportjának belügye lesz, — hiszen nem is volt ez a múltban sem, hanem minél többünknek hasznára válik.

KOROMPAY BERTALAN

Évfordulók vesznek körül bennünket. Tavaly múlt száz éve Katona Lajos születésének, az idén május 10-én ünnepli a tudós világ Kaarle Krohn, a nagy finn folklorista születése századik évfordulóját, amely alkalomra a finnek hatalmas kötetet adnak ki, az ő emlékének szentelve. Tavaly volt Arany László Eredeti népmesék című alapvető kiadványa megjelenésének száz éves jubileuma. És ha a legközelebbi múltra gondolunk, tegnapelőtt értük meg Solymossy Sándor halálának napját is. Hogy 1945. április 9-én halt meg, meg kell mondanom őszintén, csak óriási utánjárással tudtam kikutatni a finnek felkérésére. Mindezek a nevezetes évfordulók bátorítanak most engem, hogy a nagy tudósokra emlékezve, ez ünnepi alkalomhoz mértén kissé bátrabban és szókimondóbban nyilatkozzam meg.

A finn módszerről volt szó. A finn módszernek ismerője vagyok. Ortutay Gyula előadásának első mondatai, amelyek elég élesen támadták azt, aki a finn módszert egyedül helyes, egyedül üdvözítő módszernek merte volna — ha így mondta volna — nevezni, tulajdonképpen az én 1941-ben megjelent tanulmányomra céloztak. Nem egészen megfelelő kifejezés, hogy azt mondtam volna: egyedül helyes, csak arra hívtam fel a figyelmet a tanulmányban, amelyben Ortutay Fedics Mihály könyvének általános szempontjait összevetettem Berze Nagy János Baranyai néphagyományok című kötetei jelentőségével, hogy két különböző irányzattal van dolgunk. Az egyik az anyagból indul ki, a másik a személyi vonatkozást helyezi előtérbe. A személyi vonatkozásnak, a mesemondónak előtérbe helyezése kritikai szempontból történt. Ezt a szovjet kutatók Azadovszkijtól kezdve helyesen vetették fel. Kétségtelenül haladó és újságyszamba menő gondolat volt abban az időben, azonban az azóta eltelt hosszú idő alatt mindjobban kezdjük látni azt, amit akkor bátor voltam néhány szóval megírni. Nevezetesen, hogy ez az irányzat egyoldalú, mert a személyt, a mesemondót állítja előtérbe; annak a kutatásnak, amely nem úgy akar látni személyeket — Fedics Mihályt, Váncza Mihályt stb. — a folklórban, mint szobrokat ebben az akadémiai ülésteremben, hanem magára a népmesére kíváncsi, a magyar népmesének az európai néphagyományokba való beágyazottságára kíváncsi, annak ez nem felel meg.

Erre az egyoldalúságra 1941-ben hívtam fel a figyelmet, korántsem olyan értelemben, hogy ezt tartanám az egyedül lehetséges kutatásnak. Csak arra mutattam rá, hogy egyoldalú irányzat; figyelmeztetett bizonyos tévedésekre, azonban mindjobban elmélyíti azt a hiányt, amely abból keletkezik, hogy nem a néphagyomány ismeretéből indulnak ki, nem azt vizsgálják, hogy a népmese mint anyag hogyan ágyazódik be Európának ezen a rendkívül érdekes táján, a kultúrák találkozó helyén a szláv, germán stb. népek közé. Ez a Bartók-féle szemlélet népmeséink és néphagyományunk, s a szomszéd népek viszonyát illetően. Nagyon bonyolult kérdés, sok nyelv ismeretét teszi fel. Körülményeink megengedik, hogy a szláv nyelvekkel foglalkozzunk, nem is szólva arról, hogy milyen fontos az orosz nyelvnek az ismerete. Ezen a téren azonban nagyon kevés történik, és nincs kellőképpen megszervezve a kutatás.

Éppen ezért a finn szempontot előtérbe állítva hívtam fel a figyelmet arra, hogy ezen a téren nagy feladatok előtt állunk. Egyáltalán nem azt mondom, hogy az egyetlen üdvözítő vagy helyes szempont a finn szempont, csak azt mondom, hogy a két szempontot érdemes egymással arányba hozni.

Érdekes, hogy Ortutay Gyula előadásában, korábban megjelent tanulmányai-ban, utóbbi alkalmi felszólalásaiban ezt állandóan hangoztatja, azonban a gyakorlatban nem ez történik. A gyakorlatban a személyiség kutatása előtérben áll, az összehasonlító kutatás háttérben van. Lehetséges sok szempont-nak az egyesítése, azonban az összehasonlító kutatásoknál először egy szem-pontból kell kiindulni. Mi lehet ez a kiinduló szempont a mesénél? Maga a mese, annak struktúrája, mondanivalója. Így tanultuk ezt Kaarle Krohntól 1932-ben, amikor Finnországban végeztem tanulmányaimat. Azt tanultuk tőle, hogy a népköltészet egyszerre keletkezett költői alkotás, amelynek többé-kevésbé szilárd struktúrája van. Ezen alapszik a finn módszer. Helytelenül nevezik finn módszernek, mert különféle északi kutatók, skandináv, német kutatók összeredményeiből alakult ki, csak a finnek öntötték formába. Ma már eljárt az idő felette, senki sem akarja a finn módszert változatlanul fenntartani. Utolsó képviselője Walter Anderson volt, aki a maga igazolására védelmébe vette egy-két évtizeddel ezelőtt. A finn módszer tehát nem helyes elnevezés, hanem összehasonlító módszerről van szó.

A fő kérdés az, hogy lesz-e összehasonlító módszer vagy nem. Az északi országokban és az angolszász világban óriási perspektívákat nyit meg az össze-hasonlító irányzat. Ha megnézzük Stith Thompson nagy mesekatalógusát, amely az Aarne-féle rendszer kibővítése, akkor látjuk, hogy a lehetőségek nagymértékben megnövekedtek, mert belekapcsolódott a magyar népmese-kutatás, Berze Nagy János munkája, s kelet-ázsiai és tengerentúli stb. terü-letekről olyan hatalmas anyag gyűlt össze, hogy az összehasonlító kutatások előtt új perspektíva alakult ki.

Magyarországon nem ez történt, itt az összehasonlító kutatások a nép-rajz területén mindenkor — Katona Lajostól eltekintve, aki egyedül művelte európai színvonalon a folklórt — állandóan alatta voltak az európai színvonal-nak. Katona Lajos nagy ember volt, nagy generációt nevelt. Berze Nagy János ehhez a nemzedékhez tartozott. Életét vidéken töltötte, iskolai tan-felügyelő volt, de munkásságát a népmese ügyének szentelte, összeállította a népmesekatalógust. Külföld előtt ez a leghíresebb eredménye a magyar folklórnak, azonban idehaza nem talált támogatásra. Ki adta ki Berze Nagy Jánosnak ezt a nagy anyaggyűjteményét? A Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia? Nem! Baranya vármegye Tanácsa adta ki Berze Nagy fiának agitációjára. Ez a lelkes ember utánajárt és elérte, hogy a vármegye saját költségére kiadja. Meggondolkoztató jelenség ez.

Solymossy volt az utolsó, aki az összehasonlító folklór-kutatásokat rang-jához képest előmozdítani próbálta. Elismerem, hogy szükség volt a másik irányra is, ellenhatásképpen a korábban kizárólagos szöveg-összehasonlításra, de le kell szögezнем azt is, hogy az összehasonlító kutatás visszafejlődött. Meg kell nézni, hogy az Etnographia évfolyamonként mennyi helyet szentelt — úgy tíz évvel ezelőtt — a folklórnak. Negyedrészt annak, amit más etnog-ráfiai tanulmányoknak! 1956-ban egy cikkecskét tettem közzé, nem az Etnographiában, hanem egy nyelvtudományi kiadványban, a Pais-émlék-könyvben a Ludas Matyi témáról, amelyben azt mondtam, hogy az össze-hasonlító folklór nálunk zsákutcába jutott. Ennek a cikknek nem Magyar-országon volt visszhangja, hanem Erdélyben. Faragó József örvendezett neki, egy olyan kutató, aki a Kárpátokon túli néphagyományban Ludas Matyi motívumokat talált. Én az orosz és az ukrán hagyományokkal való egyezésre hívtam fel a figyelmet.

1956-ig nálunk meg sem indult az összehasonlító folklór-kutatás. 1957-ben nagyon öröndetes eseménynek voltam fültanúja. Ortutay Gyula rektori előadásában meghirdette az összehasonlító kutatás szükségességét. Ez abban az időben volt, amikor Sztálin fellépése következtében rehabilitálni kellett az összehasonlító kutatásokat a nyelvtudományban, és ez kihatott más területekre is. Ő is Bartók példáját említette, de nem a mesekutatásokban vannak nálunk úttörő eredmények; sokkal jelentősebbek az összehasonlító ballada-kutatások. Vargyas Lajos három nagy tanulmányban óriási anyag felhasználásával látott hozzá a balladák legjava részének a francia néphagyományokkal való összevetéséhez. Itt volna rendkívül fontos szabad utat engedni a módszertani vitának. Nézetem szerint még nem álltunk be arra a vonalra, hogy azt lehetne mondani: összehasonlító kutatást akarunk végezni a népmese anyagi mivoltát, annak motívumait illetően, szóval a régi finn irányzatú kutatásnak modernizált változatát, egyensúlyba hozását akarjuk azzal, amit a magyar népmese-kutatóiskola produkál. Megengedem az elvi irányítás jogosultságát a mesekutatásokban, de a részletkutató eredményekre még inkább szükség van. Mi célból gyűjtenek olyan rengeteg sok mesét, mi célból adnak ki mesekatalógusokat, ha az anyag feldolgozására nem kerül sor. Ez olyan országban történik, amely a népek kereszteződésének központjában van, ahol szláv, germán, román kultúrák érintkeznek egymással. Arra van szükség, hogy a magyar kutatók megtanulják ezeknek a népeknek a nyelvét, specialisták alakuljanak ki, akik egymást segítve dolgoznak. A módszert kellene alaposan kidolgoznunk, amely nem volna finn módszer — egyáltalán nincs erről szó —, de összehasonlító kutatás lenne, amely magának az anyagnak az elemzéséből indul ki. Amikor megnézzük, mit tekinthetnénk mintaképnek az összehasonlító kutatás terén, kiderül, hogy a magyar irodalomban nincs példaképünk. Solymossynak csak viszonylagos eredményt sikerült elérnie. Nagyságát korához kell mérni. A jávorfa meséről írt tanulmányai eklektikus próbálkozások maradtak. Katona Lajos lett volna hivatva példát adni, de az újabb időben igazán mintaszerű munkák nem jelentek meg.

Mindez Magyarországon történik, amely ország a szomszédos népekkel való szocialista együttélés remek példáját mutathatná be azzal, ha kutatná, hogyan hatottak ezek a népek egymásra! Örülök annak, hogy Dégh Linda szerint is szükség van archívumra. Mi az oka annak, hogy az összehasonlító folklórkutatások súlypontja Északon van? Az, hogy a múlt század óta a folkloristák ott archívumokban gyűjtötték össze feljegyzéseiket, ott Grundtvigtól fogva az egyetemen előadták a folklórt, nem vesztegették el az egyszer egybegyűjtött anyagot úgy, mint nálunk. Solymossynak szervezésre nem volt lehetősége, magányos kutatóként dolgozott. Kiadványokban bővelkedünk, de hol van az összefogottság, az archívum, amelyben mindent összegyűjtenek azok a kutatók, akik most részben pedagógiai pályán szétszórva dolgoznak. Olyan példamutató munka megjelenését várjuk, amely rávilágítana, hogy mi a folklór, miért érdemes gyűjteni, hová vezetnek az eredmények, hogy ezt a szomszéd népek és egész Európa láthassa. A század elején Jankó János volt az, aki nagy lelkesedéssel fogott hozzá az összehasonlító néprajzi kutatás munkájához. Szibériai naplójában azt írja, hogy: nyugati módszerrel indul keletre. A magyar folklór szempontjából kicsit megváltoztatva azt mondhatnók, hogy északi módszerrel kutassunk Kelet-Európában! Az északi országokban vannak a legkitűnőbb archívumok, az ott dolgozók értik a skandináv, a finn, az ír nyelveket. 1947-ben — felismerve annak jelentőségét, hogy archívum nélkül

nem jutnak semmire — az angolok (vagyis pontosabban a skót folkloristák) is felállították a maguk archívumát. Magyarországon ezt még meg kell teremteni. Ötven éves tervünk ez nekünk! Rengeteg sok feladat volna még pl. a közmondások gyűjtése terén is. A jelen században ilyen gyűjtemény egyáltalán nem jelent meg, ugyanakkor külföldön erőteljesen folyik a közmondások kutatása. Szervezésre van szükség, ahogyan Dégh Linda nagyon helyesen említette. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya számára tervezetet állítottam össze egy Néphagyománytár nevű intézet felállítására. Ez annak idején Berze Nagy Jánossal egyetértő gondolatunk volt. Ne magányos kutatók, vidéken elvonult kutatók dolgozzanak, nem a világtól elvonatkoztatott munkára van szükség, hanem arra, hogy a magyar folkloristáknak olyan gárdája alakuljon ki, amely összeműködik egymással. Parcellázni kellene a folklórt, kellenének szlavisták, délszláv, germanista, romanista, finn kutatók. Nagyon fontos lenne skandináv nyelveket tanulni, mert a skandináv archívumokból sok hasznos ismeretet szerezhetnénk. Óriási jelentősége van az orosz nyelv elsajátításának. 14 éve tanítom a középiskolában ezt a nyelvet, azonban hol vannak a kutatóink, akik az orosz nyelvet felhasználják összehasonlító kutatásokhoz? Találkozunk egy pár szovjet ismertetéssel, de nem találkozunk Afanaszjev híres múlt századbeli mesegyűjteménye anyagának bekapcsolásával a magyar folklórba. 90 fokos fordulatot óhajtánék abban a tekintetben, hogy az összehasonlító kutatásokat ne csak emlegessék, hanem a valóságban is történjék már valami. Nem elégséges az az egy-két cikk, amelyre az előadó is hivatkozott. Tulajdonképpen Solymossy óta hozzá sem fogtunk jóformán az összehasonlító kutatáshoz, mindössze a balladakutatás területén van erre törekvés. Én nagyobb tanulmányt írtam Molnár Anna népballadánk anyagáról, megtalálva hozzá a román variánsokat. Szükség van arra, hogy végre alapos összehasonlító tanulmányok készüljenek. Ez a tanulmányom 10 éves; több mint egy éve keresem a publikálás lehetőségét. Nagyon örülök most annak, hogy Ortutay Gyula ilyen kifejezéseket használt: szükség van részlettanulmányokra. Ezt igen pozitívnak tartom. Mindenesetre az is pozitívum, hogy nemcsak most, hanem már a múltban is elvi szempontból állandóan hangsúlyozta, hogy korántsem egyedül a mesemondók és az előadók szempontjai az irányadóak, hanem magával a mesével, annak motívumaival is lehet foglalkozni. Ha valaki végigkíséri tanulmányait, mégis mindenhol abba a mondatba ütközik, hogy a motívumkutatás nem vezet sehova. Megkísérletem Molnár Anna problémáit részletesen kidolgozni és megállapítani viszonyát a román variánsokhoz, a 25 román variáns viszonyát a magyar variánsokhoz. Ezzel törekedtem a 100 éves Vadrózsaperben tisztánlátásra szert tenni, és legalább egy alkalommal próbaképpen vitaanyagot produkálni arra nézve, hogy a részletes elemzés, kutatás ér-e valamit vagy sem.

Finnországban nagy híre van a folklórnak. Ott nem jelentek meg népmese kiadványok százával, mint nálunk, ellenben van egy 1880 óta működő archívumuk. Ennek alapján készültek Aarne híres munkái. Nem az anyagi befektetés a fontos, hanem a szervezettség.

Az előadásban örömmel hallottam kijelentéseket arról, hogy részlettanulmányokra van szükség. Ehhez kapcsolódva szeretném remélni, hogy az összehasonlító folklór — amint azt e rektori székfoglaló előadás Bartók szellemében hirdette — példamutató munkák megírásához fog vezetni.

HONT FERENC

Elnézést kérek, hogy nem a szűken vett népmesekutatás területéről szólok hozzá Ortutay akadémikus előadásához. Teszem ezt azért más tudományág képviselőjében, hogy egyrészt alátámasszam Ortutay megállapításait, másrészt pedig felemeljem hangomat ezúttal is a még most is több helyről hangoztatott azzal a téves nézettel szemben, hogy a folklórnak és a népmesekutatásnak semmi köze sincs aktuális művelődéspolitikai problémáinkhoz. Ez a nézet el akarja szigetelni ezt a kutatási területet a hagyományok pusztakonzerválására. Hozzászólásommal szeretném alátámasztani általában a folklór és ezen belül a népmesekutatás jelentőségét mai elméleti problémáink megoldásában, általános esztétikai, irodalmi, zenei, színház-, film- és egyéb tudományok előtt álló problémák megoldásában.

Ortutay elvtárs rámutatott arra, hogy a mostani programban helyet biztosítanak az esztétikai kutatásoknak, a népmese esztétikai jegyei vizsgálatának. Egyetlen problémát ragadok ki arra, hogy ez a többi tudományág és az általános esztétika szempontjából is milyen fontos, és pedig az utóbbi időben folyó esztétikai viták tisztázásának érdekében. Gondolok elsősorban a realizmus helyes értelmezésére.

Minden művészeti tudományágban és az általános esztétikában harcot folytatunk a realizmus leszűkítése, megmerevítése, a realizmus olyan értelmezése ellen, amely egyenlőségi jelet tesz a múlt század nagy realistáinak formái és a realizmus lényege között. Éppen most, amikor éles harcot folytatunk az ún. modernista irányzatok ellen, nem harcolhatunk helytelen állásponttól, hanem csakis a realizmus helyes értelmezése alapján.

A realista képzeletszerűség — ezt a magyar kifejezést javasoltuk az orosz *uszlovnoszty* kifejezés megjelölésére —, amelynek törvényszerűsége a társadalmi valóságnak nemcsak tükrözése, hanem transzponálása a képzelet által — nyomon követhető éppen a népmesében és az ott felismert törvényszerűségek alkalmazhatók az irodalom, a zene, a színház és más esztétikai jellegű tudományágak élő, eleven problémáinak tisztázásában.

Nem akarok kitérni bővebben más ilyen problémákra, amelyek rendkívüli módon szorítják kulturális életünket, mint pl. — hogy kissé a magam területén maradjak — a drámaiság kérdésére az epikában. Nem gondolok csupán a párbeszédes formákkal gazdagított népmesékre, de amikor minden műfaj területén a drámaiság fogalma nem dramatikus, hanem epikus formában vita tárgyát képezi, az ilyen természetű esztétikai kutatások rendkívül nagy segítséget adnak nekünk.

Ugyanilyen segítséget ad a már megkezdett kutatás, amely a műfajátjátszásokra és átváltozásokra vonatkozik, a népmese átváltozására más műfajokra.

Néhány szót a rögzítés kérdéséről. Ortutay az elsők között mutatott rá hogy a szóhagyományozás vizsgálatát nem szabad csak a szövegre leszűkítenünk, nemcsak a mesére, hanem a mesélőre is figyelemmel kell lennünk, és szem előtt kell tartanunk a műfaj belső és külső körülményeit. Éppen ezért üdvözlöm örömmel azokat a próbálkozásokat, amelyek nemcsak magnetofon igénybevételeiben jelentkeznek, hanem a hangosfilmet is felhasználják. Valóban a gesztus, a mimika, általában az előadásmód nagyon szorosan összefügg a rögzítéssel, és ha egyszer eltűnnek ezek a jelenségek, tanulmányozásukra a jövőben már nem lesz mód. Ki szeretném azonban egészíteni az Ortutay elvtárs.

által felvázolt és alkalmazott módszer szellemében az elhangzottakat. Ha ilyen felvételek történnek, nemcsak az előadóról, hanem a hallgatóságról is történjenek, mert ez ismét egy aktuális feladat: a műalkotás és a befogadók kölcsönhatásának vizsgálata, amelynek figyelembevétele nélkül a magyar szocialista kultúra előtt álló problémákat igen nehezen tudjuk megoldani.

Végül a „magyar iskola” kérdéséhez. Ortutay elvtárs említette, hogy külföldön a néprajz területén magyar iskolát emlegetnek. Ez az a módszer, amelynek egyik fő jellemző vonása az Ortutay által szinoptikusnak nevezett eljárás, a másik pedig az — amelyet szintén említett —, hogy élőszóban és élő cselekvésben rögzített módon jelentkezik a műalkotásnak társadalom-tükröző és társadalom-változtató szerepe. Enélkül semmiféle összehasonlítás sem állhat meg önmagában, csak azzal a szinoptikus cselekvésvizsgálattal együtt, amelynek módszere, jelentősége ma már olyan nagy, hogy nem korlátozódik a néprajz területére. Ugyanilyen külföldi visszhang felel „magyar iskola” megjelöléssel nemcsak a néprajztudomány, hanem a zenetudomány, az irodalomtudomány és a színháztudomány területén is a hazai kutatásokra. Azt kérem, hogy a néprajz és a népmese kutatói vegyék figyelembe azokat a sürgető szükségleteket, amelyek ezt az igen fontos tudományt a jelenkori aktuális társadalmi és kulturális problémák megoldásához kapcsolják.

ORTUTAY GYULA válasza

Tisztelt Hallgatóim! A vitát természetesen nem lehet lezárni, a vita mindig folyni fog és folyik is. Megköszönöm azokat a hozzászólásokat, amelyekből valóságos tanulságokat vonhattam le a magam részére. Ezekre a hozzászólásokra reflektálok is, nem rendszeresen, hanem úgy, ahogyan feljegyeztem néhány gondolatot. Természetesen nem térek ki a kérdések minden bonyolult összefüggésére, mert akkor most bele kellene kezdeni akár egy egyetemi félévbe, amit nyilván nem tudnánk folytatni és befejezni sem. Néhány mozzanatot csupán. Nagyon örülnék, ha Dégh Lindának igaza lenne abban, hogy kevesen vannak ma már, akik nem látják, hogy szinoptikus módszerrel kell dolgoznunk. Egyelőre nagyon kevesen vannak, akik látják, és még kevesebben vannak, akik csinálják is. Mondani többen mondják, az könnyebb, de csinálni sokkal nehezebb.

A szinoptikus megközelítési mód nem csupán azt jelenti, hogy annak egyik előfeltétele az ezernyi részlettanulmány, hiszen semmiféle tudományos eredmény sem születhet részlettanulmányok sorozata nélkül. Én azt tartom, hogy komplex vizsgálatok után tudunk csak eljutni a szinoptikus szemlélethez. Az más kérdés, hogy ezt többször kitéjtük magunk elé feladatnak: az lenne jó, ha igazán meg is tudnók valósítani.

Említette Dégh Linda a városi tréfák, viccek kérdését is. Nagyon helyeslem, hogy megemlítette a tudományunk csodálatos és egyedülálló emberét, Walter Andersont, akire mindnyájan csak szeretettel és tisztelettel gondolhatunk. Egészen különleges egyéniség volt, az ún. finn iskolának egyik legnagyobb alakja, végtelenül éles cikkek sorozatával mindig megvédte ezt az iskolát. Fiatal kezdő korom óta jó barátságban, levelezésben voltunk. Ő juttatta ki a Szovjetunióba könyveimet és ő juttatta el hozzám a Szovjetunióból küldött könyveket. Mérhetetlen tudása, anyagismerete mellett ő hívta fel a figyelmet a tréfákra, a viccekre, a viccelapok anyagának gyűjtésére.

Tudta, hogy mi ennek a fontossága, mi a dialektikus kapcsolat a szóhagyomány és az írásos anyag között.

A viccek általában két csoportba tartoznak, különösen az igazán érdekes viccek: erotikus vagy politikai természetűek. Mindkettő kényes, különösen az azonnali publikálás lehetőségét illetően. Magam örülnék a legjobban, ha megvalósulhatna az, hogy archívum legyen. A történetet nem egy pillanatban ragadjuk meg, hanem hosszú folyamatosságában, a változások, változatok és áttételek ezernyi — sokszor minimálisnak tűnő — egymásutánjában. Itt lehet az alkotás, a teremtés, az adaptáció kis változatokon keresztül teremtésének lehetőségeit megragadni. Ez másként nem megy, mintha évről-évre gyűjtjük a vicceket, anekdotákat, megállapítjuk, hogy egy-egy vice, tréfa, hogyan kapcsolódik II. Vilmoshoz, Horthy-hoz, Hitlerhez, részleteiben hogyan modifikálódik és melyek az átalakulás hullámai. Sajnálatosan egész Európában ezt sehol sem veszik komolyan. Ha magunk között egy viccről megállapítjuk, hogy azt már 1940-ből ismerjük, azért az tudományos vizsgálatra alkalmas. Landmann csodálatos könyve, a *Der jüdische Witz* kitűnő munka, amelyből kiderül, hogy milyen távlatok összekapcsolásával lehet a vice egy-egy típusát vizsgálni. Tetszik-e a folklór egyik-másik képviselőjének vagy nem, előkelő műfajnak tűnik-e vagy nem, ettől függetlenül a vice, a tréfa olyan eleven szóhagyomány, amelynek jövője nagyon hosszú időre biztosítotttnak látszik, legalábbis Magyarországon, de Budapesten feltétlenül.

Olvasom a Kiadói Főigazgatóság Tájékoztatójában, hogy valakinek 70 kötetes kéziratos viccgyűjteménye van. Meg kellene nézni. A Kiadói Főigazgatóság nem vállalkozik kiadására, de archívumunk számára valahogyan meg kellene szerezni, még ha esetleg sok értelmetlen szöveg is van benne, mint általában laikus gyűjteményekben.

Nem beszélek azokról a részletekről, amelyekkel teljesen egyetértek, amelyeken nincs mit vitatkozni. Kovács Ágnesnek szeretném azt mondani, hogy higgye el, éppen azért, mert én nem becsülöm le a katalógus-készítés munkáját — sohasem becsültem le —, szükségesnek tartom 20–30 íves kötetben való előbbi kiadását. A nyelvészek között van olyan, aki nem szótárkészítéssel foglalkozik, hanem a nyelvtudomány más problémáival. Ostoba lenne az, aki a szótárkészítőt lenézné. Mivel a szótárt: a katalógust nélkülözhetetlennek tartom az összehasonlító kutatásoknál és Honti Jánosé elavult, Berze Nagy János gyűjteménye igen sok pontatlanságot tartalmaz, ezért tartom szükségesnek a modern mesekatalógusnak gyors kiadását. Ez semmiképpen sem akadályozza az olyan típusú munkának további füzetekben, kis kötetekben, értelmező monográfiákban való megjelenését, amely Kovács Ágnes szép tervében benne foglaltatik és amelyet több helyen, a kieli konferencián is, finn barátainkkal való megbeszélés során is ismertetett. De meg kell érteni végre, hogy egy modern használható katalógusnak is kezünkben kell lennie. Akármilyen kicsi és fogyatékos az anyagunk — tudnunk kell, hogy szégyenletesen kevés —, Kovács Ágnesnek ezt a munkát minél előbb el kell végeznie. És utána kövessék ezt az egyes részletekre vonatkozó monográfiák, elemzések, azoknak a bővebb summázatoknak az alapján, ahogyan munkáját a szép és nagyralátó tervek szerint elképzei. Szeretném, ha ebben velem egyetértene és főként, ha a magyar népmese-típuskatalógus végre megjelenne.

Kovács Ágnes, Dégh Linda és speciális szempontból Hont Ferenc is hangsúlyozta a gyűjtés fontosságát. Hont Ferenc arra utalt, hogy a sokol-

dalúság, így pl. a hangosfilmezés, a mesemondó vonatkozásában is fontos. Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy az elmélet finomodásával a gyűjtés is mindig finomodott. Nem vagyunk biztosak, hogy ebben a dialektikus kölcsönhatásban mindent tudunk. Valóban szükséges lesz, hogy minél többet gyűjtsünk elméleti elképzeléseink jobbá, pontosabbá, egzaktabbá tételére. De ettől a dialektikus viszonytól majdnem függetlenül a magyar népmese, a magyar monda — de sorolhatnám a többi műfajt is — kutatása szempontjából, ahogyan kiderült, a balladakutatásnál is, önmagában is elsőrendű szempont a gyűjtés. 1949—1955 között a szemünkre vetették, hogy mi a gyűjtés mögé akarjuk elbújtatni az általános ideológiai-elméleti tanulmányok hiányát, nem tesszük le azokat a néprajz asztalára. Helytelenítették, hogy katalógusokat, babona-szótárt szorgalmaztunk. Ez volt az oka annak, hogy megszakadt az Uj Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozat. Letettünk mi elméleti tanulmányokat is az asztalra, de szeretnék hivatkozni a román folklór intézetre. A románok ugyancsak marxista ideológia alapján dolgoztak, mégis elsőrendűen gyűjtésre törekedtek. Nem elsősorban mesék gyűjtésére — ezt is nagymértékben végzik —, hanem népi dallamok, szokásokhoz fűződő dallamok gyűjtésénél csodálatos anyagot szedtek össze.

Az írek is hosszú éveken keresztül csak gyűjtöttek. Aki a Four Syposia kötetét végigtanulmányozza, az tudja, hogy milyen módszerrel, milyen ösztöndíjakkal, milyen szervezet bevonásával dolgoztak és elsőrendűen gyűjtési munkát végeztek. Nagyon határozottan szeretnék utalni arra, hogy az új kutatócsoport folklorista tagjainak is egyik elsőrendű feladata, hogy — nem félretéve az elméleti kérdéseket, nem félretéve a részlettanulmányok, a monográfiák írását — a gyűjtéssel foglalkozzanak. Magunknak és munkatársi hálózatunknak ezt kell szem előtt tartanunk.

Ezen a területen sokkal többet és sokkal szervezettebben kell dolgoznunk, mint eddig tettük. Leszögezem, hogy hamarabb eljutottunk volna az archívumokhoz, ha hamarabb az I. Osztálynál van a magyar néprajz ügye és hamarabb megszülethetett volna a néprajzi akadémiai kutatócsoport is. Most, hogy megvalósult, azt mondom, hogy ne a panaszkodás legyen az első gondunk, hanem a valóságos tervek kijelölése, következetes vérehajtása mindenekelőtt a gyűjtés területén. Ezen a téren elméletileg is előre fogunk menni, mert minden gyűjtő munka nagy elméleti tapasztalással is jár. Ha végignézzük az UMNGY tíz mesekötetét, nyomon követhetjük, hogyan bontakozik ki egyre több elméleti szempont.

Kovács Ágnes és Hont Ferenc említette, hogy a gesztusoknak szignifikáló jelentősége van, Šatkenek, a cseh kutatónak monográfiája ezt a kérdést szemügyre veszi és eredményesen felhasználja. Ezen a téren az első lépés után, Bálint Sándor mesemondójának filmre való felvétele után, többet kell tennünk. Egyetérték Hont Ferenc figyelmeztetésével. Remélem, hogy a színház- és a filmtudomány segít, hogy ezen a téren előbbre jussunk.

Mind a hang-, mind a filmre rögzítés kérdésében a Magyar Rádió és Televízió vezetőségének évekkal ezelőtt kidolgoztunk egy tervezetet. Elég nagy néprajzi filmanyagunk van, de a mai napig sincs rendezve. Ezt is rendezni kellene és azután hozzákezdeni új hang- és filmfelvételekhez, hogy ne a rendezetlenség gazdag zűrzavarát növeljük.

Hont Ferenc felhívta a figyelmet ezen a területen az esztétikai problémákra. Ehhez az előadáson kívül néhány megjegyzést még hozzátesszek. Az a meggyőződésem, hogy filozófiailag is igaznak és valóságosnak tekinthető,

tehát filozófiai kategóriáiban is helyesen definiálható és megragadható az az esztétika, amely ugyanakkor a történetiséget és a társadalmi problémákat sem hagyja figyelmen kívül, s az pedig a szóhagyomány elemzését sem nélkülözheti. Márpedig az esztétikák általában véve csak az úgynevezett kész, fix műalkotások vizsgálatával foglalkoznak, a maguk kategóriáit onnan vonják el. Pedig egy valóságos materialista és dialektikus esztétika nem képzelhető el olyan alkotásterület vizsgálata nélkül, amely hosszú folyamatokban mindig újraszületve, mindig a hagyományostól meghatározva valósítja, újítja meg önmagát.

Nemcsak alkotáslélektanilag nagy jelentőségű ez, de állítom, hogy minden marxista esztétika számára fundamentális jelentősége lenne a folklór-anyagnak, a népi diszító-művészet, színjáték anyagának elmélyült tanulmányozásának. Nagyon elégedettek lehetünk, ha csak mellékmondatban szerepel a folklór alkotása az esztétikában, de akkor is csak úgy, hogy fixált, végleges alkotások, népköltészeti gyűjteményben lerögzített szövegekről van szó.

Honti János tragikusan elhunyt barátunk egyik ifjúkori tanulmányban vetette fel azt a gondolatot, hogy a fixált népköltészet gyűjtése és a valóságos népköltészet között különbség és egyezés is van. Ezeket a vizsgálatokat esztétikusanink figyelmébe kell ajánlanunk.

Lehet, hogy megint bűnt követtem el és filozófiai problémákat vetettem fel a népköltészeti kutatásokkal kapcsolatban. Érdeklődési körömbé tartozónak mindig azt tekintem, hogy olyan elméleti, elvi, módszertani kérdésekkel foglalkozzam, amelyek segítenek a gyakorlati gyűjtő munkában is. Sohasem sajnáltam a hónapokat arra, hogy nehéz szagú paraszti szobában üljek, ceruzával, töltőtollal a kezemben, mert magnónk akkor még nem volt és jegyeztem hónapszámra a meséket. Fiatal munkatársaimnak ajánlom azt, hogy gyűjtőmunka nélkül ne akarjanak dolgozni. Semminemű elméleti munka a valósággal való mindennapi érintkezés nélkül nem igazi elméleti munka, bármilyen szépen hangozzék is, bármennyi lábjegyzet kapcsolódjék is hozzá. A mi tudományunk területén a valóság mindennapi megérintése, tapintása, változásainak módszerünkkel való vizsgálata nélkül sohasem tudunk előremenni. Ezek voltak azok a kérdések, amelyekre úgy éreztem, kötelességem válaszolni, ezek azok a kérdések, amelyek valóságos problémákat takarnak.

SÓTÉR ISTVÁN elnöki zárszava

A néprajzi kutató csoport szerény kezdet ugyan, de a néprajztudománnyal szemben máris jelentkező igények kirajzolják a későbbi intézet körvonalait. Hogy ez miként jöjjön létre? Az a helyes, ha belülről, szervezősen, a fejlődő tudomány alkotó munkájából és az alkotó munka nyomán létrehozott újabb igényekből születik meg a nagyobb intézet. Minden tudománynak ilyen módon kell a maga fontosságát újból és újból bebizonyítania. Minden tudomány valójában újból vizsgálódik és ez jó, mert ha egy tudomány újat tud hozni, fontosat, lényegeset tud adni, ez létének és társadalmi jogosultságának legfőbb bizonyítéka.

Ahhoz, hogy ez az intézet jól dolgozhasson és a néprajztudomány minél eredményesebb legyen, előbb szükség volna az elvi kérdések tisztázására, s ebben ez irányban a mai vita és előadás az első lépést feltétlenül megtette.

Mint irodalomtörténész, nem mernék ezeknek a kérdéseknek a lényegéhez hozzászólni, csak befejezésül hadd említsem meg, hogy Ortutay Gyula elő-

adása és a vita tudományom szempontjából igen sokat adott. Adott tárgyilag is, de ami a legfontosabb, inspirációt is adott és ezért jó a különféle tudományágak egymás mellett élése közös keretben, az I. Osztály keretében.

Ortutay Gyula előadása annyiban volt számomra inspiráló, hogy a néprajztudományban kialakított, általa szinoptikusnak mondott módszernek — amelyet valamennyi tudományágban, a társadalomtudománynak valamennyi területén napirenden levőnek tartok — saját tudományterületéről adódó igazolását nyújtotta. Ez a komplexitás az egyes tudományágak között kialakult metafizikus, merev és feltehetően a XIX. századi német rendszerezésre visszavezethető válaszfalakat lerontja. A különféle tudományágak komplexitásából létrehozható szinoptikus szemléletnek lehetőségei sok termékenyítő gondolatot adnak az irodalomtörténész számára is.

GUNDA BÉLA

A MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Tanulmányomban néhány elvi kérdéssel kívánok foglalkozni s amit fejtegetek, módszertani elmélkedésnek szánom, azzal a feltételezéssel, hogy nézeteim szoros kapcsolatban állanak a magyar néprajz soron levő feladataival.

Mindenekelőtt vegyük fontolóra a néprajz célkitűzéseit. Felfogásom szerint a néprajz a kultúra egy szektorát vizsgálja annak összes vonatkozásaival. A kultúrát, mint dinamikus, szerves egészet fogja fel, amely állandó alakulásban van. Nemcsak *interetnikus*, hanem *intraetnikus* folyamatoknak is ki van téve.

Mivel a kultúrát az ember hozta létre, de a kulturáltság magát az embert is alakítja, formálja s a kultúra a közösség tagjainak az összeműködését feltételezi, — ezért a kultúra kifejezi azokat a rendkívül összetett komplexumokat is, amelyeket *mentalitás*, *magatartás*, *etnikum*, *ethnos* fogalmakkal kívánunk megjelölni. Ezeknek a fogalmaknak azonban centrális helyzetbe való állítása kutatásunk objektumait elszakítja a valóságtól s misztifikálja magát a kultúrát. Nyugati kollégáink hajlamosak arra, hogy ilyen képzeteket állítsanak a néprajzi kutatás előterébe. SPAMER A., akit a német néprajz ma is egyik útmutatójának tekint, azt mondja, hogy a néprajzi kutatás nem a népelet külső kifejezési formáit vizsgálja, hanem azokat a szellemi-lelki erőket, amelyekből minden a magasba tör. A népdal, a szokás, a hitbeli képzetek, a kézzel létrehozott népi alkotások csak külső függvényei a lélek mélyéből való feltörekvéseknek. A népdalnál, a népszokásnál, a népművészetnél a hangsúly nem a dalon, a szokáson, a faragványokon van, hanem csakis a népen. A néprajzi kutatás célja a népit abban a valamiben feltárni, amit ő *Volkhaft*-nak nevez. Tudományunk feladata Spamer A. szerint a népi közösségben élő népi ember szellemi-lelki lényegét és életformáját megismerni. Aláhúzhatjuk azt, hogy az ilyen célkitűzésektől a magyar néprajztudomány mentes maradt. Ha elméleti tételeink itt-ott botladoztak is, a valóságtól nem szakadtunk el. A Spamer-i elvek helyett mi egy másik német tanítást valljuk magunkénak, aki azt mondotta, hogy „az emberek termelik képzeteiket, eszméiket stb., de a tényleges, ténykedő emberek, ahogyan őket termelő-

¹ SPAMER A., Wesen und Aufgaben der Volkskunde. SPAMER A., Die deutsche Volkskunde. I. k. Leipzig, 1934. 3. 1.

erőik és az azoknak megfelelő érintkezés egy meghatározott fejlettsége — fel egészen a legtágabb érintkezési alakulatokig — „feltételezi.”² A Marx — Engels-i megállapítás elegendő ahhoz, hogy ne valami szellemi-lelki szubsztanciáknak tekintsük mindazokat a jelenségeket, amelyekkel akár az etnográfusnak, akár a folkloristának állandóan érintkezésben kell lennie. Természetesen nem tagadjuk, hogy az adott kultúrákban és a kultúra részterületein visszatükröződnek a népi sajátságok s számolnunk kell a hagyomány, a tradíció erejével, irányító szerepével. A hagyomány, a tradíció, a Spamer-i szellemi-lelki erő azonban nem áll felette a termelőerőknek s nem azonos tulajdonságokkal rendelkezik a kultúra életében, fejlődésében. A hagyomány tartalma a kultúrával együtt változik s az ami ma még hagyományos — folyamatosan kiküszöbölődik és új hagyományok teremődnek. A hagyomány fogalmát nem lehet a „megszépítő messzeség” perspektívájából néznünk. A hagyomány, a tradíció az eszmékhez, a szokásokhoz, az anyagi formákhoz, a magatartás megnyilatkozásaihoz való ragaszkodásban testesül meg. A ragaszkodásnak azonban nem azonosak a feltételei: a közösség strukturális tagozódása az egymás mellett élő és az egymásra utalt csoportoknál is a ragaszkodás egységét és azonosságát megbontja s a csoportok megteremtik a maguk külön hagyományait. Ugyanazon közösségen belül sem azonos intenzitással vesznek részt az individuumok a hagyomány fenntartásában. Nem! Mert az individuumok különböző gazdasági, társadalmi miliőbe vannak beágyazva. Számolnunk kell tanultságuk fokával, s azokkal a pszichikai tényezőkkel is, amelyekről magatartásuk nem választható el. Az extrovertált vagy introvertált típus, a hallucinációra való hajlam a hagyomány átadásának különböző lehetőségeit rejtí magába, s ez nyomatékkl megnyilatkozik a néphit, a népköltészet területén. A hagyományt teljes súlyával képviselheti néhány sámán, gyógyítóember, mesemondó vagy egy intézmény vezetői és szervezői, akik tevékenységéhez, magatartásához s az általuk képviselt szabályokhoz mindazok igazodnak, akiknek kapcsolata van ezekkel az individuumokkal. Természetesen nem irányul figyelmünk csak a dalra vagy a lakóházra, hanem az ezekkel kapcsolatos *dinamikus folyamatokra* s a dal helyett a *dalolás*, a ház helyett a *lakás*, az *építkezés* folyamata áll vizsgálataink előterébe, — úgy mint azt WEISS R. kifejtette.³ Az emberi magatartások szempontjából nem a dal, hanem a dalolás, nem a viselet szabásmintája, hanem a módok, *ahogyan viselek és amiért viselek* valamit a primér jelentőségű. De természetesen egy ilyen funkcionális szemlélet is beállítható a genetikus-történeti szemlélet keretébe.

A néprajzi kutatók munkaterülete legnagyobb részben a paraszti kultúrákra terjed ki, — de természetesen nem kizárólagosan. Ez a paraszti

² MARX K.—ENGELS FR., A német ideológia. — Karl Marx és Friedrich Engels művei. III. k. Budapest, 1960. 24. l.

³ WEISS R., Volkskunde der Schweiz. Erlenbach—Zürich, 1946. 33, 87. l.

kultúra csak látszólag viseli magán az autochton fejlődés jellemvonásait. A paraszti kultúra évszázadok folyamán állandó kapcsolatban volt a gondolkodás és fejlődés központjaival s ez a kultúra folyamatosan újratelítődik ezeknek a központoknak a termékeivel. Ha belépünk egy faluba, azonnal látjuk, hogy a kultúra, amelynek a tanulmányozásához hozzákezdünk, rendkívül sokrétű. A különböző jelenségek, intézmények az idő más és más szektorába nyúlnak és tényeket rögzíthetünk, amelyek olyan individuumoktól áramlottak be, akik a szóban forgó falut sohasem látták s akik munkájukat értelmiségi körökben talán messze térben és időben végezték. Gondoljanak csak arra, hogy a görög vagy az arab orvostudomány tanításai — különböző áttételeken át — mint rekedtek meg a mai európai javasasszonyok tudásának leltárában. Minél intenzívebb és minél több forrásból táplálkozó az előbb említett beáramlás, annál inkább részekre tagolható a kultúra, anélkül azonban, hogy megtagadhatnánk tőle a *szerves egész* fogalmát. A mithoszi emlékek együtt élhetnek a középkori prédikációk erkölcsi tanításaival vagy a múlt századi ponyvairodalom részekre hullott elemeivel. Minden kultúrának szüksége van újabb és újabb termékenyítő gondolatokra, eszmékre és az azok nyomán megvalósult cselekedetekre, mert máskülönben megreked és fejlődésképtelenné válik. Nemcsak a háború rombol, hanem az eszmék és a gondolatok hiánya is!

A közösségen belül a kultúra életbentartásának folyamatai, a hagyományozódás menete és az új formák kialakítása nem mindig azonos csoportokhoz kapcsolódik. A gazdaságilag és társadalmilag visszafejlődő csoportok kulturális téren is elvesztik dinamizmusukat, még akkor is, ha időlegesen valamilyen erőt, tekintélyt képviselnek. Tanulságosan bizonyítja ezt VAJKAI A. Szentgál c., 1959-ben megjelent monográfiája, amelyből világosan látjuk egy kismemesi társadalom kultúrájának felbomlását, a kismemesség „elparasztosodását”. Hiába húz választóvonalat a kismemesi utód a beköltözött cselédek, pásztorok és más elemek, valamint maga közé, életformáját nem tudja megőrizni s előbb-utóbb egész gondolkodását, magatartását meg kell változtatnia. A közösségben — ugyanabban az időben — bonyolult funkcionális folyamatok jönnek létre, amelyek a kultúrából is szelektálják azokat az elemeket, amelyek a kismemesi közösséghez tartoztak. Mindezeknek a tudomásulvétele szükségessé teszi azt, hogy *ne csak történeti folyamatokat rekonstruáljunk*, ne csak az események, a jelenségek, a kultúra kisebb vagy nagyobb egységeinek a sorrendjét állapítsuk meg, hanem azoknak a változásoknak az okát is, amelyek ezt a sorrendet létrehozzák. A változások okainak a feltárása olyan általános törvényszerűségek levonására vezethet bennünket, amelyek lehetővé teszik a nagy kulturális egységek funkcionálásának megértését is.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak az eszközöknek, intézményeknek vagy a kultúra egyéb részeinek van meg a sajátos története, hanem

azoknak a folyamatoknak is, amelyeket funkcióknak vagy funkcionálásnak nevezünk, amelyek kifejezik a kultúra különböző összetevőinek, az individuumnak és a közösségnek, a külső miliőnek és a belső pszichikai adottságoknak a kölcsönös viszonyát is. Azonban ez a kölcsönös viszony sem állandó, időben változik, nem lehet kiragadni az időből s függetleníteni a tértől és a társadalomtól, illetve az ezekben végbemenő változásoktól. Ezért jogos vele kapcsolatban is felvetni a történetiség kérdését. A funkció változást is jelent, a változás pedig történelem is. Ezt a nyugati etnológusok jórészt figyelmen kívül hagyják s a funkcionális és történeti szemléletet gyakran szembeállítják egymással. ESKERÖD A. — a nyugati civilizáció tanulmányozásának módszerét fejtegető programértekezésében — azt mondja, hogy senki sem tagadja a történeti tanulmányozás értékét és fontosságát. Ez szükséges, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy fontosabb a nyugat-európai kulturális sémák funkcionális életét és ezeken a kultúrákon belül ható sokféle befolyás egymással való kapcsolatát tanulmányozni, mint a kultúra, a kulturális vonások történetét megismerni.⁴ Úgy hangzik ez a kijelentés, mintha Malinowski Br. mondta volna el. Azután hozzáteszi Eskeröd A., hogy a történeti vonások tanulmányozása az etnológia feladata s minden mást a funkcionális vagy társadalmi antropológia tanulmányoz. Az európai etnológia számára nemcsak az szükséges, hogy történeti vagy régészeti tudomány legyen, hanem az is, hogy fejlessze az élő kultúra funkciójának a vizsgálatát és megállapítson bizonyos magatartási formákat. A kultúra tanulmányozásának az ilyen igénye minden valószínűség szerint nagyon jó lehetőséget nyújt a modern társadalom problémáinak a megvilágításához is. Eskeröd A. azután úgy fogalmazza meg a feladatot, hogy a népi társadalmi séma (*pattern*) és a modern nyugati civilizáció sémája közötti feszültségek a tanulmányozás legfontosabb feladatai.⁵

A mi társadalmunkra vonatkozóan a feladat kijelölésének ezt a módját nem vállalhatjuk. A szocializmus építésének korszakában a népi kultúra és a modern civilizáció eredményeinek alkalmazása terén a nyugatival azonos feszültség nem keletkezhet. De természetesen népi kultúránkban vannak alkalmazkodási folyamatok, számolnunk kell a belső acculturációval, intra-etnikus folyamatokkal, amelyek a gazdasági és társadalmi átformálódáson nyugszanak. Az átformálódás eredménye, az új magatartás, mentalitás kialakulása természetesen érinti már a közgazdaságtant, a szociológia és más tudományok területét is. Amikor azonban olyan kérdéseket vizsgálunk, hogy a közösség szóbeli hagyományai, szokásai miképpen adják át a helyüket az irodalomnak, a fonó mesehallgató közössége miképpen alakul át olvasó individuumokká, amikor azt kutatjuk, hogy milyen mennyiségi és minőségi

⁴ ESKERÖD A., *Folk Society and Western Civilization. A Suggestion to the Study of European Folk Cultures.* Folk-liv, XVII—XVIII. Stockholm, 1953—1954. 59. l.

⁵ ESKERÖD A., i. m. 59. l.

viszonyban van egymással a szóbeli hagyomány és a könyv s ezt a mennyiségi és minőségi viszonyt mi idézi elő, akkor olyan kérdéseket vetünk fel, amely kérdések az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályában helyet foglaló tudományokat, az irodalomtörténetet, a zenetudományt, a nyelvtudományt közvetlenül érdeklik és érintik. Az ilyen belső acculturációs folyamatoknak a csatornái rendkívül sokfélék. Elsősorban a gazdasági felemelkedés és a társadalmi kiegyensúlyozottság az, amely hozzájárul a belső acculturáció folyamatainak pozitív jellegű kibontakozásához. Nagy szerepe van ezen a téren az ún. közvetítő rétegeknek, akiknek munkája, társadalmi tevékenysége már kívül esik a paraszti közösségen, de akár lokálisan, akár rokonsági kapcsolataik révén még nem szakadtak el a falutól.⁶ Ezeknek a közvetítő rétegeknek az ideológiai magatartása, tanultsága, szemlélete nagymértékben hozzájárul az acculturációs változások meggyorsulásához. A közvetítő rétegek hozzájárulnak a kulturális átformálódás tartalmi részéhez is. Nem utolsósorban a közvetítő rétegek lazítják fel a hagyományos kulturális elemek közötti kapcsolatokat. A közvetítő rétegek a magatartásukkal, eszméikkel, mintegy állandóan „bombázzák” a kultúra hagyományos részét s hozzájárulnak a kulturális elemek, intézmények és viselkedési formák közötti szerves kapcsolat felbomlásához. Ezt a szerves kapcsolatot a néprajz már igen korán észrevette, felismerte. TYLOR E. B. *tapadásnak, adhéziónak* nevezte,⁷ de az európai néprajz mindmáig nem foglalkozott a jelentőségével.

A kultúra egészében — amely maga funkcionális egység — vannak kisebb és nagyobb funkcionális egységek, amelyek különböző történeti múlttal rendelkeznek. Ilyen funkcionális egység a nagycsalád. Ha figyelmesen áttanulmányozzuk MORVAY J. Asszonyok a nagycsaládban c. munkáját, akkor azt látjuk, hogy egy olyan gazdasági és társadalmi organizmusról van szó, amely a magatartás, a viselkedési módok különböző formáit hozta létre. A nagycsalád nemcsak „konzerváló műhelye” a szokásoknak, a tulajdonjogi viszonyoknak, hanem meghatározza az emberi kapcsolatok kialakulását, csoportok és nemek egymáshoz való viszonyát. Mindezek a néprajzi kutatót izgalmas területek felé vezetik. A feltárt jelenségekkel kapcsolatban azonban feltétlenül fel kell vetnünk a *mennyiség* kérdését. A nagycsaládot jellemző jelenségek egy olyan statisztikai jellegű megragadására és rögzítésére gondolok, amelyek kifejezik a valóságot vagy legalábbis megközelítenek egy társadalmi szempontból még funkcionáló valóságot. Az etnológusnak éles határvonalat kell húznia a mind kisebb hatósugárral rendelkező, de a történeti alakulás rekonstruálása szempontjából igen jelentős reliktumok s egy organizmus életét a mindenkori jelenben befolyásoló jelenségek között.

⁶ FÉL E., Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Budapest, 1941. 2. 1.

⁷ TYLOR E. B., On a Method of Investigating the Development of Institutions. Applied to Laws of Marriage and Descent. Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. XVIII. London, 1889. 245—269. 1.

A nagycsaládot jellemző elemek háztartásonként (családonként) való számbavétele s az elemeket fenntartó gazdasági tényezők vizsgálata rávilágít ennek az intézménynek a falu, az etnikai csoport életében való jelentőségére. Megismerhetjük azt, hogy milyen téren marad fenn legtovább a hagyomány s hol jelentkeznek a társadalmi, a kulturális fejlődés hullámai. Amikor leírom a Keleti Kárpátok mérgező halászatát s elmondom, hogy ott a *Verbascum*-és az *Euphorbia*-félékkel, valamint más növényekkel mérgezik a halat, különböző részmegfigyeléseket, a gazdasági tevékenység mozaikjait vonom össze s azok alapján egy archaikus állapotot rekonstruálok. De eredményeim még nem fejezik ki a tevékenység intenzitását. Mindezekben túlmenően meg kell vizsgálnom azt is, hogy a mérgezőhalászat vagy a családszervezet egy-egy jelensége még milyen más jelenségekkel jár együtt. Az etnológus egyik feladata, hogy minél hiánytalanabban feltárja a történetileg és funkcionálisan összetartozó elemet. A korrelációk megismerése, feltárása közelebb visz a kulturális egységek megállapításához. Meg kell mondanom, hogy a gondolat, amit itt felvettem — nem új. Már TYLOR E. B. foglalkozott a kérdéssel és kidolgozta korrelációs statisztikai módszerét. A kultúrák fejlődéstörténetét vizsgálva azt látjuk, hogy az elemek, a jelenségek kapcsolatban vannak egymással, egyik a másikat feltételezi. Ha két, három vagy n jelenség többször fordul elő egy kulturális egységben, mint ahogyan az a valószínűségszámítás eredményéből következik, akkor a jelenségek adhéziós viszonyban vannak egymással s ez az adhéziós viszony történeti, pszichikai stb. kapcsolatokat, okokat feltételez.⁸ A kultúrelemek egy egymásra utalt egységet alkotnak, valahogyan úgy, mint a növényzeti formáció elemei. A Tylor-i példára gondolva a házassági rendszerek kapcsolatban vannak és feltételezik a rokonsági, a leszármazási rendszert és még sok egyebet. A nagycsaládban, amennyiben az még organikus egység, egyik megnyilatkozáshoz tapad a másik. A legidősebb asszony jogi helyzete meghatározza a menyecskék munkakörét, viselkedésmódját, kötelességét stb., a csűrös rendszerrel munkamódok és eszközök járnak együtt. Ennek figyelembevételével a kultúrán belül különböző, összetartozó elemkomplexumokat vehetünk észre, amelyekből felépül a kultúra. Nem az elemek, hanem az elemkomplexumok a kultúra tulajdonképpeni építőkövei s a komplexumokon belül az elemek korrelációban vannak egymással. Ha az elemek és a komplexumok egymáshoz való viszonya megszűnik s felbomlik az az adhézió, amelyről Tylor E. B. beszél, akkor a kultúra egész szerkezetében, összetételében minőségi változás következik be. Ezért a kultúra — amint már ezt SPENCER H. óta annyian hangsúlyozzák — nem addicionálás útján létrehozott egység s nem fejezhető ki egy ilyen matematikai formulával: $E_1 + E_2 + E_3 + \dots + E_n = C$. Kultúrelem önmagában, elszigetelten tulajdonképpen csak a múzeumi raktárakban és a kiállítási szekrényekben található.

⁸ TYLOR E. B., i. m. 245. skk. 1.

Néhány mondattal előbb azt fejtegettem, hogy a korrelációk vizsgálata, megállapítása közelebb visz bennünket a kulturális egységek megállapításához. A kulturális egységek területileg is rögzíthetők. Balassa I. közelmúltban megjelent kitűnő könyvéből (BALASSA I., *A magyar kukorica*, Budapest, 1960) azt látjuk, hogy a magyar kukorica művelésének, eszközeinek, felhasználásának sajátos területei vannak. A két szembetűnő terület a Dunántúl és Erdély. A két terület nemcsak a tárgyi anyagban, a munkamódokban különül el egymástól, hanem a terminológiában is. A kukorica művelésének a két jellegzetes területe nem fedi az etnikai határokat s ugyanaz a jelenség olyan különböző csoportoknál fordul elő, amely csoportokat mi etnikai csoportoknak szoktuk nevezni.

A probléma a kulturális területek, a kulturális areák kérdéséhez vezet el bennünket. A probléma felvetése egy észak-amerikai etnológus, WISSLER C. nevéhez fűződik.⁹ Kutatásainak azonban európai talajon alig van visszhangja. Nyilvánvalóan azért, mert a művelődéstörténeti etnológia kultúrkörelmélete erősen befolyásolta az etnológusokat. Európai kollégáink Wissler C.-től és követőitől függetlenül is újabban erősen hajlanak a „műveltségi területek” körvonalainak és tartalmának rögzítéséhez. Az újabban megjelent Szibériai néprajzi atlasz bizonyítja, hogy a szovjet etnográfusok elismerik a műveltségi zónák jogosságát.¹⁰ GAVAZZI M. egy tanulságos írásában vázolta a Balkán-félsziget műveltségi területeit, amely területek távolról sem esnek össze az etnikai, a nemzetiségi határokkal. Gavazzi M. beszél keleti dunai, trák, rhodopei, moravai, kelet-alpesi stb. műveltségi területekről. Tizenegy kulturális területet különböztet meg a Balkánon: pl. a rhodopei terület jellemzője a nagycsaládrendszer, a teherhordó állatok sorában a ló, szamár, öszvér és a tevé alkalmazása s ugyanekkor a szekér hiánya, a *saja*-nak nevezett rövid, elől nyitott női kabát, a hitvilágban a miszticizmusra való hajlam, a templomromok, források, ikonok tisztelete, a népzene terén a duda nagy szerepe stb.¹¹ A finn kulturális areák hasonló jellemzésével foglalkozott VILKUNA K. s úttörőek ezen a téren ERIXON S. és KRÜGER FR. munkái.¹² A kulturális területek elve lappang BÁTKY Zs.-nak a magyar háztípusokról írt tanulmányaiban is. Nem kívánok itt a részletek tárgyalásába bocsátkozni, csupán azt rögzítem le, hogy házvidékeink lényegében fedik azokat a területeket, amelyek a mezőgazdasági művelés, a viselet egy-egy jellegzetes övezetének felelnek meg. Műveltségi területeink körvonalai azonban csak akkor rajzolhatók meg,

⁹ WISSLER C., *The American Indian*. New York, 1917.

¹⁰ LEVIN M. G.—ПОТАПОВ, Л. П., *Istoriko-etnografičeskij atlas Sibiri*. Moszkva—Leningrád, 1961.

¹¹ GAVAZZI M., *Die kulturgeographische Gliederung Südost-Europas*. Südostforschungen, XV. k. München, 1958. 5—21. l.

¹² ERIXON S., *Svenska kulturgränser och kulturprovinser*. Stockholm, 1946. — KRÜGER FR., *Geographie des traditions populaires en France*. Mendoza, 1950. — VILKUNA K., *Geographical Areas of Finnish Peasant Culture (Suomi. A General Handbook on the Geography of Finland)*. Helsinki, 1951.

ha már rendelkezésünkre áll a Magyar Néprajzi Atlasz anyaga a megfelelő interpretációkkal együtt. Hangsúlyozom azt, hogy ez az anyag nemcsak a statikus geográfiai szemlélet igényét elégíti ki, hanem hozzájárul a kultúra 'szerkezetéből' adódó dinamikus folyamatok feltárására is. ▲

De nem kívánok elébe vágni a Magyar Néprajzi Atlasz mondanivalójának. Inkább a kulturális területek (areák) elvi problémáit igyekszem vázolni. A kulturális területek meghatározásának egyik célja, hogy bemutassuk miképpen maradtak meg az emberi műveltség egységei a tér dimenziójában. Maga a kulturális area, övezet, terület az az egység, ahol hasonló kultúrát találunk. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Ha részleteiben vizsgáljuk a kultúrát, akkor azt látjuk, hogy elemeik és elemkomplexumaik különböző elterjedést mutatnak. Feltétlenül észrevehető az elemek és elemkomplexumok bizonyos pontokon való koncentrálódása, amely pontokon az elemek legnagyobb száma megtalálható, de emellett az elemeknek és elemkomplexumoknak a társadalmi egységekre jellemző kvantitása is van. A társadalmi egységek magukon viselik az adott kultúra minden jellemző sajátosságát. Természetesen csak abban az esetben, ha a társadalmi egységek (pl. család) azonos gazdasági körülmények között élnek. Két egymás mellett fekvő s azonos történeti múlttal rendelkező falu szegény parasztságának házai közelebb állanak egymáshoz, mint ugyanabban a faluban a szegény és gazdag paraszt lakóháza. Erről a kulturális areák elméletének kidolgozói elfelejtkeznek. Egyelőre csak a tér dimenziójában gondolkozva, — van a kulturális területnek egy centrális része, amely a legvilágosabban megkülönbözteti a kultúra típusát más kultúrák jellegzetességeitől. A centrális rész megállapításához az szükséges, hogy világosan lássuk az egyes elemek elterjedését. WISSLER C. Észak-Amerikával kapcsolatban a centrális részek megállapításához olyan kulturális vonások elterjedését vizsgálta meg, mint a szállítás módzatai, a textilfélek és a kerámia típusai, a kő- és a fémmunka, a társadalmi intézmények, a mitológia elemei stb. Az elemek elterjedését természetesen pozitív és negatív szempontból kell értékelnünk. Nemcsak az jellemző, ami megvan, hanem az is ami hiányzik, de a másik övezetben még funkcionál. A negatív és pozitív vonásokat különösképpen tekintetbe kell vennünk akkor, ha elhagyjuk a kulturális övezet centrumát és az övezet határait kutatjuk.¹³ A centrumban összefutó elemeknek a súlya természetesen nem egyenlő értékű és azok száma a különböző kulturális területeken eltérő mennyiségű. Igen gyakran egyetlen jelenség, elemkomplexum kifejezi a kulturális terület stílusát, jellegét. Ilyen uralkodó elemkomplexum Kelet-Afrikában az állattartás, amely meghatározza az ember rangját. A bálák között minden embernek van egy ökre, amelyet kedvenc állataként kezel, ez az állat a kunyhójában alszik, a gazdája nevére szólítja. Amikor az ember meghal, az állata bőre lesz a halotti leple, húsából halotti tortáknak stb. Az

¹³ HERSKOVITS J. M., Cultural Anthropology. New York, 1955. 405. l.

állat fontosságát illusztrálja, hogy bizonyos fajta tehén vagy ökör színének az elnevezésére negyvenféle terminológiát is használnak.¹⁴ Hasonló uralkodó elemkomplexumnak kell tartanunk a pásztorkodást a XIX. sz. közepén a mi Alföldünk egyes részein is. Akkor, amikor egy kulturális terület centrális részéről beszélünk, meg kell látnunk azt, hogy a központtól távolodva az elemek száma, jellege megváltozik. Új elemek jelennek meg, amelyek keverednek a centrális rész elemeivel, de az utóbbiak részben vagy egészben ki is küszöbölődhetnek. A kulturális terület tehát a centrális rész mellett peremi részekből, marginális területekből is áll. A marginális területeken a kultúra a szomszédos övezetektől még megkülönböztethető, de ezek a marginális részek átmeneti övezeteknek is felfoghatók. A kulturális elemek és komplexumaik megoszlása, a centrális és marginális részeken az elemek mennyiségi, funkcionális és formai tulajdonságainak azonossága, intenzitása természetesen függ a gazdasági és társadalmi struktúrától. Minél homogénebb a társadalom, annál inkább jellegzetesebb a kulturális területek centrális része. A kulturális areák vizsgálata lényegében analitikus módszer, a kultúra különálló részeivel foglalkozik, pedig a kultúrák a természetben egészekként jelentkeznek és ezeket az egészeket nem lehet teljesen megismerni elemeknek a regionális vizsgálatával. A kulturális területeken belül az egyes elemek és elemkomplexumok a fejlődés maximumát, a növekedés csúcspontját rendszerint egyidejűleg éri el, ami tulajdonképpen a részek funkcionális kapcsolatának a világos bizonyítéka. A kultúrareák észak-amerikai teoretikusai — elsősorban KROEBER A. L. — ide vonatkozóan több európai példát is említene —, de nem a népi kultúrák területéről. Kroeber A. L. az V. századi Athénra hivatkozik, amikor az anyagi gazdaság, a képzőművészetek, a dráma, a filozófia egyszerre éri el csúcspontjukat.¹⁵ A tétel igazolására azonban nem szükséges ilyen messzire mennünk. Az elemek egy ilyen kicsúcsosodása jelentkezik a századforduló táján a Sárköz és Kalotaszeg kultúrájában, akár a viseletet, akár az építkezést, akár a művészi fafaragást vagy a kerámia fejlettségét nézzük. Ezzel távolról sem akarom azt mondani, hogy Kalotaszeg vagy Sárköz jól elhatárolható kulturális területnek fogható fel, — ez lehetséges, de a kérdést ebből a szempontból meg kell vizsgálni. Viszont népi kultúránknak a fejlődése az általános etnológiának a kulturális csúcspontokra vonatkozó elvi megállapítását feltétlenül igazolja.

A kulturális csúcspontok (az etnológiai irodalomban climax néven is ismeretes ez a fogalom) szerves kapcsolatban vannak a kulturális areákkal, de az etnológusok az előbbire nem igen fektettek súlyt, mert aránylag időhöz nem köthető adatokkal dolgoztak. Mindamellet azonban megállapítható, hogy a kulturális centrumok a tetőzés regionális kifejeződései, s ennek a

¹⁴ HERSKOVITS J. M., i. m. 406. l.

¹⁵ KROEBER A. L., *Cultural and Natural Areas of Native North America*. Berkeley—Los Angeles, 1947. 5. l.

tetőzésnek az időbeli megnyilvánulása a kulturális csúcspont.¹⁶ A centrum is és a csúcspont is a kultúra alakulásában az intenzitás kifejeződése és a peremi vagy a marginális zónákkal kapcsolatban az integrálódás magasabb fokát jelzi. Egy kulturális területen belül a kultúra alakulására a legnagyobb befolyást a centrális részek alkotják. A centrumnak bizonyos kisugárzó hatása van, a centrumhoz a távolabbi részek alkalmazkodnak. A kulturális centrum a magatartásnak, a stílusnak, az adott időben mindig a legjellemzőbb kifejezője.

A kulturális területek vizsgálatánál nem felejtkezhetünk el arról, hogy a kultúrát egyének hordozzák. Az egyéni teljesítményeknél a tehetség mértéke a döntő. Olyan egyéni teljesítmények, mint a kiváló faragóművész termékei, a kitűnő mesemondó meséi, a javasasszony gyógyító tudománya, nem mindig esnek össze a centrumokkal és a csúcspontokkal. Legalábbis elméletileg ezt feltételezhetjük. Azonban azt is meg kell látnunk, hogy a tehetség kibontakozásához szükség van a társadalmi „környezet” igényére is. Az egyéni képességek elsorvadnak vagy más irányba terelődnek, ha a közösségben nincs meg az igény ahhoz, hogy az individuális hajlamok a közösség magatartását is kifejező formát kapjanak. Ezért virágzott a dunántúli faragóművészet a múlt század végén a legjobban. Virágzásához szükséges volt egy olyan magatartás kialakulása, amely igényelte a művészkedésnek ezt a formáját és stílusát. Ez a pásztorművészet tehát az előbb elvileg fejtegetett kulturális csúcspontnak az egyik összetevője, regionálisan pedig a kulturális területek centrumának lényeges eleme. Távolról sem tagadom, hogy ma nincsenek kiváló faragók, de termékeik funkcionálisan már nem függenek össze az élő nép magatartásával. Ha különböző népi művészek alkotásai a hagyományban is gyökereznek, alkotásaik a népművészeti boltok igényét és nem közösségük szükségletét elégítik ki. Alkotásaik egy antagonizmus kifejezői. Ők javában égetik a fekete cserepet vagy súlykot faragnak, de falujuk népe már alumínium edényeket és mosógépet használ.

És ezzel a példával tulajdonképpen visszatértem a tanulmányom elején fejtegetett gondolatokhoz, a belső acculturációs kérdések tanulmányozásának a fontosságához. A kulturális areák felbomlanak, változnak. Az Ormányság, a Sárköz, a karancsalji palócok fogalmát az uránváros, Dunaújváros, Salgótarján fogalma váltja fel, ami egyrészt arra kötelezi a néprajzot, hogy a múlt tanulmányozásával kapcsolatban a súlyát növelje, a jelenben végbemenő átalakulások tanulmányozása során pedig azt igazolja, hogy nemcsak a folyómedrek alakulnak és alakíthatók át, hanem az emberi magatartás formája is, új ideálok és stílusok bontakoznak ki népi kultúránkban, amelyek szocialista átalakulásunk szerves részei, s így szerves része a magyar tudománynak az a munka is, amit ennek az új magatartásnak a tanulmányozása terén a néprajzi kutatók végeznek.

¹⁶ KROEBER A. L., i. m. 5. l.

VITA

BODROGI TIBOR

Gunda Béla számos elméleti és módszertani problémát felvető előadásában olyan kérdésekkel foglalkozott, melyek túlmutatnak a szorosabban vett magyar etnográfiai vizsgálatok körén és általános etnológiai jelentőségűek. A hazai néprajzi anyagnak ilyenfajta szemlélete igen termékenynek bizonyulhat, hiszen nem kétséges, hogy az egyes jelenségeknek az általánosan érvényessel való összevetése a megismerés egy magasabb síkján a konkrét jobb megértéséhez és értelmezéséhez vezet el. Korreferátumomban az előadásnak egy olyan problémafelvetésére kívánok reflektálni, mely véleményem szerint nemcsak magyar vagy általános etnológiai érdekű, hanem egyúttal egyetemes történettudományi probléma is. Gunda Béla E. B. TYLOR adhéziós teóriáját ismertetve felveti a korrelációs vizsgálatok, ill. a korrelációs táblázatok statisztikai értékelésének szerepét a kulturális egységek megállapításában. Nézetünk szerint a korrelációs problematika vizsgálatában olyan lehetőségek is rejlenek, melyek túlmutatnak a kulturális egységek megállapításának körén és már az evolúció folyamatának alapvető kérdéseit feszegetik.

TYLOR a kérdéssel 1888-ban, az Anthropological Institute of Great Britain and Ireland előtt tartott előadásában, kifejezetten az evolúció kutatásának oldaláról foglalkozott. A kérdés felvetését főleg az indokolta, hogy az etnológia számára nem állott olyan módszer rendelkezésre, mellyel exact törvényszerűségeket állapíthatott volna meg. TYLOR véleménye az volt, hogy „the development of institutions may be investigated on a basis of tabulation and classification” és ezzel szabályszerű kapcsolódások, egyes társadalmi intézmények közötti szűkszerű viszonyulások, korrelációk tárhatók fel. A módszer illusztrálására TYLOR a házasság és a leszármazás szabályait választotta, „collecting the evidence found among between three and four hundred peoples, ranging from insignificant savage hordes to great cultured nations”. A szabályozás megfelelő szimbólumokkal jelzett módjait táblázatban rendezte el, „so as to ascertain what may be called the *adhesions* of each custom, showing which peoples have the same custom, and what other customs accompany it or lie apart from it”. A táblázatból adódó kapcsolódások vizsgálatával jutott el TYLOR pl. ahhoz a megállapításhoz, hogy „the cross-cousin marriage, as it may be called, must be the direct result of the simplest form of exogamy, where a population is divided into two classes or sections with the law that a man who belongs to Class A can only take a wife of Class B”.¹

A probléma további és elmélyedőbb vizsgálata azonban hamarosan lekerült a napirendről, F. Boasék támadása és ennek nyomán Európában s Amerikában az evolucionizmus háttérbe szorulása más kérdések felé terelte a kutatók figyelmét. Az utóbbi két évtizedben azonban világszerte az evolúciós teória renaissance-a figyelhető meg, nemcsak a végeredményben következetesen, bár a legutóbbi időkig eléggé mechanikusan evolucionista szovjet társadalomtudományokban, hanem eléggé meglepő módon az észak-amerikai etnológiában is. Érdeemes ennek a „neoevolucionizmusnak” egy-két problémájával röviden foglalkoznunk. A hangulat megváltozását már BR. MALINOWSK 1944-es

¹ E. B. TYLOR: *On a Method of Investigating the Development of Institutions; Applied to Laws of Marriage and Descent*. The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. 1889 (XVIII) 245—272. l.

posthumus munkájának sorai mutatják,² hasonlóan nyilatkozik egyetemi tankönyvében a szerzőpár R. L. BEALS és H. HOIJER³, s idézhetjük a washingtoni Antropológiai Társaság Darwin emlékének, ill. az „Origin of Species” centennáriumának szentelt ülészaka, ill. kiadványa megállapításait is.⁴

Korántsem állíthatjuk azonban, hogy az evolúció elvének egyre általánosabbá váló elfogadásával az evolúció lényege is tisztázódott volna. Mindenekelőtt az evolúció és történelem viszonyát, evolúció és progresszió kapcsolatát illetően folytak heves viták. Néhányan, mint A. R. RADCLIFFE-BROWN⁵ és G. P. MURDOCK⁶ az evolúciót a formai, strukturális változással azonosítják és úgy vélik, hogy az evolúciós folyamatnak két kritériuma van: 1. az organizmusok mennyiségi szaporodása és 2. az organikus strukturák komplexitásának növekedése. A progresszió vonatkozásában találkozunk olyan nézettel, hogy a progresszió filozófiai probléma s az etnológus számára csak a változási folyamat rögzítése, nem pedig ennek értékelése lehet feladat s olyan véleménnyel, hogy a technológia vonalán van ugyan progresszió, de ezt nem követi nyomon a társadalomszervezet s a szellemi kultúra hasonlóan progresszív változása, ill. ebben a változási folyamatban progresszió exact módszerekkel nem állapítható meg. Ugyanakkor L. A. WHITE, R. LINTON és mások úgy vélik, hogy „we may speak properly of progress in cultural development not only in the sense of more recent forms in the successive series but also in terms of higher und better”.⁷

A történelem és az evolúció viszonyával különösen L. A. WHITE foglalkozott. A közös vonást abban látja, hogy mindkettő időbeli sorozatokkal foglalkozik. A történelem azonban időben és térben egyedüli, nem ismétlődő eseményeket vizsgál, míg az evolúció tértől és időtől függetlenül foglalkozik az események bizonyos osztályainak időbeli-formai-funkcionális vizsgálatával. Ezek szerint pl. a gőzgépet illetően beszélhetünk a gőzgép *történetéről*, mely magában foglalja mindazokat az egyszeri eseményeket, melyek formai változatokat eredményeztek és beszélhetünk a gőzgép *evolúciójáról*, melynek vizsgálatakor elvonatkoztatunk a konkrét történéstől s azokat a mechanikai változtatásokat, javításokat helyezzük szerves sorrendbe, melyek a gőzgép legmodernebb formájához vezettek. Kétségtelen, hogy egy ilyenfajta absztrakció jogosult, mivel a lényegtelenről elvonatkoztatva a lényegesre tereli a figyelmet. Eddigi ismereteink azonban arra mutatnak, hogy az evolúció a történelemben megy végbe és feladatunk nem annyira a konkrét történésektől elvonatkoztatott evolúció felvázolása, mint inkább a történeti folyamatban meglevő fejlő-

² „Az evolucionizmus ma nem nagyon divatos. Ennek ellenére legfontosabb feltevései nem csupán érvényesek, de nélkülözhetetlenek mind a terepen dolgozó, mind az elmélettel foglalkozó kutató számára ... A 'fokozatok' koncepciója ugyanúgy érvényes, mint az eredet ... Az evolúciós analízis általános elve megmarad.” *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill (USA), 1944. 16—17. l.

³ Lásd *An Introduction to Anthropology*. New York, 1956. 607 l.

⁴ „Ha a részleteket illetően van is véleményeltérés, általánosan elfogadták, hogy az evolúció elmélete fontos pozitív erő lehet a jövőbeni kutatás új területeinek feltárásában.” *Evolution and Anthropology: A Centennial Appraisal*. The Anthropological Society of Washington. Washington, 1959. VII. l.

⁵ *On Social Structure*. Journal of the Royal Anthropological Society, 1940.

⁶ *Social Structure*. New York, 1949.

⁷ L. A. WHITE: *Evolutionary Stages, Progress, and the Evaluation of Cultures*. Southwestern Journal of Anthropology, 1947 (III).

R. LINTON: *The Tree of Culture*. New York, 1956.

désnek a kimutatása. Ennek megfelelően tehát példánknaál maradva a gőzgép történetének és mechanikai evolúciójának megismerése után a gőzgép *fejlődés-történetét* kell megrajzolnunk.

Hasonlóan válaszolhatunk a történelem—evolúció—progresszió probléma felvetésére is. A progresszió nem szubjektív megítélés, hanem a történelemben meglevő tendencia s ha az evolúció kritériumának a természetfölötti uralom fokának növekedését tartjuk, akkor az egész emberi történelem fejlődés-menete a jobbulásról, az improvement felé való kimutatható törekvésről tanúskodik. Végeredményben tehát csak az analízis érdekében választható külön a három kategória, egyébként egyetlen folyamat egységében kell szemlél-nünk őket.

Míg nagy vonalakban az emberiség eddigi fejlődésmenete világosan áll előttünk, további probléma a részletek megismerése különösen a társadalmi fejlődés korai szakaszaiban. Általában nem vitatják ugyan, hogy a fejlődést meghatározó tényezőt a technológia változásaiban kell keresnünk, mégis sokan kétségesnek tartják, hogy a technológiai (termelési) változások a társadalom és a szellemi kultúra területén szükségszerű változásokkal járnak. Pontosabban: a technológiának és a termelési szervezetnek a kapcsolódása a változási folyamat során kevéssé vitatott, míg az egyéb társadalmi intézményeknek, továbbá pedig a vallásnak, művészetnek, erkölcsnek, szokásoknak stb. hasonló korrelációs változása már nem látszik ennyire világosnak. Úgy véljük, az evolúció vizsgálatának ez a területe az, ahol a korrelációs táblázatoknak elsőrendű szerepe van.

Gazdasági—társadalmi összefüggések megállapítására vállalkozott 1930-ban HOBHOUSE, WHEELER és GINSBERG, 600 törzs és nép anyaga alapján keresve korrelációt hét gazdasági fokozat és 58 társadalmi—politikai intézmény között.⁸ Újabban, 1957-ben G. P. MURDOCK 365 társadalom anyagát rendszerezte és 15 gazdasági és társadalmi jelenségesoport -- közöttük 4 a termeléssel állott összefüggésben — korrelációját igyekezett megállapítani.⁹ Az értékelés az ún. Yule-féle kapcsolási formulával történt, négy érték egymáshoz való viszonyításával.

A módszer jelentősége azonnal szembetűnik, ha konkrét példán mutatjuk be, nevezetesen a matriarchátus—patriarchátus elsődlegességének a problémáján. Köztudott, hogy hosszú időn keresztül, főleg a morgani család- és rokonságfejlődési teória alapjaira támaszkodva, az ún. matriarchátus elsődlegessége a marxista őstörténelemben és etnográfiaiban vitán felül állott. Ha azonban nem a rokonsági terminológiáknak meglehetősen dialektikátlan értelmezéséből indulunk ki, hanem azt a módszert választjuk, hogy a technológiailag a fejlődés legmélyebb ismert szintjein álló zsákmányoló, mezolitikus-neolitikus technológiájú csoportok társadalmi intézményeit hasonlítjuk össze egymással, akkor kitűnik, hogy a megvizsgált 65 társadalomból 12-nél patrilineáris, 3-nál matrilineáris intézmények vannak, 50-nél pedig bilaterális rokonsági intézmények, tehát lényegében olyanok, amelyekkel az ún. civilizált társadalmaknál is találkozunk. A pásztorkodó társadalmak esetében a megvizsgált 44 csoportnál 37-nél patrilineáris, 1-nél matrilineáris, 6-nál pedig bilaterális intézmények vannak. Vizsgálatunkat a termelési szint szempontjából közbeeső földművelőkre is kiterjesztve azt látjuk, hogy itt a matrilineáris és a patrilineáris intézmények

⁸ *The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples*. London, 1930.

⁹ *World Ethnographic Sample*. American Anthropologist, 1957 (LIX) 664—687.

nagyjából arányosan oszlanak el. Mindebből ebben a vonatkozásban már bizonyos fejlődési tendencia is kiolvasható. Ha nem is ebben a vonatkozásban, de a gyneocratia és az androkratia, tehát az anyajog és az apajog vonatkozásában J. I. SZEMENOV ugyancsak módosítást javasol a Voproszi Filozofii 1959. évfolyamában megjelent tanulmányában, megállapítva, hogy a nemzeti társadalom első szakaszaiban a férfiak és a nők egyenjogúak, s a nők többségével csak bizonyos történeti körülmények között találkozunk olyan csoportoknál, melyeknek fejlődése speciális irányba haladt.

Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a módszer eddigi kidolgozásában és felhasználásában hibátlan lenne. Az alapvető probléma taxonómiai jellegű s ez elsősorban a termelési rendszer s a szellemi kultúra vonatkozásában jelentkezik, míg a társadalmi jelenségek osztályozását kielégítőnek tarthatjuk. G. P. MURDOCK említett táblázatát véve alapul ugyanis nyilvánvaló, hogy a determinánsként felvett termelési rendszer finomabb tagolására van szükség, mivel a Murdock által alkalmazott eljárás, mely a földművelést egyetlen kategóriának veszi s nem tagolja, téves következtetésekre adhat alkalmat. Ugyanakkor számításba kell venni a természeti környezetből adódó módosító feltételeket is, mert ha nem így teszünk, akkor a neolitikus technológiájú, de fejlett államszervezetben élő polinéziaiak alacsonyabb szintre kerülnének, mint a vaseszközökkel rendelkező, gyűjtögető-zsákmányoló pigmeusok. Ezért helyesnek látszik az az R. H. LOWIE¹⁰ vagy F. EGGAN¹¹ által javasolt módszer, mely szerint genetikusan rokon vagy kulturálisan hasonló csoportok anyagát kell összehasonlítani egy bizonyos földrajzi területen belül s az így adódó közös vonásokat kell egy másik terület hasonló eljárással kiértékelt anyagával összevetni. Elmondhatjuk, hogy az ilyen típusú vizsgálatok egyre szaporodnak; KWANG-CHIH CHANG a neolitikus szakasz társadalmi csoportosulásait hasonlítja össze egymással,¹² STEWARD és társai az öntözéses földművelésen alapuló civilizációkat vizsgálják¹³ stb., hogy csak néhány tanulmányt említsünk az egyre gazdagodó nemzetközi irodalomból.

Egy másik és a most említetttnél nehezebben megoldható probléma az egyes társadalmi intézmények tartalmát illetően jelentkezik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy azonos formájú, struktúrájú társadalmi intézmények más és más tartalmat hordozhatnak s ennek figyelmen kívül hagyása torzíthatja a vizsgálatból kirajzolódó képet. A monogám kiscsaládot választva példaként, nyilvánvaló, hogy az egyező struktúrájú pigmeus kiscsalád és a modern yankee kiscsalád nem értékelhető azonosan, helyezhető közös kategóriába s mivel a családformák variációs skálája igen szűk, szükséges, hogy a struktúra jelzése mellett a tartalom valamilyen indexét is kialakítsuk.

Minden eddigi korrelációs vizsgálat az emberi életnek két nagy területe, a termelés-anyagi kultúra és a társadalmi intézmények között igyekezett összefüggéseket megállapítani, a tudatformák idáig kívül maradtak a vizsgálat körén. Az itt adódó problémák elsősorban taxonómiaiak, mind ez ideig ugyanis

¹⁰ *Social Organization*. New York, 1959. Chapter 3. *Laws of Evolution*.

¹¹ *Social Anthropology and the Method of Controlled Comparison*. American Anthropology, 1954 (LVI) 743—763.

¹² *Study of the Neolithic Social Grouping : Examples from the New World*. American Anthropologist, 1958 (LX) 298—334.

¹³ *Irrigation Civilizations : A Comparative Study*. Social Science Monographs, I. Washington, 1960.

nem sikerült kielégítően rendszerezni sem a vallási képzeteket, sem a művészeti tevékenység, szellemi élet stb. egyes területeit. Úgy hisszük, itt is a tartalmi oldalra kell különösen figyelemmel lennünk, mivel a vallási élet egyes képzetei, közöttük pl. a lélekhit, a termelés legkülönbözőbb szintjein, a paleolitikumtól napjainkig megtalálhatók s ugyanez más képzetekről is megállapítható. Itt első lépésként az ún. Religionsmuster kidolgozása segíthet, mivel a C. A. SCHMITZ által javasolt módszerrel lehetővé válik, hogy a szorosabban vett vallási képzeteken kívül a világnézet egyéb meghatározó tényezőit is számításba vegyük.¹⁴ Még ennél is nehezebb a művészet kérdése, az etikáról nem is beszélve. Elégé általános az a meggyőződés, hogy pl. a művészetre általában nem alkalmazhatók a fejlődést vizsgáló módszerek, eltekintve bizonyos technikai (ideértve a szemléletmódot is) részletektől, mivel az esztétikai értékelésben a paleolitikus sziklafestmények, az afrikai bronzszobrok és az európai festészet alkotásai egyenlő esztétikai értékskálán jelentkezhetnek. A szűkebben vett esztétikai értékelést illetően egyes alkotások esetében ez a felfogás helyes is lehet, úgy véljük azonban, hogy a művészet *egész* területét vizsgálva módunkban áll az evolúciót itt is regisztrálnunk. A fejlődés a kultúrának ezen a területén ugyanis a műfaji szélesedésen túlmenően elsősorban abban jelentkezik, hogy a megismerés fejlettebb fokain a művészet is adekváltabban, pontosabban tükrözi az életet s mint a megismerés esztétikai formája, világosabban, átfogóbban tár fel összefüggéseket.

Visszatérve kiindulópontunkra, megállapíthatjuk: Gunda Béla előadása egyebek között az adhézió, korreláció problematikájának bemutatásával tudományunk valóban időszerű problémáját vetette fel s úgy véljük, hasznosnak bizonyulhat, ha vizsgálatainkat az evolúció kérdései irányában is kiszélesítjük. Befejezésül hadd idézzük ebben a vonatkozásban TYLOR máig is érvényes szavait: „A fejlődés elve az a fontos princípium, melyhez minden tudósnak tartania kell magát, ha az a szándéka, hogy megértse azt a világot, melyben él, vagy azokat az idöket, melyeket az emberiség maga mögött hagyott”.

BARABÁS JENŐ

Mint Bodrogi Tibor is jelezte, nehéz feladat olyan bonyolult problémákhoz hozzászólni, mint amilyeneket Gunda Béla előadása feszegetett. Nyilvánvalóan hosszú évek során lezajló vitáknak kell majd több részletkérdést tisztázni. Ezért most csak két fő kérdéshez szeretnék hozzászólni.

Ortutay Gyula délelőtti előadásában éppúgy, mint Gunda Béla mostani előadásában érdekes módon tükröződött a néprajz történeti és szociológiai irányzatának viszonya. Nagyon öröndetes, hogy két egymástól független és eléggé más témakörben mozgó előadás mindegyike azt az elvet szegezte le, hogy a két irányzatot nem szabad egymással szembeállítani, hanem a kettő közötti kapcsolatot kell hangsúlyozni és erősíteni.

Gunda Béla előadásában a szociológiai irányzat erősítésére irányuló tendencia volt megfigyelhető, ami érthető is, hiszen az etnográfiai kutatásnak nálunk talán éppen a történeti vonala az erősebb és kevésbé kultivált a szociológiai irány, a szociológiai tények figyelembevétele. Azt hiszem, hogy a két előadással összefüggésben ezt öröndetes tényként állapíthatjuk meg.

¹⁴ *Historische Probleme in Nordost-Neuguinea*. Studien zur Kulturkunde, Bd. XVI. Wiesbaden, 1960.

Az előadásban részletezőbben tárgyalt problémák közül én is a kapcsolódások kérdésére szeretnék kitérni, amely Bodrogi Tibor hozzászólásának is gerincét jelentette. Valóban döntő az a kérdés, hogy a jelenségek korrelációja, egymással való összefonódása és rendszere, miképpen jelentkezik. Az amerikai kutatásban évtizedek óta kulcsponthi kérdés, és a legjelentősebb kutatók lényegében e kérdés körül vitáznak.

Nos, ebből az előadásból leszűrhetjük azt, hogy ez a vita meglehetősen terméketlen és nem sok eredményre vezetett. Gunda Béla idézte a kapcsolódási rendszer gyakran feltételezett szisztémáját és sematikus ábráját is elénk vetítette. Azt mutatja ez a séma, hogy formák kapcsolódnak formákhoz, mert a vizsgálat tárgyát képező elemek vagy komplexusok túlnyomó többségükben kulturális formák. Itt van talán az egész amerikai irányzat tévedésének a gyökere, amikor a formák viszonyulásából — mindegy, hogy jelenségeknek vagy jelenség-komplexusoknak a viszonyulásából — igyekszik a társadalom mozgástörvényeit megállapítani és leszűrni. Az itt felrajzolt viszonyuláshoz hozzátartozik egy még lényegesebb viszonyulás, nevezetesen a tartalomnak és a formának a viszonya. Nemcsak formai elemek kapcsolódnak tehát formai elemekhez és befolyásolják egymást, hanem minden formai elem szorosan kapcsolódik a tartalmi elemekhez is. Nemcsak az eke formája, hanem az is, hogy ki birtokolja az ekét, meghatározója tehát az egész kapcsolódási rendszernek és az egész viszonyulásnak ugyanúgy, mint maga a formai kérdés. Ezt néhány magyar példával is jól meg lehet világítani. Említhetném a sárközi viselet példáját, amelyet a sárközi társadalomban kialakult eléggé speciális magatartások szabályoznak. Azok is, de mellettük ott van a lecsapolással megváltozott termelői tevékenység. Az alföldi építkezési mód, a nyílt tűzhelyes formának egyes változatai, az alföldi extenzív földművelés sajátos vonásai mind jól levezethetők a helyi termelési adottságokból, s nemcsak a formák kapcsolódásából magyarázandók.

Az a probléma, amelyet Gunda Béla felvetett, hogy az amerikai kutatók javaslatai vagy gondolatai Európában viszonylag kevésbé találnak visszhangot, itt érintkezik a mi kérdésünkkel. Az európai országokban tudniillik minden kapcsolódás sokkal bonyolultabban jelentkezik, mint az osztály nélküli társadalmakban. A forma és a tartalom viszonya itt sokkal hangsúlyosabb s egyben bonyolultabb és így nagyobb nehézségek merülnek fel a formák kapcsolódási sémáinak alkalmazása tekintetében.

Helyes, ha ezekkel a problémákkal foglalkozunk és vita közben jutunk majd el bizonyos tisztázáshoz. Arra azonban mindenesetre ügyelnünk kell, hogy ezek a fogalmak ne maradjanak üres szociológiai sémák, hanem a valóságra építően jussunk el az elemzésig, mert csak így várhatjuk, hogy a társadalom mozgástörvényeinek a tisztázásához a néprajzkutatás is tud érdemleges eredményeket letenni.

GUNDA BÉLA válasza

Tisztelt Hallgatóság! A felvetett kérdésekre eléggé nehéz válaszolnom és a részletekre kitérnem. Néhány probléma azonban mind a két felszólalásból közelről megragadott.

Örülök, hogy Bodrogi Tibor felvetette az evolúció kérdését. Nem tudom, Bodrogi Tibor egyet ért-e velem: az evolucionizmussal kapcsolatban a néprajzon belül kétirányú felfogást látok. Különbséget teszek a természettudo-

mányos evolucionista felfogás és a műveltségi jelenségeket vizsgáló evolucionizmus között. A természettudományos evolúció is érintette tudományunk területét. A múlt század végén, sőt még napjainkban is — nyilvánvalóan Darwin hatására — erősen uralkodott a néprajzban a természettudományos evolúció. Az etnológusok úgy vélték, hogy egyik jelenség a másiból fejlődik, ugyanúgy, ahogyan idők folyamán a sejtéből létrejöttek a magasabbrendű szervezetek. Ennek az evolucionista felfogásnak, mint arra Vajkai A. rámutatott, nálunk Herman Ottó volt a kiváló képviselője. Herman Ottó úgy képzelte el a ház fejlődését, mint a biológiai értelemben vett sejtét. Szerinte kezdetben volt a szárnyék, amelyből nyergestetejű kunyhó lett s ebből fejlődött tovább a ház. Lényegében ilyen evolucionista fejlődés tükröződik Leser Paulnak az ekékről írt nagy munkájában is. Leser Paul elmélete szerint a fejlődési sor elejére a vonóásós tehető, amelyből azután különböző helyen és időben a komplikáltabb formák fejlődtek ki egészen a négyrészes ekéig.

Az ilyen evolúciós elmélet szerintem nem alkalmazható a kultúrjelenségek fejlődésének magyarázatánál. A természettudományos evolúció szellemében dolgozó paleontológus egy geológiai rétegben talált csont alapján rekonstruálni tudja az egész állatot, sőt annak a környezetét is. Még a növényvilágra is következtethet. De ha ugyanabban a rétegben a csont mellett egy használati eszközt találunk, sokkal problematikusabban rekonstruálhatom annak alapján az eszköz használatának más eszközeit, kultúrtárgyait, kultúráját, gondolkodását és magatartását. Amit megtehet a paleontológus vagy a zoológus, nem bizonyos, hogy lehetőséget nyújt az etnológus számára. Természetesen igen gyakran mi is rekonstruálunk, de lehetőségeink korlátozottak.

Az evolucionizmus gondolatát a néprajz területén másképpen kell felfognunk. Nem olyan elméleti sorrendet kell feltételeznünk, amely szerint egyik tárgy, jelenség a másiból alakul, hanem azt kell tekintetbe venni, hogy egyik jelenség a másikat feltételezi. A problémára Thurnwald Richard hívta fel a figyelmet. A mechanikus evolucionista felfogást ki kell küszöbölünk tudományunk területéről. A kulturális jelenségek fejlődése csak akkor haladhat előre, ha adva vannak a társadalmi szükségletek. Társadalmi szükségletek nélkül az előbb említett vonóásós még önmagában nem nyújtott volna lehetőséget az ekék fejlődéséhez.

Nagyon örülök annak, hogy Bodrogi Tibor és Barabás Jenő is felvetették a korrelációs statisztikai vizsgálatok fontosságát. A korrelációs statisztikai vizsgálatoknál azonban feltétlenül tekintetbe kell venni azt, hogy a jelenségek milyen társadalmi környezetben foglalnak helyet. Barabás Jenő az ilyen vizsgálatoknál nemcsak a formákat, hanem a tartalmi problémákat is hangsúlyozta. Bodrogi Tibor a vizsgálatok szélesebb etnológiai perspektívájára is kitért. Én csak azt a gondolatot húznám alá, hogy a jelenségek nem önmagukban, hanem komplexumokban fordulnak elő. Lehetséges, hogy az egymással korrelációban levő jelenségek, elemek egymás közötti viszonya meglazul, az elemek széthullanak, de viszont egyetlen vagy több elemből következtetni tudunk egy nagyobb komplexumra. Ezen a téren viszont sokat tanulhatunk a természettudományoktól, főleg a növénytantól és az állattantól. A botanikusok pl. egyetlen vagy néhány növény nyomán rekonstruálnak ősi vagy korábbi flóratakarókat. Sajnos nekünk, a kultúra kutatóinak, igen nagy nehézségünk van a természettudományokat művelő kollégáinkkal szemben, ti. az, hogy tételeink, eredményeink igazolásához nem rendelkezünk a kísérletek lehetőségével!

SÖTÉR ISTVÁN elnöki zárszava

Gunda Béla előadása, Bodrogi Tibor elméleti igényű korreferátuma, Barabás Jenő hozzászólása, majd Gunda Béla válasza mind arról győzhetett meg bennünket, hogy a néprajz azok közé a tudományok közé tartozik, amelyek a maguk elméleti kérdéseit a legkomolyabban veszik és igen nagy szellemi erőt fordítanak az elméleti kérdések megoldására.

Ortutay Gyula előadását, az azt követő vitát, valamint Gunda Béla előadását és a vitát egymással összevetve azt kell látnunk, hogy a néprajzi tudománynak mind a két aspektusa teljes gazdagságában kibontakozott előttünk. Megismerhettük mind a két aspektusnak elméleti kérdéseit és a metódussal, a további fejlődéssel kapcsolatos összes elképzeléseit. Ez a hallgatót arra a gondolatra bírhatja, hogy a néprajztudomány elméleti kérdéseit nem volna érdemes akár további vitában, akár valamilyen publikációs formában, tanulmánykötet, vagy több tanulmányból álló sorozat formájában, de úgy, ahogyan most felmerültek, tovább vitatni.

Visszatekintve az egész ülészakra, azt kell mondanom, hogy az irodalomtudományban a két világháború közötti kérdések felvetése — amelyek azért voltak fontosak, mivel a napjainkban ható irányzatok, akár irodalmi, akár zenei, akár képzőművészeti irányzatok értékelése, minősége, minősítése függ a két világháború közé tartozó folyamatoktól —, majd pedig Klaniczay Tibor nagy elvi perspektívákat nyitó előadása olyan gondolati akkorddal zárult, amely számos, eddig vitatott, a közvéleményben meglehetősen bizonytalanul élő kérdésnek tisztázását teszi lehetővé. A nacionalizmussal, a szocialista haza fogalmával, a nemzeti ideológiával összefüggő vita, Molnár Erik előadása után, éppen azzal, hogy nem jutott nyugvópontra, mint ahogy egyelőre nem is juthat: megindított egy olyan kutatási, gondolkodási, eszmélési folyamatot, amely a legkülönbözőbb ideológiai tudományokban — a történetírásban épp úgy, mint az irodalomtörténetben, a néprajzban épp úgy, mint a zenetörténetben, a népzene kutatásban, a filozófiában és így tovább — az egyik legfontosabb mai ideológiai kérdésnek kidolgozását, megvilágítását teszi lehetővé.

Tisztelt Osztálygyűlés! Azt hiszem, hogy két olyan tudományágunk kérdéseit tűztük napirendre ezen az ülészakon, amelyeknek valamilyen aktualitásuk van a szocialista tudományos, kulturális életben, a művelődési forradalomban, a szocializmus ideológiai életében. Úgy hiszem, hogy a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálynak ez a kezdeményezése, ebben a formában, főleg azért figyelemre méltó és említésre érdemes, mert olyan tanulságokat alakít ki, amelyekből egyéb társadalomtudományok is meríthetnek.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY VEZETŐSÉGÉNEK BESZÁMOLOJA AZ 1962. ÉVBEN VÉGZETT MUNKÁRÓL

SÖTÉR ISTVÁN OSZTÁLYTITKÁRI REFERÁTUMA

Az osztálytitkári beszámoló tárgyi részét idén írásban küldtük meg az osztály tagjainak és az érdekelteknek s ezért az osztálytitkári beszámoló most csak területünk elvi kérdéseivel foglalkozik.

Az osztályvezetőség munkájáról jellemzőképp megemlíthetem, hogy továbbra is a feladatok megosztására törekedtünk, tehát arra, hogy a feladatokból kollektív módon az osztályvezetőség tagjai is kivegyék részüket. Az osztályvezetőség arra törekedett, hogy az osztály tagjaival több ízben, osztályüléseken cserélhessen gondolatokat. Ezek az osztályülések, bár egyelőre nem tartottak rendszeresen, mégis igen eredményesek voltak. Az osztályvezetőség havonta rendszeresen tartott ülései ugyanis nem egy adminisztratív feladat ellátásával voltak megterhelve s emellett az osztály életében mutatkozó szükségletek, kezdeményezések felszínre hozatalában az osztályülések nyújtották a legjobb lehetőséget. Ezeken az osztályüléseken mindig élénk vita alakult ki, az osztály tagjainak túlnyomó többsége kezdeményezően vett részt a kérdések megbeszélésében. Különösen eredményesnek tekinthetjük a VIII. Kongresszus irányelveit megvitató osztályülést, melyen az egyetemi oktatás, az utánpótlás, a tudósképzés, valamint az akadémiai tudományterületek munkájának fontos problémái merültek fel. Osztályüléseink egyikén került szóba a Nagyszótár kérdése is, melynek továbbviteléről még a későbbiekben, ugyancsak osztályülésen fogunk beszámolni.

Az osztályvezetőség hetente rendszeresen tájékoztatást nyújtott az osztály tagjainak a területükön végbemenő fontosabb eseményekről. Ez a tájékoztató is azt a célt szolgálta, hogy az osztály tagjait intenzívebben vonjuk be a titkárságot foglalkoztató problémákba.

Minden olyan esztendő, amikor valamely tudományterület számára intézetet szervezhetünk, eredményesnek tekinthető. Ilyen értelemben lehetünk elégedettek az 1961-es évvel, midőn a Bartók Archivumot létrehoztuk. Legutóbbi közgyűlésünk óta megvalósult a Néprajzi Kutató Csoport felállítása.

Az osztály területéhez tartozó általánosabb feladatok megoldásában az egyik legfontosabb a Magyar Irodalomtörténeti Társaság új szervezetének felállítása volt. Ez a rendezés nemcsak szervezeti, de elvi tekintetben is új-

szerűnek tekinthető. A modern filológia művelését ugyanis az Akadémia tanszéki keretek között képzei el, és nem kétséges, hogy e tudományterületek számára ezek a keretek a legalkalmasabbak. Egyelőre nem látszott megvalósíthatónak, hogy az Irodalomtörténeti Intézet egyik osztályaként világ-irodalmi munkaközösség alakuljon ki. Olyan egység, melyben egy-egy irodalmat csupán egyetlen szakember képviselhet, intézeti keretek között nem bizonyult életképesnek. Kíváncsú, hogy a jövőben is tanszéki keretek között fejlődjön a modern filológiai kutatás mindaddig, amíg esetleg intézeti keretet lehet teremteni számára. Éppen ezért volt fontos az Irodalomtörténeti Társaság modern filológiai osztályának létrehozása, mely első ízben koordinálhatja ennek a területnek kutatásait és koncentrálhatja az erőket a modern filológia leginkább időszerű kérdéseinek megoldására.

Az Akadémia Modern Filológiai Bizottsága fontos elvi kérdésekre terjesztette ki figyelmét és remélhetjük, hogy mind a Bizottság, mind a Társaság közreműködésével a modern filológia munkálatai, feladatai mind súlyban, mind jelentőségben növekedni fognak. A modern filológiai munkálatoknak új irányt és távlatot nyitott az összehasonlító studiumok újbóli fellendülése. Erről a kérdésről az októberben tartott Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia kapcsán még szólni kívánok. Az összehasonlító irodalomtörténeti munkák bázisául szolgálnak majd az újonnan létrehozott összehasonlító irodalomtörténeti munkabizottság, az Irodalomtörténeti Intézet összehasonlító csoportja, és ebbe a munkakörbe kapcsolódnak bele a modern filológiai tanszékek, a Modern Filológiai Bizottság és az Irodalomtörténeti Társaság osztálya is.

Osztályunk munkájának gerincét azok a fontos kezdeményezések adták meg, melyek az MSZMP VIII. Kongresszusának irányelveiben és határozataiban nyertek megfogalmazást. Ezek a kezdeményezések kerülnek most megvalósításra abban az eszmei offenzívában, melyet Pártunk hirdetett meg s mely osztályunkra is komoly feladatokat hárít. Kétségtelen, hogy az elkövetkező időszakban osztályunkon meg fog növekedni az ideológiai munka súlya, s az egész magyar tudományra háruló eszmei feladatok megoldásában az I. osztálynak fontos szerepet kell vállalnia. Ez az osztálytitkári beszámoló a kongresszusi irányelvek és határozatok megvalósításának, valamint a meghirdetett eszmei offenzívának szemszögéből fogja most áttekinteni az egyes tudományterületeket és kívánja meghatározni az előttünk álló feladatokat. Munkánk csak akkor lehet eredményes, ha az újonnan felmerülő feladatok és célok elérése érdekében a korábbi kezdeményezéseket is felhasználjuk. Sok kár származik abból, ha az újonnan jelentkező feladatok érdekében korábban megkezdett munkákat abbahagyunk, megfelelkezünk róluk, szüneteltetjük őket. Arra kell tehát törekednünk, hogy az új célok eléréséhez használjuk fel korábbi erőfeszítéseink eredményét és így kerüljük el erőink szétaprózódását. A beszámoló három kérdést kíván tárgyalni:

1. Megpróbálja felmérni, hogy eddigi munkánkat miként hasznosíthatjuk az új célok elérése érdekében.

2. Megjelöli, hogy milyen szervezési feladatokat kell megoldanunk annak érdekében, hogy intézeteink, tanszéki kutató állásaink, egész osztályunk munkáját az eszmei offenzívára koncentrálhassuk, és

3. már most kijelöljük azokat a legfontosabb feladatokat, melyeket Pártunk eszmei offenzívája osztályunkra, intézeteinkre, kutatóinkra, egész tudós gárdánkra hárít.

*

Az eszmei offenzíva sikerét előmozdíthatja Akadémiánk elmúlt évekbeli legfontosabb kezdeményezése: a távlati tervezés. Ha ennek rendszerét, az új célokat szemünk előtt tartva fejlesztjük tovább, ha a koordináló bizottságok nem feledkeznek meg arról, hogy egyes tudományterületek munkája csak akkor lesz eredményes, ha a kutatási tervek hosszú távlatra is az új ideológiai feladatokhoz igazodnak, akkor Akadémiánk életének ez a fontos kezdeményezése elősegítheti a VIII. Kongresszus óta felmerült feladatok megvalósítását. A tervezés legfőbb irányítóinak azonban gondolniok kell arra, hogy a kongresszusi határozatokban megjelölt feladatok nem járhatnak együtt afféle kampánymunkával. Ahhoz, hogy a szocializmus építése során felmerült ideológiai kérdéseket megnyugtatóan tisztázhassuk akár az irodalom, a művészetek, akár az egyéb társadalomtudományok területén, hosszú évekre kiterjedő tervszerű munkára van szükségünk. A távlati tervezést tehát nem kell ugyan gyökeresen átalakítanunk, de a koordináló bizottságoknak és az egyes intézetekben végbemenő munkának hosszú esztendőkre kell az új feladatok szolgáltatásban állniok. Ki kell tehát használnunk a koordináló bizottságokat az eszmei offenzíva érdekében és előtérbe kell hoznunk azokat az ideológiai feladatokat, melyek a VIII. Kongresszus óta kerültek felszínre. A koordináló bizottságok vezetőinek kezdeményezéseket kell tenniök e célok érdekében.

Mindez szükségképp előtérbe állítja a társadalomtudományi munkát, ami viszont mind az Akadémia vezetőségét, mind Kormányunk és Pártunk vezetőit arra kell figyelmeztessen, hogy a társadalomtudományi munka élénkítésére, segítésére, problémáinak megoldására, feltételeinek és körülményeinek megerősítésére múlhatatlanul szükség van. A távlati tervezésben és az anyagi feltételek megteremtésében az eddiginél sokkalta nagyobb mértékben kell tehát számolni a társadalomtudományok szerepével, jelentőségével. Maga az egész eszmei offenzíva meg sem valósulhat a társadalomtudományok hathatós közreműködése nélkül. De maguknak a társadalomtudományoknak is át kell érezniök a reájuk váró feladatok nagyságát és az egyes akadémiai intézeteknek mintegy át kell idomulniok arra a célra, hogy az eszmei offenzíva előbbrevitelének fontos bázisai lehessenek.

Komoly erőfeszítések történtek a múltban a tudományos munka komplexitásának megvalósítására. Ezek a korábbi erőfeszítések most új sürgető

értelmet nyernek az előttünk álló ideológiai feladatok világosságánál. Többször hangoztattuk már, hogy intézeteink között szorosabb együttműködésnek kell létrejönnie és az eddiginél intenzívebben kell együtt dolgoznunk a II. osztállyal, valamint az osztályhoz tartozó intézetekkel. Mind a Filozófiai-, mind a Történettudományi-, mind az Állam- és Jogtudományi Intézet olyan kérdésekkel foglalkoznak, melyek rokonok a mi osztályunk ideológiai feladataival is. Ez utóbbiak tehát sürgetőbbé teszik korábbi kezdeményezésünket a komplex tudományos munka kialakítására, s a tudományok közé emelt korábbi válaszfalak meglazítására. Bizonyos biztató kezdeményezések történtek is már e téren, de még korántsem lehetünk megelégedve az eddigi eredményekkel. A kezdeményezések sorában meg kell említeni a Bartók Archivumot, mely a két világháború közötti korszak irányzatainak megvilágítása érdekében az Irodalomtörténeti Intézettel kezdett közös munkába. Megemlíthetem, hogy bizonyos előkészítő lépések már történtek a nyelvtudomány és az irodalomtudomány közös munkálatainak kialakítására is a stilisztika területén. A folklór tudósai bekapcsolódtak az összehasonlító irodalomtörténeti munkába és a Néprajzi Kutatócsoport felállításától azt várjuk, hogy szoros együttműködés jöjjön létre irodalom- és néprajztudomány között, hiszen népköltészet és műköltészet viszonyának kérdése ma is megoldatlan még, s az irodalmi népiesség népköltészeti indítékának kérdéseit még távolról sem oldottuk meg.

A korábbi kezdeményezések közül a kongresszusi határozatok fényénél nyernek új jelentőséget a szocialista országok akadémiai között kialakítandó nemzetközi együttműködés problémái is.

A tavalyi osztálytitkári beszámoló már rámutatott arra, hogy bizonyos feladatokat ma már csak a szocialista országok akadémiai kutató intézetei közötti együttműködésben oldhatunk meg. Mindannyiunk számára világos, hogy a szocialista országok gazdasági életének koordinálásával párhuzamosan szükség van a műszaki és természettudományos kutatómunka koordinálására is. De nem kevésbé fontos az ideológiai, a társadalomtudományi kutató- és alkotómunka koordinálása. Ennek rendszere csak hosszú évek koncentrált munkájával alakulhat ki, de ezt a munkát nem lehet soká halasztanunk már és legalább próbaképp egyes tudományterületeken meg kell kezdenünk az együttműködést. A klasszika-filológia területén például ilyen együttműködésre már eddig is szép példák születtek meg. Felmerült tavaly a finn-ugrisztika területén a szocialista országok tudományos együttműködésének gondolata. Azóta ugyan jelentős előrehaladás nem történt e téren, de reméljük, hogy a felmerült gondolatot az akadémiai közti tárgyalások továbbszövik majd és minél hamarabb létrejön a finn-ugrisztika művelésének nemzetközi rendszere, súlyponttal feltehetően Magyarországon. Ideológiai szempontból különösen fontos a szocialista akadémiai irodalomtörténeti intézetei közt kialakítandó kapcsolat. Első lépés volt ez irányban a tavaly októberi Budapesti Konferencia,

melynek határozatai bizonyos közös feladatok elvégzését javasolták a szocialista országok akadémiáinak.

Mindez ugyancsak hathatósan járulna hozzá eszmei offenzívánk sikeréhez.

*

A második kérdéskörre áttérve meg kell mondanom, hogy a társadalomtudományok előtt álló új ideológiai feladatok megoldása az egyes intézetekben, kutatási területeken igen fontos szervezési kérdések elvégzését feltételezi. Ezek a szervezési feladatok összefüggnek az egyes tudományterületek elvi kérdéseivel, s mind az elvi kérdések tisztázását, mind a szervezés megvalósítását össze kell kapcsolnunk egymással. Csak megfelelő szervezési és anyagi feltételek biztosítása révén tudjuk ideológiai feladatainkat megvalósítani.

Első és legfontosabb feladatunknak kell tekintenünk mindazoknak a tudományágaknak intézeti vagy kutatócsoporti megerősítését, melyek az ideológiai offenzívában részt vehetnek. Az intézetek távlati fejlesztési terve már megjelölte azokat az akadémiai kutatóműhelyeket, melyekkel a jövőben az eddiginél is többet kell foglalkoznunk. A megvalósítás során a távlati intézeti fejlesztési terveket az ideológiai offenzíva igényei szerint kell kezelnünk. Körülményeink folytán erőnket elsősorban az Ókortörténeti Kutatócsoport kifejlesztésére és megerősítésére kell majd fordítanunk, hiszen erre fontos feladatok várhatnak a vallástörténeti kutatások terén. De felmerült már annak szükségessége is, hogy bizonyos, eddig az akadémiai munkában részt nem vevő művészeti területekre is kiterjesszük tudományos kutatótevékenységünket. Elsősorban a színház- és a filmtudományra gondolok. Ezek a tudományágak jelenleg minisztériumi kutatóintézetekben műveltetnek és a művelődéspolitikára számára nyújtanak fontos segítséget. Az eszmei offenzíva azt is jelenti, hogy a társadalomtudományok aktív és folyamatos segítséget nyújtanak a kongresszusi határozatokat megvalósító általános kulturális politikának. Ez a segítség csak oly módon lehet eredményes, ha megalapozott tudományos munka áll háttérben. Kulturális életünknek fontos területe mind a színház-, mind a filmtudomány és ezért foglalkoznunk kell azzal a gondolattal, hogy az ilyen intézetekben folyó tudományos munkát akadémiai irányítás alá vegyük. Bizonyos előkészítő tárgyalások már megindultak ebben a vonatkozásban. Annak feltételeként, hogy e tudományterületeket akadémiai irányítás alá vehessük, elsősorban a megfelelő kutatói gárda meglétét kell tekintenünk. Ha kellő felkészültségű és esetleg tudományos képesítésű kutatókkal rendelkeznek ezek az intézetek, nagyjából ugyanolyan módon lehetne őket irányítanunk, mint az egyetemi tanszékek mellé szervezett kutatócsoportokat. Semmi esetre sem gondolhatunk az egész intézet irányítására, hiszen mind a Színház-, mind a Filmtudományi Intézet minisztériumi feladatokat is el kell lásson. De foglalkozhatunk egyes osztályok vagy csoportok

akadémiai ellenőrzés alá vonásával, ha azoknak tagjai megfelelő tudományos képesítéssel rendelkeznek. Ezeknek az intézeteknek tudományos tervét később felállítandó tudományos tanácsok ellenőrzése alá lehetne vonni és fel lehetne állítani egy akadémiai színház- és filmtudományi bizottságot, mely az intézetekben folyó akadémiai jellegű munkát ellenőrizné, koordinálná, irányítaná és kezdeményezné.

Összszakadémiai vonatkozásban is állandó problémát jelent a minisztériumi és az akadémiai kutatás koordinálása. A társadalomtudományok területén és a mi osztályunk vonatkozásában ezek a kérdések még nem éleződtek ki, de máris meg kell tennünk minden szervezeti lépést annak érdekében, hogy az eszmei offenzíva feltételeit az Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium együttműködésében valamiképp kialakítsuk. Ideológiai céljainkat csak a két fontos intézmény munkájának koordinálásával érhetjük el. Ilyen koordinálás hiánya, a feladatok megkettőzése vagy épp az egymás ellenében folyó munka sokat árthat az ideológiai offenzívának. Területünkön különösen a zene- és irodalomtudomány nyújthat fontos segítséget a minisztériumi művelődéspolitikának. Mind az Irodalomtörténeti Intézet, mind a Bartók Archivum részt vett eddig is fontos művelődéspolitikai kérdések megvitatásában, megoldásában. De az együttműködést az eddiginél szorosabbá, intézményszerűbbé kell tennünk.

Mindez természetesen szoros együttműködést tételez fel a tudományos intézetek és a művészeti szövetségek között is. Elmondhatom, hogy az Írószövetség és az Irodalomtörténeti Intézet munkája szorosabbá vált és ebben komoly érdemei vannak az Írószövetség vezetőségének, különösen Darvas Józsefnek, az Írószövetség elnökének. Bizonyára tovább fejlődnek a Bartók Archivum és a Zeneművészeti Szövetség közös munkájának feltételei is.

Más jellegű, de az előbbinél nem kevésbé fontos kutatási feltételről szeretnék megemlíkezni: intézményeink munkájának korszerű eszközökkel való felszereléséről. Ahhoz, hogy intézeteink legfontosabb ideológiai feladataikat eredményesen láthassák el, szükséges, hogy minél gyorsabban és eredményesebben birkózhassanak meg olyan segéd kutatásokkal, melyek a fő kutatásokhoz nélkülözhetetlenek. Néha egy-egy elvi kérdés tisztázásához eredményes és gyors bibliográfiai munkára van szükségünk. Ez volt a helyzet a népi írók problémájának megoldásánál is, mely a mozgalom egész történetének alapos elemzését feltételezte, ez pedig ismét alapos bibliográfia létrehozásán múlik. Intézeteink jelenleg régimódi eszközökkel látják el feladataikat, s a gépesítés legszerényebb formáival sem rendelkeznek. Nincsenek mikrofilm-leolvasó készülékeink, sokszorosító eszközeink, holott ezekkel hetek munkáját lehetne megtakarítanunk. A bibliográfiai munka szerényebb gépesítésére is gondolnunk kell, megfelelő sokszorosító eszközök beszerzésével. Másféle vonatkozásban, de elengedhetetlenül fontos a nyelvtudomány bizonyos ágazatainak, elsősorban a fonetikának gépesítése. De a szótárszerkesztési munkát is meg

lehetne gyorsítanunk megfelelő gépi berendezések segítségével. Tavalyi közgyűlésünkön a kibernetika szakértői igen érdekes lehetőségeket villantottak fel a kibernetikának a társadalomtudományokban való alkalmazásáról. E vonatkozásban Telegdi Zsigmond kezdeményező, úttörő tevékenységét kell különösen kiemelnünk. Mivel a gépesítés terén a legszerényebb eredményeket sem mutathatjuk fel eddig, igen komolyan kell hangoztatnom annak szükségességét, hogy a jövőben lehetetlen az ilyen jellegű beruházásokról lemondanunk. Elsősorban a Nyelvtudományi Intézet fonetikai laboratóriumát kell korszerű gépi berendezésekkel ellátnunk, de nem kevésbé sürgős az egyes intézetek bibliográfiai, textológiai, szótárszerkesztési munkálatainak ha csak szerény módon való gépesítése is.

Még mindig a második kérdéskörnél maradva meg, szólanom kell az eszmei offenzíva eredményességének egy másfajta előfeltételéről: az intézeti tervezés, az intézeti feladatmegjelölés világos és átgondolt kialakításáról. A tervezőmunka jelenleg megnyugtatónak mondható az Irodalomtörténeti Intézetben és a Bartók Archivumban. Ezek az intézetek kialakították legfontosabb feladataikat és egész tervezési munkájukat ennek megfelelően formálták át. De még mindmáig nem alakult ki megnyugtató módon például a Nyelvtudományi Intézet működési jellege, s az egyes munkákra fordított erő aránya. Az intézeti tervezés régi módja a kollektív és az egyéni munkák kialakításának helyes aránya. Többéves tapasztalat alapján elmondhatjuk, az ilyen arány hiánya komoly fennakadásokat okoz a tervteljesítésben és az intézeti munka eredményességét hátráltathatja. Egyoldalúság akár a kollektív munkák, akár az egyéni tervteljesítések javára, szinte ugyanazzal a káros következménnyel járhat. A megoldás csak az egészséges arány kialakításában rejlik, s ennek mértékét egy-egy tudományterület sajátos helyzete és feladatai szabhatják meg. Nagy kollektív munkák egyoldalú eluralkodása elnyomhatja a kutatást előbbrevívó fontos részfeladatok művelését, — mozaikszerű rész-kutatások eluralkodása pedig lehetetlenné teszi a szintézist. Az Irodalomtörténeti Intézet korábbi esztendeinek tervező munkáját az a hiba jellemezte, hogy az egyes részfeladatok kutatási munkálatai néha aránytalanul elhúzódtak, s emiatt mind messzibb tolódott a szintézis feladatainak megvalósítása. Ezen csak úgy lehetett segíteni, hogy az Irodalomtörténeti Kézikönyv befejezését előbbre hoztuk és ezáltal az Intézet legjobb munkatársait egy nagy kollektív munkába kapcsoltuk bele. A munkatársak a maguk egyéni terveit is tovább kell folytassák a kollektív munka végzése mellett, hisz azokból egy újabb szintézis lehetőségei bontakozhatnak ki. Az ez évben befejezésre kerülő Irodalomtörténeti Kézikönyv lezárása után megkezdjük a magyar kritika és irodalomtörténetírás történetének megírását, ugyancsak kézikönyvszerű formában, kollektív munkával. Mind az egyéni, mind a kollektív munkák szerencsésen tartoznak össze az Intézet XX. századi osztályának azokban a feladataiban, melyek a felszabadulás 20. évfordulójára a legújabb magyar irodalom-

történet két évtizedének teljes áttekintését fogják nyújtani műfajok szerint és az irányzatok, a folyamatok szintézisében is. Emellett az Intézet az előtte álló legfontosabb ideológiai feladatok szerint alakította át tervét, vagyis előtérbe állította a gyakorlati életet, az élő irodalmat leginkább segítő feladatokat. Mindez természetesen nem vezet és nem is vezethet a magyar irodalom korábbi korszakainak elhanyagolásához. Ennek kutatásai az egyéni munkatervekben folynak tovább, de az Intézet a kollektív munkák szorgalmazását tekinti elsőrendű állami feladatnak, jól tudván, hogy ezáltal az egyéni munkák előbbrevitelére is kényszeríti munkatársait.

A Nyelvtudományi Intézet tervezését leginkább az nehezíti meg, hogy nagy kollektív munkák (szótárak, nyelvatlaszok) létrehozására vállalkozott, ami erőinek többségét leköti és így kevés lehetősége marad a nyelvtudomány előtt álló leginkább korszerű feladatok elvégzésére. Halaszthatatlanok a nagy szótári és nyelvatlaszi munkálatok, de nem kevésbé halaszthatatlan az általános nyelvészet művelése is, hisz máskülönben elmaradunk a nemzetközi tudományos élettől. A Nyelvtudományi Intézetnek arra kell tehát törekednie, hogy a nagy kollektív munkák végzése mellett az eddiginél sokkal nagyobb súlyt fektessen az általános nyelvészeti, fonetikai stb. stúdiumokra is. Kétségtelen, hogy ennek a célnak elérésében nehézséget, de segítséget is jelent a Nagyszótár megvalósítása. Ez a minden eddiginél nagyobb méretű és kétségtelenül legfontosabb kollektív munka csak oly módon valósítható meg, hogy ne hátráltassa a nyelvtudomány visszamaradt, fejlesztett területeinek továbbfejlesztését.

Az osztályvezetőség a közgyűlés utáni első osztályülés napirendjére tűzi a Nagyszótár ügyét és ennek érdekében reális tervet kér a nyelvtudománytól, mivel ezt a hatalmas vállalkozást pusztán akadémiai erőből megvalósítani aligha lehet és ahhoz igen komoly kormánysegítséget is kell kérni. Ha a nyelvtudomány reálisan fog tervezni, és az Intézet szervezési lehetőségeit, valamint az esetleges gépesítési feltételeit is figyelembe veszi, bízhatunk abban, hogy a Nagyszótár ügyét kihozhatjuk jelenlegi megrekedtségéből. De ismétlem, a Nagyszótár megvalósítása semmiképp sem járhat együtt azzal, hogy a nyelvtudomány bizonyos, kellőleg nem kifejtett ágazatai újabb elhanyagoltatást szenvedjenek.

Az előttünk álló új ideológiai feladatok megvalósításának egy másik igen fontos feltétele a tudományos utánpótlás biztosítása. E kérdés oroszlanrésze az egyetemi oktatáson múlik, melynek reformja folyamatban van. Sor kerül az aspirantúra reformjára is. A tavalyi közgyűlés kritikailag tette szóvá az egyetemi reform menetét. Bejelenthetem, hogy azóta igen lényeges változás és fejlődés volt ebben a kérdésben. A Művelődésügyi Minisztérium messzemenően bevonta az Akadémiát a reform előkészítésébe, és azt a vitát, mely a tanszékek és az Irodalomtörténeti Intézet munkatársainak bevonásával plenárisan folyt erről a kérdésről, igen eredményesnek és fontos-

nak tekinthetjük, például az irodalomtörténetírás területén. A Művelődésügyi Minisztérium legutóbbi álláspontja az egyetemi irodalomoktatás tantervi megoldásában igen helyesnek mondható és éppen ezért minden reményünk megvan arra, hogy az egyetemi oktatás reformja eredményes lesz, jó irányban halad és az oktatás színvonalának emelkedésével fog együttjárni. Mindez azonban még nem meríti ki a tudományos utánpótlás valamennyi feltételét. Továbbra is fennáll annak a veszélye, hogy az egyetemet végzett legtehetségesebb hallgatóink tudományos fejlődése félbeszakad, még mielőtt aspirantúrára kerülhetnének. Mivel helytelen lenne aspirantúrára már az egyetem elvégzése után jelölni tehetséges fiatalokat, a közbenső időt a gyakornoki rendszer felhasználásával kellene kitölteni. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy a mi osztályunk volt az, mely néhány esztendővel ezelőtt a gyakornoki rendszer bevezetését javasolta. Azóta ez a rendszer bevált és a különböző tudományterületeken eredményesen működik. A tudományos utánpótlás kérdését a gyakornoki rendszer jelentős továbbfejlesztésével kell megvalósítanunk oly módon, hogy szaporítjuk az intézetekben a gyakornoki helyeket, de ilyeneket létesítünk az egyetemi tanszékeken és a művelődéspolitikai különféle intézményeinél (szerkesztőségek, dramaturgiák, rádió stb.) is.

Javasolom tehát, hogy a gyakornoki rendszer kiépítéséről, továbbfejlesztéséről, ellenőrzési rendszerének létrehozásáról a továbbiakban még gondolkodjanak az illetékesek és kíváncsún érzem, hogy osztályunk is ilyen célzatú tervet dolgozzon ki. Tovább kell fejlesztenünk az aspiránsképzés tervszerűségét, céltémákhoz kötöttségét is. Mindinkább előtérbe kerül a különféle ösztöndíjak szaporítása, tervszerű ösztöndíj rendszer kiépítése. Nemzetközi kapcsolataink öröndetes fejlődése sürgeti a nyelvtanulás kifejlesztését is. Sajnos, ezen a téren még mindig nem lehetünk megelégedve az eredményekkel. Sikert csak attól várhatunk, ha legtehetségesebb tudósjelölteinket külföldi ösztöndíjakban részesítjük és ilyen módon egy-egy nagy világnyelv megtanulására őket mintegy rákényszerítjük. Semmiképp sem érezhetjük azonban kielégítőnek a társadalomtudományok részesedését a külföldi ösztöndíjlehetőségekben. A külföldi magyar intézetekbe még mindig nem kerülnek kellő számban olyan fiatal tudósjelöltek, akiknek pedig egy-egy világnyelv megtanulására, egy-egy jelentős állam kulturális életének megismerésére égetően szükségük lenne. Kormányzatunknak foglalkoznia kellene ösztöndíj-rendszerünk és külföldi intézethálózatunk felfrissítésével, átszervezésével is. Mindez maga után vonná a magyar irodalom, nyelv és a magyar kultúra oktatásával foglalkozó külföldi tanszékek, lektorátusok munkájának továbbfejlesztését, ill. ilyen lektorátusok, tanszékek felállítását is. A magyar tudomány eredményeinek, a magyar irodalom, az egész magyar művelődés kérdéseinek megismertetése nemzetközileg ilyen tanszékeken lektorátusokon stb. múlik. Ezek képezik ki ugyanis azokat a szakembereket, akik a magyar nyelv ismeretében a magyar irodalommal, történelemmel, zenével,

népünk egész kulturális hagyományával, örökségével foglalkoznak. Kíváncsok, hogy Akadémiánk közreműködésével mielőbb jöjjön létre a magyar nyelvet, irodalmat stb. oktató külföldi szakemberek valamilyen közös konferenciájára létrejöjjön a kapcsolat velük annak érdekében, hogy tudományunk, kultúránk legújabb eredményeiről is folyamatosan tájékozódást nyerhessenek.

*

Harmadszorra térek át azokra az ideológiai feladatokra, amelyekkel osztályunknak az elkövetkező időben foglalkoznia kell. Különösen az irodalomtudományra várnak ilyen feladatok, annak érdekében, hogy az élő irodalom kérdéseit megnyugtatóan tisztázhassuk és segítséget nyújthassunk a szocialista irodalom továbbfejlődésében. A küszöbön álló kritikusi konferencia bizonyára meg fogja világítani a magyar kritika kérdéseit, de annak érdekében, hogy az irodalom a kritikától kellő segítséget nyerhessen, a jövőben még többet kell foglalkoznunk a kritika történeti és elvi kérdéseivel. Törekednünk kell arra, hogy minél több munkát végezzünk el az Írószövetséggel közösen, de vannak olyan feladatok, amelyeket magunknak kell vállalnunk. Az élő irodalomnak azzal adjuk majd a legfontosabb segítséget, ha folyamatos, tervszerű munkával tisztázzuk az irodalomelmélet legfontosabb kérdéseit, a szocialista realizmus problémáit, a realizmus és más irányzatok elméletét. Az ideológiák békés egymás mellett élésének téves szemléletét csak úgy tudjuk felszámolni, ha történetileg behatóan elemezzük, hogy melyek voltak azok az irányzatok, melyek a szocialista irodalom létrejöttében közreműködtek és amelyeknek szerepük lehet a szocialista realizmus továbbfejlődésében. Nem kétséges, hogy a szorosan vett kritikai realizmuson kívül egyéb irodalmi irányzatok is előkészítették a szocialista irodalmat már a XIX. században és az sem kétséges, hogy a XX. század irányzatai közül mindazok, amelyek haladó, forradalmi, antifasiszta vagy épp szocialista eszmeiséget juttattak kifejezésre, a szocialista realizmus előkészítőiként tekinthetők. A szocialista realizmust tehát szintetikus művészetnek fogjuk fel, melyben a világirodalom valamennyi egészséges, életképes és haladó vívmánya bennfoglaltatik. Az irodalom mineműségét eszmeisége dönti el és a szocialista eszmeiség megléte vagy meg nem léte minősítheti csak a mai irodalom jelenségeit is. Elképzelhető, hogy a szocialista eszmeiség kifejezésére különféle eszközök, technikák, vívmányok és hagyományok használhatók fel. De az is nyilvánvalónak látszik, hogy elképzelhető olyan forma, mely a szocialista eszmeiség, ill. általában az eszmeiség kifejezését nem teszi lehetővé. Ennyiben feltétlenül jogosultsága van a non figuratív művészet elleni fellépésnek — annak fenntartása mellett, hogy a non figuratív művészeteknek is meg lehet a szerepük az iparművészetben, a belső dekorációban, az építészetben stb., vagyis mindazokban a művészeti ágakban, amelyek közvetlen módon nem fejeznek ki vagy nem fejezhetnek ki szocialista eszmeiséget.

Az irodalomelmélet és a kritika feladatainak intenzív művelésére hívott fel bennünket az 1961. novemberi Agit.-Prop. bizottsági állásfoglalás is, mely az Irodalomtörténeti Intézet munkájával foglalkozott. Ez az állásfoglalás szintén megemlíthető azoknak a legfontosabb kezdeményezéseknek sorában, melyek az ideológiai offenzíva jelenlegi feladatkörét készítették elő. Az irodalomelmélet terén tisztázandó kérdések ki fognak hatni a színház- és a film-tudomány munkájára is, éppen ezért sürgető és fontos a velük való foglalkozás.

Munkánk komplexebbé tétele érdekében és a marxista módszer magasabb színvonalon való alkalmazása végett került sor a marxista összehasonlító módszer lehetőségeinek újabb végiggondolására. Az 1962. októberi Budapesti Konferencia, mely igen magas tudományos színvonalon komoly siker jegyében zajlott le, megerősíteni látszik azt az álláspontot, mely szerint a marxista irodalomtudománynak az összehasonlító módszerre semmiképp sem öncélúan van szüksége, hanem annak érdekében, hogy minél több összefüggést, minél magasabb szinten ragadjon meg. A marxista összehasonlító módszer épp ezért gyökeresen különbözik az összehasonlító iskolának mind francia, mind amerikai válfajától. A marxista tudományban az összehasonlítás nem öncél és a hatáskutatások éppen nem jelentik az összehasonlítás fő feladatát. Ehelyett a párhuzamos jelenségek vizsgálata, de még inkább az egyes irodalmi irányzatok sorsa, feltételeik alakulása, hasonlóságok és különbségek vizsgálata képezheti a marxista összehasonlító irodalomtudomány igazi anyagát. Egy-egy hatás érvényesülésénél azok a tárgyi vagy irodalmi feltételek érdekelnek bennünket, melyek következtében egy-egy hatás érvényesülni tudott: az áthasonlítás mozzanata, az a mód, ahogyan egy-egy nemzeti irodalom valamely fellépő új irányzatot a maga céljaihoz, adottságaihoz, hagyományaihoz hozzáidomít.

Fontos feladatok állnak tudományágaink előtt a szocialista nemzetfogalom kialakításának jegyében is. Nyelvtudományunk, népzene kutatásunk, néprajztudományunk, zenetörténetünk, irodalomtörténetírásunk egyaránt érdekelt ennek a problémának megoldásában. Mi több, a szocialista nemzetfogalom feltételeit, értelmét csak e tudományok, valamint a II. osztályhoz tartozó diszciplinák komplex együttműködésével tudjuk csak megoldani. Történetileg konkrétan kell elemeznünk a nemzeti törekvések érvényesülését, a nyelv körében, a zene, vagy az irodalom fejlődése folyamán. Le kell mérnünk a nemzeti elvellentmondásosságait, de ugyanakkor rá kell mutatnunk jogosultságára is. Az irodalom tanúsága szerint a nemzetiség eszméje szükségszerűen jelentkezett bizonyos korszakokban és vált az irodalmi fejlődés lendítő erejévé — de ez a jelentkezés többnyire ellentmondásos módon ment végbe és a nemzet-eszme indokolt érvényesítése nemegyszer egyoldalúsággal, bezárkózással, egy-egy korszak leghaladóbb irodalmi irányzatától (pl. a kritikai realizmustól) való elzárkózással is együtt járt. Hosszú és nehéz feladat

lesz az eddigi nemzeti törekvések történeti értékelésének és a szocialista nemzet-eszme tartalmi kérdéseinek lemérése, ill. kialakítása, de ez a fontos ideológiai feladat hozzájárulhat ahhoz is, hogy egymástól néha túlságosan elszigetelten működő tudományágaink, intézeteink stb. a közös munka, a komplex kutatási módszer kialakítása segítségével hozzájárulnak a marxista tudomány új, magasabb szintjének megteremtéséhez.

Nem kevésbé fontos és sürgető feladatok várnak ránk a szocialista kulturális forradalom továbbvitelében, a szocialista művelődés-eszmény kialakításában, az általános műveltség szintjének emelésében. Az elkövetkező időszakban az iskolán kívüli művelődés lehetőségeinek rendkívül meg kell növekedniök és az alkotó tudománynak az eddiginél nagyobb súlyt kell helyeznie a magasabb színvonalú ismeretterjesztő munkára. Ismeretterjesztést csak akkor lehet valóban tudományos szinten művelni, ha a népszerűsítendő problémákat előbb szakmailag tisztáztuk. Igazán jó irodalomtörténetet, zenetörténetet stb. csak akkor adhatunk a tömegek kezébe, ha előbb tudományos szinten megoldottuk az irodalom vagy a zene történetének kérdéseit. Ilyen munkák intézeteinkben már folyamatban vannak és ezek lehetővé teszik majd, hogy Akadémiánk könyvkiadása olyan népszerűsítő munkákat hozhasson létre a tudományos eredmények talaján, melyek emelhetik az általános műveltségi színvonalat és hathatósan segíthetnek tovább fejlődő kulturális forradalmunknak. De változatlanul nyitva álló kérdés még a szocialista művelődés-eszmény milyenségének kérdése. Sok elvi kérdés tisztázása vár még ránk ebben a vonatkozásban és kíváncsok, hogy ennek érdekében mindent megtegyünk, ami feladatként reánk hárul. Az általános kulturális színvonal emelésének érdekében szoros munkának kell kialakulnia az Akadémia tudományos műhelyei, a különféle kulturális tömegszervezetek és a tudományos társulatok között.

Ha a VIII. Kongresszus határozataihoz, irányelveihez ragaszkodni akarunk és az eszmei offenzívát meg akarjuk nyerni, úgy az általános műveltség emelésének feltételeit és eszközeit, valamint ez emelés egész koncepcióját mielőbb ki kell alakítanunk.

*

Az elkövetkező időszak feladatait ez az osztálytitkári beszámoló csak igen vázlatosan rajzolhatta fel. A fejlődés és a munka új szakaszának kezdetét jelzi csupán, anélkül, hogy ennek a szakasznak valamennyi problémájára, jelenségére rámutathatott volna. A célok világosan állnak előttünk a VIII. Kongresszus elviségének és az eszmei offenzíva céljainak jegyében. Az egyes tudományágaknak, az osztályunk területén működő intézeteknek és kutatócsoportoknak kell elsősorban gondolkodniuk azon, hogy a maguk területére mennyit konkretizálhatnak a VIII. Kongresszus és az eszmei

offenzíva útmutatásaiból. Ez a tevékenység össze kell kapcsolódjék a már megkezdett fontos munkákkal, a távlati tervezési munka folyamataival, az intézetek távlati fejlesztésével, nemzetközi kapcsolataink politikájával, a tudományos utánpótlás kérdéseivel, vagyis mindazzal, ami eddigi munkánk gerincét megadta. Ismétlem: nem kampányszerű feladatról van szó, hanem éppen arról, hogy a tudomány a maga hosszú távú, de koncentrált és tervszerű tevékenységével segítse elő a szocializmus építésének ideológiai feladatait. Ha ezt elérjük vele, egyszersmind alátámasztást adunk annak a régóta hangoztatott igényünknek, mely szerint az elkövetkező időszakban a társadalomtudományok jelentőségének meg kell növekednie. Ez a jelentőség csak az alkotómunka révén és csak a valósággal, — a szocializmust építő társadalom valóságával szerves kapcsolatban mutatkozhat meg a mi nemzedékünk és az utókor előtt.

AZ OSZTÁLYVEZETŐSÉG JELENTÉSE

Az Osztályvezetőség munkája

Az OV. a múlt évi közgyűléstől az 1963. évi akadémiai nagygyűlésig eltelt évben igen kedvező légkörben végezhetette munkáját. A tavalyi osztálytitkári beszámoló első helyen tett említést arról, hogy az SZKP XXII. Kongresszusa és az MSZMP múlt év novemberében tartott VIII. Kongresszusa meghatározó jelleggel szabják meg feladatainkat. A kongresszusokon elhangzott elvi megállapítások és a határozatok nyomán rendkívüli mértékben megnövekedett a tudomány szerepe, az alkotó tudományos munka elismertsége és megbecsülése. Világos megfogalmazást nyert, hogy a tudomány közvetlenül vesz részt azoknak az országos feladatoknak a megoldásában, melyeket a szocialista társadalom teljes felépítésének programja napirendre tűzött. Az OV. tiszttában volt azzal, hogy egyetlen év alatt nem tudja megoldani az alkotó erők teljes szélességben való kibontakoztatását, munkaprogramjának kialakítása során azonban arra törekedett, hogy munkánkat elvi következetesség jellemezze s a sokszor bonyolult ideológiai és tudományos feladatok vállalása megfeleljen az általános célkitűzéseknek, a szocializmus építése igényeinek, továbbá ez a vállalás álljon arányban lehetőségeinkkel és törekedjünk a formalitások és az irrealitások kiküszöbölésére.

Miként ez országos méretekben is lezajlott, osztályunk is kialakította a kormány által jóváhagyott három tudományos fő feladat viszonylatában távlati tudományos tervét. Kétségtelen, hogy az osztályhoz tartozó szakterületek tudományos munkájának tervezése — a távlati fő feladatokon kívüli ügynevezett egyéb témák vonatkozásában is —, közelebb került a valósághoz, a társadalmi igényekhez, noha e téren még sok tennivaló van előttünk.

Az OV. munkatervi programját úgy formálta meg, hogy határidőre és megbízhatóan teljesíthesse az Akadémia szervezetszerű kötelességeinek Osztályunkra eső részét. Számolt ugyanakkor egyes tervezett programpontok

elévülésének lehetőségével és más előre nem látható feladatok előtérbe kerülésével.

Az OV. másik s lényegét tekintve legfontosabb feladata volt az Osztályunkhoz tartozó szakterületek elvi-ideológiai, s természetesen szervezeti irányítása.

Osztályunkra, a hozzá tartozó tudományágak sajátosan ideológiai jellege következtében rendkívül nagy felelősség hárul a marxista eszmeiség és az ideológiai tisztaság érvényesítése tekintetében. Az OV. nagy gondot fordított arra, hogy az egyes szakterületek és elsősorban a tudományos intézetek számára olyan légkört és más feltételeket biztosítson, mely lehetőséget ad a dialektikus materialista szemlélet következetesebb alkalmazására, a tudományos viták szabad lefolytatására, a tudományterület marxista szemléletű fejlesztésére.

Az OV. munkája során számolt azzal a differenciáltsággal, mely jellemzi a hozzánk tartozó tudományágakat. Általában figyelembe kellett venni, hogy egyidejűleg kell megoldani tudományos feladatokat, melyeket egyáltalán a jelen, korunk hazai és nemzetközi tudományának haladása, ideológiai életünk szükségletei tűznek visszatartóhatatlannal napirendre, másrészt még mindig súlyos teherként nehezedik a régi adósságok törlesztése, a polgári tudományos mulasztásainak pótlása (alapvető forrásmunkák, szótárak, atlaszok, történeti szintézisek stb.), de amelyek szintén nem hiányozhatnak az alkotó tudományos munka folyamatában.

Ezek a problémák sokszor bonyolultak és nem egyenlő súllyal jelentkeznek az osztályunkhoz tartozó tudományágak területén. Az OV. tett lépéseket és további intézkedéseket tesz annak érdekében, hogy a korszerű igényeket kielégítő tudományos munka minden szakterületen túlsúlyba kerüljön, lehetőleg rövid időn belül. Egyes szakterületek akadémiai kutatását elsősorban szervezetileg kellett legfontosabb feladatként megoldani (pl. néprajz).

Az OV. több, minőségileg másként, vagy magasabb igénnyel fellépő kérdésben elsősorban saját meglevő erőforrásainak átcsoportosításával (intézeti tervek módosítása, néprajzi kutatócsoport megalakítása stb.) tudott eredményt elérni. Egyre nagyobb erővel lépnek fel azonban a tudomány rohamos fejlődésével olyan igények, melyeket a hagyományos keretek között, és a jelenlegi eszközökkel nem elégíthetünk ki. E problémákat az OV. részben eddig is tárgyalta, teljesebb felmérése és kidolgozása e feladatok megoldásának azonban még szintén előttünk álló feladat.

A múlt évi közgyűlési osztályülés kívánságának eleget téve gondoskodtunk arról, hogy az Osztály tagjai, bizottságok és intézeteink vezetői folyamatosan és hetenként tájékoztatást kapjanak minden, az osztály területén történő vagy lezajlott fontos eseményről. Az Osztály tagjai kívánságának megfelelően az OV. számos kérdésben (pl. javaslat külföldi tanulmányutakra, egyezményes kutatási témákra, az 1963-ban meghirdetendő aspiránsi témákra stb.) kérte ki külön is az Osztály tagjainak véleményét. Az elmúlt évben ez az együttműködés még némileg esetleges volt mind az OV., mind az Osztály tagjai részéről. Gondoskodni kívánunk arról, hogy az Osztály tagjainak a tudományban és tudományszervezésben szerzett nagy tapasztalatát a jövőben még eredményesebben gyümölcsöztessük. Kezdeti lépéseket tettünk annak érdekében, hogy az osztályülések a rendszeresen, évről évre ismétlődő tudományszervezési kérdések mellett foglalkozzanak az Osztály tudományterületeinek általánosabb, elvi problematikájával. Ennek során igen sokoldalú és színvonalas vitá-

ban tárgyalta meg az osztály a tudományos káderutánpótlás problémáit, értékes segítséget adva az OV. ilyen irányú további feladatainak jobb megoldásához.

Most, amikor számot adunk egy év munkájáról, jelentjük az Osztálynak, hogy az 1962. június 18-i osztályülésen elfogadott munkatervben kitűzött feladatokat lényegében végrehajtottuk.

Mindössze néhány munkatervi programpontra esetében kellett elhatározni a halasztást, s végrehajtásuk későbbi időpontját célszerűségi okok indokolják.

Nem térünk ki teljes részletességgel az OV. munkájának tételes ismertetésére, ezt két osztályülés keretében megtette az osztálytitkár, amikor az osztály 1962. I. félévi munkájáról számolt be 1962. június 18-án, majd a II. félévi munkát részletesen ismertette az 1963. január 28-i osztályülésen.

Említést teszünk azokról a kérdésekről, melyek vagy átfogóan érintették az osztály szakterületeit, vagy önmagukban is nagy fontossággal bírnak tudományos vagy tudománypolitikai szempontból.

Az 1962. évben, s 1963-ban a mostani nagygyűlésig tartó periódusban az OV. 16 alkalommal tartott ülést, osztályülést pedig 7 alkalommal. Osztályunk tehát az akadémia szervezeti szabályzatában előírt kötelezettségeinek is eleget tett.

Az 1962. évi osztályülések sorában kiemelkedik az MSZMP VIII. Kongresszusa irányelveit tárgyaló osztályülés.

Az osztályülésen elhangzott és az intézeti véleményeket két fő csoportra oszthatjuk:

a) kiegészítés a kongresszusi irányelvekhez és az Osztály illetékességét meghaladó, ill. az Akadémián kívül eső, az Akadémiához csak közvetetten kapcsolódó kérdések,

b) a kongresszusi irányelvekből az Osztály szakterületeire háramló feladatok, tudományos és tudománypolitikai kötelezettségek.

Az Osztály teljes mértékben magáévá tette a reánk háramló három legfontosabb, hosszú időre szóló feladatot, melyet az osztályülés így fogalmazott meg.

1. Az egyetemi oktatás segítése.
2. Széles körű népművelés (tudományos ismeretterjesztés).
3. A művelődési politika segítése.

1. Az egyetemi oktatási munka megnövekedése azt a köteletséget rója az Akadémiára, hogy összefoglaló, egyetemi tankönyvnek is használható művekkel adjunk segítséget az egyetemi oktatómunkához. Az új egyetemi törvény fokozottabban ad módot arra, hogy legkiválóbb kutatóink részt vegyenek az egyetemi oktatásban (speciál kollégiumok, előadások stb.).

2. A szocialista közművelődés határozott emelését irányozta elő a kongresszus. E tekintetben feladataink új irányba fognak kifejlődni az elkövetkező években. Az ismeretszerzési lehetőségek társadalmi kiszélesítése jelentősen fokozódik s a kulturális munka állami szerveken kívüli jelentősége meg fog növekedni. Előttünk áll a kérdés, mi legyen a szocialista műveltség-eszmény, ebben milyen arányban foglaljon helyet a társadalomtudomány, művészet, természettudomány. E kérdés tisztázása lényegében tudományos feladat.

Elvi kérdés, hogy milyen módon oldhatjuk meg a művelődési forradalom céljait. Ezeknek a kérdéseknek a megoldásához hozzá kell adni a tudomány

véleményét s ebből különösképpen ki kell vennie részét a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálynak.

3. A kongresszusi irányelvek és határozatok értelmezésében az elmélet és gyakorlat új kapcsolatai fognak kialakulni. Fontos feladatunk lesz a gyakorlati művelődési politika egyre tudományosabb alátámasztása. Tudományos intézeteinknek az eddiginél lényegesen nagyobb mértékben kell bekapcsolódnia a művészeti szövetségek és a Magyar Írók Szövetségének munkájába.

Az OV. nem vette tervbe egy-egy szakterület egy vagy több évi munkájának, fejlődésének átfogó megvizsgálását. Részben elnökségi felhívásra, másrészt belső osztályelhatározásból azonban napirendre tűzött és igyekezett megoldani számos nagy fontosságú kérdést.

Nyelvtudomány : Az OV. megvizsgálta az akadémiai Nagyszótár elkészítésének és a Magyar Nyelvjárások Atlasza kiadásának lehetőségeit és feltételeit.

Az Elnökség határozatot hozott, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlaszát az akadémiai könyvkiadás keretében kell megjelentetni. A Nagyszótár kérdésében, annak magas költségkihatásai miatt az Elnökség úgy határozott, hogy a Nyelvtudományi Intézet fejezze be más, folyamatban levő szótári tervmunkáit, s ezt követően újra megvizsgálja a Nagyszótár elkészítésének kérdését, addig is az eddigi mértékben kell biztosítani a rendezési és bizonyos gyűjtőmunka költségeit.

Az Osztály megvizsgálta a fonetikai kutatás helyzetét. Megállapítható, hogy a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán dolgozó kutatók igen figyelemre méltó munkásságot fejtenek ki és elméleti eredményeket is értek el. Sajnálattal kell ugyanakkor közölni, hogy az Intézet fonetikai laboratóriuma gyakorlatilag alkalmatlan bármiféle komolyabb kutatásra. Az Osztály tervbe vette egy korszerű laboratórium kifejlesztését.

Az OV. a Finnugor Munkabizottság elnökének, Lakó György lev. tagnak javaslatára kezdeményező lépést tett a finnugor szak egyetemi bevezetésére. A Művelődésügyi Minisztérium kedvezően ítélte meg javaslatunkat, s elhatározta a finnugor szak megindítását. Az Osztály nagy jelentőségű eredménynek tekinti a szak bevezetését, nemcsak azért, mert a régóta aggasztó finnugor tudományos utánpótlás kérdését is ezzel lényegében megoldottnak tekinthetjük, hanem országunknak megkülönböztetett helye és kötelezettsége van a finnugor kutatások fejlesztésében.

Irodalomtudomány : Az OV. figyelemmel kísérte az Irodalomtörténeti Intézet munkáját, s ennek az MSZMP Agit. Prop Bizottsága határozatai adtak fokozottabb jelentőséget. Az OV. az 1963. évi intézeti tervek megvitatása során megállapította, hogy az Intézet érvényt szerzett munkájában, tervezésében a reá vonatkozó határozatoknak. Befejezéshez közeledik az irodalomtörténeti kézikönyv megírása s az Intézet tudományos munkájában első helyet szentel a XX. századi és az élő irodalom kérdései vizsgálatának, továbbá az irodalomelméleti kutatásokat egyik központi feladatának tekinti.

Az OV. határozata alapján megtörtént a Magyar Irodalomtörténeti Társaság átszervezése. A modern-filológiai studiumok szervezeti összefogása ezzel a lépéssel komolyan előrehaladt. A társaság átszervezésével egyidejűleg elnökségi határozat alapján sorra került az irodalomtörténeti folyóiratok koordinálása. (Részletesebben l. a könyv- és folyóiratkiadásról szóló fejezetben.) Az OV. az Acta Litteraria szerkesztő bizottságát újjászervezte.

Néprajz : Az OV. az elmúlt évben legfontosabb feladatának tekintette a néprajztudomány akadémiai kutatásának szervezetszerű megindítását.

1963. március 1-től Ortutay Gyula akadémikus vezetésével megkezdte működését az ELTE Folklor Tanszékén az Akadémiai Néprajzi Tanszéki Kutatócsoport.

Az Osztály nagy súlyt helyezett a debreceni ELTE Néprajzi Tanszékén folyó néprajzi kutatásokra s a továbbiakban is minden lehető támogatást megad az itt folyó tudományos kutatásnak.

Az OV. az elmúlt évek gyakorlatát megtartva, megvitatta az intézetek 1963. évi tudományos kutatási tervét, s az Osztály tagjai és tudományos munkatársai közül opponenseket kért fel a tervek értékelésére, megbírálására.

Az OV. részletesen megtárgyalta a függetlenné vált s a gyarmati sorból kiemelkedő népek — Afrika, Latinamerika, Ázsia — kultúrájának, nyelvének, irodalmának, etnográfiajának, zenefolklorjának kutatási problémáit.

A magyar orientalisztikának évtizedek óta nemzetközileg is elismert, sok tekintetben úttörő szerepe és nagy tudományos múltja van ma is, nagy eredményeket vallhat magáénak a turkológiai, mongolisztikai, sinológiai stb. kutatások terén. Az új kutatások méltán támaszkodhatnak a magyar orientalisztika tudományos eredményeire, kidolgozott módszereire, a kérdés gyors megoldását mégsem remélhetjük, mert új stúdiumok keletkezéséről van szó s ezeknek csak egy része tartozik majd az orientalisztika vizsgálódási körébe, más részük a nyelv-, irodalom-, történet-, néprajz-tudományhoz fog tartozni. A II. Osztály és a Műv. Min. is foglalkozik a kérdéssel. Mielőtt konkrét intézkedéseket tennénk az említett stúdiumok kutatásának megkezdésére, szükségesnek látszik terveinket egyeztetni és összehangolni mind a II. Osztály elgondolásaival, mind a Műv. Min. felsőoktatási tervével.

Az Osztályvezetőség tervezési munkája

Az Osztály tervezési feladatai szerves részét képezték a tudományos munka országos méretű és akadémiai szintű tervezésének. E feladataink jellegét és tárgyát elsősorban elnökségi határozatok szabták meg. Intézeten kívüli, akadémiai támogatással folyó kutatások esetében: TFT., ill. elnökségi határozat értelmében a Műv. Min. Felsőoktatási Főosztálya és az Osztály egyeztető tárgyalásai során meghatároztuk, mely témákat, ill. tanszékeket támogat továbbra is az Osztály s melyek kerülnek a Műv. Minisztériumhoz.

Az Osztály elvi álláspontja alapján továbbra is akadémiai támogatásban részesülnek azok a szakterületek, amelyek nem rendelkeznek akadémiai intézettel (klasszika-filológia, néprajz, könyvtörténet, bibliográfia-dokumentáció), azok a tudományos témák, melyeknek kutatását és befejezését jellegüknél fogva az Akadémiának kell megoldani (Új magyar tájszótár, Új nyelvtörténeti szótár, kritikai kiadások stb.), végül a befejezés előtt álló munkálatok.

Elnökségi határozat értelmében az OV. elkészítette az Osztály távlati intézet-fejlesztési tervét, melyet jóváhagyásra az Elnökség elé terjesztett.

Intézeteink 1962-ben készítették el az Akadémia Elnöksége által rendszerezített új minősítéseket, és ezzel egyidejűleg az intézetek távlati káderfejlesztési tervét.

Tudományos életünk *nemzetközi kapcsolatai* az utóbbi években erőteljesen kiszélesedtek, élénkültek.

Az MTA s ezen belül osztályunk nemzetközi tudományos kötelezettségeinek megnövekedését elsősorban az az öröndetes tény magyarázza, hogy

hazánk nemzetközi kapcsolatai és tudományos tekintélye az utóbbi évek során jelentősen meggyarapodott. Annak ellenére, hogy az utolsó években kiküldetéseink szaporodtak, az általános fejlődéssel mégsem tudunk kellő mértékben lépést tartani. Az OV. meggyőződése, hogy a baráti országokkal mind teljesebbé váló együttműködésünk s a békés egymás mellett élés politikájának további megerősödésével a tudományos kapcsolatok fejlesztésére — nem utolsósorban az ideológiailag és politikailag kimagasló jelentőségű társadalomtudományok terén — a lehetőségeket növelni kell.

Az OV. örömmel vette tudomásul, hogy az Elnökség napirendre tűzte az *akadémiai könyvkiadás* fejlesztését, bizonyos tekintetben új alapokra helyezését.

Az Akadémiai Kiadó, bár nagy erőfeszítéseket tesz könyvkiadási igényeink kielégítésére, mégis vontatottság, jelentős késés mutatkozik egyes művek megjelentetésénél.

Osztályunkon a monografikus, elméleti munkák mellett igen nagy számban készülnek alapvető forráskiadványok, szótárak, atlaszok, bibliográfiák, anyagközlések, s e munkálatok nagy szellemi és anyagi ráfordítással oly mértékben haladtak előre, hogy néhány év múlva a Kiadó képtelen lesz egy időben valamennyi kiadványunk megjelentetésére vállalkozni, tekintettel ezek sorozatjellegére.

Az OV. tervbe vette, hogy teljes szélességében felméri az e területen jelentkező problémákat s nemcsak kiadási szempontból mérlegel. Elengedhetetlen bizonyos fontossági sorrend megállapítása, sőt annak eldöntése, hogy mely munkálatok tekintendők akadémiai feladatnak s melyek nem.

Az Osztály készül hazánk felszabadulásának 20. évfordulójának megünneplésére. Az OV. márc. 11-i ülésén elhatározta, hogy 1965-re olyan művekkel jelenik meg az ország és a tudományos közvélemény előtt, mely meggyőzően reprezentálja tudományágaink 20 éves fejlődését, és új indítékokat ad tudományos életünk további emelkedéséhez.

Bizottságaink tevékenysége

Az OV. az egyes tudományágak elvi irányításában jelentős szerepet szánt az akadémiai bizottságoknak. Ezért a bizottságok munkájának irányításánál arra törekedett, hogy a bizottságok az egyes tudományszakok egészét érintő fontos elvi módszertani és tudománypolitikai kérdésekkel az eddigieknél tervszerűbben és elemzőbben foglalkozzanak; hogy az egyes szakterületek tudományos és tudománypolitikai problémáit nagyobb összefüggésekben, elsősorban elvi síkon tárgyalják, hogy segítséget tudjanak nyújtani az Osztályvezetőségnek a szükséges elvi álláspont kialakításában, ill. a megoldást közvetlenül elősegítő gyakorlati határozatok meghozatalában.

Az Osztályvezetőség elvi irányító és tudományszervező munkáját az Osztályhoz tartozó bizottságok közül leghatékonyabban a Nyelvtudományi Bizottság támogatta. A *Nyelvtudományi Bizottság* ma már valóban az egész szakterület gazdája, a kebelébe tartozó 7 munkabizottság tevékenységén keresztül a nyelvtudomány egész területén segíti és ellenőrzi az Osztályvezetőség határozatainak megvalósítását.

A Nyelvtudományi Bizottság az egész nyelvtudomány területén folyó munka elvi, magasabb szintű koordinálását és gondozását tartja szem előtt.

Irányításával a szűkebb szakterületek munkabizottságai is elindultak már ezen az úton, igaz, hogy egyelőre, érthetően főleg konkrét feladattal foglalkoztak.

Előbb-utóbb gondolni kellene az ún. modern nyelvek, jelesen a germanisztikai és romanisztikai nyelvészeti kutatásoknak a Bizottság hatáskörébe vonására, mert a mai helyzet könnyen a jelzett nyelvészeti kutatások elsorvasztásához vezethet.

Az elmúlt évben nőtt ugyan az érdeklődés a nyelvészet elméleti, általános kérdései iránt, de ez egyelőre inkább szakmai-ideológiai konferenciákon való aktív részvételben nyilvánult meg, önálló elméleti művek feltűnése ezt még nemigen jelzi. Pedig az elkészült vagy készülő nagyobb művek az ilyen természetű munkákat is lehetővé tennék.

Öröndetesen nőtt és nő az érdeklődés a modern nyelvészeti irányzatok, elméletek és az alkalmazott nyelvészet iránt. Egyet-mást — ha néha talán nem is elég tudatosan — már eddig is alkalmaztak belőlük nyelvészeink. Ezen a téren folyamatos és állandó jellegű tájékoztatást és használható ismertetéseket várna a nyelvész-társadalom nagy része. Ez jó értelemben vett, egészséges tudományos izgalmat, pezsgést jelentene a nyelvészetben. Mert az újtól aligha zárkózik el valaki, legfeljebb a kritikátlan átvételtől húzódzkodik. Az említett irányzatok hazai művelői így tehetnek jó szolgálatot saját törekvéseiknek addig is, míg önálló művekkel hathatósabb propagálóikká válnak.

Az alkalmazott nyelvészet nyelvészeten túlnyúló vonatkozásai miatt egyelőre konkrétabb szervezési és anyagi alapozást igényel még, azonban örömmel említhetjük meg, hogy bár köreinken kívül — az MTA Számítástechnikai Központjában —, a gépi fordítás előmunkálataiban szép eredményeket értek el.

Nagyobb kollektív munkák — pl. a Nagyszótár — hosszú, munkaigényes folyamatainak meggyorsítása érdekében feltétlen gondolnunk kell egyszerűbb — és ezért elérhetőbb — gépek alkalmazására.

A nyelvészeti s alkalmazott fonetikai kutatások jobb megszervezése s kellő műszerekkel való ellátása — esetleg a minisztériummal együtt — szintén jövő gondjaink között szerepel.

A Bizottság felmérte a Helyesírási Munkabizottság helyzetét, s az Akadémia egész területét érintő hatásköre miatt javasolta elnökségi bizottsággá szervezését, ami meg is történt. Hasonló módon kezdeményezte és megbeszélést tartott a nyelvtudományi folyóiratok felelős és technikai szerkesztőivel egységes szerkesztési elvek és gyakorlat kialakítása érdekében. Hasonló kezdeményezésre s öntevékenységre ösztönözte a munkabizottságokat is, amelyek munkája az elmúlt évben már jelentősen tolodott ebbe az irányba, s egyre inkább a szakterületük gazdáivá kezdenek válni.

Az egyetemi programokat előzetesen a munkabizottságok is megtárgyalták, s ez a szakok akadémiai s egyetemi művelőinek igen óhajtott együttműködését erősítette, bár az egyetemekkel való kapcsolat még elég sok kívánnivalót hagy hátra.

Jelentős mértékben a Nyelvtudományi Bizottság elvi és módszertani irányításának köszönhető, hogy az egyes munkabizottságok eredményesen látták el szakterületük sajátos feladatait.

A *Magyar Nyelvészeti Munkabizottságnak* speciális helyzete van. A magyar nyelvtudomány munkálatainak zöme — főként a nagy kollektív munkák — a Nyelvtudományi Intézetben folyik, amelynek vezetősége, tud. tanácsa kellően

gondozza őket. Ugyanakkor fontos kutatások folynak a Nyelvtudományi Intézet keretein kívül is. A magyar bizottságnak ezeket nemcsak ismernie kell, hanem egyidejűleg újabb kutatásokra is kell ösztönöznie, fel kell tárnia a kutatási lehetőségeket, az Intézetben folyó munkákat máshol végzett kutatásokkal ki kell egészítenie, alá kell támasztania.

A *Finnugor Munkabizottság*nak a nyelvész-utánpótlás biztosítása érdekében a finnugor szak létesítésére tett javaslatát az MTA és a Művelődésügyi Minisztérium elfogadta, s 1963 őszétől megkezdődik az egyetemeken a finnugor szakos hallgatók képzése. Mivel a finnugorisztikában kevés a fiatal kutató, az új szak létesítésével remélhetőleg pótolni tudjuk az utánpótlás terén való lemaradást. Ugyanakkor arra kell törekednünk, hogy a tehetséges, fiatal szakembereket egyre inkább bevonjuk a tudományszervezés, ill. irányítás felelősségteljes munkájába is. A Bizottság figyelemmel kísérte a könyvkiadási tervbe felvett finnugor műveket, s a Pápay-féle osztják hagyaték kellő időben történő elkészülése érdekében más szakemberekre bízta a munka végzését.

A *Szláv Nyelvészeti Munkabizottság* a tudományterületnek a szűkebb értelemben vett szakmai problémáival csak kisebb mértékben foglalkozhatott. Ez több tényezővel is összefügg. Az egyik az, hogy az elmúlt évben két fontos tervmunka szünetelt. Az egyik a Szlovák Nyelvtörténeti Szótár, amelynek munkálatai munkatársak hiányában szünetelnek, a másik a Szláv Retrospektív Bibliográfia. A további gátló tényező az volt, hogy bizonyos szakoknak nincs még megfelelően előkészített tudományos tematikája, illetőleg hiányoznak a feladat elvégzéséhez szükséges káderek. A legsürgősebb tennivaló e vonatkozásban a russzisztika területén van. A Bizottság a hazai russzisztikai kutatások koordinálása és tervszerűbbé tétele érdekében országos munkaértekezlet szervezését tervezi.

A tervmunkák közül a Szlovák Nyelvatlasz munkálatai megfelelő ütemben haladnak, s ezzel a tervmunkával a Bizottság behatóan foglalkozott is.

A Bizottság megvitatta a *Studia Slavica* szerkesztő bizottságának jelentését, értékelte az eddigi munkát és javaslatot tett a munka további javítására.

A Bizottság munkájának nagy részét szervezési feladatok kötötték le. Szervezte az Általános Szláv Nyelvatlasz Bizottság 20 külföldi részvételével Budapesten tartott, 5 napos és szép eredménnyel zárult munkaértekezletét. Előkészítette az ez évben Szófiában tartandó V. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszusra a hazai szlavisták előadásainak tematikai jegyzékét, foglalkozott személyi kérdéseivel és szervezési problémáival. Megvitatta a kongresszus alkalmából kiadandó hazai tanulmánykötet tematikáját.

Általános Nyelvészeti Munkabizottság. Részt vett a matematikai módszerek nyelvtudományi alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdéseit vitató munkaértekezlet szervezésében. Elhatározta két országos méretű felmérés megindítását:

- a) milyenek a gépi, fordítástechnikai munka feltételei hazánkban, s
- b) milyen az ált. nyelvészeti kutatómunka műszeres ellátottsága hazánkban.

Javaslatokat tett továbbá külföldi nyelvészeti munkák fordítására.

Helyesírási Munkabizottság. Megvitatta a Helyesírási Tanácsadó Szótárt, s örömmel állapította meg nagy sikerét. A Vajdasági Magyar Nyelvművelő Bizottság kérésére foglalkozott a szerb—horvát szavak és nevek átírásának, ill. át nem írásának kérdéseivel.

A titkár tagja volt annak az ÁFTH munkaközösségnek, mely a földrajzi névírás tüzetes szabályzatát dolgozta ki. Az OK közölte 1962-ben a Munkabizottság újabb határozatait a helyesírás szabályozására.

A *Nyelvművelő Munkabizottság* a legfürgébb, a legmozgékonyabb, ez azonban jellegéből is következik. Ennek a bizottságnak a nyelvművelő kutatások elmélyítése, valamint az anyanyelvi műveltség kiszélesítése a feladata, s mindkettőnek dicséretesen eleget is tesz. Az, hogy a nyelvművelés hazánkban egyre inkább közüggé válik, már nem új dolog, hanem másfél évtizede tartó folyamat. Az azonban, hogy most már a műszaki körök s általában a szakemberek érdeklődése is mindinkább az anyanyelv felé fordul, kétségtelenül a nyelvművelő munkabizottság legutóbbi egy-két évi munkájának jelentős eredménye. A Bizottság tevékenysége kisugárzik az egész országra. Vidéki szakemberek részvételével megvitatták a vidéki nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő munka kiterjesztésének lehetőségeit. Érintkezésbe léptek számos egyetem és főiskola vezetőjével a hallgatók anyanyelvi képzése érdekében, s az e célból kidolgozott tantervek és tematikák alapján több felsőfokú iskolában bevezették a nyelvművelő oktatást. Rendszeresen és sűrűn tartanak nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő előadásokat Budapesten és vidéken egyaránt, nem ritkán szaknyelvi problémákról, hogy az ilyen irányú érdeklődést is kielégítsék. Jelentősen fejlődött az írásban való ismeretterjesztés is. Több lap közül rendszeresen nyelvhelyességi cikkeket, pl. *Nyelv és élet* címen — olvasói kérésére — nyelvművelő rovatot indított a nagy példányszámú *Élet és Tudomány* szerkesztősége. Nem csökkent az érdeklődés a Bizottság folyóirata, a *Magyar Nyelvőr* iránt sem. Mindezek alapján megállapíthatjuk: a *Nyelvművelő Bizottságnak* az a törekvése, hogy az országban folyó nyelvművelés irányító szerve, az anyanyelvi kultúra lemélyítője s egyszersmind terjesztője legyen, kellő sikerrel jár.

A *Szótári Munkabizottság* helyzete felemás. Megalakulásakor tanácsadó szerv volt a kiadónál, a kétnyelvű általános szótárak szerkesztésének elvi kérdéseit és a tudományos jellegű kétnyelvű nagyszótárak tudományos terveit illetően. Az említett szótárak megjelenése után a Munkabizottság ténykedése némileg megcsappan.

Márciusban vitatják meg a Novi-Sadon munkában levő szerb—horvát—magyar szótár próbafüzetét az ottani szerkesztőség kérésére. A KGST országok szótárkiadó vállalatainak az őszi folyamán hazánkban megrendezendő konferenciájával kapcsolatban a Szótári Munkabizottság lexikográfiai értekezlet megtartására gondol.

Az 1961. évhez viszonyítva *orientalisztikánk* lényeges fejlődést ért el és szembetűnően gyarapította nemzetközi kapcsolatait. Ezen a szakterületünkön az elmúlt évben néhány kiemelkedő munka jelent meg, többek között Ligeti Lajos: A mongolok titkos története, Tőkei Ferenc: A kínai filozófia c. sorozatának ókori első kötete, Fekete Lajos—Káldy Nagy Gyula: A budai török számadáskönyvek 1550—1580 c. munkája.

Fontos eseménye volt orientalisztikánknak az oktatási reformvita, melynek eredményeként minden szak kidolgozta és meghatározta oktatási programját.

Az *Orientalista Bizottság* 1962-ben tovább folytatta az egyes szakterületek problémáinak felmérését. Hasonlóképpen megtárgyalta az Akadémia Keleti Könyvtárának problémáit is. Az év folyamán javaslatot tett a Bizottság az Afrikanisztikai Munkabizottság létrehozására. A Bizottság a továbbiakban

figyelmét az orientalisztikai kutatás és oktatás általános elvi kérdéseinek megvitatására kívánja fordítani. Minthogy orientalisztikánk a felszabadulás óta jelentős fejlődést ért el, a közvetlen feladat e szakterületen nem annyira a mennyiségi fejlesztés szorgalmazása, mint inkább a meglevő stúdiumok, a szukreszcencia hathatós támogatása. A feltétlenül szükséges új stúdiumok, nevezetesen a japanisztika és afrikanisztika meghonosításánál az az elv látszik célszerűnek, hogy a külföldi segítség igénybevétele mellett a meglevő hazai rokonstúdiumok adta lehetőségeket is a legmesszebbmenően ki kell aknázni.

Az *Irodalomtudományi Bizottság* munkáját az eddiginél sokkalta élénkebbé kell fejleszteni. Az irodalomtudomány területén eredményesen működött a Modern-Filológiai-, a Textológiai-, a Könyvtörténeti- és az Összehasonlító Irodalomtörténeti Munkabizottság.

A *Modern-Filológiai Munkabizottság* fontos feladatának tekintette a modern filológia egész területének áttekintését, elvi irányítását, az összehasonlító irodalomtudomány hazai művelésébe a modern filológiának az eddiginél aktívabb bekapcsolását. Az összehasonlító irodalomtörténeti konferencia tapasztalatai alapján megvizsgálta a modern-filológiák feladatait. Létrehozott egy hiszpanológiai csoportot, amelynek a spanyol és portugál irodalom- és nyelvtudomány hazai művelését kell fellendítenie. A Bizottság figyelme elsősorban a szomszédos népek irodalomtörténetének hazai művelésére irányult. Ezen a téren legfontosabb feladatnak tekinti a hazai szlavisztika művelésében az irodalomtörténeti kutatások fellendítését, fiatal káderek nevelését a tudományos utánpótlás számára.

A kritikai kiadási munkálatok egyre fokozódó intenzitása, a megjelenő kötetek számának növekedése a *Textológiai Bizottság*ot mind nagyobb feladatok elé állította. A Bizottság hónapról-hónapra napirendre tűzte a szövegkiadások aktuális elvi és gyakorlati kérdéseit, és számos határozatot hozott a nehézségek leküzdésére, az itt-ott mutakozó fogyatkozások, hibás módszerek kiküszöbölésére, a munkálatok meggyorsítására.

Különösen nagy figyelmet fordított a Bizottság egyes, *régóta húzódozó* szövegkiadásokra, és gondoskodott arról, hogy a munkálatok egyenletesen, szervezeten folyjanak, ill. a lehető leggyorsabban eljussanak a befejezésig.

A Bizottság kezdeményezésére 1962 folyamán *új kritikai kiadás* megindítására is sor került. Megvitatta a *Vajda János-kiadás* tervezetét, és a jóváhagyott tervezet alapján a szervezett munka megkezdődött. Más, új kritikai kiadások megindítására vonatkozó javaslatokat (Tömörkényi, Berzsenyi-kiadás) viszont elvetett a Bizottság.

A Bizottság célkitűzései között szerepel a folyamatban levő vagy már befejezett kritikai kiadások megvizsgálása, *módszertani és kiadástechnikai* tanulságok levonása és hasznosítása. E programnak megfelelően a Bizottság ismételten foglalkozott a *Jókai-kiadás* több elvi-módszertani problémájával, részletesen megvitatta az első három kötet szöveggondozásával, ill. jegyzetelésével kapcsolatban készített referátumot és határozatokat hozott a munka megjavítására. Fontos, elvi jelentőségű döntés született a Fontes-sorozat *Tompa-levelezés* kiadásával kapcsolatban is.

Az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Munkabizottság* a beszámolási időszak végén, az egész hazai irodalomtudomány külföldi kapcsolatainak fejlődésére rendkívül jelentős Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti konferencia légkörében alakult. A Bizottság a megalakulása óta eltelt rövid időben is igyekezett irodalomtörténeteink figyelmét az irodalomtörténet általános,

egyetemes kérdéseinek tisztázására, az irodalom összehasonlító, komplex és nemzetközi vizsgálataira irányítani. Az irodalom jelenségeinek nemzetközi szintű megvitatása elkerülhetetlenül napirendre tűzi a legfontosabb irodalom-elméleti kérdéseket is, hiszen az irodalom elméleti problémái sohasem nyerhetnek kielégítő megoldást egyetlen nemzeti irodalom jelenségei alapján, hanem csak a legkülönbözőbb irodalmak általánosított tapasztalatai nyomán. Az Összehasonlító Irodalomtörténeti Munkabizottságra így nem valamiféle speciális kutatási ág, segédtudomány, hanem az irodalomtudomány legfontosabb történeti és elméleti kérdéseinek tisztázása, illetve az e téren megindult kutatások irányítása és ellenőrzése vár.

A Bizottság felkarolta az Irodalomtudományi Intézet korábbi kezdeményezéseit és igyekszik létrehozni a szocialista országok irodalomtudósainak az eddiginél térszerűbb és szervezettebb együttműködését: tervében közös vállalkozások szerepelnek (pl. nemzetközi folyóirat, a kelet-európai irodalmak összehasonlító története stb.), másrészt pedig máris megtette a szükséges intézkedéseket, hogy marxista irodalomtudományunk az eddiginél sokkal hathatósabban hallassa szavát a legszélesebb nemzetközi tudományos fórumokon, nem utolsósorban a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság legközelebbi (1964) kongresszusán. A Bizottság tanulmány-kötetben fogja megismertetni a magyar irodalom és a magyar irodalomtudomány értékeit, továbbá a magyar komparatizmus történetét.

A *Könyvtörténeti Munkabizottság* 1961. július 1-én történt újjáalakulása óta igyekezett az előző Könyvtártudományi Bizottság jobb kezdeményezéseit folytatáshoz és befejezéshez juttatni, erőfeszítéseinek javarészt e nagy jelentőségű forrásmunkák és repertóriumok sikeres elkészíttetésére koncentrált.

A Bizottságnak sikerült a *Magyar Könyvszemlét* régebbi és helyes hagyományainak folytatásához lényegesen közelebb vinni. A szomszéd országok kutatói számára is igyekszünk folyóiratunkat publikációs fórummá tenni.

Fokozott feladatának tekintette a Bizottság a kutatókkal való egyéni foglalkozást. Ezek a könyvtárosok és középiskolai tanárok soraiból kerültek ki. Az utóbbiak (RMK munkában résztvevők) számára sikerült órakedvezményt elérni, könyvtárosok számára viszont a szűken mért időkedvezmény nemigen megfelelő megoldás.

A témák megbeszélésével, kutatási szempontok, módszerek közös tisztázásával, jó dolgozatainknak a Könyvszemlében közzétételével azonban a nehézségek ellenére is a magasabb szintű, tudományos munka felé irányította a Bizottság a fiatal kutatókat.

A *klasszika-filológia területén* az elmúlt év folyamán a kidolgozott tervek szerint folyt a kutatómunka, amelynek eredményei részben a folyóiratokban, részben önálló kiadványokban (közülük érdemes kiemelni Szilágyi János György: A görög művészet világa c. kétkötetes munkáját) láttak napvilágot. A folyamatban levő munkák közül különösen fontos a Trencsenyi — Waldapfel Imre szerkesztésében készülő „Antik vallástörténet”, amelynek jelentősége ideológiai szempontból messze túlmutat a klasszika-filológia keretein.

A tudományos kutatómunka a klasszika-filológia különböző ágai közül különösen az antik vallástörténet, az ókori kelet tanulmányozása és az ókori történet területén hozott fontos eredményeket.

A *Klasszika-Filológiai Bizottság* az ismeretterjesztés területén is komoly erőfeszítéseket tett az elmúlt év folyamán. Megszervezte a „Görög — latin írók” szerkesztő bizottságát, s gondoskodott a sorozat megjelenésének tervszerűsége-

géről. Külön üléseken foglalkozott az Ókori Lexikon és az ókortudományi ismeretterjesztő folyóirat kérdésével, s mindkettőre részletes tervezetet és javaslatot dolgozott ki. Folytatta az antik költők műfordításával kapcsolatos vitát az Antik Tanulmányok hasábjain. Az ókortudományi ismeretterjesztő munka eredményeképpen ebben az évben is számos fordítás-kötet jelent meg a különböző kiadóknál.

A Bizottság ülésein megvizsgálta a klasszika-filológia egyes területeinek helyzetét, s ezzel kapcsolatban elhatározta, hogy azoknak a tudományszakoknak a köréből, amelyeknél ez kívánatosnak mutatkozik, munkakonferenciákat rendez. Kívánatosnak látszik a bizantinológia, a papirológia, a vallástörténet és az ókori kelet tanulmányozása köréből munkaértekezlet tartása. Ezek közül a Bizottság 1963-ra a bizantológiai munkakonferencia megtartását tűzte ki feladatul.

Foglalkozott a Bizottság az Ókortudományi Kutatócsoport kérdésével is. Az Ókortudományi Kutatócsoport munkája továbbra is a magyarországi latinság szótára körül összpontosult. Ennek munkálatai a tervszerű ütemben folytak, s így a csoport az Akadémia ezzel kapcsolatban fennálló nemzetközi kötelezettségét pontosan teljesítette. A Bizottság megállapította, hogy az Ókortudományi Kutatócsoport jelenlegi keretében és formájában nem tudja ellátni azt a feladatát, melyre a tudományszak keretében hivatva lenne. Éppen ezért a Bizottság javasolja a kutatócsoport mielőbbi lényeges fejlesztését és működési szabályzatának kidolgozását.

A *Zenetudományi Bizottság* feladatköre a Bartók Archivum megalakulásával bizonyos mértékig kisebbre szorult. Ennek egyik oka az, hogy a korábban a Zenetudományi Bizottság hatáskörébe tartozott tudományszervezői munkát teljes intenzitással a Bartók Archivum vette át. Amit 1961-ig a Bizottság tett: koordinálta a különféle területeken folyó tudományos munkát, célhitelek segítségével támogatott bizonyos munkákat, az most adminisztratív úton is átkerült az Archivumhoz, mivel az eddigi célhitelek nagy részét az intézmény 02 rovátára csoportosítottuk át.

Az átmeneti háttérbe szorulást 1962 ősze óta ismét tevékenyebb munka váltotta fel, a Bizottság aktivizálódott. A tudományszervezői munkát más vonatkozásban tovább folytatta. Tevékenységi körébe tartozott az *aspirantúrára* jelentkező és felvett aspiránsok irányítása. Ez annál is lényegesebb vonás, mert a legtöbb zenetudományi aspiráns önálló aspirantúrán van, ami az egyik legfejlettebb aspiránsképzési forma, de amely kívül esik minden bizottság és minden intézmény hatáskörén. A Bizottság jövő tervei közé tartozik, hogy a két *akadémiai zenei intézményben* folyó munkát állandóan figyelemmel kísérje, a két intézmény munkáját összehangolja. Ennek az lenne a formája, hogy mind a Népzene Kutató Csoport, mind a Bartók Archivum félvényként legalább egyszer beszámol fontosabb munkáiról, s ha párhuzamos vagy egymással határos munkát lát, javaslatot tesz a munkafolyamatok egyeztetésére.

További feladat lehet, hogy a magyar *zenetörténetészek külföldi munkájukról*, megbízatásaikról, tanulmányaikról a Bizottság előtt számoljanak be. Jelenleg nincs olyan fórum, ahol ez a tevékenység, annak minden szála összefutna (pl. nincs egységes kép arról, hogy különböző külföldi lexikonokban, enciklopédiákban kik és milyen mértékben vesznek részt). Az eddigi tevékenységet folytatva továbbra is fontos, hogy a Bizottság figyelemmel kísérje a zenei élet, a *zenei könyvkiadás Akadémián kívüli* területeit is. A továbbiakban is rendez

üléseket, amelyeken megvitatja (egy-egy bevezető referátum alapján) az Akadémiai Kiadón kívüli kiadók zenetudományi kiadványait, az illető kiadó hivatalos képviselőjének jelenlétében. A *nemzetközi kapcsolatokat kiszélesítve*, a Csehszlovák Akadémiával közös zenetudományi kutatás alapján ki kell szélesíteni a Lengyel és Bolgár Tudományos Akadémiákkal is az együttműködést; az együttműködés kereteit a Bizottság további ülésein fogja kidolgozni.

A *néprajz* helyzetét illetően a felszabadulás óta ugrásszerű fejlődés állapítható meg. A társadalomtudomány más ágaihoz képest azonban, szervezeti nehézségek következtében, a néprajztudomány fejlődésében viszonylagos elmaradás tapasztalható. A szaktudomány első egyetemi tanszékét csak 1929-ben kapta Szegeden. Addig az ethnographiát egyéb tudományágakban nyert alapképzésű emberek (földrajz, történelem, nyelvészet, irodalom stb.) művelték, akik néprajzi ismereteiket autodidakta módon szerezték. A szegedi tanszék megszervezése után 1934-ben létesült néprajzi tanszék a budapesti egyetemen. Az elhelyezkedési lehetőségek minimális volta miatt azonban ezután is elsősorban tanári szakok mellett mellékszakként kapott szerepet a néprajz. A felszabadulás után négyre emelkedett a néprajzi tanszékek száma (egy tárgyi néprajzi és egy folklorisztikai Budapesten, egy Debrecenben, egy pedig Szegeden). A rendszeres szakemberképzés lényegében a múzeumok államosítása után adódó szükségleteket kielégítendő, 1949-ben indult meg, s ma az országban mintegy 80 aktív kutató között többségben vannak azok, akik az ez után következő időszakban végezték el tanulmányaikat. A szakemberek számának emelkedésével párhuzamosan 1951-ben az MTA segítségével indult meg munkaközösségek szerveződésével a tervszerű adatgyűjtő és feltáró munka. E munka a magyar néprajztudomány közös vállalkozásaként majdan elkészítendő Magyarország Néprajza c. nagy összefoglalás alapjait kívánta lerakni. Ekkor indultak meg olyan fontos, azóta is célhittel támogatott munkák, mint a néprajzi bibliográfia, az anyagi kultúra történeti forrásainak feltárása, a népmese- és mondatipológia, néprajzi atlasz, valamint a munkásfolklor kutatás. Ez utóbbi néhány évi szünet után, két esztendeje külön bizottságot alakítva a munkásdal vizsgálatára specializálódott. Megítélésünk szerint a legutóbbi években a kutatások általános iránya megfelelt a tudomány fejlődését szolgáló követelményeknek és a vele szemben támasztott kívánalmaknak. A néprajztudomány elméleti fejlődéséről tesz tanúbizonyságot, hogy a legutóbbi időkben számos kandidátusi és doktori disszertáció vitája hangzott el (8 folklóre, 6 tárgyi néprajzi tárgyú). A magyar néprajzkutatás képviselői nemzetközi hírnevet szereztek tudományáguk számára az utolsó évek során; erről tanúskodnak a nemzetközi kongresszusokon elhangzott előadások elismerő kritikái, az idegen nyelven megjelent művek sikere, külföldi kiadók megrendelése (különösen a folklóre és az egyetemes néprajz területén), az 1961-es nemzetközi Pitré-díj odaítélése, megosztva két magyar folklorista számára stb. Az elmúlt esztendő pozitív értékelése mellett azonban a jelenlegi állapotokra vonatkozólag megállapítható, hogy a tudományszervezeti formák ma már nem felelnek meg a követelményeknek. E tekintetben mélyreható változtatás szükségét látjuk, hiszen a kutatás egészséges fejlődése, soron következő feladatainak megvalósítása csakis szervezett, egységes irányítás mellett biztosítható. Ezért alakult meg 1963. március folyamán a Folklóre Tanszék mellett létrehozott akadémiai kutatócsoport. Megítélésünk szerint az elmúlt 15 esztendőben helyes úton járt a néprajz, amikor mind az anyagi, mind a szellemi kultúra vizsgálatá-

ban a történeti-társadalmiszempontokat helyezte előtérbe. Ezeket a vizsgálatokat az eddigiekhez hasonló intenzitással kell folytatni, szélesítve még a társadalmi és a gazdasági problémák irányában. Foglalkozni kell a magyar parasztság társadalomszervezetével és annak a kultúrával való kapcsolatával. Az anyagi kultúra vizsgálatát ki kell terjeszteni és a termelési technikák, eszközök kutatását a gazdasági rendszer egészének vizsgálatává kell szélesíteni.

A *Néprajzi Bizottság* a tudományelméleti, módszertani követelmények tisztázása mellett igyekezett a kutatókat a szocialista fejlődés során jelentkező problémák megoldásának szolgálatába állítani.

A Néprajzi Bizottság feladatának tekintette a szakterület szervezeti összefogását, az egyes néprajzi intézmények munkájának összehangolását, a folyó kutatómunka tervszerűségének fokozását, az ökonomikus munkamegosztás megvalósítását.

Az egyes néprajzi kutatásokkal foglalkozó intézmények (Néprajzi Múzeum, ELTE Néprajzi Tanszék, ELTE Folklór Tanszék, Debreceni Kossuth Lajos Tud. Egy. Néprajzi Tanszéke, József Attila Tud. Egyetem Néprajzi Tanszéke, Műszaki Egyetem Népi Építészeti Tanszék, Bp.) 1962. évi kutatási terveinek összehangolására törekedett.

Foglalkozott a Bizottság a néprajzi folyóiratok szerkesztése, szerkesztői elvei, tartalma és színvonala kérdésével, az egyes rovatok kritikai értékelésével.

Több alkalommal foglalkozott a Bizottság a néprajzi könyv és egyéb kiadványok kérdésével. Ezeknél előtérbe állította a hazai kutatási eredmények és szükségletek megfontolása mellett a szaktudomány nemzetközi érdekeltiségét és a nemzetközi szakmai együttműködés szempontjait is.

A tervezetek előzetes megvitatásával támogatta a Bizottság az 1962-ben megrendezett tudományos ülésszakokat: a debreceni egyetem Néprajz Intézete 2 napos symposiont rendezett, ahol a néprajz elvi kérdései és a legfontosabb hazai feladatok kerültek megtárgyalásra, a Magyar Néprajzi Társaság nyíregyházi Vándorgyűlésén a kelet-magyarországi regionális néprajzi kutatások kérdését vitatták meg.

A Bizottság irányította és folyamatosan figyelemmel kísérte az 1963. évi Néprajzi Kongresszus előkészítő szervező munkálatait.

Sikeres könyvvitát szervezett a társtudományok képviselőinek bevonásával az Akadémiai Kiadó kiadásában megjelent *Viehztucht und Hirtenleben I.* gyűjteményes tanulmánykötetről.

Irányította, gondozta és ellenőrizte a Bizottság az akadémiai célhittel támogatott néprajzi terv-téma kutatásokat.

A *Munkásdalkutató Munkabizottság* a beszámolási időszakban 584 dalt gyűjtött és elkészítette a dalok tudományos jellegű lejegyzését. A gyűjtött anyag eléggé heterogén jellegű, a dallamok közt sok a népdalra írott munkásszöveg. Ugyanakkor sok idegen dallam is került a gyűjteménybe. Az egyes dallamok variánsának kutatása területén még gyengék az eredmények.

A jövő évben egy-egy kutatóhely alaposabb felmérésére lesz szükség, valamint a variáns dallamok felkutatására. A témával kapcsolatban az 1962-es évben megjelent Nagy Dezső: A munkásdal és munkásfolklór magyar szakirodalma. Nyomdaképes állapotban elkészült: Szatmári—Pálkás: Hej, kenyér, barna kenyér c. gyűjteménye, valamint Pálkás József: A Horthy-korszak dalai és Gyürky Tiborné: A magyar munkások dalai Amerikában..

A Nyelvtudományi Intézet 1962-ben végzett munkája

Az 1962. évben további fejlődés állapítható meg az Intézet életében. A legfontosabb termvmunkák a megállapított tervek szerint haladtak. Kisebb lemaradás mindössze a Magyar Szókincs Finnugor Elemei című termvmunkában jelentkezett.

Az elmúlt évben két fontos termvmunka fejeződött be: A magyar nyelv értelmező szótára és A mai magyar nyelv rendszere. Mindkét mű a felszabadulás utáni nyelvtudományunknak kiemelkedő alkotása. Hazai viszonylatban úttörő jellegűek, sőt nemzetközi mértékkel mérve is figyelemre méltó alkotások.

Jelentős eredményeket ért el az Intézet több más termvmunka terén is. Elkészült a Bécsi Kódex nyelvtana I. kötetének kézírata, valamint a Magyar leíró nyelvtan német nyelvű változatának kb. a fele; kidolgozták az Új Magyar Tájszótár szerkesztési elveit és próbacímzavait. Befejeződtek A magyar nyelvjárások atlaszának határon túli gyűjtései a Szovjetunióban és Jugoszláviában. Ezzel a magyar nyelvátlasz munkája az előszerkesztés stádiumába jutott. Sikeresen folynak a Magyar Etimológiai Szótár, a Kéziszótár és a Szinonímaszótár, továbbá a Műszaki nyelvi tanácsadó kézikönyv munkálatai.

Az Intézet munkatervében helyet kaptak a modern nyelvtudományi irányzatokkal kapcsolatos problémák is. Az újabb irányzatokkal, módszerekkel való ismerkedést szolgálta a matematikusokkal közösen rendezett 2 napos matematikai nyelvészeti és gépi fordítási konferencia.

1963. évi tervek

1963-ban a Nyelvtudományi Intézet lényegében ugyanazokat a kutatásokat folytatja, amelyek már az előző évben is folytak. A témákban mindössze annyi változás történt, hogy öt munkát (köztük az Értelmező Szótár, a Leíró nyelvtan) befejeződött.

Az Intézet tervében megfelelő súlyt kaptak azok a nagy fontosságú témák, amelyek a jóváhagyott távlati tudományos kutatási tervben is szerepelnek (Új magyar etimológiai szótár, A magyar szókincs finnugor elemei). Ezek mellett természetesen tovább folytatja egyéb, elsősorban tudományos célú kutatásait (pl. A magyar nyelvjárás atlasza. A magyarországi szlovák nyelvjárások atlasza, Új Magyar Tájszótár, Magyar leíró hangtan, A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája stb.), valamint a szélesebb körű érdeklődésre számot tartó, az anyanyelvi műveltség emelését szolgáló, tehát elsősorban gyakorlati jellegű munkálatait, pl. A magyar nyelv kéziszótára, Szinonímaszótár (Közmondás- és szólásgyűjtemény, A műszaki nyelvek vizsgálata stb.), sőt számottevő helyet foglal el a tervben a nyelvi ismeretterjesztés, a nyelvtudomány eredményeinek népszerűsítése is.

A nagyszabású, kollektív jellegű termvmunkák 1963-ban is központi helyet foglalnak el az Intézet kutatási tervében, s két kutató kivételével valamennyi tudományos dolgozó részt vesz ezek közül valamelyikben, mégpedig többségük munkaidejének 50–70%-ában.

A nagyszabású kollektív jellegű munkák elkészítésével az Intézet a magyar nyelvtudomány legsúlyosabb mulasztását pótolja. A 15 kollektív munka, amely a témalapokon szerepel, tulajdonképpen mind-mind régi adósság törlesztése. Mindegyik szükséges, sőt már évtizedekkel ezelőtt szükséges volt.

Az Intézet ezeknek a feladatoknak derekasan nekilátott. Munkatervében azonban az elmúlt évtizedek adósságainak törlesztése közben az újrendszerű, elvi jellegű tudományos feladatok — szinte teljes mértékben — kiszorultak a kollektív munkák közül. Csak az egyéni feladatok között szerepelnek.

Az elmúlt évtizedek nagy mulasztásainak pótlása mellett az Intézet csak tökéletesebb munkaszervezéssel tudna az egész hazai nyelvtudományt érintő elvi-, módszertani feladatok megoldására vállalkozni.

Az Irodalomtörténeti Intézet 1962. évi munkája

Az Intézet kutatómunkája az 1962-es évben tervszerűbbé, szervezettebbé és színvonalasabbá vált. Az 1961-es évben kialakított elvi határozat alapján mind eredményesebben támogatta a szocializmus építése során felmerült tudományos és gyakorlati igények kielégítését. Az Intézet vezetősége az 1962. évi tervet e határozatban megjelölt fő feladatokhoz igazította, ennek következtében törölt bizonyos nem ezekbe vágó témákat, számos monografikus munka folytatását pedig egyéni munkaként tartotta nyilván. Így az Intézet tervmunkáinak száma lényegesen csökkent. A munkatársak szigorú határidőkhöz kötött kötelező tervét elsősorban a nagy kollektív munkálatok alkották, ez egyenletesebbé tette a munkát, megkönnyítette a munka ellenőrzését. Az Intézet az egyes munkatársakkal szemben a tervtémák teljesítésében sokkal szigorúbb követelményekkel lépett fel, másrészt azonban az egyéni munkáknál nagyobb kötetlenséget tett lehetővé.

Az 1962. évi terv gerincét az egész magyar irodalomtörténet marxista összefoglalását tartalmazó négykötetes Magyar Irodalomtörténeti Kézikönyv, az irodalomelmélet és a mai s a közelmúlt irodalmának problémáit feldolgozó művek alkották. 1962-ben elkészült a kézikönyv tervezett terjedelmének majdnem 100%-a. Az irodalomelméleti kézikönyv előkészítésének jegyében folyt az Elméleti Osztály egész évi tevékenysége. A mai irodalom és annak közvetlen történeti előzményeit alkotó kérdések vizsgálata terén a legnagyobb jelentőségű volt az elmúlt évben a szocialista irodalmunk történetével foglalkozó tanulmánykötet megjelenése. Előrehaladtak felszabadulás utáni irodalmunk rendszeres feldolgozásának munkálatai is. A mai irodalmunk kérdéseivel még rendszeresebben és intenzívebben foglalkozott az Intézet, tudományos munkatársai tollából több elméleti kérdéseket felvető cikk, bírálat jelent meg a különböző folyóiratokban. Az Intézet ezenkívül hathatós segítséget nyújtott a kulturális és tudományos pártvezetésnek az irodalmi folyóiratok és hetilapok 1961. évfolyamának megvitatásával.

A monografikus munkálatok közül több fontos téma zárult le az elmúlt esztendőben: az 1850-es évek irodalmának problémáit tisztázó kötet, a prózaíró Petőfit bemutató kötet, a századforduló novella-irodalmának története, valamint a József Attila-monográfia I. kötete és a Szabó Dezső pályafutását feldolgozó kötet.

Az összehasonlító irodalomtörténet és az egész hazai irodalomtudomány külföldi kapcsolatainak fejlődésében fontos határhő volt a Budapesti Konferencia. Az összehasonlító kutatások jegyében készült az év során az avantgardizmus kérdéseit világirodalmi témákon taglaló kötet, folytak a magyar—német és a magyar—csehszlovák irodalmi kapcsolatokat feldolgozó munkálatok. A szövegkritikai munkálatok területén tervszerűen haladtak az Ady-, a Vörösmarty-kiadás, valamint az RMKT XVII. századi sorozatának mun-

kálatai. Az Intézet egy másik, nem kevésbé fontos, közérdekű, az egész hazai irodalomtudomány és kutatás érdekeit szolgáló vállalkozása, a Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyve (5 kötetben), a tervezett ütemnél gyorsabban haladt előre.

1962. október 26—29. között rendeztük meg az Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferenciát. A budapesti konferencia Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok marxista irodalomtudósainak nagy nemzetközi összejövele volt; marxista és kelet-európai tanácskozás, de egyúttal a polgári, illetve nyugat-európai irodalomtudomány képviselőinek jelenlétében és aktív részvételével.

Nemcsak a résztvevők összetétele volt újszerű, hanem a konferencia tematikája is. Három fő téma került megtárgyalásra: az összehasonlító irodalomtudomány elvi és módszertani kérdései, az irodalmi és irodalomtudományi terminológia problémája, a kelet-európai irodalmak összehasonlító vizsgálatának kérdései.

A konferencia lehetővé tette különböző országok, intézmények, illetve egyes tudósok eredményeinek a kölcsönös megismertetését, egymással való szembesítést; megerősítette és tudatosította a már érlelődő új, egészséges törekvéseket és irányt mutatott ezek további fejlődése számára; jelentős kezdeményezéseket indított el; elősegítette a különböző országok kutatóinak baráti összefogását, illetve a különböző felfogás képviselői közötti egészséges és építő szellemű véleménycserét.

Egy másik fontos új vonás a történeti szemlélet fokozott megerősödése, illetve a történeti és esztétikai szempontok újszerű összekapcsolása volt. S emellett természetesen a konferencia egész munkáján vörös fonalként húzódott végig a mai polgári tudománnyal való polémia. Nyugati kollégáinkat egyaránt meglepte ennek a polémianak a következetessége, valamint magas színvonala.

Az összehasonlító irodalomtörténeti konferencia nemcsak a marxista irodalomtudomány nemzetközi fejlődésében töltött be fontos szerepet, hanem sikeres erőpróba volt a magyar irodalomtörténészek számára is.

Az Irodalomtörténeti Intézet 1963. évi tudományos terve

Az Intézet 1963. évi tématerve a múlt évihez hasonlóan azoknak a szempontoknak a messzemenő figyelembevételével készült, amelyekre 1961 őszén az MSzMP Agit. Prop. Bizottsága az Intézet munkájára vonatkozó határozatában mutatott rá.

Az Intézet legfontosabb feladata továbbra is az irodalomelmélet művelése, a ma és a közelmúlt irodalma vitás kérdéseinek tüzetes és folyamatos vizsgálata, az alapvető irodalomtörténeti kézikönyvnek — elsősorban a magyar irodalomtörténet négykötetes kézikönyvének — sürgős elkészítése.

A felszabadulás 20. évfordulójára az Intézet a felszabadulás utáni magyar irodalmi fejlődés szintetikus (egy monográfia és egy tanulmánykötet), valamint a korszak irodalmának műfajtörténeti (a líra, a dráma) feldolgozásával készül.

A négykötetes Magyar Irodalomtörténeti Kézikönyv után, amely 1963-ban elkészül és nyomdába kerül, megindulnak „A magyar irodalmi kritika és irodalomtudomány története” előkészítő munkálatai.

Az Intézet tovább folytatja legnagyobb íróink életművének monografikus feldolgozását. Ezért iktatta be tervébe a „József Attila élete”, a „Móricz

Zsigmond" II. kötetét és az „Ady és kortársai” c. monografikus tanulmánykötetet.

Az Intézet szintén fontos, közérdekű vállalkozása, a Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyve (öt kötetben).

Nemzetközi szempontból is fontos feladatot teljesít az Intézet a magyar és a külföldi irodalmak kapcsolatainak vizsgálatával. A Budapesti Konferencia (1962. október) kezdeményező lépése után tovább erősíti a magyar irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatait.

Az Intézet, az Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók Szövetsége közös új, kritikai és elméleti jellegű folyóirata hamarosan megindul. A terv több téma-feladata már irodalomtudományunk ezen új fóruma számára biztosít anyagot.

A Népzenekutató Csoport munkája 1962-ben

A Csoport munkájának középpontjában 1962-ben is a Magyar Népzene Tára további köteteinek sajtó alá rendezése állt. A Magyar Népzene Tára ötödik kötetében megjelenő sirató dallamok magyar anyagának végső összeállítására 1962. I. negyedében került sor. A sirató dallamok a magyar zene legősibb rétegének egy részét képviselik, és így közzétételük a hazai és külföldi zenetudomány szempontjából egyaránt fontos. A Magyar Népzene Tára VI. kötetének anyagából, amelyben a magyar népzene eddig meg nem jelent, összes alkalomhoz kötött dallamai kapnak helyet, teljesen elkészült az „Árusok kiáltásai és dalai” c. rész, amely önmagában is hét kisebb fejezetre oszlik. Vele egy időben folyik a Magyar Népzene Tára I., II., IV. kötetéhez újabban összegyűlt anyag feldolgozása egy esetleges második, illetve harmadik kiadás számára. A Magyar Népzene Tára VII. kötetének munkálatai 1962 folyamán csaknem teljesen befejezést nyertek. A VII. kötet munkálataival párhuzamosan, csaknem azonos intenzitással folytak a VIII., IX., sőt a további kötetek szerkesztői munkálatai.

A népzene és zenetörténetkutatás számára egyaránt nélkülözhetetlen Európai Népzenei Katalógus megteremtése a Csoport másik hosszú lejáratú tervmunkája, 1961-ben kezdődött, s azóta részt vett benne a Csoport szinte valamennyi munkatársa.

A Népzenekutató Csoport 1963. évi tudományos terve

A Népzenekutató Csoport 1963. évi tevékenységét 15 téma köré csoportosítja. Kettő kivételével már 1962-ben is szerepeltek, s mivel többségük hosszú lejáratú, évekre előre is megszabják a Csoportban folyó kutatásokat. A benyújtott témák hű keresztmetszetét adják a Csoport tevékenységének, jól kitűnik a Csoportnak a magyar és a nemzetközi népzene tudományban vállalt szerepe.

Új témák: A népzenei és zenetörténeti kutatások egybefonódásának többször hangoztatott szükségességét szolgálja Rajeczky Benjamin új témája: A Kájoni Kancionále népi dallamanyagának feldolgozása, amely nagy hiányt pótol e régi magyar zenei emlékek ma is élő változatainak a közreadásával.

A Magyar Népzene Tára további köteteinek sajtó alá rendezése, mint a Csoportot létrehozó egyik legfontosabb tevékenysége, jelentős mértékben halad előre az 1963-as évben. Minden valószínűség szerint megjelenik az V.,

lényegében már lezárt kötet, elkészült a VII., az alkalomhoz nem kötött népdalok első és a VI., az alkalomhoz kötött népdalok utolsó kötetének kézírata, továbbá elkezdődik a VIII. kötet szerkesztése is, amelyben a magasan járó dallamok zenei rendjének folytatása kerül kiadásra.

Az Európai Népzenei Katalógus megteremtése és állandó bővítése a Csoport másik nagy feladatköre. A magyar népzene tudományos vizsgálata, rendszerezése és kiadása szorosan összefügg más népek zenéjének a tanulmányozásával és szinte elválaszthatatlan azok megismerésétől.

Ezért kell számba venni és nyilvántartani a szomszéd, ill. rokonnépek, sőt Európa és bizonyos fokig Ázsia más népeinek a zenéjét is. A Katalógus munkálatai még a rendszer megalkotása stádiumában vannak, bár az anyagfeldolgozás és a különböző jellegű népdalgyűjtemények kicédulázása elkezdődött már.

A magyarországi cigányok népzeneje c. kutatás azokat a kölcsönhatásokat tárja fel, amelyek a magyarok és az egész ország területén élő, nem muzsikus cigányok zenéje között állanak fenn. A kutatás egyúttal a cigány népzene és a városi cigányzene közötti különbség kimutatásához is jelentős segítséget nyújt.

A finnugor rokonnépek zenéjét a VII. és a VIII. sz. téma vizsgálja.

A X. sz. téma a magyar népzene mind ez ideig kevésbé ismert, ugyanakkor igen fontos területét kutatja: a magyar népi hangszerek tudományos leírása és a népi hangszeres dallamok összegyűjtése.

A ma élő népzene különféle idő- és térbeli átalakulását, variálódását vizsgálja a XI. sz. téma.

Az incipit renddel foglalkozó téma, bár lényegében szintén a tavalyi maradt, most teljesen új anyagot, a XIX. sz. magyar csárdásait dolgozza fel, jelentős segítséget nyújtva egyes magyar zenetörténeti problémák megoldásához is.

A népdalok szövegének rendezése a Magyar Népzene Tára kötetek kiadásához kapcsolódó tevékenység. A XIV. és XV. sz. téma a Népzene kutató Csoport által már évekkal előbb elkezdett munkásdalkutatáshoz kapcsolódik.

A Bartók Archivum 1962. évi munkája

A Bartók Archivumnak az 1962. év volt az első teljes tervéve. Így a kutatómunka megindítása mellett a szervezeti keretek kialakítása is feladatot jelentett. Az Archivum központi feladatának a Bartókkal kapcsolatos tudományos dokumentáció kiépítését tekinti. Tevékenységi körét azonban már 1962-ben is igyekezett a zenetudomány egészére kiterjeszteni. A szűkebben vett Bartók dokumentációs központ kiépítése mellett foglalkozott más kutatási területekkel is. Megindultak az Erkel kritikai összkiadás előmunkálatai; ankétokat szervezett művészeti, ideológiai kérdések megvitatására; zeneszociográfiai vizsgálatokat folytatott és összhangba hozta a különböző területeken folyó zenetudományi munkálatokat.

A Bartók Archivum 1963. évi tudományos terve

A szűkebben vett Bartók dokumentációs központ kiépítése mellett foglalkozik más kutatási területekkel is, feladatai körébe tartoznak más zenetudományi problémák is: munkák folynak a magyar és egyetemes zenetörté-

net, továbbá a zeneesztétika kutatása terén, ankétokat szervez művészeti-ideológiai kérdések megvitatására, egy-egy kül- vagy belföldön megjelent zeneesztétikai, zenekritikai írásművel kapcsolatban.

A Bartók Archivum zenetudományi munkálataiban eleget tesz a külföldi akadémiákkal történt egyezményes munkáknak és más nemzetközi kötelezettség-vállalásoknak:

a) A Szlovák Tudományos Akadémiával fennálló egyezmény értelmében a Magyar Tudományos Akadémia részéről a Bartók Archivumban több irányú munka folyik. Egyfelől közös dallamkatalógus készül a két ország területén található középkori dallamanyagról, másfelől a két ország kutatói közös kiadásra készítenek elő néhány XVII–XVIII. századi táncgyűjteményt.

b) A Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium (RISM) munkálatai is a Bartók Archivum támogatásával folynak. A gyűjtőmunkáknak — az MTA Zenetudományi Bizottsága által kinevezett — szerkesztő bizottsága van, amely rendszeresen számot ad a Párizsban székelő központi szerkesztőségnek az országban végzett feltáró munkáról.

Az 1962. évi témalapok számához viszonyítva az Archivum 1963. évi témái 14-ről 20-ra emelkedtek. Ennek egyik oka az, hogy a kutató-gárda kiszélesedett, a másik pedig az, hogy az elmúlt év tapasztalatai és eredményei folytán bizonyos alapmunkálatok most már további részekre bonthatók és külön témákként konkretizálhatók.

Új vonás továbbá, hogy a mai zene elvi kérdéseinek megítélése szempontjából oly fontos esztétikai munka most már nemcsak ankétok és eszmei ösztönzés, hanem konkrét témalapok formájában is bekerült a tervbe „Zene és polgár — zene és proletár”, „A történeti zeneesztétika forrásai”, tovább folyik a magyar zeneesztétikai és zenekritikai hagyomány már tavaly megkezdett feltárása is:

„Dallamkatalógus” címén először történik kísérlet a magyar zenetörténeti dallamanyag tipológizálására, az összehasonlító módszernek a folklórral a zenetörténeti anyagra való kiterjesztésére.

Az 1963-as terv tovább bővíti a szocialista zene történelmi előzményeivel kapcsolatos, valamint a mai zeneszociográfiai kutatásokat is. Az utóbbinál fontos újdonság egy vidéki ipari település bevonása, továbbá Budapesten áttérés egy új fázisra: a helyzetfeltárás után az aktív-kísérleti vizsgálódásra, amely ismeretterjesztéssel egybekapcsolt szociográfiai kutatást jelent.

Akadémiai támogatással folyó kutatások

Az Osztálynak az 1962-es évben sikerült megvalósítani a céltámogatás koncentrálását, a hozzátartozó 6 tudományszak részére az előző évi 54 témával szemben 24 téma kutatásához biztosított céltámogatást.

Ókortudományi Kutató Csoport

A Középkori latinság szótár munkálatainak folyamatos végzéséhez szükséges feltételeket 1962-ben teljes mértékben biztosította az Osztály. Az anyaggyűjtés 1200-ig befejeződött; jelenleg ennek az anyagnak a rendezése és a XIII. századi anyag cédulázása folyik.

Nyelvtudomány

Az Új magyar nyelvtörténeti szótár előkészítő munkálatai befejeződtek és megkezdődött a szerkesztés. Eredményesen folytatódtak a Magyar etimológiai szótár, az Új magyar tájszótár, a Juhász Gyula szótár, a Mongol nyelv-emléktár és Munkácsi Bernát: Vogul—magyar szótárának munkálatai is.

Irodalomtudomány

A Csokonai kritikai kiadás előkészítésével kapcsolatban 1962. májusában gyökeresen megváltozott a helyzet. Szervezett munkacsoport jött létre. Így a témával kapcsolatos kutatás most már a tervezett ütemben halad. Az akadémiai támogatással készülő Jókai kritikai kiadás megkezdődött. Az év folyamán megjelent I—V. kötet és további köteteket készítettek elő. A Shakespeare-kutatások 1962-ben a befejezés stádiumába jutottak.

Néprajz

1962-ben tovább haladt a Mese- és mondakatalógus anyagának összeállítása. Az év folyamán megtörtént a Magyar néprajzi bibliográfia 1945—1954-ig c., több mint 6000 címre rugó kötet kéziratának kiegészítése, illetve átdolgozása. A Magyar néprajzi atlasz munkálatai a tervezett ütemben haladtak. A Jobbágyháztartás üzemszervezete elnevezésű téma kutatása az évi terv szerint két irányban haladt: a XVI. századi országos forrásanyagban való tájékozódás a további munka előkészítésére; a kutatás eddigi szakaszának lezárása publikációs feldolgozással. A magyarság kulturális élete a XIV. és XV. században c. nagy lexikális forrás-kiadvány gyűjtött anyaga máris igen értékes forrása a néprajzi kutatásoknak.

Könyvtörténet (bibliográfia, dokumentáció) számára 1962-ben is biztosította az Osztály a támogatást. A Régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiájának összeállítása és feldolgozása a tervezett ütemben haladt. Minthogy a másik két nagy vállalkozás (a Külföldi folyóiratok központi címjegyzéke, a Hírlap és folyóiratbibliográfia) munkálatai az eredetileg tervezettnél lényegesen hosszabb időre nyúlnak, az Osztály megvizsgálja a támogatás és az eredményesebb munka további lehetőségeit, hogy ezek a művek mielőbb a tudományos kutatás rendelkezésére álljanak.

Könyvkiadásunkról

Az OV. az elmúlt évben is sokoldalúan foglalkozott a könyv- és folyóiratkiadás kérdéseivel. A könyvkiadásban a tudományos elbírálás erősítésére, a tervszerűség fokozására és a kiadásra javasolt művek témájának arányosabb, körülményesebb kiválasztására törekedett. Ma már a megjelent önálló tudományos művek száma lényegesen meghaladja a kritikai kiadások, ill. az anyagközlések köteteinek számát. Mindezek ellenére az anyagközlő és a periférikus témákat feldolgozó művek számát még ma sem sikerült kellő mértékben csökkenteni.

Az 1962. esztendő két jelentős eseményt is hozott a magyar nyelvtudománynak. Két tervmunka fejeződött be a Nyelvtudományi Intézetben és

látott napvilágot: A magyar nyelv értelmező szótára és A mai magyar nyelv rendszere. Az első munkálatai 1949-ben, a másodiké 1952-ben kezdődtek. A két mű több szempontból is jelentős. Bár összefoglaló nemzetközi értékelés még nem jelent meg róluk, az Értelmező szótár nemzetközi mértékkel mérve is figyelemre méltó alkotás, terjedelménél és megbízható pontosságánál fogva. A mai magyar nyelv rendszere talán nem olyan egyenletes és következetes, de szintén nagy szorgalommal szerkesztett és átgondolt alkotás. Hazai viszonylatban e művek úttörő jellegűek, nyelvészeti vonatkozásukon kívül fontos szerepet fognak betölteni az anyanyelvi műveltség terjesztése s emelése terén is. Mindkét mű felszabadulás utáni nyelvtudományunk kiemelkedő alkotása s az új típusú szocialista tudományszervezés első jelentős eredménye.

A nyelvtudomány fontos egyéni teljesítményei közül kiemelhetjük Rédei Károly: *Die Postpositionen in Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen* és Grétsy László: *A szóhasadás c. művét.*

Az irodalomtudomány területén is több fontos tervmunka fejeződött be, ill. jelent meg. A mai irodalom és annak közvetlen történeti előzményeit alkotó kérdések vizsgálata terén a legnagyobb jelentőségű volt az elmúlt évben a Szabolcsi Miklós és Illés László szerkesztésében megjelent tanulmánykötet, amely szocialista irodalmunk történetével foglalkozik.

A monografikus munkálatok közül kiemelkedik Gerézdi Rabán: *A magyar nyelvű világi líra kezdetei c. könyve.*

Modern filológiánk jelentős gazdagodása Sziklay László: *A szlovák irodalom története c. műve*, melynek különös érdeme, hogy a felszabadulás óta elsőként vállalkozott a szlovák irodalom történetének teljes bemutatására valamint, hogy a tárgyán túlmenően állandóan kitér a magyar kapcsolatokra is, úgy hogy egyúttal a szlovák és magyar irodalom kapcsolatainak történetét is bemutatja.

Az orientalisztika területén fontos esemény volt Fekete Lajos és Káldy Nagy Gyula: *A budai török számadáskönyvek 1550—1580. c. munkája és Ligeti Lajos 60. születésnapjára kiadott Acta Orientalia külön száma.*

Az OV. az Elnökség 95/1961. sz. határozata alapján foglalkozott az Osztályhoz tartozó folyóiratok jellegének tervszerű kialakításával.

Az OV. határozata alapján megtörtént az irodalomtörténeti folyóiratok koordinálása. A hagyományos irodalomtörténetírásnak osztályviszonylatban három szaklapja volt (Irodalomtörténet, ItK., Filológiai Közöny), s az irodalomelmélet dokumentációs orgánuma a Világirodalmi Figyelő. Nem volt külön orgánus az élő irodalom kérdéseit tudományosan feldolgozó tanulmányok, az irodalomelmélet és kritika megfelelő szintű és terjedelmű publikálására. Az Osztály a megfelelő arányok kialakítása érdekében a következő változásokat eszközölte: Az Irodalomtörténet-et az Osztály átszervezte s mint az Irodalomtörténeti Intézet, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók Szövetsége közös kiadásában havonta megjelenő elméleti és kritikai folyóirat az élő magyar irodalom, az irodalomelmélet és a kritika kérdéseinek vizsgálatára lesz hivatott. Az átszervezett folyóirat címe: KRITIKA. A folyóirat első száma 1963 második felében jelenik meg.

Az Irodalomtörténeti Közlemények változatlanul a magyar irodalomtörténetírás szaklapja marad s 1963-tól az Irodalomtörténeti Intézet és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös folyóirataként jelenik meg. Az OV. a Társaság részéről a szerkesztő bizottságba bevonta Barta János és Szauder József egy. tanárokat. E szervezeti változtatással hatékonyabban lehet biz-

tosítani a szakterület intézeten kívüli tudományos dolgozóinak is a bekapcsolódását.

A Filológiai Közlöny a modern-filológiai stúdiumok szaklapja. Eddig mint az Osztály világirodalmi folyóirata jelent meg. Az Osztályhoz való tartozás teljesen formális volt s ezért az OV. úgy határozott, hogy a Filológiai Közlöny legyen a Modern-filológiai Munkabizottság és az átszervezett Magyar Irodalomtörténeti Társaság Modern-filológiai szakosztályának közös folyóirata. Az átszervezéssel egyidejűleg az OV. a szerkesztő bizottságot is átalakította.

A Világirodalmi Figyelő — az Irodalomtörténeti Intézet folyóirata — változatlanul az irodalomelmélet dokumentációs orgánuma marad.

Az Osztály megvizsgálta a nyelvészeti folyóiratok szerkesztési problémáit is és megállapította, hogy bár a magyar-nyelvű nyelvész folyóiratok közül szervezetszerűen egyik sem intézeti folyóirat (Nyelvtudományi Közlemények — Nyelvtudományi Bizottság, Magyar Nyelvőr — Nyelvművelő Munkabizottság, Magyar Nyelv — Magyar Nyelvtudományi Társaság), e folyóiratok mégis jól tükrözik az Intézet munkáját s az Intézet kutatóinak egyéni kutatási eredményeit is.

A nyelvészeti folyóiratok színvonala általában jó, a nyelvtudományi folyóiratok az eddiginél nagyobb mértékben elégitik ki a tudománnyal szemben fennálló társadalmi-politikai követelményeket. A folyóiratok egy része közvetlenül is szolgálja a művelődéspolitikai célkitűzéseket. Örvendetes jelenség, hogy mind gyakrabban jelennek meg elvi jellegű írások, mégis mindenütt becsúszik még egy-egy gyengébb színvonalú cikk és komoly hiányosság.

A szerkesztőknek a jövőben több gondot kell fordítaniuk a szerkesztési munkára, különösen a szerzők nevelésére. Az eddigieknél körültekintőbben kell eldönteni, hogy egy-egy témát milyen terjedelemben lehet feldolgozni, mert a közölt cikkek jelentős része feleslegesen nagy terjedelmű. A terjedős stílust száműzni kell folyóiratainkból, mert értékes cikkek helyét foglalják el.

A folyóiratokat veszélyeztetik a több számon át húzódó terjedelmes könyvnyagyságú folytatásos cikkek.

A Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr profilja igen erősen közeledett, sok az azonos jellegű közlés. A két folyóirat szerkesztőjének és a szerkesztő bizottságának törekednie kell a két folyóirat közötti párhuzamosság és átfedések megszüntetésére.

Az Ethnographia és az Acta Ethnographica, a két akadémiai folyóirat összesen 72 ívben jelenik meg, a nem akadémiai folyóiratok: Néprajzi Értesítő (25 ív), Néprajzi Közlemények (32 ív), és az Index Ethnographicus (5 ív), összesen 62 ívben jelennek meg.

Az Acta Ethnographica feladata, hogy idegen nyelven a világ néprajzkutatóit a magyar néprajz eredményeiről tájékoztassa. Ezért egy-egy területről összefoglaló képet ad, közli a legújabb kutatások eredményeit. Az acta, ahova eljut, nagy elismerést vív ki és a magyar néprajztudomány eredményeinek megismertetésében nagy szolgálatokat tesz. Az acta szerepét növelni lehetne a még tervszerűbb szerkesztéssel, a cikkek beküldésében néha megmutatkozó esetlegességének kiküszöbölésével.

Az Ethnographia a magyar néprajztudomány központi folyóirata. Feladata a legújabb eredmények bemutatása, a néprajzi munka összefogása, a néprajztudomány előtt álló feladatokra való ösztönzés. E feladatok eddiginél

teljesebb betöltése érdekében az OV. a Néprajzi Bizottság javaslata alapján több fontos határozatot hozott.

Az OV. és folyóirataink szerkesztői teljes egészében egyetértenek és magukévá teszik az elnökségi határozatban foglalt intenciókat s azt tapasztaljuk, hogy az utóbbi 1 — 1 1/2 évben jelentősen javult folyóirataink színvonala, céltudatosabbá vált a témaválasztás, a kritikai szellem fejlesztése terén azonban még mindig van kívánnivaló. Az Osztály reméli, hogy az ez évben meginduló irodalomelméleti és kritikai folyóirat nemcsak az irodalomtudomány területén eleveníti meg a marxista kritikai szellemet, hanem az Osztályhoz tartozó más szakterületek is hasznosítják majd e folyóirat szerkesztési elveit és módszereit.

Az aspiránsképzés és a tudományos minősítés helyzete

Az OV. a TMB. határozatai alapján az előző évekhez képest rendszeresebben foglalkozott a tudományos minősítés kérdésével és a TMB Szakbizottság tevékenységével. Az OV. a szakbizottság átgondolt, tervszerű munkáján keresztül a tudományos minősítésre számba jöhető személyek helyes kiválasztására, a minősítések tervszerűségének fokozására és a minősítés során megkívánt tudományos követelmények emelésére törekedett.

A belföldi aspirantúrára pályázott 51 fő közül a szakbizottság 23 fő felvételét javasolta. A TMB 20 fő — 2 rendes, 1 levelező és 17 önálló aspiráns — felvételét hagyta jóvá.

Szovjet aspirantúrára 4 fő pályázott. A szakbizottság 3 jelentkezőt visszautasított, egy személy felvételét javasolta. A TMB az Osztály szakbizottságának javaslatát elfogadta.

Az Osztály területén jelenleg 66 aspiráns működik. Ebből 5 rendes, 10 levelező, 51 önálló. A felterjesztéseket gondos mérlegelés után — figyelemmel mind a szakmai, mind a politikai követelményekre — tette meg a szakbizottság. A tudományos minősítésre számba jöhető személyek kiválasztása azonban a szakbizottság lelkiismeretes, körültekintő munkája ellenére sem mondható kielégítőnek. A szakbizottság a pályázók kiválasztásánál a marxista tudományos szemlélet és az új tudományos eredmények elérésére való képességet eddig is alapvető kritériumnak tekintette, a tudományos és politikai körülményeket együttesen vette figyelembe. Mégsem mondható el, hogy mindenkor a számba jöhető legtehetségesebb személyek nyertek felvételt.

Az egyetemről a tehetséges és alkotóképes fiatalok többsége vidékre kerül. Vidéken pedig tudományos kutatómunkára és publikálásra egyelőre nem nyílik lehetőség, így aspirantúrára sem jelentkezhetnek. A pályázók lényegében az előző években végzett fiatalok Pesten maradt kis töredékéből kerülnek ki. Így érthető, hogy az aspirantúrára jelentkezők száma minden évben alacsony. Ez azzal a komoly veszéllyel jár, hogy a tudományos utánpótlás jelentős része nem a valóban tehetséges, alkotóképes és marxista szemléletű fiatalok közül kerül ki. Ezen a helyzeten csak az elmúlt években bevezetett gyakornoki rendszer jelentős kibővítésével lehet segíteni. A gyakornoki rendszer lehetőséget ad arra, hogy az egyetem utolsó éveiben feltűnt tehetséges hallgatók ne szakadjanak el a tudományos kutatómunkától, hogy itt maradjanak a fővárosban és néhány év múlva a tudományos utánpótlás valóban a legtehetségesebb kutatók közül kerüljön ki.

Annak érdekében, hogy a tudomány fejlesztése szempontjából jelentős témák kerüljenek kidolgozásra, az 1962. szeptemberétől felvételt nyert aspiránsok témáit a szakbizottság felülbírálatra kiadta a tudományos bizottságoknak. A szakbizottság felülbírált a korábbi években felvett aspiránsok témáit is, s 12 aspiráns témájának részben megváltoztatására, részben módosítására, ill. az értekezés címének megváltoztatására hozott határozatot.

Az 1962. évben 1 doktori és 11 kandidátusi értekezés nyilvános vitáját szerveztük meg.

Doktori értekezés benyújtására 9 kandidátus kért engedélyt. A szakbizottság — messzemenően figyelembe véve a TMB idevonatkozó rendelkezését, néhány esetben több szakbíró véleményét is kikérve — 5 fő részére javasolta az engedély megadását.

Az elmúlt évben 5 aspiránsvezető számolt be munkájáról a szakbizottságnak:

A szakbizottság — a korábbi gyakorlattól eltérően — nem kért írásbeli beszámoló jelentést az aspiránsvezetőktől, hanem szóbeli beszámolásra kérte fel őket. Ez az eljárás eredményesebbnek bizonyult az előzőnél, ezért a szakbizottság az aspiránsvezetők beszámoltatásának ezt a formáját választja a jövőben is.

Az OV., a tudományos bizottságok és a szakbizottság közreműködésével felülvizsgálta az 1958. előtt fokozatot nyert kandidátusok tudományos tevékenységét. Megállapította, hogy a felülvizsgálatra került 60 fő tudományos tevékenysége csak részben kielégítő. A kandidátusok témái, melyeken jelenleg dolgoznak, az általános tudományos igényeknek ugyan megfelelnek, de jelentős részük nem kapcsolódik a legfontosabb, legaktuálisabb, a tudomány további haladását elősegítő feladatokhoz. Kíváncsú, hogy többen és behatóbban foglalkozzanak a szocialista építésből, a művelődési politikából adódó feladatokkal.

Az Osztály nemzetközi kapcsolatainak alakulása

Az Osztály nemzetközi kapcsolatai az 1962. évben tovább szélesedtek. Az Osztály az egyezményes tanulmányutak keretében 133 személy részére biztosított külföldi kiutazást. Kongresszusokra és egyezményen kívüli tanulmányutakra pedig 61 személyt küldött ki. Az Osztály küldöttei összesen 26 külföldi kongresszuson, konferencián és munkaértekezleten vettek részt. Kutatóink 17 országban (a Szovjetunióban, Csehszlovákiában, NDK-ban, Lengyelországban, Romániában, Bulgáriában, Jugoszláviában, Franciaországban, Olaszországban, Angliában, Svédországban, Ausztriában, Finnországban, Hollandiában, Belgiumban, Irakban és az USA-ban) képviselték az Osztályhoz tartozó szakterületeket.

Az Osztályhoz tartozó tudományágak az elmúlt évben 88 külföldi tudóst és tudományos dolgozót fogadtak.

Az Osztályhoz tartozó társaságok munkájáról: A Magyar Nyelvtudományi Társaság, az Ókortudományi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság működését a beszámolási időszakban a korábbi években kialakult keretek között folytatta. A rendszeresen megtartott felolvasó üléseken számos, jelentős eredményt bemutató előadás hangzott el.

A Magyar Néprajzi Társaság 1962-ben került át a Művelődésügyi Minisztériumtól a Magyar Tudományos Akadémiához.

Változás következett be az elmúlt évben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság életében. A Társaság 1962. októberében tartott jubileumi közgyűlésén átszervezést határozott el: a modern-filológiai stúdiumok művelői a jövőben a Társaság egyik szakosztálya keretében fejtik ki tevékenységüket.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1962-ben két vándorgyűlést rendezett — Kecskeméten és Debrecenben.

A Néprajzi Társaság 1962. évi, ugyancsak szép eredményeket felmutató vándorgyűlését Nyíregyházán tartotta.

Társaságaink működése egyre inkább megfelel a szervezeti szabályzatokban lefektetett célkitűzéseknek. A hozzájuk tartozó szakágazatok Akadémián és egyetemen kívüli, főleg középiskolai, kiadói, múzeumi stb. művelőit mindinkább bevonják a társaság életébe. Ezáltal fórumot kapnak azok a szakemberek is, akik tudományos vagy tudománynépszerűsítő eredményeiket nyilvánosságra kívánják hozni.

Hasznos és eredményes volt az Irodalomtörténeti Társaság középiskolai reform-vitája, s eredményesnek bizonyult a Társaság és az Intézet közös rendezésében lezajlott felsőoktatási tantervi reform-vita is.

Társaságaink életében ezt a tendenciát erősíteni kell, hisz ma még igen nagy számban vannak szakemberek, elsősorban középiskolai tanárok, akik szívesen vennének részt társaságaink munkájában.

VITA (összefoglalás)

Németh Gyula akadémikus — az osztálytitkári beszámolóval polemizálva — felvetette, vajon helyesen állapították-e meg a Nyelvtudományi Intézetben a közös munkálatok és az egyéni kutatások arányát? Tudatosan csökkentették a szabad munkanapok számát a közös munkálatok javára. Az eredmény azt igazolja, hogy helyesen jártak el.

A továbbiakban az általános nyelvtudomány kérdésével foglalkozott. „Elhangzott a szemrehányás, hogy elhanyagoljuk az általános nyelvészetet.” Ez a megállapítás sem állja meg a helyét, mert „az általános nyelvtudományi stúdiumoknak több időt, figyelmet és pénzt szentelünk, mint amennyit megérdemelnének.” Különböző tudományos irányzatok állnak egymással szemben — ezek eredményeit általában ismerjük. Szó sincs arról, hogy egy nagy, modern irányzat kialakult volna már. Ezért „szerencsétlenség lenne, ha reális programunkat, a magyar nyelvtudomány kialakult programját ennek a lármának a kedvéért feláldoznánk.” Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem kell általános nyelvészeti kutatásokkal foglalkozni. Ennek támogatása érdekében, Telegdy Zsigmond szerkesztésében folyóiratot indítunk az új nyelvtudományi irányzatok számára.

A Nagyszótárról szólva, hangsúlyozván a munka fontosságát, egyetértett azzal, hogy anyagi vonatkozásban reális költségvetést kell kidolgozni.

Lakó György lev. tag hozzászólásában részletesen foglalkozott az egyetemen létesülő finn-ugor szak problémáival. Vitatta, hogy a finn-ugor szak létesítésével a finn-ugor nyelvtudomány szakemberutánpótlása meg lenne oldva. A finn-ugor szak hallgatója a nyelvtudomány mellett — helyesen — foglalkozik néprajzzal, archeológiai, irodalmi, történelmi tanulmányokkal is. Elképzelhetetlen tehát, hogy kétévi egyetemi képzéssel el lehet érni azt, hogy akár az egyik, akár a másik tudományszak területén igazán képzett finn-ugor

szakember kerüljön ki. „Ilyen körülmények között nem azt fogjuk elérni, hogy a finn-ugor szakosok a néprajzhoz, az archeológiához, az irodalomhoz, mindenhez egyformán jól fognak érteni, hanem azt, hogy sem az egyik, sem a másik tudományszakhoz nem fognak érteni olyan mértékben, hogy komoly kutatómunkába, színvonalas kollektív munkába bevonhassuk őket.” A kérdést csak úgy lehet megoldani — s erre utalt az osztálytitkári beszámoló is —, hogy azok, akik az egyetemen mint finn-ugor szakosok belekóstoltak a szak tudományos problematikájába, gyakornokokként folytathassák munkájukat. Továbbá az aspiránsképzés keretében is az eddiginél nagyobb lehetőséget kell biztosítani a finn-ugor nyelvtudomány és általában a finn-ugor stúdiumok művelőinek.

Érintette a nyelvtudományi folyóiratok kérdését is, mivel az osztálytitkári beszámoló elég szigorú kritikával illette őket. Kérte az osztályvezetőséget, hogy mint a múltban, „most is ismertessék a szerkesztő bizottsággal azokat a konkrét kifogásokat, amelyek felmerültek.” Csak így tudnak a meglevő hiányosságokon javítani: „Pusztá általánosításból nem tudunk eleget tanulni.”

Egyetértett Németh Gyulával abban, hogy a Nyelvtudományi Intézet munkatársai munkaidejük minél nagyobb hányadában vegyenek részt a kollektív munkálatokban. Ez az elnökség intencióival is találkozik, „mivel az elnökség sokszor hangsúlyozza, hogy a Nyelvtudományi Intézetnek törekedni kell a nagy kollektív munkák befejezésére, megjelenésük határidejének előbbrehozatalára.”

Gunda Béla, a Néprajzi Bizottság elnöke előljáróban köszönetet mondott azért, hogy a néprajz az I. osztályon igaz otthonra találhatott, s az elvi kérdések terén, továbbá szervezeti problémáik megoldásában annyi hozzáértő segítséget kaptak az osztály vezetőségétől. Nagy segítséget és igen nagy eredményt jelent az, hogy az osztály lérehozta a néprajzi kutatócsoportot és ezzel egy olyan nagy fontosságú lépést tett előre a tudományszak fejlesztése terén, mint amilyen lépés hajdan a Magyar Néprajzi Társaság megalapítása volt.

A Néprajzi Bizottság örömmel venné — mondta Gunda —, ha az osztály 2—3 évre előre kidolgozná könyvkiadási tervét. S szeretnék, ha mielőbb megvalósulhatna a néprajzi kiadványsorozatnak az Akadémia keretén belüli terve.

Sötér Istvánhoz kapcsolódva nyomatékkal hangsúlyozta a rokon tudományszakokkal való együttműködés fontosságát. Pl. a kritikai kiadások munkálataiba, a szó- és tárgymagyarázatokat tárgyaló résznek a kidolgozásába, be lehet vonni a folkloristákat és az etnográfusokat is.

Minél hamarabb napirendre kell tűzni az afrikanisztikai kutatás problémáit. „Egész Közép- és Kelet Európában a mi Néprajzi Múzeumunknak van a legjelentősebb afrikanisztikai gyűjteménye, amelyre különböző, elsősorban természetesen néprajzi kérdéseknek a kidolgozása során építeni lehet.”

Részletesebben beszélt az osztály kiadványainak nemzetközi visszahangjáról. Elismerő kritikák sora jelenik meg külföldi folyóiratokban, „amelyek nemcsak a könyvnek szólnak, hanem Akadémiáknak és végső fokon egész művelődésünknek is.” Találjuk meg a módját annak, — javasolta Gunda Béla —, hogy szélesebb körben tudatosíthassuk a tudományunkat elismerő külföldi visszhangot.

Foglalkozott a tudományos társaságok problémáival is. A társaságok munkáját csak akkor lehet fellendíteni, ha az egyes tudományszakok kép-

viselői mindent megtesznek azért, hogy szélesebb körben felkeltsék az érdeklődést a tudományos társaságokba való belépés iránt. Csak így lesz megfelelő kapcsolatuk a tudomány iránt érdeklődő, szélesebb körben dolgozó emberekkel.

Járdányi Pál a gépesítés problémájával, a gépnek a népzene tudományban várható és szükséges szerepéről beszélt. A gépesítés kérdése különösen sürgetően merül fel azóta, mióta a Népzene kutató Csoport az európai népzenei katalógus felállítását megkezdte. Ahhoz, hogy a dallamok eredetéről, a dallamtípusok fejlődéséről, kölcsönhatásáról az eddig jobbára homokra épített elméletek szilárd talajra épülhessenek, az szükséges, hogy Európa, majd az egész világ népzene anyaga rendszerezve álljon a kutatók számára. Ebben a munkában a gépesítés nemcsak óriási segítséget jelent, de szinte nélkülözhetetlen: gépi úton sokkal pontosabban lehet a dallamokat regisztrálni. Elképzelhetőnek tartaná Járdányi Pál, hogy a Nyelvtudományi Intézettel közösen kapjanak lehetőséget számológép használatára.

Hazai György kandidátus a kutatómunka néhány fontos, technikai és segédtudományi feltételéről beszélt. Részletesen érintette a tudományos tájékozódás problémáját. „A tudományos termelés növekedése, a honi és nemzetközi kiadványok illetve folyóiratok számának rohamos gyarapodása a tudományos tájékozódás szempontjából rendkívüli nehézséget teremt az egyéni kutató számára.” Példaként említette, hogy a turkológia kurrens szakirodalmának szemmel tartása kb. 100–150 folyóirat rendszeres átnézését követelné meg. Komoly energiavesztést okoz a hazai anyag dokumentálásának hiánya is. Véleménye szerint „nem egy esetben az ilyen kurrens dokumentációs feladat elhanyagolásával teremtünk alapot nem egy, a későbbiek során időben és energiában súlyosabb kihatású bibliográfiai vállalkozás számára.”

A tudományos alkotómunka kibontakoztatásának másik fontos feltétele — hangsúlyozta *Hazai György* — a kutatási munka meghatározott fázisainak gépesítése lenne. A tudományos gyűjtőmunka, az adatok rendszerezése és osztályozása komoly feladatot és idővesztést jelent. A matematikai módszereknek a nyelvtudományban való alkalmazása igen sok értékes munkórát takarítana meg. Javasolta, hogy meghatározott feladatok megoldását a hazánkban már működő számológépekkel végeztessék el. Később, a feladatok szaporodásával talán fel lehetne vetni egy Hollerith-gépsornak valamilyen humán intézetben való felállításának a gondolatát is. Gondolni lehetne az Ising-féle cédulázógép felállításáról is. „A humán munka gépesítésének természetesen még számos lehetősége van: elég ha a korrektúra olvasó gépekre, a lyukkártya gépekre a lexikográfiai munkában, a dokumentációban való alkalmazására gondolunk.” Ugyancsak fontos a segédtudományi apparátus személyi kereteinek a bővítése.

Órtutay Gyula felszólalásában a tudományos társaságok kérdésével foglalkozott. Javasolta megvizsgálni, hogy a tudományos társaságok milyen reális hatást váltanak ki, rendelkeznek-e igazi funkcióval. Úgy érzi, hogy a társasági forma, bizonyos szempontokból, már túlhaladott. A tudományos munka elsősorban intézetekben, egyetemi tanszékeken folyik, a társadalom tudományos felvilágosítása, a tudomány népszerűsítésének munkája a TIT kereteiben, szabadegyetemeken, előadássorozatokon, a TIT országos szervezetén keresztül. „Mindnyájunknak drága az a múlt — hangsúlyozta —, amelyet a 70–90. éves nagymúltú társaságok jelentenek. De amilyen drága ezeknek

a tudományos társaságoknak, társulatoknak a múltja, ugyanolyan gond az, hogy látszatéletüket fenntartsuk-e vagy sem.” Véleménye szerint „egy kicsit túlhaladtunk a régi formákon és érdemes lenne megnézni, hogy valóban van-e ezekben a társaságokban eleven élet egyrészt, másrészt pedig ha nincs, akkor tudunk-e eleven, valóságos életet teremteni.”

Sallai Géza örömmel nyugtázta, hogy az osztálytitkári beszámoló „a modern-filológiai stúdiumoknak a jelentőségét és súlyát kiemelte”. A modern-filológiai kutatások középpontja az egyetemi tanszékeken van. Ez részben komoly pozitívumot jelent, mert az oktató- és nevelőmunka szerves kapcsolatban van a tudományos kutatómunkával; de ugyanakkor a tanszéki elkülönültség és elzárkózás következtében az egyes stúdiumok meglehetősen elszigeteltek egymástól. Nagyobb probléma azonban az, hogy eszmei, ideológiai, terminológiai, irodalomelméleti síkon is igen nagy eltérések mutatkoznak a modern-filológiai stúdiumok között. „Ennek kihatása az oktatómunkán keresztül a tudományos és ismeretterjesztő munka számtalan ágazatában megmutatkozik és nem válhat egyértelművé az az eszmei hatás, amelynek az egyes stúdiumok részéről meg kellene nyilvánulnia.” Gátolják az eredményesebb munkát az egyes tanszékek könyvellátásával kapcsolatos problémák. Míg az akadémiai célhitelt külföldi szakkönyvek beszerzésére is fordíthatták, jelenleg a Művelődésügyi Minisztérium támogatását csak kutatómunkára fordíthatják.

A tudományos társaságok kérdésében Ortutay Gyulával ellentétes véleményen van. Az Irodalomtörténeti Társaság modern-filológiai szakosztálya munkája jó. Ennek nyilvánvalóan oka az is, hogy a modern-filológiák területén nincs olyan intézet, amely központja lehetne a kutatásoknak, s így a társaság az a fórum, ahol különböző szakmai, ideológiai kérdéseket tisztázní tudnak.

A modern-filológiai kutatások a jelek szerint a jövőben méginkább ki fognak szélesedni. Ennek eredménye az lesz, hogy egyre több és több kézirat készül el, amit a Filológiai Közlöny a jelenlegi 32 ívnyi terjedelmével közölni nem fog tudni. „A Filológiai Közlöny az az egyetlen rendszeres folyóirat, amely a modern-filológiai kutatások eredményeit közli a középkortól egészen napjainkig.” Ezért kéri, hogy az osztályvezetőség vizsgálja meg annak lehetőségét, hogy a folyóirat ívterjedelmét ésszerű lehetőségek és keretek között valamivel felemeljék. Így maradéktalanul eleget tudnak tenni annak az igénynek, hogy figyelmüket még inkább az újabb korok tanulmányozása felé fordítsák.

Hont Ferenc felszólalásában a komplex kutatások kérdésével foglalkozott, majd a színháztudomány szervezeti problémáit ismertette. „Ma az a helyzet, hogy a színháztudomány terén folyó tudományos munkálatok kívül esnek annak a felsőbb szervnek a hatókörén, amely a tudománynak a legfőbb őre.” Kérte, hogy a színháztudomány minél előbb elfoglalhassa helyét a Tudományos Akadémián. „Nem új tudományként lépünk be”, csak visszatérünk: a magyar nemzeti színészet első fejlődése is a Tudományos Akadémiának köszönhető.

Sőtér István válasza a hozzászólásokra

Elfogadta Németh Gyula érvelését: a Nyelvtudományi Intézet vezetősege, tudományos tanácsa eléggé felelős fórum ahhoz, hogy eldöntse az egyéni

és a kollektív munkák arányát, valamint a fejlesztendő tudománysszakok kérdését.

A vita alapján tíz pontból álló határozati javaslatot terjesztett elő.

1. Lakó Györgynek a finn-ugor képzésre, a finn-ugor szak oktatására és kutatására vonatkozó észrevételei alapján javasolja: az osztályvezetőség vizsgálja meg a finn-ugor oktatás és tudományos kutatómunka kérdését és mérje le e fontos tudománysszak nemzeti és nemzetközi továbbfejlesztésének a lehetőségét.

2. Vizsgálja meg az osztályvezetőség a komplex-kutatások lehetőségét. (A néprajztudomány munkája pl. hogyan használható más tudományágakban.)

3. A Textológiai Bizottság a folyó kritikai kiadások munkálataiba vonja be a néprajz szakembereit.

4. Az osztályvezetőség tűzze napirendre az afrikanisztika művelésének, fejlesztésének a kérdését.

5. Vizsgálja meg az osztályvezetőség az osztályhoz tartozó tudománysszakok eredményeinek külföldi visszhangját, s keresse meg a módját annak, hogy kimutatás vagy dokumentációs formában ismertté tegye a tudománysszakjaink munkáját értékelő külföldi véleményeket.

6. Az osztályvezetőség tűzze munkaprogramjára a gépesítés kérdését, megfelelő szakértőkből alakítson ki bizottságot.

7. Az osztályvezetőség vizsgálja meg a tudományos társaságok munkáját: foglalkozzon a társaságok korszerűsítésének, vagy a társasági élet új formáinak a problémájával.

8. Vizsgálja meg az osztályvezetőség a modern-filológiai tanszékeknek nyújtandó akadémiai célhitei lehetőségét.

9. Vizsgálja meg az osztályvezetőség a Filológiai Közlöny ívterjedelmének kérdését.

10. Foglalkozzon az osztályvezetőség a színház- és filmtudomány akadémiai irányítás alá vételének a lehetőségével.

A KODÁLY ÜNNEPI ÜLÉSSZAK ANYAGÁBÓL

(1962. DECEMBER 12—14.)

SZABOLCSI BENCE

KODÁLY ÉS A VILÁGMŰVELTSÉG

Minden nagy művész népének heroldja a nagyvilágban s viszont a nagyvilágé a maga népe között. A zeneköltő, akinek nyolcvanadik születésnapját ünnepeli Magyarország, nemcsak abban nemzetének mestere és példaképe, hogy nagyszabású és maradandó művekkel ajándékozta meg ezt a nemzetet, nemcsak abban, hogy feltárta ősi hagyományait és nevelője volt a magasabb műveltségre, hanem abban is, hogy felfedezte számára a világ kultúrájának egy sajátos tartalmát, hogy megajándékozta az emberiség életének egy újszerű, összefoglaló képével.

Kodály Zoltán kezdettől fogva tanítványa volt és maradt a világ klaszikus kultúráinak; s emellett, ezenfelül olyan elveket szűrt le belőlük, amelyek nemzetének tartós szellemi kincsévé, örök útravalójává váltak; beleolvasztotta a magyar kultúra életébe az egyetemes műveltség időtálló elemeit, építőanyagát s ezen a téren is nemzedékek munkáját végezte el. Ahogyan a világnak hírt vitt Magyarországról, úgy hozott hírt Magyarországnak az emberiség életének nagy szívdobbanásairól.

Kodály egy ifjúkori s egy legújabb zenekari műve — a *Nyári Este* és a *Szimfónia* — élén Kopernikusból vett idézet olvasható dedikációként; annak a Kopernikusnak szövege, akivel az európai ember világképének nagy átalakulása kezdődik, a renaissance emberé, az első újkori tudósé. Az újra és először „olvasni tudó” európai kultúra, a renaissance üzenete ez Kodály műveinek élén, akárcsak azokban az olasz kórusokban, melyeknek szövegét a korai renaissance irodalmából válogatta össze. A felébredő emberi öntudat, a megnyíló szabadság, az „európai virradat” csillámai ezek. De körülöttük tágul és bővül a kép: megszólal a biblia, a görögség, a középkor misztériumjátékai, megszólal Palestrina, Bach, Vivaldi, Haydn, Mozart, Debussy... elkezdők és betetőzők, a „mély” és a „magas” kultúra elemi találkozásai; s ahogyan a virágénekektől Petőfiig és Adyig a magyar lírai költészet csúcsain lépdél, úgy köti össze ez a költő Vejnemőjnt Homérosszal, Sapphót Goethével, Vivaldit a keleteurópai bylinákkal. A középkor misztériumjátékából a *Pütkösdőlő* modern magyar remekműve születik a keze alatt, a népballadából a *Székely fonó* drámai hőskölteménye, a hugenotta zsoltárból *Psalmus Hungaricus*, gregoriánus és virágének egyetlen karének szólamaivá fonódnak.

„Egyik kezünket még a nogáj-tatár, a votják, cseremisiz fogja, másikat Bach és Palestrina — írja 1940-ben. — Össze tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és Ázsia kultúrája közt nem ide-oda hányódó komp lenni, hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld?” Kodály ezen az új kontinensen dolgozik. Abban a roppant kórusban, melyet felidézett, valóban megszólalnak e távoli világok, Róma, Firenze és Athén mellett Bizánc és Jeruzsálem, Páris, Weimar és Bécs, de finn legendák, vogul és kínai munkadalok is visszhangzanak benne, s közben mégis csak székely és dunántúli falvak reggeli színei vibrálnak felette az égbolton. — Ahogyan az ember, ha Kodályhoz belép, valóban mindig e hatalmas együttesnek légkörében érzi magát. (S ez a légkör fogadta már azokat is, akik 1920 táján Kodályt budai magányában felkeresték: egy dolgozószoza, melyben az egész világ adott egymásnak találkozt. Itt beszélt tanítványainak először a székely balladák dallamairól, Mozart Esz-dúr triójáról, Beethoven kései vonós-negyeseiről, Verdi „Falstaff”-járól és Glinka „Szuszanyin”-járól, de Danteről és Dürerről, Rembrandtról és Rousseauról is.)

Hogyan is tette őket magáévá, mit is olvasott ki belőlük? Kodály számára mindez nem volt „olvasmány-kultúra”, szobaműveltség, hanem közvetlen élmény, meglepetés, sőt reveláció; így is adta tovább tanítványainak, s mindnyájan úgy éreztük, már itt és ebben különbözött elődeitől és kortársaitól. A műveltség nem egyéb, mint az emberi lélek s az emberi öntudat szabad maga-kifejtése, magára-találása; s az ember épp azért nevelhető, mert kezdettől fogva belépése van e mérhetetlen birodalomba, mert eljegyzettje a szellem szabadságának. Így válik az egész történelem nagyszerű példák sorozatává. Az olasz renaissance úgy vonzotta Kodályt, mint az emberi eszmélet s egyben *a formák feleledése*; a bécsi klasszicizmus mint *a formák lezárulása* s egyben *az élet összefoglaló képe*. Botticellitől Mozartig vonult ez a szivárványos ív. A belső forma tisztelete volt ez, nem a formuláké; ahogyan Kodályt realista érzéke tudományos munkájában sem a teóriák és rendszerek, hanem a nagy összefüggések és nagy koncepciók tiszteletére nevelte, — „latinná” nevelte, mint mondani szokták. De mindez még csak egyetlen aspektusa volt az emberi életnek; és Kodályt, a magyar költőt, Berzsenyi, Petőfi és Ady megzenésítőjét és utódját, egy másik világkép is vonzotta, egy másikban is megérezte a maga rokonságát: ez *a szenvedély szabadsága*, az álmok, a képzelet eváziója volt, melynek épp a kései klasszicizmusban s a romantikában akadtak nagyszerű hirdetői, Beethoven, Shelley ... nem szólva a magyar romantika költőiről. És épp a romantikának ez a szabad lengése-lobogása találta meg formáló fékét, megmintázóját, összefogóját s egyben végső célját *a néppel való találkozásban*. A néppel való egyesülés Kodály művészetében éppoly kevésbé volt egyszerű és naiv folyamat, mint Musszorgszkijnál vagy Bartóknál, vagy akár a nagy magyar költők esetében. *Megérkezés* volt és hazatalálás, sokkal inkább megérkezés és eredmény, sem-

mint öntudatlan kiindulás; egy végtelen komolyságú emberi és művészi fejlődés végső tanulsága.

A néphez való hazatalálás azonban minden nagy költő számára egyben *a minden néphez való hazatalálás* folyamatát is jelenti. S ezen az úton lehetett Kodály ihletője az egyetemes népköltészet, amely egyben klasszikus összefoglalás, szintézis, az ázsiai népzeneiktől a gregoriánúig; *ugyanolyan klasszikus szintézis*, mint a legnagyobb klasszikus kultúráké, Palestrináé, Baché, Mozarté, sőt a gondolkodás és nevelés klasszikusaié is, Platontól Erasmusig és Herderig. A nagy vonal itt önmagába hajlott vissza: megérkezett az emberi magatartás művészi megmintázásának eszményéhez, az „örök” renaissance-hoz, az „örök” klasszicizmushoz, az „örök” népköltészetéhez.

Mire tanít hát Kodály művészete és tudománya? A klasszikus formát hirdeti, a mérték, a teljesség és lezártság éber felelősségét, képzelet és szenvedély fellobogását és megbékülését az élet és valóság harmóniájában; a vajúdás, a köd s a kísérlet kötelező elrejtését, a kifejezés érett „végleges-ségét”; de mindezen túl egyben az emberi érettséget és méltóságot: vállalását, elfogadását és teljesítését a történelmi feladatnak és egyéni sorsnak egyaránt. A felemelt homlokot és bizakodó szívet, a soha nem csüggedő bátor öntudatot, az ember helytállását ember és világ előtt; *a nép és az idő* színe előtt, — hiszen őket fogadta el Kodály Zoltán legfőbb bíráiul s ők mondják ki Kodály művére, ma és mindig, az elhatározó *igen*-t. Mai magyar tudós, mai magyar művész sohase felejtse el, hogy Kodály ezt a helytállást, ezt az igazolást, ezt a diadalt súlyos feltételekhez kötötte mind a maga, mind a mások számára. „A magyar zene leghatalmasabb fái azért sorvadtak el, mert gyökérszálaik nem találtak elég tápláló talajra — mondotta egy előadásában. — A magyar zenészek nem érezték maguk mögött a tömegeket.” — De mi minden kellett hozzá, hogy ez a mély közösség valóban létrejöjjön! Nemcsak a nevelés, nemcsak a gyökerek megkeresése: az *összefoglalás* példátlan ereje kellett hozzá mindennekfelett. „A néphagyomány átélése nélkül magyar zeneszerző nem lehet senki — hirdette Kodály. — De Magyarország Európának is szerves része; annak hagyományaiban is benne kell élnie. Kelet és Nyugat ütközőpontján álló országnak, népnek élete célja csak az lehet, hogy mind a kettőhöz hozzátartozzék, ellentéteiket magában kibékítse, egybeolvassza. *Ebből a szempontból értéktelen az a magyarság, amely nem európai, és számunkra értéktelen az európaiság, ha nem magyar is egyszersmind. . . . Minél több közünk van az európai kultúrához, annál nagyobbra nő a magunké is.*” Ime az új kontinens, ime a küzdelem egy ősi-új igazságért. Ezen a rendkívüli történelmi próbatétlen, ebben a nagyszerű küzdelemben, — *itt* győzött Kodály Zoltán, a világ-méretű klasszikus költő, itt lett övé a dal, melyet ma már „a nép millió ajakkal zeng utána bátor hangokon”; a nép, mely immár jól tudja, mennyire büszke lehet rá, hogy ez a költő az ő lelkéből lelkedezett s ezt a lelket, ezt az életet emelte fel a világ napfényének sugarára.

DENIS DILLE

BARTÓK ÉS KODÁLY

Nehéz dolog Bartókról és Kodályról beszélni ilyen igényes hallgatóság előtt, és ezt még megnehezíti számomra, hogy jelen van a kiváló mester maga is, akit ünnepelni itt összejöttünk, és aki maga mondanivalómnak a tárgya.

Valljuk be, kényes dolog egy élőről és egy halottról úgy beszélni, hogy közös szintre hozzuk őket, különösen olyan élőről, aki az öregek legelevenebbike és az elevenek között a legkevésbé öreg, ha szabad ezt a kissé olcsó és felületes antitézist használnom. De remélem, hogy előadásom további menete igazolni fogja merészségemet, és olyan szinten tudok foglalkozni a tárggyal, amelyen ettől a különbségtől elvonatkoztatva beszélhetünk a tényekről, és csak azokról a tényekről, amelyek hatékony valóságát valamennyien láthatjuk.

Bartók és Kodály egyéniségéről, e két egyéniség kapcsolatáról akarok beszélni. El szeretném mondani, milyennek láttam őket, mikor megpróbáltam megérteni, milyen az az ember, az a személyiség, aki műveikben és tevékenységükben megnyilvánul. Nem kétséges, hogy mindezt más oldalról, más kiindulással is meg lehetne közelíteni, és hogy az így nyert kép nem is lehet teljes, de úgy hiszem, hogy ez az a szempont, amelyet legkevésbé ismernek, legkevésbé tanulmányoztak. Azt is be kell vallanom, hogy a dolog még nem eléggé érett; mert ahhoz, hogy ezt komoly tanulmány tárgyává tegyük, sokkal több adatra, több bizonyító anyagra van szükség, rendszeresebb vizsgálatra, a tények mélyebb megértésére, — mielőtt olyan következtetéshez jutnánk, ami kielégíti az anyag követelményeit. Ez a munka egy fiatal kutatóra vár, aki remélem magyar lesz. Mert csakis egyes magyar jellegzetességek és magyar események elmélyült ismerete teszi majd lehetővé azt, hogy a Bartók—Kodály kapcsolat jelentőségét és sokoldalúságát fel lehessen tárni. Csak e tények ismeretében lehet majd fényt deríteni a sajátos problémákra; csak így lehet végérvényesen meghatározni személyiségük és egymáshoz való viszonyuk legbensőbb értékét. Vagyis feltárni alkotó egyéniségük különbségeit, egyéni arculatuk közös és eltérő vonásait, különösen pedig kibogozni azt, hogy ezekben az eltérésekben mi a lényeges, és mi a másodrendű.

Ez az a szép terv, amit egy napon remélhetőleg magyar muzikológus vált majd valóra, történelmi, zenei, irodalmi, lélektani ismeretek vérteté-

ben, — s ez, valljuk be, nem egykönnyen található meg egy emberben. Önök bizonyára megértik, hogy jelen előadásom távolról sem lehet ilyen nagy-igényű, eleget utaltam arra, hogy miért. De azért mégis a nagy vonalak, az erővonalak irányában tudok haladni; remélem, hogy így, valami vázlat —, valami összefoglalás-félét tudok nyújtani, s ez talán lehetővé teszi, hogy fogalmat alkossanak a feldolgozásra váró anyagról. Jól tudom, hogy már akkor is árulást követnék el a végtelenül bonyolult valósággal szemben, ha a problémának pusztán az adatait is, próbálnám összefoglalni. De amikor felvázolom azt, amit erővonalnak nevezek, talán meg tudom jelölni a kutatási irányt, amit itt követni kell, — és ezzel mai ismereteink alapján be is kell érniünk.

Amikor Bartók és Kodály kapcsolatát vizsgáljuk, voltaképpen a különbségeket és a rokoni vonásokat keressük. Arra keresünk feleletet, mi az, ami elkülöníti őket, és mi a közös kettőjükben. Minthogy rendkívül individualizálódott és rendkívül jellegzetes személyiségekkel van dolgunk, egészen nyilvánvaló, hogy a különbség az, ami a szembeötlőbb, és így ezzel kell kezdenünk, éspedig kettős céllal. Egyrészt ezen a réven ismerhetjük meg jobban a két nagy ember egyéniségének gazdagságát és azt, amit a kultúrának adtak; másrészt pedig jó alkalom ez arra, hogy félreérthetetlenül állást foglaljunk egy nagyon fontos kérdésben. Le akarjuk szögezni, hogy nem értékelünk, nem mondunk értékkítéletet, hanem ténybeli különbségek megállapítására törekszünk. Az a cél vezet, hogy elhatároljunk egymástól két egyéniséget, — a maguk egyedi, egyszeri tulajdonságaival, olykor teljesen eltérő cselekedeteivel, — egyszerőval: definícióra törekszünk, és semmi egyébbe.

Ez a szempont — jól tudom — merőben új. Azt sem kívánom elhallgatni, hogy kényes kérdéseket is súrolhat. Mindez pedig azzal a kockázattal jár, hogy félreérthetnek; s ezért talán nem árt még egyszer felhívni a figyelmet fejtegetéseim érvényességi hatáira. Mindaz, amit mondok, egyedül definícióként érvényes; minden más értelmezés félreértésekhez vezet — kiindulóponttól és célkitűzéseimtől idegen. Céлом — ismétlem — a két személyiség egyénileg legjellemzőbb sajátosságainak kidomborítása, hogy jobban megérthessük jelentőségüket, nagyságukat és tettüket.

Egy ilyen meghatározásban nagyon fontos szerepet játszik az értelem, az értelmi funkciók pontos körülhatárolása, és az érzelmi élet sajátossága. Ebből a tényből kiindulva, meg kell állapítanunk, hogy Bartók intellektusa egészen más természetű, más fajta, mint Kodályé. Bartók intellektusára nem jellemző az a hajszálfinom, tervszerűen elemző gondolkodás, amely Kodály tiszta értelmét jellemzi és amely biztosítja számára gondolatformálásának tisztaságát és határozottságát, megfogalmazásának mértékletes klasszikus könnyedségét. Ezzel szemben Bartók intellektusa maga volt az érzékenység, a szenzibilitás. Olyan szenzibilitás, amit a tudás és megismerés óriási vágya táplált, olyan szenzibilitás, ami a korral még fejlődött, s ami

néha, egy új terület megismerésénél hirtelen bontakozott ki; szenzibilitás, ami egyszersmind leghatalmasabb ösztönzője volt intuíciójának és találékonyságának. Ha Bartók tevékenysége, sőt általános magatartása némely szempontból rejtélyes lesz számunkra, ennek eredetét és magyarázatát abban a hatásban kell keresnünk, amit ez a szenzibilitás az értelmére gyakorolt. Ez a szenzibilitás más jelenségek és más eltérések kulcsát is megadja. Ez volt a magyarázata fiatalkori túlzó nacionalizmusának, de annak is, hogy hirtelen más felfogásba csapott át, mikor Kodály példája kinyitotta a szemét, és a másik, az igazi hazaszeretet útjának felfedezéséhez vezette — ahhoz, amelynek mély gyökerei vannak a nép lelkében és az évszázadok hagyományaiiban. Kodályt intellektuális állásfoglalása megóvta az ilyen túlzásoktól és tévedésektől, viszont nyilván nem ismerte a tévedésekkel terhes nagyságot, azt a pompás erőtekozlást, azt az érdek nélküli vakmerőséget, amit abban a fiatal lázadó emberben fedezünk fel, aki a Kossuth-szimfóniát írta.

Más európai ország nacionalizmusának láttán, Kodály csaknem kezdettől fogva megtalálta a maga útját: szelleme felmérte századát, és ez lehetővé tette számára, hogy nagy vonalakban megszabja a követendő utat. Bartóknak nem adatott meg az előrelátás: bele kellett ütköznie a következtelenségekbe, a képtelenségekbe, mert szenzibilitása az intuícióját ébreszti fel, és csak ez nyitja meg előtte az igazság és a valóság nagyszerű útját.

Vajon azt akarnók ezzel mondani, hogy Kodály nem volt szenzibilis, vagy túlságosan kevésbé volt az? Ez azt jelentené, hogy nem értjük meg azt az erőt, ami dalaiban feszül, és főleg, hogy nem értjük meg célzásainak erejét, azokat a sajátos, rejtett, és mégis oly sokatmondó utalásokat, amelyeket a Háy János zenéjében, a „Fölszállott a páva” variációiban és a szimfóniában fölfedezhetünk. Valljuk be, hogy sokan, Magyarországon és külföldön egyaránt, nagyon rosszul ismerik Kodályt, mert összetévesztik emberi és zenei értékét magyarságának értékével és az előbbi az utóbbival helyettesítik. Az, aki soha nem remegett meg lényének legmélyén, mikor a Psalmusban a szólista hangján felcsendül: „Istenem uram, kérlek Tégedet”, és a csodálatos mondat, ami ezt követi — hogy csak ezt az egy példát hozzam fel —, aki nem remegett meg, mondom, zenei tudatában is, és nemcsak magyarságában, az nem értette meg Kodályt. Nem értette meg szenzibilitását, ami úgy ömlik, mint egy mély forrás, titkosan és konokul, de milyen valóságosan, zeneileg, és emberien. Az intellektuális ember mindent átható szenzibilitása ez, amely átfogja a racionalizmus goethei csúcsait csakúgy, mint a misztikusok irracionális mélységeit. Kodály számára a *humanum* mindenek előtt a *humanizmus*, Bartóknál a *humanizmus* mindenek előtt a *humanum*.

Kodály megkísérli, hogy világosan meghatározza a maga álláspontját és gondolatait, hogy egy meghatározott kultúra nyelvén fejtse ki mondani-valóját. Bartók viszont megpróbálja, hogy áthatoljon a látszat burkán, a konvenciókon, hogy eljusson azokhoz a mélységekhez, ahol a lét forrásai

fakadtak. Ő nem éri be egyetlen kultúrával, más kultúrákból is merít — mindenből, ami valódi és hiteles — abban az értelemben, ahogyan a primitív civilizációk a valódiságot és hitelességet megőrizték.

Kodály ezzel szemben azt tartja, hogy az, amit a civilizáció ad hozzá az ősihez, éppen a nem-primitív elem, hanem századok kimunkálásának eredménye, ami véglegesen meghatározza egy népnek, egy nemzetnek a szellemét. Arra épít, ami az emberben a differenciált, a civilizált. Bartók viszont, mintha a civilizáció-előtti, a törzsi, a még nem individualizálódott ember elementáris teremtő erejét keresné. Azt mondhatjuk, hogy Kodálynál az emberfaj tapasztalása a terminus ad quem; — ami után Bartók kutat, az a terminus a quo.

Ha ebben az irányban folytatjuk tovább vizsgálódásunkat, megállapíthatjuk, hogy Kodály, ez az absztrakt elme mindig a konkrétum közelében marad, és megengedheti magának, hogy megalkudjék, mert nem téved el. Bartók viszont állandóan a konkrétúra figyel, amit az élet és a természet nyújthat neki, mindent a szenzibilitásán át ítél meg, és olyan merev, hogy az már-már az igazságtalanságot és elvakultságot súrolja. A legkisebb engedményre is képtelen. Mihelyt az előre kijelölt útról a legcsekélyebb mértékben le kell térnie, elveszettnek érzi magát. Mindig minden ellen tiltakozott, amiről úgy érezte, hogy veszélyezteti belső szabadságát, mintha attól félt volna, hogy az már eltorzítja gondolatát. Kodály viszont nem törődött vele, az ő szelleme mindig szabadnak érezte magát, még olyan kényszerhelyzetben is, ami Bartók szemében elviselhetetlennek tűnt volna, vagy legalább is úgy érezte volna, hogy guzsba köti.

Kapcsolatában a néppel, Bartók a maga magyar eszményeit kereste, itt bontakozott ki szabadságszeretete, alapvető pantheizmusa, a primitív ember rögszeretete. S ez vezette azután oda, hogy nem értette meg a modern társadalmat, sőt iszonyodott tőle. Egy különös ellentmondás megtestesülése volt: a végletesen érzékeny individualizmus itt az emberi szolidaritás szolgálatába szegődik, és harcol a nemzeti ügyért.

Kodály viszont ebben a kapcsolatban saját elgondolásait erősítette, de úgy, hogy beleintegrálódott a nemzeti ügybe, sőt bizonyos értelemben azonosította önmagával. Ez nagyságot jelent, de egyszersmind határt is szab. Mégis, ezzel belehelyezkedett az adott valóságba, míg Bartók inkább a múlt vagy jövő felé irányult, mert ez szürreális felfogásának jobban megfelelt. Így teljesen önmaga felé fordult, elmerülve saját legbensőbb lényében, de azért mégis az embert tükrözte vissza, a tiszta emberit. S ami még ennél is lényegesebb, vagyis ami a bartóki mű jelentőségét még jobban kiemeli: utólérhetetlen erővel veti fel azokat a problémákat, amelyek a mai ember érzelmeit és tudatát rendítik meg. Kodály viszont mindent egy külső instanciára koncentrált, amiért felelősnek érezte magát, s ez az instancia: népének lelke. Abban a perben, amikor megértjük zenéjét, szövetségeseivé leszünk, oszto-

zunk felelősségében. Bartók zenéjét hallva részt veszünk elmélkedésében a zene sorsán csakúgy, mint az ember sorsán, akit önmagunkban felfedezünk; ő is kiragad a közönyből, de tökéletesen más célok felé visz. Mindketten felkeltik bennünk a lelkiismeretet, létünket dúlják fel néha: míg Bartóknál ez a lelkiismeret inkább zenei, és a lét mélységesen emberi, Kodálynál mindkettő mindennek előtt nemzeti, a szó legemelkedettebb, legnemesebb értelmében.

Alkotásaikban ezek az eltérések éppen olyan feltűnőek. Nemcsak arról a gyökeres különbségről van szó, ahogyan a folklór elemeit alkalmazzák, feladatukat sem egyformán fogják fel, és művészi magatartásuk is különböző. A bartóki mű valahogyan azt reprezentálja, amit Gide az élet befejezetlen gesztusának nevez; és valóban befejezetlen, nagy kompozícióinak egyéni tökéletessége ellenére, mert könnyű elképzelni a folytatást, a későbbi fejlődést, amit véletlenül megszakított a halál. Kodály viszont teljes minden művében, minden pillanatban beteljesül; fejlődését alig jelöli néhány tisztán külsőséges eltérés: szellemi mondanivalója készen volt, és teljes volt érettsége első megnyilatkozásai óta. Ha figyelmünket a személyiség lélektani és etikai jelenségei felé fordítjuk: Bartóknál a fiatal géniusz tétova lépéseit látjuk, tapogatózó keresését, villámgyors nekilendüléseit, nagy győzelmeit, föl-villanó intuicióját, csúcsoakat és feneketlen mélységeket. Amit viszont Kodálynál látunk, az maga a bölcsesség, a cél tisztán látása; útja biztos és határozott, értelme és viselkedése harmonikus és mértéktartó, s föllehetjük benne az értelem legszebb működését, a hagyományos, örök humanizmust. És ha még jobban figyelünk az emberre, akit műve leleplez: Bartók a lemondás, a szenvedés, mély elmélkedés, lázadás, a közvetett hatás, egyszóval a *magános*; — akinél az elszigeteltség nagyságot jelent, mert magányában érzi a világ-mindenség szívének dobbanását. Kodály a bizodalom, a tisztán látás, a befolyásolni akarás, a közvetlen hatás; egyszóval: a *mester*, — s amikor ezt kimondjuk, átérezzük a szó súlyát: érezzük a felénk áradó méltóságot és tekintélyt.

Hosszan kitérhetnénk még a nemzeti, és a reprezentatív jelleg összehasonlítására, valamint Bartók zenéjének elsősorban instrumentális természetére, szemben Kodály zenéjének alapvetően vokális jellegével. De az idő rövidsége arra kényszerít, hogy áttérjek a rokonsági viszonylatokra, — ezekre is csak röviden fogok utalni. Mert ha az elmélkedés a különbségeket könnyen fel is fedi, a rokonság megállapításához — ebben az esetben legalább is — olyan bizonyítékokra és adatokra van szükség, amelyek jelenleg még hiányoznak; de még ha megvannak is, az anyagot analitikusan kellene tanulmányozni, ami nem éppen könnyű feladat. Én ezt a rokonságot abban a befolyásban látom, amit Kodály Bartókra gyakorolt, és kettőjük közös tevékenységében.

A befolyás kettős volt: Bartók nemcsak zenei kérdésekben kért gyakran tanácsot, nemcsak követte, legalább is kezdetben, Kodály gondolatait és

módszereit a népdal gyűjtésben, de éppen úgy magáévá tette Kodály öltözködési és higiéniai elveit is. A széles karimájú kalap, bizonyos fajta sarú viselése, a malaclopó köpeny ezt a befolyást mutatja, s ugyanígy a torna-gyakorlatok, a napfürdő, — hogy csak a legfontosabbakat említsük —, ugyanabból a forrásból származnak. Talán azt gondolják, hogy ezek nem túlságosan jelentős apróságok, de az, aki mindezt a maga egészében látja, az észreveszi, milyen hatása volt Kodálynak Bartók szellemére. Ez a hatás a barát iránti csodálatból fakadt, akinek ítélete és szellemi arculata legelső találkozásuk óta lenyűgözte. Ha úgy vélik, hogy Bartók zenei elgondolásai határozottan mások, mint Kodályéi, rá kell mutatnom arra, hogy itt nem merülhet fel a befolyás vagy valami hasonló dolog kérdése, inkább kölcsönös támogatásról van szó; ennek előnyeit Kodály annak a lelkesedésnek és propagandának révén érezhette, amit Bartók élete utolsó napjáig érzett, és érdekében kifejtett. Ahogyan a maga részéről Kodály is támogatta Bartókot, főleg az első évek nagyon keserű óráiban, és gyakran írt róla cikkeket, amelyek valóban páratlan tisztánlátásról tanúskodnak. Egyszer Kodály megemlítette, hogy kezdetben kölcsönösen bírálták egymás népdalgyűjtési eredményeit; bizonyos, hogy mindkettőjüknek nagyon fontos volt, hogyan vélekedik, vagy vélekednék munkájáról a másik. Nyilvánvaló, hogy a befolyásolás kérdésében óvatosnak kell lennünk, még akkor is, ha elég, sőt ha bőséges értesülés áll majd a rendelkezésünkre. Mindazt a különböző morális, intellektuális, esztétikai, tudományos és zenei problémát, amit az anyag, jelen ismereteink alapján, fölvet, ma még csak nem is láthatjuk világosan.

Ha rátérünk az együttműködés kérdésére, akkor érünk viszonyuk éppen legsodálatosabb, legmeghatóbb pontjához: egyetértésükhöz mind emberi, mind tudományos és zenei szempontból. Mert nem csupán népük dicsősége voltak, amennyiben egyénenként olyan remekműveket alkottak, amellyel Magyarországot a nagy zenei nemzetek sorába emelték, de a magyar zenei kultúra nagy forradalmát is ők hajtották végre. Nem vagyok illetékes abban, hogy ennek tényezőit elemezzem. Először, mert csak magyar ember foghatja át ezeket a történelmi és kulturális problémákat a maguk bonyolultságában; továbbá, mert ezt a kérdést nem is lehet egy előadás folyamán, néhány perc alatt megtárgyalni. De egy szempillantás alatt megállapíthatjuk, hogy noha Bartók inkább nemzetközi viszonylatban ismertette meg a magyar zenét, Kodály pedig inkább nemzeti és pedagógiai területen működött, mégis állandóan válllvetve dolgoztak. Ugyanarra az eszményre törekedve, egymást kiegészítve, egészen ritka kölcsönös megértéssel, páratlan kitartással és nem mindennapi géniusszal törve a cél felé. Egyéniségük különböző hatásának interferenciájából jött létre az az alap, amire lassan, de biztosan kirajzolódott valami, amit a mai magyar zenekultúrának tekinthetünk. Ez a kultúra évszázados álomból életre keltett, mégis egészen új tünemény, mert ellenállhatatlan lendületük, géniuszuk gyökeresen átgúrta, átformálta: hagio-

mányokból táplálkozó kultúra, és mégis merőben új, független, realista, és a jövővel terhes. A jelenség páratlan az európai műveltség történelmében, s ennek fontosságát sohasem lehet eléggé hangsúlyozni, mert ez a kultúra nem vezet önbálványozáshoz, sem sovíniszta maradisághoz. Valóban, kiindulási pontja a tiszta öntudat, és kitárulás a szellemi gazdagodás minden lehetősége felé; az eredmény: a szellem univerzalizmusa minden nagy kultúra ismertető jegye.

Itt befejezhetném előadásomat. De a körülmények rám róják a feladatot, hogy közvetlenül Önhöz intézzem szavaimat, kedves Mester. Ott, ahol Ön van, mindég ott érzem Bartókot; és ebben a percben ő bizonyára mondana valamit, ami kifejezné azt a két érzést, ami az egész nemzetből és az egész zenei világból Ön felé árad, mert ezekben a napokban az egész zenei világ Ön felé fordítja tekintetét. Az érzéseket mindnyájan érezzük, pontosan rácsendülnek arra a két tendenciára, amelyek erővonalai egész életének, egész munkásságának, — rácsendülnek azokra a tendenciákra, amelyekről az Ön szerénysége sohasem szólt: a mi hálánkról és csodálatunkról van szó.

Hála a vigaszért, amit az Ön zenéje ad, — nekünk egyéni lelkeknek csak úgy, mint a nemzet lelkének, amint azt olyan szépen fejezte ki Ön saját maga a Psalmus befejezésében: „keserűségben vigasztalásért.”

Csodálatunkat ennek az életnek egésze iránt, a tettek és a mű iránt — ez a második érzésünk —, amit a magyar zenei kultúra monumentumának építésére áldoz. Mint Mózes próféta, Ön is elvezeti népét az ígért földjére: Ön 80 évének magasságából nézhet az eljövendő századok elébe, és bizvást elmondhatja: *non confundar in aeternum.*

VARGYAS LAJOS

A NÉPDAL MINT MŰALKOTÁS

A népdal művészi értékéről nagyjaink egyértelműen vallanak. KODÁLY szerint „... a népi kultúra virága, ... az egyes dal: igen gyakran remekmű. Nemcsak a szegények kincse, a legmagasabbrendűek igényeit is kielégíti. Nem kezdetlegesség, hanem évezredes fejlődésben kiérlelt, leszűrődött művészet.” Hasonló BARTÓK véleménye: „... az egyes dallamok a legmagasabb művészi tökéletesség példái. Kis arányaikban épp oly tökéletesek, akárcsak a legnagyobb szabású zenei mestermű. Valósággal klasszikus példái annak, miként lehet lehető legkisebb formában, legszerényebb eszközökkel valamilyen zenei gondolatot a maga frissességében, arányosan, egyszóval a lehető leg-tökéletesebb formában kifejezni.”

Dalainkat szépnek vallja a zenekedvelők széles tábora is, de kérdés, hogy az általános élményen túl vannak-e világos fogalmai ennek a szépségnek mibenlétéről. Tegyük tehát mélyebbé élményünket azzal, hogy az értelem világánál elemeire bontjuk — mint a nagy alkotásokkal is szokás —, mi a titka hatásának, mi szép benne és miért.

Vegyünk példát egészen kis arányokból: négyszer hat hangot, ugyanabban a ritmusban négyszer egymásután.

REBATO

Re - pulj ma - dár re - pulj ,

Mé - na - ság - ra re - pulj !

É - des ga - lom bom - nak

Gyen - ge vál - lá - ra űlj !

Szerényebben nem is indulhat: szekundokban lépegetve három hangot jár be oda-vissza, az ötfokú skála három központi hangját. Ez a tartózkodó kezdet meghagyja a lehetőségét a fokozásnak. Az meg is jelenik a második sorban. Ismétlésként indul, de a harmadik hang után lehajlik, és nagy mozdatot tesz: kvartot ugrik lefelé, s még onnan is tovább lép; eléri a legmélyebb pontot, ameddig a dal el akar jutni. Egy irányban kirajzolta teljes körvonalát. Tetőfok következik a harmadik sorban. A mélypontról szekszt-ugrással ismét fönnterem a középen, majd kis ingás után — mintha lendületet venne — tercugrással fölemelkedik a legmagasabb csúcsra, s azt előkével és hosszú hanggal is kiemeli. De még innen is tovább ível — a gyors nyolcadok után a két hosszú negyed szinte lebeg a nagy távolságok fölött — s kvint-ívvel leszáll a kiindulópontra. Hatalmasan kitágult a dallam! Egy sorban a legmélyebb pontról a legmagasabbra jutottunk, s újra le a középpontba. Másfél oktávot jártunk be, eddig nem használt nagy hangkapcsolatokat hallottunk, kirajzolódtak a dal teljes határai. Lélegzet-elállító volna ez a hatalmas fokozás nagyobb keretek között! Mi következhet ezután? Ellenkező irányú végiglépegetése a középső hangoknak és lehanyatlás a záróhangra elhasználatlan formulával, a *do-la* terccel. Eddig mindig két különböző hangot lépett vagy ugrott a dallam a sorvégeken. Ezúttal hangismétlés van, amely kihangsúlyozza a megnyugvást: nem megyünk tovább.

Egy oktávon belül, a skála hat hangjából milyen változatosság! Minden sorban új anyag! Mikor ismételt, akkor is a változatosságot szolgálta. A második sor elejének ismétlés-szerű indulása kiszámított fogás, hogy annál nagyobb legyen az eltérés hatása. A harmadik sor elején egy hang a különbség az első sor elejéhez képest, de így a motívum teljesen ellentétes mozdatot éreztet, és továbblendít. Még jelentősebb a kiindulópont ismétlése. Az első sor is oda tért vissza, a második újból onnan indul el, de azután már ügyesen kikerüli, s csak nagy ívek és ugrások után tér vissza rá a harmadik sor végén. Miután kirajzolta a dallam határait, úgy érezzük, itt van a központ, egyenlő távolságra mind a két szélső pólustól, ahová minden hajladozás után visszavált; ez lesz a végső pontja is. S ekkor hirtelen irányt változtat a negyedik sor, s lelép erről a hangról; kimozdítja a súlypontot a helyéről, s lejjebb teszi egy terccel olyasféle hatást téve, mint mikor egy szónok hátat fordítva lelép az emelvényről, amelyről addig hallgatták. Szinte gesztussal érezteti a befejezést!

Más formára épül következő példánk.

Még elég világosan látszik benne az egykori kvint-szerkezet. A két első sor a felső rétegben mozog, s tulajdonképpen azonos, csak a zárlat megkülönböztető fokra. A két utolsó sor az alaphang környékén jár, hasonló zárlat-különbséggel. A kvint-viszonyt egy-két főhang még fenntartotta. Sok dalunk tiszta kvint-távolságban ismétli az ilyen, eltérő végű két sort. De igen sok az olyan is, ahol a szerkezet merevségét kisebb-nagyobb eltérések teszik

TEMPO GIUSTO

Ak - kor szép az er - dő, mi - kor zöldt,
 Mi - kor a vad - ga - lamb ben - ne költ
 A vad - ga - lamb o - lyan, mint a lány:
 Ma - ga jár a szép le - gény u - tán.

változatossá. Ezen az úton elég messzire jutott példánk. Második sora végén nem *d*-re megy, a záróhang kvintjére, hanem lehajlik a *b*-re. Számtalan dalunkban tapasztaljuk ezt a változást. Ebből itt valami különösen jóleső hullámváz támad a *d*-tengely körül: azonos hajlás után egyszer följe ível, azután ugyanannyira alája hajlik. Kitűnő érzékkel változtatta el a nép a következő sorokat, hogy az elébb hallott kérdés-felelet ne váljék elcsépeltté. A kis hullámváz a sor elején két hang fölcserélésével ellenkező irányt kapott, az első sor jellemző kvart-ugrása helyén jóval nagyobb, szekszet hallunk, s ezt a magasra csapó hangot nagyobb mozgással, hangismétlés nélkül kell visszavezetni a sorvégen. A két ismétlés után ez nagy változás, igen nagy érzelmi emelkedő! Akkora, hogy nem is lehet egyszerűen lezárni, kell még valami utána, ami átvezet a fokozatos elhalásba. Ezért jön még egy hullám, de micsoda panaszos kihangzással! Eddig minden sor második üteme szekundot lépett. Most fölemelkedik a legpanaszosabb hatású kvartra, az alapról a negyedik fokra, s újra lehanyatlík. Megint új megvilágítást kapott a négyszer ismétlődő motívum. Erre következik a három, lebukó hangismétlés. Két zárlat előzőleg hangismétlés után lefelé lépett; a harmadik hangismétlés nélkül nagy mozgással haladt lefelé; ez a negyedik elhaló hangismétléseivel olyan, mint a lassan elálló szívverés.

„Évezredes fejlődésben leszűrődött művészet” — idéztük Kodályt. Ismerjük a fejlődés útját, amelyen ilyen finom felépítésig jut el a népdal. Kezdeti fokon a kis motívumok kerengő ismétlése az egyetlen formai fogás, néha önkívületbe ejtő hatással. Még európai szomszédainknál is élnek olyan ősi formák, ahol az állandóan ismétlődő, azonos sorok közt csak egy hosszabb megállás jelzi a periódust. Későbbi fejlődés meghozza a két sor eltérő zárlatát. További nagy fölfedezés a kvinttel mélyebb ismétlés. Ez két kadenciájú periódus esetében már igen változatos forma, s a hangok arányos fölhasználásának lehetőségét már magában rejti: egy magas és egy mély réteg adja

a dal két felét. A Páva-dal tanúsítja, hogy már honfoglalás-előtti rokonainknál jelentkezett egy még további fokozat: eltérni a merev kvint-választól, kvartterc-szekund-szekszt-távolságban követni az első rész dallamát. A mindig nagyobb változatosságra törekvő énekesek ajkán mind függetlenebbé válik az ismétlés, már csak hasonló lesz, vagy a hasonlóból indul ki, és egyre szababban alakul tovább. Így jutunk el olyan remek példákig, mint az előbbi dal és sok társa.

A következő dalban már szinte eltűnik az évezredes fejlődésadta lehetőség, szembetűnőbb a végső alkotómunka.

LENTO RUBATO

Tő - lem a nap úgy te - lik el,

Ha föl - jő, e - lig ha - lad el,

Nem vir - ra - dok ő - ró - móm - re,

Nem só - té - tü - lők ked - vem - re.

Kvintszerkezetnek már csak néhány hangnyi nyoma maradt fenn benne. De számos példából tudjuk, hogy a második sor lehanyatlása a *b*-re egy *d*-n végződő zárlatot helyettesít, mint az előző dalban is láttuk. A harmadik sorról is tudjuk, hogy a legjobban elváltozó része dalainknak: a dallamvonal ilyenkor az előző sor magasságát szokta megtartani, s csak több hang után ereszkedik le a kvint-távolságra. Az előző sor hatása nemegyszer akkora, hogy a két belső sort egészen hasonlóvá teszi a zárlat előtt. A befejezés is sokszor nem egyéb, mint valamiféle formula, hogy megközelítse a záróhangot. Mindezek alapján elképzelhetjük a dalnak egy korábbi, fejlődési fokát — a mellétett vázlat mutatja — amelyből sok dalban megfigyelhető fejlődési tendenciák szerint alakult ki mai formája. Ennyit tudunk meg a fejlődés vizsgálatából. Mit mond azonban maga a megvalósult dal, milyen egyensúly uralkodik részei között?

A dallam csontváza két kvart: *c*-től föl *f*-re és le *g*-re. Az elsőt mindjárt ki is mondja a dal elején. Erre a csontvázra rakja föl az élő húst a következő sor: körülveszi a szomszédos hangokkal, ahogy a szobrász mutatja a ruha redőivel a test mozdulatát. Ezzel mindkét végén kitágult a motívum. Most újra indul ez a nagy dallamív, de még szélesebbre tárul: eléri a legalsó hangot, kirajzolja a dal egész terjedelmét. Csak egyet kerül el gondosan: azt a másik

kvartot, a szerkezet befejező tagját. Helyette a szomszédos kvart hangzik fel, egy fokkal lejjebb, ami másfajta kiegészítése a kezdő hangköznek. Még az utolsó sor is mintha egy darabig elodázná azt a bizonyos leugrást: bizonytalanul ingadozik ide-oda a középén, mintha nem tudná, merre tartson, vagy mintha összegezni akarná a középső hangokat, hogy a megszólaltatott pólusokkal szemben éreztesse a hangsor magját. És csak az utolsó pillanatban ugrik le az alsó kvartra. Itt jelenik meg az egész dalban először a *g*, a záróhang, a hangnem-érzés legfőbb pillére. Mint a boltívben a zárókő, amit utóljára illesztenek bele, s akkor már magától is megáll, megbonthatatlanul feszül egybe az ívszerkezet!

Hasonló örökölt felépítést finom eltérések redőzetével tesz felejthetlenné egy másik dallam.

RUBATO

El-in-du-la há-rom ár-va

Hosz-szú út-ra, buj-do-sás-ra

Azt kér-di a szép Szűz Már-ja

Ho-vá mét te há-rom ár-va?

A csúcsra fölfutó nyolcadok után a tetőn tágul ki a ritmus, hajlítással is fokozva a kitárulást. A következő hajlítás finoman változtatja a hosszú-rövid arányát — a súlypontot — a lehanyatló melizmában. A második sor, amely eltérő zárlattal ismétli az elsőt, két szótaggal előre tolja a hajlítást, egy hanggal lejjebb is, kicsit mozgalmasabbá is teszi; mintha összevont formáját adná négy szótag fölött az egész, előbbi sornak. De midőn utolsó hangját érintené, csodálatos érzelmi hullámzással visszahajladozik, visszalendül, s egy nagy felsóhajtás után ereszkedik le — egy hanggal mélyebbre. Ennyi mozgalmat, ennyi szépséget egyszer elhangozni nem hagyhat; teljesen megismételni viszont annyi volna, mint ellaposítani. Elejét tehát leegyszerűsítette csupasz főhangjaira, hogy a második résznek remek díszítményeit újra hozhassa változatlanul, s utána megint meglepetést keltsen a változás, a mélybe lezuhanó sorvég. A zárósor szinte alap-vázra egyszerűsíti le a motívumot. Mégis, két helyen meglepetést tartogat. Az első két hang följebb van, mint várnók, az összes előbbi sor kvart-kezdése itt összeszűkül terecé — előre fölkeltve a záróhang érzetét; s ott köt hajlításból csokrot a dallamra,

ahol eddig sosem: a negyedik hangon, kiemelve a nyolcas felező cezúráját, amit eddig mindig elrejtett aszimmetrikus tagolás alá. Itt most két, időben majdnem egyenlő rész áll szemben egymással: a fölfelé-menet és a lehanyatlás. Így kap nyomatékot a záróformula, a lezárás.

Háromszor hallottuk majdnem ugyanazt a zenei gondolatot, sőt negyedszer is, csak mélyebben. Mégis micsoda változatosság! A négy kihangzás mindig más; s mindig más a négy nekifutás is, mert hasonló zenei tartalma Proteuszként változott ritmusában és díszítményeiben.

Ez a takarékos fölépítés megmarad még nagyobb terjedelemben is, tágasabb hangkészlet esetén.

POCO RUBATO J. 116-132

Hajtsd ki ró-zsám az ök-re-ket, le-gel-tesd meg sze-gé-nye-ket f

Bár-son fű-re ne hajtsd ü-ket (m) mer el-ve-szik a szű-re-det f

S ha el-ve-szik a szű-rő-det, mi-vol ta-karsz bé-j én-go-met?

Van ne-kem egy cif-ra bun-dám, bé-ta-kar-lak ked-ves ró-zsám.

Félénk motívummal indul. Azt hisszük, csak a hangnem-érzést akarja megadni az „alaphang” és alsó „dominánsa” ismételtetésével. Hiszen, félreértés elkerülése céljából még a második fokot is megszólaltatja! A következő sor ezt ismétli fokozással: még magasabbra ível, s úgy érezzük, még jobban kirajzolódik a hangnem. Ezután jön a kitárulás és a meglepetés: a dallam legmagasabbra csap, azután lefelé fordul, s olyan mélyre jut, olyan hangokat jár be, amelyek egyszerre fölborítják eddigi hangnem-érzésünket: nem alap volt a kezdőhang, ahonnan fokozatosan fölfelé épült ki a hangrendszer, hanem középpont, s most értünk le az aljára. A harmadik sor fölfelé is a legnagyobb utat tette, de lefelé egészen új régiókba vezetett. Olyanfajta, nagy kitárulás ez is, mint az első dal harmadik sorában. S a negyedik sor megszilárdítja a végleges hangnem-érzést. Leszögezi, szinte belénk veri hangról hangra a dór hangnemet, s egy utolsó, nagy hullámmal felidézi, kiegyensúlyozza, levezeti a harmadik sor nagy mozgását. — Szerény kezdet, lassú emelkedés, óriási fokozás, új régiók, s végül összefoglalás, elsimuló mozgás.

Még egészen újszerű elemek között is találkozunk a hatásnak ilyen gondos előkészítésével. Csattanóra kihelyezett szerkesztésről is beszélhetnénk. A szatmáriak híres verbunk-dallamában már a moll-tonalitásnak egészen

modern érzete jelentkezik egy századok óta eléggé elcsépett fordulatban: a melodikus moll-menetben és utána a negyedik fokú moll hármás fölbontásában.

TEMPO GIUSTO

Sokáig nem tudtam megmagyarázni, miért tesz ez a hely — a harmadik sor vége — mégis olyan friss benyomást. A klarinét fényes hangszínének tulajdonítottam, meg a tánc ritmusának. Csak figyelmes vizsgálatra tárult fel a hatás titka: milyen számítóan kerül a moll-szeksztet egészen eddig a pontig. Úgy közelít hozzá, s ragadja meg a kellő pillanatban, mint egy ragadozó a prédáját. Távoból indul, lassan, tétovázva; vissza-visszaforog; mikor melléje ér, kikerüli, a túloldalról óvakodik feléje; nekiindul, de megáll; ismét ugrik a másik oldalra, egy kisebbet visszafelé: szűkebbre vonja körülötte a kört. Azután szinte a szőrét borzolja, majd hirtelen rácsap. Most már széjjel-marcangolhatja, s lassan távozik.

Igaz, nem minden változat bántik így anyagával. Némelyik már előbb elhasználja a szeksztet. Annak kisebb is a hatása. Sok dallamcsalád teljes egészében kitűnő, másokban csak egy-egy változat remekmű — esetleg éppen az, amelyik a többitől legjobban eltér. Ilyenkor valószínű, hogy egyéni alakítások ügyességével van dolgunk. Sokszor egy-egy remek dal egészen testvértelen, mint első példánk is. Nem rokontalan ugyan, távolabbi típus-rokonai vannak, alkotó részei feltalálhatók a többi dalokban. Az első példa második-harmadik sorát fölcserélve a „Szivárvány havasán” típusába jutunk. Ezúttal is jól sikerült, egyéni formálással van-e dolgunk, vagy egy kiérlelt típus ellenálló darabjával, amely még kiáll a feledés tengeréből? Későbbi vizsgálatok fognak talán fényt deríteni reá. Kétségtelen azonban, hogy a változatok állandó sarjadása, a több ezeréves fejlődésben kialakult stílus lehetőségei, törekvései megteremtik azt az alapot, az alkotásnak azt a magas színvonalát, ahonnan az ízlés és találékonyság apróbb fogásaival is föl lehet emelkedni a remekmű színvonalára. *

A szépséget a fölépítés oldaláról világítottuk meg. Ez az oldala az, amely legkönnyebben magyarázható. Vannak azonban olyan elemek is, amelyek már nem nyílnak meg ilyen könnyen az értelem számára. Mitől szép egy ritmus-formula, egy pár hangnyi dallam-fordulat, miért kap fényt egy jelentéktelen dallam-menet bizonyos ritmusban, miért kelt sóvárgó hatást a negyedik fokról az alapra leugró zárlat, miért szép egy-egy hangnemi viszony, például egy fríg zárlat?

Elemezhetjük a következő dalt is az előbbieik példájára.

POCO RUBATO ♩ = 69

Kör - té - fa , kör - té - fa ,

Gyón - gyó - si kör - té - fa ,

Sok gya - log ka - to - na

Mэг - pi - hent a - lat - ta .

Megmutathatjuk, hogy két első sora a negyedik fok tengelye körül mozog, a nosztalgikus szeptimáig emelkedik, és a felső tetrakordot rajzolja ki. A harmadik ellenkező irányt vesz, s a moll-jellegű első rész után meglepő hangot üt meg, meglepő hangnemi viszonyt éreztet. Ezután éri el a dallam legmélyebb hangját is, s utána teszi legnagyobb mozdulatát, kvintet ugrik. Ugyanoda érünk, ahová az első sorok végén, de milyen más hatással! S a befejezés az első sorok hangjain, szűkebb határok között lefelé fut. Mindent megfordít. Összegez.

Mindez sokat megértet a dal szépségéből. De nem magyarázza meg, miért hat olyan finoman a moll szeksztt és dúr terc egy dalon belül — a megszokott tetrakordoktól eltérő dallam-építkezés —, miért nosztalgikus a végső lehanyatlás a negyedik fokról, vagy a kis szeptim, s egyáltalán miért olyan nemes veretű, olyan finom a kezdő motívum önmagában, a harmadik sor meglepetései nélkül is, hogy érdemes kétszer meghallgatnunk. Itt olyan titkokkal állunk szemben, amelyek egyelőre rejtve maradnak számunkra, s talán a zenei lélektan fogja kideríteni valamikor. Akkor nemcsak a szerkesztés szépségét fogjuk világosan látni, hanem a tömbökét is, amelyből építkezik.

De az építkezésnek is lehetnek egészen másfajta szépségei is. A mi régi dalaink kadenciákkal világosan tagolt, különböző magasságban hangzó sorokból épülnek. Fő erényük a hangkészlet arányos fölhasználása, magasság és mélység egyensúlya. Más stílusban maradhat a dal végig azonos magasságban, nagyjából azonos hangokon, s az egyes sorok leheletnyi eltérései, apró részecskék rejtett hasonlóságai adják azt a finom erezetet, amiből az egység és újság egymást kiegészítő szépsége fakad — mint sok kanadai francia dalban.

De közelebbről is vehetünk példát. Új dalainkban is — ahol a réginek oly sok vonása tűnik fel — egészen más formai elvek határozzák meg a fölépítést. Itt előre adva van az ismétlés és eltérés szabálya, amely biztosítja az elrendezés arányosságát: a visszatérő kezdősor biztosítja a kerekiséget és lezárást, az új anyagot hozó B-sorok a szembeállítást, magasság-különbséggel is kiélezve. Itt tehát csak a sort kell megkomponálni. Ez a sor a régieknél nagyobb hangterjedelemmel él és több hangból áll, mint a régiek. Néha egyetlen sor olyan hosszú, mint egy egész régi dallam. A szerkesztés tehát a sorra irányul, többnyire az elsőre. A másik már szerényebb, csak az ellentétes mozgást kell biztosítania, különösebb ötlet nélkül. Ha pedig a második tartalma gazdagabb, akkor az első jelentéktelenebb. Ritka kivétel, amikor mindkét sor egyenlően jelentős. Ha tehát megvan az első sor, a többi szinte magától előáll. Olyasfajta különbség ez a régihez képest, mint a romantikus zenéé a klasszikushoz képest. A régi dalokban is, mint a bécsi klasszikusoknál, a fölépítés, a téma kifejlesztése, a földolgozás a művészi, míg a romantikusoknál és új dalainkban maga a téma. Ott nagyobb koncentráció, itt nagyobb ívelés, könnyedség. S itt még az is rokon, hogy nagyobb terjedelem, gazdagabb eszközök állnak a régivel szemben. Vajon hasonló okok idézték elő a két változást, amely még időben is nagyjából egybeesik?

Dalainknak kezdjük már látni fejlődését, kapcsolatait, történetét. A néprajzi, történeti megközelítés mellé azonban sürgősen kívánczik az, amely a szépségből indul ki. A történeti alakulás ismerete ablakot nyit a szépség kialakulására, az esztétikai elemzés rávilágíthat a történeti fejlődésben ható erők működésére is. Mindez arra int, hogy ismerjük meg a népdalt minél alaposabban abban a minőségben is, amelyért egykor fölfedezték, s amelyben a nemzet számára jelentősége a legnagyobb: úgy, mint műalkotást.

MUTATVÁNY A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE
c. KÉZIKÖNYVBŐL

GYULAI PÁL*

(1826—1909)

A visszahőkölés politikájáról hirhedt erdélyi reformkor neveltje. Kolozsvárt, sokgyermekes családban, 1826 januárjában születik; hogy mely napon, nem ismeretes. Apja, Gyulay Antal (így, „y”-nal) gubernista, lecsúszott nemes: kiegyensúlyozatlan karakter, eruptív természet. Anyja — Gyulayné Hajós Sára — ugyancsak nemesi vér, egyébként urának ellenpólusa. Erőszakos, konok asszony; hajlik az ábrándozásra, s vonzódik a művészetek iránt, a színházért pl. rajong.

Gyulaiban szülei természete oly mód keveredik, hogy jellemében az anyai örökség a túlnyomó. Hajós Sára azonban másként is hatással van írói és kritikusai jövőjére. Pl. legidősebb gyermekével, Ferenczel, az elsőrangú jellemszínésszel folytatott párharca híven van megörökítve *A vén színész* c., 1851-i Gyulai-novellában.

Gyulai 48 előtti életszakaszának legfőbb színtere a kolozsvári ev. ref. kollégium, hol apja halála után szegénydiákként, kiváló eredménnyel tanul. Kenyerét maga keresi meg: Pataki Dániel dési alispán kollégista fiait tanítja (1843—45), majd id. gróf Bethlen Jánoséknál lesz praeceptor, 1847-ben pedig titkáruul szegődik ugyancsak Bethlenhez, ki Wesselényinek legjobb barátja, jeles reformpolitikus. Az ifjú Gyulai iskolájának ugyanekkor köz-tanítója is.

Patakiéktól s Bethlenéktől tartós életanyagot kap. Onnan egy az 50-es évek derekáig nyúló reménytelen szerelem emlékét — ezt Pataki Emiliához írt tucatnyi verse tanúsítja; innen korai járatosságát a politikában: vonzalmát az antifeudális mozzanatok nem nélkülöző liberalizmus iránt.

1847-ben diplomás lelkész-jelölt. Anyja azonban hiába szorgalmazza, nem megy papnak. Inkább költeményekkel próbálkozik s novellákat ír. Csinosan versel: az időmértékhez és az ütemezéshez egyaránt jó füle van. Hangját leginkább ifjúsági olvasmányul szánt műfordításaiban találja el, pl. azóta is kedvelt dalszövegünkben: „Árnyas erdőben szeretnék — Élni nyáron át . . .” (Hoffmann von Fallersleben nyomán). Különben utánzatokat ír, Vörösmarty, Garay, Kölcsey és Petőfi modorában.

* Mutatvány a készülő magyar irodalomtörténeti szintézis III. kötetéből.

Hogy a fejlődés költői fő iránya az irodalmi népiesség, azt 1845-ben ismeri fel, a hovatovább plebejus-demokratikus irányba fejlődő népies-nemzeti törekvéseket azonban idegenkedve nézi. Így Petőfiben csak a daltermő génuszt csodálja, a Fiatál Magyarország-mozgalmat meg erős fenntartásokkal fogadja (levele Szászhoz, 1847. december 1-én).

A 48-as forradalom gr. Bethlen János szolgálatában éri. Márciustól májusig — gazdája szellemében — Erdély és Magyarország egyesülését szorgalmazza. (Unió-párti meggyőződése ennél régebbi; l. *Az anya és fohásza* c., 1842-i verselményét s *Szózatát* 1846-ból.) Kolozsvár ifjúsági vezéreinek egyike, királyhű, de kamarilla-ellenes. Utcai tüntetéseket irányít, tömeggyűléseken szónokol; alkalmi dalszöveget ír, ezt röplapon osztogatják; a polgárok s az ifjúság dühét a konzervatívok ellen tüzezi.

Az uniót lelkes cikkel üdvözli (*Kolozsvár, máj. 30.*). Ekkor — titkári, ill. házitanítói minőségben — már gr. Teleki Domokost szolgálja, ki újdonsült országgyűlési követ, és pesti állomáshelyét elfoglalandó, épp a fővárosba készül.

Júliusban érkeznek Pestre. Cikkeiben, melyeket Gyulai 1848 végén itt ír, a bécsi maffiákkal s a honi árulókkal szemben határozottan állást foglal; a forradalmi nép győzni tudó erejét, a bécsi és a pesti mozgalmak egymásrautaltságát, meg a kormány néhány erélyesebb intézkedését hangoztatja: l. *Pesti levelek*-ciklusát a Kolozsvári Híradóban, szept. 17-től okt. 31-ig.

Windischgrätz előnyomulásakor a fővárosban marad, de a megszálló hatalommal nem vállal közösséget. A tavaszi hadjárat még lelkes versekre ösztönzi (*Székeltek, Hadnagy uram*), aztán júniusban megcsapja a tragédia előszele (*Haldokló huszár, A honvéd kedvese*), s elhallgat. Tollat csak Haynau vérengzéseinek hírére fog: „Viharrá nővén — Járom a világot, — Szálljon a zsarnokra — Vér, sóhajtság, átok!” (*Októberben*). 1848/49 eseményeit és érzelmvilágát tehát az írásaiban meg-megszólaló radikális hang ellenére nem a népforradalom, hanem a függetlenségi harc oldaláról éli át.

Kritikusi bemutatkozása

A Hölgyfutárban, 1849 decemberében lép újból a nyilvánosság elé. Szerelmi és hazafias tárgyú lírai darabjait meg balladanemű kísérleteit szaporán költi. Nincs még egy életszakasza, melyben költői vénája ily folyamatosan buzogna (kb. 1853 tavaszáig). A nemzeti közérzet dacos mélabújára élénken rezonál: *Az obszitos, Búcsú, Dunaparton, Magyar költők*, (1849); *Mit írjak* (1850); *Szüreten* (1851); *Egy régi udvarház* (1852) stb. Fellobbanásai a hazafias és kényuralom-ellenes költészet tisztultabb példái közé sorozhatók: „Derekad és térded inkább törd el, — Minthogy meghajtsd gyáva görnyedéssel! — Tépd ki nyelved, mintsem hizelegjen, — Szólva érzés és igazság ellen . . .” (*Egy ifjúnak*, 1850).

Majd hangot vált, de kínlódva, fokozatosan. Költői-emberi metamorfózis első jelül 1852-i *Megnyugvása* vehető, záradékaul meg *Járom én is a világot* c. verse, 1853-ból. Amabban a közelítő „megnyugvás” előjelei villannak: „Siratnunk kell a vesztett ifjúságot... A szenvedélyek lángja ellobog... Legyen! csak oh, maradjon egy-két emlék”, ebben a maholnapi irodalmár s közember mutatkozik, ki hiába tervezi, hogy lesz „józan” és „boldog”, sorsába nyugodni csak nehezen tud.

Egyszer drámát tervez, másszor novellákat ír: *A három beteg* (1850); *A vén színész* (1851); továbbá egy hazafias-nemzeti balladafüzér írására is készül: a remekművű *Pókainé*, mely Arany történelmi balladaciklusának egyszersmind előzője, ennek torzója. Hogy vérbeli kritikus lesz-e vagy inkább költő és szépíró, ekkoriban dől el, s ebben Szilágyi Sándor vállalatának — Magyar Emléklapok, Magyar Írók Füzetei, Pesti Röpívek — sorsdöntő szerepe van. Az első kettőnek csak háttérből sugó „ítésze”, a harmadiknak már házikritikusa. Felfogása Aranyéval és Tompáéval annyiban rokon, hogy a hazafias dilettánsok — az ún. „fűzfapoéták” — kísérleteit határozottan elutasítja. Átgondolt vezéreszméje azonban nincs, egyelőre csak színvonalas irodalmat és szigorú kritikát akar. Ez utóbbi miatt Jókaival — Szilágyi fő dolgozótársával — összekülönbözik, ellenben Arany ugyanezekért „ab invis” üdvözlí, s további harcra ösztönzi. Erre készül is: *Társas életünk* c., Kemény eszméit visszhangzó társadalom- és irodalompolitikai sorozatát a Pesti Röpívekben (1850) így jelenteti meg.

Gyors fejlődést ígérő helyzetéből egy erdélyi út zökkenti ki. Gróf Teleki 1851 májusában gernyeszegi (Marosvásárhely melletti) birtokára költözik, ő pedig a megélhetés reményében — mint személyi titkár — véle tart, mert fűtött szobája éppúgy nincs, mint pénze írópapírra; „ad notam” szerzett költeményeit — ronggyá nyütt cipőben — a fagyos utcán „sétálja ki”.

Elutazásukkor már számottevő kapcsolatai vannak. Ismeri Pákhót, Jókait, Lévayt, Bérczyt, Bereczet, Tóth Kálmánt, Lisznyait, Vajdát, Erdélyit, Garayt és másokat; továbbá Petőfi özvegyét, kit először rajongva dicsér, ellenben második látásra — annak hűtlensége miatt — megvet.

Erdélybe menet Arany vendége, s egy életre szóló benyomásokban részesül. Észleléseit rövidesen közzé is teszi; Aranyt már költőideálként állítja az irodalom elé (*Néhány nap Erdélyben*; Pesti Napló 1851).

Gernyeszegi hónapjai élete legválságosabb periódusát alkotják. Lelkesedés és kétségbeesés közt ingadozik:

E hiú füst csak könnyet csal szemembe,
Lassan, lassan kialszik már a láng...
Együnk, igyunk, mulassunk és nevezzünk,
S feledjük el, hogy magyarok valánk

(*Levelek egy hölgyhez*).

Egyidejűleg erős ütemű önképzésbe kezd. *Bajza összegyűjtött munkái* c., programnak is beillő kritikájával (Értesítő, ill. Budapesti Visszhang, 1851) hamarosan porondra lép. Ebben hangoztatja első alkalommal, hogy költészetünknek „önmagából, a nép-nemzeti elem alapján kell kifejlődni, hogy mint magyar emelkedhessék az európai színvonalig”. Ugyanis a „népi elem csak alap, melyből minden lehet”, tehát jól kell sáfárkodni véle. Mert „nem lehet célunk két irodalmat alapítani meg, egy népit s egy mást. Nekünk csak egy kell, mely mint isten levegője, mindannyiunké legyen.”

Így azért gondolkozik, mert felismeri, hogy „tévednénk, ha a népi elvből, melynek széles körben uralkodó s éltető eszmének kellene lenni, valami szűk modort húznánk ki, s mint a ruhát a divattal együtt viselnők”, holmi Vas Gerebenként, ki csak „komédiázik a népivel”. Épp ezért a tennivalókat így összegezi: „legyünk inkább magyarok s kevésbé magyarok mint eddig”.

Fejtegetéseiben csaknem minden jelen van már, mi érett munkásságának irányát jelzi, főképp költészeti vizsgálódásait. A „nép-nemzeti” kifejezést is — Erdélyi *Népköltészetünk a külföldön* c., 1851-i tanulmánya értelmében — itt használja először. Mestere azonban nemcsak Erdélyi, hanem Bajza is. Attól a népiesség helyes felfogásának apróbb műhelytitkait kölcsönzi, ebben meg kiváltképp azt becsüli, hogy kritikai munkásságát és modorát — gyakran jelentős áldozatok árán — az irodalmi élet szükségleteihez igazította. „Bajzát ez oldaláról tisztelem legjobban” — hangoztatja, mert ilyesmire készül jómagá is.

Bírálatát az írók többsége osztatlan örömmel fogadja, s ez további kiállásokra ösztönzi. Visszajő Pestre, és főmunkatársul szegődik Pákhhoz, ki a Szépirodalmi Lapok megalapításán fáradozik.

Szerepköre nagy távlatokkal kecsegteti, de reményei hamarosan szertefosznak. Ő és Pákh hiába élvezik a jobbak bizalmát, 1853 júniusában, hat hónapos tengődés után bukniok kell; igényességük és szigoruk több, mint amennyit az epigon-költők uralta irodalmi közélet s a szórakozni, feledni vágyó olvasóközönség elbír.

Célja innét fogva már a népies-nemzeti irodalomeszmény következetes és sokoldalú szolgálata; híven a műtörténeti irodalomszemlélethez, melynek Sükei Károlytól való, de néki is tetsző programváltoztatát a Szépirodalmi Lapokban ő teszi közzé. Eszerint:

az alanyival ellentétes „tárgyilagos kritikának eddigelé általában [pl. Erdélyi hatására] *philosophiai* iránya volt, s ennek tulajdonítható, hogy nem igen tudott népszerű lenni . . . pedig nem a művészet tudományos rendszerét fölépíteni a kritika föladata, hanem az aesthetikai közérzületet, az elismert nagy költők alapján a lehetőségig egyensúlyba hozni a tudománnyal . . . Nálunk a népiesség epigonjai hanyatlásnak indították a költészetet. Most irányukban lenne a kritikának leginkább

ideje. Azonban . . . hatása csak úgy lehet, ha Petőfi és Arany műveire támaszkodik, kiknél a népies költészet, mint általános érvényű tény jelent meg. Vegye ezektől a szellem melegét, állítsa föl műtörténeti úton a népköltészet [a népies-nemzeti költészet] elméletét” (*Kritika és művészet* címen).

Csupa okos, ösztönző gondolat — és hibaforrás. Egyfelől Petőfi e programban máris ott szorong a véle egyneműsített Arany mellett, másrészt pedig e koncepció — bár a permanens irodalmi fejlődés elfogadására épül — a dogmatikus irodalomfelfogás lehetőségeit hordja magában. Az ítélet alá kerülő művek minősítését ugyanis a „példányul” emelt alkotásokhoz való viszonyításokkal adja meg, tehát klasszifikációs-normatív igényvel, s ennél fogva egy klasszifikációs-normatív értékrend (irodalomeszmény) megteremtését elősegítheti, noha céljául nem tekinti.

Gyulai későbbi dogmatizmusának és Erdélyi-ellenes szócsatáinak gyökérzete — esztétikai síkon — ide nyúlik vissza. Célja azonban ezt még csak előlegezi, noha felfogása már egy életre szólón kialakult: 'a népies-nemzeti irány mindenki által egyformán érthető s élvezhető irodalmat akar, melyben a népies elem kivált a formában mutatkozik meg, s így elsősorban a nemzeti jelleg biztosítására szolgál; éspedig ama távolabbi cél érdekében, hogy már nemzetivé serdült irodalmunk — a Kemény Zsigmond-i „súlyegyen” szemlélet jegyében — az európai műveltség színvonalára emelkedjék.'

Petőfi-értékelése

1853 nyarán az Újabbkori Ismeretek Tára szerkesztőhelyetteseül csap fel, majd „ítészi” tevékenységét biztosítandó, a Pesti Naplóhoz szegődik. Kritikus hivatástudatát és becsvágyát az apróbb cikkek nem elégítik ki, ezért önszántából egyszersmind nagyobb vállalkozásba kezd. Címe: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*; befejezi 1853 novemberében.

Mondandóját szigorú és sokrétű tájékozódásra alapozza. Adatokat szerez Aranytól, Pákhtól, Jókaitól és Petőfi több más barátjától meg ismerősétől, ezeket pedig a Petőfi-versek 1847-i és 50-i (elkobzott) gyűjteményeivel, illetve bizonyos Petőfi-kéziratokkal, pl. az Aranyhoz írt levelekkel igyekszik harmonizálni. Petőfi életének 1847-ig terjedő nagyobbik részét így rajzolja meg pályakép formájában, s ennek járulékául a népies-nemzeti irányzat rövid, kiváló fejlődésrajzát adja.

Nézőpontja és vizsgálódási iránya híven tükrözi a Világos utáni idők bélyegét: bár Petőfi forradalmár szerepét nem hallgatja el, költészetének bonyolult újszerűségét — világnézeti oldaláról — mégis megmásítja. Ti. Petőfi 1847-ig írt forradalmi verseit leértékeli, az utána írottakat pedig elmel-
lízi, részben a cenzúra miatt is. Petőfi legnagyobb vívmányát a családi

hangú, a tájleíró jellegű s a genre műfajába vágó darabokban jelöli meg, miként Erdélyi, ki hasonlóképpen vélekedik (*Petőfi Sándor*, 1854). Ide járulnak még efféle megjegyzései: Petőfinek „negédlenie is kellett, hogy sokat beszélhessen magáról”. Ezek már a polgári irodalomtörténetírás legnagyobb hazai képviselőjének, Horváth Jánosnak „szerepjátszás”-elméletét készítik elő; igaz, áttételek útján, tulajdonképpen nem is Gyulai, hanem Salamon szellemében (l. tőle: *Petőfi Sándor újabb költeményei* 1847—1849, 1858).

Tanulmánya, bár egyoldalú, a Petőfi-kutatások megalapozásául tekinthető. Ezt későbbi ellenfelei sem vitatják, pl. Meltzl Hugó, a múlt század 70-es, 80-as éveinek ismert Petőfi-kutatója. Méltán: hősenek egyéniségét Gyulai oly testközelből vizsgálja, hogy finom, telibe találó megjegyzései napjainkban is friss, eleven reflexiókként hatnak s tovább élnek a szakirodalomban.

Petőfiről írt pályaképében kritikus egyéniségének egy új eleme jelentkezik: tartózkodása, néhol már viszolygása a szélső-romantikus lírai önkifejezéstől. Ennek okai: jómaga, bár eruptív természet, a közvetlen érzelmi állapotok felszabadításától költőként is menekül; másrészt felismeri: a mélyebb, lélekszaggató vagy fantáziaszabadító érzelmek gáttalan kidololásának a Bach-korszak atmoszférája nem kedvez, s végül az elrettentő példák, főképp Tóth Kálmáné, noha ő még a jobbak sorába tartozik.

Tartózkodása abban is megmutatkozik, hogy vonzalma az objektivizált költői érzés-típus, illetve az Arany János-i költőideál iránt végképp most szilárdul meg. Ezért hangoztatta: Arany és Petőfit „Nem egy csillag vezette . . . Arany epikus, a mesealkotás, a plasztika és jellemfestésben kitűnő s annyira objektív, minő egy magyar költő sem. Petőfi lírikus . . . önmagáé és koráé, és szubjektivitása, néha a legváltozatosabb, oly erős, mint szenvedélyei az életben . . . Ellenben Arany ott áll nyugodtan, menten a szív idealizmusától, egy középkori költő naívságával s egy újkori művész öntudatával emelve föl az alkotó fantázia nagyszerű építményét”; Petőfi és Arany „csak abban versenyezhettek: melyik nagyobb költő a maga nemében” stb.

Tehát Aranyt hirdeti korszerűbbnek, s főképp oly megfontolásból, hogy a Petőfi nyomában támadt és túlzásokba fulladt dalköltészetet támadni tudja. Így Petőfi-pályaképét végül is oda futtatja ki, hogy részint Erdélyi nyomán (*Népköltészet és kelmeiség*, 1853), részint saját vizsgálódásai alapján rendre bebizonyítja: Lisznyai, Szelestey, Tóth Kálmán és mások veszélyes és néhány tekintetben bajokat előlegező úton járnak. Petőfi életművéről ezek után bizonyítja be *elsőként s a nagytekintélyű Toldyval szemben*, hogy nem sorolható a Vörösmarty utáni epigon-korszakba. Szerinte Petőfi és Arany tevékenységében, ti. a népies-nemzeti irányzatban, irodalmunknak egy újabb s az eddigieknél magasabb szintű fejlődésrendje ölt testet.

Tanulmányával — maga is érzi — régi adósságát törleszti, befejezésül ezért említi: „részemről, míg egyfelől Petőfi életéről s költészetéről írva hála-

adómat hiszem lefizetni azon költő iránt, kinek költészete első ifjúságom álmaim körülbeegte, addig másfelől mintegy megkönnyebbülve érzem magamat, hogy szót emeltem lírai költészetünk bajairól akkor, midőn a hivatottabbak hallgatnak”.

Buzgalma csaknem hiábavaló. Dolgozatát Török és Jókai egyaránt elutasítják, így utoljára Toldyhoz fordul, s Toldy, bár a néki szánt tüske benne sajog, Petőfi-tanulmányát végül is közzé teszi.

Felfogásán Gyulai később sem változtat, s ez nemcsak arra vet fényt, hogy bizonyos ponton túl már haladni képtelen, konzervatív kritikusként bizonyul, hanem arra is, hogy aránylag korán beérő egyéniség, elveinek mindent alárendelő következetes jellem.

Véleménye a regényíró Keményről

Következő, jelentősebb kritikái Kemény regényeivel foglalkoznak: *Kemény Zsigmond regényei és beszélei*; *Vélemény Kemény Zsigmondról*, mint regény- és beszélyíróról (1854). Az első, kritikátörténetünk Világos utáni határköve; tárgya a *Szelem és hiúság*, a *Szív örvényei*, az *Erény és illem*. Kemény 49 utáni regényművészete első alkalommal ezekben kap illő méltatást, illetve Gyulai regényfelfogásának fundamentális elemei a legkorábban ezekben mutatkoznak, s történetesen Kemény ösztönzésére. Kritikáiban az alapkérdés — hogy ti. a regény, a polgáriasodás e jellegzetes terméke, nálunk is elnyeli-e idősebb testvérét, a verses epikát vagy nem — Kemény töprengetéseire vezethető vissza: l. *Eszmék a regény és dráma körül*, 1853.

Az irodalmi fejlődés iránya — Gyulai szerint — mindenképp a regénynek kedvez; nemcsak az epikus költészet rovására, hanem a lírával szemben is, mert „oly korszak után, mely lelki kimerültséget hagyott hátra, fogékonyabb is a kedély a regény kihültebb, de élménydús, csendesb, de változatos, nem oly elragadó, de eszméltetőbb költészetben keresni élvezet, mint lelkesülni a líra szenvedélyes hangjain”. Ily megfontolásból vizsgálja, hogy a jó és hasznos regény ezek szerint minemű lehet; hogy ti. a civilizáció árnyoldalai-val foglalkozó regénytípus miért nem illik a honi fejlődésbe, s hogy mi a nyugtalanító elem forrongó regényirodalmunk helyzetében.

Vizsgálódási támpontja Csengery kedvencének, a divatos Gustave Planchenak (1808—1857) felfogása: „A szenvedélyek mélyreható elemzése s átgondolása által rendezett szerkezet nélkül a regény nem egyéb, mint egy neme az idővesztegetésnek, nem tartozik többé az irodalmi térre.” Keményt ennek értelmében tartja jó regényírónak, mivel az életet „emelkedett nézőpontból” fogja fel, s gondosan ügyel a szenvedélyek hű festésére, a lélektani „kifejletre”.

Van gondja az árnyoldalakra is, ezek pedig: Kemény szinte kiégett lélek; józanná tesz, de legtöbbször vigasztalanná is, mert a ledöntött eszmé-

nyek helyébe a kételkedő, kérlelhetetlen észet ülteti, — „a polgárisultság korrupcióját tárja elénk”. Ezt Gyulai már tartózkodva észleli, mert nem akar szkepszist kelteni a honi polgáriasodás érdekegyesítő, kompromisszumos változata iránt, melyet irodalom- és társadalomszemlélete sarkalatos elvéül tekint; l. *Társas életünk* (1850), és később is: *Irodalmunk befolyása nemzeti fejlődésünkre* (1866). Utoljára is tehát ez magyarázza, hogy Keményt, bár jó regényírónak tartja, illetve, hogy bár a regény helyzeti előnyét a fejlődés adott szakaszában elismeri, tíz hónap multán, mégis így vélekedik: „Nekünk nincsenek éhező gyárimunkásaink, kik mohó hévvel olvassák az *Örök zsidó*-féle regényeket, sem annyira nagy városaink, hogy belőlük a romlottság képeit egész gyönyörrel szedhesse a regényíró. Vajon nálunk egy modern [Balzac vagy Kemény-típusú] regény tehetne-e oly hatást, mint egy sikerült népies költői beszély a közönség öntudatában élő történeti vagy mondai körből?” (*Szépirodalmi szemle*).

Keményről vallott felfogása idővel kissé módosul. Kemény ugyanis — részben az övével rokon megfontolásból — utóbb szakít a „korrupt polgáriasodás” ábrázolásával, és másnemű regényekbe kezd. Ezek: *A rajongók*, a *Zord idő* bölceleti irányuk és tragikum-típusuk miatt Gyulai tetszését már inkább elnyerik, mint korábbi regény-testvéreik. Kemény e monументális, utolsó regényeiről azonban soha nem ír, csak 1879-i emlékbeszédében, majd egy 1906-ban kelt előszavában említi őket. Erényüket leginkább abban látja, hogy a „nemes szenvedélyek, mondhatni az erény tévedéseit rajzolják”, mintegy okulásul, mert „a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait vagy éppen veszélyeit mutatják be”. Hasonló nyomatékkal hangoztatja azt is, hogy Kemény kiválóan indokolja és festi hőseinek szenvedélyrajzát, ezért jellemeinek katasztrófája oly természetes, mint „valamely szillogizmus zártétele”. Nagyrabecsülése azonban ekkor sem kritika nélküli, s ez erős, tiszta jellemére vet fényt. Hangoztatja, hogy bár Kemény soha nem téved absztrakciókba, „kerüli a típust — ti. az ’általánost’ — talán inkább mintsem kellene, és egyénekre törekszik”.

Ha regényről ejt szót, irodalmunkban mindenkor a Kemény Zsigmond-i regény-típust tartja a legjobbnak, ellenben a „polgáriasulás korrupcióját” felmutató társadalomkritikai törekvéseket (Tolnaiét), illetve a romantikus regényhős-teremtés módszerét (Jókaiét) elhibázottnak minősíti. A társadalompolitikai tekintetben „jól átgondolt cselekvénnyel” s „lélektani szabatsággal” készült Pálffy-regényeket utóbb — noha negyedrangú írások — ezért részesíti oktan előnyben, kivált Jókai rovására; l. *Esztí kisasszony professzora* s *Egy mérnök regénye* c. pályabírálatait 1882-ből, illetve 1884-ből.

Szépirodalmi szemléje

Legnagyobb kritikusi erőpróbájára ugyanekkor, 1854-ben készül, noha úgy viselkedik, mintha más ügyek foglalkoztatnák. Szívvel-lélekkel tanár-

codik egy „fiүнөveldében”, apróbb cikkei és költeményei tucatját írja s szavát hallatja a Nemzeti Színház drámabíróló választmányában is, továbbá a Vasárnapi Ujság indulásakor Pákh-hoz és Jókaí-hoz szegődik, mintegy harmadik szerkesztőül. Igényes, de zsémbes munkatársnak bizonyul, így nemcsak Jókaíval, de a szelíd Pákh-kal is összezőrdül, távoznia kell.

Kollaborál Keménnyel és Csengeryvel is, kik épp ekkor próbálják tető alá hozni a *Hat tró könyvét* s a *Magyar nép könyvét*. Az előbbit Csengery elvetődő ötlete — írták volna Arany, Csengery, Eötvös, Gyulai, Kemény és Vörösmarty, a második Kemény eszméje, ez meg is valósul; a 48 óta betűre szokott olvasóknak szerkesztik, tehát közérthető, népies modorban, de kellő szinten. Itt jelenik meg *Varju István* c. néperkölc-s-nemesítő elbeszélése is.

Ugyanekkor még a Pesti Naplóba dolgozik, hol bírálatait Török János önkényes módosításokkal jelenteti meg, ezért a Naplót faképnél hagyja; l. *Óvását* a Hölgyfutár 1854. aug. 2-i számában. Tevékenységéhez biztosabb fórumot keres. Nincs választéka, így Szilágyi Ferenchez fordul, ki a politikában ellenfele, de színvonal-párti lapszerkesztő.

Szilágyi a kormánypárti Budapesti Hírlapot a közvélemény jogos gyanújának árnyékában szerkeszti. Gyulai számol vele, hogy Szilágyi munkatársaként jó híret teszi kockára, mégsem cselekszik másképp, mert kritikai elveivel: önmagával kíván békében élni, nem a nagyvilággal. Tervét csak Aranynek árulja el: „Megyek . . . egy immorális szerkesztőhöz, ki [Töröknél] kevésbé zsarnok, s megenged olyakat elmondanom, mit mindannyiunknak viselnünk kell.” *Szépirodalmi szemle* c., 1855-i sorozata ily előzmények után jelenik meg.

Szemléjében a nemzeti egységpolitika gondolatából indul ki. Ennek tükrében vizsgálja, hogy kritikánk elvisége vajon növekedett-e, mióta lapjaink belpolitikai irányzatokat nem képviselnek. Válasza pesszimista. Irodalmi közéletünk legfőbb jellemvonásául — „nézetek- és indokokban egyaránt” — a jellemtelenséget tartja. Nyíltan kimondja, hogy az irodalmi és színházi bírálatok elsöprő többségét a pajtáskodás (írja „pártosságnak” is), a sértő vagy sértett hiúság, a parókás pedánsság s a bundagalléros vagy szűrös-gatyás magyarkodás ingere szüli.

Kivált a Pesti Naplót támadja. Kímélet nélkül, tárgyiasan érvel: Török, bár jeles szerkesztő, összezavarja az esztétika legalapvetőbb kategóriáit, mert pajtáskodik; mert széptani igyekezete nem elvek melletti küzdelemből támad; mert hangjával az irodalmat gyakran megalázza s néha gyalázza is; mert kritikai iránya leginkább nemzeti hiúságunk ápolásában mutatkozik meg.

Szemléje második szakasza a költői nagyepikával foglalkozik. Bár mindazokkal, kik állítják, hogy újabban egészen a regény lépett az eposz helyébe, egyetért, helyzetünket — a mondott megfontolásból — olybá veszi, hogy nálunk több fogékonyság és nagyobb szükség van a költői nagyepikára,

mint bárhol Európában. Megkötése csak annyi, hogy „epikusainknak nem lehet a régi úton járniok sem akkor, ha a valódi eposzt akarják pótolni művészi úton”, — ettől óva int, „sem akkor, ha a romantikai eposz [a költői beszély] bármelyik nemében kísértik meg erejüket”.

Alapeszméje tehát rokon a regény szerepéről írt gondolataival, de úgy, hogy benne az irodalom és nemzetiség szoros összekapcsolásának igénye az uralkodó elem. Ebből következőleg a népies eposz — ti. a költői beszély — szerintsem több, sem kevesebb, mint a naiv, a nemzeti, tehát a valódi eposz megközelítése. Legfőbb követelménye ugyane kérdéskörből származik: elbeszélőink válasszanak mondai tárgyat, lehetőleg a hun vagy Álmos regekörből, hogy felfogásuk minél naivabb-népesebb lehessen, hisz a népies irány csak így nőhet az „emelkedett nemzetibe”. Más lehetőség nincs, mert a monda-világ időszakának, a „leventekor”-nak kivételével majd mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgáriasodással, mert az a „viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincseinket”, függetlenségünket s önálló fejlődésünket fenyegette, ahelyett, hogy harmónikusan beléjük olvadt volna. Más szóval: ami történelmünkben a „leventekoron” innen esik, az leginkább a prózai nagyepika témakörébe vág, illetve: kor- és szükségszerűnek most főképp a romantikai eposz kínálkozik, mert az újkori polgáriasodással — Világos óta — ismét meghasonlásban vagyunk.

Gondolatait, annak ellenére, hogy a *Toldi* és a *Toldi estéje* sugalmazta, Aranynak szánja, mintegy biztatásul. Érvei nyomatékául a valódi eposznak s a főbb utánzat-típusoknak mesteri jellemzésével szolgál, továbbá néhány kortársi kísérlettel foglalkozik.

Szemléje harmadik, utolsó fejezete a lírát érdeklő. Tárgyát Tompa Verseinek II. kötete, Mentovich *Száraz lombok* c. verselmény-füzére, Tóth Kálmán *Szerelmi vadrózsái* s más, régen elfeledett versgyűjtemények adják; jobbára tájköltők, meg hazafias dilettánsok munkái.

Vezérelvéül az írói (kritikusi) tanulmány fogalmának jól dokumentált értelmezése vehető. Ennek szerinte három tényezője van: az élet, mely benyomásokat, anyagot nyújt; a munka és műgond, mely a feldolgozás során mindinkább hatalmába keríti az alakot; a nagy példányokban nyilatkozó örök törvények, melyeket még a lángelme sem hághat át, mivel éppen képviselőjük. A „benyomásokon” a politikai „súlyegyen”-szemlélettől kordában tartott és eszményített valóság-élményt érti; a „munka és műhelygondon” az alkotói felelősségre épülő állhatatos kísérletezést, illetve a belső forma tökélyét, tehát az alkotói én s a költői tárgy harmonikus egygyólvadását; végül a nagy példányokban mutatkozó „örök törvényeken” a klasszikus alkotások elmélyült tanulmányozását.

Tanulmány-koncepciója értelmében vannak helyzetek, melyekben egy nagy költő letüntével (Petőfiével) „interregnum áll be s azok, kik nyomán haladnak, ahelyett, hogy mesterök iskoláját saját egyéniségük szerint új

meg új oldaláról tüntetnék föl, mind szűkebb modort húznak le belőle”. Éppen ezért a lelkiismeretes költői tanulmányt az epigonköltészet legfőbb ellenszeréül ajánlja.

A sarlatán írások kárhoztatásakor azonban vakvágányra siklik, mert a megbíráltakban, főképp Tóth Kálmánban, nemcsak a tájkköltőt, az alkalmi epigont vagy a tehetségét aprópénzre váltó verselőt ostromozza, hanem az „eszélyes korlátokra” fittyet hányó igazi dalnak, a spontán lírai önkifejezésnek: az életigenlő és szenvedélyektől fűtött költészetnek pusztá lehetőségét is. Ez pedig már jövő kritikai munkásságát, pl. Vajda János iránti értetlenségét előlegezi.

Szemléje miatt a gúny és gyanakvás keresztüzébe kerül. De mindez nem elég: Tóth Kálmán pisztolypárbajra hívja, mások pedig — koholt vádak alapján — becsületét, hazafiságát vonják kétségbe. Helyzete hovatovább tarthatatlan, ezért 1855 őszén — gr. Nádasdy Tamás nevelőjeként — Berlinbe távozik.

Tragikumfelfogása, a Ristori-vita

Tragikumfelfogása — Kemény nyomán — ekkor már kialakult; nézeteit még elutazása előtt *A márványhölgyek* s a *Diocletian* c. színibírálataiban rögzíti. Konceptióját az elsőben körvonalazza:

A tragikai személy vonz vagy megdöbbsen, s midőn szenvedélyei vakmerőségre, tévedésre vagy bűnre vezetik, aggódunk érte, midőn fölédzte maga ellen a nemezis és megbukik, anélkül, hogy eltörpülne, megrázkódunk, talán könnyezünk, de egyszersmind megnyugszunk, ennek így kellett történni; mert így kívánta a világrend és kedélyünkben semmi ingerlő, semmi fájó disszonancia nem marad hátra; mert fölindulásunk a megnyugvásban ringatózik.

Diocletian-bírálata — ennek mintegy kiegészítéséül — azt határozza meg, hogy a tragikai hős először is vérbő jellem, ki felkelti részvétünket s figyelmünket, hisz „a hitvány bűn vagy gyáva erény csak undort és sajnálkozást gerjeszt”; másodsor: árnyalt s mély szenvedélyek vezette figura, ki „összeütközik a jogos viszonyokkal, a hagyományos erkölccsel, a kegyelettel, a kötelességgel, szóval azzal, amit társadalmi-, erkölcsi- vagy világrendnek nevezünk”; harmadsor: cselekvő ember, ki sorsát — a világrend, a nemezis bosszúját — jól motivált tetteivel hívja ki maga ellen. A lehetséges tragikumtípusok közül tehát — szemben Arannyal és Szigligetivel — csak azt ismeri el, amelyikben a hős jogtalanul támad a „világrend” ellen, s így eszméivel együtt tanulságosan bukik el.

Felfogása a bel- és külpolitikai érdekű „súlyegyen”-szemléletnek valamint az Arisztotelész-i drámaértelmezésnek ötvözete; idővel kissé módosul, regresszívebbé válik. Szinte Theodor Vischer (1807—1882) 48-ellenes valóság-

szemléletének s tragikumfelfogásának szellemében, noha kettejük szellemi kapcsolatáról nem beszélhetünk. Utóbb — a kiegyezés eszmekörében — a dráma morális igazságát csaknem a bukás mozzanatára koncentrálja, függetleníteni igyekszik a hős harcától: „A fődolog az, hogy a tévedés vagy bűn magában hordozza nemezését, mely végre eléri a viszonyok kényszerűségénél fogva: ez az eszme győzelme, az a morál, a többi e tekintetben kevésbé lényeges, sőt éppen lényegtelen” (*A francia klasszikai drámáról*, 1867).

Bár egyoldalú tragikum-elmélete drámai irodalmunkat nem lendíti előre, hosszú tevékenysége idején hasznos eredményekre vezet. A drámai hőssel szemben támasztott követelményei a lélektanilag megalapozott, realista jellemteremtés útját egyengetik. Dramaturgiai tevékenységének további érdeme abban van, hogy színházi és drámai irodalmi elmaradottságunknak mindvégig ostorozója és ösztönzője.

Berlinben írt cikkeiben ez már tisztán érvényesül. Főképp *Signora Ristori* c. tárcájában, melyben az otthoniaknak minden kertelés nélkül ezt üzeni: „vajon lesz-e oly magyar színésznő, ki a Ristorira szórt magasztalásaimért meg nem haragszik reám? . . . Úgy félek a gúnymosolytól, hogy alig merem kimondani . . . Hiába büszkélkedünk aranyozott és koszorúzott színműveinkkel: nekünk nincs tragédiánk, hiába ámítjuk magunkat, színészeinkből a tragikai szellem, a pathosz egészen kihalni készül” és így tovább.

A hazai közvélemény — a színésznők — ezen dühödnek meg. Tolmácsukként Jókai ragad tollat s válaszol Gyulainak: 'Ristori magasztalásában igaza van, de íróink és színművészeink elé eltúlzott követelményeket állít: azok úgy el vannak telve a hazafiúi és művészi buzgalomtól, hogy nyomorúságos viszonyainkhoz képest a lehető legtöbbet nyújtják' (*Egy kis vitatkozás*. Vasárnapi Ujság, 1855. karácsonyi szám).

Jókai érzelmekkel játszó cikkét Gyulai a független műbírálat elleni terrorakciónak véli. Ezért viszonzását — *Még egyszer Ristori*, 1856 — indulatosan fogalmazza meg. Válasza mégis értékes, mert mintegy mellékesen a 30-as, 40-es évek tragédiakísérleteinek és színházi viszonyainak bár rövid, de kiváló jellemzését adja, s mert ritka felelősség-érző önvallomás:

Én voltam az, ki az újabb irodalomért nem rég lándzsát törtem, kikelve Toldy ellen, ki erről csaknem megvetőleg nyilatkozott; senkinek nincs több hite irodalmunk jövőjében, mint nekem, ha nem bámulom is múltját és jelenét annyira, mint sokan . . . Egyébiránt tudja meg Ön s mindenki, akiket illet, hogyha milliószor hirdetik is hazafiatlanságomat, ha minden jogtalan utat elkövetnek is írói függetlenségem csökkentésére: az nem fog engem visszatartóztatni attól soha, hogy véleményemet az irodalmi dolgokban szabadon és függetlenül ki ne mondjam. És ide nem kell valami nagy lelki erő, csak egy kis kötelességérzet, amennyi az utcaseprőnek is van, ha hivatásáról tart valamit.

Jókai sem nyugszik s egy újabb vitacikket ír (*Ristori Adelájd*, 1856), de Gyulai ezt már szó nélkül mellőzi. Néhány hónappal később külföldi tanulmányútja is véget ér, mert tanítványa váratlanul meghal. Visszajő Pestre, hol hamarosan az ev. ref. teológiai intézet „magyar iránytan” professzora lesz.

Színibíráói későbbi tevékenysége rendkívül sokoldalú: *Dramaturgiai dolgozatainak* (I–II. Bp. 1908) túlnyomó részét a 60-as, 70-es években írja. A legfontosabbakat a Molière-vita időkorében, 1867-ig; néhányukat Szigligetivel kapcsolatban.

A Molière-vitában főképp Wilhelm Schlegel (1767–1845) Magyarországon még népszerű téveszméivel polemizál (l. őket a *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur*ban, 1809–1811). Molière korának irodalmában oly nagy drámatörténeti ismeretanyaggal s tájékozottsággal, ami egy francia kritikusnak is becsületére válnék — franciául csak olvas — tételelesen bizonyítja, hogy Molière nem erkölcstelen szerző, s hogy művészete a klasszikai francia drámának, Corneillenak és Racinenak fölébe helyezhető.

Molière „erkölcsösségének” tekintetében így érvel: „Mind a tragédiában, mind a komédiában a catastroph a megsértett erkölcsi érték kiengesztelődése, s itt az a pont, hol az erkölcsi és művészeti elem legláthatóbban összeolvad. Ezt támadjátok meg, ha erkölcstelen, mert akkor művésztelen is, de ne vessétek latra azok erényét, kik a catastrophot előidézték, mert akkor oly kevésbé vagytok lélek búvárok, mint eastheticusok”. Molière irodalomtörténeti helyét illetőleg pedig legfőbb tanulságul ezt szögezi le: „A vígjáték mind e napig a francia költészet legfőbb dicsősége, s Molière, a komikus, majd oly magasan áll az európai irodalomban, mint Shakespeare, a tragikus” (*A francia klasszikai drámáról*, 1867).

Így azért érvel, hogy a magyar színpadokon erősen népszerű újabb francia vígjátékot, általában a francia szalondráma képviselőit: Scribet, Legouvét, Dumas fils-t, Delavignet, Sardout, Feuillet stb. a régibb francia színműírók s — Molière nevében híven eddigi irányához, — támadni tudja; l. *Lecouvreur Adrienne* (1863), *Gauthier Margit* (1863), *XI-ik Lajos* (1863), *A Benoiton-család* (1866), *Az erdő szépe* (1865).

A felsoroltakban és társaikban — elődeikhez képest — csak hanyatlást lát. Szerinte a régebbi francia dráma kereste az emelkedett, lélekformáló hatást, az újabb szalondráma megveti azt. Amabban a cselekvény gyorsan, jól fejlődött, ezekben a regényi kényelem a túlnyomó. Amott a bonyolult, jellemekre épülő, pergő cselekvény uralkodik, az újabb színművekben tulajdonképpen csak a viszonyok rajza, a felszín világából merítve.

Szigligetivel — a kevésbé jelentős magyar szerzőkhöz képest — aránylag sokat foglalkozik. Műveiben főképp a részletmozzanatoknak az egészszel, ti. a drámai összhatással való logikai és pszichológiai kapcsolatait vizsgálja.

Gyakran megvédi a hírlapok túlzó támadásaival szemben, de elfogultság nélkül. Hangoztatja, hogy bár nincs egyetlen oly műve, amelyik önmagában

lenne halhatatlan, egész munkássága mégis az, mert egymagában is korszakot képvisel: elődei hagyományát mértékletesen, ügyesen fejleszti tovább.

Állítása az idő próbáját régen kiállta; kisebb megjegyzéseinek túlnyomó többsége szintén. Kivált *A lelencsel* (1863) kapcsolatosak. Ezekben nemcsak a népszínművel összefüggő, ma is helytálló tudnivalókat gyűjti csokorba, hanem fejtegeti azt is, hogy alkalmasint mi lehetett volna e műfajból. A honi bohózat és operett, illetve a magyar polgári vagy népdráma — szerinte — a népszínműből nőhetett volna ki.

A fejlődés ilyen útját a 60-as években még lehetségesnek tartja: Szigligetit a haladás tudatos szolgálatára ezért ösztönzi. *A lelencsel*ben már oly művet lát, amelyik útban van a magyar polgári dráma felé. Benne csak egyet kifogásol: érzékenyít, anélkül, hogy megnyugtathatna, mert happy endingje elrugaszkodik a realitás-igénytől s az újromantikus irány felfogásának hódol.

Ide illő érveit nagy nyomatékkal hangsúlyozza: az újromantikus irányzatban csak egy halálra ítélt, de veszélyes, vegyes műfajt lát. Az újromantikus iskola jelentősebb képviselőivel, Dóczyval és Csikyvel szemben váltig hangoztatja, hogy a mesés miliő felhasználhatóságát balul értelmezik; hogy a művészi fantázia szabadságát a drámai lélektan, a realizmus-igény rovására túlozzák el (l. *Vegyes párok*, 1889). Az tehát, hogy az irodalmi élet újabb törekvéseitől a 60-as, 70-es években már elzárkózik, dramaturgiai téren általában nem korlátja; sőt, túlnyomórészt dicséretére szolgál, jó ízlésére vall.

Polemikus levelei. Vitája Erdélyivel

Munkásságát 1857 első felében a kicsinyes viták (pl. a nőírókkal) s a bosszús kapkodás jellemzi. *Polemikus leveleit*, életműve legtöbb erőtől feszülő, de legszerencsétlenebb vitacikkeit ugyanekkor teszi közzé; megkésett válaszul Erdélyi Jánosnak ellene írt megjegyzéseire, melyek „korszakbecsomozó” dogmatikus irodalomszemléletét, illetve Arany-központú kritikai irányát támadták meg; l. Erdélyitől *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855) és *Arany János* (1856).

Leveleiben meglepő módon főképp azt elemzi, hogy a tudománynak és a kritikának az irodalmi formákhoz indokolt jussa van, noha ezt Erdélyi sem vitatta. Szóvá teszi továbbá, hogy a kritikai irányzatok s a bírálók miképp osztályozhatók: önmagát pl. az „epés” kritikusok csoportjába sorozza. Erdélyihez képest, rendkívül szellemesen ugyan, de ebben is mellébeszél.

Polemikus leveleit Erdélyi — nem minden gúny nélkül — olybá veszi, mintha vitájuk középpontjában csakugyan a tartalom és forma komplexitása állna. Bejelenti, hogy e témával tüzetesen foglalkozni kíván, Gyulaiak pedig — egyelőre — ezt üzeni: „A formának van oka, van joga, de Önnek ellenem ez alkalommal sem oka, sem joga” (*Én, a forma és a próza I. Gyulai Pálnak*, 1857).

Gyulai felismeri, hogy túllőtt a célon, s védekezni próbál: „Ön . . . a prózáról és formáról egész elméletet szándékozik közzé tenni, mi bizonyára 'nagy nyereség, s miért könnyen megbocsáthatni az én polemikus viselkedésemet' stb. Megtámadott elveit azonban változtatlanul helyesnek tartja, ezért bejelenti, hogy közelebbről ama vádakra fog szorítkozni, melyekkel Erdélyi a maga irányát igazabbnak hirdeti az övéénél (*Válasz Erdélyi Jánosnak*, 1857). Aztán ígéretéről miért, miért nem, elfelejtkezik, ellenben Erdélyi nem. Igért dolgozatát némi várakozás után közzéteszi, s Gyulait, amiért mellébeszért, illetve ígéretéről elfelejtkezett, alapos fejmosásban részesíti: Ön a logikai kategóriákkal játékot űz, s „így valóságos nyelvtani lénnyé [jelenséggé], szórakozási ügyességgé alacsonyul le az egész formai kérdés”, noha „*tartalom nélkül, mely egyszersmind forma is, elvesz a próza*”, ti. a mondanivaló (id. cím, II. rész).

Többé nem vitatkoznak. Az 50-es, 60-as évek irodalmának más fő kérdéseiben: a népiesség formai ügyé szűkítésében, Petőfi és Arany ouvrejének szétválasztásában, s Arany művészetének, mint a népies-nemzeti irány klasszicizáló csúcspontjának elismerésében egyetértenek.

Pályafordulata. Szépirói tevékenysége csúcán

Az 50-es évek végétől műtörténeti — a nagy alkotók műveinek elemzéséből kiinduló — irodalomszemléletének mindinkább hátat fordít, dogmáiba merülve, tevékenysége azonban gazdagabb, mint annak előtte. Többé már nem Petőfiért és Aranyért csatázik; energiái javát más tennivalók kötik le: dramaturgiai és irodalomtörténetírói eredményeit készül kodifikálni. Pályafutásának eme szakasza mind az irodalmi kettészakadás kezdeteinek, mind az irodalmi Deák-párt lassú szervezkedésének életrajzi megfelelője.

Tevékenysége Csengery Antalnak 1857-ben induló Budapesti Szemléje körül Deák-pártivá másuló magatartását, valamint dramaturgiai erőfeszítéseit mutatja be. Erre *A Nemzeti Színház és drámai irodalmunk* c. program-értekezése, arra pedig Jókai *Dózsa Györgyéről* írt bírálata a példa, 1857 utolsó harmadából.

Programcikke nem más, mint *Szépirodalmi szemléjének* kéziratban maradt V. szakasza, némiképp áthangszerelve. Rendszeres dramaturgiai tevékenységét ebben hirdeti meg. A színi állapotok ily elmélyült elemzésével korábbi írásaiban nem találkozunk. Színészet- és drámatörténetünk tüzetes áttekintését adja, kárhoyztatva, hogy drámai irodalmunk még mindég a színi hatás bűvöletében él; hogy kultusszá emeli a „természetieskedést” (a költői *reál* pendantját); hogy mellőzi a lélek, a szív konfliktusainak igényes ábrázolását.

Dózsa-bíráta ennek folytatása. Így ostromozza Jókait: a színi hatás legolcsóbb eszközeivel él, — Dózst a történelmi tények feltűnő mellőzésével ábrázolja, — drámája tragikum nélküli áltragédia.

Minden sorában az indulat bujkál: nemcsak az bosszantja, hogy Jókai rossz művet írt, hanem az is, hogy a Dózsa-dráma az osztályok közti feszültséget a „világrend” vigasztaló véggyőzelmé nélkül mutatja fel, s így a nemzeti egységpolitika taktikáját támadja.

Ugyanekkor lát napvilágot *Egy régi udvarház utolsó gazdája* c. kisregénye; sikere országra szóló. Irodalmunkban — a *Beszterce ostroma* korai előzőjeként — a történelmileg már halálra ítélt nemesség önmaga-elveszejtésének folyamatát elsőként mutatja be. Hőse Radnóthy Elek, a 48 előtti liberalizmus képviselője.

Radnóthy, akár a nemesek nagy többsége Világos után, kialakult jellemként, idegenül csöppen a kényuralom időszakába, melyben élhetne, de nem tud, mert a való helyére múltjából sarjadó képzelgéseit iktatja. Gyulai legfőbb művészi érdeme, hogy a jellemábrázolás így kínálkozó lehetőségeit maradék nélkül, jól aknázza ki.

A kisregény cselekvény-rendjében Radnóthy gyakorlatias esze ellenére hasznavehetetlen, pusztulásra méltó ideológgá, naiv, néhol bosszantó esőkönyösségében pedig sajnálni és megmosolyogni való öregemberré válik. Szándékai és cselekedetei lépten-nyomon ellentétbe kerülnek egymással: régimódi büszkesége fennhéjázó göggé alakul át, férfias határozottsága jogtalan erőszakoskodássá, tudománya tudománytalansággá, hazafisága pedig oktalan, anakronisztikus lázadássá.

Tettei, mivel nem tisztán tragikusak és nem tisztán komikusak, végül is — mint az öreg Toldié — búskomoly humorba olvadnak, idegen kézre jutó udvarháza pedig a veszendő haza jelképe lesz. Sorsa tehát mindenképpen tanulságos. Bukása egyfelől az élet logikájára, a társadalom fejlődésének törvényszerűségére figyelmeztet, Kemény szellemében; másrészt meg össznemzetivé másulva él tovább az olvasó emlékezetében (l. az analógiára az *Élet és irodalom* VII. szakaszát).

Gyulai e kisregényével a klasszikus magyar széppróza élvonalában áll, írói természetének más darabjai azonban kevésbé jelentősek. A romantikus történet-típusoktól ezekben is idegenkedik; általában nem oly cselekményeket rajzol, amelyek több figura összetalálkozásából keletkeznének. Egy-egy személy jellemrajzát adja, mellékalakjainak funkciója minimális: motivációs lehetőségeket teremteni, mint a Radnóthy-kisregényben is, a főhős „pszichológiai életrajzának” lepergetéséhez: *A vén színész* (1851), *A fősvény halála* (1853), *Glück-Szerencse úr* (1857), *Nők a tükör előtt* (1863), *Egy anya* (1866) stb.

Szépírói tevékenységének legfőbb erénye: emberismerete. Lélektani felkészültsége Keményével vetekszik s közel jár Aranyéhoz. Írásait — amazokhoz hasonlóan — a szigorúan zárt, karakter-központú kompozíció jellemzi. Tudatos művész, praktikus elme: a szélső romantikus emberábrázolásnak s a kiagyalt teóriáknak egyaránt ellensége.

Harca az ellenzékkel, Vajdával és Zilahyval; ítélete Jókairól

1858-ban családot alapít. Feleségével — Petőfiné hugával, Szendrey Máriával — Kolozsvárra költözik; volt kollégiuma latin — magyar-szakos professzorául választják.

A kritikai mozgalmaktól ideiglenesen visszavonul, erőt gyűjt, kapcsolatokat azonban az irodalommal fenntartja. Verseket ír, néhány kiválót is (*Haza-felé, Megelégedés, Horatius olvasásakor* stb.); folklór-témákkal foglalkozik (*Adalék népköltészetünkhöz*, 1860), illetve *Bánk bán*-tanulmányát írja. Népköltési érdeklődése későbbi folklór-rendszerező tevékenységének nyitánya; hat Kri-zára is: a *Vadrózsák* kéziratban heverő törzsanyaga az ő ösztönzésére lát napvilágot (1863); *Bánk bán*-értekezése szintén előleg, irodalomtörténetírói munkásságát vezeti be.

A 60-as évek elején végre kritikai téren is akciókba lendül. Jósikával, majd Szász Károllyal kezd polémiát a kritika jellegéről és feladatáról. Főbb elvei: a műbírálat egyetlen korlátjául a magánviszonyok szentsége kínálkozik, itt a határt a tapintat jelöli ki; egyébiránt a kritikusként az író erkölcsi célját vizsgálni nemcsak joga, de kötelessége is. — A gúny és a nevetségesség tétel fegyveréről, ha a sértett erkölcsi érzés vagy a józan ész bosszúja kínálja, a kritika nem mondhat le. — A közérzékenység gyakran fölé a cenzúrával is, a kritikust azonban nem akadályozhatja véleményének szabad és független kimondásában. — A műbírálónak párthoz való tartozását nem kell szégyelnie, ha az meggyőződését, irányát jelenti. Felfogását többen is megtámadják, pl. Szász Károly, elveit azonban diadalra juttatja (*Néhány szó a kritikáról, Még néhány szó a kritikáról*, 1862).

Visszaköltözik Pestre, a Magyar Írók Segélyegyletének lesz titkára, Arany pedig segédül hívja a Szépirodalmi Figyelőhöz. Itt — a kritikai vitában megfogalmazott elvei szerint — a Deák-i eszmék védelmezőjeként lép föl.

Megtámadja Vajdát, kinek *Önbírálata* — kárhoztatva a nemzeti egységpolitikát — az ország elmaradottságát, a társadalmi élet visszasságait mutatja be. Vajda ama tételét, mely szerint költészetünk két fő iránya az epigonok korhelykedése s az öncélú nemzetieskedés, a népies-nemzeti irány védelmében kiváltképp ostromozza. Mintha már tudná, hogy Vajda következő röpiratában, a *Polgárosodásban* hangoztatni fogja: „A haza, a haza, a haza! a nemzet, a nemzet, a nemzet! egyre és mindenütt; sehol a világ, az emberiség, a haladás, a szabadságra való emlékezés”.

Gyulai hangja türelmetlen, agresszív: az *Önbírálat* „nem egyéb, mint egy iskolai chria Széchenyi modorában. S mert laptársunk némelyike nagy dicsérettel fogadta, kénytelenek voltunk kimutatni éretlenségét, megróni léhaságát, visszautasítani vádjait” (*Önbírálat*, 1862).

Gyulai ádáz gyűlölködése Vajdára itt kezdődik. Midőn Vajda a legnagyobb nyomorral küzdve egyszerű kölesönért folyamodik az Írói Segélyegy-

lethez, kérvényét Gyulai utasítja el (*Felvilágosítás*, 1868). Ugyanő próbálja megakadályozni, hogy a Kisfaludy Társaság tagjául fogadja (1870), illetve kiadja *Kisebb költeményeit* (1872), s végül ő teszi lehetetlenné, hogy Vajdából akadémikus legyen.

Bár Vajda tehetségét nem vitatja, költészetét csak mellőzésben részesíti; érzelmeinek elementáris fellobbanásait, modern sokféleségét, néhol már megfoghatatlan, szimbólikus sejtelmességét semmire nem becsüli. Szerinte Vajda „erőteljes akar lenni s nyerssé válik, nagyot szeretne mondani s dagályba téved . . . Ami tisztán nyelvét illeti, az jobb, mint hasonlatai; mindenesetre jellemzetes, de kevés benne az erő és báj. Néha áradó és nehézkes; nem igen fordulatos s kifejezései gyakran feljebb vagy alább járnak, mint ahogy a tárgy megkívánná” (*Újabb költői beszélyeink*, 1877). Többé Vajdáról nem nyilatkozik.

Zilahy-ellenes kiállásai másneműek: nyílt összekoccanásuk egy dramaturgiai vitával kapcsolatos. Zilahy a Vajda szerkesztette Magyar Sajtóban Molièret „romantikusnak” — ti. a romanticizmus követőjének és korszerűtlennek minősíti. Erre Gyulai Arany Koszorújában, gúnyosan felel, Zilahy pedig kissé pökhendi viszonzválaszt ír (*Hivatlan bíró, fogadatlan prókátor* címen), s ez elég ahhoz, hogy Gyulait egy életre ellenfelévé tegye.

Zilahy nem sokkal később meghal, hátrahagyott műveit barátai nyomatják ki: Gyulai ezt megbírálja (*Zilahy Károly munkái*, 1866). Zilahy iránya — mind a költői, mind a kritikusi — elhibázott, mert, úgymond, világfájdalmas költőként Vajdához szít, és mert az újabb költészet egyedüli, nagy képviselőjének a dalok Petőfijét tartja, ellenben „Arany János költészetét „inkább a tanulmány, mint a teremtető fantázia szülöttének” minősíti.

Saját tragikumfelfogását is védi Zilahyéval szemben; hangoztatja: „Néha érenyeink hozhatnak tragikai helyzetbe, nem azért, hogy nem voltunk elég erkölcsösek, hanem mert átléptük az okosság határait.”

Újabb Jókai-kritikái ismét másneműek; részint a Dózsa-bírálat irányát folytatják, részint nem: indítékuk bár politikai, mondanivalójuk nemcsak az. Miután Jókai 1866-ban A Hon szerkesztőjeként Deák-ellenes, egységfrontbontó akciókba kezd, Gyulai csak az alkalmat lesi, hogy e „népszerűség-hajszolást” megróhassa.

Alighogy megjelenik Jókai *Virradóra* c. novellagyűjteménye s *Politikai divatok* c. regénye, Gyulai nyomban leszögezi: „Az út, amelyen Jókai annyi öntettségrel s a nagy tömeg tapsai közt jár, nem az igazi művészeté”. Jókai „oly leleményes rendező, oly szemképráztató díszletmester, hogy majd mindég tud valami hatást előidézni s a nagy tömeg obligát tapsai soha nem maradnak el” stb., (*Jókai legújabb művei*, 1869). Vicclapnak szánt gúnyversében ugyanígy vélekedik: „Kisült, amit nem vártunk, Mutatja a hatás: Rossz drámaíró voltál, De jó komédiás” (*Egy drámaíró politikusra*, 1869).

Mind ekkor, mind később hangoztatja azt is, hogy Jókai szakmányaba dolgozik, s így hovatovább „irodalmi industrialista” lesz; hogy bár elevenebb

és magyarosabb elbeszélő minden eddigi elbeszélőnkénél, tulajdonképpen gyöngye regényszerző, a zárt kompozíciókhoz érzéke nincs: „a cselckvénny szövésében legkevesebb súlyt helyez a lélektani fejlődésre”. Elismeri ugyan, hogy Jókai ritkán unalmas, még a legbizarrabb dolgokban is természetes modorú író, de könnyedségének fonákjára is rámutat: műveiben a mellékes és a részlet rendszerint jobb, mint az egész; amit elbeszél, az legtöbbször kevesebbet ér, mint ahogyan elbeszéli (*Eppur si muove*, 1872; *A holt költő szerelme*, 1874; *A tengerszemű hölgy*, 1890).

Jókai művészetével soha nem tud megbékülni, róla még a századvégen, egyetemi szemináriumokon is csak rosszat mond.

Tudományos munkássága

Tevékenysége a 60-as években rendkívül sokoldalú. Arany Koszorújának segédje és állandó munkatársa. Tanít a ref. gimnáziumban is, 64-től pedig a színészképző „tanodában”; amott irodalmat, itt — mint aligazgató — színház-történetet és dramaturgiát. Különös szorgalommal dolgozik a Kisfaludy Társaságban, a 63-ban újrafelállított drámabíráló választmányban, s Csengery távollétében a Budapesti Szemle körül (1862, 1866). Aztán bemutatkozik, mint szöveggondozó és albumszerkesztő: *Részvét könyve*, (1863); *Petőfi Sándor egyes művei* 1—3, (1863); *Vörösmarty minden munkái* 1—12. (1863—64). Végül, alighogy akadémikus lesz (1867) különféle irodalom- és nyelvtudományi bizottságokban serénykedik stb.

Aktív a politikában is. A Deák-párt „félhivatalosának”, a Budapesti Közlönynek 1865-ben munkatársa, majd 1867-ben a Pesti Napló szerkesztő bizottságának tagja; a balközéppel itt, a Napló hasábjain kezd elszánt polémiaát (l. dátum-címes vezércikkeit május—júniusban). Kolozsvárt ekkor jelölik országgyűlési képviselőnek, a választáson azonban megbukik.

Terhes elfoglaltságaihoz járul, hogy magánéletében sorozatos bajok érik; 1864: meghal Sándor öccse; 1866: hitvesét a kolera viszi sírba; néhány héttel később Ferenc bátyját, a „vén színészt” temeti el. S temet 1867-ben, 69-ben, majd 70-ben is: előbb barátját, Pákhót, aztán a gondjára maradt Szendrey Júliát, végül Petőfi Zoltánt. Tudományos munkássága így nehéz körülmények közt bomlik virágba.

Dráma- és irodalomtörténészként ennek előtte, *Katona József és Bánk bánja* c. munkájával mutatkozik be (BpSzle 1860; kiegészítve, önállóan 1882). Műve első változatában is rendkívül becses: egyfelől a Katona-irodalmat alapozza meg, másrészt európai színvonalú írómonográfiáink sorában a legelső. Praktikus célok szolgálatában írja: akadémiai székfoglalójául — levelező tag-nak 1858-ban választják —, a *Bánk bán* értetlen bírálójával, kivált Gregussal s Toldyval polemizálva. Vizsgálódásai homlokterébe ugyan Katona pályafutását állítja, de a kor drámairodalmára, színi viszonyaira és írói mozgalmaira is jól kitekint, végső mondanivalójául pedig a tragédia árnyalt műelemzését adja.

Toldy és Greguss a *Bánk bán*ban — főképp Bánk jellemében — oly nagy hibákat láttak, ami a tisztán tragikai hatást szinte lehetetlenné teszi. Toldy pl. még 1878-ban is úgy vélekedett, hogy Bánk tulajdonképpen nem azon nagyszerű jellem, aminek színházi rajongói hiszik, csak „egy politikai Hamlet, kit elhatározatlansága örökös passivitásra kárhoztat, s kinek bosszú-tette is csak a perc által parancsolt önvédelemnek tűnik fel” (*A magyar nemzeti irodalom története*, 220. lap). Greguss sem ítélkezik másképp: szerinte Gertrud meggyilkolása csak némi erőltetéssel folyhat Bánk jelleméből, tehát a tragédia költői igazságtétele nem teljes, — Bánk bukása csak azon fordul meg, hogy a bosszú mindég semmivé teszi a bosszúállót is (*Katona József*, 1854).

Kettejük tévedését nem igazították helyre; a minden apróságra ügyelő cáfolat egyedül Gyulai érdeme, noha Bánk tragikumát — beleszorítva azt saját elméletének Prokrusztész-ágyába — nem helytállóan határozza meg. Múlhatalan érdeme azonban, hogy a Bánk bán-i tragikus gondolat „izmosodásának” — Arannyal csaknem egyezően — tényekre építő, logikus jellemzését ő adja először: a tragédia-siettető motivációk általa klasszifikált rendje csak a finomítás igényével módosítható, érdemben nem. Fejtegetéseivel végül is maradék nélküli, osztatlan sikert arat. A későbbi *Bánk bán*-interpretációk általában az ő felfogását tükrözik. Ehhez járul még, hogy a *Bánk bán* egykorú mellőztetésének legfőbb okait, pl. Katona félreértett nyelvművészetét, ugyanő helyezi kellő megvilágításba.

Katona-monográfiája már teljes dráma- és irodalomtörténetírói fegyverzetében mutatja be. Hibája csak az, hogy felgyűjtött, sokféle adatait, kivált az életrajzaikat, nem mindig kellő forráskritikával használja. Hibáiért azonban műelemző részletei és ízléstörténeti fejtegetései bőven kárpótolnak: ezekkel már az újabb magyar irodalomtörténetírás útját készíti elő. Stílusa, bár kompozíciója változatos témakörökre épül, mindvégig könnyed, élvezetes.

Irodalomtudósi erőfeszítéseit a 60-as években ennél magasabb szinten ismétli meg. Előbb *Vörösmarty minden munkáinak tizenkétkötetes kiadásában* (1863—64), majd egy kiváló monográfiában, mely tudományos munkásságának csúcsát alkotja.

A Vörösmarty-kiadás gondozását Deák kívánságára, hazafiúi buzgalomból vállalja el: a sorozat tiszta jövedelmét — a kiadóval egyetértésben — a Vörösmarty-árvák neveltetésére ajánlva föl. A szöveggondozáshoz 1862-ben lát hozzá, s fáradozásai nyomán a legelső magyar szövegkritikai kiadás születik meg.

Vállalkozása — módszertani síkon — a korabeli német és francia rokonkiadványok színvonalát bizvást megüti. Szépséghibája azonban, hogy jegyzeteinek rendjét, általában a kiadó hibájából, számos pontatlanság ékteleníti; továbbá, hogy Vörösmarty egyes, menet közben előkerülő, eladdig lappangó munkáit (szövegvariánsait) következetlenül, ötletszerűleg választott műfaji

környezetben teszi közzé. Mulasztásait *Vörösmarty minden munkáinak* második kiadásában (Pest 1884—85) korrigálja.

Monográfiája létrejöttében filológiai tapasztalatainak oroszlánrésze van. Eleinte mindössze egy, az olvasó felvilágosítását célzó előszót készül írni, anyaga azonban úrrá lesz rajta: mondanivalója önálló kiadvánnyá kerekedik (*Vörösmarty élete*. Pest 1866).

Érdeklődése homlokterébe Vörösmarty emberi, írói egyéniségének megfejtését helyezi. Megállapításait az újabb kutatások csak árnyalni tudják. Könyvének legfőbb érdeme, hogy Vörösmarty korának „literaturai mozgalmait” máig helytálló érvénnyel elemzi, s gazdagon vázolja a nemzetivé másuló magyar irodalom előző irányait is. Toldyénál modernebb, életszerűbb irodalomszemléletét végképp ugyane kérdéskörben bizonyítja be.

Toldy — jóllehet nagyra becsülte Vörösmartyt — tevékenységében csak nemzeti költészetünk kincsesbányáját és tetőző pontját látta, semmi többet. Gyulai épp ezt cáfolja meg. Vörösmarty egyedülálló érdemeit irodalmunk nemzetivé tételében ugyan hangoztatja, de nem elégszik meg ennyivel. Könyvének legszebb, legegységesebb VIII. fejezetében a Vörösmarty-probléma lényegét így körvonalazza: Vörösmarty, a romanticizmus bajnoka ütközőpontban áll; irodalomtörténeti jelentősége abban mutatkozik, hogy Petőfi és Arany tevékenységét mint a nemzeti költészet atyja készíti elő. Szerinte — s hisszük mi is — Vörösmarty életműve mint zárkő feszül az irodalmi fejlődés támpillérei között: amonnan az eszményi, a klasszicista irány legerősebb íveit zárja le, innen a romanticizmus, az egyéni fejlődésívének rendjébe torlik: irányában a történeti, a mondai és a népies elem, — a nemzeti és művészeti irány békélnek össze.

Felismerése nem új, koncepciójának néhány fontos eleme 1853-i Petőfi-pályaképében már megtalálható. Korai érettségének, következetességének ez is bizonyítéka.

Monográfiájára — más oldalról — feltűnő hibák vetnek árnyékot. Vörösmarty egyéniségét egészében kiválóan fogja fel, részleteiben nem; pl. a 40-es évek jelentőségét nem látja világosan Vörösmarty költészetében. Lírájával szemben több tekintetben elfogult; nevezetesen ízlése korlátozza abban, hogy a *Vén cigány* klasszikus értékét kellőképp méltányolja. A *Csongor és Tünde* helytálló értékelésében is egyoldalú ízlése, túlzásokra vezető realizmus-igénye akadályozza meg. Könyve azonban így is múlhatatlan érték, ma sem nélkülözhető.

Tudományos érdemei később másfélék: népköltésgyűjtő és rendszerező tevékenységében, emlékbeszédeiben s egyetemi előadásáiban mutatkoznak meg.

Népköltésgyűjtő felkészültségét kolozsvári tanári éveiben (1858—62) szerzi meg, tudását azonban, mint a Kisfaludy Társaság Magyar Népköltési Gyűjteményének szerkesztője, csak a 60-as évek végétől kamatoztatja. A Gyűjtemény első kötetét (*Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző*

részeiről) Arany Lászlóval együtt, 1872-ben ily előzmények után jelenteti meg. *Karácsonyi mysteriumok és vízkereszt-i játékok* c. kitűnő dolgozatát ennek előszavául írja.

Emlékbeszédei egyrészt személyekkel, másrészt nagy fontosságú elméleti kérdésekkel foglalkoznak. Emezeket a Kisfaludy Társaságban mondja el, azokat részben az Akadémián is; a második típusra l. *Irodalmunk befolyása nemzeti fejlődésünkre*, (1886), *Művészet és erkölcs* (1887), *Költői és szépprózai nyelvünk* (1880) stb.

Beszédeinek mindkét típusa becses, irodalomtörténeti jelentősége azonban főképp az elsőnek van. Ezekben portré- és pályakép-miniatűröket rajzol, az emlékbeszédnek öelőtte két legfontosabb elemét, a pátoszt és a retorikus pózt egyszer s mindenkorra száműzve. Bár mindegyikben kor- és pályatársairól beszél, kiknek életútja java egészében már szeme előtt pergett le, hőseit elfogultság nélkül mutatja be.

Emlékbeszédei tulajdonképpen remekbe komponált, lírai fogantatású esszék, példaképe, Macaulay modorában. Legfőbb jellemzőjük a gondolati igényesség, nyelvi bájuk soha nem öncélú. Egyazon koncepció szülöttei: kellő sorrendbe rakva a XIX. sz. magyar irodalmának csaknem vázlatát alkotják: *Pákh Albert* (1870), *Eötvös József* (1872), *Toldy Ferenc* (1876), *Kriza János* (1879), *Kemény Zsigmond* (1879), *Csengery Antal* (1881), *Arany János* (1883).

Egyetemi előadásai (1875—1902) szolgálnak tudományos tevékenysége záradékául. Érdeklődése homlokterébe — elődjével, Toldyval szemben — nem a régebbi korok irodalmát helyezi. Előadási anyaga alsó időhatárául ugyan Zrínyi és korát teszi meg, szíves-örömet azonban csak az irodalmi újjászületés időszakát (1772-től), s még inkább Petőfi és Arany korát mutatja be.

Forráskészlete nem nagy. Mások anyagával, főképp Toldyval dolgozik; ezt rendszerezi újjá. Pl. míg Toldy kutatásai és előadásai azt elemezték, hogy irodalmunk fejlődésútja mint emelkedik a nemzetibe, ő nemzetivé másuló irodalmunk történetét a népiesség ízlése, a 49 utáni népies-nemzeti irány nézőpontjából kíséri figyelemmel. Vizsgálódásai fókuszába — Horváth János irodalomszemléletének, nemzeti klasszicizmus-koncepciójának előzőjeként — így állítja Petőfi és Arany művészetét.

Egyetemi előadásaiiban — szövegük csak mások lejegyzésében ismeretes — nem mond újat. Tudományos munkássága tehát, kritikusi pályafutásához hasonlóan, jelentősebb, utolsó eredményeit a 60-as években mutatja fel.

Költészete

Verseinek első gyűjteményét tudósi tevékenysége fénykorában, hosszas huzavona után jelenteti meg (*Gyulai Pál költeményei*. Pest 1870, 336. lap). E könyvecske — ifjúkori zsengeit mellőzve — összes verseinek csak felét teszi ugyan, de költői ouvrejének egészére jellemző. További élete csak megénekelni

való tárgyakat ad neki; egyénisége lehiggad, megállapodik, költőként sem fejlődik.

Költészete — pályautjához hasonlóan — három szakaszra tagolható. Az első ifjúságé, 1849 — Világosig. A második szakasz a kényuralom s a kiegyezés időkorét öleli fel. A harmadik 1870-től, *Költeményeinek* megjelenésétől haláláig ível.

Kezdő költészete a reminiscentiak jegyében fogan: főképp Vörösmartyt és Petőfit visszhangozza. Attól a hazafias, ódai árnyalású hangvételt igyekszik eltanulni (*Szózat*), ettől a dalformák egyszerűségét, a rímek és ütemezés szokásosnál szabadabb értelmezését lesi el (*Virágnak mondanálak, Amott egy agg cserfa zöldül* stb.). Petőfi hatása mutatkozik abban is, hogy „ad notam” verselve, népdalok műköltői átképzésével foglalkozik (*Csillagos ég*). A drámai szűkszavúságában immár klasszikussá nőtt *Hadnagy uramja* (1849) ugyane periódus terméke.

Jobb versei — egy-kettő kivételével — költői fejlődésének második szakaszában keletkeznek; ez általános irányának is hű tükörképe. A kényuralom első éveiben a nemzet mélabújának és tehetetlensége gyötrelmeinek hűséges tolmácsa. *Pál gazdája* (1850) pl. zokog, de nem fiát és testvérét siratja, csupán azt, hogy a honvédő harcban hiába haltak hősi halált. Ahogyan elmondja ezt, abban nincs semmi szenvtelenség, csak általános-emberi, őszinte fájdalom, elégiai méltósággal, balladai nyelven elbeszélve. Az országos gyász, a levegőtlen közélet hol nyomott, hol meg sejtelmes bánatának ugyanó ad hangot:

Az unalom egymáshoz üz,
Leülünk, hol lobog a tűz,
És beszélünk a multakról,
A szó gyakran megreked. . .
Lelkünk hosszan el-elgondol
És felszítjuk a tüzet.

Köd a völgyben, éj a bércezen,
Már a tűz is alvófélben.
Halvány hold és sötét árnyak
A felhők közt oda fenn. . .
A halottak fel-feljárnak,
Sok a sir a völgyeken.

(*Szüreten*)

Aztán érzelmeit a csendes merengésbe (*Megnyugvás*), majd a rezignációba (*Honfibu*), s végül a sorsvállaló, dacos lemondásba menekíti:

Szenvedve, küzdve és lemondva élni. . .
Nem legnagyobb rossz börtön és halál,
Az igazságban ne szűnjünk remélni;
Egy-egy nagy eszme még utat talál.
A költészet, bár törve égi szárnya,
Még fönnen száll, meg folyvást tenni hív;
Ha ijeszt is a kétség rémes árnya,
Szenvedj, remélj, higgy, lelkesülj te szív!

(*Horatius olvasásakor*)

Maradandó értékű hazafias témájú (vagy érzelmektől árnyalt) verseinek utolsó darabja ez: 1870-ig ívelő lassú magabazárulásának, konzervativizmusának nyitánya. Visszanézőben a túlélő érzelmek zárköve is: vallomás, az elkötelező múlt s a reményekkel nem nagyon kecsegtető, sietősen közelítő jövő-ütközőpontjában.

Egész munkásságára is jellemző „eszélyesség”-igénye innét fogva uralkodik el költészetén, mintegy bénítva azt, noha korábban még versre is ösztönözte (*Oh, ha ki tudnám fejezni*). Gazdagnak soha nem mondható kifejezestechnikája és formakincse is a 60-as években, népköltési érdeklődése időszakában tetőz: kap némi folklorisztikus ízt; bizonynyal székelly hatásra, Kriza és a Vadrózsák útján (*Az Igazság és a Hamisság, A gonosz mostoha*). E hatás különben későbbi költészetében is megfigyelhető (*Szilágyi és Hajmási*).

A harmadik periódusban lírai vénája szinte elapad. Mondanivalóin mindinkább a merengés, a múltba néző időnkívülség lesz úrrá (*A budai rózsahegyen*), még politikai verseiben is: *Oh nemzetem, Politikai xéniák, Szilveszter éjszakáján, Báró Kemény Zsigmond sírjánál, Az év végén, Válság* stb.

Ekkori versei jobbára dokumentum értékűek. Társalanságát panaszolják a dualizmus romlásnak induló társadalmában: elveihez és önmagához hű, tiszteletet parancsoló erkölcsi tartását példázzák:

S ti elhunyt barátim, hazám büszkeségi,
Ti még éltek nekem, folyvást éltek bennem:
Eszményem, küzdelmem még mindig a régi,
Példátok mutatja, most is mit kell tennem.
Bár csekély erőm volt, de oda áldozám. . .
Hadd küzdjek síromig, éretted, óh hazám!

(*Enyhület*)

Költészete általában nem jelentős: érzéke a versírásra — ezért kritikus, jó fülű műértő — mindig több, mint amennyi tehetséggel valójában rendelkezik.

Csak érzelmei vannak, szenvedélyei nincsenek. De még érzelmeit is tárgyiasan dalolja ki: mire egy-egy költeménye elkészül, azt is reflexióvá másítja, amit egyébként szabadabban önthetne versbe. S ez nemcsak közéleti, hanem szerelmi lírájában is így van. Miután a férfikor szenvedélyes szerelem-érzését megízleli, midőn vágyakozása egy szeretett nő után már egész valóját kitölti, így dalol:

Nem vagy te legszebb a világon,
Tán oly szép sem, mint képzelem,
De nékem érted szép az élet,
És boldogság a szerelem.

A szép arc, mint tavasz virága,
Alig virul, hervadni kezd,
Csak egy szépség van, mely sirig tart,
Mit érzésünk másokra fest.

(*Nem vagy te legszebb*)

Naiv költő, őszinte lélek, gyermekversei ezért maradandó értékű remekművek. Képzeletét az élet nagy kérdései: a lét és halál, az örökkévalóság vagy örök-nemlét ugyanezért kerülték el. Mert efféle problémái bár néha voltak, rájuk a legtermészetesebb nyugalomban gondolt:

Hatvan évnél többet éltem,
Sok betölt, mit nem reméltem,
Kevés abból, mire vágytam,
Most fekszem halálos ágyban.
Még egy nap, talán utolsó,
Aztán elfed a koporsó,
Aztán hamar elfelednek,
Én is mindent hadd feledjek!

(*Lethe partján*)

Pedig nem anyagelvű, csak természetes életszemléletű ember, ki még istenét is oly közvetlen modorban verseli meg, hogy van rajta mit csodálni: „Mégfogták a bokrok alján, // Szegény Krisztus arca halvány, // El is vitték kinhalálra, // Megfeszíteni keresztfára” (*Krisztus és a madarak*).

Jobb versei általában egy-egy érzelem-típus vagy reflexió dalszerű kiaknázására épülnek (*Marihoz, Ez a kislány, Kis bokrétám, Szegény vagyok* stb.). A nagyobb verskompozíciókhoz érzéke nincs. Hosszabb szerkezetű versei rendszerint nem jók; kivétel a *Pókainé*, ennek hosszúságát balladai menete könnyíti. Verses regénye, a *Romhányi* (1868–1872) is kompozíciós megfontolásokból maradt töredékül, noha költészete koronájának szánta.

A *Romhányi* — alapeszméje és expozíciója szerint — valóban nagy-méretű, torzónak is jelentős kezdemény. Már választott, speciálisan magyar formájában is mintegy költői erőfeszítését előlegezi.

Romhányijában — mintha nem is lenne formaszegény költő — versszerkezeti újító. A jambikus lejtésű ún. „nagy”-strófák 8-as családját választja, egy eladdig ismeretlen változat-lehetőség szerint. Maga gyártotta strófaszerkezete éppúgy tizenkétsoros, mint a Himfy-strófa, de annak magyaros nyolcasait kilencesekkel, magyaros heteseit pedig jambikus nyolcasokkal cseréli, a Himfy-strófát jellemző rímelosztással.

Leleményes versformáját a kellő hangvétel érdekében találja ki. *Romhányija* ugyanis, bár témaelfogásában az *Anyegin*nel rokón jegyeket mutat, valójában a Byron-i satíra hangját üti meg: közel jár a *Don Juan* könnyed, pajkosan szökellő modorához. Mondanivalóját gördülékenyen, a közvetlen személyesség hangján adja elő; mély ellentéteket kíván áthidalni az „igazságosság”, az egységpolitika jegyében.

Versesregény-töredékének két hőse van: a radikális pártállású, léha-erkölcsű, nagyhangú gróf Romhányi, és az ókonzervatív meggyőződésű, jel-

lemes, erős tartású gróf Telegdy; a mesebonyolítás kettejük szimbólikus ellentétét kívánná valamiféle harmóniába olvasztani össze, — Világos után.

Az elkészült részletekben gr. Romhányi — osztrák üldözői elől sebesülten menekülve — Telegdy parkjában esik ájultan össze. A kastély betegszobájában magához térve, ámulva tapasztalja, hogy Telegdyne — hűtlenül elhagyott jegyese ápolja — önfeláldozón.

Romhányi ekkor döbben rá, hogy Ilonkáját — szerelemérzésében megalázva — tulajdonképpen ő kergette Telegdy karja közé. Régi szerelme megcstisztultan éled újjá: a történet itt marad töredékül.

A kompozíció sejtetni engedi, hogy Ilonkában (Telegdyneben) is feltámad csalódásban megkopott, de ki nem húnyt szerelme. Ez lenne a konfliktus magva melynek lepergetésére és feloldására Gyulai már nem tudott vállalkozni.

Hogy miért nem, csak találgatni lehet. Tán az bántotta, hogy Ilonka és Romhányi találkozását lélektanilag nem készítette elő kellőképp; vagy az szegte kedvét, hogy a 75-i fúzió a Deák-i egységpolitika utolsó reményét is eltemette, s alapeszméje alól is kihúzta a talajt; vagy pedig a hosszúra nyúló epikus részek lírai átfűtését nem bírta erővel.

Bárhogyan történt is, a *Romhányi*-torzó utóbb a magyar verses regény fejlődésútját egyengette, s ez Gyulai költészetének egyik fő érdeme.

A konzervatív irodalompolitikus

Tevékenységet a 70-es évektől a túlméretezett személyi hatalom jellemzi.

1870: az Akadémia I. Osztályának titkára s az Osztály pályabírálati bizottságainak vezetője vagy tagja, illetve az „Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből” c. akadémiai sorozat szerkesztője; 1873: a Kisfaludy Társaság másodelnöke, a Budapesti Szemle szerkesztője; 1874: a Franklin Társulat Könyvkiadási Részvénytársaság igazgatótanácsi tagja, az Olcsó Könyvtár-sorozat szerkesztője; 1875: a budapesti egyetem irodalomtörténeti katedrájának professzora; 1879: az MTA tőle javasolt s ekkor alapított Irodalomtörténeti Bizottságának, valamint a megjelenendő Irodalomtörténeti Közleményeknek háttérből sugó matadora, és a Kisfaludy Társaság elnöke; 1876: a főrendiháznak tagja stb.

Funkcióit eddigi fejlődésútjához viszonyítva hűségben önmagához és elveihez, semmit nem lankadó buzgalommal szolgálja; az élet logikája tehát törvényszerűleg állítja a támadások keresztüzébe. Bűnéül leginkább azt róják fel, hogy az új törekvéseket, kivált az ellenzékiet, a fiatal tehetségeket mindenütt mellőzi, s a „húsosfazék” mellé elvbarátait ülteti. Mindenfelől támadják, még a vicclapok is: „Ama bizonyos Pál és Tepertyű Janó egy Budapesti Zsemlében” — „Ama bizonyos Pál handabandázása a vas- kalapon és a karaván”, ilyen rovatcímek alatt (Üstökös, 1888-tól).

A támadások javát megérdemli: hatalmával rosszul, korszerűtlenül sáfárkodik: a 80-as, 90-es években az általa képviselt hivatalos irodalom s

a tényleges, új távlatokba forduló irodalmi élet közt már át nem hidalható, mély szakadék tátong.

A fejlődés üteme oly gyorsan túllép rajta, hogy hatalma csúcsponjtján, a 90-es évek legelején, az újabb írói irányzatokat, ha felfogja is, már csak idegenkedve tudja nézni. Pl. Olcsó Könyvtárával a közművelődésnek egyfelől nagy szolgálatokat tesz, másrészt olvasói szellemi látkörét leszűkíti: Ibsen műveinek közzétételéről hallani sem akar, ellenben párjával jelenteti meg a 48 előtti francia romantika kassza-darabjait, gyermek- és ifjúkorának színházi emlékeit.

A Budapesti Szemlét is úgy szerkeszti, hogy a valódi problémáknak talaján néha még fél lábbal se áll. Vajda 1876-tól mind erőteljesebben zengő s egyre elmélyültebb gondolati lírájáról pl. munkatársaival sem irat; Tolnai Lajos 1882-től már teljesen látszó írói ouvrejét csak mellőzésben részesíti; Reviczkynek mindössze egy gyöngén sikerült verselményét említi, hogy üthessen rajta (*Edelény, a hű szerető*, 1883), jobb műveiről hallgat; Komjáthynak létezéséről se tud; Kiss Józsefet túl szigorúan ítéli meg (*Mese a varrógépről*, 1884); Mikszáth-tal csak egyszer foglalkozik, s mindössze írni-tudásáért dicséri meg (*A galamb a kalitkában*, 1893) és így tovább.

Szemléje a magyar liberalizmus utolsó fellegvára, s nemcsak a szónak demokráciával ellentétes értelmében. Ezt benne megjelenő, nem irodalmi tárgyú írásai is tanúsítják. Az előregedő Gyulai a monarchiát még a reformoktól is félti (*A beteg parlament*, 1891), illetve Kossuthnak és a 48-as függetlenségi pártnak ugyan mindinkább ellenfelévé öregszik (*Kossuth levele Deák halálakor*, 1876; *Kossuth és Görgey*, 1881), más oldalról régi típusú liberális marad: a nemzetiségi politika hibáit Széchenyi szellemében ellenzi (*Válasz Grünwald Béla úr nyílt levelére*, 1876), Simor hercegprímást, főrendiházi tagtársát pedig 1888-ban azért engedi meghírálni, mert a római egyház feudális kiváltságai érdekében ejt szót.

Így öregszik magányos bajnokká: bár megmarad diktátornak, a baloldali mozgalmak ostromozójának, a hivatalos politika korrupt, erkölestelen képviselőitől elhatárolja magát:

Nem, hazám, te el nem veszhetsz!
Vesszen bűnös nemzedék!
Új hittel, új pályát kezdhetsz...
Mily örömmel küzdenék
Még egyszer! De lelkem szárnya
Tépve, törve — lankadok,
A romok közt múltak árnya,
Elhaló visszhang vagyok.

(*Szilveszter éjtszakáján*, 1875)

Élete végén ugyanezt hangoztatja: „Először is azt kérdem Tőled, miféle párton vagy. A szabadelvű párt feloszlott, azon már nem lehetünk; a 48-as párt, nevéből ítélve, nem tudom, mit akar. Maradok hát a régi Deák-pártnak” (levele barátjához, Lévy Józsefhez 1906. április 20-án).

Felemás helyzetén — ideig-óráig — még javítani próbál. Pl. amidőn a fiatal Riedl Frigyes 1877-ben azzal támadja a Szemlét, hogy programját nem teljesíti, mintha „tudomást sem akarna venni az ifjabb írói nemzedékről” (Pesti Napló, július 22-én), a bírálatot megszívleli, de hibáit már nem tudja levetkezni.

1875-ben, Toldy Ferenc halála után ilyen emberként vonul be a pesti egyetem irodalomtörténeti katedrájára. Mivel előadásait Arany Jánossal fejezi be, tehát „történelmet” ad elő, a jelen mozgalmairól kevés szót ejtve, kezdetben tanítványai nagy szeretettel hallgatják.

Rossz előadó. Érthetően, példás szabatossággal beszél, de akadozva, lassan fűzi a szót. A 90-es években már fáradékony, olykor nem veszi figyelembe hogy katedrán áll: mondókáját meg-megszakítja, múltjába mereng. Arany, Deák vagy Kemény előadásba illő családi neve helyett gyakran csak annyit mond: „János” — „a jó öreg” — „a szórakozott Zsigó” s efféléket. Ha róluk beszél, szeme könnybe lábad, hangja átforrósodik, s zavarában az ejtett szó fonálát néha másodpercekre elveszti.

Témáit azonban, ha rosszul is, mindég tanulságosan mondja. Előadásai sokáig népszerűek, s nemcsak bölcsesek hallgatják, hanem jogászok meg orvosok is. Kivált ha Petőfiről beszél; pl. 1877-i szemeszterének oly nagy visszhangja van, hogy az Akadémia a közhangulat nyomására elhatározza: fejtegetéseit közzéteszi. E döntés azonban nem vált valóra.

Végül — 75 éves korában — az egyetemi ifjúság ellene fordul: 1899-ben kifütyülik, mivel a Kisfaludy Társaság elnökeként nem óhajtott koszorút küldeni a 13 aradi hős emlékoszlopára; azzal érvel, hogy a Társaság a politikába nem avatkozhatik, pusztán irodalmi tevékenységéhez kell ragaszkodnia.

Konoksága, természetesen, nem az aradi hősök emléke ellen dolgozott, mint rosszmájú ellenfelei megpróbálták azt rábizonyítani. A való az, hogy a koszorúzási akciót a függetlenségi párt kezdeményezte, azért nem akart abban részt venni. Tiltakozásába azonban belebukik, elnökségéről le kell mondania.

Az egyetemen ennek utána már hazafiatlansággal vádolják, s ezt megjegyzések nélkül, resignált nyugalomban fogadja. Politikai felfogását csak szűkebb körben, szemináriumokon hozza szóba: „Magyarország sokra vihette volna, de mindég közbe jött valami. Ha szegény Mátyás oly fiatalon nem hal meg, vagy Corvin János nem oly tehetségtelen ember, ki tudja, mire visszük. A magyar reneszánszot elrontotta a török. S a forradalomban is győztünk volna, ha nem jön az orosz. S a kiegyezés után is lehetett volna belőlünk valami, ha nincs itt annyi hitvány ember” (Hatvany Lajos: *Gyulai Pál estéje*. Bp. é. n. 22. lap).

Az egyetemmel járó fáradoalmakat 1902-ben elégei meg, s fölmentését kéri. Lassan mindenhonnan visszavonul, diktátorságát önmaga számolja fel. Utolsó éveit már leginkább Leányfalun, villájában tölti. Csak környezete van, családja, társaság már nincs; az élet ritmusából végképp kiszakad. Tud valamit Adyról, Lévyval a Budapesti Szemlében még bíraltatja is; hallja, hogy van valami Nyugat c. folyóirat, de nem olvassa, ellenben szorgos munkával Kemény Zsigmond összes műveit és Arany László válogatott munkáit rendezi sajtó alá. Az elmúlásra maga-magát vigasztalva, s bár politikai aggodalommal telve (*Válság*), a lemondó nyugalom állapotában készül:

Jobb, ha szívünk önmagával
Él békében, csendesen;
Nem gondol a nagy világgal
S nem lankad küzdelmiben.

Küzdőt ez tán megbuktatja,
Olykor ez a pályabér:
De hű szívét megnyugtatta, —
S ez mindennél többe ér.

(*Vigasz*, 1907)

1909 őszén megfázik és ágynak esik. A heveny láz 83 esztendőszervezetét egy-kettőre fölemészt; november 9-én hal meg.

Óhajtotta volna, hogy csöndes temetése legyen, kívánságát azonban nem teljesítik. Eseményszámba menő, zajos végbúcsúban részesítik: a Kerepesi úti sírkertben temetik el, felesége, Szendrey Mari mellé.

Somogyi Sándor

KASSÁK LAJOS*

(1887)

I.

A szülői házból nem hoz magával íróvá érlelő élményeket, a gimnázium második osztályában szándékosan megbukik, hogy elszegődhessen lakatosinasnak. Alapvető gyermekkori élménye a fizikai munkának az ember önerejére ismertető szépsége és ugyanakkor a munkásemberek fullasztóan nehéz robotos élete. E kettős indítékú ifjúkori tapasztalat munkál majd benne a költővé érés esztendeiben, innen a munka és az erő szinte magasztos tisztelete verseiben, s másrészt a szegények és kisemmizettek felszabadításának állandó belső feszültséggel hordozott vágya. Talán apjától, a tótosan beszélő gyógyszerári laboránstól örökölte azt a csaknem rideg keménységet, s anyjától, Istenes Erzsébet mosónőtől a mindig új küzdelmekre kész akaraterőt, mely két tulajdonság költői-emberi arculatának annyira jellegzetes sajátossága.

A félig szlovák kisvárosból a század eleji Budapestre felkerült lakatosságéd Angyalföld gyáraiban ismeri meg igazán a munkáséletet, megízleli a munkanélküliség keserű tétlenségét is; itt lép a szervezett munkások soraiba és olvas először Népszavát — kezd eljárni a munkásegylet összejöveteleire. Már maga is sztrájkokat szervez, amikor az első verseskönyv — egy Petőfi kötet — érdeklődését a költészet felé fordítja. Egy időre Csizmadia Sándor verseiben találja meg a maga és osztályos társai sorsának, gondolatvilágának kifejeződését, őt igyekszik követni első vers-próbálkozásaiban. De a költészet igazi nagy élményét Berzsenyi versei adják számára, majd a *Holnap* első kötete. Felfigyel Ady verseinek forradalmi hangütésére, s a Nyugat-mozgalom irodalmi sokarcúsága is a Csizmadiáénál színesebb, életesebb szocialista költészet kimunkálására ösztönzi. Nagy becsvággyal, tudatosan készül az írói pályára; a hosszú hajú, mindig fekete inget viselő fiatalember már külső megjelenésében is a maga elkülönülő törekvéseit hangsúlyozza.

Költői pályája előkészítésének szánta hosszú „világcsavargását” is, igaz a munkanélküliség kényszere is űzte, nemcsak a világlátás igénye. Félig-meddig gyalogosan bebarangolja Ausztriát, Németországot, Belgiumot, s eljut Párizsba. Súlyos élményekkel tarsolyában éhesen és lerongyolódva

* A készülő irodalomtörténeti szintézis IV. kötetéből.

érkezik haza, de kiszélesült látókörrel. Világszemlélete későbbi alakulása szempontjából is érdekes ez az út, itt találkozik először anarchistákkal, ismeri meg tanításaikat.

Első verseit — a Független Magyarorszáiban és a Renaissance-ban (1910) — többnyire még az akkoriban divatozó kissé érzelmes, bánatos, jó hangzású szonett-formában írta, de már szabadvers is akad közöttük, s a nehéz munkássors egy-egy mozzanatának hangulati képe vagy az öröms élet utáni vágyódás épp e versekben nyer megfogalmazást (*Hajnali könnyek. Tavaszi bánat*). Kassák maga is érzi, hogy még nem lelt saját költői hangjára e versekben és egy időre prózával kísérletezik. Első novellája (*Halott a Dunán*) sikere igazolni látszik új indulását, s így kötetben először prózával jelentkezik (*Életsíratás*). Novella hősei szlovák parasztok, faúsztatók, felvidéki szegényemberek, az ő életük egy-egy nyomorúságos darabját festi hol a naturalizmus vaskosabb eszközeivel, hol pedig valami szimbólikus felnagyításban. Már itt feltűnik, mennyire kedveli a különös sorsú emberi rajzokat és a történetek belső feszültségét halálba-fordulással feloldó írói megoldásokat. A formakeresés e periódusában írt három egyfelvonásosa (*Isten báránykái*) novellái témakörével rokon; s megformálásukban is inkább dialógusokra bontott életképek, mint cselekményt görgető, dinamikus mozgást mutató drámák. Ugyancsak a novelláiban megrajzolt környezetben játszódik 1912-ben írt első regénye, a *Misilló királysága*, mellyel legnagyobb ekkori becsvágyát, Osvát — s rajta keresztül a Nyugat — elismerését is kívívja. Igaz, a regény csak évek múlva jelenik meg nyomtatásban.

A költői-írói útkeresés esztendeiben kezd megalapozódni Kassák sajátos, a szociáldemokrata mozgalommal mindinkább ellenzékbe kerülő, anarchista és szindikalista tanításokkal színezett politikai eszmevilága, s arra épülő művészetszemlélete. Tagja a Szociáldemokrata Pártnak, részt vesz a párt politikai megmozdulásaiban, rendszeresen ír a Népszavába, de a kudarcba fullasztott „vérvörös csütörtök” után, látva a pártvezetés opportunizmusát, csalódottan visszahúzódik és 1913-ban tagja lesz egy a Galilei Körhöz kapcsolódó, még a háború előtti években létrejött antimilitarista csoportosulásnak. Közöttük ismerkedik meg Kropotkin és Elisés Reclus anarchista tanaival, melyek iránt mindig újra törekvő, lázadó természete is fogékony. Mellettük Szabó Ervinnek a gazdasági harcot előtérbe helyező és antimilitarizmust propagáló írásai gyakorolnak rá mélyebb hatást. Az 1914 tavaszán Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő között lezajlott — Várnai Zseni verseskönyvéhez kapcsolódó — proletárköltészeti vitából, annak lényeges elvi tisztázódást nem hozó lezárása következtében, a művészet osztályfelettségét valló nézeteket fogadja el, s e felfogás lesz későbbi művészetszemléletének egyik alappillére. A II. Internacionálé pártjainak nacionalista pálfordulása az első világháború kitörésekor a nyilvánosság előtt is szembefordítja őt a szociáldemokrata párt politikájával (cikksorozata az Uj Nemzedék 1914—15-ös

évfolyamában), s a szociáldemokrata mozgalom bírálata ez időtől kezdve publicisztikai munkássága egyik jellegzetes vonásává lesz.

A háború elembertelenedett világa fordítja ismét a költészet felé. Első verseskötete, az *Éposz Wagner maszkjában* a maga vázlatosságában is már egy új hangvételű költői tehetséget mutat. Lázás, sötétén áradó víziói a kaotikusan vajúdó, bomlásnak indult világ katasztrófáját idézik. A versek kötetlen formája újszerűen hat, talán csak Babits és Füst Milán szabad verseivel rokonítható a korabeli magyar irodalomban. De legfőbb jellegzetességük az egyszerre, egy időben sok érzésgondolat kifejezésére irányuló szimultanista törekvés, mely a német expresszionista lírával halad párhuzamosan. Külső jegyeiben némileg az olasz futuristák, Marinettiék háborús költészetével is mutat rokonvonásokat, de éppen Kosztolányi határolja el Kassák e verseinek a szenvedőkkel együttérző belső tartalmát Marinetti színpadiasan csengő, vad erotikummal kevert, háborút megéneklő verseitől (Nyugat, 1915. június 1.).

1915 őszén megindítja *A Tett* című élesen háborúellenes avantgardista folyóiratot, mely köré hamarosan a fiatal antimilitarista írók széles gárdája szerveződik (Komját Aladár, György Mátyás, Lengyel József, Barta Sándor, Révai József és mások), s programszerűen lép elébe a Nyugat költészetének; a világirodalom legfrissebb csapásain elindulva átülteti hozzánk Európa új utakat kereső avantgardista íróinak a nyelv és a formák nagyobb szabadságára törő lázadó nyugtalanságát. Amikor a folyóiratot az internacionalizmus nyílt propagálása miatt betiltják (1916 őszén), *Ma* címen indít új lapot, mely még fokozottabban szolgálja az antimilitarista írócsoport forradalmi irányba munkáló tevékenységét. E fiatal írógárda lényegében a német expresszionisták baloldali szárnyával rokon, szemlélete a Franz Pfempfert szerkesztette Die Aktion köré csoportosuló írók „aktivista” nézeteihez áll közel, akik a világ megváltoztatására irányuló akarat, erő és cselekvés énekesei kívánnak lenni, s megtagadva a múlt minden művészi hagyományát, újszerű, harcoss emberi-költői magatartásuk „koncentrált érzésvilágának” kivetítését tartják a műalkotás legjellegzetesebb kritériumának. Kassák e folyóiratainak jelentősége élesen antimilitarista hangvételük és tevékenységük mellett az irodalomra — elsősorban a költészetre — gyakorolt erjesztő hatásukban van; a kötött formák fellazítása, a gondolat- és szókapcsolások, képzettársítások szabad csapongásának meghonosítása új költői eszközök formálását segítette elő a modern élet gazdagabb ábrázolására.

Esztétikai nézeteikben Kassák csoportja erőteljesen szembefordul a szociáldemokrata költészetnek lényegében a századvég epigonizmusába ragadt kisszerűségével, de szemben áll a Nyugat polgári művészetével, az egyes írók l'art pour l'art szemléletével is. Azonban e fiatal írógárdán belül is mutatkoznak elvi-esztétikai nézeteltérések. Már a Tett elvi programja és irodalmi arculata az ellentmondásos állásfoglalás jegyeit viselte magán, ami

a Ma körén belül tovább mélyült és 1917 októbere után a folyóirat kettéválásához vezetett. A Kassák-vezette szárny a művészegyéniségnek az élet fölé, a formának a tartalom elébe való helyezését vallja esztétikájában (Kassák: *Szintétikus irodalom*), Komját és csoportja viszont 1917 szellemében elsősorban a néptömegek forradalmi irányú nevelését tartja költői feladatának, s kiválva a Mából, létrehozza a forradalmi szocialista írók első, úttörő csoportját irodalmunkban.

1915 decemberében közölte a Tett Kassák *Mesteremberek* című költeményét, s e verstől számítódik első érett költői korszaka. Háború elleni tiltakozás ez a vers is, de a maga erejének tudatára ébredt, a holnapi nagy feladatokra készülődő munkásosztály érzésvilágát sugározza szét szélesen áradó, kötetlen soraiban. Sűrített, nagy távlatokat egybefogó képeivel a jövőendő óriási tetteit villantja fel, melyek a hazug romantika helyett valóságos szépséget, erőt és nagyságot adnak majd az emberiségnek. S befejező soraiban szinte programszerűen tesz hitet „az idők új arcát” világszerte megéneklő új költők mellett. Hullámvonalban vezet az út e versétől az 1919 nyarán írt *Boldog köszöntésig*, mely az ifjúmunkásokat, „az idő megjelölt küldötteit” állítja a maguk közvetlen emberségében és mégis küzdelmeik által szinte emberfölöttivé magasítva, a költői ábrázolás középpontjába. Az ezen évek költői termését egybefogó kötet (*Hirdetőoszloppal*) tehetsége teljes kibontakozásában mutatja be a költőt. A forradalmi fellendülés vonulatában született versek meleg líraisággal éneklik a munkásosztály új világot teremtő erejét (*Liebknecht Károlynak, Fiatal munkás*), színes hangulatú képekben érzékeltetik, sugározzák szét öröms kedvét. Költészete tárgyul gyakran választja az új, „művészi avatást” még nem nyert dolgokat, s különösen értékes, hogy a modern élet, a gyárak, bányák, üzemek, a munkásosztály életének képeit, kifejezéseit is költészetébe olvasztja. *Bányászok a hajnalban* és *Séta a perifériákon* című verseiben például ez az új tematika új látásmóddal párosulva nyer ábrázolást.

Kassák a Whitmani szabadvers nyomán indul el, majd magába olvasztja a különböző „izmusok”, elsősorban a német expresszionizmus bizonyos elemeit és kimunkálja — Radnóti Miklós szavaival élve — „a magyar szabadvers kassáki formáját”. Verseiben elsősorban a világról kapott összbenyomását akarja egységbe foglalni, zárt egésszé komponálni, s bár ez olykor a szimultánista líra megteremtésének olyan kísérlet-darabjait eredményezi, melyekből hiányzik minden elrendező elv, lírájában csaknem mindig érződik az ételtel teli pátozshömpölygése, magával sodró belső ritmusa. Kísérletező kedvű költészete, az általa kimunkált szabadvers formája erőteljes hatással volt a húszas évek magyar költőire, s innen tekintve, mára már modern költészetünk egyik inspiráló hagyományává nőtt. Érezhető e fejlődés Kassák újabb novellásköteteiben (*Egy szegény lélek megdicsőülése. Khalabresz csodálatos púpjja*) is. A korábbi kötetek Révész Béla fiatalkori naturalista ízű

novelláira emlékeztető hangját színesebb, a tragikus és a groteszk elemek keveredéséből adódó sajátos hangütés váltja fel. Témájában még mindig a különös történeteket kedveli ugyan, de néhány novellája, elsősorban a *Vörös temetés* a modern szocialista próza jelentős előfutára. Az expresszionista stílus még alig-alig érződik e novellákban, csak 1919 nyarán kísérletezik ezzel *Tragédius figurák* című elbeszélésében, de kísérlete nem éri el költészete színvonalát.

*

Ez évek munkásságában jelentős helyet foglal el publicisztikája. A polgári demokratikus forradalom napjaiban több írásában leplezi le a forradalom felemásságát és a szocialista forradalom irányába ható jelentős tevékenységet fejt ki.

Tovább a magunk útján című programcikkében élesen bírálja a polgári forradalom eddigi megtett útját s rámutat, hogy csak a szociáldemokratizmuson túllépve győzhet a proletáriátus forradalma. *Ma* című folyóiratában cikkek és versek, felhívások, előadások s röplapszerű „világsszemléleti különszámok” során át magyarázzák Kassák és író társai, hogy a polgári kormány reformpolitikája nem hozhat a nép kívánsága szerinti igazi szabadságot, hogy folytatni kell a forradalmat a szocialista világrend megalkotásáig. Már 1918 novemberében kiáltványt bocsátanak ki, amelyben kommunista köztársaságot követelnek.

Am pozitív tevékenysége mellett Kassák egy olyan vonást is hordoz művészetsszemléletében, ami a kommunista párt és világmozgalom céljainak nem teljes megértését mutatja, s ebből fakadóan — féltve a művészi szabadságot a pártfegyelem kötelmeitől — a kommunista párt politikájának kívülről való támogatása, de a pártba való be nem lépés mellett foglal elvileg állást. Elismeri a kommunista párt vezetőszerpét a világ gazdasági és politikai átalakításáért folyó küzdelemben, az új embertípus kialakításában azonban az irodalom és a művészet sajátos, pártirányítástól függetlenített vezető szerepét vallja. E felfogását Kassák a Tanácsköztársaság idején is fenntartotta. Kassák és csoportja téves álláspontja körül szélesen gyűrűző vita kerekedik, amelybe a Tanácsköztársaság vezető politikusa, Kun Béla is belekapcsolódik. Kassák és a *Ma* munkatársai a „minden pártpolitikán” felülemelkedő, „a faji, nemzeti és osztálykereteken” túl a „soha be nem érhető végcél felé” haladó irodalmat hirdetik a proletárdiktatúra körülményei között.

A Kassák csoport és a forradalmi szocialista írók közötti nézeteltérés és vita a Tanácsköztársaság bukása után, amikor Kassák is Bécsben élemigrációban, egyre mélyült és az ellenforradalmi idők hajszoltságában egymással szemben álló irányzatokká alakult. A két irányzat közötti későbbi viták eszmei gyökerét Kassák ekkori nézeteiben és az ekkori vitákban lelhetjük meg.

József Farkas

II.

A *Máglyák énekelnek* zár le egy korszakot, és meg is nyit egy másikat. „Mikor ezt a könyvet az olvasó elé adom — írja 1920 augusztusában a mű elé Kassák Lajos —, úgy érzem, 34 esztendő életemmel eljutottam íróságom első stációjához. Ez a könyv megcsiszolt tükre világszemléletemnek és egyben summája eddigi munkásságomnak. Hogy mi jön ezután, nem tudom — mert, mint művészek (a legfőlfeljődöttebb embertípus) sem problémáim, sem romantikus holnapra kíváncsiságaim nincsenek. Vagyok törvényt betöltő és tagolatlan egység. Nem valakit (kormányt, osztályt, társadalmat) kiszolgáló és nem valami meglevőt (a látszólagos életet) utánzó. Mondom, egyszerűen művész, egyenértékű minden értelmű feltalálóval: mert a művészet alkotás. Semmivel le nem mérhető semmihez nem hasonlítható: mert minden művészi alkotás új, szintétikus formában objektíválása a világerzésnek és világtudatnak.” Jellegzetes szavak: egy most alakuló és a tízes éveketől sokban különböző új szemlélet tükröződik bennük; akár az elkövetkező valamennyi periódus művészi program-nyilatkozatának is tekinthetők. Maga a „lírai eposz” pedig már e felfogás kialakulásához is magyarázatot ad.

De az erős sodrású, fájdalommal és keserőséggel telített alkotás nemcsak a hősi magyar Tanácsköztársaságnak állít emléket, hanem a szerző 1919-re vonatkozó reflexióit is rögzíti már. Akárcsak a forradalmak más aktív szereplői, Kassák is felállítja a tízes évek mérlegét, értékeli egész korábbi munkásságát. A bukás utáni hónapok nyomasztó légkörében, a bécsi emigráció egymással vitatkozó csoportjai között úgy látja, hogy a történelem azokat a korábban már hangoztatott elveit igazolta, melyek a munkásmozgalom gyengeségét és a művészet társadalomfelüliségét hirdették. A századelő munkásmozgalmának állapotából kiinduló elemzése szerint a tömegek nem voltak érettek a forradalomra s nem is lesznek azok mindaddig, amíg öntudatuk a megfelelő szintre nem emelkedik. Ehhez pedig mozgalmi és politikai munkával nem lehet segítséget adni; egyedül a művészet végezheti el ezt a történelmi feladatot. De nem a „tendenc-művészet”, amely valamilyen ügy szolgálatában áll, hanem az „egyetemes”, osztályokon felüli művészet, mely a „legfőlfeljettebb embertípusokon” keresztül a „világerzést” és a „világtudatot” vetíti ki magából. Kassák későbbi útját lehetetlen megérteni e sajátos, most megmerevedő politikai és művészet-szemlélet nélkül. Egész életében a kisemberek, szegények segítése a célja, rokonszenve mindig a kizsákmányoltaké; témáit főleg az ő életükből választja, de az eszközök, amikkel segíteni akar rajtuk, a nézetek, amikkel a haladást gyorsítani akarjuk, túlnyomórészt alkatmatlanok ehhez. Az általa ideálisnak tartott művészi alkotómodell, a „kollektív individuum”, lényegében szolipszista világnézetből fakad, az egyéniség maradéktalan kiteljesítését célozza, az ösztönösség kizárólagosságát hirdeti s ez utóbbi révén — mert szocialista igényű elméletről

van szó —, tulajdonképpen azzal a proletkulttal tart rokonságot, melyet tendenciózus volta miatt egyébként mindig támadott. Tételei kizárólag arra voltak alkalmasak, hogy ne csak korábbi expresszionista, hanem most induló dadaista, majd konstruktivista alkotásait is egyelőre még meglevő társadalmi aktivizmusa szempontjából igazolják.

A Bécsben töltött majdnem hét esztendő jellegzetesen két részre oszlik. Az elsőt — közvetlenül 1919 után — a Tanácsköztársaság bukása nyomán támadt teljes kiábrándulás, végletes érzelmi reagálás jellemzi. Ekkor alakul ki elkcsередett történelem-szemlélete és ekkor születnek dadaista művei is. Már a *Máglyák énekelnek* jelezte, hogy „az aktivista költő... egészen a dadaizmus határáig teljesítette föl magát” és „prédikációkat nevetett össze a sebeiből”, még a fehérterror börtönében; a *Világanyám* harmadik részének számozott költeményei pedig — mint „első nekiszaladás az új Kassák felé” — már ízelítőt is adnak ennek eredményeiből. Kavargó, sokszor a különféle tipográfiai eljárásokkal is bonyolított mondatok panaszozzák, hogy „mindennek vége van”. Még önéletrajzi költeménye, a fiatalkori csavargásait megéneklő *A ló meghal, a madarak kirepülnek* is ezt a lassan már rezignáció felé haladó kétségbeesést árasztja; záró-sorainak megütközést és (az irányzat szabályai szerint) „sokkot” provokáló képe („én KASSÁK LAJOS vagyok s fejünk fölött elrepül a nikkell számovár”) erre a megbolydult és kohézióját vesztett lelkiállapotról utal. De míg egyfelől ez a minden összefüggést tagadó dadaizmus a húszas évek közepén nála is a szürrealizmus automatizmusába torkollik (s egész későbbi költészetének jellegzetessége lesz), addig másfelől (időben 1919-től távolodva) megkezdődik már a romokon az új értékrend felállításának munkája is, mégpedig a konstruktivizmus kínálta lehetőségek felhasználásával.

Azt, hogy a dadaizmus csak lázadó és tiltakozó gesztusok, de nem művészi alkotások létrejöttéhez segíthet, hamar be kellett látnia. Időközben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az európai munkásmozgalom nagy forradalmi hullámának lassan vége: a konszolidáció évei következnek. Érthetően örömmel üdvözlí tehát a nevében is ígéretes konstruktivizmust, mely ezekben az években az orosz avantgardizmus legerősebb irányzata volt: időtlen absztrakcióival könnyen lehetett a frissen felépített esztétikai rendszer támogatója. „Vége a destrukcióból született pesszimizmusnak — jelenti be az újra induló *Ma* főszerkesztője — helyette a kommunizmus, mint konstruktív építő eszme vette át a vezető szerepet a forradalomban.” (*Vissza a kaptafához.*) A szavak azonban már nem jelentik ugyanazt, mint a tízes évek végén. A kommunizmus szigorúan csak művészeti vetületében értendő, hiszen ugyane folyóiratban fejti ki Egon Engelen weimari szerző, hogy „a proletáriátus csak akkor ér majd el az anyagi jóléthez, ha szellemileg megérett a szociális közösségre” (*Konstruktivizmus és proletáriátus*), Kassák pedig külön röpiratban is leszögezi, hogy — minden félreértés elkerülésére — kommu-

nistának nevezett álláspontja teljesen egyéni. „A munkásság ideológiai képzése ma pozitív értékű munka — írja a maga igazolására. — A kommunista pártok gazdasági és politikai munkássága ma negatív értékű munka.” (*Álláspont. Tények és új lehetőségek.*)

Nézete szerint az új társadalom csak az új ember felépítésével érhető el, ehhez pedig csak a minden aktualitáson minden irányzaton és minden társadalmon felülemelkedő konstruktivizmus segíthet hozzá. Hiszen az — a *Ma* cikkírója szerint — „építkező akaratnak érzi magát, mert távlatában eggyé vált a kommunizmus roppant alkotó munkaközösségével és teremthető örömeivel,” „egy minden mozzanatában hatalmas architekturális renddé összegeződő társadalmi élet perspektívája felé fordul... tehát nincs mit ábrázolnia. Nem ábrázolhatja a dolgozó vagy örömeiben kibontakozó kommunistát, mert formai megvalósulásában közvetlenül magának a kommunista életfolyamatnak, a funkciónak a fölérzése vezeti!” Ezért egy „minden más formát lényegében magában foglaló formai rendszerre” bízta magát, „a geometriai formák konstruktív rendszerére.” (Kállai Ernő: *A konstruktív művészet társadalmi és szellemi távlatai*). A leírás elsősorban a képzőművészeti konstruktivizmusra áll, de — mutatis mutandis — az irodalomra is értendő. Kassáknak a „szintetikus ember” „önkifejezésére” vonatkozó tételeihez pedig egyenesen jól alkalmazható. Helyesen figyeli meg Gáspár Endre, hogy Kassák — e nézetek hatására is — már „nem ennek vagy amannak az egyes dolognak nyomán támadt érzéseit fogja kifejezni akarni az újban, hanem egész érző lényét, melyben a számára létező összes dolog benne van” és hogy ily módon az érzés maga lesz témává nála. (*Kassák Lajos, az ember és munkája*, 1924.)

Az emigráció éveit elsősorban nem a megírt művek, hanem az „izmusokkal” való fokozatos szakításban megszerzett alkotói módszerek szempontjából voltak jelentősek. Hiszen a konstruktivizmus már a húszas évek második felének „új tárgyiasságát” készíti elő, az avantgardizmus hullámának elültét jelzi és lehetőséget ad az absztrakt szemlélet átmentésére a realiztikus eszközöket fokozottabban elismerő harmincas-negyvenes évekbe is. Kassáknak különösen prózai írásaiban lelhető fel az időtől kezdve a konstruktivizmus hatása: nemcsak az egyetemesség-igény állandó jelentkezésében, hanem egy-egy érzés, hangulat vagy elméleti tétel absztrakt megfogalmazásában is, olyan jelképes és egyénietlenített típusok szerepeltetésével, melyeknek csak illusztratív feladatuk van. Szereplőinek mesterséges elszürkítésében, az egyetemes érzések és gondolatok *nem konkretizált* világra-vetítésében ennek a „geometrikus absztrakciónak” a nézetei munkálkodnak, a romantikával és az érzelmekkel szemben hideg objektivitást és tudományosságot hangoztató tételek, melyek ki akarnak zárni minden „esetlegességet” s melyek a különféle közbülső rétegeken át még a századelő naturalista-szimbolista áramlatából fakadnak. A közbülső időszak — a forradalmak és az avant-

gardizmus periódusa — Kassák szerint destrukció volt; most, e nézetek alapján ismét régi stílusához közeledik. Politikai és esztétikai nézeteiben egyaránt szakítani akar a „romantikával”. A konszolidáció időszakában kiábrándult és fanyar összegezés következik. 1925-ös egyik nyilatkozatában egyszerre figyelhető meg a munkásmozgalom eddigi útjából és az avantgardizmus művészi gyakorlatából kiábrándult költő új álláspontja. „Az aktív forradalmak lepergése után — írja a *Népszavában* — új fokra ért el az ember. A közvetlen cselekvés lehetőségei helyett ma az új cselekvések lehetőségének előkészítését éljük. Félre tehát a rikoltóra mázolt jelszavakkal (mert azok valamikor a fölhevült vértől voltak vörösek), és félre a romantikus manifestum-csurgatásokkal . . . előttünk múlt 1918. Múlt a szocializmusnak csak destruktív formái. Konstruktív, építő szocializmust akarunk. Konstruktivizmus: az az igazi művészet!” (*Munkásmozgalom és költészet.*)

Egy évvel később, 1926 őszén — rövid párizsi tartózkodás után — ezekkel az érvekkel tér haza, táskájában — számtalan művészi tapasztalat mellett — egy nagy önvizsgáló, múltat összegező és lezáró prózai önéletrajz első fejezeteivel. Életének és munkásságának új alapokra helyezése előtt először saját eddigi útját akarja számba venni és igazolni.

Ami a több éven át, először a *Nyugatban*, majd önálló kötetekben folyamatosan megjelenő *Egy ember élete* fejezeteit feledhetetlenné teszi, az elsősorban a szigorú őszinteség, ami különösen fiatalsága leírásában a mesteréül vallott Gorkijra emlékeztet. Puritán stílusban, kendőzgetés és érzelmesség nélkül vall gyermekkoráról, vasmunkás-éveiről, nyugati csavargásáról, majd költői próbálkozásairól, első irodalmi sikereiről, két aktivista folyóiratáról, a forradalmak időszakáról. Komlós Aladár találó kifejezését használva egy „megértett élet” krónikája ez s a frissen újrateremtett múlt a legjobb regények hangulatát kelti az olvasóban (*Századunk*, 1927). A magyar irodalom története nem ismer még egy ilyen megindítóan önfeltáró és tudatosan eddig ismeretlen tájakat bejáró művet, mely egyben a századelő munkás-életének hiteles korrajza is. Bár a tízes évek leírásában egyre inkább torzítanak a személyes érzelmek és a kötetek egyre inkább politikai öngigazolást keresnek, sikerült végig megtartani a bevezetőnek azt az ígéretét, hogy az író ez alkalommal nem akar „irodalmat csinálni”. Különösen az első részekben nincs nyoma a tételességnek, konstruktivista absztrakciónak vagy a még korábban kedvelt stíliromantikának, legfeljebb a kommentárt és érzelmességet kerülő objektivitásban lehet a legutolsó iskola hatását felfedezni. Talán ezért is maradt mindvégig ez a könyv a legnagyobb és legjelentősebb prózai műve: olyan eredendően lírikus természet, mint Kassáké, egyedül az önéletrajz műfajában tudta túltenni magát politikai és művészi premisszáin.

Minden más regényében és elbeszélésében ugyanis a valóság hú tükörözése vagy annak egyéni és téves ideológián nyugvó interpretálása közötti arány dönti el a mű esztétikai értékét. A *Napok a mi napjaink* tétel-regényében

inkább a valóság voluntarista beállítása került túlsúlyra: az első esetben alkalmazott lélekrajz sem tudja feledtetni, hogy az öngyilkosságba menekülő Zilcer államügyész alakja egy képzeletbeli ország képzeletbeli társadalmának mesterségesen konstruált figurája, aki a mindenféle előjelű politikai mozgalomhoz való csatlakozás veszedelmeire akarja figyelmeztetni az olvasót. Az *Angyalföld* viszont jelentőségben mindjárt az önéletrajz után következik: bátor téma-felvetésével, tárgylagosságával, szuggesztív állásfoglalásával, jelenetekből felépített freskójával a gazdasági válságot megszenvedő proletariátus nehéz hétköznapjait mély együttérzéssel eleveníti meg. A *Marika énekelj!* megint inkább demonstrál csak: nem a magyar társadalom állapotát, hanem az író nézeteit; azok vetítődnek rá a valóságra. A tragikus sorsú cseléd-lány alakja s a körötte felvonultatott városi és falusi figurák valamennyien szimbólumok: a kilátástalanul kegyetlen társadalomról, a munkásmozgalom hibáiról alkotott véleményét a leírás és az ábrázolás személytelenségében mondja el. A *Megnőttek és elindulnak* ugyancsak ebbe a hibába esik. A fiatalokról szól (bennük látja Kassák politikai és esztétikai nézeteinek megértőjét), de ezt a regényt is keresztül-kasul szövi az író saját véleménye; elsősorban önnön elképzeléseit dokumentálja a valóság helyett. A *munkanélküliek* és *A telep* szintén emiatt marad alatta a valósághű tükrözésnek: az előbbinél a két főhős válik absztrakt figurává, az utóbbinál pedig ismét egy téves elmélet dokumentációjával van dolgunk: a munkásosztály elpolgáriasodását akarja példázni. A korabeli kritika — mely szinte egyöntetűen lelkesedik az önéletrajz első köteteiért — egyre nagyobb fenntartásokkal fogadja Kassák prózáiról munkásságát.

De támadások érik — mégpedig minden oldalról — az ebben az időszakban jelentőségben hátrább szorult, ritkábban megszólaló költészetét is. A *Harmincöt vers* jó része mintha éles ellentmondásban lenne a prózaíróval; míg a regények a politikus, társadalombíráló Kassák tételes-absztrakt írásai, addig ezek (ha egyre higgadtabban is) lényegében az emigráció időszakának nyelvén szólnak, még és ugyanazokat a tartalmakat (kiábrándultság, szomorúság, visszahúzódás) fejezik ki. Valójában egyazon alapvető helyzet-értékelés és érzésvilág két arculatáról van szó; arról, mely a Horthy-Magyarország ellentmondásos társadalmában, a világválság nyomán egyre fokozódó nyomor közepette, a hihetetlen nehéz körülmények és a frakcióharc miatt több hibát vétő forradalmi munkásmozgalom nehézségei láttán csak megerősítve látja az emigráció alatt kialakult nézeteit. Ezek a prózában a társadalomra vetítve, a lírában azonban természetyszerűleg önmaga érzéseire koncentrálnak, jelentkeznek. A fájdalmas panasz-versek dadaizmusra-szürrealizmusra utaló képeiben („minden a te szemeidtől függ és attól az acélcilindertől ami a domboldalon ketyeg”) József Attila joggal mutatta ki a szubjektivizmust és a relativizmust, mint a szocialista költészettől idegen szemléletet (*Korunk*, 1931), Fenyő László pedig a keresettséget (*Nyugat*, 1931).

Az 1926—1933 között írt művei — próza és vers egyaránt — azt mutatják, hogy az emigrációból hazatért író (noha önéletrajzának első két kötetével ismét jelentős rangot és megbecsülést biztosított magának) idegenül és értetlenül áll a magyar társadalom kérdéseivel szemben; s bár kérdés-feltevéseivel, a munkástéma következetes előtérbe állításával, a világirodalom legújabb áramlatainak megismertetésével ismét (akárcsak a tízes években) pozitív erjesztő, előreleadító szerepet tölt be, nem sikerül hatalmas munkateljesítményével művészileg is arányban álló alkotásokat létrehozni. Ennek oka legnagyobb részben saját elvi-esztétikai nézeteiben van. Publicisztikai munkássága ezek jellegét pontosan tükrözi.

III.

A *Munka*, visszatérése utáni legjelentősebb folyóirata, 1928 szeptemberében azzal a reménnyel indul, hogy az „új fejlődés kezdeti stádiumában” a fiatal munkásnemzedék és a radikális diákság helyeselni fogja Kassák Bécsben kialakult helyzetmegítélését és politikai koncepcióját, melynek alapján „revízió alá kell venni a közelmúlt esztendőök történelmi eseményeit, a munkásosztály megmozdulásának taktikai és stratégiai módszereit, a hullámvölgybejutás objektív és szubjektív okait.” E célból hasábjain helyet akar adni „a társadalmi fejlődést szolgáló, az ember szocialista gondolatait és érzéseit kiszélesítő és elmélyítő kultúr és civilizációs produktumoknak és politikai észrevételeknek.” (*Bevezető*) Az első számok azt mutatják, hogy a bátor probléma-felvetés, valamint a kortársi irodalom legújabb, haladó törekvéseinek és eredményeinek érdekes ismertetése, nem volt időszerűtlen és hamar visszhangra talált az érdeklődő baloldali fiatal értelmiségiek körében. (Az első számok munkatársai között József Attilát, Illyés Gyulát, Zelk Zoltánt, Déry Tibort, Vas Istvánt is ott találjuk.) Csakhamar kiderül azonban — először Kassák művészet-felfogásának ismételt kifejtése révén — hogy a „revízió” tulajdonképpen a munkásmozgalom egészével szembeni nyílt és egyre határozottabban agresszív állásfoglalást jelenti. Kassák *szocialista művészet* alatt „szociális osztálytagozódásokat nem tűrő, emberi művészetet” ért, éppen abban az időszakban, amikor a magyar irodalom határozottan balra tartott és éppen az ilyen polgári-humanista nézetekkel akart szakítani (*Proletár-művészet vagy szocialista művészet*); az e tételek nyomán kialakult egyre élesedő polémiaiban pedig szinte kizárólagosan az illegális kommunista pártot támadja, mégpedig elfogadhatatlanul személyeskedő, dűhtől eltorzult hangon (*Válasz néhány levélre, Félre az útból*). A váratlan hevességgel kirobbanó vitában mindkét oldalról túlzó vádak hangzanak el; a 100% majd a *Társadalmi Szemle* munkatársainak cikkei azonban — ingerlékeny és azonnal minden lehetséges közeledést tagadó állásfoglalásukkal — legfeljebb csak siettethették

egy már korábban kialakult téves ideológia további elszigetelődését. A folyóiratot — akárcsak annak főszerkesztőjét — a hivatalos fórumok ez időben még rendszeresen támadják; Kassákot 1924-es röpiratáért (azzal a váddal, hogy „Trockijt és Lenint dicséri és azt hirdeti, hogy a végső forradalom előtt tanítani és nevelni kell a tömegeket”), izgatási pörbe fogják (*Pesti Hírlap* 1928. december), 1932-ben pedig egyszerre kilenc sajtópert folytattak a lap ellen. Ugyanakkor a klerikális és jobboldali lapok szinte a denunciálásig menő „kritikákat” jelentetnek meg ellene. E szervezett támadással szemben egyedül a baloldali pártok és orgánumok nyújthattak volna segítséget, de velük már kezdetben megromlott a viszony s ezt csak tovább rontotta a MAPP magyar szekciója által Moszkvában kibocsátott 1931-es állásfoglalás (*A magyar proletárirodalom platformtervezete*), mely reális elemzés helyett egyszerűen az ellenforradalom táborába utalja Kassákot. Ilyen körülmények között a költő alapvetően hibás politikai és esztétikai koncepciója újabb torzításokkal bővíthet. Különösen azután, hogy a hitleri fasizmus Németországban tragikus körülmények között uralomra jutott.

Kassák e leverő eseményben ismét csupán saját nézeteinek igazolását látja. Régi tételeit továbbfejlesztve kijelenti, hogy „a háború utáni forradalmi hullámot nem a proletariátus ereje, hanem a burzsoázia gyöngesége táplálta és indította el útjára” s hogy „a háború viharában nemcsak a burzsoázia, hanem a proletariátus tábora is dezorganizálódott és demoralizálódott.” A kialakult helyzetért kizárólag a két munkáspártot teszi felelőssé, kijelentvén azt is, hogy „a magunk részéről egyszer és mindenkorra megvalósíthatatlannak tartjuk a két párt egyesülésének szép álmát”. Nem lát semmiféle erőt, mely a fasizmust feltartóztathatná s ezen az alapon jósolja meg a „sötét, reakciós idők” eljövételét.” (*Napjaink ártértelelése*) 1933 szeptemberében pedig a lap segédszerkesztőjével, Nádass Józseffel közösen írt vitacikkben véglegesen szakít a munkásmozgalommal. „A mai munkáspártok a polgári politika vizeire sodródtak — írják. — Az illegális munka ma veszedelmekkel való felelőtlen játék, meg nem indokolható erőpocsékolás, semmi egyéb.” (*Vitaanyag II.*)

Az 1919-ben Bécsben folytatódott „revízió” hibás történelemszemléletének eredményei a tízes évek aktivista költőjét nem vezetik ugyan a jobboldalra, de olyan politikai félreálláshoz és defetizmushoz juttatják, ahonnet semerre nem vezethetett út. Saját, semmiféle pozitív javaslatot nem tartalmazó platformja zárja a szocialista irodalom legtágabb értelmezésén is kívül, éppen a legnehezebb történelmi korszak elején, amikor az ország minden fasizmussal szemben állóemberére szükség lenne. Hiába írja le később elégedetten, hogy „1924-ben megjelent *Álláspont* című könyvem már nyílt szembehelyezkedés volt a balkezes kísérletezőkkel és a meddő okoskodókkal” és hogy „nekem lett igazam” (*A tagadás tagadása*), e kétes értékű önigazolás kevés a sértett visszavonulás és passzivitás állapotának magyarázatául. Sok-

kal inkább ideológiai tévedések és személyes megbántottság miatt létrejött „különbékről” van szó.

Kiábrándult, fanyar és önmagába zárkozó évek következnek, melyekben minden irányú és társadalmi-politikai akciót egyaránt elítél és még a kínáló, reális lehetőségeket ígérő kezdeményezéseket is azonnal visszautasítja. Első jele ennek az 1935-ben meghirdetett népfront-politika gyors és rosszindulatú bírálata. „Több ízben kihangsúlyoztam, hogy az egységfront kialakítására törekvő akarat megvalósulását lehetetlennek tartom . . . a minden áron és mindenütt való népfront alakításának jelszava nem kevesebb veszedelmet rejt magában, mint előzőleg a proletárdiktatúra követelésének mindenütt és minden körülmények között való hangoztatása”, ezért az sem több „tárgyatlan képzelgésnél”. (*Jelszavak és tények*) Önmaga kizárása és elszigetelése után az egyre sötétülő égbolt alatt csak a csalódott magános vigasztaló-szerepe marad meg, ahogy erről keserűen őszinte szavai 1936-ból tanúskodnak. „Olyan kicsinek és olyan hitványnak érzem magamat — írja a valamikor világmegváltó tervekkel induló költő —, amilyen a legnyomorultabb féreg sem lehet. Megszülettem és sejtem, hogy mivé kellene lennem és senmi sem vagyok. De igen, mégis . . . emberek haladnak az ívlámpák fényében. Emberek és vigasztalni akarom őket. Ha mód adódik rá, beszélek majd nekik Petőfiről és írok nekik élettől ragyogó verseket, hogy kedvük legyen az élethez és állhatatosan és bizakodással küzdeni is tudjanak érte.” (*Háború, háború*).

Ezek a mondatok a következő korszak egész hangvételét jellemzik: a németországi fasiszta puccsot követő hónapokban már megfigyelhető, hogy a történelmi helyzetből levont újabb pesszimista és menekülő következtetései szépírói munkásságát tovább módosítják. Az átmenet idején prózájában és verseiben egyaránt megjelenik a „csavargó” alakja; az a modell, melyben a társadalmon kívül került művész egyelőre a legjobban tudja meghatározni önmagát. Ám ez a jellegzetes figura, mely egyébként nem egyedülálló e korszak magyar irodalmában sem, már nem a nép vágyait megtestesítő, urakon mindig bosszút álló játékos-nyughatatlan vándor, hanem az önmaga mélysegeinek bejárására indult kutató, aki a külső világban értetlenül és magánosan bolyong. Lépésről lépésre, a társadalmi elszigetelődéssel párhuzamosan alakulnak ki ennek a típusnak a vonásai. Az *Egy ember és a többiek* (melyet Bálint György Kassák főművének tartott) még olyan főhőst rajzol, akit a fennálló renddel szembeni tehetetlenség és önmagát sújtó tiltakozás űz el új tájak felé; az *Utazás oda és vissza* című novella meghatározhatatlan főszereplőjének nyugtalanságában azonban már csak az a határozott érzés dolgozik, hogy a szerelem révén ne kerüljön be a kizsákmányolók világába. Ugyanez a problémája Az *utak ismeretlenek* c. regényének is. A csavargásában átmenetileg egy asszony mellett megállapodó Dániel alig leplezetten a Művész jelképe, mégpedig azé, aki a két osztály között él, a „kocsisnépekkel nem tud összelelegedni”, de a koresolyázó úri sportolók „még idegenebbek, határozottan ellenszenvesek a

számára”. Szimpátiája a szegényekhez húzza, de amikor — házasságával — a kizsákmányolók közé kerül, egy hajnalon elsősorban önmaga függetlenségének fenntartása érdekében szökik meg. Érezhetően magáról vall a *Munka* egyik cikkében is, — és nemcsak a sorsközösség miatt, amit vele, vagy a Szovjet-unióból kiábránduló más írókkal kapcsolatban érez — amikor Panait Istratiról fejti ki véleményét. „Ő azok közé a tragikus csavargók közé tartozik — írja — akiket nem a messzeségek csábítanak, hanem a helyhezköötöttség nyugtalanít. Végzetes különbség. Aki nem bírja el a nyugodalmat, az önmagát sem bírja el. A lázadónak nem a környező világgal, hanem önmagával vannak differenciái [!]... Panait Istrati tragédiája a csavargó tragédiája a mai világban. Abban a világban, ahol az ajtókon lakat, az emberekben pedig rémület van” (*Panait Istrati*).

Végleg eljutott a szubjektivizmushoz; „lázdása” véletlenül sem a hazug és háborúra készülő polgári társadalom ellen fordul. Hiszen szerinte az igazi „csavargó” nem a társadalomra, hanem önmagára figyel: lelke mélyéről szeretné felhozni az általános félelemmel, öldökléssel és rémülettel szemben a derűt, a biztató megnyugvást. Mert a környező világról nem lehetnek illúziói, a helyzetet nem fogadhatja el, de nem is változtathatja meg: saját magában véli megtalálni a régóta keresett boldogságot. A költő a vérzivataros Európában így halad az idill felé, a maga külön álmvilágába. De azt felépíteni ezért egészen soha nem tudja, mert egyetlen szál — a szegényekhez, kisemberekhez húzó érzése — szerencsére nem szakad el. Bágyadt-csöndes panaszai időnként kitörnek a keserűség és kétségbeesés burája alól; a felszabadulásig a magány és az elvágódás húrjain játszik.

A *Földem virágom* versei jelzik először, hogy Kassák lírájában kialakult a legutolsó korszak. Lassan higgadó, egyre fegyvelmezettebben áramló szabadverseit a teljes magárahagyatottság, visszhangtalanság és a most is munkáló szociális elhivatottság-érzés kettőssége feszíti. „Kihez szólnak, kivel osszam meg a kenyerem felét? — panaszolja a *Kiáltás a tavaszban*. — Kivel cseréljem meg jó szerszámaim, amiket munkában edzettem és munkában köszörültem élesre?” S szinte felel rá a *Viharsarok*: „Ő költő, te már csak arra vagy jó, hogy sírj Szakadjanak könnyeid, éles nyelved kerepelje a fájdalmat Amely örök, fekete iszappal önti el a világot”, azért, hogy e sírás nyomán „tavaszi viharok” keljenek. Az *Ajándék az asszonynak* két évvel később még erősebben jelzi ezt az elfáradt, szomorú és reménytelen lelkiállapotot, mely ekkor már „vihart” sem akar kelteni. „Várom a hajnalt — mondja a *Hangos bűnbánat* — hogy rám virradjon, miközben csüggedten lógtam karjaim S érzem, a kiontott vérrrel színültig telik életem”. Az 1939-es *Fujjad csak fúruhádat* című kötet színei pedig (ha lehet) még sötétebbek, a visszhangtalanság még mélyebb, a számkivetettség és a bezártság érzése még súlyosabb. Már csak a „vigasztalás” költői funkciója marad meg. A címadó vers pontosan ilyen szerepben rajzolja a költőt: „Úgy tartják viharban hallgatnak a Muksák. Azért is zengjen a lant és

szóljon a furulya Gyilkos napok és gyászos esztendők végtelenjében . . . Te szabad hegyilakó pásztor Fekete ruhában és zsíros nagy kalapod alatt Fujjad csak furulyádat az éjszakában.”

Helyzetét még tragikusnak tartja ugyan, de egyre erőtlenebbül tiltakozik ellene. A *Sötét égek alatt* kötetében már így ír: „Állok néma gyászban, mozdulatlan és reménytelen Mint aki homlokán viseli a jelet s csak az üzenetre Vár, hogy maga is ledüljön pihenni” (*Egy koldus ravatala előtt*). A *Szombat este* gyűjteményében pedig végleg leteszi a fegyvert. „Vannak még hozzám hasonló lények a világban Irgalmazzatok nekik is, akik a holnap gyermekei Tegnap születtek, de csak a legtávolabbi teljesíti be őket Talán egy évszázad, talán még több is kell ahhoz, Hogy gyümölcsöt hozzon a fa, Melynek magját Annyi fáradtsággal és verítékkal Vetettétek el a kemény földben” (*Az élet zeng tovább*).

Korábbi eszményei legnagyobb részével leszámol. Már csak enyhétosztó akar lenni, sebeket kötöző és távoli gyógyulásról beszélő orvos, akinek biztonságot és nyugalmat az élet nagy és általános kérdéseinek folyamatos kontemplálása kölcsönöz. Ezekben az években fokozatosan eltűnnek a társadalmi kérdések és felerősödnek az egyéni lét örök problémái (születés, munka, szerelem, halál), témái (természet). Miután már végleg nem hisz abban, hogy az ember valaha is megválthatja magát (legalábbis egy évszázadon belül nem), eddigi pályájának két ellentétes pólusa közül az egyik, a társadalmi aktivitásé megszűnik hatni. Ezzel Kassák végleg elveszik a szocialista irodalom számára; a polgári irodalmon belül azonban baloldali, becsületes — humanista — helyet szerez meg. És ebben a helyzetben (főleg versei tanúsítják) művészileg a legkiegyensúlyozottabbnak érzi magát. Nem így emberileg. Azzal, hogy felhagyhatott ebben a pozícióban absztrakt elveinek valósággravitációjával, alkotói lehetőségekben sokat nyert: cserébe kiteljesedhetett maga-elemzése, eleve magánosságra és egocentrizmusra rendeltetett lírikusi alkata. Az áhított boldogságot azonban még így sem éri el. Hitetlenség a proletariátus eljövendő győzelmében egyrészt, munkás származás és munkássors másrészt, s az élet legyőzésére, művészi meghódítására irányuló elszánt igény harmadszorra — ezek a korrelációk határolták eddig Kassák pályáját. Közülük most elveszik a harmadik összetevő s a második is megfakul; de hogy jelen van, arra az újra és újra megerősödő önvád és tépelődés mutat: korántsem biztos megfáradt és félrehúzódo álláspontja helyességében. A távolra került magános „pásztor” emlékező hűsége és a vele együtt rezonáló reménytelenség adja ekkor lírájának mélytűző színeit s prózájának mélyen zengő, bánattal teli hangját is. Az *Anyám címére* tépelődő önvallomása, a *Hidépítők* mesteri stílusában megnyilatkozó kiútkeresése ugyanúgy ennek az új pozíciónak a nyereségét és veszteségét számolja össze, mint legtöbb verse. Feltűnik szép és magas hőfokú szerelmi költészete mellett az öregedés motívuma is; a rezignációból és félrevonultságból egyre többször szólal a sokat látott ember keserű bölcsessége. És — ugyan-

akkor — csendesen biztató jóakarata, együttérzése, szánalma és megértése is a háború szenvedői iránt. Ezek a vonások most már nem vesznek ki munkásságából: klasszikussá érlelt verseiben, a lélek belső indítékait kereső újabb regényeiben és elbeszéléseiben mindvégig megmaradnak.

„A vénülő harcos — vallja az *Azon a nyáron* írója — ha nem is teheti jóvá régi bűneit, megengesztelődik a világgal szemben, kívánja, hogy az élet mennél kevesebb megpróbáltatással járjon az emberek és dolgok számára, s örülni is tud már sok minden olyasminek, ami felett eddig közömbösen eltekinített.” És: „Hagyj el bennünket, kétség és félelem — kiált fel a szorongásos *Kis könyv haldoklásunk emlékére* napló-jegyzeteiben. — Parancsunk, hogy a tehenet vezessük ki a sárgán virágzó rétre, etessük meg az apró jószágot s imádkozzunk azokért, akiknek oly hirtelen el kellett hagyniok a földet.” Itt ismeri el maga is, hogy hazatalált: hiszen kezdettől fogva megvolt benne az egyedüllétre, rezignációra és misztikára való hajlam. „Nem a pillanatok szélsője szerint, hanem a végtelen folyamatosságban élek — vallja. — Egy benem a múlt, a jelen, és úgy sejtem, a jövő is. Ez a sors. Hiába is lázadoznék ellene, ifjúkoromban nagyjából ugyanolyan voltam, mint amilyen ma vagyok.”

IV.

A fekszabadulás sem tematikában, sem hangban nem hoz már lényeges változásokat nála. Legfeljebb a nyomasztóan sötét égbolt derül világosabbra, a szorongás enged fel; a magányosság azonban nem. Saját törvényei szerint megérett művészetétől nem lehet várni látványos változásokat. Közéleti szereplése — mely most a szociáldemokrata párthoz kötődik — rövid életű és igen messze van a tízes-húszas évek aktivitásától. Két, néhány számot megért folyóiratába (*Alkotás*, *Kortárs*) keveset ír, s ha igen, továbbra is biblikus-rezignált hangon. Verseivel szívesen vállal részt az újjáépítésből, de kialakult költői álláspontját, szemléletét és gyakorlatát változtatlanul őrzi. Célja mindvégig a tökéletesség elérése és külön pozíciójának megtartása: újra támadt alkotókedve csak ennek érintetlenül hagyásával munkálkodik. „Emlékeink és az értelem fényénél keressük az utat, mely a tökéletesség birodalma felé vezet — írja az *Alkotás* élére. — Kötelességek nélkül élünk, de azt mondhatnók, felszabadíthatatlan rabszolgái vagyunk hivatásunknak... Magányosak vagyunk, mondják s ez igaz is a szó lírai értelmében, de a mi magányosságunk emlékekkel terhes és fehérre izzott a vágyak tüzetől” (*Előszó*). Ezért, erről az állásponttól védi — korábbi nézeteihez híven — a művészetet általában is a „politikától” és az időszerű kérdések felvetésétől (a pártos állásfoglalásról nem is beszélve): minden ilyesmit türelmetlenül és ingerülten visszautasít.

Az újjászerveződő magyar haladó irodalomban azonban ezek az elvek még idegenebbül hatnak, mint valaha. Időtlen absztrakcióinak megjelentetésére keresve sem lehetett volna alkalmatlanabb éveket találni. Következetes-

ségét, önmagához való konok hűségét és mindig nyílt feltárulkozását tisztelik a hatvanéves költőt ünneplő cikkek, töretlenül megmaradt „szegénypártiságát” elismerően értékelik, az „írányművészet” felett pálcát törő művészregényét (*Egy lélek keresi magát*), dinamikát és jellemfejlődést nélkülöző drámáját (*És átlépték a küszöböt*) azonban szinte maradéktalanul bírálják. Látnivaló, hogy régtől megmerevedett politikai-társadalmi nézetei fölött végleg eljárt az idő.

De ez sem tehetette időszerűtlenné és feleslegessé érzelmi-ösztönös demokratizmusát, népiségét. Ahol mindez a legtisztábban és legeredményesebben megnyilatkozik, az továbbra is lírája. Kassák életművében az önmagára koncentrált alkotások (versei, önéletrajza) értékében mindig megelőzik a prózát, ahol csak közvetetten — társadalomszemlélete közbeiktatásával — nyilatkozhatik meg ez a plebejusi hagyaték, s még inkább előtte járnak publicisztikájának, melyet jobbára a téves ideológia irányít. Eredendően lírikus, aki legfeljebb tételeinek igazolása végett kirándul számára kevésbé ismerős, sokszor egyenesen buktatókkal teli más műfajokba. „Az igazi művészet: líra, közvetlen megnyilatkozás” — vallotta már a húszas években (*Proletárművészet vagy szocialista művészet*).

1945 utáni munkásságában ugyancsak verseit illeti az első hely: a *Szegények rózsái* című jelentős gyűjteménye, majd — az ötvenes évek elején bekövetkezett átmeneti visszaszorítottság után megjelent — egyéb kötetei (*Válogatott versei*, *Költemények*, *rajzok*) a néphez való hűséget megtartó, közösség után egyre erősebben vágyódó, korábbi lírájához képest szokatlanul erősen érzelmi telítettségű magános, öregedő költő immár klasszikussá tömörített, lassú sodrású és mély zenéjű szabadverseit tartalmazzák. Ezekben az életet és a fasizmuson úrrá lett világot kívülről, de fokozódó rokonszenvvel figyelő Kassák sajátos érzelmi világa hűen és magas színvonalon tükröződik; önéletrajza mellett utolsó verseskötetei is kétségtelenül maradandóak, akárcsak a tízes években írott nem egy jelentős költeménye. Örül „egyszerű, dolgos” napjainak (*Váltóláz*), szól a szabadságért harcolók emberi nagyságáról (*Partizánlányok*, *Emléktábla*), az újra támadt munkakedvről (*Nyitott kapu*) és a szabad élet megteremtésére buzdít: „Emeld fel te is a zászlót — szólít fel az *Összefont időkben* — a mi zászlónkat, amit május koszorúja díszít.” Az ötvenes években is a „tűzvörös zászló védelmében” ír (*Válasz egy fajgnakónak*) s kényszerű irodalmon-kívülségét rezignáltan, de nem lázadozva veszi tudomásul (*Klára vigyáz rám*). Mialatt prózai írásai, a *Mélyáram* elbeszélései elsősorban az öregedés és a feleslegesség érzéseit kutatják, lírájában nemessé érik egy kalandos, helyét nehezen megszerzett, lényegében mindig külön utakon járó lírikus humanista, békeszerető költészete. „Magányom mélyén Iszom arany óborát az időnek — írja az *Arany és babér nélkül* c. versben. — Szálljon hát az ének magasan és messze Azokért, akik majd jönnek A szabadság napsütötte ösvényein . . . Korsóm színültig töltve A béke és hit borával Mit hűségem szőleje termett.” Életművének konstans eleme, a szegényekhez és kisemberekhez

húzó érzelem végül is erősebbnek bizonyult minden művészetelméleti és politikai tévedésénél: a hatvanas években írott versei fokozatosan telnek meg derűs, bizakodó színekkel; béke-versei, szerelmi lírája az új magyar irodalom szép értékei.

*

Kassák Lajos a századfordulón kialakuló magyar munkásosztály sorai-
ból érkezik az irodalomba; életművét ez a tény s az avantgardista irányzatok-
kal való megismerkedése döntően befolyásolja. Igen jelentős funkciója volt
elsősorban a XX. századi magyar líra megújításában, de a világirodalom
újabb áramlatainak közvetítésével, a munkás-téma korszerű felvetésével
szerepe általánosságban is tekintélyes, különösen ha hozzávesszük, hogy állás-
foglalása soha nem volt jobboldali. Ugyanakkor a társadalmi emberrel, tömeg-
mozgalommal és munkásosztállyal kapcsolatosan megnyilvánuló alapvető
kétkedése, rezignációra való hajlama, sajátos „geometrikus absztrakció”-ja,
erős szubjektívizmusa és önközpontúsága azt eredményezte, hogy soha nem
tartozott a szervezett munkásmozgalomhoz, sőt bizonyos pontokon szembe is
került vele. Egy rövid időszakról, a tízes évek végétől eltekintve ezért nem
tartozott a szocialista irodalomhoz sem s ezért foglalt el hibás álláspontot a
történelem nagy sorsfordulóiban is: a legtöbb esetben nem tudott a kor kérdé-
seire kielégítő és helyes választ adni. Életműve és művészeti erjesztőszerepe
így is irodalomtörténeti jelentőségű; hatása pedig századunk nagy baloldali
magyar költőinél az első három évtizedben szinte mindenütt kimutatható.
Egész életpályája nem sorolható a szocialista irodalom kategóriájába, de annak
előkészítésében szerepe volt és a haladó, mélyen érző, humanista magyar iro-
dalom széles táborában vitathatatlanul tekintélyes helye van.

Szabó György

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ*

(1885—1936)

Életrajzi adatok. Szabadkán született 1885. március 29-én. A gyermek és gimnáziumi évek után 1903 őszén a pesti egyetemen lesz magyar — német szakos bölcész. Egy szemesztert a bécsi egyetemen is végez, de két év után abbahagyja tanulmányait és újságírónak szegődik. A főváros vezető lapjainál mindenütt szívesen látják, de sehová sem kötelezi el magát, 1904-től úgyszólván minden jelentős napilapban, folyóiratban találkozhatunk nevével. Kezdő éveinek terméséből legtöbbet a Bácskai Hírlap (1903—1905), a Szeged és Vidéke (1904—1905), a Magyar Szemle (1906) közöl. Érlelődésének fontos állomása a radikális demokrata szellemű Budapesti Napló-nál töltött idő (1906—1907). A Nyugat-nak kezdettől munkatársa, de dolgozik a katolikus Élet-nek (1910—14), a szociáldemokrata Népszavának (1907—1908), a Hét-nek (1906—1916), az Uj Idők-nek (1907—16), főmunkatársa a Világ-nak (1910—19), a Pesti Naplónak és az Esztendő-nek (1918) is. — A Tanácsköztársaság bukása után a nacionalista Uj Nemzedék-nél vállal szerepet (1919—21), s ezután haláláig a Pesti Hírlap munkatársa. 1913-ban megnősül, felesége Harmos Ilona (írói neve Görög Ilona) neves színésznő, 1915-ben fia születik. A forradalmak ideje alatt tagja a Vörösmarty-Akadémiának. A kurzus első éveiben, az Uj Nemzedék-nél vállalt szerep miatt, elkeseredett politikai harcok középpontjába kerül. A húszas évek közepétől viszonylagos nyugalomban dolgozik. Ekkor írja legjelentősebb műveit. 1930 táján a kor egyik legbecsültebb magyar írója, hazai és külföldi társaságok tagja, művészi díjak nyertese s a magyar Pen Club első elnöke. Rákban hal meg 1936. nov. 3-án.

1

Írói működését időben két egyenlő szakaszra felezi a forradalom. Érték tekintetében azonban az utóbbi sokkal jelentősebb az előbbinél. A fiatal Kosztolányi a Nyugat esztéta-szárnyának egyik legjellegzetesebb tagja. „Irodalmi író”, ahogy Ady nevezte. Élete alakítótényezői messzemenően közre-

* A készülő irodalomtörténeti szintézis IV. kötetéből.

játszottak ebben. A dédelgető családi körből a gimnáziumba kerül, ahol apja az igazgató. Otthon, az iskolában, a városban egyaránt megkülönböztetett, hízelgő és bíráló figyelem övezte. Sajátos légkör, melyben a függőségek és kiváltságok, a felelősségre és lázadásra ösztönző hatások erősen keresztezték egymást. A nagyszülők, a rokonság körében az üzletből élő vidéki polgárság zsíros-toros biedermeier függetlenségét szívta magába. Az igazgató-apa oldalán a tisztas munkálkodás, a vezető pedagógus szigora, az átlagosnál magasabb műveltség, a hazafiasság belülről fakadó és hivatalosan is kötelező szelleme alakította az ifjú Kosztolányit.

Az egyetemen (1903—1906) Babits és Juhász Gyula barátja, együtt készülnek céltudatosan a költői pályára. Ekkor rakódik le műveltsége gazdag alaprétege. A sajátjává érlelt filozófiai és művészi hatások természete igen ellentmondásos. A bölcselők, akikhez a kordivat vagy saját hajlamainak ösztönzésére vonzódik — Schopenhauer, Nietzsche, Platon — gőgös individualizmusra vagy magános lázadásra nevelik. A költők, Leconte de Lisle-től Baudelaire-n át Rilkéig valamennyien a válságba jutott polgár magányát, helyzetének tarthatatlanságát tárták eléje. A modern szociológia az adott társadalom igazságtalanságára, a változások szükségére és lehetőségeire eszméltette. A haladó polgári lapok redakcióiban ugyancsak termékeny hatások érték, de az egyértelmű elkötelezés helyett eleinte mégis inkább elzárkózott, táborot nem választott, engedte magát sodortatni.

Korai műveiben kevés is a megszenvedett, súlyos alkotás. Első kötete — *Négy fal között* (1907) — a mohó felkészülés vizsga-verseit tartalmazza. A modern elemek e kötetben még szervetlenül keverednek a századvégi szecesszió stílusjegyeivel. Reviczky érzelmessége, Komjáthy lobogása, a neoromantika és a népszínművek reminiscenciái engedékenyen megférnek a Nietzsche és Ady által szított és önmaga ellentétébe átcsapó vitalizmussal, s küzdelem nélkül rendeződnek a látszatra szigorú, valójában elég laza formákba: a sonettekbe és a tercínákba. De túl a különféle hatásokon, a mozdulatok, színek és a hőmérséklet végleteiben, az állandó túlzásban, az ügyesen választott engedékeny anyag könnyed, sőt bravúros alakításában már felismerhető a költő művészi jellemének két fontos eleme: az ideges, lázas zaklatottság és a mutatványosságra való hajlam.

A rendkívüli hatás az ifjú Kosztolányi elsőrendű gondja. Ezért vonzódik a természetes helyett a különöshöz, a köznapival szemben az originálishoz. Folyton megrendülésekről, szenzációkról tudósít ekkoriban, de egészen nem adja át magát élményeinek, a játékmester fölényével az eredményt, a hatást is figyeli. A művészet világa s a túlfűtött érzések belső színjátéka ekkor ki is tölti életét.

Ez a magabafordult lázas aktivitás, külső elkötelezés híján még évekig nem jut felfelé vezető pályákhoz. Pedig a hazai társadalom erjedőben van, s a politikai forrongás közönséget nevel s fórumokat teremt az új irodalomnak s

ösztönző villanyossággal hatja át a kultúra egész térségét. Kosztolányi átveszi és magában fel is fokozza ezt a villanyosságot, de a politikai tartalmat igyekszik kiszűrni belőle. Érelő, súlyosbító kapcsolatoktól esik így el, s ambíciója ezért kényszerül mesterséges izgalmaikkal, narkotikumokkal kárpótolni magát. A lázas idegtornák, a hosszú kártyacsaták, a polgárhökkenetű csínyek, a bohém szertelenség ideje ez: Esti Kornél fénykora. Ekkori köteteinek — *Boszorkányos esték* (novellák, 1908.), *Őszi koncert, Kártya* (versek, 1911.), *Bolondok* (novellák, 1911.), *Beteg lelkek* (novellák, 1912.), *Mágia* (versek, 1912.) — halálkultuszában, extrém borzongásaiban, ellankadásaiban és tobzódó lázaiban nagyobb szerepe van a hatáskeltő szándéknak, mint a belső szükségnek. A kor lázas zűrzavarából nem tudta kivenni a világos cél felé törekvő tendenciákat s így a felfogott villanyosság szükségképpen fokozódott benne értelmetlen zaklatottsággá. Így ebben a zaklatottságban, ha öntudatlanul is, ha áttételesen is, de benne van a kor általános feszültsége: a polgárság romlottabb részének ösztönös félelme az esedékes változásoktól s a jobbak még tisztázatlan de építő nyugtalansága is. A világ ugyan kiszámíthatatlan, titokzatos zűrzavar e művekben, de a kaosz, bár alig sejthetően — csodákat is rejteget.

Mindezzel együtt Kosztolányi pályájának első szakasza erősen dekadens jellegű. Ösztönzői közül Oscar Wilde romlatag esztétizmusához áll a legközelebb. *A szegény kisgyermek panaszai* (1910) azért legjobb műve e korszaknak, mert benne művészetének leggazdagabb forrása fakad fel. Az az érzelmi réteg, mely még közel áll az ember testi, gyermeki mivoltához. Kosztolányiban, mint erre Barta János rámutatott, a tudat intellektuális, erkölcsi, akarati szintje alatt páratlan elevenséggel élt haláláig a gyermek, aki csak lát, hall, tapint, s e primitív érzékelések nyomán fakadt hangulataiba mélyed, akinek a világhoz fűződő kapcsolatait a homályos öntudatlanból fakadó ősi ösztönök uralják, s ezek szerint érzi magát otthonosnak, riadtnak, idegennek vagy kíváncsinak.

A heroikus pózokban tetszelgő költő egyszerre ráérez erre a gyermeki érzésrétegre. Nem véletlenül. A boldog, gondtalan készülődésnek vége, Babits, a szeretett barát is elzárkózik tőle, s a védettséghez szokott ifjú egyedül áll az irodalmi élet porondján. Közben egy heves szerelem is szülővárosához vonja. Kapóra jön tehát a magasajnáló, árva kisgyerek szerepe. Saját szorongását, egyedüllétének bánatos hangulatait vetítheti rá a szabadkai gyermekkor visszaidézett világára.

Szerrep-líra ez, de mélyről eredt, s a kor életérzésével is sok mindenben egybehangzó. Az a megindultság, mellyel az eltűnt emlékeket visszaidézi, ahogy színes varázslatukban megmerül, nagyon közel áll az impresszionisták sóvár szomjúságához, mellyel a pillanat benyomásait megrögzíteni törekedtek. Naiv ámulata és riadalmi kiismerhetetlen világ előtt s rátapadása a közvetlenül érzékelhető valóságra az empirista bölcselők, főleg Mach rokonává avatja. Eszmét, értelmet, igazságot, törvényt már az ifjú Kosztolányi sem keres a dolgok mögött, de belső világának rejtelmes sugallatait annál fontosabbnak érzi.

Figyelmét tehát ezekre szegezi, akkor is, ha látszólag a világra néz. A friss benyomás azért olyan becses számára, mert általuk érzéseit a maguk szűzi mi-voltában mutathatja fel. Így lett a pozitívista indítékú, kifelé néző impresszionizmus technikája a legszemélyesebb líra engedékeny eszközévé, mégis tévedés volna e ciklust tisztán impresszionista műnek minősíteni. A képek hangulata, a tárgyak s az éjszaka titokzatos jelbeszéde életről, érzésekről mindig tartalmaz itt valami rejtelmes jelentéstöbbletet, valami szimbolikus jelentőséget. S végül a mozaikokat is összefogja az egyazon tónus; az egész verset átható baljós ünnepélyesség, a költő sajátos életérzésének e hangulati párlata. Impresszionizmus és szimbolizmus spontán és magabiztos egybejátszásának vagyunk tehát tanúi.

A költő úgy idézi egyes emlékeit, mintha önkéntelenül, sőt véletlenül bukkant volna rájuk, maga is ámul rajtuk, aztán révetegen elérzékenyül távolságuk miatt. Képei laza, mellérendeléses kapcsolatban követik egymást, s felsorolásaival, állapotszerű rajzaival is a tétovaságot, a magaátadás passzív örömét hangsúlyozza. De éberén vigyáz, hogy a megsejtett belső titkok közelsége érzékelhető legyen. Ezért alkalmaz sejtelmes világítást, mely áthatja hatásosan társított színeinek finom árnyalatait, s a felfokozott zeneiséggel együtt mélyre utaló szimbolikus jelentőséget képes sugallni.

A kisgyermek-szerep hitelét nemcsak a ciklus sikere, de az a tény is bizonyítja, hogy később új és új darabokkal tudta bővíteni, tovább építeni, s az élményréteg egyik eleméből fejleszti ki önálló új ciklusát az *Őszi koncertet* is. A költő itt is kilép önmagából, de most az ifjonti nagyzás pódiumára. Oratóriumi keretben jeleníti meg szerelmi fájdalmát, borzongva játszva egybe gyümölcsös teljességet, veszteségérzést, halál-borzongást. De a szorongás és hallucinálás, ami jól állt a kisgyerekeknek, kínosan hat a fenkölt költőnagyság szerepében, s a misztikus, párás atmoszféra, varázs helyett, omlatag dekadenciát lehel. Nyilvánvaló, hogy az elszigetelt belső színjáték táplálóerői már ekkor apadóban vannak.

A bénulások és félelmek, mámorok és lehangolódások e lázas színjátéka azonban bizonyos nyereséggel is jár. Ahogy az ifjonti zaklatottságban is van korláttató jelentőség és csodát sejtető ígéret, úgy az önelemző figyelem jóvoltából is értékes kifejezőkészségekhez jut líránk. A fiatal Kosztolányi egyike azoknak, akik az epigon-népiesség idején megmerevedett és elszürkült költői beszédet a modern polgári érzések kifejezésére alkalmassá teszik. A szavak új összefüggésekbe állnak verseiben, az érzékszférák mágikus egybejátszása folytán a képek mélyre nyílaló, többirányú sugalattal telítődnek, de mindig a szándékolt hatás irányába sodornak. Az illanó könnyedséghez, hajlékonysághoz gyakran társul tapintható érzékletesség. Az oldott hangulatiságot, a zenei indítékú asszociációkat biztos szerkezetek fogják értelmes, arányos formákba, s a pillanatnyi benyomások színes zavara felett mindig ott van az érzelmesborús tónus állandósága. Vízió és elemzés, árnyalatnyi rezdülés és egy-egy

élmény egész folyamatának ciklussal történő összefogása, vagyis minden oldás és kötés arra való itt, hogy az eluralkodó szubjektivizmus parancsai szerint, a megfoghatatlannak tetsző bensőséget hiánytalanul kifejezze.

2

A dekadencia köde a világháború idején kezd eloszlani Kosztolányi műveiből. Két nagy szerelem ekkorra megjárhatja vele a lélek hosszát. Öccsét behívják katonának, hamarosan a frontra kerül. A bohém élet gondatlanságát állandósuló aggodalmak váltják fel. Fia születése, felesége betegsége révén is valódi fájdalom s köznapibb gondok átérzésére kényszerül. Az emberiségre szakadt borzalom megértéséhez ezek felől a privát érdekek felől, lassanként jut el. Nem osztozik a sovíniszta lelkesedésben. A véres jelennel szemben Virágh Benedek békés, szelíd világát idézi sóvár nosztalgiával. Közvetlenül a háború előtt tett külföldi útjai során már megsejti az osztatlan Európáról táplált illúziók széthullását, de mikor kitör a háború, még konokabb hűséggel őrzi a szellem Európájához fűződő kapcsolatait. Keserű ítéletet mond az írók felett, akik beállnak a háborús uszítók közé.

A Kosztolányi-ház munkás légkörében fogant, olvasmányai által is táplált s a haladó lapok redakcióiban mégis csak felsarjadt demokratizmusa ekkor ölt határozott formát. Az egészség, a hétköznapi örömei, amiktől eddig, mint közönséges és parlagi tulajdonságoktól divat volt irtózni, most hogy veszélybe kerültek kezdenek becsessé válni Kosztolányi számára is (*Az élet divatja*). Az övéiért érzett szorongástól hajtva egyszerre fogékonyabb lesz a nyomorgó pesti szegények keservei s a nemzetet fenyegető veszélyek iránt is. Az egyéniségimádattal szemben már korábban csömört érez. Ez a csömör most lelkiismeretfurdalássá tisztul. Ha előbb kitért a közösség ügyének szolgálata elől, most e kitérés s a maga kényelmes, merész álmok nélkül való, filiszterinek érzett élete miatti szégyen bántja: „Itthon vagyok, itt e világban, s már nem vagyok otthon az égben.” — írja *Boldog, szomorú dal* c. költeményében. Az ifjonti gőg, a „hősi vadság” láza enyhülni kezd s utat enged a szelid jóságnak:

Mert tett engem az élet hősi-vaddá,
adott nekem aranyat, mirhát, lázat,
volt kenyerem a gőg meg az alázat,
de csak te tettél krisztusi lovaggá,
ki köntösét is megfelezi azzal,
akit szeret. Érted téptem le álcám.
A fájdalmat hoztad szépmívű tálcán,
a szegénységet kincssel és vigasszal.

A háború vége táján megélénkül politikai érdeklődése is, s néhány kitűnő cikke — *Forradalmi napló, A latin Lipótváros, Szegények, Az új színház* — a be-

következő forradalmi változások igenlését tanúsítja. Ekkori köteteiben — *Mécs* (rajzok, 1913), *Lánc, lánc, eszterlánc* (versek, 1914), *Öcsém* (rajzok, 1915), *Bűbályosok* (novellák, 1916), *Mák* (versek, 1916), *Tinta* (rajzok, 1916), *Káin* (novellák, 1918) — a felelősség növekedését a nagymérvű stílusfordulat is jelzi. Emlékezéshez szokott fátyolos hangjának túlfinomult puhasága most a közelgő fordulathoz szigorodik. A mindennapok égető gondjairól írván, anyagát is mindinkább a közeli valóságból meríti. Higgadtabbak, tisztábbak és hatásosabbak azon művei, melyekben új, súlyosabb mondandói öltenek formát. Az élet természetes értékei iránt megújult fogékonyságról s az ehhez igazodó stílusról *Tinta* című kötetének tanulságos, szép rajzaiban igen nagy nyomatékkal beszél. Az előadás világosságára, a vers- és novellaépítés ökonómiajára kezdettől nagy gondot fordított, most azonban maga a látás, az alakok, élethelyzetek és a művek egész elgondolása is természetesebb, realiztikusabb lesz. A szeszélyes képzelet mellett az eddiginél nagyobb szerephez jut a pontos megfigyelés, a fantasztikum mellett a közvetlenül emberi és társadalmi jelentőség. A legjobb úton van tehát, mikor a Tanácsköztársaság bukásának s a háború elvesztésének súlyos konzekvenciái rászakadnak.

3

A bekövetkező fordulat a problémák és bajok egész sorát zúdíttja rá. Magyarázatukhoz tartozik, hogy az őszirózsás forradalmat Kosztolányi még örömmel vállalta, de a Tanácsköztársaság idején hamar úrrá lett rajta a félenk bizalmatlanság. A diktatúra kényszerű szigorától az alkotói szabadságot, internacionalizmusától nemzeti eszményeit féltette. Az ebből fakadt ellenszenv miatt szegődik aztán a reakciós kurzus-lap, az Uj Nemzedék szolgálatába, s ott a Pardon-rovat szerkesztőjeként részese lesz a forradalmak s azok vezetői ellen irányuló dühös támadásoknak. E szerep méltatlan volt hozzá. A Pardon-rovat hecei nem egyszer saját barátait, hajdani fegyvertársait állították pellengérre. Azonosulása a lappal nem is lehetett teljes, munkatársai éreztetik is vele elégedetlenségüket. Pálfordulása ürügyén Szabó Dezső is támadást indít ellene s természetes, hogy védekeznek a Pardon által megsértettek is. A szemrehányások, az árulás vádja, a felelősségre vonás kilátásbahelyezése balfelől, a Szabó Dezső indította hadjárat jobbról, soha nem próbált szorítóba hajszojja az amúgy sem harcias költőt. A Szabó Dezső visszautasításában még van harci kedv, szellemesség, méltóság, de a Pardon által megbántottak zuhogó ellentámadásaira már nem tud mit válaszolni.

Amit mondhatott volna, nem fért el egy újságcikkben, mert érezhette, hogy kizökkenésének okai mélyre nyúlnak: a pályakezdés felelőtlen, lázas, szeszélyes, komédiás éveibe. A *Tintában* s a *Latin Lipótváros* c. írásában már elkezdett leszámolás itt egyre égetőbb szükséggé válik. Számot kell vetnie

ellenfelei vélt és valódi igazságaival, a maga emberségével s egész költői tartásával. E leszámolás dokumentuma első jelentős regénye, *Néró, a véres költő* (1922).

Ebben a műfajban *A rossz orvos* (1921) az egyetlen korábbi kísérlete. A *Néró* már érett alkotás. Közeppontjában a dilettáns költő-császár lezüllése áll. Tragikumában a hatalomkegyelte féltehetségek s a hatalmon kívül rekedt igazi tehetségek egyenlőtlen harca fejeződik ki. Védekezés és leszámolás is, elsősorban ellenfeleivel s aztán, talán öntudatlanul, azzal is, amit magában s az egész Nyugat-mozgalom dekadenciájában rombolónak, agresszívnek érez. Így elsősorban azzal a szemlélettel, mely az indulatok és ösztönök gáttalan kielését hirdette, amely szerette, sőt szította az ingerlő, morbid érzéseket, és a társadalmat az extrém szenzációkra éhes vágyak színpadának képzelte s az embereket e színjátszás eszközeinek, ill. közönségének. Britannicus finom, érzékeny alakjának, Seneca szkeptikus bölcsességének védekező önvallomás-értéke is van, de Kosztolányi számvetését mégis a regény egésze tükrözi, melyben Senecát Néró aljasságának igazolójaként ábrázolja, s így felette is ítéletet mond. S jóllehet az ókori Rómában játszódik, ítéletet mond a maga korának elvadult viszonyaira, a társadalomra, amely nemcsak eltűri, hanem kitenyészti a despotikus örületet, intézményesíti a bűnt, az ember és a szellem gátlástalan gyilkolását. A regény történeti szférája azért hat hitelesen, mert az aktualitás a Néró-korabeli Róma viszonyaival összhangra talált, s mert az író személyes érdekeltsége, tárgyi anyagának nagy gazdagsága könnyen alkalmazkodhatott a regénybeli szuverén világ parancsaihoz. Ezért lett a Néró a magyar történeti regény polgári változatának egyik kitűnő, modern példája.

Az *Édes Anna* (1926) öt évvel későbbi mű, de a *Néróval* elkezdett megigazulási folyamat szerves része, annak legmeggyőzőbb lépése. Hogy a forradalmakat elárulta, ez ellen a vád ellen nem tiltakozhatott. Nem is tette, sőt egész védekező elméletet épített ki szomorú bukása igazolására. Bizonygatta, hogy az írónak kedve szerint változhat a véleménye, hogy tőle politikai hűség nem is várható, hogy más a szépírói és más az újságírói felelősség. Az előbbi a lélek dolga, az utóbbi csak a megélhetés egy lehetősége. Kicsinylően szólt a társadalom alakításán közvetlenül munkálkodó pályatársairól, az „apostol”-ra az ő versében a „lapostoll” rímelt. E kicsinylésre kétségtelenül rászolgáltak a nagyhangú ígéretők, a szaporodó talmi próféták, de mégis inkább Ady ránehezedő példája volt az a kínzó nyűg, mely különbözősre sarkallta, védekezésre, sőt támadásokra ingerelte. Eme ingerültség jegyében írta híres Adypamflettjét (*Írástudatlanok árulása*, 1929) s ez a különbözni akaró, önigazoló igyekezet érhető tetten a *homo aestheticus*ban kirajzolódó ars poeticájában is: „*A homo moralis* — a mai kor divatos nagysága — el akarja osztani a földi javakat, ki akarja elégíteni az összes mohó igényeket, de nem sikerül neki, szigorú törvényeket hoz, háborúkat indít, gyilkoltat és akasztat az erkölcs nevében, hol azt parancsolja, hogy adjuk oda kabátunkat az erkölcs nevében,

hol pedig azt, hogy húzzuk le mások kabátját, szintén az erkölcs nevében, állandóan rendelkezik, önsanyargatást, munkát, fáradságot követel tőlünk, állandóan boldogságot ígér nekünk, de mindig csak egy távoli időpontban, sohasem a jelenben. Vele szemben nem a *homo immorális* áll, nem az erkölcstelen ember, mert nincs módunk eldönteni, hogy a létharcban ki az erkölcsös és ki az erkölcstelen, hanem a *homo aestheticus*, aki a tiszta boldogságot már megtalálta a szemléletben, az a legmagasabb rangú ember, aki a lélekben birtokolja a világot, akinek nincs szüksége közvetítőkre, aki magában is teljes egész, akinek erkölce a szépség.”

Nem kétséges, hogy Kosztolányi a *homo aestheticus*ba beleértette a jót is, a maga életművében rejlő emberséget mindenképpen bele kellett értenie. Ez fejeződik ki a befejezettség, a kész eredmény hangsúlyozásában: a jó itt már kipróbáltan, az alkotás szervezetébe szötte, tehát a kész mű sikere, esztétikai teljessége által igazoltan tetszik elélni. Így is nyilvánvaló azonban, hogy a költő alapvető lehetőségét és jogát, az aktív élet-alakítás jelentőségét kétségbe vonja. Lemond a küzdelemtől, mely a háború után egyre könyörtelenebb formákat ölt s amelyre őt szívósság s a helytállás belső kényszere nem képesítette.

Jól tudta azonban, védekező elméleteinek konokságai ellenére is, hogy az igazi szépség csak az emberekért való aggodalomból, nemes érzések, jó ügyek védelméből, sérelmeik orvoslásából születhetik. A kétkezi emberekhez általában, a cselédekhez meg különösen régikeletű megbecsülés és rokonszenv fűzte. Nehezen tudott tehát megnyugodni abban, hogy szerencsétlen pálfordulása a szegények ügyétől is eltérítette volna. A háború utáni élet — az otthontalan hivatalnokok, az állástalan értelmiségiek nélkülözése, az alsóbb néposztályok megnőtt nyomorúsága — amúgy is tele volt lelkiismeretébresztő jelzésekkel. Ez magyarázza, hogy a húszas évek első felében egymás után jelennek meg kisebb rajzai: *Együtt, mindig együtt, Boris könyve*; versei: *Szegények, Francia lány, Özvegy a villamoson, Gépírókiasszony*, melyek a háború idején feléledt együttérzés folytonosságát, sőt erősödését dokumentálják. Az *Édes Anna* tehát nem pusztán egy lélektani képlet igazolása okán jött létre, hanem a sértett írói önérzet s a kétségbevont humánus rég készülő bizonyágtételeként.

Egy engedelmes és képtelenül türelmes cselédlányról szól, akiben a kisebb nagyobb bánatolom olyan gyűlöletté halmozódik, hogy ez a gyűlölet egyszer öntudatlan robbanásban tör ki: váratlanul megöli gazdáját. Ez a kiélezett megoldás különössé teszi a regényt, de nem leplezi el, s főként nem bénítja meg a forradalmak révén kiérlelődött politikumot. Az indulat-felhalmozódás ugyan rejtve zajlik, de a légkör feszültségéből, a beszédes sejtetésekből, a lázító tények s a részvétlen előadás ellentétéből érezhető, hogy valami szörnyűnek kell történnie. A cselédi érzések elmélyült elemzésének kétségkívül útját állja a freudi tétel, s ez azért is zavaró, mert a cseléd úrgyűlölete sohasem volt szégyelni való belső seb. Ez a módszer azonban, vagyis az indulat rejtett felhal-

mozása, nyereséggel is jár. Édes Anna mintacselédi nimbusza, az, hogy gazdáiknak is megvan a maguk bajuk, vagyis az osztályhareplelező látszat csak az esetleges indítékokat küszöböli ki: Anna részleges lázadozásainak lehetőségeit, a sorsával való alkudozást. S így — mint erre Bóka László rámutatott — a kapcsolat *egészének* önkéntelen logikája, az ábrázolt úr-szolga viszony *képtelensége* ölthet e viszonyt minősítő, adekvát formát Anna váratlan bosszújában.

A regénybekívánczó problémák másik csoportját az otthon s az író hozzáfűződő kapcsolataai adják. Attól kezdve, hogy Szabadkáról Pestre került, egyre távolodóbbnak érezte szülővárosát. Emlékezetében idők során a zsiros, boros dáridók, por és műveletlenség, a reménytelen vidék jelképévé vált Szabadka. Nem tartván rajta kezét a társadalom ütőerein, a vidéki életet a valóságosnál is avatagabbnak, mozdulatlanabbnak vélte. A háború után pedig, mikor Szabadka és Budapest között már országhatár is szűri az észlelhető életjeleket — s amik érkeznek, azokat is a hivatalát vesztett apa, s az élet szélére vetett család közvetíti —, Kosztolányiban szakadékká szélesül a mindig is érzett távolság. De a megnőtt távolság folytán még égetőbben gyötrődik családja sorsa miatt. Regényeinek ez a gyötrelme a fő indítéka és alakjaiban is könnyű ráismerni szűkebb családja tagjaira. Ennek a sajátos indítéknak s az anyagnak, mely még a háború előtti vidéki értelmiség eseménytelen életéből való, nagy szerepe van abban, hogy szóban forgó regényeinek világa a *Néróhoz* s az *Édes Annához* mérten is feltűnően távoli és kietlen.

E regények egyikében, a *Pacsirtában* (1924)¹ régi, nem gyógyuló seb fakad ki. Pacsirta, az idős tisztviselő házaspár egyetlen gyermeke vénlány marad, férjhezadásának utolsó esélye is szétfoszlott. Szülei annál jobban dédelgetik. Egyszer azonban, mikor vendégségbe megy, a magára maradt házaspár belesodródik a régi társaságba. Főlelevenedik bennük az élet régi íze s egy duhaj mulatás után a kapatos apából kitör a lányuk miatti dühös keserűség. Reggel józanon helyrebeszélük valahogy a borzalmas és önmaguk előtt is idegen igazságot s visszazökkennek a régi sivár életbe. — Az író azonban végig ezzel a sivársággal küzd. Akkor is, amikor az idill hazugságait, az öncsalást leplezi le. A kínos valóság kibeszélésével ugyanis a maga szégyenét oldja fel, amit az élet nevében alakjai sorsa miatt érez (Németh László: *Készülődés*. I. 311—322.). És akkor is, amikor részvétet kelt, mert érzékeltetni tudja, hogy a szülők áldozata több kínos önálltatásnál: erkölcsi ellenerő is, hogy lebírhassák a még embertelenebb gyűlöletet. E kettősségből adódik, hogy a szülők áldozata egyszer kínos, másszor megindító, sorsuk társadalomra vetülő árnyéka azonban így is, úgy is súlyos bírálatot tartalmaz, hiszen az élet, ahova Pacsirta mellől kiszabadulnak, minden örömével együtt is kisszerű és anakronisztikus. Távoli, zárt kör az is, nagyobb sugarú, de csak az alakok szűkös igényeihez mérten.

Az *Aranyáskány* (1925) fővonalát egy alacsony inzultus lelki következményei adják. Novák tanár úr, akit egyik tanítványa megver, nem bírja elviselni szégyenét; munkássága, élete nagy kudarcait. Fellebbezni nem tud

kihez, hova, öngyilkos lesz. Ebben az öngyilkosságban azonban a szenvedő, igaz ember ül diadalt a megaláztatással való kiegyezés felett. Szomorú diadal ez, mert senkit sem vált meg. Tanítása, példája egyetlen tanítványát sem téríti jobb irányba. Nemes szándékait a rosszindulatú esztelenségek légiója tapossa el. Vergődése mégsem értelmetlen, mert az őt megrokkantó süket társadalomra, a korabeli pedagógus-erkölcs silányságára vet ugyancsak súlyos árnyékot. Szomorú magányában a hozzá méltó emberek és intézmények hiánya is kifejezésre jut. Meleg bensőséggel rajzolt embersége még sajnóbbá teszi ezt a hiányt.

Novák Antal tragikus magányának magyarázatánál mégsem elég a korabeli társadalomra apellálni, főleg ha Móricz, Babits vagy Molnár Ferenc diákjaira gondolunk. Kosztolányi lehangoló ítéletében része lehet annak, hogy ő a század eleji iskolát elsősorban az igazgató-apa felől látta, akinek — épp szigorú disziplinái miatt — igen sok támadást kellett elviselnie. A személyes érdekelttség szorosságára vall az ifjúságot búcsúztató líra, az anyag nagy bősége, az egymáshoz henyén kapcsolódó, egymásra torlódó motívumok szokatlan sokasága. Ami olyan jellegzetesen Kosztolányira vallóvá teszi ezt a regényt, annak igazi titka mégsem az anyagban, nem a konkrét indítékokban, hanem az íróban rejlik. Mert nemcsak az *Aranysárkány*, hanem valamennyi regénye reménytelenséget áraszt. Minden értelmetlen, komisz, még a jó is visszájára fordul bennük. Nincs egy jövőt ígérő hős, a jobbak sorsa is csak tétova vergődés a biztos süllyedés, a romlás felé. Ebben az általános reménytelenségben nemcsak a társadalom állapota, hanem az író szemlélete, érzéseinek természete is részes. Kosztolányi szerette az embert, de nem tudott hinni és gyönyörködni benne. Ember; ember határozott céllal, kemény gerinccel, tudatos jelennel s értelmes jövővel nincs ezekben a regényekben. Szomorú hitetlensége megfosztotta attól, hogy a felismert erényekből bizakodást tudjon csíholni. Műveltség, érzékenység, becsület, jó szándék nem hiányzik alakjaiból, de hiányzik a magasrendű, morális indítékú szenvedély s az a szívósság és állhatatosság, ami nélkülözhetetlen a nagy érzések és a nagy szenvedélyek győzelméhez. Ez tehát az oka annak, hogy a mély léleklátás, a metszően éles és pontos analízisek, az életszerű figurák és az érdekes cselekménybonyolítás ellenére lehangolók Kosztolányi regényei. Értelmük és értékük eszméltető, gondolkodtató szerepükben van. Érzelmi hatásukból a részvételtetésig futja.

4

A regények világáról, hatásáról mondtak kevés módosítással novelláira is vonatkoztathatók. Szemléleti, érzésszerű korlátai itt is érzékelhetők, de e műfajban is kiváló alkot. Ifjúkori novella-termésében viszonylag kevés a marandó. A rajta kívül álló világból eleinte keveset lát, s amit lát, azt is a maga lázas képzeletének extrém izgalmaihoz hangolja. Ezért a lidérces atmoszféra

és a bizarr helyzetek sokasága. A magvasodás ígérete ugyan már az egészen korai *Sakk-matt*-ban is benne van, de a Kosztolányi-novella, néhány szórvánnyos remekmű — *Appendicitis*, *A gipszangyal*, *Szürke glória*-után, voltaképpen a harmincas évek elején virágzik ki. Ekkor maga a műfaj is elsőrendű jelentőségre jut.

E magaslathoz vivő út legfontosabb állomása *Esti Kornél* (1933) c. gyűjteménye. Jelentőségét az adja, hogy a *Néró*val elkezdett folyamat itt ér olyan nyugvópontonra, mely új emelkedés bázisává válhatott. A *Néró* leszámolás volt, de inkább ellenfeleivel, mint magával s főként a kor vétkes indulataival. Az *Esti*-novellákban elsősorban önmaga rosszra ösztönző hajlamaival igyekszik számot vetni. A *Néró* mögött sebzettség, keserűség munkált, itt derűs bölcsesség. Ott kínos szorítóból kellett magát kivágnia, ezért folyamodott a részvétlen, szigorú ábrázolásmódhoz, s a távoli múlt közegéhez. Itt a pálya ormához közelítő érett költő vet számot, remekművek fedezete mellett, de emlékezve mindarra a vádra, melyek az Ady körül általa robbantott vitában nemrég (1929-ben) ismét fejére zudultak. Ezért lett e gyűjtemény lírával átszótt, szelid és játékos számvetés leszámolás helyett.

Pedig leszámolásnak indult. Az eredeti elgondolásban megvolt annak lehetősége, hogy a maga rejtelmes egyéniségét egymásnak feszülő ellentéteiben tárja elénk: kezünkbe adja annak nyitját, hogy miként tudott közönyös lenni az emberiség nagy ügyei iránt, mikor az egyes ember sorsát át tudta érezni; és annak kulcsát, hogy miként függ össze életvágya és halálfélelme, kiábrándultsága és szomjas érdeklődése, játékos könnyelműsége és formáló fegyelme, gőgje és alázkodó szelidsége; és annak nyitját, hogy miként szerethette egyazon hévvel Arany Jánost és Oscar Wilde-ot, Sigmund Freudot és Petőfi Sándort. A bevezető darabok ilyesmit ígértek. Kierzik belőlük a szándék, hogy a költő magát hősétől elkülönítse. *Esti Kornél*nak itt még a gonoszkodás, a vásottság, a rosszság, a féktelenség, a kegyetlenség, a felelőtlenység s cinizmus a kiütkezőbb vonásai. S a költő szenved tőle: „Fizettem érte. Sokat fizettem. Nemcsak pénzt. Becsületemmel is fizettem. Görbe szemmel néztek rám mindenütt. Nem tudták hányadán állnak velem, hogy a jobboldallal tartok-e, vagy a ballal . . . s egyáltalán ember vagyok-e, vagy csak álmokép, részeg kétkulacos . . .” De már az első írásból az is kitetszik, hogy noha terhes ez a szövetség, Kosztolányi *Esti*t magától mégis elszakíthatatlannak érzi. Tőle veszi az álerkölc elleni lázadás bátorságát, „ő tanácsolta — írja — hogy azok pártján legyek, akiket a többség leköp, bebörtönöz és felakaszt”. *Esti Kornél* lett a hajdani bohémörömök s a vesztett koldus-függetlenség jelképe is. Benne személyesült meg a tiltott gondolatok, a szégyelni való érzések kimondásának bátorsága, ő lett az írásra képesítő rejtelmes ösztönvilág, a költő anarchikus énjének megtestesült mása.

Az építő és romboló hajlamok ilyen szoros összeszővődése után érthető, ha a kötet folyamán elhalkul az önbírálat hangja s az ellentétes indulatok közt

vergődő élet lehetséges drámája helyett egyre inkább az emlékezés elnéző sőt szépítő derűjében oldódnak fel az ellentétek. Az írások többségében a sátánkodó Esti át is adja a teret Kosztolányi vonzóbb énjének, s nézeteiben is könnyű ráismernünk a költő máshol sajátjaként kifejtett gondolataira. Szinte minden fontos tétele felújul itt. Esti is úgy véli, hogy minden igazság viszonylagos, ő sem hisz a sorsfordító eszmékben, a nagy tettekben. Lenézi a megváltókat, meggyőződése, hogy az életnek csak apró részletei ismerhetők meg, hogy az emberség is csak kis dolgokban nyilvánulhat. Ő is kicsinylőn beszél a közletről, az irodalom ámokfutóiról. Az előadás lendülete, a parádés érvelés, az érzelmi átfűtöttség nem hagy kétséget az iránt, hogy Kosztolányinak becsesek Esti gondolatai, hogy itt újra a *homo aestheticus* védi a maga vélt igazságait. Csakhogy ezek az igazságok mégis csak Esti Kornél igazságai: olyan devalváló összefüggésekben hangzanak el, olyan képtelenül egyoldalúak és játékosan túlzottak, hogy már nem is az a fontos bennük, amit állítanak, hanem maga az ellenkezés, a tüneményes cselezés, mellyel átjátssza esetlennnek vélt ellenfeleit. És éppen azért képzelheti ily esetlenneknek ellenfeleit, mert Estit sem veszi már komolyan. Bizvást idevonatkozatható, amit József Attila írt róla: „A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható.” Kedve telik abban, hogy Esti Kornél jelmezében egyszer még fesztelenül eljátszhatja a régente komolyan vett szerepeket, meg is illetődik a felmerült emlékek láttán, de éreztetni tudja a távolságot is, érezt embersége fölényét hőséhez mérten. Amiben igazán osztozik vele, az az a megindult szánakozás, melyet az Estinek álcázott fiatal költő az elmebeteg lány anyja iránt érez (III. fejezet).

A részvétre kezdettől hajlik Kosztolányi, de itt már azt az érzelmi réteget szakítja fel az esetetek és szenvedők fájdalma, melyben az elemi és végső; a legdrágább kapcsolatait őrzi az ember. A költő úgy érzi át idegen emberek nyomorúságát, ahogyan korábban csak szülei, felesége és gyermeke bajait tudta. A szenvedés mértéke, a mártiromságig vitt áldozat nagysága az Esti által fennen hirdetett nihilizmussal szemben az élet és az ember megnőtt értékét s a hozzájuk való ragaszkodás mélyülését tanúsítja.

Kosztolányi immár jól ismert legbensőbb hajlama éli ki magát Esti Kornél szeszélyes játékosságában is. Mindig hajlott arra, hogy a gondolat, a látvány szikrázó ötletté pattanjon benne, de sehol sem olyan megejtő ez a játékosság, mint ebben a gyűjteményben. Más írásaiban az anyag és alakítás viszonyában az utóbbi szerepe túlságosan is szembeötlő. Esti Kornélhoz viszont a bravur, a képtelenség is illik, és Kosztolányi csalhatatlanul tudja, hogy a szeretlen Estinek hol kell elnémulnia. Másrészt itt az anyag is súlyosabb, dúsabb töltésű: az emlékek a költő életének leggazdagabb, legkedvesebb tájairól valók, a gondolatok pedig az életmű és az ember legégetőbb, legmesszebről eredt problémái körül forognak. Ismét elemébe került tehát. Élvezi, hogy mindent Esti szemével láthat, hogy a törvényen kívüliség fesztelen állapotából beszélhet becses és kényes dolgairól. Jórészt ebből ered, hogy humora itt a legváltozato-

sabb, a mulatságostól a meghatóig minden árnyalat felvillan benne. Élvezi magát az előadást is. Kíváncsiság szító késleltető fordulatokkal halad a megoldás felé, de olyan örömmel merül el a részletekben, hogy minden fordulata új nyereség. S mikor már lankad a figyelem: új emlékkép fényét lobbantja, vagy a mélyről eredt líra új árama révén gyorsítja fel az előadás hullámságát. Az emlékek olyan becsesek, hogy az életrekeltésük okozta öröm közepette még a különben nagyon éber arányérzék és poentírozó szigor is kiméletesebb mint máskor. Ezért hat e gyűjtemény, Kosztolányi többi műveihez képest, minden különösségével együtt, páratlanul közvetlennek és természetesnek.

Utolsó nagy novellás kötete, a *Tengerszem* (1936) a pálya ormát jelzi. A benne foglalt írások a végső kiérettség tökélyével hatnak s általuk maga a műfaj is a lírával csaknem egyenértékű szerephez jut. Ez a gazdagodás mégsem egyértelmű: a *Tengerszem* nemcsak orom, de végpont is. Tökélye már-már aggasztó, és a műfaj eluralkodása is arra vall, hogy a prózaíró fel is adta a nagy összefoglalások igényét. Esti hivalkodó kételkedése azzal szemben, hogy a valóság egésze megismerhető volna, hogy az életben értelmes törvény működne, itt már a művek természetére kiható kényszerként tetszik elénk. Kétsége az iránt, hogy az élet harcok alakításának értelme volna, hogy a nagy eszmék mellé állni érdemes volna, megfosztja őt attól az erkölcsi kötőanyagtól, amelynek révén a valóság ezernyi darabja nagyszabású egészé szerveződhetne. Nem hivalkodó program ez már; ereje sincs ilyen összefoglaláshoz. Szörnyű betegsége, a rák egyre jobban őrli. De a világ, épp elvesztésének immár jogos félelme miatt még szorosabb vonzással nyűgözi. Ha az egész elveszett, a részletekre annál sóvárobb kíváncsisággal figyel.

És a mozaikok egyre jobban aprózódnak. Mintha nagyobb élménytömbjeit az Esti-novellákban felélte volna, itt egyre inkább a maradékra, a töredékekre szorul. Igen ritka eset, hogy belefeledkezne egy arc vagy egy történet rajzába, hogy valaki emberi lényének varázsa miatt indítaná írásra. Türelme sincs már ahhoz, hogy egy-egy élet sorssá növvő folyamatát végig kísérje, de az emberek önmagukért nem is érdeklik már. Inkább egy-egy lélektani tétel, egy életmegérzés izgatja, a primér epikai elemek — alakok, cselekmény — ezek szolgálatában állanak, ezek alkotják a mondandó magját, gyújtópontját. Ez a mag sok novellájában — főként a korábbiakban — értelmetlen, a homályos ösztönvilágban gyökerező titok, amit mesterségesen igyekszik szörnyűséggé túlozni. Effajta írásainak drámaiságát nem is a megfejtés adja, hanem a titok felé haladás izgalma, a rejtelem létének sejtetése. Mutatványos kedve lankadatlan elevenességgel készíti elő a döntő fordulatot. A megoldás bravúr is, a felmutatás bűvész-gesztusa épp úgy eltölti, mint a rejtelem adta borzongás. Ezért a sejtető technika, a kiszámított építkezés. És ezért fogékony a freudizmus iránt is. Életérzésének legzaklatóbb tartalmaival hangzott egybe az a freudi elmélet, hogy a lélek felső, nyugodt rétege alatt elfojtott sötét erők rejlenek, s ezek egyszer, váratlanul áttörhetik a tudatos felszín vékony rétegét s.

megdöbbenő katasztrófát robbanthatnak ki. Kosztolányi alakjai is általában valamilyen homályos indulat, ártalmas vagy ártalmatlan mánia rabjai, s életük elhatározó fordulata többnyire váratlan és érthetetlen esemény, aminek titokzatosságát az alárendelt stílus és szerkezet s a kihegyezett megoldás csak felfokozza. Ezért néha alig több egy-egy írása érdekes mutatványnál, máskor azonban — mint a *Pacsirtában* és az *Édes Annában* is láttuk — társadalmi érdekű indítékok készítik elő a konfliktust.

A váratlan és jelentéktelen események irreális felduzzasztása, sorsbillentő jelentősége szerencsés esetben mélyértelmű bírálatot juttathat érvényre. A szürke, szorgalmas kishivatalnok egy vakbélműtét során, a feléje hajló emberek figyelme, az érte való részvétel és aggodalom közepette egy pillanatra a mindenség centrumának érzi magát, s ez a pillanat kiveti élete szokott rendjéből: füttyül a hivatalra, szorgalomra. Utcára kerül, de szálnalmas és megható szívóssággal őrzi a pillanat emlékét, mikor magát fontosnak tudhatta (*Appendicitis*). Így lett az operáció sorsfordító esemény, de hogy azzá lehetett, ebben az is benne van, hogy az adott társadalom a boldogságnak csak ilyen tragikomikus fajtáját adhatja. A jelentéktelen fordulatok képtelen és gyakori felduzzasztásában tehát — mint erre Kardos László rámutatott — az életbetöltő események hiánya, a kispolgári élet szűkössége, szomorú távlattalansága is benne foglaltatik.

Az Esti-novellák előtti kötetekben csak elvétve adódnak ilyen jelentékeny írások (*Szegény kis beteg*, *Piros köd*), de a *Tengerszem* nagyobbik felében a privát természetű lélektani rejtélyek helyére köznapibb problémák, súlyosabb és igazibb emberi gondok nyomulnak. A váratlan fordulatok, nyilván emiatt, el is veszítik szokott élességüket. A társadalmi érdek, mely eddig többnyire csak mellékesen motiválta a lélektani konfliktust, most közvetlen szerephez jut. A szálnalmas alakok, a satnya, sivár életek és gépiessé váló kapcsolatok rajzában mind gyakrabban talál rá a bajok valódi gyökerére: az úr—szolga viszonyra. Ez által a szegénység, az embertelen függőségek s a kiszolgáltatottság is az eddiginél egyértelműbb, élesebb világításba kerül. A különé úrfélék ironikusan rajzolt figurái után most sivárabb, kíméletlenebb mivoltában jelenik meg a gazdag, a hatalmas ember, s az alattuk vergődők védtelensége is lázítóbb. Kosztolányi úgy hiszi, örök bajokról beszél, de felindultságának friss heve kétségtelenné teszi, hogy nagyon is közeli bajok indítják írásra (*Kínai kancsó*, *Silus*, *Paulina*).

Ezekben az írásokban az elaprózódott életmozaikok gyakran mély értelmű jelentéssel telítődnek. Az ábrázolt életdarab sajátos színeinek változatossága néhány éles vonásra redukálódik, az ágas-bogas élet egyvonalú eseményre, vagy egyetlen fontos mozzanatra. A mondandó már-már tanulsággá szűrten formálódik ki bennük, jó részük erősen példázatszerű. A primér epikai elemek tehát sorvadóban vannak, de az érett lélek kapcsolatai gazdagabbak. Folyton érezhető, hogy a költő, aki ezeket a novellákat, rajzokat írta, sokat tud az

emberről és a világról. Bármit lát, új és friss gondolatcsírákat pattant fel benne, minden életforgács a tűnődés és értelmezés új reflexió-bokrait rügyezteti ki. A különben sovány epikum ezek révén lombosodik ki. Nem kétséges, hogy a *Tengerszem* darabjainak zömét már nem annyira a dolgok, az alakok, hanem a derűs kedély s az érett bölcs elme varázsa élteti.

5

A prózában látott emelkedés Kosztolányi lírája vonalán is végbemegy, sőt az egyes fokozatok megfelelése is nyilvánvaló. *Kenyér és bor* (1920) c. kötetének később írt versei még a háború utáni kétségbeesést, az egyensúlyvesztést és az ezt követő letörtséget tükrözik. Legjobb darabjai azonban, mint a híres, szép *Boldog, szomorú dal* is, már előre mutatnak a *Bús férfi panaszai felé* (1924).

Válságos időszak terméke ez a kötet, s többen az érzelmi kiüresedés, a megrekedés jeleit látták rajta. Pedig inkább erőgyűjtés: csendes vezeklés és fájdalmas visszavágyás az elvétett útra. A *Néróban* kifejeletten, háború utáni agresszív mivoltában ábrázolta azt, amit a kor érzelmi zűrzavarából ártalmasnak vélt, önmagát elkülönítő leleplező indulattal. Azokat az emlékeket, melyek majd Esti Kornélt is megszépítik — az egészséget, fiatalságot, a koldus-szabadság szépségét, a szertelen „drága mámort” — ebben a kötetben idézi először számadás-szerű jelentőséggel. Megindultságát, mellyel a múltat ünnepli, az minősíti, hogy ez a múlt a Nyugat hőskora, a korlátlan álmok, a nagy lehetőségek ideje. Azok az évek, melyekben még magát is egy értő, emelő közösség tagjának tudhatta. Ennek elvesztét fájlalja; az útvesztés, a megszűkült élet, a kivetettség érzése hatja át nosztalgiáját. Most érzi igazán, mennyire elemében volt a forradalmakat érlelő évek pezsgésében.

Pedig körülötte ott van már a család oázisa új, gazdag örömökkal, s érzi is ezek értékét. Szinte gyermeki boldogsággal tudja élvezni az élet elemi adományait: a kényelmes, meleg otthont, a gyümölcsök ízét, a tiszta fehér ruhát, a napfényt s a lugas hűvösét. S most, hogy ikrásodni kezdenek szájában az élet ízei, s hogy ennyire beszűkült körülötte a tér, ebbe a vegetatív gyönyörködésbe ömlik át a vágy az élet tágasabb mezőnyei után. Ez a szárnyalni óhajtó sóvárgás keres közeget a felfokozott már-már túlédés zenében is. Ezért olyan ünnepélyesek és fogható értelmükön túlmutatók ezek a versek. És azért, mert az élet élvezésének görögös öröme fölött folyton ott van a nagyoni mai lelkiismeretfurdalás árnyéka. Mintha a belterjes boldogságért a csillagokat, a végtelent: valami magasrendű kincset adott volna cserébe. Az „irodalmi író”, a homo aestheticus, aki azt hitte, rá nem kötelező a Kőműves Kelemenné-misszió, most a kitérés szégyene révén igazolja a vállalkozókat és jobbik önmagát.

Ez a múltat idéző kötet voltaképpen az *Édes Anna* nyílt számvetését készítette elő, lírájában pedig a *Meztelenül* (1929) c. kötet szabadverseit. Leg-

nagyobb igényű poémája, a kisfia betegségéről szóló, formailag is jelzi az átmenetet: rímtelen jambus, torokszorító, dísztelen drámai versbeszéd. Benne jelenik meg először igazi félelmetes mivoltában a halál is. S igen jellemző, hogy a költő, aki szinte vele élt a halállal — borzongva, riadtan, kíváncsian, vagy karjába alélva —, most megrendítő birokra kél vele, s miként a gyerek, ő is győztesen kerül ki ebből a kegyetlen tusából. Érzelmi világa mélyeit felzaklatja, ép erőit koncentrálja, felajzza ez a küzdelem. Ezért olyan eleven, pontos és gazdag és minden mozzanatában jelentőségteljes a lezajlott folyamat rajza.

A *Meztelenül* szabadverseiben már a megszolgált feloldozódás tudatában egyszerűen, nyugodtan beszél. Újulást jelent ez a kötet a színben és zenében való duskálás, az omló légység, a meddő pszichologizálás, a bravúros-játékos szépség kultusza után. Hogy e fordulat bekövetkezett, az a pálya saját dialektikája szerint is természetes, de jelentős része van benne az irodalom egészében lejátszódó hangváltásnak is: a húszas évek modern irányzatainak s elsősorban az expresszionizmusnak.

Az életközeli témák eluralkodása, a természetes sőt puritán versbeszéd maga a szabadvers s még inkább a szegények, a szürke elgyötört emberek iránti felelősség hangsúlyozott jelenléte, a cicomás, kevély és túlbonyolult múlt programos levedlése bizonyossá is teszi az expresszionizmus ösztönzését. Mégis tévedés volna a *Meztelenül* darabjait igazi expresszionista verseknek tekinteni. Hiányzik belőlük a lázas, örvénylő aktivitás, a manifesztumszerűség: a harásny retorika, a világmegváltó magabiztosság s a kozmikus arányok.

Kosztolányi a formákat sem robbantja fel. Nem igazodik ugyan szabályos mértékhez, de verseinek belső ritmusa nagyon is kötött, a szerkezet és az asszociációk rendje még szigorúbb, mint korábbi verseiben. A szólamok aránya pedig — rövidebb és hosszabb időtartamúak hullámozó egymásutánja — gyakran egészen versszerű. A formabontásnak ez a mértéke csak a Nyugat-nemzedék nagyjainak tobzódó zeneiségéhez képest számottevő. Ez az időszak tehát nem fejleszti vissza, csak fegyelmezi Kosztolányi formálókészségét, s ezzel felkészíti a költőt az életmű betetőzésére: a magvas mondandó szigorúbb tiszteletére.

Eme átmeneti szerepükön túl a *Meztelenül* jobb darabjai önmagukban is megálló, értékes alkotások. Érzelmi hatásuk is inkább fájdalmas befejezettséget sugall, mint nyugtalan készülődést. Célja világos, tárgya körülhatárolt, tiszteletet parancsoló, és nem esetlegesen merül fel, hanem a megszenvedett emelkedő belső parancsai szerint. Innét ered a kompozíció szigorú zártsága is. Legtöbbször egy-egy elnyűtt, elgyötört szegényember indítja írásra, s a maga kivetettségének élménye még elég közeli ahhoz, hogy az írásra ösztönző idegen ember ügyét önmagára vonatkoztassa, s így egészen elmerülhessen sorsában. Ezért képes olyan kínos élességgel és megható melegséggel felidézni a robotoló gépirólányt, a bandukoló rossz költőt vagy az elgyötört villamoskalauzt. A maga cicomás díszének levedlése s a szegényekre kövült nyűgök felszakítása

mögött ugyanaz a humánus igény rejlik: emberként, értő, testvéri közelségbe jutni az emberekkel, az árvaság közepette társakra találni.

A *Számadás* (1935) már az összegezés a szó legszorosabb értelmében véve. „Céltudatosan szerkesztett számadás”-ahogy Szauder József írja, mert szinte hiánytalan teljességgel térnek benne vissza költészetének kezdettől ismétlődő témái, motívumai. Az ég és a csillagvilág, mely a maga szűkösnek, veszendőnek érzett életéhez mérten a szépség, tisztaság és végtelenség időtlen teljességét jelentette számára, most a *Hajnali részegség* látomásában teljeseedik ki. Az életvágy, a vegetatív örömök, a létezés elemi adományaiban való gyönyörködés a *Szeptemberi áhítat*ban. A halállal legteljesebben a *Halotti beszéd* vet számot. Újrafogalmazza legdrágább emberi kapcsolatait is: az édesanyjához s a feleségéhez fűződőket (*Fényes koszorú, Februári óda*), s azokat melyek a nagyobb családhoz: a nemzethez és Európához kötik (*Életre-halálra, Európa*). Keserű hitelenségét *Marcus Aurelius* c. remekében vallja meg újra, a kor legjobbjaival felelő ars poeticáját *Esti Kornél énekében*, *Három szatirájában* pedig a társadalom számára legellenzenvesebb típusait rajzolja leszámoló élességgel.

Természetes, hogy miként az életmű, úgy ez az összegezés is ellentmondásokkal teljes. Hiába a megejtő érvelés, a bravúros verselés, Esti Kornél mélységiszonyát, programos könnyedségét még az érett Kosztolányi műveivel szembe-ítve sem érezzük érvényesnek. Kíméletlen torzképe a forradalmárról valójában csak a forradalmak silány haszonélvezőire, az álforradalmárookra áll. Marcus Aurelius hittel vállalt kétkedése ugyan megejtő tiszta hangnak számít a tébolyra hajló korban, de nemes fenségében is ott kísért a költő régi gyengesége, hogy a korformáló eszmékben és mozgalmakban magát égetően érdekeltnek szinte soha nem érezte. Ebből a gyűjteményből is kitetszik, hogy a költő érzésének két pólusa: a mámoros életigenlés (*Szeptemberi áhítat*) és a letört hitelenség (*Ének a semmiről*) között szűk volt a tér, s mert nem forrt egybe az egyéni léten túlmutató eszmékkel, közösséggel, élete ormain is folyton érezte a szakadék mélységét.

A *Számadás* azonban, ellentmondásaival együtt is, Kosztolányi legnagyobb teljesítménye, s ennél többre a harmincas évek derekán csak József Attilától és Móricztól tellett.

A *Néző óta* tartó vezeklés és megigazulás érzelmi és erkölcsi nyeresége épp a kezdettől ismétlődő motívumok példátlan sikerű újjáformálásán mérhető hitelesen. „Ő csillagok, ismertek-e még engem?” — sóhajt fel a *Bús férfi panaszaiban*. S ez a veszteség-érzés háború utáni verseinek folyton ismétlődő motívuma. Úgy vélte, hogy a csillag-jelképbe beleérzett szépséget, teljességet az ifjúság elmúltával örökre elvesztette. Pedig valójában csak most jut közel hozzá, és azon az úton, melyet emberközelségben „lelkek és göröngyök közt” botladozva járt meg, amelyen magáévá élhette idegen életek titkait s ezernyi új vonatkozás, személyes érdek révén válhatott otthonosabb birtokosává a rejtélyes mindenségnek. S e folyamat során maga a rejtélyesség is átváltozott:

a sötét kaosz káprázatos csodává tisztult. A világ ekkor is — a *Hajnali részegségben* s a *Szeptemberi áhítatban* is — színes, tapintható zavar, de már nem a zavar a fontos benne, hanem a gyönyörűség. A mámoros, önfeledt kérdések nem az értelmetlenséget hangsúlyozzák, hanem a betelni nem tudó áhítatos csodálkozást, a végtelenhez való felszárnyalás szédítő örömét. A *Szeptemberi áhítatban* pl. szinte hiánytalanul visszatérnek a *Szegény kisgyermek panaszai* és az *Őszi koncert* fontosabb mozzanatai, de milyen új minőségben! Ott élvetegen dédelgette a tájat, a tárgyakat, de valószínűtlen borzongásnál mélyebb hatást nem fogott fel belőlük. Itt a gyümölcsös őszi érett pompája csak elindítja a varázslatot, csak a kezdő impulzust adja a magasrendű életmegérezés áramlásához. A szegény kisgyermek még idegesen hallucinál, riadtan ámul. A *Számadás* költője elszoruló szívvel, könnyein át is teljes ragyogásban látja a világot, s tőle búcsúzva is a benne való részesség, önmaga megnőtt arányainak felemelő érzése tölti el. A *Halotti beszéd* fájdalmas líráját is az minősíti, hogy benne az ember, a legszürkébb, a legjelentéktlenebb is, a káprázatos mindenséghez mérten is páratlan csoda. S azért a fájdalom, mert „Szegény a forgandó tündérszerencse, hogy e csodát újólag megteremtse”.

A *Számadás* és még néhány hozzákapcsolható hátrahagyott költemény tehát nemcsak az állandó motívumok magasabb szintű, célszerű foglalata, hanem egyetlen nagyszabású bizonyágtétel is az élet egyre mélyebbről feltetsző értelme mellett. Minden motívum új életsík, új alkalom e meggyőződés érvényének új határok felé való kiterjesztésére. Az eredmény egybehangzó: érdemes volt élni, érdemes volt, emberként, európaiként s magyarként is. Ez az a többlet, mely a *Számadást* a *Tengerszem* kételkedő bölcsességgel terhelt sorvadó epikus világa felé emeli.

Nem kétséges, hogy Kosztolányi legégetőbb, legnagyobb mondandóit ez a kötet tartalmazza, s hogy formáló adottságai is itt bontakoznak ki a leggazdagabban. A *Tengerszemben* pl. a hatáskeltő szerkesztés, a végletes kimunkáltság már-már modorosságként hat. A *Számadás*-időszak nagy versei alakjuk szerint is számadás-szerűek. Költőjük úgy beszél, mintha a vers, amit éppen elkezdett, a számára legfontosabb dolgok utolsó felmutatásának alkalma volna. Néhol a végrendeletek szentenciázó tömörségével (*Életre-halálra, Litánia*), máskor védekezve, érvelve, de a bizonyágtevők méltóságával (*Marcus Aurelius*). Az előző időszak tárgyias szigora, puritánsága most a letisztult mondandó tömör, erőteljes megragadásában jut szerephez, s abban, hogy az új kötöttségek mindenütt természetesek, feszesség nélkül valók. E versek közvetlenségének egész irodalmunkban alig van párja. Kézen fogja olvasóját, szavait mindig rá figyelő, vele közvetlen közelségben levő valakihez intézi. Szinte társalogva, rögtönözve, mindenre kiterjedő figyelemmel, hogy abból, amit végre átélnie sikerült, semmi el ne vesszen, hogy ne csak a látomásnak, de a ráocsudás folyamatának is részeseivé lehessünk. Gyergyai Albert írja róla, hogy a próza szinte szemünk előtt lobban itt vessé, „fokozatosan, lágy átmenetekben, a

leírástól a tűnődésig, a megállapítástól a fellendülésig, a félálomból a káprázatig, a csodától megint az ébredésig!”

Ezekben a versekben a zeneiség ismét fontos hatótényező. A telhetetlen, pompás zengés a szédületig fokozott ámulatnak új és új impulzust ad, s az égi látomás mesés varázslatához a káprázatos rímsorozat könnyíti meg a fellendülést. Itt van igazán elemében a költő. A rímtűzijátékban játékos kedve is újra kibomlik, de ez is érettebben immár. A lejtés határozott jellege, a zengés teltsége, az időviszonyok szép aránya, jó egyensúlya ugyanis korábban is szembeötlő sajátása volt a Kosztolányi-versnek, a Kosztolányi-rím mindig ragyogó meglepetések forrása volt: szikrázó ötletek lobbantak benne, záradékok jutottak általa pregnáns csattanóhoz, kiemelt verselemek hangos nyomatékhoz. Kosztolányi nem félt hivatkozni a szembeszökő hangzásokkal, s gyakran a versépítésben is rímei sugallatára bízta magát. De mindez hivatkozó mutatványnak tetszett olykor a mondandó jelentéktelensége és esetlegessége miatt. A *Számadás* nagy verseiben viszont a legteljesebb zeneiséget is áthatja s önmaga hullámmzó folyamának részévé lényegíti a felforrósult dús érzésáram. A játékos kedv sem apadt el tehát, csak beleoldódott az áhitatos káprázatba, s a gazdag érzelmi töltés révén szikrázása még fényesebb, még messzehatóbb lett.

6

Lírája és epikája között az átmeneti művek egész sorát alkotta. Útinaplók, rajzok, riportok, portrék, vázlatok és önvallomások töltik ki *Mécs* (1913), *Őcsém* (1915), *Tinta* (1916), *Tintaleves papírgaluskával* (1927), *Alakok* (1929), *Zsivajgó természet* (1930), és *Bölcsőtől a koporsóig* (1934) c. köteteit. Ezek egy része csak mellékterméknek számítható jelentős alkotásaihoz képest, de a témák, gondolatok s a művészi érlelődés árnyalt és szerves rajzának szinte valamennyi fontos dokumentuma. A három utolsó kötet pedig már-már a jobb novellákkal egyenértékű, s műfaji szempontból páratlan leleménynek számítható. Az újságírás napi kényszere s a nagyszabású összefoglalásra való képesség bennük igen gyakran erőnnyé válik.

Az *Alakok* és a *Bölcsőtől a koporsóig* darabjait voltaképpen egyazon érdeklődés teremti meg: mit jelent az embernek: a legkülönfélébb foglalkozású s a legkülönfélébb korú embernek az élet? A nyomozó buzgalom végső indítéka itt is a költő ama sajátos meggyőződése, hogy az élet csoda, veszendő kincs, mert ott ólálkodik mögötte a halál. Mit látnak ebből az emberek, vagy életükben miként látszódik meg, amit ő maga úgyis sejt, ez érdekli Kosztolányit. Többen észrevették, legutóbb Szabó György, hogy a nyugtalan figyelem, ahogy a költő alakjait vallatja, ahogy fogukat számolja, pulzusukat méri, nem más, mint a láthatatlan ellenfél, a halál utáni nyomozás. „Keresi anélkül, hogy rátalálhatna, de akinek keze nyomát lépten-nyomon felfedezni kényszerül, aki . . . előbb-utóbb mégiscsak előtűnik majd és győztes lesz, anélkül, hogy vívni

lehetne vele.” Kérdéseinek egymásutánját ez a nyomozás szabja meg, s az előre sejtett bizonyosság hatja át az elégikus lírát is, mely a kezdő és záró részekben közvetlenül is érvényesül.

A válasz, amiket alakjaitól kap azért is hangozhat egybe a maga szomorú tudásával, mert akiket megkérdez — akár novellafigurái — olyan szálnalmasak, hogy az élet értelméről — a nagy vendégségről, melynek verseiben magát is boldog részesnek vallja — csak lehangoló ítéletet mondhatnak. A halál nem válogató demokráciájának előterében a grófnő és a telefonos kisasszony sorsában is a közös vonás a fontos Kosztolányinak, de a valóság-tisztelet, a jelentés orvosi pontossága, a rajz elevenessége s a humánus tartalmú reflexiók mégis azt eredményezik, hogy a szegénység, az emberi érték, s az úri silányság ellentétei korláttató érvénnyel s a szkeptikus bölcsességen átható erkölcsi minősítésként jutnak érvényre.

A *Zsivajgó természetben* a játékos elme páratlan találékonysága teremt új műfajt. Virágokat, fákat, ásványokat szólaltat meg, s olyan gazdag megszélesítő leleménnyel, hogy az érdektelen növények s a halott tárgyak egyszerre emberies jelentőséggel kelnek életre. A róluk tudott ismereteket mintha elfelejtene, s a benyomás hangulatát a gyermeki képzelet önkéntelen ráérzésével váltja friss metaforákra. Találatai meglepők, de nemcsak azért mert távoli dolgokat társít bennük, hanem azért is, mert az emberről s a társadalomról való gazdag tudása folyton közrejátszik, észrevétlenül bár, de irányítja a képzeletet. „Velem — mondja a hóvirág — nagyon siettek. Fehér gyolcsból férceltek, lazán, vázlatosan. Csak épp összeaggattak varrótűvel, hogy mihamarabb kidobjanak a piacra, mint mintát. De első lettem. Ez is valami.” Így vonul be a többi „jellemrajzba” is a társadalmi aktualitás, így nemesedik a szeszélyes játék a költői világ kitágításának felfedező aktusává. Ahány aktus, szinte annyi miniatűr remekmű. Jelentőségben ugyan egyik sem ér fel verseihez, de a bennük szikrázó lélek üdőbb, fiatalabb, könnyedebb, mint bármelyik művében.

7

Tanulmányainak, elmélkedéseinek, kritikáinak s apróbb írásainak halála után a Nyugat kiadásában megjelent tizenegy kötetnyi gyűjteményéből az írókról, művészekről, a nyelvről s a művészet titkairól szóló kötetek a legértékesebbek: *Lenni vagy nem lenni* (1940), *Erős várunk a nyelv* (1940), *Kortársak* (1941), *Lángelmék* (1941), *Ábécé* (1942). Tudományos érdemüknél vagy elméleti jelentőségüknél vallomás-értékük, Kosztolányi költői jellemére és módszerére vonatkozó tanulságaik a fontosabbak. Módszeres tudományosságra nem is törekedett. A művek beható elemzése és a pálya tüzetes mérlegelése helyett inkább az alkotó embert írja le, az alkotást magát egy-egy jellegzetes vonása felvillantásával igyekszik megvilágítani. Ötletszerűen, de mindig friss és érdekes leleménnyel.

Nem szeret ítélkezni, megértésre törekszik, s csak Ady esetében nem képes túllépni saját szemlélete és ízlése korlátain. A szépről, a költészetről s az alkotás titkairól való elmélkedéseiben annál inkább hajlik az egyoldalúságra, s az önigazoló elfogultságra, s ellenmondó kedve, akár Esti Kornélt, játékos túlzásokra is ösztönzi. Sohasem a teljes igazság izgatja, hanem egy általa korlátozottnak vélt nézet meghazudtolásának ingere. A bizonyítás lendülete ezért általában túl is viszi az igazságon. Ha az ösztön szerepének nagyságát akarja bizonyítani, akkor fűtyül az értelemre, ha az ember háborúra való hajlamát, akkor nem tud a béke, a nyugalom vágyáról. Ha a forma fontosságát védi az iskolás kategorizálás ellen, akkor tagadja a tartalom jelentőségét. Esetében az alkalmi érveket mindig az életművel kell szembesítenünk, hogy igazi véleményét megtudjuk. Ilyen összefüggésekben kitetszik, hogy pl. amikor a forma szerepét túlhangsúlyozza, voltaképpen nem a tartalmasságot utasítja el, hanem azt a gyakorlatot, mely a mű lényegét nem valamennyi hatóeszközből adja össze, hanem a belőle levonható szimpla tanulságokkal azonosítja. Pedig a mű — úgy mond — titokzatos eredetű szerves élet. Az a tartalma, hogy „csak önmagával egyenlő, kisebb egységekre nem osztható egész . . . a vers érzéki csoda.” Még ebben a felfogásban sem fejeződik ki a tartalom formateremtő szerepe, de hogy valamiképpen ennek is tudatában volt, arról fényes műelemzései tanúskodnak.

A nyelvészetre is a mű rejtelmessége kapatta. Nem tudott betelni azzal a csodával, hogy a nyelvi anyag, egy-egy közönyös szó bizonyos kapcsolatokban a kiismerhetetlen lélek eleven életének képévé tud válni, hogy általa érzéki valósággá lényegül a megfoghatatlan. Purista is azért lett, hogy ez az átlényegülés mind teljesebben és tisztábban mehessen végbe. S amikor felismerte, hogy az anyanyelv az önkifejezés lehetőségén kívül egy egész nép lelkének: észjárásának, történelmének, kultúrájának foglalata is, nyelvművelő munkássága a nemzet önvédelmének tiszta, nemes fegyverévé vált. E szempontból főleg *A magyar nyelv helye a földgolyón* című nagy tanulmánya érdemel napjainkban is megkülönböztetett figyelmet.

Jártas volt a nyelvtudományban, a szakmabeliek is avatottnak számították, de legtöbbet mégis a maga stílusának párját ritkító tisztaságával, eleven-ségével és érzékletességével tett a magyar nyelv ügyéért. A művészet bonyolult és elvont dolgairól — mikről egy idő óta divat nehézkesen és magyartalanul írni — Arany János óta nem írtak nálánál szebben és természetesebben.

A műfordító Kosztolányi figyelme úgyszólván minden műfajra és minden égtájra kiterjedt. Minden vállalkozás a felfedezés új alkalmát jelentette számára. Önmaga felfedezésében is nagy szerepük volt azoknak a költőknek, akiket fordított. Első igazán modern kötete voltaképpen *Maupassant összes*

versei, melyet egészen fiatalon, 1908-ban ültetett át magyarra. Minden nagy művész érdekelte s a világirodalom minden korszaka. A Nyugat frontáttörése idején őt is a modern nyugati líra vonzotta leginkább, s ő adta kortársai és az őt követő nemzedék kezébe az ösztönző modernnek legteljesebb gyűjteményét: *Modern költők* (1913).

Fordítói elveivel és gyakorlatával sok ellenvetést hívott ki. „Nekem a legfőbb ambícióm, hogy *szép magyar verset írjak*, amely az eredetét lehetőségig megközelíti.” Ez volt a meggyőződése és programjának meg is felelt: szép, az eredetivel sokszor egyenértékű magyar versek sorát adta, de gyakran a tartalmi hűség árán. A korszak legjobb műfordítói számára általában természetes volt, hogy a fordított művön rajta van a fordító egyéniségének bélyege is, de Kosztolányinál gyakran önkényességhez vezetett ez az individualizálás. Az idegen versebe is belevitte a maga játékos fesztelenségét, mutatványos kedvét. De a belefeledkezés eredményezi azt is, hogy műfordításai élők, természetesek, magyarosak. A röghöz tapadó, mechanikus pontosság helyett sokszor az eredeti vers lelkével sikerül azonosulnia. „Így írta volna meg Poe a Hollót, Whitman a lokomotív-ódát — írja róla Tóth Árpád —, ha a magyar nyelv anyagát gyurták volna jellemző formáikba, sajátos eszközeikkel.” És Kosztolányit a maga „százlelkű pártatlansága” igen sokféle vers átérző interpretálására képesítette. Oscar Wilde költeményeinek túlérlett, szívérványos színeit, élvezeg zenéjét, finom, reszkető nyugtalanságát — *O. Wilde költeményei*, (1928) — Paul Gerald regénnyé fejlődő szerelmi ciklusának könnyed fordulatait és olvadékony líráját — *Te meg én*, (1928) — a *Kínai és japán versek* (1931) melegségét, kecses törékenységet épp úgy vissza tudta adni, mint Shakespeare zord erejét, nyers indulatait, nyelvének édes és vad ízeit. Shakespeare fordításaiban — *Téli rege*, (1930), *Rómeó és Júlia* (1930) — egyébként a hűséget is szigorúbban értelmezte, itt Aranyt tekintette példának, s hogy az eredeti művet a maga teljes szépségében adhassa vissza, nyelvünk történetének szinte minden rétegébe alámerült eszközökért.

Az említett fordítások csak töredékét teszik ki annak a sok versnek, regénynek, drámának, amelyeket életében lefordított, s melyek révén nemzedéke egyik legkiválóbb műfordítójává emelkedett.

9

A *Kosztolányi-irodalomban* egymásnak szögesen ellentmondó minősítések kezdettől találhatók. Teljesen a Nyugat esztétái sem érezték magukénak, de a konzervatív kritika sem mondott le róla egészen. A szocialisták és a népiek idegennek, ellenlábasuknak tekintették. Bálint György megbecsülő bírálata néhány Kosztolányi-műről s Illyés Gyula nagy tisztelete kivételnek számítható. Szinte a mai napig mint a l'art pour l'art hazai képviselője él a köztudatban. Kortársai közül Schöppflin Aladár hatol legközelebb egy-egy jelentősebb

művéhez. József Attila, Németh László, Halász Gábor és Barta János új aspektusokból közelítve értékes eredményekre jutottak ugyan, de az átfogó értékelés és a tüzetes jellemzés munkája napjainkra maradt.

A felszabadulás utáni szocialista igényű kísérletek rá is tapintottak a pálya fordulópontjaira, de ezek szerepét a nagy művek létrejöttében követni nem tudták. Az elbukás ténye elfedte a megigazulás emelkedő folyamatát. Lassan azonban kristályosodik az életmű magyarázó elve s Bóka László vázlatában nemrég már ígéretes formát is öltött.

Kiss Ferenc

GELLÉRI ANDOR ENDRE*

(1906—1945)

Gelléri Andor Endre azok közé az írók közé tartozott, akik Magyarországon minden időkből ritkaságszámba mentek: rendkívül korán, tizennyolc éves korában „csodagyerekként” már felfedezték, csak úgy áradt felé a haladó sajtó elismerése, az életében megjelent egy regényének és négy novelláskötetének kritikái elragadtatással dicsérték és méltatták, varázsos tehetségétől a művészet értői és beavatottjai rendkívül sokat vártak mindvégig, harmincnyolc éves korában — prózaírói pályához tragikusan fiatal korban — bekövetkezett haláláig. Mikes Lajos, Az Est-lapok legendáshírű irodalmi szerkesztője ismerte fel elsőnek a nála jelentkező iskolásfiúban „a tündért”, „az isten küldöttét”, azaz a muzsák választottját; a kamaszember kezdeti zsengéiben a hivatott író kézjegyét. És már 1924-ben, egy kis novellával, bemutatta a nyilvánosságnak.

1928-ban, huszonnégy éves korában Az Est tehetségpályázatán külföldi útra szóló ösztöndíjban részesült azzal az indoklással, hogy „ismerjük érdekes, álmódosra hajló, különös írói tehetségét s bizonyosak vagyunk benne, hogy fejlődését elősegítjük”. 1930-ban a Magyar Hírlap folytatásokban tette közzé Gelléri regényét, a *Nagymosodát*. A közlést beharangozó cikkben „magyar Strindbergként” emlegetik, akit Mikes és Osvát Ernő a korszak egyik legbiztatóbb tehetségeként tart számon. 1931-ben regényéért Mikszáth-díjat kap. 1932-ben nagy sikert arat a Nyugat huszonöt éves jubileumi estjén, ahol az elnöki asztalhoz ültetik. A Népszava szerint ő az egyetlen, aki az elefántcsonttorony idős és ifjú bajnokai, a Nyugat-gárda képviselői közül kitűnt, mikor emelt hangon nyilvánította ars poeticáját: „azért szeretne írni, hogy írásaival a szegény emberek sorsán változtasson”. Ugyanebben az évben ezer pengős Baumgarten-jutalomban részesül, 1934-ben pedig két prózaíró közül ő az egyik, akit a háromezer pengős Baumgarten-nagydíjjal tüntettek ki. 1933-ban, 1934-ben és 1935-ben gyors egymásutánban megjelenő novellásköteteiről nem kisebb személyiségek írnak a feltétlen elismerés hangján, mint pl. Kosztolányi Dezső, Füst Milán, Bálint György, Németh László és Halász Gábor. 1940-ben

* A készülő irodalomtörténeti szintézis IV. kötetéből.

közzé tett utolsó elbeszélésgyűjteményéről már nagyon kevesen írnak, de ezek annál szenvedélyesebb igenléssel.

A bírálatok elsősorban abban csendülnek össze, hogy jórészt az óbudai szegénység világából merített témáit újnak, irodalmi „területhódításnak” mondják, hogy minden kritikusának feltűnik alkatának és ennek következtében prózájának lírai fogantatása, hogy írásait „tündéri”, „tündöklő”, „álommal beoltott”, „opalizáló” „varázsos”, „stilizáló”, „mágikus”, „foszforeszkáló” realizmus ötvözeteként akarják valamiképpen néven nevezni. Vagyis felfigyelnek valóságnak és álomnak, részletező, aprólékos tárgy- és anyagismeretnek, és féktelen, izzó fantáziának arra a sajátos vegyülékére, mely a Gelléri-életmű darabjainak megkülönböztető karakterisztikuma.

Eltérések, ellentmondások mutatkoznak azonban annak eldöntésében, hogy az álom-e vagy a valóság a meghatározó elem ebben a világlátásban. Egyesek szerint a valóság a kiindulópont Gellérinél, az ugródeszka, amely felrepíti a képzeletalkotta álom- és mesevilágba, a reálisból az irreálisba, a racionálisból az irracionálisba. Hogy a legközönségesebb mindennapokból varázsoljon tündérmesét, hogy reális talajon építse fel zaklatott álomvilágát, hogy a naturát a levegőbe emelje. Mások szerint a valóság kevés szerepet játszik nála, valójában csak ürügy, hogy elmondhassa az életről szóló mámoros meséit, szubjektív látomásait. Ezzel a problémával függ össze az a kérdésfeltevés is, hogy vajon irányzatosak-e, vagy sem a Gelléri novellák? Van aki azt kutatja, hogy jelképes értelműek-e figurái és tájai, vagy ellenkezőleg, nem mutatnak túl önmagukon?

Továbbá, hogy belülről ábrázol-e, vagy kívülről szemléli alakjait és sorsukat? A legtöbbben „tisztá” ábrázoló művésznak ítélik, akinél maguk a dolgok beszélnek, csak a csattanós, kerek történet a fontos, vagy a lírai atmoszféra, a pillanat, az ötlet, amely megragadja ezt az ösztönös művészt, és ezzel már készen is van a játékos vagy szomorú, humoros vagy tragikus életkép. Nem akar változtatni a világon, még megérteni sem akarja, csak elmesélni, amit meglátott. Mások szerint novellái az élet jelképeivé lesznek, figurái túlmutatnak önmagukon, azonkívül, hogy vannak, jelentenek is valamit. Az elbeszélések szereplői a maguk módján megvívják harcukat a társadalom ellen és a kis történetekből a perifériák világának nagy, démoni víziója rajzolódik ki. A kritikusok jónéhánya azért ünnepli Gellérit, mert azonosul hőseivel. Kitágult lírai énjével ösztönösen éli bele magát ficáncoló inasok, idilli szerelmesek, lázongó munkások, eltompult kisemberek, kétségbeesett éhezők lelkiállapotába, hogy felvillantva azt, mindjárt tovább is lépjen, újabb hangulatok szélye szerint. Van azonban, aki úgy látja, hogy Gelléri lírai beleélő- és azonosuló készsége ellenére kívülről szemléli és ábrázolja világát, ezért szövi és fonja történeteit át meg át a részvét. A felszabadulás után a Gelléri Andor Endre művét, értékét, helyét felmérő tanulmányok és cikkek nagyobb távlatból és gyakran tudományosabb módszerrel vizsgálódnak, az előbb felvázolt kritikai kép azonban lényegében nem módosul sem az egybehangzás, sem az ellentmon-

dás terén. Van, aki kritikai realistának tartja, van, aki szerint társadalombírálata pesszimizmusba és irrealitásba fullad. Egyes vélemények szerint alkotói zenitjét a harmincas évek végén írt utolsó novelláival érte el, mások ezt a periódust hanyatlásnak tartják a harmincas évek elejének terméséhez képest. Abban azonban mindenki megegyezik életében és halála után, hogy látásmódjának, anyagkezelésének, hangjának, temperamentumának, stílusának a magyar irodalomban nincs párja, egyedülálló.

G. A. E. nemcsak a gyors sikerben volt ritka az írók között, hanem a siker fogadásában is. Nemcsak, hogy nem bírta el magát, de az önbizalom híjával volt, egész életén át kínoztta a kishitűség, a kisebbségi érzés, a bizonytalanság alkotásainak értékében, írói útjának, törekvéscinek helyességében. Egyedülvalóságát szerényen és ártatlanul hordozta, és valami megejtő gyermeki őszinteséggel kereste szüntelenül a művészi és emberi fejlődés forrásait. Keresés közben ellentmondások légiójába keveredett önmagával, és ezért a kritikai visszhangban felfedezhető ellentmondások legfőbb okozója ő saját maga. Realista akart lenni és álomlátó volt, okos, racionális és művelt akart lenni, és ösztönös és irracionalista maradt, forradalmár szeretett volna lenni és a mesemondás volt az eleme, regényírói pályára vágyott és alkata, tehetsége a novellához kötötte. Egyet mégis következetesen elért, amit pedig csak utólag, élete végéféle, vigaszul állapított meg magáról és művéről: „nagy távolságokban, de mégis novelláról novellára haladva, valami életregényfélét szövöttem . . . mégis csak egy egész történet attól az írótól, aki szegényember módjára gyűjti össze vagyonkáját”. És valóban. Novelláival egy különös életregényt teremtett meg Gelléri, egyetlen egész történetet. Egy lélek és mögötte sajátos szögből, egy társadalom történetét. Ez a bravur pedig azért sikerülhetett neki, félig vagy egészen öntudatlanul, mert lényegében lírikus volt, ahogy ezt jószemű kritikusi első pillanattól kezdve észrevették. Ez a lírai ihletettség és szemlélet a legkülönbözőbb vonatkozásokban jelentkezik művében, át-megáthatva azt, de mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy elbeszéléseinek egésze pontosabban és mélyebben tudósít élete folyásáról, változó környezetéről és hányatott belvilágáról a száraz és gyér életrajzi adatoknál, de még az 1943–44-ben írt és töredékben maradt vallomásos emlékezésénél, az *Egy önérzet történeténél* is.

Az életrajzi adat arról számol be, hogy 1906. március harmincadikán született a Nyolcház egyikében, a vasútházban, apai nagyapja ugyanis nyugalmazott kalauz volt. Ő azonban — ahogy ezt utóéletének egyik leghivatottabb öre, hagyatékának lelkiismeretes gondozója, Ungvári Tamás is említi — valóságos legendát költött az egyszerű tény köré, hogy egy Rákos utcai lakatosnak és egy téglagyári kantinosnőnek fia született. Nemcsak a születés dátumát változtatja kénye-kedve szerint, hanem csodás események, jelenések bekövetkezését tulajdonítja világrajöttének. A *Vasútházban* című novellájában pedig már ragyogó színekben pompázó, bibliai hangulatú idillé fényesedik

születésének története. Az életrajzi adat szerint gyermekkorát az Óbudai Téglagyárban töltötte, ahol anyai nagyszülei és anyja kantinosok voltak, apja lakatossegéd. A nagyszülők a háború alatt tönkrementek, apja kis pénzszerény-javító műhelyt nyitott egy Bécsi úti pincehelyiségben. Gellérit apja utódának akarja, pénzszerény-készítőt kíván faragni belőle. Hat gimnázium után a felsőipariskola fém- és vasipari szakosztályának növendéke, de mire a végbizonyítványt megkapja, apja tönkremegy. A szakmában Gelléri nem tud elhelyezkedni, egymás után próbál más és más foglalkozási ágban kenyérhez jutni. Volt géplakatos, pénzszerényjavító, gyári rajzoló, kelmefestő, ügynök, nevelő, munkanélküli. Vagy harminc mesterségbe kezdett bele huszonnégy éves koráig, míg végül 1933-ban hivatalnoki állást kapott; a Kistext vámraktárában alkalmazták. Elbeszéléseiben azután hűségesen, vagyis teljes belső igazsággal vonultatja fel a perifériákon élő embereknek azt a panoptikumát, amelyet az évek idegeire fényképeztek, változatos és nyomorúságos vándorútja folyamán: a téglagyári kantin részegjeit, az apró munkahelyek segédeit és inasait, kistulajdonosokat, vevőket, napszámosokat, koldusokat, járókelőket és nem utolsósorban a munkanélküliek tömött sorainak egyre homályosabb és mélyebb bugyrokba süllyedt vegetációját. Legtöbb mondanivalója a kelmefestő korszakról és környezetéről van, az ebben a szakmában töltött három év tette rá a legnagyobb hatást. A *Meztelenül* ügynökkoráról, az *Élet*, a *Halhatatlanság*, a *Parázs*, a *Messzeség*, a *Részezen*, és regénye a *Nagymosoda* a kelmefestők benzingőzben fuldokló tenyészetéről, a *Szomjas inasok*, a *Szakácsnő kegyében*, a *Fűszeresnél* az inasévekről, a *Szállítóknál* a napszámosorsóról, az *Egy fillér* a munkanélkül tengődésről ad hol idilli, hol pesszimista, hol naturalisztikus, hol álomszerű, hol érzéki, hol kísérteties, de mindig átélt, mindig szenvedélyes képet. 1933 és 1940 között pedig a hivatalnok életét követhetjük nyomon: a *Tréfa*, *csillagok*, a *Két mázsa*, a *Tehermunkás*, a *Vámraktárban*, a *Filipovics* és a *gigász* a csinovnyik életformát vetíti ki új felfedezésként az ismétlődően felbukkanó munkásalakok mellett. Az 1940–44 közti, munkatáborok, kórházak és átmeneti szabadságok körforgásában bonyolódó időszakról nem ír. Röviddel halála előtt papírra vetett önéletrajza éppencsak érinti ezt az időt, inkább emlékezik, számvetést csinál és tervez. Terveire a deportálásban bekövetkezett, tifusz okozta halál nyomott fellebbezhetetlen pecsétet, 1945. májusában, egy volt repülőlaktanyából átalakított katonai kórházban.

Önmagában az a tény, hogy G. A. E. megörökítette azokat a valóságdarabokat, amelyeket megismert, azoknak az embertípusoknak légióját, akikkel találkozott, azokat az élményeket, amelyek életének alakulása folyamán érték, még nem tenné novellatermését összefüggő történetté, életregényfélévé. Egyénisége, a külvilágra hallatlan érzékenységgel reflektáló belső énje volt az a híd, mely egyetlen ívben fogta össze térben, időben, szereplőkben, hangulatokban szerteágazó világát. Milyen volt ez a sajátos belvilág, amely telve volt ellentmondásokkal, és amelynek ellentmondásosságát nyugtalanul

vibráló írásai varázstükörként híven visszaverték? És az ellentmondásosság-nak, a szüntelen szomjas keresésnek mi volt az oka?

G. A. E. gyermekkori élményei nehezen emészthető, rossz élmények voltak. Ungvári Támás idézi Gellérinek egy idevonatkozó megjegyzését: „1914-ig annyi részegzet láttam a nagyszüleim kávéházában, hogy csak 1914–16 között jutottam annyira előre a számtanban, hogy meg tudtam számolni, mennyi is lehet az a sok részeg... Egy oszlop mögül ki-kipillantva, lenyügözve és elrettenve néztem, milyen mélyen bökik egymásba késüket — egyik munkás a másikba”. És rögtön ezután átmenet nélkül azt írja: „Átélttem a háborút, két forradalmat. Egy ellenforradalmat. A halálnál nagyobb meglepetés nem érhet engem”. Önvallomásában sokat ír azokról a riasztó, brutális szerelmi tapasztalatokról is, amelyeket értetlen, ijedt kisgyerekként a téglagyári környezetben megélt. Szorongások, bizonytalanok a családi körülményei is. Az anyai nagyszülők tönkrejutásának megrázkódtatásáról szól egyik lehangulatossabb, leg-szomorúcsabb novellája: a *Kék kendő*. Szülei is létbizonytalanságban élnek, Gelléri önéletírásának folyton visszatérő motívuma a szülői ház anyagi gondokkal küszködő, és örökösen a deklasszáció féltettségétől rettegő, sivár kispolgári légköre. És a szülők közötti viszony is feszült. Az apa különös egyéniség, otthon zsarnok, zord, hallgatag kedély. Egyébként munkájának szerelmese és mestere. El-eltűnik hazulról, kirúg néha a hámból. Az anya szenved, a kisfiú anyjához húz, apjától fél, hol gyűlöli, hol isteníti, és állandóan gyötörődik a látottak miatt. Több ifjúkori novellájában élő apjáról, mint halottról ír (*Meztelenül, Az anyámról, Elmúlás*), de csodálatosképpen ezekben az írásokban az apa mindig rendkívül rokonszenves figura. Mint ahogy Gelléri önéletírásában is szélsőséges indulatok között hanyódva igyekszik megfejtetni apja magatartásának titkát. Ezek a tünődései, önanalízisei és elbeszélései, pl. az, amelyikben egyik szerelmét azért akarja feleségül venni, de egyúttal azért menekül is előle, mert annak hangja az ő apjához hasonlít (*Homály*), mutatják, hogy Gellérinek súlyos kisebbségi érzéseket okozott viszonya apjával. Egyszer azon kesereg, hogy valamilyen misztikus gyermeki alázat béklyózza őt még felnőtt korában is, máskor igazolva látja apját, aki iparost akart a fiából, nem pedig amolyan holdkóros mihasznát, amivé ő lett. Leírja, hogy beteges, vézna kisfiúból azért vált diszkoszvető bajnökká és izomkolosszussá, mert erősebb akart lenni, mint az apja. A sportolást viszont azért hagyta abba, hogy mégse legyen erősebb. Az apa fiát felesége fiának tartotta: álmodozónak, babonásnak, fellengzősnek. Gelléri lázadozva és számtalanszor ellentmondva önmagának, ugyancsak ráébred egy helyen: „anyád vallásos egzaltációját megfigyelve, talán az ő ágán babonáktól terhelten születted te is”. Valószínű, hogy ha öntudatlanul is, de hatott rá anyja bigott istenféltelme és ködbevesző őseit elevenítő misztikája. Az isten Gelléri tudatában valamilyen formában állandóan jelen van. A Biblia nyelve és szimbolikája annyira felszívódik benne, hogy rendszeresen felbukkannak írásaiban kifejezetten bibliai szövegek, megfogalmazások, szimbólumok, asszociá-

ciók: a csodás, a titkos lélekkel teljes tájak például, vagy a villám, a tűz, a csillag állandó jelképei. Vagy akár az ilyen mondatok, mint: „Villám! Futóárnyék! Hervadó fű!” — önmagára alkalmazott hasonlatokként. Jellegzetes, hogy az *Egy önérzet történetében* leírja apja véleményét anyjáról: „... Anyám sokat adott az álmokra, a sejtelmekre ... s ... szeretett beszélni a lánykoráról ... nagyanyjáról, aki holdvilágnál himezgetett kilencven éves korában”. A *Nagymosodában* Taube, a mosodatulajdonos egy ügynökkel, Lanker Izraellel beszélget és azt gondolja: „ez itt ... elmeséli a galíciai zsidók kivonulásától egész a világ végéig a Lankerek történetét, akik között biztos volt csodarabbi, bolond s volt egy százéves öreganyja, aki halála előtt holdvilágnál kötötte a harisnyáit ...” Ennyiből is látható az összefüggés Lanker Izrael feltételezett történetei és azok között, amelyeket Gelléri anyjától hallhatott. Ennek a vallásos-misztikus legendavilágnak a hatását komplikálja, súlyát növeli, hogy Gellérinek zsidó sorsot kellett vállára vennie. Az *Egy önérzet története* megrendítően tanuskodik róla, hogy ötéves korától, amikor először találkozott az antiszemitizmussal, élete utolsó lobbanásáig hogyan küzdött, birkózott, viaskodott ezzel a problémával. Attól kezdve, hogy keleties arcától irtózó, kínzó kisebbségi érzésről számol be fájdalmas mániakussággal, odáig, hogy a falutól való idegenkedését így kommentálja: „Talán az ősök féltek bennem ennyire a falutól s a vidéktől. És ők tettek engem a város szerelmesévé”. Novellái közül csak egyetlen érzékelteti áttételesen, rejtőzködve szívének ezt a feloldatlan ellentmondását. De ez az elbeszélés élete egyik főműve: az *Ukránok kivégzése*. Ez az elbeszélés nemcsak a kommunistákat, a forradalmárokat siratja hőseiben, hanem egyúttal a zsidókat is, és világnézetének megfelelően általában az ártatlanokat, a kiszolgáltatottakat, „a megalázottakat és megszorítottakat”. Gellérit bánatai, vágyai, félelmei a magányhoz vezették, a barátságos és sejtelmes természethez, ahol szeretetlenség nem érte és ahol képzelete kedve szerint népesítette be a teret és az időt. 16 éves korában írni kezdett. Eleinte nem is gondolt rá, hogy az írás hivatásává válhat, csak gyűjtötte írásait egy nagy ládában, amely az udvarukon állott, és amelyet apja, körülbelül ezer novellával, később elégetett. Inkább védekezés volt számára a verselés, mesélés, kiélési forma, játék, álomvilág teremtése a rossz való helyébe.

De azután, amikor 18 éves korában Mikes íróvá avatta, a művészet megszálottja bontakozott ki belőle. Az írás lett életének sarkpontja, amelyből kiindult, amelyhez visszatért. Ami minden egyéb dolog — világnézet, szerelem — jelentőségét, szerepét megszabja, melytől az élet minden más vonatkozását függővé teszi. Ezt ő maga is egyre világosabban látja: „egy pillanatra sem bujhatok ki mondataim testéből, a testemet kell nekik adnom, a szerelmemet, mindent”. Bevallja, hogy soha nem tudott másban hinni „csak az eleven mesében ... abban a mesében, ami él”. Megható nyíltsággal panaszolja, hogy bármilyen tragikus körülményekkel, bármilyen nyomorral, elnyomással, elembertelenedéssel találkozik az életben, szüntelenül csak azt lesi, „hol van egy

kis téma, amit megírhatok majd innen”. Minden helyzetnek, ügynek, eseménynek csak azt az elemét kutatja, ami megihleti őt, ami hangulatilag megragadja, amire rezonálni képes. Mélyen jellemző írói módszerére és alkatára az az ön-vallomás, hogy József Attilának a tudományos világnézet fontosságára intő felemelt mutatóujját „a szívem sohasem látta, de az értelmem nem tudta sohasem elfelejteni”. Amit azonban Gelléri szíve nem látott, azzal semmit sem tudott kezdeni. Írni a szívével írt. Az érzelmeivel. „Mindig a pillanat és a hangulat parancsa szerint”. Maga is tudja, nem is tagadja, hogy nem gondolkodik, amikor ír. Pedig tanulni akar, mert felfedezői és kritikusai műveltséget, tudatosságot kérnek tőle számon. Beleveti magát az ismeretek gyűjtésébe. Szótárral próbál angol és francia műveket olvasni, algebrával, filozófiával foglalkozik, a világirodalmat és a képzőművészetet tanulmányozza. És buzgón figyelni kezdi az embereket is, akik útjába kerülnek, hogy írása realiztikus legyen. Holott eredeti természete szerint mindig „álomképben futott előtte a táj és ember”. De az írói tökéletesedésért mindent hajlandó megtenni, hiszen „csak az írásért jöttem én a világra, semmi másért”. A szerelmet is az írásnak rendeli alá. Hol mint ihletforrást fogja fel, hol mint narkotikumot az ihletlenség kínzó periódusaiban. Abba a nőbe szerelmes, aki ért az irodalomhoz, és akiben szerkesztőjét is látja. Vérhajos is szívesen lenne, mert azt hallotta, hogy ez a betegség színezi, felragyogtatja a stílust. Az írásnak adja oda egész szenvedélyes valóját, és soha nem hisz magában. Annyira ösztönösen, megszállottan ír, hogy sohasem tudja, mikor, miért, mitől jó vagy rossz, amit létrehozott. Retteg, hogy egyszer csak kiderül „a régóta leplezett csalás”, hogy ő tehetségtelen. És a terméketlenség időszakaiban misztikusan attól reszket, hogy lelke csak egy túlvilági írószellem átmeneti szállása volt. Érdekes probléma, hogy mi készítette mégis újra és újra írásra, mikor az értelemben nem hitt, tudatos világnézete nem volt, a műveltség lepergett róla, magában nem bízott és élete az írói életforma kialakítása ellen irányuló megpróbáltatások láncolata volt? Kezdetben, kamaszkorában elsősorban önmaga vigasztalása. De már ekkor felmagasodik benne leghatékonyabb ihletője, a részvét. A *Halhatatlanság* című korai elbeszélésében így gondolkodik társairól ő, a mosodai inas: „ha ezeket megtisztíthatnám, ha ráonthetném a lelkükre az ő vegyszerüket: a fényt az égről . . . ha a szemüket kifesthetném a zöld mezőkkel, az álmukra virágot helyeznék . . .” A *Munkám akadt*-ban így szólnak hozzá a meséi: „De ha te is dolgozni fogsz a két kezeddél . . . akkor sorainkban a napszámos letörli izzadt homlokát és fújó mellkasának párája lesz a dalunk”. A *Csőnd* című novellában belső monológot mond: „Most kellene varázslónak lenni: a sötét fákat halál nézegeti; most kellene a szomjással megitatni egy folyót, a lábnélkülinek hegyet adni talpnak; mesélni . . . a halottat felkelteni egy topáz színével”. De beszél erről a lelkiállapotról világosabban is: „az élet gonosz színei közé mindig behúztam a mese szívérványát . . .” Miért? Mert örömet akart szerezni társainak, a szegényeknek, mert varázslóként akart köztük járni, hogy megnevettesse

őket. Mert „a boldogabb és tisztább ember” születését várja attól, hogy „forró lehellete száll szerelmesen az emberiség, a betegek felé”.

Egy egész történetet mond el tehát Gelléri a szemsugarába került és az ő sajátos belvilágán átszűrődött külvilágról. Ezért is nehéz életművét periódusokra, élesen elhatárolható szakaszokra bontani. A kutatások mai állása ezt még nem is tudta megoldani. Mert Gelléri érett művészként jelentkezett már első kötetében, azonnal megteremtette novelláinak azokat az alaptípusait, megütötte azokat a domináns hangokat, melyek élete további folyamán színeződtek, gazdagodtak, árnyalódtak ugyan, és különböző időszakokban az alaptípusok egyike vagy másika vált hangsúlyosabbá, körülményeinek és ihletének alakulása szerint, de a mondanivaló, a látásmód, a kifejezés lényegileg egész pályafutása alatt változatlan maradt. Jellemző ebből a szempontból a köteteibe ismételten felvett írások sima beleilleszkedése az újabb-újabb környezetbe, és még inkább az a jelenség, hogy az 1933-ban vagy 1935-ben publikált gyűjteménybe egyaránt felvesz a húszas évek végéről származó írást, amelyek ugyancsak természetesen helyezkednek el a későbbi keletű elbeszélések között. A korabeli kritikák, elenyésző kivétellel, nem is igen látnak olyan fordulatokat Gellérinél, amelyek a róla kezdetben kialakuló benyomást lényegesen módosították volna. Még a műveiből 1959-ben közzétett legteljesebb válogatás-, amely pedig körülbelül ötven, eddig kötetben meg nem jelent írással gazdagítja a Gelléri-oeuvre képét —, se ad ebből a szempontból újat a régebben kialakult portréhoz. A könnyebb áttekintés kedvéért mégis alkalmazhatunk olyan tagolást, amely magának Gellérinek önvallomásából, fejlődésének ott jelzett útjából következik. Eszerint első periódusának az 1924—1930 közötti időszakot tekinthetjük. Első megjelent írásától, *Nagymosoda* című regényének a Magyar Hírlap hasábjain folytatásokban történt közléséig. Ezek az elbeszélések romantikus-transzcendens álomvilágának, ösztönösen stilizáló módszerének termékei. Két e korszakból származó elbeszélése már az érett alaptípusok közé tartozik, az egyik a *Szabadulás*, amely a kamaszerotika idillben feloldott, expresszionisztikus-szimbólikus jellegű érzékeltetése. A másik a *Gyászmenet*, a reális és fantasztikus elemekből kevert groteszk tragédia egyik első jelentkezése. Mindkettő jellegzetesen elsőszemélyes, jelen idejű forma. Gelléri lírai írásmódjának egyik állandó ismertetőjele és egyúttal fluidumos szuggesztivitásának, magas hőfokú drámaiságának fontos összetevője. A huszonhárom éves korában irt regénye, ha még nem is mesterségbeli csúcán, de töményen tartalmazza kivételes erőit és egyúttal regényíróvá válásának mintegy alkati akadályait. A regény szinte gyűjteménye a pompás novelláknak, az élmény-fűtötte életképeknek, az álomszülte hangulatosságnak, a mozgalmas, gazdag leírásoknak, a festői képeknek, a nem mindennapos lélektani érzéknek és a hallatlan idegérzékenységeknek, mely egyszerre képes tragikus és idilli, misztikus és naturális, groteszk, könnyes és cinikus rezonanciákra. És gyöngéd, végtelen emberi részvétre, amely érdekeltté teszi az olvasót a Gelléri-féle világ ügyeiben. De egyik

jelenetről a másikra, mintha elfelejtkezne az előbbi szituációról, fejezetről, a figurák elkezdett akcióikat nem folytatják, az egyénekből induló szálak nem sodródnak össze cselekménnyé, konfliktussá, az epizódok önmagukért vannak, és az alapprobléma, a tulajdonképpen mondanivaló, a mosoda-tulajdonosnak, mint kizsákmányolónak összeroppanása és öngyilkos vezeklése, nem válik indokolttá a regény folyamán. Szélsőségesen egyediből nem emelkedik a tipikus színvonalára. Mert Gelléri, hogy hasonlattal éljünk, nem építész, hanem festő vagy muzsikusz és még inkább költő. Beleéli magát emberekbe, helyzetekbe, mozzanatokba egy-egy villanásra, de hosszú távon, nagy ívben felépíteni a jellemeket és a társadalmi-pszichológiai mozgatórugókat nem tudja. Ő meséli amit lát, érzel és hisz, de a dolgok okát és értelmét összefüggéseiben nem keresi.

Körülbelül 1930-tól kezdve egyre inkább az élet valóságát akarja megjeleníteni, realizmusra törekszik. Barátainak, tanácsadóinak egy része arra ösztönözte, hogy lépjen ki az álmvilágból. Lázás művelődési vágya is megismerteti sok mindennel: tudományos tételekkel, művészi irányzatokkal, a filozófia, a szocializmus tanításai is érdeklik. Közben foglalkozásainak változatosága, és az írói sikerek következtében felfokozódó életerő is hozzájárul, hogy egyre érettebben használja fel adottságait, élményeit és a tanultakat. Második periódusaként vizsgálhatjuk tehát az 1933-ban, 1934-ben és 1935-ben megjelent három kötetbe gyűjtött, nagyjában 1930 és 1935 között keletkezett írásait. A három kötet elbeszélései a tematika, a figurák jellege, és az írói magatartás szempontjából közös nevezőn vannak. Mindhárom kötetben jelentkeznek az ihlet kimeríthetetlen gazdagságától változatos, de alaptípusokra visszavezethető elbeszéléscsoportok. E típusok felfoghatók mint álomlátó, s mint realiztikus novellák. De feloszthatók játékos-, idilli életképekre, és velük szemben pesszimista, groteszk, tragikus történetekre és látomásokra is. Egyik megoldás sem kielégítő, mivel a felsorolt elemek, látásformák, irányzatok rendszerint keverten jelentkeznek nála, de semmi esetre sem jelenik meg soha egyik vagy másik vonás kizárólagosan. Az egyes kötetek csak a típusok valamelyikének uralkodó tónusában, egyik vagy másik életérzés intenzitásának növekedésében, gyengülésében különböznek. A munkáskörnyezetnek, a kisemmizett proletár-retegeknek és hétköznapijaiknak főszerepe Gelléri mikrokozmoszában mind a három kötetre jellemző. Ugyancsak közös jellemvonás az önélettrajzi indítású írások nagy száma. De mint már a kötetek címadó novellái is jelzik: a *Szomjas inasok* című gyűjteményben a reális ember- és környezetábrázolás és az idilli világlátás dominál. Jó példa erre ennek a kötetnek egyik legértékesebb, egyúttal egyik legkarakterisztikusabb darabja, a *Szállítóknál*. Hősei erős, vidám melósok, jóakaratók, bajtársiasak, szeretik a munkát. Egyetlen igényük egy-egy krigli sör, egy kis hancurozás, jól megérdemelt pihenés. A cselekmény jóformán semmi. Küzdelem egy páncélszekrény felhurcolásáért az emeletre. De ez a történet az izmok szépségének, a munka örömének, az egyszerű

szívek öntudatlan jóságának, a proletársors csapdájának, fanyarkás humornak, lírai merengéseknek, drámai fordulatoknak és érzéki varázsnak sűrű és fényes ötvözete, alig néhány oldalba zsúfolva és tömörítve. A következő, *Hold utca* című kötetben a könnyes, ironikus, groteszk hang fokozódik az előbbi rovására. „A szegénységnek itt már nincs szárnya”, ezeknek az írásoknak nagy részében. Ennek a válogatásnak talán legismertebb remeke a *Ház a telepen*. A hős megint az élet elsodortja, mindenből kikopott munkanélküli. A szeméttelen telepen berendez egy hulladékodút, párt is szerez magának, s a paradicsomban érzi magát. Van fedele, kis kenyérkéje, be tud fűteni és szereti valaki. De a hatalom: a telektulajdonos és a hatóság elűzi őket. A tehetetlen részvét könnyeiből és az élet nevetséges szörnyűségének átéléséből szőtt mestermű ez a groteszk történet. A harmadik kötetben, a *Kikötő*-ben a pesszimista, a tragikus sejtelmek törnek elő és a valóság kísérteties fonákságának kiemelését sugallják. Hogy innen is bemutassunk egy tipikus novellát, vegyük szemügyre a *Kikötő* címűt. Itt is a munkások izmai, a munka izgalma, az erő villogása a főszereplő. De itt fonákjára fordul a cimboraság derűje, az erő gyönyörűsége, az izmok játéka. Itt a virtus már gyilkossághoz vezet, mert az élet veszetsége egymástorkának ugratja áldozatait.

Akármelyik Gelléri elbeszéléstípust vizsgáljuk is azonban, — a végtelen számú variációk ellenére — vannak alkotómódszerének és stílusának olyan általános érvényű és teljesen egyéni jegyei, amelyek írásait azonnal, szinte néhány sor elolvasása után felismerhetővé és összetéveszthetetlené teszik. Irodalmi „területhódító”, speciális tematikájáról már esett szó. Hőseiben, a társadalom peremére sodortakban az a közös vonás, hogy primitív körülmények közt élnek, primitív vágyakkal és igényekkel, vagy semmi távlatuk nincs, vagy magános, romantikus, öntudatlan lázongók. Mégis van bennük valami „isteniszakra”, valami romolhatatlan mag, a rejtőzködő, de pusztíthatatlan lélek, amelyből bármikor, ha a világ lehetővé teszi, fölgylulhat és kiterelbelyesedhet és fénybe szárnyalhat a teljes ember, Gelléri homályosan, ám olthatatlanul élő ideálja. Módszere, hogy az élet köznapjaiból vett apró történetekben teremt erős képzelettel és szuggesztív jelenvalósággal olyan drámai feszültséget, olyan érzékletes és ugyanakkor varázsos költői atmoszférát, amely a föld fölé emeli, igézetessé, szimbólikussá növeli a legjelentéktelenebbnek látszó cselekményt, figurát és környezetet is. Ennek megfelelően stílári eszközai, megoldásai líraiak. Nem leírásokkal, hanem megjelenítéssel dolgozik. Főként festői hatást kiváltó jelzőkkel, hasonlatokkal, szóképekkel, a tárgyi valóság, a természet megszemélyesítésével, a szavak asszociációs vonzásának kiaknázásával teremti meg az általa ábrázolt világ mesteri érzékiségét, mozgalmasságát és szemléletességét. Ezt a lírai kifejezőmódot különös sikerrel alkalmazza a novellák indításánál és lezárásánál. A *Hűvösvölgyi nászutasok* c. elbeszélést pl. így vezeti be: „Egyszerű szél fűjt. Parasztruhás. Kucs mája alól mezei szag dőlt. Az emberek azt mondták: alkonyodik. A fecskék ilyenkor magasra szálltak, aztán eltün-

tek és visszajöttek csillaggal a csőrükben. Így lett a ragyogós est". Vagy figyeljük néhány jellegzetes befejező mondatát a *Csönd* c. novellából: „A vad lópaták már mindenfelé csörömpölve törik az utak ezüstjét . . . s ó micsoda zajjal ébred az ember: az égen Nap született s nem hallotta senki . . .” Gazdag költői szóhasználat és képalkotása mondatainak természetét is meghatározza. A mondatok ritmusát a hangulatváltások teszik változatossá, feszültté, élő-beszédszerűen fellazítottá. A lírai sűrítés következtében olykor jelentkező logikai kihagyások fokozzák az érzelmek intenzív közvetlenségét. A közvetlenség másik erős forrása Gellérinél, hogy szereplői saját nyelvükön, természetesen szólnak, általában az alacsonyabbrendű köznyelven. A beszéltetés közvetlensége és a lírai fordulatok bősége eredeti és magával ragadó stílusötvetet hoz létre, különösen az érett Gelléri letisztult művészetében, mikor első periódusának az expresszionizmusban gyökeredző romantikus és patetikus túlzásait, a hasonlatok és metaforák halmozását elhagyja, és sajátos stílusát egyre tömörebbé, kifejezőbbé, a tartalommal egyre inkább adekváttá fejleszti.

Lényegében ezeken a művészi-, alkati adottságokon épül Gelléri utolsó korszaka is, amelyet az 1940-ben megjelent *Villám és esti tűz* c. kötete körül jelölhetnénk ki. Az eddigiekhez képest az a változás ebben a gyűjteményben, és néhány ez idő tájt keletkezett, de a válogatásban nem szereplő fontos írásában, hogy a világ kísérteties ábrázolása válik uralkodóvá. A szorongásos víziók; a bomlás, a pusztulás, a csendesen fojtogató téboly látomása. Georgi a borbély a halál testi megjelenésének szuggerálásával izgatja az örületig vak feleségét; Filipovics a kishivatalnok egy nagyhangú és titokzatos útonálló fenyegetőzéseitől megrémülve veszíti el a világ egyensúlyáról kialakított illúzióját. A békésen haláslé-lakomára készülő cipésszegédek közé becsap a villám, a fővő hal és leve ezer szilánkban fröcsköl és lövell szerteszét, és babonás előjátékként jelképezi a háború kitörését. Gelléri ekkor már csak a gyermekkori emlékek kék vizébe tud menekülni édes-bús hangulattal, nosztalgikusan. Stílusa is, amely teljes egységbe forrt a tartalommal, fojtott, szüksézává, súlyos, és azelőtt laza, ideges szerkesztése most keménnyé, pontossá, klasszikus veretűvé válik.

Gelléri Andor Endre világszemlélete sohasem vált az összefüggő, tudatos nézetek rendszerévé. A szegények és elnyomottak pártján állt, az ő sorsuk érdekelte és ihlette mindig, de a társadalmat, mint folyamatot, melynek fordulataiba az ember aktív tevékenysége belejátszik, sosem gondolta végig. Ennek az ellentmondásnak objektív oka alapvetően Gelléri társadalmi helyzetében gyökeredzik. Családjá is, ő is a proletársors és a viszonylag kiegyenúlyozottabb kispolgári életforma közt hanyódik folytonosan és hasonló egzisztenciák körében mozog. Ez az elnyomott és kétszeresen fenyegetett, de nem osztályöntudatos lét határozza meg az író tudatát és hőseit is, akik éppen ezért csak az irreális lázongásig, a társadalomkíviliségbe, a természet békéjébe menekülésig, a narkotikumok hajszolásáig jutnak el; ő maga pedig a szánsalom-keltésig, a kishatalmasok és elősködők gúnyolásáig, az adott világtól való

idegenkedésig, és végeredményben a terméketlen csodavárásig. Társadalmilag tendenciózusnak, a szó valódi, aktív értelmében nem tekinthető: nem leplez le átfogóan és nem mozgósít cselekvően, csak szeret, szenved, ámul és remél. Elbeszélései, rövid lélegzetű történetei mégis túlmutatnak önmagukon. Ez a túlmutatás azonban misztikus. Nem tud megoldást, csak hisz a megoldásban. Gelléri egyre inkább kívülről ábrázolja alakjait, látszólagos ellentétben az önéletrajzi jelleggel, a lírikus alkattal és módszerrel, a gyakori elsőszemélyes formával. Mégsem azonosul semmilyen valóságos társadalmi tényezővel. Ezért dominál művészetében a groteszk elem, amely idilljeiben és tragédiáiban, realisztikus írásaiban és álomképeiben egyformán jelentkezik. Ezért van minden írásában valami túlzott, valami valószínűtlen csillám vagy árnyék, amely észrevétlenül elidegenít az ábrázoltaktól. Gelléri eldologiasodott, elidegenedett világot ábrázol, a fasizmus előretörésével egyenes arányban fokozódóan. A *Szállítóknál* még Gorkijtól van egy ugrásra, a *Georgi, a borbély*, vagy a *Filipovics és a gigász* már Kaffkától. De az ember emberi lényegére mindig emlékezik közben, és emlékeztet. És ezt az emberi lényeket a társadalom kutasztottjai és várományosai között sejtí, érzékeli. Ha címkét keresnénk világnézetéhez, inkább szocialisztikus irracionalistának, mintsem kritikai realistának nevezhetnők.

Gelléri Andor Endre nagy értéke a magyar irodalomnak, nem véletlen, hogy sok mai, tehetséges fiatal író tanul tőle is tematikát, tömörséget, sejtető erőt, költői ragyogást, az átélés, átélkesítés varázsát, és az egyetemes emberi részvét szépségét. Népi demokráciánk mindent el is követelt, hogy Gelléri méltó helyét megkapja a magyar irodalom történetében és a szívek élő pantheonjában.

Négy, egyre szélesebb válogatás jelent meg novelláiból 1946-ban (*Téli kikötő*), 1950-ben (*A szállítóknál*), 1955-ben (*Ház a telepen*), és 1959-ben (*Varázsló segítség!*) kiváló bevezető tanulmányokkal. A felszabadulás óta újra nyilvánosságra került regénye és először töredékes emlékirata, az *Egy önérzet története* is. Tankönyvekben, könyvespolcokon és az olvasókban él műve, és hatása minden bizonnyal növekszik majd az időben.

A magyar irodalomban nemcsak jelentős, de egyedülálló jelenség is. Ha valami öntudatlan rokonságot mégis keresünk elődei közt, tájlatásának bizonyos nyoma jelentkezik Kiss József egyetlen, de kitűnő elbeszélésében, a Jokliban; szívének könnyes izgalma Révész Béla expresszionista kisember-ábrázolásában; tematikája a Széنتolvajok Molnár Ferencében, biblikus-zenei ritmikája Füst Milán különös művészetében. Tudatosan Andersen mesevilága, finom szatírája, romantikus-reális világlátása, a portréfestő öreg Rembrandt képein felcsillanó „túlvilági hangsúly” és az orosz irodalom hatottak rá: Tolsztoj istenkeresése és népisége, a csehovi részvét, a gogoli kísértetieség, Dosztojevszkij messianizmusa, a gorkiji mélységek világa. Ezek a hatások és rezonanciák azonban nem tették őt senki epigonjává. Eredeti egyéniség volt. Leginkább

Gorkij Éjjeli menedékhelyének Lukájára, az apostollelkű csavargóra emlékeztet. 1931-ben egy nyilatkozatban azt mondja, hogy vándornak érzi magát, ak i utcáról utcára, városról városra, nemzetről nemzetre halad, azután mesél. A gyötrött emberekről, a gyötrött embereknek. Mert szerinte a szomorúság tüzei az író munkájában. És valóban, ha összművét tekintjük, és annak legmaradandóbb darabjait, mintha egy országnyi Éjjeli menedékhely jelen és jövődő lakóinak életébe pillantott volna be, hogy aztán meséljen nekik egymásról mulattató, borzongató, andalító, vigasztaló történeteket. Mint egy Luka, aki tudja, hogy „az ember — az az igazság”. Ez a világnézet nem szocialista. De híd vezet belőle a szocializmushoz. Szatyin, Luka ellentéte, Gorkijnak a szocializmus világnézetéhez közelálló igaz embere szerette és értette Lukát, ivott az egészségére, az emlékére. Azt mondta róla: „az öreg . . . hazudott . . . mert sajnált benneteket . . . ahányan csak vagytok. Vannak . . . ákik hazudnak szánakozásból a felebarátjuk iránt . . . Gyönyörűen, lelkesen, lelkesítően hazudnak. Van vigasztaló, kibékítő hazugság . . .” Az új világ emberének Szatyin módjára kell értenie, értékelnie, szeretnie és helyes mércével mérnie Lukát.

Gelléri Andor Endre életművére azt szokták mondani, hogy torzó. Élete valóban torzó volt, alkotóereje teljében, erőszakosan ért véget. De műve nem torzó. Más nemzetek irodalmában sem igen van novellista, aki Gellérinél többet, harminc-negyven remekművet hagyott volna hazájára és az utókorra.

Imre Katalin

ЦОҒАЙ-ҚУЗІ, ҚАРА-ҚУМ, КӨК-ӨНГ

Ton Yuquq feliratának bevezető részében, ahol a kínai határra internált türkök lázadásáról és a második keleti türk birodalom megszervezéséről van szó (T 7), említés történik két földrajzi fogalomról, *Čoḡay-quzī*-ről és *Qara-qum*-ról is. A felirat szerint *Čoḡay-quzī* és *Qara-qum* volt az a hely, ahol a lázadó türk törzsek a kínai terület elhagyása után gyülekeztek, s ahol Qutluḡ, a lázadás vezére újjászervezte a türk törzsszövetséget és felvette az *Elteriš-qayan* uralkodói nevet. A türkök csak *Čoḡay-quzī* és *Qara-qum* birtokában gondolhattak arra, hogy birtokba vegyék az Ötükän erdős hegységet is, a föld és víz génuszaitól megszentelt régi türk hazát, a Góbi-sivatagtól északra a Khangay-hegység vidékén, ahol a türk Földanya kultuszának helye volt.¹ Ötükän visszafoglalásának időpontját Ton Yuquq, az új kagán tanácsadója határozta meg. Ton Yuquq a Kők-Öng folyó vidékén át vezette a türköket északra (T 15: „*Kök Öngg yoyuru Ötükän yışyaru udıztım* : Indem wir den Kők Öḡ[üg?] hinaufwateten, führte ich sie zum Ötükän-Bergwalde”).

Mindebből teljesen világos, hogy *Čoḡay-quzī* és *Qara-qum* valahol a kínai limes, tehát a Huang-ho nagy kanyarja, valamint a Khangay-hegység között volt, a Góbi-sivatag déli vagy északi peremén, pontos földrajzi helyzetüket azonban mind ez ideig nem sikerült meghatározni. Csak annyi világos a felirat fogalmazásából, hogy ez a két név azonos területen levő két helyet jelöl (T 7: „*Čoḡay-quzīn Qara-qumıy olurur ärtimiz* : Wir besassen [im Sinne von residieren und beherrschen] den Platz Schwarzsand der Nordseite des Čoḡay-Gebirges”; *Čoḡay-quzīn* : instrum.!).² Nem sikerült teljes határozottsággal eldönteni azt sem, hogy a *Kők-Öng* folyónév helyes olvasata *Kők-Öng* vagy *Kők-Öngg*-e,³ s hogy a *Kők Öng* név a Khangay-hegység déli részére vonat-

¹ B. J. VLADIMIROV: Доклады Академии Наук 1929: 133—6; vö. P. PELLIOU: T'oung Pao XXVIII (1931), 229—30; uő: T'oung Pao XXVI (1929), 212—9; PELLIOU szerint az *Ötükän* olvasat is lehetséges. — Az ötükäni kultusz samanisztikus jellegéről vö. A. v. GABAIN, *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken: Der Islam XXIX* (1949), 35—7, 48, 61—2; E. LOT-FALCK: *Revue de l'histoire des religions CXLIX* (1956), 168—9, 172—5; J.-P. ROUX: *ibid.*, 73—4; A. MOSTAERT, *Oriente Poliano* (Roma, 1957), 95—101.

² A. v. GABAIN fordítása: *Steppe und Stadt*, 34.

³ V. THOMSEN, *Turcica* (MSFOu XXXVII, Helsingfors, 1916), 81: *Kök Öngg*; uő: ZMDG LXXVIII (1924), 126: *Kök Öng(üg?)*; 172: *Kök Öng*; A. v. GABAIN, *Alt-*

kozik-e, s az ott eredő folyók (Baydariq, Narin-gol, Khara-Khodžir, Šara-gol, Argin-gol, Ongin-gol) közül valamelyiket jelöli-e. Ennek ellenére általánosan elfogadott véleménynek számít ma is, hogy *Čoyay-quzi* és *Qara-qum* a Góbi-sivatagtól északra, a Khangay-hegység déli peremén voltak, s hogy a *Kök-Öng* folyónév a mai Tuin-gol vagy Khara-Khodžir neve.⁴ Ezek a magyarázatok látszólag teljes összhangban vannak azzal, hogy a türk sereg délről vonult Ötükän elfoglalására, s azzal is, hogy az *Ötükän* név forrásaink egy része szerint a Khangay-hegységnek az Orkhon folyótól nyugatra levő részeit, más adatok szerint pedig — úgy látszik — az egész Khangay-hegységet jelölte.⁵

A *Čoyay-quzi* név helyett Kül Tegin feliratában (IS 6), ugyanabban az összefüggésben, tehát mint egy délen fekvő hely nevét, a *Čoyay-yiš*-t találjuk. A *yiš* szó jelentését modern északi török adatok alapján már RADLOFF és THOMSEN is 'montagne boisée'-ben állapította meg.⁶ A. VON GABAIN újabban a *yiš* szóban a *yazi* 'síkság' szó ellentétét látja és a 'Gebirgsweide' fordítást javasolja (I S 6—7: „*Biriyü Čoyay-yiš tügültin yazi qonayin* : Ich will mich im Süden ansiedeln, jedoch nicht im Čoyay-Bergwalde, sondern in der Ebene”).⁷

A *Qara-qum* név előfordul még a Šine-usu-i uygur feliratokban (N 8), ahol — sajnos töredékes összefüggésben — arról van szó, hogy egy ellenséges sereg

türkische Grammatik (Leipzig, 1950), 315: *kök öη* ; S. E. MALOV, Памятники древнетуркской письменности (Moszkva—Leningrad, 1951), 395: *Kök Öη* ; az *Öngüg* formában általában egy *Öng* nom. acc.-át látják tekintettel arra, hogy a *yoyur*-ige mindig acc.-al van konstruálva (W. BANG: Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft XXII [1917], 285).

⁴ W. RADLOFF, Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei. Zweite Folge (St. Pétersbourg, 1899), 36—7, 44. RADLOFF szerint a *Kök Öng* név a mai Khara Kodžir folyót jelölte; F. HIRTH, Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: ibid., 32—3, szerint a *Kök Öng* a mai Tuin-gol türk neve; RADLOFF és HIRTH magyarázatához csatlakoztak később THOMSEN: ZDMG LXVIII, 126; A. V. GABAIN, Alttürk. Gramm. 308; MALOV, op. cit., 395. — R. GROUSSET (L'empire des steppes [Paris 1939], 156) és nyomában R. GIRAUD (L'empire des turcs célestes [Paris 1960], 169—74, vö. a térképmellékletet) a *Qara-qum*-ban az Ongin-gol középső folyásától nyugatra levő homoksvatag nevének tartják. GIRAUD szerint a *Čoyay-quzi* név jelentése 'l'endroit ombragé des Saponaires', s ez a név egy olyan területre vonatkozott, amely az *Ongin-gol* forrásvidékén volt. A *Kök-Öng* név GIRAUD szerint az *Ongin-gol* neve, helyes olvasata pedig szerinte (L'inscription de Bain Tsokto [Paris, 1961], 84, 145) acc.-ban nem *Öngüg*, hanem *Öngig*.

⁵ Különböző forrásaink adataiból kitűnik, hogy az *Ötükän* név elsősorban a Khangay-hegység keleti nyúlványait jelölte, az Orkhon folyó szomszédságában. Tekintettel azonban arra, hogy a nyugati törökök és a *Sie Yen-i'o* nép keleti határa szintén az Ötükänben volt (E. CHAVANNES, Documents 14, 94—5, 98, 2. j.; vö. uő: T'oung Pao 1913: 760), fel kell tennünk, hogy az *Ötükän* nevet az egész Khangay-hegységre vonatkoztatva is használták (J. MARQUART, Über das Volkstum der Komanen [Berlin, 1914] 63—4). Földrajzilag nehezen értékesíthető a mohamedán szerzők közül Marwazi adata (ed. MINORSKY, 7, 7. sor; vö. 74) és Kāšgarié (ed. Konstantinápoly I, 123, 7: „*Ötükän* : *ismu mauđi'in bifiyāfi tatār qurba uigür* : Ötükän egy helynek a neve a tatárok steppéin az uygurok közelében”, vö. W. BARTHOLO, 12 Vorlesungen [Berlin, 1935], 97). Rašiduddin az uygur származásmondában említi az *Ötükän* nevet. Először E. BRETSCHNEIDER mutatott rá arra — már a türk feliratok felfedezése előtt —, hogy ez a név Rašidudinnél emlékeztet a kínai források *Wu-tö-kien* nevére (Mediaeval Researches I [London, 1888], 240).

⁶ THOMSEN, Inscriptions de l'Orkhon (Helsingfors, 1896), 136. j.

⁷ THOMSEN fordítása (ZDMG LXXVIII, 141); ennek a mondatnak az interpretációját illetőleg, valamint a *yiš* szóra vonatkozólag vö. alább, 921 és 292. 66. j.).

„A Qara-qum-on átkelve” („*Qara-qum ašmīš . . .*”) menekült el a kagán elől.⁸

A *Kök-Öng* folyónév szintén előfordul még a feliratokban más helyen is, az összefüggés azonban itt is töredékes. Csak annyi világos, hogy itt nem egy dél—északi, hanem észak—déli vonulásról van szó, s említés történik egy hét napi járóföldre kiterjedő, víz nélküli sivatagról is (II SE: „[—*Kök-*] *Öngüg yoyuru sü yorip tünli künli yeti ödüşkū subsiz kăčdim* : J’avançai avec l’armée en nous frayant le chemin par [littéralement: en piétinant] le [*Kök-*]Üngüg et traversai, en sept jours et nuits, le désert aride”).⁹

Feltűnő, hogy a feliratok mindkét helyén a *Kök-Öng* folyóval kapcsolatban a *yoyuru* kifejezés szerepel. A *yoyur-* szót, amelynek jelentése ’gyúrni’ a különböző török nyelvekben, THOMSEN első fordításában „frayer le chemin (piétiner)”-el, a másodikban „hinaufwaten”-nel adta vissza.¹⁰ Első fordítása azon az elképzelésen alapul, hogy a türköknek vonulásuk közben valahol át kellett kelniük a Kök-Öngön, s az átkelés természeti okokból nehézségekbe ütközött.¹¹ Ez indokolná a *yoyur*-szónak a használatát az átkeléssel kapcsolatban. E magyarázatnak azonban nem kis nehézsége az, hogy a Khangay-hegység déli lejtőjének folyói felső folyásuk vidékén nem nagyobbak hegyi patakoknál, de alsó folyásuk táján sem jelentenek komoly akadályt az átkelés számára. A „hinaufwaten” fordítás azonban, tehát annak a feltevése, hogy a türkök e kisebb folyók valamelyikében gázolva jutottak északra, szintén nehezen indokolható.

A türk feliratok adataihoz fűződő bizonytalanságokat nem sikerült eloszlatni a párhuzamos kínai tudósítások segítségével sem, bár azok szintén részletesen beszámolnak Qutluy lázadásáról és szintén azt mondják, hogy a türkök Qutluy és Ton Yuquq lázadása után először *Hei-ša* : *Fekete-homok* vidékére, pontosabban *Hei-ša-č’eng* : *Fekete-homok városá*-ba mentek. F. HIRTH, aki először hivatkozott ezekre a kínai adatokra, meggyőzően mutatott rá arra,¹² hogy a türk feliratokban említett *Qara-qum* : *Fekete-homok* és a kínaiaknál említett *Hei-ša* : *Fekete-homok* azonos területet jelölnek. Igen fontos volt HIRTH-nek az a megállapítása is, hogy *Fekete-homok* helyzetét Ta-t’ung-fu város helyi krónikájának egyik helye alapján pontosabban is meg lehet határozni: *Fekete-homok* a mai Ta-t’ung-fu városától északnyugatra, a Huang-ho nagy kanyarjának északi szomszédságában, a Yin-šan-hegység északi lejtőjénél volt.¹³

⁸ G. J. RAMSTEDT, *Zwei uigurische Runeninschriften* (JSFOu XXX/3. Helsinki, 1913), 14.

⁹ THOMSEN fordítása: *Turcica*, 80.

¹⁰ *ZDMG* LXXVIII, 164.

¹¹ *Turcica*, 81—2.

¹² *Nachworte*, 22.

¹³ *Ibid.*, 31. A Yin-šan-hegység földrajzi leírását illetőleg cf. V. A. OBRUČEV, *Восточная Монголия* (Moskva—Leningrad), 286, 290—1.

Kevésbé szerencsések voltak ezzel szemben azok a további fejtegetések, amelyeket HIRTH ezekre a felismeréseire alapozott. Így a kínai források szerint a Fekete-homok városának vidékén volt egy *Tsung-ts'ai* nevű hegy is. HIRTH, bár maga is látta, hogy a *Tsung-ts'ai* ~ *Čoyay* egyeztetésnek fonetikai nehézségei vannak, mégis úgy gondolta, hogy a kínai *Tsung-ts'ai* voltaképpen a türk *Čoyay* megfelelője. *Qara-qum* lokalizációjával kapcsolatban HIRTH szintén sajátos álláspontot foglalt el. Miután ugyanis utalt a Ta-t'ung-fu-i helyi krónika adatára, amely lehetővé teszi *Fekete-homok* helyzetének pontos meghatározását, annak a véleményének ad kifejezést, hogy *Fekete-homok városa* s vele együtt *Tsung-ts'ai* ~ *Čoyay-quzi* mégsem a Góbi-sivatag déli szélén, a Yin-šan-hegység északi lejtőjénél, hanem a Góbi-sivatagtól északra a Khangay-hegység déli nyúlványainál feküdt.¹⁴ Vagyis HIRTH szerint a *Fekete-homok* nemcsak a Yin-šan északi lejtőjénél levő homokos steppe neve, hanem valójában az egész Góbi-sivatagot jelöli, amelynek déli széle a Yin-šan északi lejtőjénél van ugyan, északi széle azonban 1000 km-re onnét északnyugati távolságban, a Khangay-hegység lábainál. Bár HIRTH nem hozott fel bizonyítékokat arra, hogy a *Fekete-homok* név más forrásokban is az egész Góbi-sivatagot (egyébként *Ša-mo*) jelölte volna, állásfoglalásával mégis az egész további kutatást befolyásolta, s fejtegetéseinek főszerepe van abban, hogy ma is általános nézet szerint Qutluğ és Ton Yuquq lázadása után a türkök a Góbi-sivatagon keresztül egyenesen a Khangay-hegység déli szomszédságába vonultak.

Az említett földrajzi problémák és egyben az egész türk történelem szempontjából fontos volna tehát a *Čoyay-quzi* név azonosítása. Ha ugyanis sikerülne *Čoyay-quzi* pontos lokalizálása, akkor, tekintettel arra, hogy *Čoyay-quzi* és *Qara-qum* a türk feliratok tanúsága szerint ugyanazon a területen voltak, eldölné egyben az a kérdés is, hogy *Qara-qum* a Góbi-sivatagnak melyik részét jelölte.

Fekete-homok az előbb idézett helyi forrás szerint a Yin-šan-hegység északi lejtőjénél volt. A legtermészetesebb megoldás tehát az volna, ha a *Čoyay-quzi* nevet is ennek a területnek földrajzi nomenklatúrájából sikerülne kimutatni. S ez valóban lehetségesnek is látszik. Van ugyanis egy döntőnek látszó érv a mellett, hogy a *Čoyay-quzi* név nemcsak a Yin-šan környékére, hanem egyenesen magára a *Yin-šan*-ra vonatkozik. Ez pedig az, hogy a *Čoyay* név jelentése pontosan ugyanaz, mint a *Yin*-é. A *yin* szó köznévi jelentése ugyanis 'árnyék, észak' (*Yin-šan* : Árnyék-hegység), s ugyancsak 'árnyék' a jelentése a török *čoyay* szónak is.

A *Čoyay* névnek ezt a magyarázatát már THOMSEN megalapozta akkor, amikor ezzel a névvel kapcsolatban az *Inscriptionsban* a čag. *čoya* 'árnyék'

¹⁴ Nachworte, pp. 31–3; vö. O. FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches III* (Berlin–Leipzig, 1937), 383.

szóra utalt.¹⁵ Igaz, hogy THOMSEN magyarázata ebben a formájában, tekintettel arra, hogy a *čoya* szó és a *Čoyay* név közötti megegyezés nem tökéletes, nem bizonyult teljesen meggyőzőnek.¹⁶ Az *-ay*, *-ey* képzővel képzett szavakról írt értekezésében azonban J. DENY újra foglalkozott a *čoya* szóval is, és utalt arra, hogy ennek a szónak az ó-oszmánliban a *čoyay* alakja is ismeretes (MENINSKI II¹, p. 1679: *čoyay* 'umbra').¹⁷ Ez az adat felhatalmaz bennünket arra, hogy a *Čoyay* névnek is 'árnyék' jelentést tulajdonítsunk, ami a kínai *yin* köznévi jelentésének pontosan megfelel.

A *Čoyay-quzi* névből szereplő *quz* szó magyarázata az „Inscriptions” idején még szintén nehézségekbe ütközött. Kāšgari szótárának közzététele óta azonban tudjuk,¹⁸ hogy ez a szó annyit jelent, mint '*magnuwatu l-ǰibāl*': a hegyeknek az a része (vagy: azok a hegyek), amelyeket soha sem ér a nap'. A *Čoyay-quzi* névnek mindkét tagja köznévi eredetű tehát, s jelentése 'az Árnyék-hegység északi oldala'. Az *Árnyék-hegység* elnevezése kétségtelenül azzal függ össze, hogy ez a hegy a tulajdonképpeni Kínai Birodalom legészakabbi területén van. Az, hogy a türkök a kínai *Yin* nevet a maguk nyelvére lefordították szintén érthető, ha meggondoljuk, hogy a türkök évszázadokon át éltek a kínai limes közelében és ott jórészt nyelvükben is kínaivá váltak.

Az elmondottakból következik, hogy türk és a kínai adatok között mind nyelvi, mind pedig földrajzi szempontból teljes az egyezés. A *Fekete-homok*, a kínai adatok szerint, amint láttuk, a *Yin-šan* északi oldalánál volt. A türk feliratok pontosan ugyanezt mondják, amikor arról beszélnek, hogy a türkök Qutluǵ Elteriš kagán és Ton Yuquq lázadása után „az *Árnyék (hegység) északi oldalá-nál* levő *Fekete-homokban*” (*Čoyay-quzin Qara-qumǵy*) telepedtek meg.

A türköknek tehát nemcsak két hazájuk volt, mint azt általában fel szoktuk tenni: az egyik a Huang-ho nagy kanyarjának vidékén, a kínai hódoltság idején, a másik pedig Ötükán táján a kínaiaktól való függetlenség korában, hanem egy harmadik is, a Góbi-sivatag déli peremén, a *Yin-šan* északi lejtőin.

Forrásaink¹⁹ a harmadik haza fővárosát két néven is említik. Az egyik:

¹⁵ Inscriptions, 169, 73. j.

¹⁶ PELLIOU: (T'oung Pao VIII [1914], 230, 3. j.) megmagyarázatlanul tekintette a *Čoyay* nevet, s később már THOMSEN sem hivatkozott az Inscriptions-ban adott magyarázatára (cf. ZDMG LXXVIII, 126, 172. Itt azonban már nem *Čoyay*-t, hanem *Čuyay*-t olvasott).

¹⁷ Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves (Mélanges Émile Boisacq, Bruxelles, 1937), 301–2, 312; a *Čoyay-quzi* ~ *Yin-šan* és *Qara-qum* ~ *Hei-ša* egyeztetést először 1950-ben javasoltam: MNy. XLVII, 67.

¹⁸ Ed. Konstantinápoly I, 273 ult.; A. v. GABAIN, Steppe und Stadt, 34.

¹⁹ A türköknek a kínai határon való szerepléséről néhány éve rendelkezésünkre áll LIU MAU-TSAI kitűnő nagy műve is: „Die chinesischen Quellen zur Geschichte der Ost-Türken I, II” (Wiesbaden 1958 = Göttinger Asiatische Forschungen, Bd. 10), amelyben LIU MAU-TSAI összegyűjtötte, németre fordította és kommentárral látta el a Čou, Sui és T'ang dinasztiák évkönyveinek történeti és életrajzi fejezeteit, továbbá az enciklopédikus munkák, hivatalos okmányok és feliratok türk vonatkozású anyagát. Ezzel LIU MAU-TSAI CHAVANNES Documents-jéhez fogható forrásgyűjteményt adott a történeti kutatás számára.

a *Fekete-homok városa*, a másik pedig: a *Barbárok déli udvara*.²⁰ A *Fekete-homok városá*-t, amint a *Barbárok déli udvara* név már magában is mutatja, a türkök az ötükáni haza birtokbavétele után is hatalmukban tartották. Ez magyarázza meg azt, hogy a türkök 682, 683, 684, 685, 686 és 687-ben szinte megállás nélkül tudták támadni a kínai határokat,²¹ s egy-egy vereség után azonnal újabb támadást tudtak intézni a kínai limes városai ellen. A türk feliratokból ez nem tűnik ki világosan, mert a feliratok epikus-heroikus stílusban mondják el a második türk birodalom megalapításának történetét, úgy-hogy ezek a hosszú éveken át rendszeresen megismétlődő betörések itt csak néhány szóban vannak összefoglalva. E néhány rövid utalás alapján azután joggal alakulhatott ki az az általánosan elfogadott vélemény, hogy a türkök csak rövid időt töltöttek Čoyay-quzi-ban és Qara-qum-ban, s hogy a nagy betörések már az ötükáni hazából irányultak Kína ellen.²² Pedig ezeket a betöréseket éppen az tette lehetővé, hogy a türköknek nem kellett minden alkalommal átkelni a hét napi járóföldre kiterjedő víz nélküli sivatagon, mert kezükben volt a *Fekete-homok városa*, amely megfelelő támpontul szolgált a kínai határvidék ellen intézett akciók számára.

A Déli-udvarban nemcsak Qutluy Elteriš kagán, hanem utóda, Qap(a)γan kagán is sok időt töltött. Itt volt Qapγan akkor is, amikor 698-ban Wu Tsö-t'ien császárnő az egyik Wu-házból való herceget Qapγan udvarába küldte, hogy mellékfeleségül elhozza magának Qapγan kagán lányát. Ennek a követ-ségküldésnek az egyik különös mozzanata az volt, hogy a herceg kíséretében levő egyik kínai tábornok, Yen Či-wei engedett a türkök rábeszélésének és előbb átállt a türkök oldalára, majd résztvett a türköknek a kínai limes ellen végrehajtott támadásában²³ is. Qapγan kagan hálából a legnagyobb türk méltóságot akarta adományozni Yen Či-wei-nek, ezért a *Dél kagán*-jának nevezte ki.²⁴ Amint maga ez a cím is mutatja, Yen Či-wei a Fekete-homok vidékének kagán-ja lett. A türk birodalom ötükáni központjában természetesen Qapγan magának tartotta fenn a főhatalmat.

Yen Či-wei kinevezése kétségtelenül kapcsolatban állt Qapγan kagán egy korábbi követelésével is, amelyet először 696-ban tett, s amely arra irányult, hogy a császárnő engedje hozzá csatlakozni azokat a türk törzseket, amelyeket a kínaiak korábban telepítettek le a Huang-ho kanyar vidékén, főleg az Ordoszi steppén. A 698. évi követtség alkalmával Qapγan megismételte a Folyó-kanyar

²⁰ HIRTH, Nachworte, 34; LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 211–2, 250 és 162, vö. még A. v. GABAIN, Steppe und Stadt, 34.

²¹ LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 158–62, 212–4, 249–51, 437–8.

²² Újabbán A. v. GABAIN (Steppe und Stadt, 36–37) arra gondolt, hogy Ötükán nyári, Čoyay-quzi és Qara-qum pedig téli szállás jellegű települések voltak. GIRAUD szerint viszont Čoyay-quzi volt a türkök nyári szállása, Qara-qum pedig téli szállásuk (L'Empire des Turcs célestes, 169). A Čoyay-quzi-val Qara-qummal kapcsolatban fentebb mondottak azonban nem támasztják alá ezeket a feltevéseket.

²³ LIU MAU-TSAI, op. cit., I, 252–4.

²⁴ Ibid., 162, 216; lázadó kínai tisztviselők kagáni kinevezésének korábbi példáit is ismerjük (vö. alább 288).

törzseinek elbocsátására vonatkozó kérését, egyben azonban területi követeléseket is támasztott: a Folyó-kanyar vidékén letelepült törzsek területeire is bejelentette igényét.²⁵ A Nagy faltól északra levő területek, az Ordosi steppe és környéke a türkök Déli-udvarának hatalma alá kerültek volna és a kérdéses terület vegyes, kínai és barbár lakossága felett kínai eredetű kagán, Yen Či-wei gyakorolta volna az uralmat. Qapγan kagán területi követeléséből azonban semmi sem lett. A császárnő kivégeztette az áruló Yen Či-wei családját, majd mikor az utóbbi kevéssel később összekülönbözött a türkökkel és visszatért kínai területre, kivégeztette őt magát is.²⁶

Igen tanulságosak azok a megjegyzések, amelyeket T'ai-tsung császár tett a három nomád hazát illetőleg 639-ben. A keleti türk birodalom 630-ban omlott össze azután a katasztrofális vereség után, amelyet a türkök a Yin-šan-on szenvedtek el. Vereségük után a türk törzsek a kínai limesen éltek kínai hódoltságban. Ekkor azonban, 639-ben, a császár, korábbi ígéretéhez híven ismét önállóságot akart adni a türköknek és kagánt akart kinevezni számukra. Ezért elrendelte, hogy a türkök a kínai limest hagyják el és a Hung-hotól északra, tehát a Yin-šan és a Fekete-homok vidékére költözzenek.²⁷ Az ötükáni haza azonban ebben az időpontban a Sie Yen-t'o törzs kezén volt, amely 630 után magába olvasztotta a maradék türk törzseket és most ellenségesen szemlélte a déli türk törzsek megmozdulását.²⁸ A türkök tehát félve a sie yen-t'o-k támadásától, nem mertek engedelmeskedni a császár felhívásának és nem akarták elhagyni a kínai területet. A császár ekkor üzenetet küldött a sie yen-t'o-knak, amelynek szövege fennmaradt számunkra.²⁹ Az üzenetben a császár visszatekint az elmúlt évtized történetére és elmondja, hogy a Sie Yen-t'o törzs korábban a kínaiak fennhatósága alá helyezkedett, mint a türkök, ezért felhatalmazást kapott arra, hogy megtelepedjen a türkök régi hazájában, Ötükänben. Azóta azonban már a türkök is megbűnhődtek a Birodalom ellen elkövetett vétkeikért, most tehát ők vannak soron, hogy önálló hazát kapjanak a kínai határokon túl, s hogy újra saját kagánjuknak engedelmeskedjenek. „A később jövőknek alacsonyabb besorolás” elve alapján azonban a türkök már nem kaphatják meg az ötükáni hazát, hanem meg kell elégedniök a Huang-hotól északra levő területekkel a sivatag déli szélén, tehát azzal a területtel, amely a Čoγay-hegységet és a Qara-qumot is magába zárta.

Nem kétes, hogy az az értékelés, amely a császár szavai mögött van, s amely a feliratok szemléletével is megegyezik, elsősorban gazdasági megfontolásokon alapul: Qara-qum és az Árnyék-hegység környéke gazdaságilag sokkal kevesebbet nyújtott a türkök részére, mint az ötükáni haza. Bár Qara-

²⁵ Ibid., 161, 215–6, 299; 602, 875. j.

²⁶ Ibid., 254, 299; 715, 1735. j. A türk kagánná vedlett kínai herceg sorsa erősen foglalkoztatta a kínaiak képzeletét. Halála után utcai dal keletkezett különös sorsáról.

²⁷ Ibid., 153, 203–4, 242.

²⁸ HIRTH, Nachworte, 136.

²⁹ LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 152–3, 204–5.

qum sem volt szegény terület: Ton Yuquq felirata (T 8) szerint a türkök itt vadászatból tartották fenn magukat, mert Qara-qum gazdag volt nyúlban és más vadakban.³⁰ Hasonlóan írnak a Yin-šan, vagyis Čoyay hegységről már a Han-kori források is, amelyek elmondják, hogy ez a terület volt a hiung-nuk központja, s hogy ez a terület gazdag volt növényzetben és vadakban, elvesztése ezért igen érzékenyen érintette a barbárokat.³¹ Van azonban olyan adatunk is, amely szerint Qara-qumban az éhínség sem volt ismeretlen.³² A kínai határvidék közelsége pedig megkönnyítette ugyan a türkök számára portyázó hadjáratok megszervezését, másfelől azonban ez a terület a kínai ellentámadások számára is meglehetősen könnyen elérhető volt. Gazdasági és katonai szempontból tehát egyaránt érthető hogy a türk feliratok (Kül tegin I S 4) annyira hangsúlyozzák az ötükäni központ jelentőségét: Ötükän a türk birodalom központja és Ötükän az a hely, ahonnan a birodalmat össze lehet tartani. A kínaiakhoz közel menni nem szabad, a kapcsolatot velük karavánok révén kell fenntartani (I S 4, 8).

A türkök végül is 639-ben a császár barátjának, az A-ši-na családból származó Li Si-monak a vezetése alatt a Huang-hotól északra vonultak és Li Si-mo fel is vette a császártól neki ajándékozott kagáni címet.³³ A türk törzs-szövetség újjászervezése azonban mégsem sikerült, belső zavarok és a sie yen-t'o-k támadásai miatt;³⁴ Li Si-mo, akit külseje miatt szogd származással gyanúsítottak, nem volt népszerű alattvalói között. 643-ban fellázadtak ellene és engedelnyt kértek, hogy visszatelepülhessenek a Birodalom területére. Li Si-mo ekkor maga is visszatért a császári udvarba és — életében másodszor — lemondott a kagáni méltóságról.³⁵

Li Si-mo kagánságáról Ton Yuquq³⁶ feliratának bevezető sorai is meg emlékeznek: „*Bilgä Toñuquq bän özüm Tabyač ilinčä qılıntım. Türk budun Tabyačqa körür ärti. Türk budun qanın bolmayın. Tabyačda adıriltı, qanlantı. Qanın godup, Tabyačqa yana içikdi. Täñgri anča tämiš ärinč: qan bärüm, (qanñın) godup, içikdiñ. İçikdük üčün täñri ölütmış ärinč. Türk budun ölti, alqıntı, yoq*

³⁰ A Yin-šan még a XVIII. században is erdős hegység volt szép tisztásokkal és sok jó legelővel (FRANKE, *Gesch. des Chinesischen Reiches* III, 211; hasonló leírásokat közölnek a Yin-šanról PEVCOV és a többi modern utazók is) OBRUCHEV, op. cit. 290—1; vö. HIRTH, *Nachworte*, 31, 2. j. és E. H. PARKER: *China Review* XXIV, 35.

³¹ J. J. M. DE GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin—Leipzig 1921), 240.

³² LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 211.

³³ HIRTH, *Nachworte*, 136; LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 153, 205—6, 242.

³⁴ E. G. PULLEYBLANK: *T'oung Pao* XLI (1952), 325; LIU MAU-TSAI, op. cit., 280, 355—7; HIRTH, *Nachworte*, 136.

³⁵ LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 154, 206, 243.

³⁶ A feliratok *Ton Yuquq* és *Toñuquq* írásmódja alapján GIRAUD (*L'Inscription de Bain Tsokto*, 65—6) egy *Tonü Yuquq* eredetire gondol, amelynek jelentése 'dont le vêtement est oint de graisse' volna a jelentése. A *Ton* azonban más példákban is ismert méltóság-név képző elem (*Ton Yabyu*, *Ton Tegin*; vö. CZEGLÉDY: *MNy* XLIX [1954], 320). A *Yuquq* nevet pedig szintén ismerjük más példákban is (pl. *Yü-ku šad*: *š^wok-kuk; LIU MAU-TSAI, op. cit. II, 577).

boltı. Türk-Sir budun yürüntä bod qalmadı: Én magam, Bilgä kagán, Kína országának nőttem fel. A türk nép Kínának volt alárendelve. A türk nép akkor kagán nélkül élt, de elszakadt Kínától és ismét olyan néppé lett, amelynek kagánja van. De elhagyta kagánját és újra meghódolt. Az Ég ezért így szólt: «Kánt adtam, úgy-e neked, de te elhagytad kánodat és újra meghódoltál». A meghódolásért elpusztította az Ég. A türk nép elhalt, elenyészett, megsemmisült. A türk-sir nép földjén nem maradt ország.”³⁷

Az egész idézett szövegrészlet megértése szempontjából fontos, hogy a türk-sir (᠋: *sir*) nép országát Ton Yuquq felirata (T 11) később meglehetősen pontosan lokalizálja: A felirat szerint ugyanis amikor a toquz-oyuzok értesültek arról, hogy Elteriš kagán és Ton Yuquq az Árnyék-hegy és a Fekete-homok vidékén újjászervezik a türk törzsszövetséget, a toquz-oyuz kagán attól félt, hogy az új türk uralkodó és tanácsadója a türk-sir-ek országába megy. Ezután a felirat szerint Elteriš kagán északra vonult az ötükáni hazába, és felirat végén ugyanő mint a türk-sir-ek országának uralkodója szerepel (T 59–62). Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a „türk-sir-ek országa” az ötükáni türk hazával azonos, ahol forrásaink szerint 628 óta együtt élt a maradék türkök és a sirek népe.

A sie yen-t’ok 628-ban egyesültek Hie-li kagán törzseivel. A sie yen-t’o nép maga is két csoport, a *Sie* (ókinai *šiet*: *sir) és a *Yen-t’o* törzsek egyesüléséből jött létre.³⁸ 628 után előbb a türk, azután pedig a sir törzsek játszották a vezető szerepet a türk–sir törzsszövetségben. A türk birodalom felbomlása után (630) igen sok türk család csatlakozott a sir-ekhez és maradt északon a sirekkel együtt.³⁹ Feltűnő, hogy a többi t’ie-lö (oyuz, uygur) törzset 744 után, amikor megalakult az uygur birodalom, különböző forrásaink (sáka, kínai, uygur) gyakran említik, a Sie Yen-t’o törzs nevét, amely valaha a t’ie-lö törzsszövetség vezető törzsét jelölte, eddig egy későbbi forrásból sem sikerült kimutatni. Úgy látszik, hogy a sir és a türk egyesülés a két nép teljes egybeolvadására vezetett. A sie yen-t’o-kat a VII. század során még kétszer⁴⁰ említik röviden a források, azután végleg eltűnik nevük a szemünk elől.⁴¹

Li Ši-mo-t első ízben egy emberöltővel előbb a türk törzsek tették meg kagánná. Mikor azonban Li Ši-mo értesült arról, hogy a császár ugyanakkor egy másik türk vezérnek, K’i-min-nek is kagáni címet adott, a császár iránti loyálisága kifejezéséül lemondott a kagáni címről. K’i-min 599-ben vonult a Birodalomba, amikor a kínai intrikák következtében ellenséges viszonyba

³⁷ Vö. MALOV fordítását, op. cit., 65 és G. CLAUSONÉ: JRAS 1957, 184–5.

³⁸ CHAVANNES, Documents, 95.

³⁹ HIRTH, Nachworte, 137–8.

⁴⁰ PULLEYBLANK: Uralaltaische Jahrbücher XXVIII (1956), p. 37.

⁴¹ A *Sie* ~ *sir és a feliratokban említett *sir* név azonosítása HIRTH érdeme (Nachworte, pp. 129–40). Elhibázott ezzel szemben HIRTH másik magyarázata, amely szerint a *Yen-t’o* név a türkök egyik törzscsoportját jelölő *Tarduš* névvel volna azonos cf. PULLEYBLANK: i. h. 34, 3. j. Ma már tudjuk, hogy a *Tarduš* név az uyguroknál is megvolt és ott is a törzsek egyik csoportját jelölte (CZEGLÉDY: MNy XLV, 295–6).

került Tu-lan (Yung-yü-lü) nagy kagánnal.⁴² K'i-min-nek ezzel a lépésével kezdetét vette a türk történelemnek egy hosszú korszaka, amikor a türk történelem eseményeinek legnagyobb része a Yin-šan ~ Čoγay-quzi és Ordosz vidékén játszódott le.

K'i-min kagán egyik hálálkodó leveléből,⁴³ amelyet a császárnak küldött, világosan látható, hogy milyen módon telepedtek meg a nomádok Kínában és a kínai terület közelében. A nomádok egyik része a Nagy-falon átkelve Észak-Kínában telepedett meg. Így telepítették le a kínaiak először magát K'i-min kagánt is. Más nomád alakulatok a Folyó-kanyaron belül, de a Nagy-faltól északra az Ordosi steppén szálltak meg. Ide költözött később K'i-min kagán is. A nomádok harmadik csoportja az Ordoszi steppétől és a Huang-ho-tól északra, Po-tao vidékén települt meg. Ez a terület az Árnyék-hegység déli szomszédságában terült el, a Folyó-kanyartól északra. Adatunk van arra, hogy a nomádok, gazdasági okokból ezt a területet tekintették a legértékesebbnek a kínai limes közelében levő területek közül.⁴⁴ A Folyó-kanyartól északra levő hegyek, az Árnyék-hegység és a Lang-šan déli lejtői többnyire még kínai közigazgatás alá tartoztak. A hegyek északi lejtői azonban általában már a nomádok birtokában voltak.

A türk uralkodók központja, számos adatból ítélve, K'i-min kagán utódai alatt is, hosszú időszakokon át nem Ötükänben, hanem a Déli-udvarban, Čoγay-quzi és Qara-qum vidékén volt. A türk birodalom Ši-pi kagán (609—619) uralma alatt fénykorát élte. A türkök ekkor hatalmasabbak voltak, mint bármely más nomád nép a korábbi századok folyamán. „Büszkén tekintettek le a Yin-šan-ról és csak megvetéssel gondoltak a Kínai birodalomra”, mondja egyik forrásunk.⁴⁵ Ši-pi serege 1 000 000 főnél is nagyobb volt. A kínaiak úgy igyekeztek meggyengíteni Ši-pi hatalmát, hogy — mint korábban K'i-min és Tu-lan esetében — megpróbáltak ellenségeskedést szítani Ši-pi és öccse, Č'i-ki šad között. Ezért azt tervezték, hogy egy császárlányt adnak Č'i-ki-nek feleségül és a „Dél-kagánja” címet adományozzák neki.⁴⁶ Ezek a manőverek azonban végül is csak azt eredményezték, hogy Ši-pi, aki tudomást szerzett a kínaiak mesterkedéseiről, nyílt ellenségévé vált Yang-ti császárnak, s a lázadóknak nyújtott segítségével döntő csapást mért az ingadozó Sui uralkodói házra. Arról, hogy Č'i-ki átvehette volna az uralmat a türkök Déli-udvarában, szó sem lehetett. Ezzel szemben Ši-pi visszafordította a kínaiak fegyverét, s most már ő adományozott „kagáni” címet egyes lázadó kínai vezéreknél.⁴⁷

⁴² LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 59, 68; vö. 144—5, 147, 197.

⁴³ Ibid., 60.

⁴⁴ HIRTH, Nachworte, 136; LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 206.

⁴⁵ LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 132.

⁴⁶ Ibid., 87; vö. 397; igen érdekes ennek a forrásnak az a megjegyzése, hogy a türkök között sok szogd (*hu*) él, akik tanítják és irányítják a türköket.

⁴⁷ Ibid., 80, 83, 85; 542, 374. j. Forrásaink részben a *t'ien-tšö* 'Ég fia, császár' címet használják, részben, mint annak protokolláris megfelelőjét a török *qayan* szót, amely ugyanolyan megfelelője a *t'ien-tšö*-nek, mint a közép-iráni nyelvek **baypuhr* etc. szava.

Ez az eljárás nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az észak-kínai területek pacifikálása még a Sui-dinasztia bukása után évekkel is csak nagy nehézségek árán sikerült.

Ši-pi kagán halálakor fia Ši-po-pi (T'u-li kagán) még túlságosan fiatal volt, úgyhogy a kagáni címet Ši-pi öccse, Č'u-lo kapta. Ši-po-pi csak šad-i kinevezést kapott. Rezidenciája keleten, Ho-pei tartomány északi határán, a mai Peking közelében volt. Ezt a rezidenciát forrásaink *Keleti-sátortábor (ordu)*-nak nevezik, szemben a Fekete-homok vidékén levő *Déli-* és az ötükáni hazában levő *Északi-ordu*-val.⁴⁸ Tíz év múlva azonban 629-ben a kínaiaknak sikerült ellenségeskedést támasztani a nagy kagán és T'u-li kagán között, s ez az ellenségeskedés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kínaiak meg tudták dönteni a Ši-pi alatt még olyan hatalmas türk birodalmat.⁴⁹

Č'u-lo kagán szintén Çoğay-quzī közelében töltötte egy esztendő uralmát. Ez alatt a rövid idő alatt megkísérelte, hogy újra uralomra juttassa a Sui-dinasztiát. Yang-ti császár unokája, akit Č'u-lo kagán kínai császárrá kiáltott ki, az Árnyék-hegység déli lejtőjének szomszédságában, Ting-siangban állította fel rezidenciáját.⁵⁰

Č'u-lo utóda, Hie-li kagán (620—630) uralmának első hat évét a kínai határvidék ellen folytatott nagyszabású betörések töltötték ki.⁵¹ Hie-li orduja azonban nyugatabbra volt, mint elődeié: a Lang-šan vidékén, az Árnyék-hegységtől nyugatra.⁵² A későbbiek során azonban a kínaiaknak egyre jobban sikerült visszaszorítani Hie-lit, úgyhogy visszafoglalták Ting-siangot is, az Árnyék-hegység déli szomszédságában.⁵³ Hie-li az Árnyék-hegység és a Fekete-homok vidékén folytatta — egyre kevesebb sikerrel — harcait a kínaiakkal szemben.⁵⁴ Végül is egyik veresége után Či-k'ou-ba⁵⁴ kényszerült menekülni a Lang-šantól északra, a Góbi-sivatag déli peremére, azonban ott is vereséget szenvedett a kínaiaktól.⁵⁵ A következő hónapban az Árnyék-hegyen⁵⁶ győzték le őt a kínaiak, majd a Vas-hegyen⁵⁷ elszenvedett újabb veresége után végül is a t'u-yü-hun-okhoz kényszerült menekülni. Így sem sikerült azonban megmenekülnie a kínaiak elől. Rövidesen kínai fogságba került és fogolyként vezették a kínai császár színe elé.⁵⁸ A kínaiak ekkor nemcsak az Árnyék-hegyet és a Lang-šant foglalták el, hanem a hegyektől északra levő területeket,

⁴⁸ Ibid., 145, 201.

⁴⁹ Ibid., 193.

⁵⁰ Ibid., 134, 182—3.

⁵¹ Ibid., 184—91.

⁵² Ibid., 134, 183.

⁵³ Ibid., 143 (195, 285).

⁵⁴ Ibid., 143, 145. Či-k'ou adataink szerint a Góbi-sivatag déli „bejáratát” alkotta délről, a Lang-šantól északra (vö. PULLEYBLANK: Uralalt. Jahrb. XXVIII, 39).

⁵⁵ LI MAU-TSAI, op. cit. I, 310.

⁵⁶ Ibid., 240.

⁵⁷ Ibid., 143, 195.

⁵⁸ Ibid., 144, 195, 240.

tehát Čoay-quzi-t is. A kínai határ ekkor közvetlenül a Góbi-sivatag déli peremén vonult.⁵⁹

Hie-li kagán és a keleti türkök nagy többségének letelepítése nem csekély gondot okozott a kínaiaknak. Igen érdekes az a vita, amelyet a császár tanácsadói folytattak a letelepítés lehetséges módjairól, s amely jegyzőkönyvszerűen maradt reánk.⁶⁰ A kínai főtisztviselők egy része az akkori Šantung tartomány lakatlan részeire akarta letelepíteni a türköket, hogy ott földművelésből és szövés-fonásból tartsák fenn magukat. A másik nézet az volt, hogy az Ordoszi-steppére kell telepíteni őket, hogy ott határvédő szolgálatot teljesítsenek. A harmadik vélemény képviselői azt javasolták, hogy a türköket a Folyó-kanyartól északra kell letelepíteni, hogy hagyományos életmódjuknak megfelelőleg nomadizálhassanak tovább. A császár végül is a mellett döntött, hogy a Nagy-fal környékén kell letelepíteni őket, a Folyó-kanyarban és attól keletre.⁶¹ A császár kétségtelenül azért döntött így, mert nagyerejű segédhadsereget akart nyerni a török lovasokban védelmi és támadó hadjáratai számára. A letelepített türk törzsek területeit azután kormányzóságokra és prefektúrákra osztották fel a kínaiak és hozzájuk csatolták Ting-siang és Yün-čung központokkal Hie-li régi területeit is, a Góbi-sivatag és a Nagy-fal között.⁶² Az utóbbiak közé tartozott Čoay-quzi és Qara-qum vidéke is. Ezt a közigazgatási felosztást a kínaiak később, 650-ben módosították,⁶³ amikor az ötükáni hazában élő maradék türk törzsek is megadták magukat. További módosítások következtek be 664-ben, valamint 670 és 673 között, végül 679-ben.⁶⁴ A Folyó-kanyar vidékén a kínaiak a szogdok számára is létesítettek hat közigazgatási kerületet, amelyeknek megléte és története E. G. PULLEYBLANK révén vált ismertté.⁶⁵ PULLEYBLANK eredményeit S. G.

⁵⁹ Ibid., 286.

⁶⁰ Ibid., 148—51; 198—201.

⁶¹ Ibid., 151, 201.

⁶² PULLEYBLANK: T'oung Pao XLI, 317—31.

⁶³ LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 156, 209.

⁶⁴ Ibid., 209.

⁶⁵ „A Sogdian Colony in Inner Mongolia”: T'oung Pao XLI (1952), 317—56.

Az imént tárgyalt adatok világosan mutatják, hogy Čoay-quzi és Qara-qum vidéke nemcsak 682 után, a második türk birodalom korában, hanem már K'i-min kagán (599—608) idejében is többnyire a kagán székhelye és ezzel együtt a birodalom központja volt. A helyzet azonban, amint egész sor más adatunk mutatja, már sokkal 599 előtt is ugyanez volt.

Arra, hogy a hiung-nu időkben a Čoay-hegység volt a nomád központ, már történt utalás (vö. fent 286). A hiung-nuk után itt volt a korai t'o-pa központ is a IV. század elején (FRANKE, op. cit. II, 45). Később, 340 után, a Čoay-hegység déli szomszédságában, Šeng-lo-ban (Yün-čung vidékén) volt a t'o-pa főváros. Ugyanakkor itt telepedtek meg a Šir törzs hódolt alakulatai is (HIRTH, Nachworte, 134). A t'o-pa császárnak a 429-ben aratott nagy győzelme után a žuan-žuanok letelepítésére került a sor Jehol tartomány és a Lang-san között (LIU MAU-TSAI, op. cit. II, 492, 29. j.). Ettől kezdve Kína északi határvidéke a Čoay-hegységgel együtt žuan-žuan terület lett. 542 után (LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 28—9) a türkök megkezdik támadásaikat a Folyó-kanyar vidéke ellen. 552 és 555 között sikerül teljesen megsemmisíteniök a žuan-žuan hatalmat. A harcok számunkra ismert mozzanatai a Folyó-kanyar vidékén játszódtak le. Ekkor került a Čoay-hegység környéke a türk kagánok hatalmába. Mu-han irkin kagán (553—572) alatt a

KLÁŠTORŇY (Uralalt. Jahrb. XXXIII [1961], 95—97) egészítette ki, aki ezzel a hat szogd közigazgatási kerülettel azonosította a feliratokból jól ismert *Altı űb Soydaq*-ot. A későbbi adminisztratív változások, legalábbis részben, ezeket a szogd közigazgatási egységeket érintették.

Az imént tárgyalt adatok új megvilágításba helyezik a türk feliratok egyes részeit is. A türk feliratok a 630. évi vereséget megelőző időkről mint a széthúzás éveiről emlékeznek meg, amikor a kínaiak ravaszkodásának sikerült szembeállítani a kagán-testvéreket és a kagán-fiakat, valamint a bägeket és a köznépet (I E 4—6). Bilgä kagán trónbeszéde (IS 5—7) szemléletesen jellemzi a kínai politikát, amely a „távol” lakó nomádoknak a kínai határra való csalogatására irányult. A távol lakó normádokat a kínaiak ezüstje, aranya és selyme vonzotta a kínai határvidékre, ahol azután áldozatul estek a kínaiak ravaszságának. Mégis mindig voltak a türkök közül olyanok, akik nem tudtak ellenállni a kínaiak hízelgésének: „*Türk budun űlesikiű «biriűä Čoğay yiš tüğűltin yazı qonayın», tisär türk budun űlesikiű anta añıy kiši inčä boşűurur ärmiš. «İraq ärsär, yablaq ayı birür. Yayuq ärsär, ädgü ayı birür» tip, inčä boşűurur ärmiš. Bilig bilmäz kiši ol sabıy alıp, yayuru barıp, öküš kiši öltüg* : Ha embereid egy része, ó türk nép azt mondta: «Telepedjünk délre, de ne a Čoğay erdős hegység vidékére, hanem a steppére», akkor a gonosz emberek így buzdították őket: «Aki távol lakik hozzájuk, annak rossz aján-dékot adnak (a kínaiak), akik közel lakik annak jót». Az oktan emberek elfogadták ezeket a szavakat és közelükbe telepedtek, ott azután nagy számban elpusztultak”. A „délre menni” kifejezés tehát kettős értelmű volt a feliratok korában: jelenthette a Góbi-sivatagon át Čoğay-quzı-ba és Qara-qumba való menést, de jelenthette a Kína határára való vonulást is. A kagán-nak semmi kifogása sem volt a Čoğay-quzı-ba és Qara-qumba, tehát a Déli-udvarba való vonulás ellen, hiszen ez a terület volt a türkök főtámaszpontja a Kína elleni hadjáratokban sok évtizeden keresztül. A kagán beszéde azoknak

türkök egész Belső-Ázsiára kiterjesztették hatalmukat. Bár keveset hallunk arról, hogy miként folyt le Belső-Ázsia északi és nyugati vidékeinek meghódítása, annál több adat beszél arról, hogy hogyan avatkoztak bele a türkök az észak-kínai dinasztikák viszályaiba a Čoğay-hegység vidékéről. A türkök ekkor szilárdan a kezükben tartották a Čoğay-hegység, a Folyó-kanyar, Kanszu és Jehol északi határait. Időnként, forma szerint, békében éltek ugyan a Birodalommal, betöréseik azonban ezekben az évtizedekben is állandóan veszélyeztették Kína északi határvidékeit. Ezekhez a betörésekhez (vö. LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 433) a Čoğay-hegység vidéke szolgált számukra a legfőbb támaszpontul.

Mu-han irkin kagán utódai alatt három rezidenciája volt a türköknek: az egyik az *Északi-udvar*, Ötükän vidékén (LIU MAU-TSAI, op.cit. I, 101, 104), a másik a *Déli-udvar* (uo. 104, 118), a Čoğay-hegység vidékén, a harmadik pedig a *Keleti-udvar*, a mai Pekingtől északnyugatra, amelyről kevéssel később hallunk részletesen (uo. I, 145—7).

T'a-po (572—581), Šö-t'u (581—587), Č'u-lo-hou (588) és Yung-yü-lü (588—599) kagánok alatt állandóan folyt a harc az észak-kínai dinasztikákkal és, belső széthúzás miatt, megkezdődött a türk birodalom felbomlása is. Ezekben az időkben Tardu nyugati türk kagánnak (575/6—603) is sikerült hatalmát kiterjeszteni kelet felé és egy időre birtokba vennie a Folyó-kanyar vidékét (uo. I, 59—60). Ezzel elérkeztünk K'i-min kagán idejéhez (vö. fenn 287-8).

az oktalanságát ostromozza, akik engedve a kínaiak rábeszélésének, átkeltek a Čoay-hegységen és a steppén telepedtek meg. Az elmondottakból tökéletesen világos, hogy a *yazī* : steppe szó itt az Ordoszi steppére vonatkozik,⁶⁶ s ahhoz sem férhet kétség, hogy itt K'i-min kagánról és a hozzá hasonló türk vezérekről van szó, akik engedve a kínaiak rábeszélésének, az Ordoszi steppére települtek és kínai fennhatóság alá helyezkedtek. A „pusztulás” türk szempontból a törzsi alakulatok felbomlását és végső fokon az asszimilációt jelentette, amely a legtöbb nomád népnek osztályrészül jutott, amely Ordoszban megtelepült. Itt asszimilálódtak a korábbi évszázadok során a hiung-nuk, t'o-pák és a žuan-žuanok tömegei, s itt tűntek el nyomtalanul az észak-kínai lakosság soraiban.

Az Ordoszi-steppére telepített türkök között, a Li Sī-mo rövid ideig tartó kagánsága alatt kitört zavarokat nem számítva, pontosan ötven éven át nyugalom uralkodott. Erről az ötven (I E 8) évről a türk feliratok mint a szolgaság ötven évéről emlékeznek meg,⁶⁷ amikor a türkök a kínaiak szolgálatában harcoltak Koreától (*Büklī čöl* : I E 4, 8)⁶⁸ egészen a Gyöngy folyón (Szir-darya) túl Sogdiana déli határáig. Csak 679-ben lázadtak fel újra a türkök és állítottak maguknak ismét kagánt az A-ši-na családból, a régi török uralkodó nemzetségből, A-ši-na Ni-šu személyében. A türkök a Folyó-kanyartól északra, tehát Čoay-quzī és Qara-qum vidékére vonultak és megkísérelték újjászervezni törzseiket. A szervezkedés azonban nem sikerült. A kínaiak sikeres ellentámadása zavart okozott a türkök soraiban. Belső ellenségeskedések törtek ki, s végül is a türkök egyik csoportja megölte Ni-šut és fejét a császári udvarba vitte.⁶⁹ A lázadók ugyan még egy évig folytatták a harcot, sőt újabb kagánt is állítottak A-ši-na Fu-nien személyében. A kínaiak azonban folytatták erőteljes katonai akciójukat, s ismét sikerült belső zavarokat előidézniök a lázadók soraiban, úgyhogy a lázadók vereséget szenvedtek, vezéreik pedig kínai kézre kerültek.⁷⁰

Mikor kevéssel ezután, 682-ben Qutluğ Elteriş és Ton Yuquq lázadása kitört, a türkök, amint a türk feliratokból és a párhuzamos kínai forrásokból láttuk, ismét Čoay-quzī és Qara-qum vidékére vonultak. Ez alkalommal

⁶⁶ Az ellentét tehát nem a *yīš* és a *yazī* szavak között, hanem a délen levő Čoay ~ Árnyék-hegység és a még délebben fekvő Ordoszi-steppe között van. A *yīš* szó jelentése, amely a modern adatokból következik, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a türkök nem az erdőkben telepedtek meg, hanem az erdős hegyhátak közötti fennsíkokon, tisztásokon és mezőkön (vö. fenn 280).

⁶⁷ Vö. S. V. KISELEV, Древняя история Южной Сибири (Moskva, Leningrad 1949), 281.

⁶⁸ A *Büklī* ~ Skt. *Mukuri* ~ görög *Μουρί* ~ tib. *Mug-li* azonosságra W. B. HENNING mutatott rá: BSOAS XIV (1952), 501, 5. j.

⁶⁹ LIU MAU-TSAI, op. cit. I, 157, 210–1, 247–8, 298.

⁷⁰ Ibid., 157, 211, 248–9, 298, 301, 398. HIRTH (Nachworte, 30) Ni-šu és Fu-nien lázadására vonatkoztatja Ton Yuquq feliratának bevezető sorait. Ott azonban arról van szó, hogy a türkök elhagyták kagánjukat és önként visszatértek a kínai hódoltságba (vö. fenn, 286-7).

azonban a kínaiaknak nem sikerült leverni a lázadást, amely az összes hódolt-sági prefektúrára kiterjedt, s amely most rátermett vezetőket talált Qutluy Elteriš és Ton Yuquq személyében. Pedig Kína nem állt egyedül a türkök elleni harcban. A Góbi-sivatagtól északra, mint ötven évvel azelőtt, a sie yen-t'o-k, most a toquz-oꝣuzok szemlélték ellenségesen a türk törzsszövetség újjászervezését. A toquz-oꝣuzok délen Kínával, keleten pedig a qıtayokkal akartak szövetkezni a türkök ellen. A türkök helyzete ekkor, amint Ton Yuquq feliratából tudjuk (T 15) kritikussá vált. Ton Yuquq tanácsára a türkök úgy határoztak, hogy egyenként számolnak le ellenségeikkel. Döntőnek első győzelmük bizonyult, amelyet a toquz-oꝣuzok felett arattak.⁷¹ A toquz-oꝣuzokkal való összecsapás előtt azonban a türköknek ČoĀy-quzīból és Qara-qumból a Góbi-sivatagon át északra kellett vonulniuk.

A vonulás, amint láttuk (vö. fent 279) a Kők Öng folyó vidékén át vezetett az ötükáni hazába. Ennek az útvonalnak a meghatározása azonban, tekintettel arra, hogy a kiinduló pontot (az Árnyék- ~ ČoĀy-hegység vidéke) és a végső célt (az Ötükän- ~ Khangay-hegység keleti nyúlványai) most már tudjuk, lényegesen egyszerűbb. Ezenkívül a kérdéses helyek közötti sivatagi útvonalról egykorú földrajzi leírásokkal is rendelkezünk.⁷² Az útvonal Tendük-ből, az Árnyék-hegység végétől először nyugati irányba, a Folyókanyar északnyugati szögletétől északra, a Lang-šan vidékén levő Si-šou-hiang-č'eng-be ('A meghódoltak nyugati városa') vezetett.⁷³ Onnét északnyugati irányba, a Góbi-sivatagon át a Saykhan-hegység keleti nyúlványaihoz, majd a Hun-yi folyóhoz, onnét pedig az Orkhon folyóhoz (*Wu-k'un*, ókínai *uot-kuən) és az attól keletre levő Ötükän-hegységhez.

A sivatagi szakasz utolsó részén említett *Hun-yi* folyó a földrajzi körülményekből ítélve nem lehet más, mint a mai Ongin-gol (mong. *Onggi-yin youl*, *Ongin-gol*), s az sem lehet kétséges, hogy a Hun-yi (ókínai *yuən-ngjie*)⁷⁴ név egy eredeti *Ongi átírása. Az Ongin-gol mélyen benyúlik a sivatagba, mielőtt vize a sivatag homokjában, vagy nagyobb vízbőség idején az Ulān-nūr nevű sivatagi tóban⁷⁵ elveszne. A türkök tehát, egy félig-meddig kiszáradt, agyagos folyómedret⁷⁶ követtek napokon át a sivatagban, amíg el nem érték

⁷¹ Az oguzok leigázásának dátuma PULLEYBLANK (Uralalt. Jahrb. XXVIII, 37) szerint nem ismert. Tekintettel azonban arra, hogy a kínai források szerint is Qutluy Elteriš pályája elején, tehát 682-ben „rabolta el” az oꝣuzok lovait és juhait (ez nomád szempontból az önálló életre való alkalmatlanná tételt jelenti), nem lehet kétséges, hogy az oꝣuzok leigázása 682-ben történt.

⁷² HIRTH, Nachworte, 32; G. SCHLEGEL, Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun (MSFOu IX, Helsingfors, 1896), 21, 1. j.; CHAVANNES, Documents, 98, 2. j.

⁷³ Tendük földrajzi helyzetét illetőleg vö. CHAVANNES: BEFEO III, 223, 3. j. FRANKÉ, Gesch. des Chinesischen Reiches III, 414; J. R. HAMILTON, Les ouighours à l'époque des cinq dynasties (Paris, 1955), 61, 4. j.

⁷⁴ A kínai forma *γ-jét* illetőleg vö. LIGETI: Acta Orient. Hung. I (1950), 172.

⁷⁵ E. M. MURZAEV, Монгольская Народная Республика (Москва, 1952), 427.

⁷⁶ MURZAEV, op. cit., 374–5 (E. THIEL, Die Mongolei. München, 1958, 407–9)

az Ongin-gol felső folyását, majd azt követve északi irányban a folyó forrásvidékét, s onnét pedig az Ötükän-hegységet.⁷⁷

Amint ez a leírás mutatja, a türkök a legrövidebb, a légvonaltól alig eltérő útvonalat választották a Góbi-sivatagon való átkelésre. Ez az út azonban így is, amint a feliratokból (II SE) tudjuk, hét napi víz nélküli sivatagon vezetett át. A sivatagon való átkelés szempontjából tehát alapvető fontossága volt az Ongin-gol agyagos medrének, amely napokon át mutatta a legrövidebb utat északnyugati irányba.

A sivatagon való átkelésnek ez a módja magyarázza meg a türk feliratok idézett helyein (T 15, II SE) a *yoyur*- 'gyúrni' ige használatát is. Az utóbbinak ugyanis jól ismerjük a türk feliratokból, az uygurból és más török nyelvekből '(havat) tiporni, agyagot gyúrni' jelentését is.⁷⁸

⁷⁷ W. BANG szerint (Mitteil. der. Vorderas. Ges. XXII, 285–6, Türkische Turfan-texte VI, 62) az *öng* szónak a feliratokból és bizonyos uigur szövegekből ítélve 'wüsten, steppenartiges Hochplateau' jelentése is volt. Az idézett mondatokból azonban ez nem szükségszerűen következik és az *öng* szónak ilyen jelentésére BANG nem is idéz példákat más török nyelvekből. MALOV (op. cit., 407) az *öng* szó köznévi jelentése alapján „Зеленый Борок (?)”-al fordítja a *Kök Öng* nevet, ami meglehetősen szokatlan folyónév volna. Kérdés, hogy az *Öng* ~ **Ongi* név egyáltalán török eredetű-e.

⁷⁸ W. BANG szerint (loc. cit.) a *yoyur*-ige jelentése az *öng* szóval kapcsolatban 'übersteigen' (A. v. GABAIN, Alttürk. Gramm., 356: 'durchqueren'; GIRAUD, L'inscription de Bain Tsokto, 84: 'dépasser'). A kérdéses mondatokban azonban a *yoyur*- ige jelentése mindenütt '(havat, kígyót) tiporni', ami elválaszthatatlanul összefügg a *yoyur*- szó eredeti 'gyúr' jelentésével (uyg., čag., osm. *yoyur*- 'gyúr', tar. leb. *yuyur*- 'ua.', alt. (VERB.) *jura*-, tel. *d'ura*-, šor (RADL.) *čur*, 'ua.' (id. GOMBOCZ, BTLw.), ócsuv. **žoyur* > magy. gyúr-. Egyes török nyelvekből ismerjük a *yoyur*- szó 'agyagot gyúrni' jelentését is (uyg. [TT. VI, 22] *titiğ yoyur*- 'den Lehm kneten'; čuv. [AN. PAAS., GOMBOCZ] *šar*, *šor* 'kneten [teig, ton]').

BERTÉNYI IVÁN

A TOLDI SZERELME HERALDIKÁJA

„Monda nélkül . . . — vagyis legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy história részéről — egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam. Mert éreztem . . . hogy a mondai alap — bármily csekély és töredékes legyen — adja meg a költeménynek azt, amit én 'epikai hitelnek' szoktam nevezni” — írja a költő műve előszavában,¹ s valóban: a mindig alapos Arany igazmondását mi sem bizonyítja inkább, mint az a Toldi Szerelme feldolgozásához gyűjtött jegyzeteket tartalmazó vaskos kézirat-csomó, melyet ma is őriz a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.² Irodalomtörténészeink mindig különös figyelemmel fordultak Arany János művei felé, terjedelmes irodalom tárgyalja a költő forrásait. A Toldi Szerelme problematikája leginkább a századfordulón és az azt követő két évtizedben foglalkoztatta a filológusokat.³ Elsősorban az Aranytól felhasznált irodalmi és történeti források, hagyományok, mondák kimutatására törekedtek, s párhuzamot kerestek a világirodalom nagy époszai és a költő munkája közt. Arany János azonban nemcsak a történeti háttér megrajzolá-

¹ Arany János: Toldi szerelme. A Daliás Idők első és második dolgozata. Arany János Összes Művei, V. kötet. Sajtó alá rendezte VOJNOVICH GÉZA. Bp. 1953. (A továbbiakban: Krit. Kiad.) 7. p.

² Arany János: Toldiana. K. 505. jelzet.

³ RIEDL FRIGYES: Arany János. Budapest, 1887., HOFFMANN FRIGYES: Toldi Szerelme forrásai. Brassói áll. főreáliskola értesítője, 1891. Ismertetése: Itk. 1891 és E. Phil. K. 1892., TOLNAI VILMOS: Arany Toldi Szerelme XII. énekéhez. E. Phil. K. 1903., STAUD JÁNOS: A Toldi Szerelmének keletkezése. Érsekújvár, 1904., SZINNYEI FERENC: Arany Toldi Szerelmének forrásai. Bp. 1905. Magyar Irodalomtörténeti értekezések 6. (A továbbiakban Szinnyei I.), V. J.: Toldi Szerelme forrásaihoz. E. Phil. K. 1906., VÉRTESY JENŐ: Arany János heraldikája, Turul. 1908., FÓTI JÓZSEF: A Toldi-monda két idegen eredetű epizódja. Itk. 1908., KROFF LAJOS: A sírkiáltás meséje, Itk. 1910., GYÖRGY LAJOS: A Toldi Szerelme forrásaihoz. Erdélyi Múzeum 1911, GYÖRGY LAJOS: Arany Toldi Szerelme forrásaihoz. E. Phil. K. 1911, DOBÓCZI PÁL: A Toldi Szerelme forrásaihoz, Erdélyi Múzeum 1911., SZINNYEI FERENC: Adalékok a Toldi Szerelme forrásaihoz. E. Phil. K. 1911, SZEMKÓ ALADÁR: Toldi Szerelmének forrásaihoz. Irodalomtörténet, 1914, SZENTIRMAY GIZELLA: A Toldi Szerelme és a Frithjof-rege. Bp. Sz. 1917., WEBER ARTUR: Irodalmi hatások a Toldi Szerelmében. BpSz. 1917, HELLER BERNÁT: A Niebelungen-ének hatásának további nyoma a Toldi Szerelmében. E. Phil. K. 1918., SZINNYEI FERENC: Arany Toldi Szerelmének forrásai. Irodalomtörténet, 1919. A T. Sz.-re vonatkozó irodalom jelentősebb darabjainak ismertetését lásd: GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1939. 782—3. p. és a Krit. Kiad. magyarúrázó jegyzeteiben.

sánál tartotta szem előtt az epikai hitel önmaga számára megszabott követelményeit, hanem az események leírásakor, a díszletek rekonstruálásakor is figyelemmel kísérte és követte mindazokat az ismereteket, amelyekre a korabeli tudományos irodalom tanulmányozásával szert tehetett. A költő alaposágának, a forrásokhoz alkalmazkodásának köszönhető, hogy a Toldi Szerelme heraldikai szempontból is figyelemre méltó alkotás, s a címertanban járatos olvasó számára a mindenki részére adódó szépségeken túlmenő élvezetet nyújt. Az Arany-kutatók közül Staud János mutatott rá először a T. Sz. VII. éneke seregszemléjének tanulmányozása során az enumeráció nagy érdemére, „hogya hű a magyar családok heraldikájához”.⁴ Hamarosan ezután Szinnyei Ferenc is felfigyelt a címerleírások pontosságára és a költő egyéb forrásainak a felderítésével együtt megkísérelte a címerek eredetének a kimutatását.⁵ Helyesen ismert rá Budai Ferenc⁶ és Wagner Károly műveinek⁷ forrásként való felhasználására; az Arany-filológia akkori fejletlensége miatt azonban súlyos hibát követett el, amikor a címerek többségét Nagy Iván családtörténeti munkájából⁸ eredeztette. Szinnyei Ferenc még nem ismerte a T. Sz. geneziséét, nem álltak rendelkezésére a költő kéziratái sem.⁹ Tévedése nyilvánvaló, hiszen a címerleírások a Daliás Idők 1853–54-ben keletkezett második dolgozatában már csaknem végleges formában szerepelnek. Nagy Iván munkájának I. kötete pedig csak 1857-ben jelent meg.

1908-ban Vértessy Jenő Arany János heraldikája c. munkájában¹⁰ foglalkozott a T. Sz. heraldikájával is. Az Arany-nál szereplő lovagi tornákról és párbajokról írt megjegyzéseire és elég szűkszavú címertani fejtegetéseire később még visszatérünk.¹¹ A címerek forrásának — Wagner mellett — ő is Nagy Ivánt nevezi meg Szinnyei I. nyomán. Munkája — a lovagi tornákról nyújtott alapos elemzése kivételével — általában erősen descriptív jellegű, megelégszik néhány heraldikai motívum elmondásával, a költő címertani alkotó tevékenységét azonban nem elemzi elég mélyrehatóan. Ahol ettől eltér (pl. Tar Lőrinc címerének bírálatában) ott is néha indokolatlanul bírál. Vértessy ugyanis hibáztatja Aranyt a zöld szín heraldikai mázként való használatáért. Ő is azok közé a

⁴ STAUD JÁNOS: i. m. 44. p.

⁵ SZINNYEI I.

⁶ BUDAI FERENC: Magyarország polgári históriájára való lexikon. 1804. (A továbbiakban: Polg. Lex.)

⁷ CAROLUS WAGNER: Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae iam intercederunt. Budae, 1778–80¹., 1802². Mi a munka lényegében változatlan második kiadását idézzük. (A továbbiakban: Wagner).

⁸ NAGY IVÁN: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. kötet és pótkötet, Bp. 1857–1868, (A továbbiakban: Nagy Iván.)

⁹ SZINNYEI I.

¹⁰ Turul, 1908. évf.

¹¹ VÉRTESYÉ az érdem, hogy heraldikai szempontból először közeledett Arany János művészetéhez. A párbajokról és lovagi tornáról szóló részt alaposan feldolgozta, a költő címeralkotó művészetét azonban igen felületesen vizsgálta, és megelégedett a legközönségesebb következtetések levonásával. Az Arany-filológia fejletlensége mindenestre az ő munkáját is megnehezítette.

heraldikusok közé tartozik, akik a zöldről azt állítják, hogy kezdetben nem volt heraldikai szín. Állításával nem érthetünk egyet.¹² 1917-ben Weber Artur a párbajmotívumok kérdését vizsgálta.¹³ 1918-ban Heller Bernát szolt hozzá a Forgács-címer problematikájához,¹⁴ majd egy év múlva Szinnyei ismét terjedelmes tanulmányban értekezett a T. Sz. forrásairól.¹⁵ Munkájában összefoglalja az addigi — saját és más szerzőtől származó — eredményeket, ismét tárgyalja a címerek forrásait, s ezek közé Szentpétery Imre figyelmeztetése alapján felveszi Pray György Syntagmáját,¹⁶ Nagy Iván munkáját azonban, mint címerforrást — noha használati körét leszűkíti¹⁷ — nem veti el, a kronológiai nehézségeket Nagy Iván és Arany személyes érintkezésének feltételezésével próbálja áthidalni. Továbbra is megtartja forrásként (helyesen) Wagner Carolus Collectanea genealogico-históriáját és Budai Ferenc Polgári Lexikonát, a Csáky címer forrásaként azonban (a költő kézírata alapján tévesen) Kőváry Lászlónak Erdély nevezetes családairól megjelent munkáját jelöli meg.¹⁸ Vizsgálatának összegezéseként arra az eredményre jut, hogy az 1919-ben megjelent cikke és 1905-ben megjelent dolgozata együtt teljes áttekintést ad a T. Sz. forrásairól.¹⁹ Erről azonban szó sincs: sajnos még jelenleg sem tartunk ott, hogy a T. Sz. valamennyi forrását, illetőleg — témakörünkön belül maradván — valamennyi címer lelőhelyét pontosan kimutathassuk, de az eddigi téves nézetek bírálatával és a problémák megvilágításával közelebb juthatunk az igazsághoz. 1919 óta e téren jóformán semmi sem történt. Az Arany-kéziratok segítségével összeállított kritikai kiadás sem ment túl Nagy Iván forráskénti használatának cáfolatán, az így magyarázatlanul maradt címerek lelőhelyének a meghatározására azonban nem tett kísérletet. Szinnyei már 1919-ben felvette, hogy örvendetes volna, ha „a VII. énekben szereplő heraldikai résszel

¹² A zöld színt a szaktudósok többsége heraldikai máznak tartja. Már a Züricher Wappenrollében is szerepel. Lásd a problémát: BÁRCZAY OSZKÁR: A heraldika kézikönyve, Budapest, 1897. (A továbbiakban: Bárczay.) 57. és 453—454. old. ÁLDÁSY ANTAL is heraldikai máznak tekinti a zöldet időbeli megszorítás nélkül. (Áldásy Antal: Címertan. Bp. 1923.) 11. p. Aranyt már csak azért sem érheti Vértesy vádja, mert a költő forrása, PALMA KÁROLY is heraldikai máznak írja a zöldet címertani munkájában. (Heraldicae Regni Hungariae Specimen. Viennae, 1766. A továbbiakban: Palma.) Ő a következőket írja a heraldikai színekről: „Septem apud heraldicos censentur colores: Aureus, Argenteus, qui et metalli dicuntur, rubeus, caeruleus, viridis, purpureus ac niger. Palma, 137. p.

¹³ Irodalmi hatások a Toldi Szerelmében, BpSz. 1917.

¹⁴ A Niebelungen-ének hatásának további nyoma a Toldi Szerelmében. E. Phil. K. 1918.

¹⁵ SZINNYEI FERENC: Arany Toldi Szerelmének forrásai. Irodalomtörténet, 1919. (A továbbiakban: Szinnyei II.)

¹⁶ Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae. Budae. 1805. (A továbbiakban: Pray.)

¹⁷ SZINNYEI 1919-ben úgy vélte (Szinnyei II. 253—54. p.), hogy 1863-ban készült el a Daliás Idők második dolgozata. (A valóságban, mint az imént mondtuk, 1854-ben). 1861-ig NAGY IVÁN munkájának első nyolc kötete megjelent (A—O-ig), így Szinnyeinek csak a P—Z betűvel kezdődő nevű szereplők címereit kellett „Nagy Iván szóbeli közlései”-vel magyaráznia.

¹⁸ KŐVÁRY LÁSZLÓ: Erdély nevezetes családai. Kolozsvár, 1854.

¹⁹ SZINNYEI II. 259. p.

szakmai szempontból is foglalkoznának”.²⁰ Jelen dolgozatunkban e két területen adódó problémákat vizsgáltuk meg, illetve próbáljuk megoldani. Tudjuk, hogy az épülő szocializmus korában a heraldikának, mint *öncélú* tudománynak nincs létjogosultsága,²¹ de mint *segédtudománynak* az eredményei minden bizonnyal hasznosíthatók (és reméljük, hogy e dolgozat is bizonyítja, hogy hasznosíthatók) lehetnek más tudományok problémáinak a megoldásához. A címerek tanulmányozása során alkalmunk nyílik bepillantást nyerni Arany alkotó műhelyébe, a heraldika segítségével teljesebben láthatjuk a költő művének szépségeit, a T. Sz. heraldikájának a tanulmányozása hozzásegít a T. Sz. teljesebb megértéséhez.

A Toldi Szerelme heraldikai forrásai

A T. Sz. megalkotásánál felhasznált források egy részére már a szakirodalom ismertetése során utaltunk. A krónikák (Budai Krónika, ill. a jegyzeteiben felhasznált Dubnici Krónika, Turóczi, Küküllei), Horváth Mihály munkája,²² Fessler Ignác műve,²³ Budai Ferenc Polgári Lexikona²⁴ és Szalay László „Magyarország története” alapján Arany kijegyzetelte I. Lajos egykorúit s a nápolyi hadjáratok történetét. Néhány címernél és zászlónál is — amint ezt majd a részletes vizsgálatnál látni fogjuk — (Laczfí sárkánya, a szerencsétlen Endre herceg halotti képe) e történeti forrásokat használta Arany. A történeti alakok felkutatása után a szereplők címereit kereste meg. A címerek főforrása — amint ez a későbbiekből kitűnik — Wagner Carolus²⁵ munkája volt a régi, kihalt magyar családokról.²⁶ A királyi címert és a Giléti-címert Pray György szfragisztikai munkája alapján alkotta meg.²⁷ Fontos forrása volt a költőnek Palma Carolus címertani könyve is,²⁸ heraldikai ismereteit

²⁰ SZINYEI II. 255. p.

²¹ A heraldika — természeténél fogva — szorosan összenőtt a genealógiával. Annak ellenére, hogy az Arany említette családok jórésze kihalt (a főforrás WAGNER olyan családokról írt, „quae intercederunt”), itt is leszögezzük, hogy tartózkodni fogunk minden — témánk megértéséhez nem okvetlenül szükséges — genealógiai fejtegetéstől. A heraldika és genealógia — sajnos — elég rossz emlékezetű tudománnyá vált hazánkban. Ennek ellenére — véleményünk szerint — ha szűk keretek közt is, van létjogosultságuk. A heraldika mint segédtudomány felhasználható az armális levelek diplomatikai vizsgálatánál, a régészeti, művészettörténeti emlékek datálásánál, fontos támpontot adhat a szfragisztikának, tanulmányozásával a feudális társadalom felépítményének egy fontos részét ismerjük meg stb. A genealógia — főleg az egyes országok uralkodó családjainak a genealógiája — a középkori diplomáciatörténet segédtudománya, s támpontokat nyújthat az uralkodó osztályok kebelén belül dúló rétegharcok megértéséhez és a középkori felépítmény ideológiájának a tanulmányozásához stb.

²² A Magyarok Története. Pápa, 1842—1846.

²³ Die Geschichten der Ungarn und ihren Landsassen. Leipzig 1815—1825.

²⁴ Magyarország Polgár históriájára való lexikon. Buda 1804.

²⁵ Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam intercederunt, 1778—1780,¹ 1802.²

²⁶ Tabelláin a családok címerei többnyire pecsétrajzok alapján szerepelnek.

²⁷ Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae, Budae. 1805.

²⁸ Heraldicae Regni Hungariae Specimen, regia provinciarum, nobiliumque scuta complectens, Bécs, 1766.

főleg innen merítette. Szinnyei Ferenc szerint a Csáky-címer megalkotásánál Kőváry László könyvét is használta,²⁹ de a költő jegyzeteiben Kőváry neve helyett egy másik nevet találunk: Windisch.³⁰ E név előfordul a költő jegyzeteiben igen sok címertulajdonos neve mellett, s néhány címernek egyedüli forrása a Windisch névvel fémjelzett munka. Ennek a munkának a közelebbi meghatározására egyedül a kritikai kiadás egyik jegyzete tett kísérletet.³¹ „Néhány utalása szerint használta Arany *Windisch Károly Gottlieb* pozsonyi német tudós (1725—1793) valamely művét is. Lásd ezeket Szinnyei: Magyar írók és Petrik: Magyarország bibliográfiája 1712—1860. III. 851.” Voinovich álláspontja helyesnek mondható: Windisch János³² teológiai tanuló, akinek csak egy — testvérével, Windisch Györggyel közösen írt — költeménye maradt ránk, tudomásunk szerint nem foglalkozott a címerteremtéssel. Windisch János Theophil orvosdoktor³³ és Windisch Lipót³⁴ orvosdoktor pedig csak orvosi tárgyú műveket írtak. Így valóban Windisch Károly Gottlieb, Pozsony város tudós polgármesterére kell gondolnunk, aki a tudományok majd minden ágával foglalkozó, európai tekintélyű és műveltségű tudós és jeles lapszerkesztő volt. Voinovich az ő valamelyik művét véli Arany János egyik forrásának. Sajnos azonban — úgy látszik — Karl Gottlieb Windisch mindennel foglalkozott, csak éppen heraldikával nem; egyetlen ismert és nyilvántartott nyomtatott munkájában sem találunk címerleírásokat, amelyeket Arany felhasználhatott volna. A nagy pozsonyi tudós munkái sorában a vallásos, a földrajzi és természettudományos művek mellett találkozunk ugyan történeti munkákkal is, de ezek vázlatos, rövid áttekintései a magyar históriának, heraldikai részeket nem tartalmaznak. Pukánszky Béla,³⁵ Angermayer Károly,³⁶ Kereszty Ignác³⁷ és Baán Kálmán³⁸ semmit sem tud a nagy tudós és lapszerkesztő heraldikai ténykedéseiről. A régebbi írók³⁹ is hallgatnak erről. Ez azt is kizárja gyakorlatilag, hogy a Windisch által szerkesztett valamely lapban legyen a kérdéses munka. Ez utóbbi ugyan tetszetős gondolat lenne, s támogatná az a tény is, hogy Windisch valóban igen sok folyóiratot szerkesztett, amelyek egy

²⁹ KŐVÁRY LÁSZLÓ: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854.

³⁰ MTA Kézirattár. K. 505.

³¹ Lásd Krit. Kiad. 564. p.

³² SZINNYEI FERENC: Magyar írók élete és munkái, XI. kötet, Budapest, 1914. 1573. p.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926.

³⁶ A Pressburger Zeitung története, Pozsony, 1896. (A Pressburger Zeitung hosszú időn keresztül Windisch szerkesztésében jelent meg).

³⁷ A magyar és magyarországi sajtó időrendi áttekintése, 1705—1867, Budapest, 1916.

³⁸ Magyar genealógiai és heraldikai forrásmunkák 1561—1932. Budapest, 1932.

³⁹ BALLUS PÁL: Beschreibung der Freystadt Pressburg, 1822., WALLASZKY PÁL: Conspectus reipublicae litterae in Hungaria. Nem tud Windisch heraldikai tevékenységéről WURZBACH „Biographisches Lexikon”-a (Wien, 1888., 294—296.) SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók. XI. 1574—1575 és PETRIK i. m. 851. p. sem.

része ma már fel sem található, illetőleg csak néhány száma maradt fenn, de a gondolatot valószínűtlenné teszi az a tény, hogy a korabeli lapokon általában nem szokott feltűnő helyen előfordulni a szerkesztő neve, sőt gyakran feltüntetve sincs. Aligha hihető, hogy a költő egy eldugott helyen található névvel jelölte volna kéziratában forrását, s nemcsak néhányszor ugyanavval a névvel, hanem *mindig* Windisch névével. (Budai Polgári lexikonát hol Budai, hol Polg. Lex.-al jelöli, Prayt vagy csak a névvel, vagy a Syntagma szó kiírásával is.) A Windisch név kizárólagos használata a forrás megjelölésére azt is valószínűtlenné teszi, hogy a költő valamely olyan más által szerkesztett újságot használt volna, amelybe esetleg Windisch írt egy cikket: ez esetben a Toldiana kéziratai közt bizonyára előfordulna valamilyen utalás az újság címére, vagyis a pedáns Arany nem elégszik meg egyedül a Windisch név használatával. A Windisch név kizárólagos használata a forrás megjelölésére amellet szól, hogy nem folyóiratba írt cikk volt a keresett munka. A Szinnyei-repertórium⁴⁰ sem tud Karl Gottlieb Windisch folyóiratba írt heraldikai művéről. Hol kereszük hát a kérdéses munkát? A nagy pozsonyi tudós birtokában több kéziratgyűjtemény is volt, a kor tudósai általában gyűjtötték ezeket. 1764-ben „erwähnte er (ti. Windisch — B. I.) dass er ein Formularmanuscript in Mönchenschrift besäze.”⁴¹ Birtokában volt továbbá egy középelnémet kézirat 1300-ból, amelyet 1765-ben a Pressburger Zeitungban eladásra felkínált.⁴² Fritz Valjavec még egy harmadik gyűjteményről, Johann Derschmann egy kéziratáról is megemlékezik, amely szintén Karl Gottlieb von Windisch tulajdonában volt. Ezek után — véleményünk szerint — alapos okunk van feltételezni, hogy amennyiben a kérdéses, Windisch névvel fémjelzett munka nem valamely ismeretlen, nyomtatott munka eddig meg nem talált példánya, úgy Arany János forrása valamely Windisch tulajdonában levő, ezideig elő nem került kézirat címergyűjtemény lehetett. Ehhez Windischnek nem kellett feltétlenül heraldikusnak lennie, egyszerűen ráírta nevét a birtokában levő régi kéziraatra, amely később — nem tudjuk, hogyan — Arany Jánoshoz került. Az ismét probléma, hogyan juthatott a kézirat címergyűjtemény Aranyhoz. Talán Szilágyi István fedezte fel azt is valahol, s juttatta el barátjának, esetleg a Tisza család birtokában lehetett, s tőlük kérte el a költő. Lehet az is, hogy a nagykőrösi gimnázium könyvtárában bukkant rá. A kérdéses munka előkerü-

⁴⁰ Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. Történelem és segédtudományai. Hírlapok 1731—1880.

⁴¹ Vö. FRITZ VALJAVEC-nek a pozsonyi polgármesterről megjelent munkáját: Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793). Das Lebensbild eines süddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit; München, 1936. 61. p. Arról, hogy a Windisch szerkesztette lapok nem mind maradtak fenn, lásd Valjavec-nél „1770 gab Windisch eine neue Wochenschrift, den „Vernünftigen Zeitvertreiber“ heraus ... Der „Vernünftige Zeitvertreiber“ der nur ein Jahr lang herauskam, ist heute nicht mehr auffindbar.” (FRITZ VALJAVEC i. m. 37. p.)

⁴² Nachricht von einer sehr alten Handschrift der Chreiziger genannt. 10. Juli 1765. (Pressburger Zeitung).

léséig vajmi keveset mondhatunk róla. A Toldiana fennmaradt darabjainak utalásai szerint minden esetre szerepelt benne a Balassa, Berényi, Bethlen, Csáky, Dersfi, Draskovics, Forgách, Gosztoni, Kanizsai, Márjássy, Majthényi, Nádasdy, Rajesányi, Révai és Szirmai címer.⁴³ Esetleg feltehető, hogy az Anjou-címer is szerepelt a kéziratban ezüst liliummal, s akkor evvel magyarázható lenne a költő hibája Lajos király lótakarójának a leírásánál.⁴⁴ Az imént leírt címerek zöme Wagnernál is megvan, s így nem állapítható meg bizonyosan, melyik volt elsősorban a költő forrása. Mi ilyenkor a továbbiakban Wagnert fogjuk forrásként megjelölni. Eljárásunk — véleményünk szerint — azért helyes, mert ott, ahol a Windisch névvel fémjelzett munka és Wagner munkája különböző címet hoz, Arany Wagnert követi. Hogy a költő nem merte magát teljesen e címergyűjteményre bízni, az is bizonyítja, hogy a Gosztoni és Márjássy címet, amelyek csak e kézirat alapján kerülhettek volna be a munkába, kihagyta. Azonban így is van néhány címer, amelyeket egyedül e kézirat alapján komponált meg a költő. (Ilyenek a Csáky-, a Draskovics-, a Gosztoni-címer). Amennyiben gondolatmenetünk helyes, úgy Arany e forrásának előkerülte esetleg jelentős címergyűjteménnyel is gyarapíthatja a szakirodalmat.⁴⁵

Most, hogy a címerek lelőhelyét felkutattuk, vizsgáljuk meg a munkában levő párbajok, tornák forrásait is. A dolgok természetéből következik, hogy itt nem tudjuk oly pontosan kimutatni a költő forrásait még kézíratai segítségével sem, hiszen Arany — nagyon helyesen — nem követte egyik forrását sem szóról szóra a párbajok leírásánál. Párbaj-, tornaleírásokat igen sok múlt századi regényben, elbeszélésben találunk. Már Riedl felhívta a figyelmet Walter Scott regényeinek, különösen az Ivanhoe-nak a hatására. Azóta a szakirodalom számos lovagi tornát és ál-harc motívumot tárt fel a magyar és világirodalomból egyaránt. (Jósika: A csehek Magyarországon, Kisfaludy Károly: Budai harcjáték, Szigligeti Ede: Rózsa, Ariosto: Orlando Furioso, nő más számára elrablása: Kemény: Özvegy és leányában stb.) Mindezeket olvashatta a költő.⁴⁶ Tudományos könyveket is olvasott e témához, így Kállai Ferenc értekezéseit a Tudománytárban (1835, 1837.)⁴⁷ Jegyzeteket készített Rotteck Károly egyetemes történetének a lovagsággal és a párbajokkal foglalkozó részéről is. Valószínűleg tanulmányozta Pesty Frigyesnek a párbajokról szóló munkáját,⁴⁸ bár e tanulmány első sorban az istenítéletekkel kapcsola-

⁴³ A Márjássy-címet a T. Sz.-ben nem írta le a költő.

⁴⁴ III. ének 4. versszak.

⁴⁵ Természetesen az is lehetséges, hogy a kérdéses címergyűjtemény — esetleg Windisch neve nélkül — valamelyik ismert címergyűjteményünk. Felsorolásukat lásd BAÁN KÁLMÁN idézett címertani bibliográfiájában (1932. évi állapot).

⁴⁶ Vö. Krit. Kiad. 554. p.

⁴⁷ Vö. Krit. Kiad. 555. p.

⁴⁸ Rotteck munkája: KARL VON ROTTECK: Allgemeine Geschichte von Anfang der historischen Kenntnis bis auf unsere Zeiten. A használt rész: Fünfter Band. Freyburg, 1834. A lovagságról szóló rész a 305. lapon, a tornaleírást innen fordította le a költő kéziratába. PESTY FRIGYES munkája: A perdöntő bajvívások története. Értekezések a tört. tud. köréből, I. 1867—70.

tos párbajokat tárgyalja.⁴⁹ Révész Imrének hasonló témájú munkáját⁵⁰ is bizonyára olvasta, noha e két utóbbi munkára nem utalnak a költő fennmaradt jegyzetei. A tudományos alapossággal megszerkesztett lovagi torna és a párbajok alapos előkészülés mellett tanúskodnak. Arany a címerek leírásánál több hibát is vét, a lovagi torna szabályait azonban mindig betartja!

Most, hogy a költő forrásaival — amennyire lehetett — megismerkedtünk, vizsgáljuk meg részletesen a T. Sz.-ét heraldikai szempontból. Vizsgálódásainkat a legjobban megírt és az eddigi szakirodalom által a legjobban elemzett rész, a lovagi torna méltatásával kezdjük, majd az általános címertani motívumok és a címerleírások tanulmányozásával folytatjuk, mindig figyelembe véve, hogy a T. Sz. első sorban elbeszélő költemény, s a heraldikát csak mint korjelölő betétet tekinthetjük benne, tehát a címertan szabályainak betartásán túlmenő igényeket, teljes, pontos, minden mozzanatra kiterjedő torna-leírást vagy címerleírásokat nem igényelhetünk.

A lovagi torna. Párbajok. A kor heraldikája Aranytól

Vértesy Jenő munkája a lovagi torna leírását (II. ének) kitűnően elemzi,⁵¹ így mi csak néhány észrevétellel toldhatjuk meg az ő — e tekintetben igen alapos — vizsgálódásait. A II. 22-ben hurte, a II. 26-ban z'entmouten szerepel (Vértesy); Lajos és a Tarantói párviadala is hurtenek indul (XI. 103—104.), de az összecsapásig nem jutnak el. Nem kerül sor párbajra Lajos király, ill. követei és Károly császár közt sem, noha magyar részről a kihívás megtörtént. A szabály szerint a vívó maga helyett helyettest állíthatott, másrészt hasonló állású csak hasonló állásúval vívhatott. Ezzel magyarázható, hogy Lajos király követei nem a császárral, hanem tulajdonképpen a cseh rendek közül a császár által kijelölt ellenféllel akarnak megvívni, noha a császár sértése a kihívás alapja. Lajos király viszont már egyenlő rangú Károllyal, miként a Tarantói is egyenlő rangú Lajos királlyal. Lajos és a Tarantói párbaja nem történt meg, a Polg. Lex. közlése téves.⁵² A párbajok történelmében egyébként is igen ritka, hogy két uralkodó egymással megvív, de azért erre is van példa: I. Kanut és II. Edward párbaja.⁵³ A II. énekben leírt lovagi játék meghatározott szabályok szerint folyik (vö. Vértesy i. m.). Piroska kezének odaigérése a győztes számára igen szerencsés komponálás Arany részéről. A középkori lovagi játékoknál igen gyakori, hogy a győztes díjául egy előkelő hölgy keze volt kitűzve. A lovagi becsület nem tűr csalást, ezért érthető Lajos király felháborodása,

⁴⁹ Lajos király és Tarantói összecsapása azonban inkább istenítélet már, mint párbaj.

⁵⁰ Uj Magyar Múzeum 1858.

⁵¹ A dolgozat feltételezi VÉRTESY JENŐ munkájának az ismeretét. (Arany János heraldikája, Turul, 1908. 69—75. p.)

⁵² Polg. Lex. II. 556. p.

⁵³ PESTY FRIGYES i. m. 172. p.

amikor megtudja Tar Lőrinc és Miklós fegyvercseréjét. A két lovag büntetése igen szigorú (VI. 59.), címerüket kidobják a címerkönyvből. A címerkönyv említése nem anakronizmus: Magyarországról ugyan nem maradtak fenn címerkönyvek ily korai időből, de Nyugat-Európából már ismeretesek ilyenek a XIV. századból; — Magyarországon az Anjouk honosították meg a lovagi tornákat,⁵⁴ s valószínűleg a Nyugaton általános szabályok szerint rendezték meg azokat. A lovagi játékok általában címerszemlével kezdődtek, az volt a szokás, hogy a viadal előtti napon a csatlósok és az apródok uraik fegyvereit és pajzsát kiállították, a tourniervogt és a nézők pedig megszemlélték azokat. Arany is bemutathatta volna a lovagok címereit így is, ez esetben azonban statikus, nyugalomban levő címereket kellett volna ábrázolnia, amely megoldás stíláris szempontból kevesebb lehetőséget nyújtott volna a költőnek. Arany valamennyi címert mozgó emberrel együtt mutatja be, néhányat a tornán (II. ének), majd a Csehországból érkező követséggel megszakíttatja a tornát, s a címerek zömének a bemutatását a VII. énekre halasztja, ahol szintén mozgásban levő embereket és címereket ír le.

A címerek vizsgálata. Arany címer-alkotó művészete

A T. Sz.-nek a címerekről szóló része az, amelyet heraldikai szempontból a leginkább vizsgálni lehet: a címerek forrásai tárhatók fel a legpontosabban, ezek megalkotásánál tűnik ki legjobban a költő alkotó készsége, a címereken keresztül tudunk legjobban rámutatni Arany alaposságára. A problémák vizsgálatához a költő kézírata nyújtja a legnagyobb segítséget.^{54/a} Arany nemcsak rajzokat készített a címerekről, nem csupán leírta azokat, hanem általában forrásukat is megjelölte; más helyeken a szöveg, ill. az ábrák útbaigazítanak.

Vizsgálatunknál — címenként haladva — közöljük a címer előfordulási helyét a T. Sz.-ben — amennyiben szükséges —, bíráljuk a költő címerszerkesztését, vitázunk a szakirodalom esetleges helytelen nézeteivel, megjelöljük a címer forráshelyét, zárójelben közöljük, hogy ki mutatott rá a helyes lelőhelyre. Ahol névmegjelölést nem adunk, az a saját adatunk. A Nagy Ivánra történt hivatkozásokat nem bíráljuk külön-külön, mivel ezt a fentiek során már elvégeztük. Általában megelégszünk az eddig elfogadott álláspont bírálatával, ahol azonban valamely kérdés vitatott, valamennyi álláspontot közöljük. Az előrehaladás megegyezik a címereknek a T. Sz.-ben való előfordulásával, amelyik címer többször előfordul, azt az első előfordulási helyen tárgyaljuk.

A sort *Toldi Miklós* címere nyitja meg (I. 3.); amely a IV. 97-ben is előfordul. Önállóan komponált címer, emlékeztető címer, a költő a leírásba mind-

⁵⁴ CSOMA JÓZSEF: A magyar heraldika korszakai. Budapest, 1913. 11. p.

^{54/a} MTA Kézirattára, k. 505. szám alatt.

járt beleszővi a címer eredetét kutató kérdés válaszát is egy utaló szóval. A hős címerén a *cseh-fejet* hordozza: Miklós tehát címerét a Toldi első részében szereplő cseh bajnok legyőzéséért kapta.⁵⁵

Tar Lőrinc címere (II. 19.): Arany a címet saját fantáziájából merítette (Szinnyei I.).⁵⁶ E címer megszerkesztéséből láthatjuk, hogy Arany nem volt heraldikus. Amint önállóan kellett szerkesztenie egy címet, hibázott. Mint Vértesy helyesen rámutat, Lőrinc standardjának is a címet kellene ábrázolnia,⁵⁷ ez viszont alig lehet, mert a tarvarjú fekete, a költő pedig a címernél csak zöld és fehér színről beszél. A zöld szín használatáért azonban igazságtalanul vádolja Aranyt, mert a zöld heraldikai szín volt. Ugyanakkor szerencsésnek kell tartanunk, hogy a költő egyszerű címet választott, a korai címerek ugyanis általában egyszerűek.

Butkai (II. 21., VII. 51.), *Bátori* és *Szokoli* (VII. 51.) címereit jegyzeti szerint Wagner I. 28. és III. 8. lapjának címerleírásáról, Palma Carolus munkájának 108. oldalán látható címerleírásból és István nádor 1519. évi, Wagner I. Decas 3. figurájának ábráján látható pecsétjéről vette.⁵⁸ A pecséttrajz önmagában nem lett volna elég a három sárkányfog felismerésére és a Butkai—Szokoli—Bátori rokonság feltárására, a szövegleírásokban pedig csak a sárkányfogakról (vagy farkasfogakról — Arany a mesészerűbb sárkányfogat választotta) van szó, de kígyóról nem. Annak ellenére, hogy a költő ilyen alaposan utánanézett a címer fellelhető forrásainak, a címerleírás nem egészen pontos: István nádor 1519. évi pecsétjén — Wagner tábláján — nem kígyó, hanem sárkány látható, a kígyónak ugyanis nincs lába. A Guthkeled nemzetség ősi címerében még nincs sárkány (kígyó sem), csak a később sárkány vagy farkasfognak nevezett beékelések.⁵⁹ A költő — mivel korabeli, XIV. századbéli címer nem állt rendelkezésére — ugyanazon család egyik tagjának XVI. századi címe-

⁵⁵ A Toldiak címerében egyébként kardot tartó páncélos kar és bikafej látható, az utóbbi Petrichevich Horváth Emil szerint esetleg a Hunt-Pázmány nemzetség kutya-fejére menne vissza. (PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: A nagyszalontai és Feketebáthory Tholdi család eredete. Turul, 1937. 78. p.) Nem valószínű, hogy a költő e kutyafejet vagy bikafejet cseh főnek nézte volna, sokkal valószínűbb, hogy ezektől függetlenül komponálta hőse címerét. A Toldi-család eredete és a Toldi-monda egyébként a folklór, az irodalomtörténet, a genealógia és a történelem egyik legvitatottabb kérdése.

⁵⁶ A Polg. Lex.-ban előfordul ugyan a Zsigmond király korában élt híres „pokoljáró”, sőt Tar Rupert is szerepel (III. 381.), de címerleírás egyik neve mellett sincs.

⁵⁷ A XIV. században a zászlók általában nem a családi címer színeit, hanem magát a családi címet ábrázolták. — A középkori zászlókról vö. KUMOROVICZ LAJOS: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. Hadtörténeti Közlemények, 1954. 3—4. szám. Vö. továbbá: CSOMA JÓZSEF: A magyar heraldika korszakai, Bp. 1913. 11. p.

⁵⁸ „Genus porro Guthkeled in varios subinde ramos divisum est, Zalamerios enim, Szokolios, Butjakos... horum tres dentes, quos alii lupinos, alii Draconis esse malunt, quosque pro armis habent, eiusdem originis fuisse satis ostendunt” (WAGNER, I. 28.) „Genus Butkaiana, quae nomen suum a Buthka, loco provinciae Zempleniensis accepit, oriunda est de genere Guthkeled, quod non tam dentes lupini, quos in scuto gentilitio praetulit, quam Diplomata Regia... docent. (WAGNER: III. 8.)

Palma idézett munkája elmondja, hogy az ecsedi tóban rejtőzködő sárkány megöléséért kapta a három sárkányfogat a Báthoriak őse, Vitus ispán. (Palma: 108. p.)

⁵⁹ Vö. CSOMA JÓZSEF: Magyar Nemzetiségi Címerek, Budapest, 1903. 76—78. p.

rét vetítette vissza a XIV. század közepére, feltételezve, hogy a kérdéses címer a XIV. század óta nem változott.

Az *Anjou-címer* a III. 4-ben a király lovának a takaróján, a VII. 12-ben a királyi zászlókon, a X. 79-ben Lajos és a nápolyi király heroldjának az öltözékén szerepel. A III. 4-ben leírt ezüst lilium kétségtelenül tévedés, az Anjou-címer liliuma arany volt.⁶⁰ Esetleg Windischnél szerepelhetett ezüstként, bár ez nem valószínű. A kézirat fennmaradt részében nincs utalás Windischre az Anjou-címerrel kapcsolatban. Az is feltételezhető, hogy Arany az ezüst liliumokat nem mint címerképeket, hanem mint díszítő elemeket alkalmazta a lótakaróra, s ezért változtatott önkényesen a színen. Eljárása azonban ez esetben is ellenkezik a címertan szabályaival, mert a lótakaró díszítő elemei is változatlanul a címer színeit szokták feltüntetni.⁶¹ A költő forrása Pray szillográfiai munkájának a pecsétábrázolása volt (I. Lajos 1365. évi pecsétje, Pray, Tab. 2. — Szinnyei II. — Szentpétery Imre figyelmeztette rá). Itt az Anjou-címer liliumai színjelölés nélkül vannak ábrázolva. Munkája impurumában a költő még arany liliumot írt. (Krit. kiad. 469. p.). Verstani szempontból a két szín nem okozhatott problémát (mind a kettő egyaránt kétszótagú szó). A forrás nem jelölte a színt. Arany bizonyára emlékezetből komponálta azt meg valamelyik régebbi olvasmánya alapján, s tévesen emlékezett vissza. A VII. 12-ben leírt kettős keresztet és a vágásokat csakugyan használták zászlaikon az Anjouk a saját címerükkel együtt.⁶² Az Anjou-címer ekkoriban egyúttal az ország címere is volt. Ezért itt említjük meg, hogy — amint munkájának az impurumából kiténik, Arany a X. 79.-be még be akart írni egy fél versszakot a 4. sor után Lajos király országainak a címereivel.⁶³

A *Hédervári Kont Miklós* zászlaján szereplő címer (VII. 13.) a XIV. század közepén élt magyar urak címerszemléjének a megnyitója. A sereg-illetőleg címerszemle a vezér alakjának és címerének a bemutatásával kezdődik. Kont Miklós bemutatásakor ismét heraldikai hibát vét a költő. A leírásból nem tűnik ki, hogy a címer a zászlón van-e vagy a paizson. Mind a két esetben hibás a leírás. Ha a zászlón van a címer, azért, mert az élő heraldika korában a címerfődeles címert nem vitték a zászlóra, hiszen a sisakot, orrjegyet a tulajdonos a fején viselte; a sisakkal kapcsolatos heraldikai elemek zászlóra vitele csak akkor következett be, amikor erről már kezdtek megfeledkezni, amikor a zászló- és címerkészítők címert már csak pecséteken, képeken, ábrázolásokon láttak.⁶⁴

⁶⁰ Van ugyan adatunk ezüst liliumról is az Anjou-címerben, Martell Károly 1295. évi címerén pl. ezüst lilium van (GÁRDONYI ALBERT: A magyar Anjouk czimeres emlékei..., Turul, 1936. 13. p.), de ez az ábrázolás egyedülálló, s ráadásul külföldi.

⁶¹ CSOMA JÓZSEF: i. m. 13. p.

⁶² KUMOROVITZ LAJOS: i. m. H. K. 1954. 3—4. szám. 26. p.

⁶³ „Fő a magyar kettős, a hármassal erdélyi

Vele több országé, keleti és déli

Gács korona három, a kun-bolgár ebek... (Itt megszakad. B. I.)

A címereket Palma Carolus táblájáról vette, úgy látszik, rájött, hogy későbbiek, s ezért hagyta ki a végleges szövegből valamennyit.

⁶⁴ BÁRCZAY: i. m. 308. p.

Ez a XIV. században még semmi esetre sem következhetett be. Ugyancsak hibás a dőlt paizs zászlóra vitele is, hiszen a zászló is éppen úgy heraldikai keret, mint a paizs, illetőleg a zászló és a paizs mesteralakja vagy címerképe közös eredetű megkülönböztető jelvény, s ilyenként került a zászlóra és a paizsra.⁶⁵ Amennyiben nem a zászlón, hanem a paizson szereplő címert írt le a költő a Hédervári-Kont-címer megalkotásakor, szintén nem lett volna szabad sem az angyalról, sem a dőlt paizsról szólnia, egyedül a „két fehér galand”-ról;⁶⁶ az élő heraldika korában a címerfödél soha nem került a paizsra, de a dőlt paizs sem kerülhetett oda, hiszen a lovag kezében tartott paizs, mint heraldikai keret nem igényelt még egy heraldikai keretet. A költő hibája onnan eredeztethető, hogy a forrásaként szereplő 1363. évi pecsétet,⁶⁷ amely forrása volt, mechanikusan alkalmazta a paizsra, ill. a zászlóra.⁶⁸

Kitűnően beleillik a heraldikai környezetbe a VII. ének királyi szózatának utalása Etele turuljaira (VII. 14.). Kézai és a Bécsi Képes Krónika egyaránt megemlékezik Etele turuljairól.⁶⁹ Igen művészivé teszi a király szózatának a stílusát, hogy Lajos a vezérletet átruházza saját jelvényére, a királyi zászlóra, illetőleg annak címerképére. A hunok győzelmeit is címerképes zászlajuk dicsőséges lobogásával tárja vitézei elé, majd lelkesítő beszéde végén ismét heraldikai képpel idézi fel öccse szomorú sorsát (VII. 18.). A sötét szín mint gyászszín használatos volt a középkorban is, zászlókon is alkalmazták, olykor nem is az egész zászló vagy címer volt fekete, hanem csak egy része. Így III. Endre egyik gyász-zászlajának a kettőskeresztje (ezüst, ill. fehér helyett) fekete.⁷⁰

A fekete zászló leírása a szerencsétlen herceg halotti képével heraldikailag helyes. Ezt a megoldási módot a Polg. Lex.-ből olvasta a költő.⁷¹ (Tolnai Vilmos: E. Phil. K. 1906. 229—230 p.) A fekete zászló szerepel még (a VII. 18-on kívül) a VIII. 62.-ben és a XI. 41.-ben is. A VIII. 62.-ben szereplő leírás után — a Daliás Idők tanúsága szerint — tán Homérosz Achilles pajzsának a képeitől megihletve be akart illeszteni még néhány versszakot, amely elgondolásról aztán — heraldikai szempontból szerencsére — lemondott. E versszakokban ugyanis a zászlóra hímzett 4 képben Endre tragikus sorsának elbe-

⁶⁵ Vö. KUMOROVITZNÁL (H. K. 1954, 3—4. sz. 21—22. p-n) mondottakkal.

⁶⁶ A modern heraldikai szabályok szerint „két fehér galand” megfogalmazás sem lenne precíz, hiszen — mint a címer rajzán látható — az egyik nem szalag (pólya), hanem a fehér paizsfő.

⁶⁷ Wagner, I. Decas, 14. ábra (SZINNYEI II.)

⁶⁸ Ezt a hibát, mint erre esetenként rámutatunk, többször is elkövette a költő.

⁶⁹ „Banierum quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consuerat, similitudinem avis habebat, quae Hungarice turul dicitur, in capite cum corona.” (Simonis de Keza: Gesta Hungarorum. 10. c. EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum. I. 152. p.)

„Galuerum quocumque regis Attilae, quod in scuto gestare consuerat, similitudinem austuris in capite habebat cum corona”. 10. c., SZENTPÉTERY i. m. I. 263. p. idézi KUMOROVITZ.

⁷⁰ KUMOROVITZ: i. m. 28—29. p.

⁷¹ Polg. Lex. II. 554., „Mondják, hogy valamerre ment ... nagy fekete zászlót hordatott maga előtt, melyen az ő csúfos halálával megholt öccsének, Andrásnak halavány sárga képe volt kifestve.”

szelése szerepel. Ez ábrázolási mód teljesen idegen a középkori zászlók képeitől, igen jó, hogy a végleges szövegből kimaradt.⁷²

A királyi beszéd által megszakított enumeráció *Laczi István* csapatának a bemutatásával folytatódik. (VII. 32; a Laczi-címer szerepel még: XI. 82. és XI. 84.) A címer azon kevés címer közé tartozik, amelyeket valószínűleg nem kép, hanem csupán címerleírás alapján szerkesztett meg a költő. Amennyiben ugyanis a Laczi-címer a Windisch-féle munkában nem volt lerajzolva, csak a Budai Krónika jegyzeteiben idézett Dubnici Krónika állt Arany rendelkezésére.⁷³ Úgyes a címer leírásában a fehér szín kétféle módon való említése: hősínű és ezüst.⁷⁴

A *Gilési-címer* (VII. 34.) leírásánál a költő lényegében ugyanazt a hibát követi el, mint a Hédervári-címernél: itt sem veszi figyelembe, hogy a pecsét ábrázolását nem lenne szabad teljes egészében átvinni a zászlóra vagy a pajzsra; sőt a külső díszként leírt hatlevelű rózsa sem szerepelhetne ott. A fekete és fehér szín jóslattal egybekötve szerencsés momentum és a címerszimbolika szép alkalmazása. A címert Pray munkájának V. táblájáról (6. figura) írta le a költő. (Szinnyei 11.)⁷⁵

A *Drugeth-címer* leírása (VII. 35.) igen jól sikerült. Itt a költőnek is feltűnhetett, hogy Wagnernál év nélkül közölt pecsét igen késői, így nagyon helyesen csak a címerkép főalakját, a hét seregélyt írta le . . .⁷⁶ s így egy egyszerű címerképet nyújt. Itt jegyezzük meg, hogy általában minél egyszerűbb címerképet ír le a költő, annál hűbb a XIV. század heraldikájához, mivel a heraldika első évszázadaiban a címerek általában igen egyszerűek voltak.

A *Budaméri Konya-címeren* (VII. 35.) szereplő, keresztet emelő *Széchenyi*-oroszlán Wagner II. Decas-ának 11. figuráján látható 1407. évi pecsétábrázolásról való (Szinnyei II.).⁷⁷ Egyszerű ábrázolású, a kor heraldikájába jól beleillő címer.

A VII. 36.-ban leírt *Bánfy-címert* Wagner I. Decas-ának 1. figurájáról vette a költő (Szinnyei I.), ahol Tristanus comes híres 1255. évi idézőpecsétje látható. Ez ökörfős címer még nem zárja le az állati eredetű címerképek sorát. Állat leírásával találkozunk az

⁷² Lásd: Krit. Kiad. 423. p.

⁷³ A Toldiana tanúsága szerint e címer megalkotásánál a költő nem használta a Windisch-féle munkát. A Laczi-címer leírása a Budai Krónika 1838. évi Podhraczký-féle kiadásának 304. lapján idézett Dubnici Krónika-jegyzetben: „Vexillum Stephani, draconem album erexerunt.”

⁷⁴ Laczi István pecsétjét 1388-ból lásd: PÓR ANTAL: Pecséttani újabb apróságok, Turul, 1897. 17. p.)

⁷⁵ BÁRCZAY OSZKÁR szerint a Gilési-címer nem fekete-re és fehér-re, hanem ezüst-re és vörös-re osztott paizs. (BÁRCZAY: 14. p.) Valószínűleg Bárczay közlése a helyes, hisz Pray munkája nem jelölte a színeket, tehát a költő maga töltötte ki színnel a mesteralakokat. Ez esetben a szép szimbolikai jóslat is veszít az értékéből.

⁷⁶ A Drugeth-címer forrása: WAGNER, III. Decas, 4. Fig. (SZINNYEI: II.). Vö. Drugeth Vilmos 1328. évi pecsétjével. (VARJU ELEMÉR: Czimertani és Sphragistikai emlékek az ezredéves országos kiállításon, Turul, 1896. 149. p. ill. az I. tábla 6. pecsétje.)

⁷⁷ Vö. Szécsényi Frank 1401. évi pecsétjével. (CSOMA JÓZSEF: Az Aba-nemzetség czimere, Turul, 1893. 53. p.) Növekvő oroszlán, kereszt nélkül.

Andrássy-címerben (VII. 36.) is. A két oroszlán jól sikerült és a középkor heraldikájába igen jól beillő címerkép (a magyar heraldika jellegzetes címerképe volt a XVI. századtól hozzácsatlakozó levágott vagy letépett karral együtt), de a két kardos leventével együttesen már kissé zsúfolttá teszi a pajzsot, illetőleg kissé bonyolulttá a címet. E címet is rajz felhasználása nélkül, pusztán leírás alapján komponálta meg Arany. A Polg. Lex. alapján a címer eredetét is elmondja (VII. 37.); ebben ugyan messze jár az igazságtól, mert egy I. István tiszteletére rendezett lovagjátékról tudósít, s evvel megismétli forrása, a Polg. Lex. (Szinnyei II.) tévedését. Ugyanakkor a múlt századbeli — középkori elbeszélő forrásainknak feltétlen hitelt tulajdonító — olvasók előtt igen hatásos megoldás volt az *Andrássy*-címet István korából származtatni.⁷⁸

Drágfi vasmacskája (VII. 38.) Bertalan erdélyi vajda 1497-ik évi pecsétje alapján szerepel Wagnernál (Decas III. fig. 3, Szinnyei II.). Bár a címer maga későbbi, az egyszerű címerkép megfelel a XIV. századi heraldikának.⁷⁹

A *Nádasdy*-címet (VII. 38. és VII. 52.) kéziratának tanúsága szerint a Windisch nevével fémjelzett munkából vette a költő. Ugyanakkor használhatta a Polg. Lex.-ban szereplő címerleírást is⁸⁰ (Szinnyei II.). A nádas helyett (pars pro toto) leírt nád a címet névcímerré teszi.

A *Bebek*-címer leírásánál (VII. 38.) a költő ismét elköveti azt a hibát, hogy a forrásában szereplő (1401. évi) pecsét (lásd: Wagner, Decas I. fig. 4.) ábrázolását mechanikusan átviszi a pajzsra, illetve a zászlóra. Hegedű-pajzs a középkor fegyvertárában nem szerepelt. A költő — sajnos — annyira mechanikusan vitte át a Wagnernál szereplő pecsét ábrájának külső díszét a szövegbe, hogy még Palma ellenkező közlését is figyelmen kívül hagyta miatta.⁸¹ A Budai Krónikából vett eredetmonda közlésével ismét kitűnően érzékelteti a XIV. század és általában a középkor misztikus, mesészerű elképzeléseit, gondolkodásmódját, s ezért csak dicséret illetheti meg a költőt. Igen kitűnően beleillik a heraldikába az a megoldás is, hogy a címerben levő nőalakot tündérrel azonosítja, s így az egész címet emlékeztető címerként foghatja fel az olvasó.⁸²

⁷⁸ A Polg. Lex. szerint a tornajátékok során a címerszerző Andorás leszelte egy idegen bajnok fejét. „Ezen vitézi remeknek emlékezetére s bizonyosságára nyerte az Andrássy-familia a maga nemesi címerében a kardos férfit és az egy koronát tartó két oroszánt.” (Polg. Lex. I. 39.) A korabeli heraldikai és történeti irodalom tehát I. István korába tette a lovagi játékok meghonosodását is. E tévedésnek az átvételéért természetesen nem hibáztatható a költő.

⁷⁹ Lásd: NAGY IVÁN, III. 380. p., ő is Wagner nyomán közli.

⁸⁰ Prodanusról szólva a Polg. Lex. megjegyzi, hogy címere ugyanaz, mint a Nádasdy-familiáé, ti. egy ruca vagy kacsa, melynek a fején is, nyakán is egy-egy korona van (Polg. Lex. II. 294. p.). A címer rajzát lásd BÁRCZAYNÁL, 14. p. 43. ábra. A Nádasdy-címer a XIV. században valóban kacsa, de korona nélkül, és két nádszál (vö. CSOMA JÓZSEF: i. m. 132. p.)

⁸¹ PALMA CAROLUS, a költő forrása azt mondja, a paizsokról „Vetera itaque Hungarorum scuta omnia fere ad trianguli formam sunt composita, erecto semper situ, nullamve in partem inclinatio” (PALMA, 117. p.)

⁸² Lásd a Pelsőczy Bebek-címet: Magyarország Címereskönyve, 85. tábla, 4. címer. A (növekvő) tündér itt sisakdíszként szerepel.

A *Hédervári*-címer jól sikerült leírása Wagner I. Decas 7. figurájáról való. (Szinnyei II.)⁸³

Az *Ujlaki*-címert (VII. 39.) a költő kitűnő heraldikai érzékkel tört címernek állítja be, a címertörést a mesteralakok helyzetének a megváltoztatásával éri el. (A *Hédervári*-címerhez viszonyítva keresztben folynak az *Ujlaki*-címer „szalagi”.) A Wagnernál (Decas I. fig. 14. és 15. — Szinnyei II.) látható pecsétábrákon⁸⁴ egyébként a mesteralakok száma is eltér a *Hédervári*-címerétől.⁸⁵

Szécsi Miklós és Ivánka (VII. 40.) kétfejű sasát Arany Wagner II. Decasának 10. ábrájáról vette. (Szinnyei II.)⁸⁶

Címerszimbolikát találunk a *Zrínyi*-címer leírásában (VII. 40.). Igen gyakori volt a középkorban, hogy az egyes címerképeket mint jelképeket tekintették, amelyek tulajdonosaik egyes tulajdonságait tükrözik vissza. Arany is szerencsésen alkalmazta ezt a heraldikai szokást. Címere forrásának a felhasználásakor a költő merészen igen erősen eltávolodott a művében tárgyalt kortól, a címert Wagner egy 1620. évi (Decas I. fig. 5; Szinnyei II.) címerábrázolásáról vette. E hasított címer azonban korántsem azonos a XIV. századbeli Zrínyi-címerrel, mely Brebiri Pál pecsétjén maradt ránk, s a pajzsmező alsó részén egy kiterjesztett sasszárnyat (a Subichok egykori címerét), a felső részén pedig egy kiterjesztett szárnyú koronás sast ábrázol.⁸⁷ Ezek szerint az Aranytól leírt címer anakronizmus.

Kanizsai János címere (VII. 41.) leírásánál ismét művészi heraldikai fogással találkozunk: a címer tulajdonosához (corporálisan) tartozónak írja le a címerképen ábrázolt saskörmöt, kitűnő stiláris érzékkel alkalmazva a címerszimbolikát. A címert Wagner I. Decasának 9. és 10. figurájáról vette a költő. (Szinnyei II.)⁸⁸

A *Rozgonyi*-féniksz (VII. 41., Wagner: Decas I., 7. és 8. Fig.)⁸⁹ is hű a heraldika szelleméhez és hangulatához, a meseszerű, képzeleti alakok ábrázolása címerképként igen jó, a valóságtól azonban eltér a költő ismét: a féniksz

⁸³ A címer feketével és fehérrel ötször hasított paizs. Valószínűleg nem is fekete-fehér, hanem kék vagy vörös és ezüst (fehér) volt a *Héderváriak* régi, hasított címerében. Vö. BÁRCZAY i. m. 77. p.

⁸⁴ 14.: Kont Miklós nádor pecsétje 1363-ból, 17.: Ujlaki Miklós pecsétje 1467-ből.

⁸⁵ Lásd az Ujlaki-családról NAGY IVÁN XI. kötet 389—392. lapokon mondottakat.

⁸⁶ 9.: Rimaszéchi Széchy Tamás címere 1578-ból, 10.: Szécsi Miklós országbíró pecsétje 1381-ből. Valószínűleg Wagner mindkét pecsétje hiteles, vö. Dénes, magister dapiferorum 1328. évi és Széchy Tamás komáromi ispán 1447. évi, valamint Széchy Miklós, Comes Siculorum 1380. évi pecséteit (BÁRCZAY: 156. p. 423., 424., 425. ábra).

⁸⁷ Vö. SALAMON FERENC: Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 201. p. A pecsét körirata: S[igillum] Pauli Secundi, Comitis Tragurii.

⁸⁸ 9.: Kanizsai István pecsétje 1407-ből, 10.: Kanizsai János esztergomi érsek címere a konstanzi zsinatról (1413). Windischnál is megvan a Kanizsai-címer. A „vérméző” helyett kék alapszínű paizsot találunk Kanizsai László 1519-i címerében (BÁRCZAY: 241. p.).

⁸⁹ 7.: Rozgonyi Simon pecsétje 1409-ből; 8.: Rozgonyi György pozsonyi comes pecsétje 1427-ből.

„lángokból, vagy máglyából kiemelkedő madár”,⁹⁰ a Wagnernál látható címerkép inkább hattyú.⁹¹

A *Draskovics*-címer (VII. 41.) lelőhelye a Windisch nevével fémjelzett munka. A Polg. Lex.⁹² szól ugyan a Draskovics-családról, de címerleírást nem közöl. Így nem áll módunkban összevetni az Arany által leírt címert a költő forrásával. A Draskovics-család XVII. századi címerén vágott és hasított paizsban az 1. és a 4. negyedben griffmadár, a 2. és 3. negyedben sas található.⁹³ A Daliás Idők fogalmazványában még Arany is két griffmadarat írt az oroszlanok helyett. Miért írta át végül mégis oroszlanoknak? — A Windisch-féle forrás ismerete nélkül nem tudjuk.

A *Forgách*-címer címerképe (VII. 41–50.). A T. Sz. legproblematisabb, legtöbbet vitatott ábrázolása. Arany e címer leírásánál tudatosan szembe fordul a történeti hagyománnyal, s cáfolja azt az általánosan elfogadott véleményt, amely szerint a címert Forgách Balázs nyerte Kis Károly 1386. február 7-én történt meggyilkolásáért, s a címer Mária királynőt ábrázolja.⁹⁴ Szinnyei első tanulmányában (1905-ben) a sellő jóslatához hasonló motívumot Tasso Megszabadított Jeruzsálemében vél találni.⁹⁵ Heller Bernát⁹⁶ a hős találkozását a sellővel a Niebelungen-Lied egyik jelenetéből véli eredeztetni.⁹⁷ Szinnyei II. tanulmányában elfogadja Heller Bernát érvelését, amely nem zárja ki az övét, hiszen mind a két munka befolyásolhatta Aranyt a címer és a címerhez kapcsolódó monda megkomponálásakor. Pontosan nem állapítható meg, melyik hely hatott a költő képzeletére, valószínűleg tényleg több hatással állunk szemben. A Niebelungen-Lied mellett felhozható érv az is, hogy egyik 1854. március 9-én írt levelében a költő hivatkozik a Niebelungen-énekekre,⁹⁸ ez tehát ekkor, a címerek megalkotásának az időszakában frissen élt az emlékezetében. A *Forgách*-címer forrásának a megállapításához Szinnyei II. szükségtelenül hivatkozik a Hormayr—Mednyánszky-féle Taschenbuchra (1822.), fennmaradt kéziratai tanúsága szerint nem használta a költő. Budai Ferenc Polgári Lexikona és a Windisch-féle munka volt Arany forrása. Arany a forrásaiban leírt engedménycímerkép cáfolja, s helyette egy emlékeztető címképet ír le, mindjárt elbeszélve annak eredetét is. Az Arany által komponált kis történet heraldikai és genealógiai szempontból nem kifogásolható. A címernyerőnek

⁹⁰ Vö. BÁRCZAY: 154. p.

⁹¹ NAGY IVÁN, IX. 788. p.

⁹² I. 574. p.

⁹³ NAGY IVÁN, III. 393. p.

⁹⁴ Arany nem tartotta hihetőnek, hogy a királynő saját képét ilyen formában engedte volna viselni.

⁹⁵ SZINNYEI I. 23. p.

⁹⁶ A Niebelungen-ének hatásának további nyoma a Toldi Szerelmére. E. Phil. K. 1918. 266. p.

⁹⁷ XXV. kaland: Hagen ellopja a sellők ruháit, amiért két sellő jóslatot mond neki.

⁹⁸ „Szeretemet a Firdusi eposzai s némely hindu darabok bírják, különösen a Firdusiban a Nibelungeni compositio”. — Arany János hátrahagyott iratai és levelezése, Harmadik kötet, Bp. 1888. Kiadja: RÁTH MÓR. 257. p. Arany János levele Szilágyi Istvánhoz.

megjelölt Forgách András a történeti hagyomány szerint valóban részt vett a mohi csatában, és a menekülő IV. Bélának a saját lovát adta át, fivére, Tamás pedig tényleg elesett a csatamezőn.⁹⁹

A *Berényi*-címer (VII. 51.) Windisch munkájából való. 1431-ben a Berényi-címer valóban három ágú ezüst koronából növekvő evet.¹⁰⁰

A *Révai*-farkast (VII. 51.) a Polg. Lex. szerint¹⁰¹ II. Lajos adományozta 1521-ben Révai Istvánnak egy — Zvornik mellett a törökön aratott — győzelméért. A Toldiana feljegyzései szerint a Windisch-féle munkában is szerepelt a Révai-címer, és a költő ezt is használta. Viszonylag késői címet vetített vissza I. Lajos korára, az egyszerű címerkép azonban beillik a kor heraldikájába.

A *Csáky*-címer (VII. 51.) a költő jegyzetei szerint a Windischból való. A Szinnyei (II.) megjelölte Kőváry-munkának¹⁰² a költő feljegyzéseiben nincs nyoma. A Csáky-címet a múlt században valóban véres tatár vagy török főnek fogta fel a szakirodalom. A középkor első időszakából fennmaradt pecsét-ábrázolásokon a pecsét törzse ugyanis lekopott, s maradványai vércseppekre emlékeztető alakokat mutattak. Windischnél is ilyen címet láthatott a költő, átvételéért természetesen nem hibáztatható, hiszen még a századforduló heraldikusai is letépett főnek fogták fel a Csáky-címet.¹⁰³

A *Lórántfy*-címet (VII. 51.) Wagner (Decas IV. Fig. 7.) egy igen késői, 1681-i címerábrázolásáról használta fel a költő. Eljárása, ha kissé merész is, nem hibáztatható, az egyszerű címerkép nem üt el a XIV. század heraldikájától. A fató különben szintén előfordul a Lórántfyak korábbi címerein is.¹⁰⁴

A *Balassa*-címet Windischtől vette a költő. Így sokat nem mondhatunk e címerről. Mindenesetre érdekes, hogy a Windischtől (vázlatába) átvett „verhenyeges ökörfő” helyett „homály” ökörről ír.¹⁰⁵

⁹⁹ Vö. NAGY IVÁN, IV. 197. p. — A történelmi hagyomány elvetéséhez az is hozzájárulhatott, hogy a történelmi források 1386-hoz, tehát a T. Sz. cselekménye *utáni* időhöz kötik a címernyerést, s így a hős nem viselhette volna még a címet Mária királynő képével. A címeradományt a XIII. század közepére áttéve a költő hitelessé teszi ennek a címernek a használatát I. Lajos korában.

¹⁰⁰ SCHÖNHERR GYULA: A Berényi-család címeres levele az 1431. évből. Turul, 1889. 26. p.-hoz csatolt színes ábra.

¹⁰¹ Polg. Lex. III. 164. p. (SZINNYEI II.). Két égszínké mezőben levő drágakövekkel kirakott korona, melynek közepéből egy farkas nyúlik fel, mely körmei közt egy száron nőtt három rózsát tart. Az éhes és nagyétű farkas a Révai-dicsőség kívánását közönségesen: a három rózsza közül a két piros a János és István vérokkal való szolgálat-jokat, az egy fehér rózsza pedig az István testvéröccse, Ferenc nőtlenségét, ártatlan életét jelenti, mint maga Lajos király magyarázza. (A Polg. Lex. e cikkelye a Palma Carolusnál — 110-115. p. — olvasható oklevél nyomán készült.)

¹⁰² KŐVÁRI LÁSZLÓ: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár 1854.

¹⁰³ Letépett emberfővel látható a Csáky-címer többek közt BÁRCZAYNÁL is (125. p. 336. ábra). A Csáky-család Doby István által kikövetkeztetett helyes címere: kék paizsmezőben koronából kiemelkedő sastollas, fűves, hosszú hajú és szakállas, fődetlen nyakú, veres ruhás férfialak. A sisakdíszben a férfialak ismétlődik. Vö. DOBY ISTVÁN: A gróf Csáky-család címere: Turul. 1891. 192—194. p.

¹⁰⁴ 1466-ban Serkei Lórántfy György címere szintén „fakadó fató”. Turul, 1890. 24. p. melléklete, 15. címerrajz.

¹⁰⁵ A Balassa-címet lásd a Balassagyarmati Balassa grófi család címerében. Magyarország Címeres Könyve, 54. Tábla, 9. címer.

A *Frangepán*-címer (VII. 52.) Wagner II. Decasának 3. figuráján látható (Szinnyei II.) egy évszám nélkül közölt címerábrázoláson. A sas leírásának módja ellen nem emelhető kifogás, jó a „röpül” szó alkalmazása is, mivel a kiterjesztett szárnyú sas valóban nem valamilyen tárgyon van ábrázolva Wagnernál. Maga az ábra azonban valószínűleg nem hiteles. A *Frangepán*-címer 1447-ben *Frangepán „Sigismondus Groff Segniae, Wegliae et Modrussae comes”* pecsétjén vágott pajzs, felső mezejében hatágú csillaggal, alsó mezejében damasztolás nyomaival.¹⁰⁶ E címer mellett a *Frangepánok* főleg a szemben ágaskodó orosz-lánokat ábrázoló címet használták.¹⁰⁷

Garai kígyóját (VII. 52.) Wagner IV. Decasának 5.¹⁰⁸ és 6.¹⁰⁹ figurájáról vette a költő. (Szinnyei II.) Egyszerű, korhű, hiteles címerkép.¹¹⁰ *Garai* kígyójához hasonlít a

Bethlen-címer kígyója is; Szinnyei (II.) itt is Kőváry munkáját nevezi meg Arany forrásának, a költő — jegyzetei szerint — azonban a Windisch névvel fémjelzett munkát, a *Polg. Lex.*-t és Wagnert használta.¹¹¹ A *Bethlenek* címerképén valóban kígyó látható.¹¹²

Zudár címerét (VII. 52.) (Olnodi) *Zudár* Jakab 1422. évi és *Zudár* Simon 1445-i, Wagnernál (III. decas, 11. és 12 fig.) látható pecséteiről vette a költő. A címet (bár az Olnodi előnevet nem írta ki) névcímernek fogta fel, s ezért félreismerte a pecsét ábráját: az eredetileg *csat-oromdíszként* szereplő, majd a sisakról változatlan alakban a pecsétre kerülő címerképet ablak-ólomnak fogta fel. *Zudár* címerében tehát helyesen nem ablak-ólom van, hanem csat.¹¹³ Noha a címer leírása téves, a költő mindenesetre heraldikusként próbált gondolkodni, s névcímerként írt le. A két címerkép (ti. a csat és az ablak-ólom) hasonlatossága oly nagy, hogy összetévesztése nem komoly hiba.

A *Telegdi*-címer (VII. 52.) Wagner III. Decasának 9. figuráján található. (Szinnyei II.) Itt Arany ismét egy kis anakronizmust követett el. Az a *Telegdi*-címer, amelyet Wagner ábrázol, a XVI. századból való és igen hasonlít

¹⁰⁶ SZENTPÉTERY IMRE: Héderváry Imre 1447-iki felmentő levele. Turul, 1902. 163. p.

¹⁰⁷ NAGY IVÁN: IV. 237. p.

¹⁰⁸ Garai Miklós nádor 1376. évi pecsétje: három, jobb csücskénél összeillesztett paizson 1—1 lebegő kígyó.

¹⁰⁹ Garai László nádor 1449. évi pecsétje, paizsában növekvő kígyó.

¹¹⁰ Lásd Garay Miklós nádor 1372. évi pecsétjét, ugyancsak három, jobb csücskénél összeillesztett paizs 1—1 lebegő kígyóval. CSOMA JÓZSEF: A Dorozsma és a Becse-Gergely nemzetség címere. Turul, 1902. 7. p.

¹¹¹ WAGNER: IV. Decas 3. és 4. p.: „Porro comiti Marchardo adscribit quinque filios hoc ordine . . . felsorol négyet, majd az 5. Bethlen, qui ut ex familia Hungariae Regum Pannoniae imperantium se ortum ostenderit, insignibus in suae domus decus: serpente turtuose caudatenus super annixo, ore pomum Imperii diademque Regium capite gestante evelut Regiae Maiestatis monumento uti memit. (A leírás az Apaffy-családnál szerepel, azért nem találta meg Szinnyei.) *Polg. Lex.* I. 51. (Itt is az Apaffy-családnál). „Úgy tartják, hogy ez a Bethlen étlenségéről neveztetett volna Bethlennek, mintha azt mondanád: „vajmi étlen, vagy be étlen”. De bizonyosabb ez annál, hogy ő vette be a maga címerébe a szájában aranyalmát tartó kígyót.” (Bethlen Budai szerint a XI. században élt.)

¹¹² SZÁDECZKY LAJOS: A Haller grófok nemzetség-könyve. Turul, 1886. 10. p.

¹¹³ Vö. NYÁRY i. m.: 64. p.

a Telegdi sírkőhöz; valószínűleg annak a rajzát követi Wagner.¹¹⁴ A XIV. századi Telegdi-címerben csak egy csóka volt látható.¹¹⁵ Az Arany által leírt címerben igen tömören, szemléltetően és művészien fejezi ki a „mellyeszi” szó a sólyom és a költő által galambnak nevezett másik madár küzdelmét, illetőleg a Telegdieket jelképező sólyom győzelmét ellenfele fölött.

A *Nádasdy- és Gersei*-címer (VII. 52.) valóban közös címer; a Nádasdy és Pethő család közös őstől származását Wagner helyesen állítja.¹¹⁶ A Wagner II. Decasának 8. figuráján található, 1666. évi ármálison szereplő, négyelt pajzsú címer, amely a költő forrása volt (Szinnyei II.), a 2. negyedben ténylegesen rucát ábrázol. A költő itt is igen késői címerábrázolást vett alapul, azonban igen jó heraldikai érzékkel csak a Nádasd nem közös nemzetségi jelét iktatta be címerleírásába, a négyelt pajzs másik három ábráját nem.¹¹⁷

A nyilas *Bocskai*-oroszlán (VII. 53.) Wagner IV. Decasának 2. ábráján található. (Szinnyei II.) Kőváry használata (Szinnyei II.) a Toldiana jegyzeteiből kitűnőleg nem valószínű. Az oroszlánt csak 1418-ban adományozta Zsigmond király Chapy Andrásnak, s tőle átveszi a Boksa-nemzetség valamennyi ága, így a Bocskaiak is. Előbb a nemzetség címere valószínűleg kék alapon kifelé görbülő arany kosszarv volt.¹¹⁸

A *Majthényi*-teve (VII. 53.) forrása a Windisch nevével fémjelzett munka volt. Hibásan ír a költő tevét, a Majthényi-címer és az egész Divék nemzetség főcímeralakja a medve volt.¹¹⁹

A *Viczay*-címer (VII. 53.) forrását az eddigi filológia nem találta meg. Szinnyei II. szerint nincs Wagnerben. A költő kéziratában nincs Wagnerre utalás (de az is igaz, hogy a Viczai-címerről készített jegyzetek nem maradtak fenn). Viczairól beszél Wagner (I. Decas 92. lap.) amikor az Osl-nemzetségről számol be, s itt a Kanizsaiak mellett a Viczaiakat is említi. Talán ennek a rokonságnak az említése vezette Aranyt, mikor a Kanizsai-címer alapján (Decas I. Fig. 9. és 10.) írta le a Viczay-címert, szárnyas sasláb helyett sasszárnyat mondván.¹²⁰

¹¹⁴ Vö. CSERGHEŐ GÉZA: Magyar sírkövek, Turul, 1889. 35. p.

¹¹⁵ Lásd Tamás esztergomi érsek 1368. évi pecsétjén a pecsét alján az érsek térdelő alakját, jobbról-balról oldalazó 1—1 madarat; NYÁRY i. m. 213. p.

¹¹⁶ WAGNER II. Decas, 95—96. p.

¹¹⁷ Az 1507-ben bővült Pethő-címert lásd NAGY IVÁN IX. 263. Lényegében hasonló az Arany által felhasznált 1666-i címerhez, de itt a nádas mintegy pars pro toto jelképező két nádszál még valóban nádszál, 1666-ban már fölreismerték, és két fának ábrázolták.

A Pethő-címer egyébként más formában is fennmaradt. Vö. A Magyar Történeti Társulat október havi választmányi ülése. Századok. 1871. 579. p. (Címerkép nélkül csak címerleírás.)

¹¹⁸ CSOMA JÓZSEF: Magyar nemzetségi címerek. 47—48. p. Lásd az 1418 utáni Bocskai-címert WAGNER alapján közölve NAGY IVÁNNÁL is. (II. 135. p.)

¹¹⁹ Vö. Majthényi Gergely sírkövével 1488-ból. Id. RAKOVSKY ISTVÁN: A Divék-nemzetség címeréhez. Turul, 1887. 200. p., bár a medve sem tartható bizonyosan I. Lajos korából valónak. Vö. CSOMA JÓZSEF: i. m. 70—71. p.

¹²⁰ Az Osl-nemzetség címere 1363-ban (István zágrábi püspök pecsétje) csuporsisakon álló szárnyas sasláb, a szárnyak tollai közt lengő fehér kendővel, ezen az Anjou-címer strucca patkóval. (CSOMA JÓZSEF i. m. 134. p.)

A *Büdi*-címer (VII. 53.) Wagnernál (III. decas 1. figura), (Szinnyei II.) egy 1530. évi pecséten szerepel. Itt is csak a főalakot — egy gyalogost — írja le a költő.

A *Csetneki*-halak (VII. 53.): Wagner I. Decasának 5. figuráján Csetneki István 1594. évi címerének a sisakdíszén ábrázolt növekvő koronás emberalak kezében láthatók. (A 6. figurán Csetnek város év nélkül közölt pecsétjén is ugyanez az ábrázolás áll keretbe foglaltan.).¹²¹ A címerleírás Aranyánál nem a pajzs ábráját, hanem a sisakdísz egy lényegtelen részét említi meg. Ez esetben természetesen viselője sisakján és nem pajzsán kell elképzelni.

A farkába harapó *Kisvárdai*-kígyó (VII. 53.) Wagner II. Decasában Kisvárdai Mihály 1597. évi címerén látható (Fig. 6., Szinnyei II.).

Az utóbbi néhány címernek csak egy-egy képét villantotta fel a költő, csak megemlítette őket, s ezzel a művészi módszerrel sikerült gyorsítania az ütemet, érzékeltetni a felvonuló vitézek nagy számát. A címereken elsősorban állati eredetű vagy embert ábrázoló címerképeket láthatunk, amelyek a felvonuló vitézek mozgó tömegeivel együtt maguk is szinte megelevenedni látszanak. A címerleírások rövid, tömör volta egyúttal az egyes címerek egyszerűségét is determinálja, így valamennyi jól beleillik az ábrázolt kor heraldikájába.

Szentgyörgyi címere (VII. 53.) Szinnyei (II. 55.) szerint nincs meg Wagnernál. Ő azonban téved: a költő kézírata is Wagnerre utal, s Wagner II. Decasának 4. figuráján egy 1412. évi címerben valóban ott van a csillag.¹²²

Az *Apaffy*-címet (VII. 53.) a költő Wagner 1677. évi pénz-ábrázolásáról közli.¹²³ (Szinnyei II.). Felhasználásával ismét anakronizmust követ el. Másik forrása, a Polg. Lex. szerint a XV. század elején vett fel Apaffy Miklós¹²⁴ a „maga familiája címerébe egy alolról a tetején karddal kiszúrt sisakot, melyet két alolról felfutott zöldellő, s ért szőlő gerezdekkel gyümölcsös szőlő vessző árnyékoz”. A régi Apaffyak címere semmi esetre sem az Aranytól leírt címer, hiszen a XV. századig egészen más címet használtak az Apaffyak.¹²⁵ Mivel korábbi címerábrázolás nem állt rendelkezésre, a költő ismét élt a „poetica licentiával”, s a XIV. század közepén élt család újabb keletű címerét vetítette vissza a nápolyi hadjáratok idejére.

A *Dersfi*-oroszlán (VII. 53.) Wagner IV. Decasának 3. ábráján látható (Szinnyei II.) Szerdahelyi Dersfy Ferenc év nélkül közölt pecsétjén.

A *Szirmay*-címet (VII. 53.) kézíratai tanúsága szerint Windisch munkájából vette a költő. A Szirmayak címerképe valóban rák, de csak 1417-ben kapták a Szirmayak.¹²⁶

¹²¹ SZINNYEI II.

¹²² Lásd a Szentgyörgyi-csillagot egy 1349. évi pecséten is. BÁRCZAY 11. p.

¹²³ IV. Decas. 1. fig.

¹²⁴ A valóságban még későbbi. Vö. CSERGHEŐ GÉZA: Az Apaffyak, Rhédeyek és Wesselényiek legrégibb ismert címerei. Turul, 1890. 84–85. p.

¹²⁵ Rajzát lásd CSERGHEŐ cikkében. 84. p. (Haránt helyezett pallos pengőjét nyugvó nap sugarai világítják meg.)

¹²⁶ BOROVSKY SAMU: A Szirmay-család címeres levele. Turul, 1899. 71. p.

A *Rajcsányi*-medve (VII. 53.) szintén nem lelhető Wagnernál. Jegyzetei szerint ezt a címet is Windischtól vette Arany. A múlt században — *Rajcsányi* Ádám hamisításai miatt — a *Rajcsányi*-címet 1130-ból eredeztették.¹²⁷

A címerek bemutatása ezzel véget is ér. Ennyi valóban elég, hiszen a címet viselő vitézek száma igen nagy, de nem kevés a vármegyéből érkező fegyvereseké sem.

„Ezek nem címerrel, bokrodzó sisakkal
Jöttek suta fővel, egyszerű sipakkal. . .”¹²⁸

Messziről előtűnik a soraik előtt lovát ugrató Lajos király ragyogó sisakján a nagy fekete tollakból alakított sisakdísz.¹²⁹

A VII. ének kétségtelenül a Toldi-trilógia heraldikai szempontból legművészeiben megalkotott része. A címerek leírásánál a költő a leggondosabban ragaszkodott forrásaihoz, igen komolyan vette az „epikai hitel” önmagával szemben támasztott követelményét, s ha az illető család XIV. századi címeréről nem talált adatokat, ugyanazon család későbbi címerét írta le. A költői szabadság természetesen nemcsak erre, hanem még sokkal többre is feljogosította volna, ő azonban nem élt vele.

A T. Sz. hátralevő énekeiben — a már megtárgyalt Laczfi-sárkányon és a királyi gyász-zászlón kívül — csak egy címerleírást találunk, s ez a nagy munka utolsó előtti versszakában olvasható: a költő saját címere (XII. 111.). E címer leírásának a forrása családjának az ő birtokában levő armalis-levele volt.¹³⁰ Az Arany-címerben a pars pro toto-ként szereplő behajlított, levágott kart hajduval azonosítja. Kisebb pontatlanság részéről, hogy a forrásként felhasznált címereslevél leírásában is világosan megnevezett tört („pugionem”) — amely egyébként az armalis címerképében is egyenesnek (tehát semmi esetre sem kardnak) van rajzolva — tévesen kardnak írja le. Természetesen itt — e részletkérdésben — is jogában állt élni a költői szabadsággal, amelyet az is indokoltá tesz, hogy a „tör” szó szerepeltetése a „kard” helyén stilisztikailag

¹²⁷ A *Rajcsányi*-címer csak a XVII. századig vihető vissza. RUDNAY BÉLA és TAGÁNYI KÁROLY: A *Rajcsányi*-címer kérdéséhez. Turul, 1887. 112—117. p. NAGY IVÁN is elfogadta hitelesnek *Rajcsányi* Ádám hamisítását. (IX. 588—589. és 593.)

¹²⁸ Tehát sisakdísz nélkül jöttek.

¹²⁹ A király még a sisakdíszként hordott tollakkal is öccsét gyászolja. (VII. 6.)

¹³⁰ Az Arany-család armálisát Arany László a Nemzeti Múzeumban deponálta. Onnan az Országos Levéltárba került. (Ö. L. Gyűjtemények. Hazai Címereslevelek Gyűjteménye. 1634. május 10.) Nagyfalusi Arany János és Ferenc címereslevele. (Kiadva: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Címereslevelei 1200—1868. Budapest, 1904. 157. p.) A címer leírása a következő: „Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area corona aurea ex qua brachium quoddam humanum humerotenus resecutum, pugionem evaginatum sanguine tinctum servare visitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter ornatum. Ex cono vero galeae teniae variorum colorum. . .”

A sisakdíszben a puízsbeli könyöklő, kivont kardot tartó kar ismétlődik. (A behajlított, levágott kar a késői heraldika egyik leggyakoribb címerképe volt.) A Magyarországi Címereskönyve 31. táblájának 3. figuráján látható Arany de Nagyfülu címer nem azonos az I. Rákóczy Györgytől adományozottal!

is és a rímelés tekintetében is nehézségekkel járt volna. Másrészt a tör és a kard igen hasonló fegyver, összetévesztésük nem komoly hiba.

A címer leírásában szerepel még egy szó, amelynek teljes magyarázatát ezideig nem adta meg az irodalom. Ez az Arany-címer „tört” jelzője. Lehr Albert szerint a tört címer arra utal, hogy az Arany-család kétségbe vont nemességét hosszú, nagy küzdelmekkel sem tudta visszaszerezni.¹³¹ Voinovich Gézának is ez a véleménye.¹³² Szerintünk a „tört” címer heraldikai műszóként szerepel a kérdéses helyen: a költő az 1634. május 10-én nemesített Arany János és Ferenc közül a fiatalabbról származtathatta magát,¹³³ s az ifjabbik ághoz tartozást jelölheti annak rendje és módja szerint a „tört” jelzővel. Hazánkban a címer-törés oly szigorú szabályok szerint, mint például Angliában, sohasem dívott, de a címeralakok szám- vagy helyzetváltoztatásával, esetleg egyéb módon, nálunk is jelölték néha.¹³⁴ Állításunkat támogatja, hogy a költő munkájában — mint láttuk — másutt is alkalmazott heraldikai kifejezéseket, s valószínűleg most is egy közismert heraldikai terminus technicus használatáról van szó. Természetesen evvel nem zárjuk ki, hogy — amint a „tört” szóra eső *hangsúly* is bizonyítja — a költő e szóval a családi címere körüli huza-vonákat is érzékeltetni akarta.

Összegezzük a címervizsgálat eredményét. Igen sokféle címert találunk a költő leírásában.¹³⁵ *Főlségi* címerrel találkozunk a III. 4, a VII. 12., és a X. 79-ben (Anjou-címer). Az Anjou-címer egyúttal *országcímer* is. Valamennyi leírt címer *nemzeti* vagy *családi címer*. Ugyanazon nemzetség más és más ágához tartozó tulajdonosokként viselik a közös nemzeti címet Butkai (II. 21. és VII. 51.), Báthori (VII. 51.), Szokoli (VII. 51.), illetve Nádasdy (VII. 38.) és Gersey Pethő (VII. 52.). *Közös* címerkép Garai és Bethlen pajzsán a kígyó (VII. 52.), Kanizsai János (VII. 41.) és Viczay (VII. 53.) címerében a sasszárny. Valamennyi ábrázolás szerkezetileg *törzscímer*, a T. Sz.-ből kitűnően *tört címer* az Ujlaki-címer (VII. 39.) a Héderváry-címerhez (VII. 39.) viszonyítva,

¹³¹ Magyar Nyelv. 1915. 191. p.

¹³² Arany János életrajza. I. 8—11., Kritikai Kiadás 576. p.

¹³³ Vö. MÁRKI SÁNDOR: A Nagyfalusi Arany-család. Századok, 1897. 773. p.

¹³⁴ Vö. NYÁRY: 73. p., BÁRCZAY: 284. p.

(A címer-törés módjait mind a ketten felsorolják.) Sajnos, nem áll módunkban más — az Arany-család címerét feltüntető — címeres emlékek bevonásával vizsgálódásunkat behatóbbá tenni. Arany László Arany János hátrahagyott prózai dolgozataihoz fűzött magyarázó jegyzeteiben MÁRKI SÁNDOR idézett cikkének állításait több ponton megtámadta. (Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai. Budapest, 1889. Kiadja: Ráth Mór. Jegyzetek Arany önéletrajzához és hátrahagyott iratai bevezetéséhez. XX—XXVIII. p.) Többek közt kétségbe vonja azt is, hogy az I. Rákóczy Györgytől címeradományt nyert Arany János és Ferenc testvérek lettek volna; szerinte lehet, hogy Ferenc János fia volt — bár ez is épp olyan hipotézis csak, mint a confraternitás feltételezése, mivel a címereslevél a két adományozott rokonsági viszonyát nem említi. (Az armalis csak Johannes et Franciscus Arany de Nagyfalut említ.) Állításunk feltételezi, hogy a költő — a T. Sz. e címerének leírásakor — a két adományost testvéri viszonyban állónak képzelte, s magát a fiatalabb testvértől származtatta.

¹³⁵ Amennyiben a T. Sz.-ben leírt címer a valódi (hiteles) címertől eltér, az Arany által leírtat elemezzük, hiszen a munkát olvasó is az abban foglalt címertani elemekkel találkozhat.

továbbá a költő saját címere (XII. 111.). *Beszélő címer* Nádasdy nádja (VII. 38.). *Emlékeztető* címerkép Toldi címerében (I. 3. és IV. 97.) a cseh-fő, a Bebek- (VII. 38.) és Forgách-címerekben (VII. 41.) a tündér. A fekete gyász-zászló (VII. 18., VIII. 62. és XI. 41.) is emlékeztető szerepet tölt be. *Jelképpel* találkozunk a Gilétiék címerében (VII. 34.), ahol a fehér és a fekete az élet és a halál előre megjövendelője (*címerszimbolika*). Jelkép a Zrínyi-címer (VII. 40.) szárny és kőbástya ábrázolása is.

A *mázak* megszerkesztésénél a költőnek nehézséget okoztak forrásai nem precíz leírásai és a rendelkezésére álló ábrák nem színjelölő volta. Ennek ellenére szigorúan betartotta a mázak alkalmazására vonatkozó szabályokat, *nem heraldikai színt sehol sem ír le. Ha téved a színek leírásánál, egyik heraldikai máz helyett alkalmaz másikat.* Tar Lőrinc címerében (II. 19.) *zöld-fehér* színt, Lajos király lótakaróján *ezüst* lilomot (III. 4.), zászlaján *arany* patkót (VII. 12.), a Hédervári-címerben *fejér* galandot és *ezüst* angyalt (VII. 13.). A Laczfi-címerben *ezüst* szárnyú és hósínű sárkányt (VII. 32.), később *fehér* sárkányt (XI. 82., XI. 89.), a Giléti-címerben *fehér-feketére* osztott pajzsot (VII. 34.), Lukács és Bertalan címerében (VII. 39.) *fekete* mezőt és három *fejér* galandot ír le, Kanizsai sasának *fekete* félszárnya *vérmezőben* szálldos (VII. 41.), a Forgács-címeren (VII. 42.) a tenger *arany*-hajú lánya látható, Balassa pedig *kék* mezőn hozza homály ökre szarvát (VII. 52.). Arany címerleírásaiban tehát mind a hat heraldikai színnel találkozunk.

A T. Sz. címerein inkább *címerképeket* találunk a *mesteralakok* rovására. Ez egyrészt avval magyarázható, hogy a XIV. századbéli címereken túlnyomórészt valóban címerképek — még hozzá állati eredetű címerképek — láthatók, de az is közrejátszik a címerképek túlnyomó alkalmazásában, hogy a költő is lehetőleg ezeket válogatta ki, mivel egy poétikai címerleírásban sokkal elevebben, színesebben hatnak az élő, szinte mozgó címerképek (elsősorban itt is az állati és emberi alakok), mint a kissé merev, statikus mesteralakok. *Mesteralak* a királyi címeren látható *négyes szalag* és *kettős kereszt*¹³⁶ (VII. 12.), a Giléti címeren a *negyedelés* (VII. 34.), Budaméri Konya oroszlánjának a *keresztje* (VII. 39.), Ujlaki pajzsán a keresztbe folyó *szalagok*¹³⁷ (VII. 39.). A leírt mesteralakok valóban egyszerűek, s a magyar címertörténet legősibb mesteralakjai közé tartoznak. A *címerképek* száma — mint az imént rámutattunk — jóval nagyobb a mesteralakokénál. A *természetes képek* közül *emberalakot* vagy *emberi testrészt* találunk Toldi pajzsán (a cseh-fő, IV. 97.), Endre halál-zászlaján (a szerencsétlen herceg képe — VII. 18., VIII. 62., X. 41.), Andrási címerén (kardos levante, VII. 36.), Forgács pajzsán (tengerből kiemelkedő nőalak, VII. 41.), Csáki címerén (véres emberfő — VII. 51.) és az Arany-címeren (hajdú —

¹³⁶ A régi heraldikai terminológia elég zavaros volt, nem tettek különbséget a vágások és a pólyák között sem. Vö. BÁRCZAY: 109. p.

¹³⁷ Modern leírás szerint pártá és csík van az alapul vett címerben. A szalag ugyanis félszélességű harántpólya.

XII. 111.). *Állati eredetű címerképek* : Lőrinc tarvarjuja (II. 19.), Butkai: farkharapó kígyó (II. 21.), a király lótakaróján a struccotoll (III. 4.), a királyi struccok (VII. 12.), Giléti hét seregélye (VII. 35.), Budaméri Konya címerében az oroszlán (VII. 35.), Bánfy ökörszarva (VII. 36.), Nádasdy koronás kacsája (VII. 38. és VII. 52.), Szécsi Miklós kétfejű sasa (VII. 40.), a Zrínyi-pajzson ábrázolt szárny (VII. 40.), Kanizsai János saskörme és félszárnya (VII. 41.), a Draskovics-címeren leírt két sas és páros oroszlán (VII. 41.), Berényi mókusa (VII. 51.), Balassa ökre (VII. 52.), Frangepán sasa (VII. 52.), Garai kígyója (VII. 52.), Telegdi sólyma és galambja (VII. 52.), Gersei Pethő rucája (VII. 52.), a Bocskai oroszlán (VII. 53.), a Majthényi teve (VII. 53.), a Viczay sasszárny (VII. 53.), a Csetneki halak (VII. 53.), a farkába harapó Kisvárdai kígyó (VII. 53.), a Dersfi oroszlán (VII. 53.), a Szirmai rák (VII. 53.) és a Rajcsányi-címeren leírt medve (VII. 53.). *A növényvilágból vett címerképek* : az Anjou liliumok (VII. 12.), Giléti rózsalevelei (VII. 34.), a Nádasdy-címer nádja (VII. 38.), a Lórántfy-címer fakadó fatöve (VII. 31.) és az Apaffy-címer szőlőábrázolása (VII. 53.). *Az égitestek közül csillag látható a Szentgyörgyi-címerben* (VII. 53.). *Képzleti alakok* : a Rozgonyi fénix (VII. 41.), a Bátor, Szokoli és Butkai címer három sárkányfoga (VII. 51., Butkai címerében még egyszer külön a II. 21-ben is), Hédervári Kont címerében (VII. 13.) koronás, szárnyas ezüst angyal, Laczfi sárkánya (VII. 32., XI. 82., XI. 84.), Bebek tündéralakja (VII. 38.), Ujlaki koronás, szárnyas ezüst angyala (VII. 39.).

A címerábrázolások javarésze — mint e felsorolásból is látható — természetes eredetű címerkép. *Mesterséges képek* : Drágfi vasmacskája (VII. 38.), Zrínyi pajzsán a kőbástya (VII. 40.) és Apaffy kardra szúrt sisakja (VII. 53.). Arany tehát főleg állati eredetű vagy embert ábrázoló címerképeket használt, de nem idegenkedett a növényi és a mesészerű ábrázolásoktól sem. Mesteralakokat is írt le, a mesterséges képeket már kevésbé alkalmazta.

E felsorolás is bizonyítja, hogy a T. Sz. címertani szempontból is művészi alkotás: *ha nem is teljes, de a heraldikában használt képek, alakzatok, mázak jelentős része előfordul benne*. Legértékesebb része kétségtelenül a VII. ének seregszemléje, de a II. énekben leírt tornajáték is mesteri kézre vall, s az egész művet át meg átható heraldikai mozzanatok is méltók a nagy mester tudásához, alkotó készségéhez, tehetségéhez. Címerleírásai közben általában csak egy-egy szóval, félmondattal említi meg a címer valamelyik — többnyire a leglényegesebb, legjellemzőbb — ábrázolását; a teljes címerképet többnyire csak akkor adja, ha az illető címer nagyon egyszerű. Bővebb címerleírásokat ritkán találunk nála, ha több időt szán egy címerre, akkor sem a címer teljes, részletekbe menő leírását nyújtja, hanem inkább a címer eredetét ismerteti forrásai vagy saját kútfője alapján. Címerleírásai egyszerűsége, rövidsége egyben a kor heraldikájába való beillést is biztosítja: a XIV. századi címerek — mint a magyar heraldika első két századának a címerei általában — többnyire igen egyszerűek. A történeti hagyományt a címerek alkalmazásánál követni igyekezett, tudato-

san csak a Forgách-címer leírásakor fordult szembe avval, de a heraldika szelleméhez akkor is hű maradt, s talán éppen az alkalmazott címer hitelének bizonyítására támadta meg a történeti hagyományt is. Címeralkotó készsége leginkább akkor nyilvánul meg, amikor — olykor eltérve forrásaitól — az általa megismert heraldikai szabályok figyelembevételével és a XIV. századi heraldika színvonalának megfelelően önálló címerképeket, alakzatokat komponál (vö. Toldi és Tar Lőrinc címere).

Annak ellenére, hogy a rendkívüli alaposság, a forrásokhoz való szigorú alkalmazkodás lehetővé tette a T. Sz. heraldikai vizsgálatát, Aranyt természetesen nem mint heraldikust, hanem mint hazánk egyik legnagyobb költőjét tartjuk számon. A címerleírásoknál elkövetett hibákat is ennek figyelembevételével kell elbírálnunk. A hibák — ha a költői szabadság elvének szem előtt tartásával egyáltalán jogunk van hibákról beszélni — jelentős része a korabeli történeti, heraldikai, genealógiai irodalom fejletlenségének, a címerpublikációk hiányának a következménye. Ezért nem vádolható a költő, aki a források kiválogatásánál és felhasználásánál szinte a szakembereket megszégyenítő alaposságot tanúsított. (Ha ez nem lett volna így, nem sikerült volna szinte minden egyes címer forrását pontosan meghatároznunk.) Mindenesetre törekedett a források, a hagyományok precíz követésére. A színek eltévesztéséért szintén nem hibáztatható: ahol a rendelkezésére álló források színmegjelölést vagy színleírást adtak, ott átvette és használta azokat. Ahol azonban ilyent nem talált, az egyszínű ábra alapján saját maga volt kénytelen az egyes címerekhez színeket komponálni. Itt betartotta ugyan a heraldika szabályait, de természetesen nem találta el, hogy milyen színek szerepeltek az illető család *igazi* címerében. Ugyancsak a korabeli heraldikai irodalom fejletlensége és a címerpublikációk hiánya okozta, hogy a rendelkezésre álló források alapján nem tudta pontosan megállapítani az egyes címerek hitelességét, korát s a seregszámlához szükséges nagyszámú címer bemutatásakor kénytelen volt XV., XVI. sőt XVII. századbeli címereket visszavetíteni a XIV. századba. E módszer feltételezi, hogy az illető család címere a XIV. század óta semmit sem változott. A legtöbb tévedés természetesen innen adódott, hiszen a címerek a XIV. század óta bővültek, differenciálódtak. A költő maga is érezte ezt, épp ezért igyekszik mindig egyszerű címerleírást adni, s lehetőleg a címer főalakját írja le, amely többnyire valóban megvolt már a kérdéses család XIV. századbeli címerében is.¹³⁸ Nem hibáztatható komolyabban az egyes címerképek fel nem ismerése, ill. más tárggyal való azonosítása sem. Aki heraldikával foglalkozik, az tudja a legjobban, hányszor fordul elő, hogy a legkézenfekvőbb címerképeket, mesteralakokat hibásan identiflikálják. Az egyetlen komolyabb heraldikai hiba — amelyet nem menthet a költői szabadság

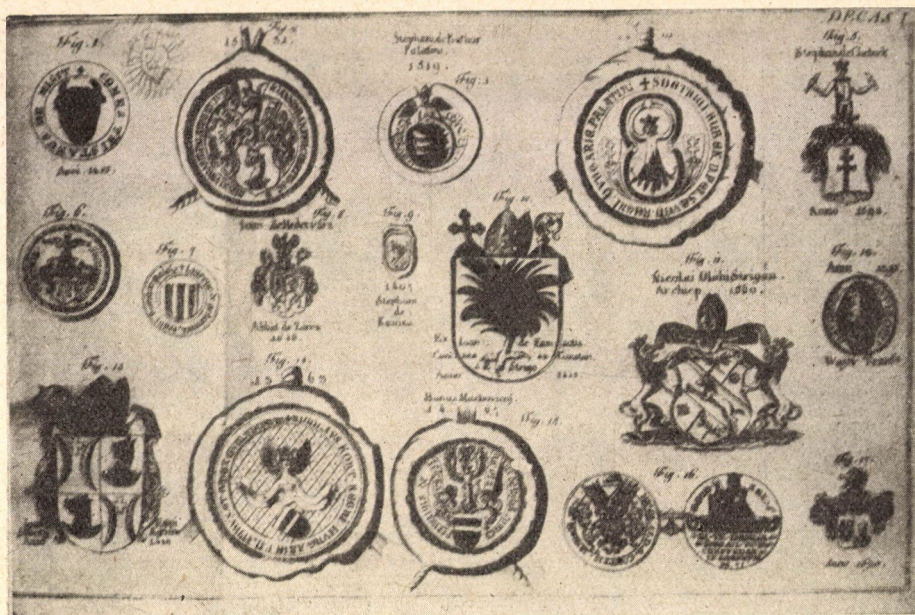
¹³⁸ Amennyiben a címerben később bekövetkeztek változások, javítások vagy bővítések, ez a módszer célravezető, mert a régi főalak ilyenkor benne maradt a megjavított, bővített címerben is.

elve sem — a pecséteken előforduló ábráknak a pajzsra vagy a zászlóra történő mechanikus átvitele. A címerfödeleket, amelyek a pecséteken, ábrázolásokon valóban a címerpaizson vannak, nem lett volna szabad változtatlanul átvinni a címeres pajzsot vagy zászlót tartó vitéz pajzsára, zászlajára; figyelembe kellett volna venni, hogy azok a sisakot a fejükön, az oromdísz sisakjukon, nem pedig pajzsukon, vagy a kezükben tartott zászlón hordták. Ugyanígy hibázott a költő a pecséteken keretként előforduló pajzsok zászlóra, illetve másik pajzsra rajzolásánál, egyik keretet másik keretre alkalmazva. Hibái azonban egy pillanatra sem vonhatják kétségbe művészi ábrázolóképességét, heraldikai tehetségét. Az elkövetett hibák csak a címertanban igen jártos olvasónak tűnhetnek fel, az eposz művészi szépségeit és értékeit nem érintik.

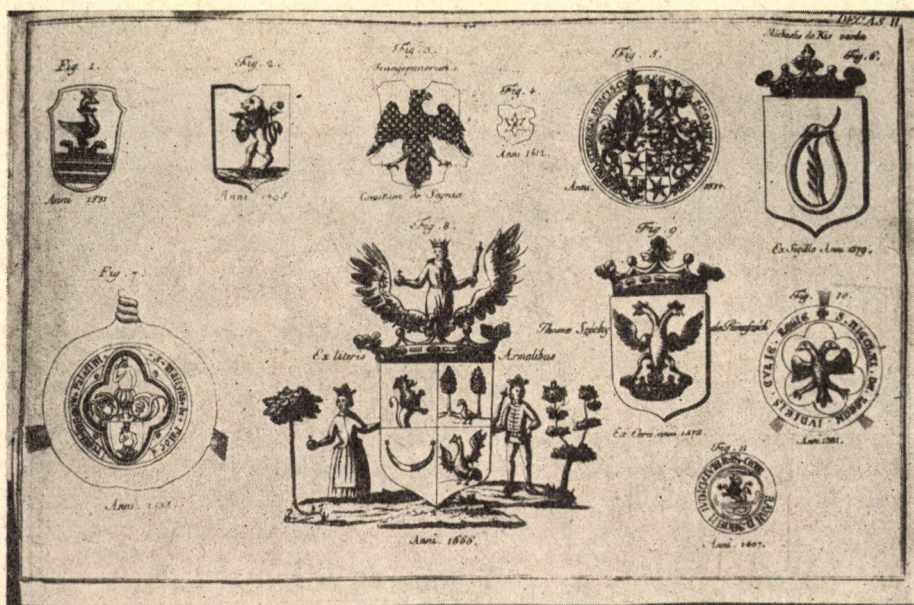
A lovagi tornák és címerleírások művészi hatása ma, a heraldikát kevésbé ismerő olvasó számára természetesen jóval kisebb, mint a T. Sz. megjelenésének idején volt, amikor — a múlt század utolsó harmadában — a magyar uralkodó osztályok különös előszeretettel és figyelemmel fordultak a középkor és annak heraldikai emlékei felé. Ennek ellenére állíthatjuk, hogy vizsgálódásunk nem volt hiábavaló. A T. Sz. heraldikája (és ezen belül elsősorban a címerleírások) mellett, hogy alkalmat adott nekünk a költő műhelyébe való betekintésre, az *epikai hitel* értelmezése szempontjából is fontos tanulságokat nyújt. Arany önmagával szemben felállított „*epikai hitel*” igénye a *történeti háttérnek a fellelhető legjobb források alapján történő legpontosabb rekonstruálását is jelenti*, amelyen csupán a cselekmény alakítása szempontjából szükséges, tudatosan végrehajtott kisebb változtatások engedhetők meg. E változtatások főleg a történeti események leírásánál fordulnak elő, minthogy ez a mű cselekményével szorosabban összefügg; *a történeti díszletek megalkotásánál, a címerek leírásánál a költő epikai hitelre törekvése, a források pontos követése csaknem maradéktalanul érvényesül.*

ARANY FORRÁSAI

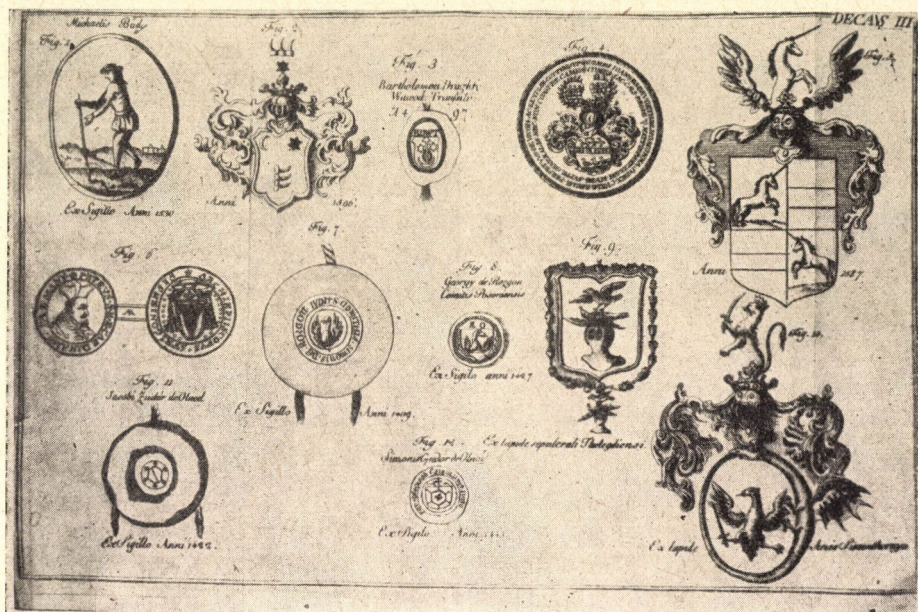

1. Wagner munkájának 1. táblája (Decas I)

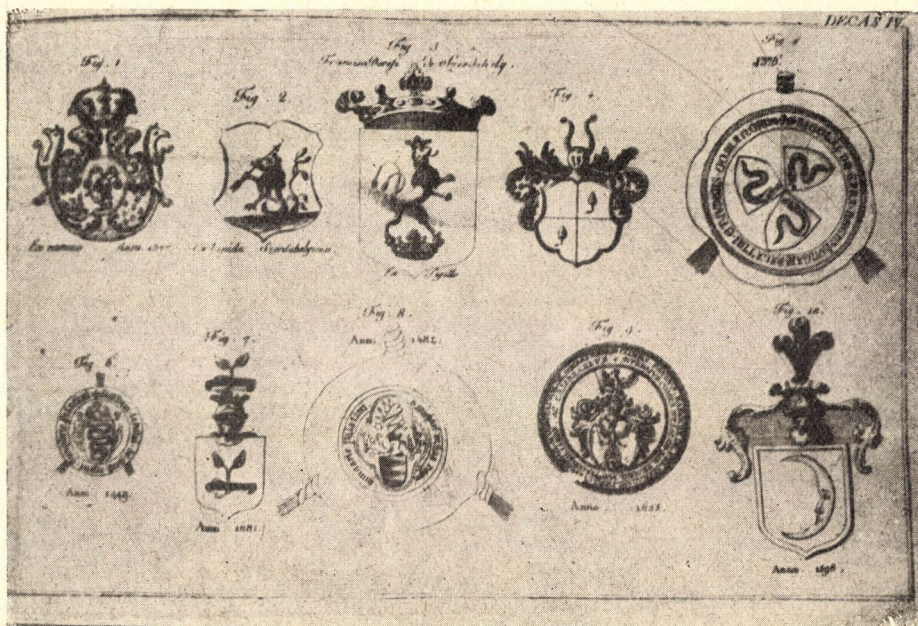

2. Wagner munkájának 2. táblája (Decas II)

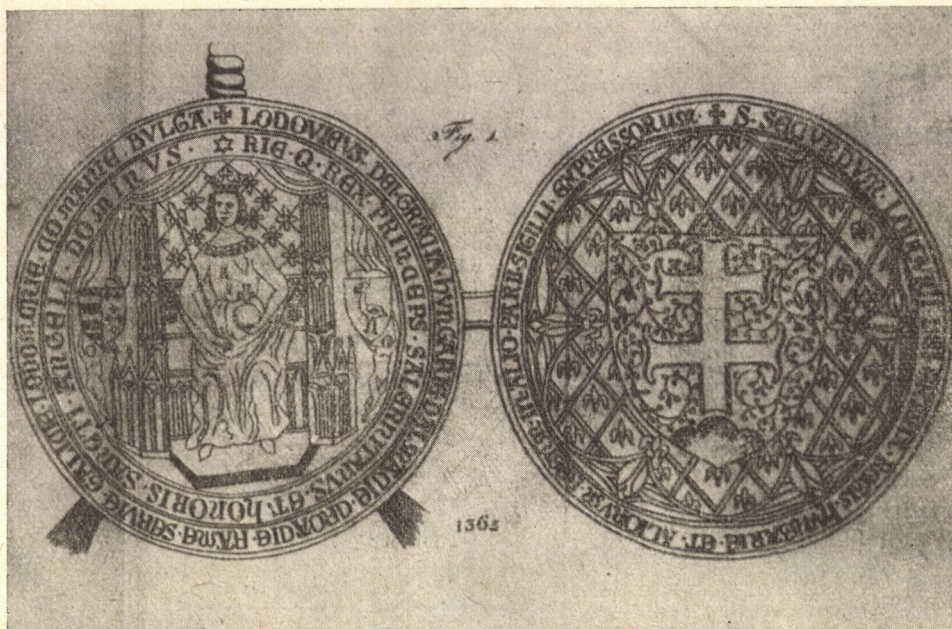

3. Wagner munkájának 3. táblája (Decas III)

4. Wagner munkájának 4. táblája (Decas IV)

5. I. Lajos pecsétje Pray tábláján

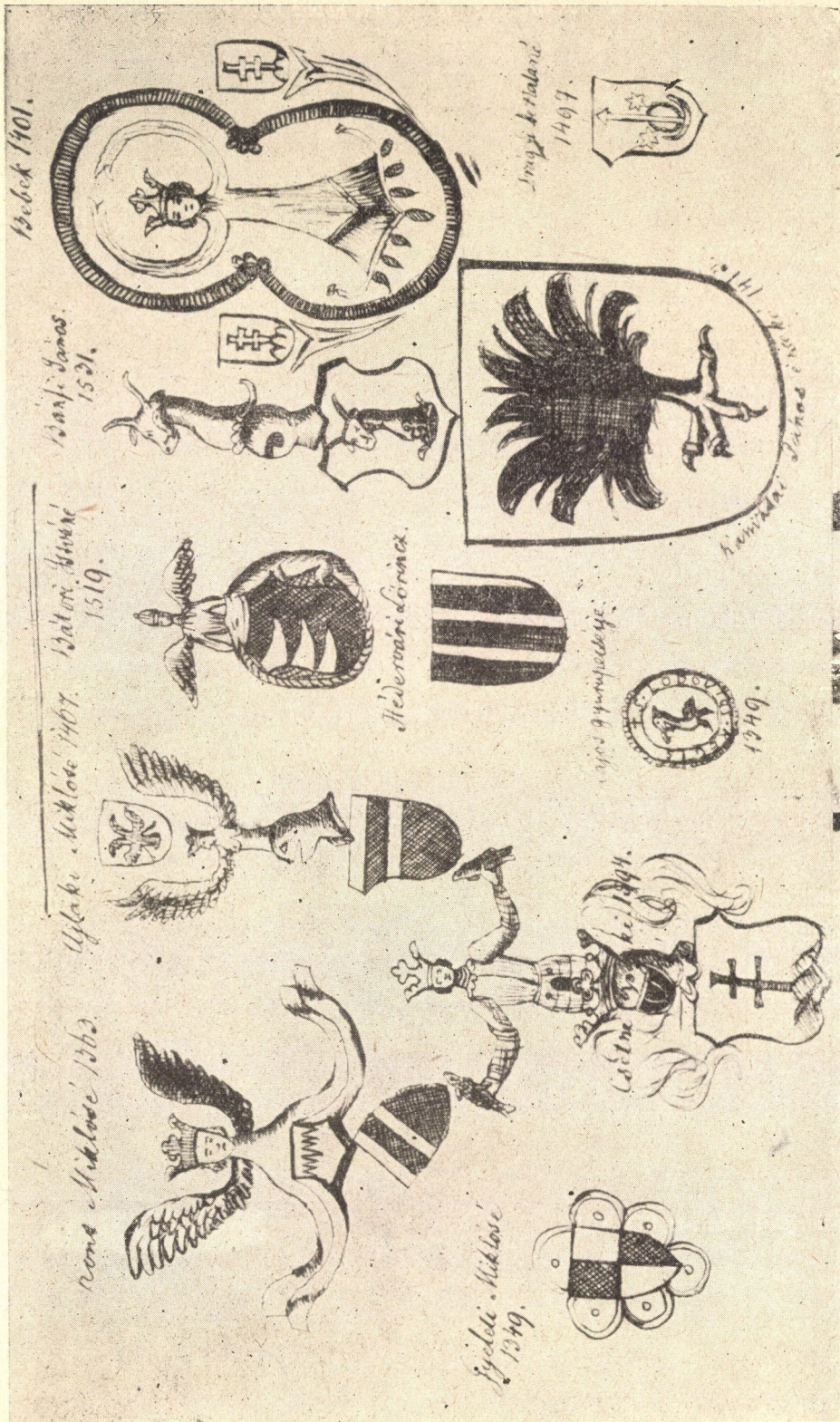

6. Az Arany-címer

7. A Giléti-címer Praynál

8. Arany rajzai a T. Sz.-ben leírt címerekről (Toldiana, MTA Kézirattára, K. 505.)

9. Arany rajza a Zrínyi-címerről (Toldiana, MTA Kézirattára, K. 505.)

BÓKA LÁSZLÓ

KIRÁLY GYÖRGY EMLÉKEZETE

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság alapító közgyűlésén, 1911. október 22-én, a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácstermében ott szorong egy fiatal tanár, még nincs egészen huszonnégy éves, Király György. Nem a lelkes érdeklődők egyike csupán, hiszen a december 10-iki alakuló közgyűlés egyhangúan választja meg választmányi taggá, s az azon nyomban összeülő első választmányi ülésen „Horváth János titkár jelenti, hogy az előkészítő bizottság a szerkesztői állásra első helyen Pintér Jenőt, második helyen Vértessy Jenőt, harmadik helyen Király Györgyöt ajánlja” (Irodalomtörténet, I. 86—90). A szerkesztői tisztre ugyan végül is Pintér Jenőt választják meg, de egy huszonnégy esztendőös ifjúnak az is elég tisztesség, hogy jelölték, hiszen Pintér ekkor harminc esztendőös, irodalomtörténetét a Semsey-díjjal koszorúzta Akadémiánk, Vértessy Jenő tíz évvel idősebb nála, megjelent már két monográfiája, Homeros Odysseiájának fordítása, és mindenki tudja, hogy tarsolyában már egy jelentős, nagy munkát hordoz, „A magyar romantikus drámá”-t. Nyilván Király György is tisztességnak érzi s a Társaság lapjának, az 1912-ben meginduló Irodalomtörténetnek, megindulásától 1918-ig egyik legbuzgóbb munkatársa. Azután, négy esztendővel később bekövetkező haláláig egy sort sem ír bele, mint ahogy élete utolsó négy esztendejében kikopik neve az Egyetemes Philológiai Közlönyből s Akadémiánk folyóirataiból, az Irodalomtörténeti Közleményekből s a Budapesti Szemléből is, mint ahogy a Magyar Nyelvben sem jelenik meg több közleménye.

Az Irodalomtörténetben azonban mégis napvilágot lát egy kezétől származó írásmű, 1919-ben. Itt ugyanis közlésezik a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1919. évi augusztus hó 30-án tartott választmányi ülésének jegyzőkönyvét, melynek harmadik pontja így szól: „A titkár fölolvassa Király György levelét: »Tisztelt választmány! A viszonyok változása következtében a t. választmány által ideiglenesen ránkruházott megbízatás lejárt s így arról tisztelettel lemondunk, — azt hiszem, ezt a kijelentést többi társaim nevében is megtehetem, akikkel hirtelenében találkozni nem tudtam. Maradtam kiváló tisztelettel kész hívük — Budapest, 1919. aug. 30. Király György«. Tudomásul szolgál, azzal a megjegyzéssel, hogy Király György megbízatása

a proletárdiktatúra bukásával önmagától megszűnt” (Irodalomtörténet, VIII. 332. l.). Így üti el a buzgó választmány Király Györgyöt még az önkéntes visszavonulás méltóságától is, de még ezzel sem éri be. A Nyugat 1920-as évfolyamának első számában jelent meg Király György Kaffka Margitról írt tanulmánya. A szerző, csillag alatt, ezt jegyzi meg: „Ez a megemlékezés még tavaly januárban készült az Irodalomtörténet c. folyóirat számára, ki is volt már szedve és márciusban kellett volna jönnie, de a papiros-hiány megakadályozta a folyóirat megjelenését. Azóta nagyot fordult az idő, papirosa már volna az Irodalomtörténet-nek, ellenben kurzusképtelenné vált a cikknek mind tárgya, mind írója. Visszaadták” (Nyugat, 1920. I. 4. l.). Meg kell jegyezni, hogy ezt még — hogy egy elfogadott, kiszedett cikket visszadobjon — Akadémiánk folyóirata sem tette meg, Császár Elemér az Irodalomtörténeti Közlemények 1921-es évfolyamában közzétette Király Györgynek „A Cyrus-monda széphistóriáinkban” című, 1918 óta kiszedve heverő cikkét, s csak a további közlemények elől zárkózott el, a többi „kurzusképes” szakfolyóirat szerkesztőjével együtt.

Mindezt nem a Magyar Irodalomtörténeti Társaság félévszázados jubileuma juttatta eszembe csupán (az is, hiszen a Társaságnak dicsősége is, hogy Király György ott volt alapítói között, gyalázata is, hogy így vált meg tőle, s hogy még korai halála hírére sem regisztrálta folyóiratában . . .), hanem az, hogy ezidén ünnepelhetjük Király György születésének hetvenötödik évfordulóját, s ugyancsak idén kell kegyelettel megemlékeznünk halála negyvenedik fordulójáról. Méltó ünnepségre, illő kegyeletre még ma sincs mód, életrajza megíratlan, életműve regisztrálatlan, magam röstellkedve állok a megjelentek elé, s amit elmondandó vagyok, az a magam számára is *memento*.

Király György 1887. december 1-én született Oravicabányán. Túl sok emléke szülőfalujáról aligha lehetett. Semmi adatom arról, hogy valaha is emlegette volna ezt a nem is falut, hanem ipartelepét, mely a Karas és a Néra szögében, a Krassó-Szörényi hegység lejtőjén, egy gazdag bányavidék természetes központja volt. Csak azért idézem fel e tájat, mert jelképesnek érzem, hogy a magyar katonatiszt fia román munkások lakta vidéken született, hogy a régi magyarság bűvárlójának bölcsője körül bányák légzőnyílásai lihegtek, gőzmalom, cementgyár, olajfinomító álltak, a modern nagyipar dajkálta, s hogy ennek a meggyőződéses városlakónak, konok urbanistának, Budapest e szerelmesének szülőfaluja egy tündéri természeti táj egébe fúrta kormos kéményeit, hogy gyerekszeme láthatta a varázslatos Marilla-völgyet.

Persze az ilyen jelkép csak emlékező órán, az emlékidéző szívében születik. Nincs oly sors, amely ilyen jelzést adna, hogy itt és katonatiszti családban született az a Király György, akit 1919 őszén, a sovén nacionalizmus tobzódása idején, Horthy tiszti terrorbandáinak rémuralma idején, mint nemzetellenes kommunistát úztek el állásából, taszítottak a legnagyobb nyomorúságba, a korai sírba vezető lejtőre. Oravicabányára feltehetően csak

a császári és királyi katonai közigazgatás sodorta szüleit, hiszen gimnáziumba már — nyilván ugyanannak az intéző hatalomnak jóvoltából, délkeletről északnyugatra sodortatva — Pozsonyban jár, ott teszi le jeles eredménnyel érettségijét a pozsonyi királyi főgimnáziumban, 1905 június 16-án.

Pozsonyban nyolc évig járt gimnáziumba, feltehetően ez a nyolc esztendő tudatos és elhatározó hatású emlék. A német nyelvben való anyanyelvyszerű biztonságát bizonyára itt szerezte. 1897 őszétől 1905 koranyaráig járt a pozsonyi királyi katolikus főgimnáziumba. Kitűnő iskola volt, igazgatója, Polikeit Károly, gondosan ügyelt az iskola magas színvonalára. Nemcsak a tanári könyvtár volt igen gazdag, de az ifjúsági könyvtár is, melynek világ-irodalmi, történelmi, nyelvtudományi könyvvállománya meghaladta a gimnáziumi könyvtárak átlagos színvonalát. Országos érdekű volt a gimnázium régészeti gyűjteménye — különösen éremtára volt gazdag, de a természettudományi szertár is gazdag volt, fejlődött, az iskola Röntgen-apparátusát például a városi orvosok rendszeresen igénybevették. Az iskolának hangversenyképes ének- és zenekara volt (a hangszer- és hangjegy-gyűjtemény őre az iskola fizika tanára, Dohnányi Frigyes volt, s az iskola bocsátotta szárnyára az ifjú Albrecht Sándort, a pozsonyi dóm neves karnagyát, Bartók Béla barátját, aki Rilke Stunden-Buchjából készített kórusműveivel próbálta később áttörni az egyházi zene megmerevedett kereteit. Király György többször hallotta a fiatal zeneszerző első kísérleteit s bizonyára ő is eljárt arra az esztendőről esztendőre gazdagodó tárgykörű művészettörténeti előadás-sorozatra, melyet Albrecht Sándor édesapja, Albrecht János, a gimnázium tanára tartott az ifjúság és a pozsonyi értelmiség számára. Az iskola közszellemére az a kis tanulmány jellemző, melyet az 1898/99-ik évi Értesítőbe Rencz János, az iskola magyar tanára írt „Nemzeti kultúránk helyes felfogása és terjesztése az iskolában” címen. Rencz tanár úr az ezredéves ünnepségek veszedelmes hatására hívta fel a figyelmet: „Hízelgett hiúságunknak ez a sok dicséret, s végre magunk is elhittük, hogy »csodás« nép vagyunk” — írta, s jóllehet tanulmánya sem ment a kor nacionalista közfelfogásának hatásától, mégis feltűnő benne az a józanság és tárgyilagosság, ahogy a köröttünk élő népekről s nemzetiségeinkről szól abban a korban, melyben ezekről a kérdésekről csak a sovén gőg hordajáról szoktak szólni. Ezt írja: „A szerb-, oláh- és csehországi diákoknak a szorgalma — általánosan ismeretes — nagyobb, mint a nagy európai nemzetek tanulóinál divatos. Nálunk is a román, horvát és szerb nemzetiségű ifjak — magam is tapasztaltam, másoktól is hallottam — szorgalom tekintetében a magyar és német nemzetiségű ifjakat jóval fölülmulják” (1—6. l.).

Király György nem tartozott a sok reménnyel kecsegtető tanulók közé. Első gimnazista korában egyetlen főtárgyból, a matematikából volt jelese, latinból hármast, magyarból kettést kap. Másodikos, harmadikos, negyedikos korában is a gyengébb jórendűek közé tartozik. Ötödikes korában kap

először jelest magyarból, hatodikos korától kezdve aztán jelesrendű mindvégig, de nem tiszta jeles, mert a német érdemjegye mindvégig kettes. A magaviseletével is minduntalan baj van, nemcsak kiskamasz korában kap kettest magaviseletből, de még jelesrendű hetedikes korában is elrontja bizonyítványát a magaviseletből kapott kettes.

Határozott irányú érdeklődést tanulmányi előmeneteléből nehéz lenne kiolvasni, bizonyítványaiából csak azt tudjuk meg, azonkívül, hogy a természettudományi tárgyak nem okoztak neki különösebb nehézséget, hogy gimnazista korában kezdett el franciául tanulni, három évig rendkívüli tárgyként francia órákra járt. A magyar irodalomtörténet iránti érdeklődése is elég későn alakulhatott ki. Az iskola jutalmazottjai között nem leltük a nevét, nyolcadikos koráig az önképzőkörben sem szerepelt soha. Nyolcadikban azonban őt választják az önképzőkör titkárává (az önképzőkör elnöke az előbb már megemlegetett Rencz János, a magyar tanár volt). 1904. október 6-án ő tartja az Aradi Tizenhármakról az emlékbeszédet, 1905. január 21-én, a Csokonai ünnepségnek is Király György az önképzőköri szónoka, s az év végén „Csepreghy népszínművei, a népszínmű fejlődésére való tekintettel” című dolgozatával az önképzőkör irodalmi pályázatán három tízkoronás aranyat nyer. Az érettségi vizsgát jeles eredménnyel tette le. Ennyit árulnak el diákkoráról a pozsonyi királyi katolikus főgimnázium értesítői.

Ennek a diákkornak belső történetéről, ifjúkori barátságairól, első olvasmányairól semmit sem tudunk. A pozsonyi otthon világába is csak egy hagyatékából közzétett, egy barátnője számára írt, önéletrajzi érdekű novellácska (A hős — Őszi történet — Nyugat, 1922. I. 690—700. l.) világít be. A tréfásan filmnovellaként tálalt novella (a cím fölé ezt írta: 2000 méter! Csak felnőtteknek!), mely azt mondja el, hogyan élt át ártatlanul, félig értve — félig sejtve, hogy minek vált vétlen tanújává, egy nem gyerekszemnek való kalandot, valami hangulatot ad a családi körből. Halljuk a szülők magázódva is gyengéd beszélgetését, felvillan a férjénél tizenegy évvel fiatalabb „mama” szerető szigora, megismerjük azt a meghitt, cinkos viszonyt, melyben a huszártiszt apa van fiával („Én pedig csak jó pajtásod vagyok?” — kérdi a harmincnyolcéves apa tízéves fiától), és egy villanatra el tudjuk képzelni, miért lehetett olyan nehéz az iskolában megfegyelmezni a kis Király Györgyöt. Anyját tisztelettel magázza, apjával tegeződik és így köszönti, mikor hazatér:

„... (Gyuri beront, tótágast áll a díványon, kétszer bukfencet vet és kényelmesen leheveredik apja előtt egy medvebőrrre.)

— Jónapot, apuskám!

— Jónapot, kisöregem!”

Így üdvözik egymást, s míg Gyuri elmeséli délutáni élményét, „hátára fekszik, lábát a levegőbe tolja s úgy mesél”. Halljuk a kisfiú dicsekvő hangját: „Van nekem egy indián kalpagom, csupa magam lőtte verebek tollából készítve, igaz, hogy az Erzsi néni egyik tyúkját is hozzálöttem”, halljuk egy

felnőttel való párbeszédét, melyben az ezt mondja neki, „Te vagy a legimper-tinensebb fiú Magyarországon...” S ebből a meghitt hangulatú történetből még két könyvélmény is elővillan, a Don Quijote és Verne Cascabel Cézár-ja. Bizony ez se sok, de nemcsak a meghatott emlékezés időztet ennél a történet-kénél, hanem az is, hogy innen világít valami egy gondatlan gyermekkor védett derűjéből a későbbi nehéz évekbe, s innen csendül fel az imádott apa soha nem feledett szava: „...és apa is azt mondta, hogy aki a szavát megsze-gi, az gazember”.

Feltehetjük, hogy maga a város is nevelte, történelmi levegőjével, igazi városiasságával, német-magyar-szlovák nyelvkeveredésével, gyár- és kaszárnya-övezetével, Bécs közelségével, mely nemcsak azt jelentette, hogy át lehetett szaladni könnyen Bécsbe, de azt is, hogy a császári család tagjai a Mihálykapu-utcai Meyer-cukrászdában élvezték az inkognito demokratikus élményét (a cukrászdában üldögélő titkosrendőrökkel, az utcán sétáló testőr-tisztekkel, a pozsonyi konstáblerek pokoli izgalmával fűszerezve...), — mind- ezt feltehetjük, de nyoma nincs sehol.

1905 szeptemberében a budapesti tudományegyetem bölcsészettudo-mányi karára iratkozott be s az egyetem szigorlati jegyzőkönyvének tanúsága szerint, 1909. május 18-án letette doktori szigorlatát. Doktori értekezését Mikesről írta, „A törökországi levelek forrásaihoz” címen, Riedl Frigyes és Katona Lajos bíralták el. Szóbeli szigorlatát magyar irodalomtörténetből tette le, mint főtárgyból, Katona Lajos előtt, egyik melléktárgya a magyar nyelvészet volt, Szinnyei József volt a kérdező, másik melléktárgya a német irodalom története volt, ebből Heinrich Gusztáv vizsgáztatta. Minden tárgy-ból summa cum laude eredményt ért el.

Az egyetemi hallgató Király Györgyről eleven képünk van. „Diákos-bohómes hosszú haj, melyen nyugtalan keze gyakran végigszánt, szigorú tanáros csiptetőjén át vidám, okos szempár, kedves, gyakran kedvesen gúnyos mosoly a keskeny, sápadt arcon, szavában bizakodó életöröm, melyet a gondok nem tudnak megzavarni — így tűnik elém Király György, a pesti egyetem harmadéves hallgatója, modern philologiai semináriumának könyvtárosa az 1907—8. tanévben. Külső megjelenésében, viselkedésében nem a philosopter, nem typusa a szorgalmas egyetemi hallgatónak. Van benne valami könnyedség, szinte fiús kellem, sokat és szívesen van társai körében, élénk és ötletes, szí- vesen és érdekesen beszél mindenről, csak magáról nem... Aki idegen hall- gatja, azt képzelheti: e kedves lump csak kedvtelésből néz fel az egyetemre is. S a könnyelmű fiú, akinek játssza magát, csupa célratörő tudásszomj és munka- kedv... Talán minden kollegájánál képzetebb. Álöltözet a könnyelműsködés, mintha feszélyezné kiválósága” — ezt a remek miniatúrát leghűségesebb barátja, Reichard Piroska készítette. Egyetemi pályafutását sem lehetne szebben summázni s jellemezni, mint ahogy ő tette. „Egyetemi pályája elején classica-philologusnak készült, harmadéves korában végleg áttért a modern

philológiára, utolsó egyetemi évében pedig leginkább az összehasonlító irodalomtörténet érdekli. Ha eddig Riedl Frigyes tanítványa volt, aki igazi, a dolgok lényegét kutató tudományos szellemén kívül egész egyéniségével hat rá, most erősebben kapcsolódik Katona Lajoshoz, nem annyira egyénisége, mint tárgyköre vonzza, melyre Királyt rendkívüli nyelvtelhetsége, világirodalmi olvasottsága és combinatív képessége praedestinálta. Olvas latinul, németül, franciául és angolul, ért meglehetősen olaszul is, és mikor egyszer Katona Lajos egyik előadásán nagyon melegen a figyelmünkbe ajánl egy kitűnő spanyol könyvet, mi többiek összemосolygunk: hogy a tanár úr azt képzei rólunk, olvasunk mi már spanyolul is. Király is velünk mosolyog, de nem múlik el egy hónap sem, amikor csak úgy mellékesen megemlíti, hogy már félig el is olvasta azt a könyvet. Érdeklődése oly friss, oly intensiv, hogy ennyi ösztönzés elég neki egy nyelv megtanulására” (Reichard Piroska: Király György arcképéhez. Nyugat, 1922. I. 673. l.).

Életének talán ez az utolsó felhőtlen időszaka. Doktori értekezését két mestere approbálta, nyomban meg is jelenik az Egyetemes Philologiai Közönyben, s a Philologiai Társaság rendes tagjai közé választja. Állása is van, a tanári vizsgára a Reáltanoda utcai községi főreálban készülhet. És ekkor készül első párizsi útjára, fiatal tanárokkal, diákokkal.

Ennek a boldog párizsi nyárnak emlékét a másik hűséges barát idézte fel. Nappalaik könyvtárakban, múzeumokban teltek. „Este azonban rendesen összekerültünk s akkor kezdődött az a szabad élet, mely ezerszerre ártatlanabb volt ugyan egy átlagos pesti ifjú éjszakai életénél, de valami hallatlanul modern, felvilágosodott, szabadelvű és nem tudom még milyen színben tündökölt előttünk azért, mert a — lányok is velünk tartottak. Igen, sétáltak, sőt néha karonfogva sétáltak velünk az utcán, beültek velünk a kávéházba... és feketekávé ittak kivétel nélkül, holott mi férfiak rendületlenül megmaradtunk a kapuciner francia mása mellett... Labdáztunk egyik dilozpatrix keztyűjével a Notre-Dame terén és farandole-ban vonultunk át a hídon. A Notre-Dame szemrehányóan nézett ránk s a hídon fejcsóválva szegődött nyomunkba két kacsázójárású rendőr, hogy nem követünk-e el valami bolondot. Nagyobb bolondság nem történt, csak az egyik fiú... félfrankosokat szórt mulatságból a Szajnába, Király György meg a — félkeztyűjét hajította a vízbe. — Aztán egyenkint hazakísérődtek a lányok, és szép ártatlanul hazamentek a legények is. Másnap újra kezdődött a munka könyvtárban, múzeumban és ha Király Györgyöt megkérdezte valaki, hogy mivel foglalkozik tulajdonképpen: nyugodtan, de egy kicsit megvillanó szemmel felelte (mintha ma is hallanám): — Fölfedezek, fölfedezek!” (Benedek Marcell: Az utolsó évek. Nyugat, 1922. I. 679. l.).

Ami ezután következett, az nem volt ilyen felhőtlenül derűs. Reichard Piroska idézi egy levelét az első tanári esztendejéből, melyben egy felkínált magánórát utasított vissza: „Én reggel $1\frac{1}{2}$ 8-tól este 5 óráig tanítok (a kevés-

megszakítási időt táplálkozásra fordítom), azután pedig dolgozatokat kell javítanom, pedagógiai vizsgára készülnöm, egyéb tudománnyal foglalkozni, írni, újságot és egyebet olvasni, közben a köhögésre is idő kell, mert rettentő katarrrhusom van — ó jaj, ne hallgassa végig a litániát, hanem bocsásson meg, hogy az órát így el nem fogadhatom” (Reichard Piroska, ih. 674. l.). Ez a katarrrhus, melyet első jelentkezésekor valóban múló bajnak gondoltak barátai, egyre többször jelentkezett, később következetesen bronchitisnek nevezte, s hogy ennél is több, azt akkor kezdték sejteni, amikor időnként leverte a lábáról, szanatóriumba, kórházba kényszerítette, megsápasztotta, derűs alakját lengeteggé fogyasztotta. Betegségéről nem igen beszélt, nem panaszkodott, tréfálkozott, ha faggatták, csak egyszer mondta barátjának: „Szép betegség ez, csak egy kicsit soká tart, míg belehal az ember” (Benedek Marcell, ih. 680. l.).

A belvárosi főreálban nem könnyű a dolga, különösen eleinte nem. Polgári iskolai státushelyre nevezik ki először, s a főreálban sokáig mint helyettes tanár működik. A fiatal tanárt minden iskolában sok munka várja, eleinte heti 17 órája van (később is 16—15 órában tanít, csak az 1917/18-as tanévben csökkentik az óraszámát, kíméletből 8-ra, mert ekkor az év jelentős részét kórházban tölti), de ő az ifjúsági könyvtár, a tanári könyvtár őre s többször is ő az önképzőkör elnöke, s rá hárul gyakran a helyettesítés feladata is. Sok az iskolában az idős tanár s a haladószelemű, fiatal tanároknak olyan tekintélyekkel kell megküzdeniük, mint Friedreich István tanár úr, aki az Országos Pázmány-Egyesület alelnöke, a Katholikus Népszövetség kormányzó tanácsának tagja, a Szent István Akadémia rendes tagja... Mikor az iskolához kerül, a zenekritikus Haraszti Emil, a nyelvészkedő Kaiblinger Fülöp, a filozófusnak induló matematikus, Lázár Szilárd, a sokfelé orientálódó, eleven Náday Pál lehetnek társai, vele egyérdeklődésű szakember csak egy van, Horváth Cyrill, de az is hamarosan megválik az iskolától. Később kerülnének oda hozzáillő, rokon szellemek, Honti Rezső, Kertész Manó, a reményteljesen induló Lehel István, de közbedörrennek az első világháború ágyúi, a kialakuló tanári kar szétszóródik, Lehel István a háború kitörésekor Párizsban reked és Kuncz Aladár, Bárczi Géza sorsára jut, internálják, Kertész Manóról az a hír jön, hogy a ravaruszkai harcokban súlyosan megsebesült, Honti Rezső valahol északon küszködik sárral-hóval-vérrel, mint szekerészfőhadnagy. A nyomott hangulatú háborús légkörben az iskolában is a győzelemről hangoskodók szava a döntő. Egyetlen emberi támasztéka a háború utolsó éveiben Czöbel Ernő, az iskola benjáminjával, Zolnai Bélával alig tanít együtt.

Ismétlem: nem volt könnyű a dolga. De csak a nem mindig rokon környezet, csak a betegség volt terhére, nem a tanári munka. Akik csak a magyar irodalomtudomány reménységét látták benne, azokat meglepi, milyen szenvedélyes pedagógus vált belőle, s iskolai tisztségeit sem hivatalos kényszerből végzi. Hat évvel azután, hogy a pozsonyi gimnáziumban, mint önkép-

zőkőri titkár mondott ünnepi beszédet október 6-án, 1910-ben mint a belvárosi főreál önképzőkörének tanárelnöke beszél az aradi vértanúkról. Az 1911/1912-es tanévről beszámoló Értesítőben „Szép Ilonka. Adalék a magyar irodalomtörténet tanításához” címen tesz közzé egy olyan szakdidaktikai tanulmányt, melyben a kutató irodalomtudós és a lelkes tanár profilja egybe-villan. (Most, hogy bele kellett lapoznom az Értesítő fakuló lapjaiba, nem tudtam meghatottság nélkül olvasni ezt a parányi remekművet, melyből ilyen mondatok villognak ki: „Az eredetiség értéke nem a kitalálásban, az invencióban van, hanem a kifejezésben és a diszpozícióban” ih. 15. l.) Ha megteszik önképzőköri elnöknek, szent komolysággal fog munkához és új működési szabályzatot dolgoz ki az önképzőkör számára s jelentésében nem a szokványos beszámolók adatai sorjáznak, hanem ilyen mondatok: „Főképpen arra törekedtünk, hogy az önképzőkör ne legyen szétfutó, szervezetlen ambícióknak és egyesületesi játéknak, hanem céltudatos programnak megvalósítására egyesült erők versenyének színhelye” (ih. 58. l.). Ha megteszik az ifjúsági könyvtár örének, ottani tapasztalatait „Ifjúsági könyvtáraink ügye” című cikkében általánosítja az Országos Középiskolai Tanáregyleti Közlöny 1913. évfolyamában s az Irodalomtörténet 1913. évfolyamában. A Szabadgondolatban, a Magyar Paedagogiában sorjáznak nevelésügyi cikkei, nem csoda, hogy hamarosan választmányi tagja lesz a Budapesti Tanári Körnek. Tanári munkája sokkal szélesebb körre terjedt, mint amire a rendtartás kötelezte. „Barátja volt tanítványainak, anélkül, hogy pajtáskodott volna velük...A szülőket a legaprólékosabb gonddal oktatta ki azokra a teendőkre, melyeket gyermekük speciális lelki adottsága megkövetelt. A tanulókra egyszerűen azzal hatott, hogy leereszkedés nélkül tudott személyes ügyeik iránt érdeklődni...Előadásainak kiindulópontja mindig a meglepő ötlet volt, az ötlet, amellyel egyszerre élénk világításba helyezte a tárgyat s amely izgalomban tartotta az érdeklődést. Irodalomtörténeti elemzései mindig a má-ból indultak ki, sohasem a múltból...s mindig azokat a kapcsolatokat kereste, amelyek a mai ember érdeklődése és az irodalmi alkotás között lelhetők föl...A Zrínyiaszt épp úgy át tudta ültetni a modern lélekbe, mint Heltai meséit” — írja róla egyik tanár-társa. (Lehel István: Megemlékezés Király Györgyről, a tanárról. Nyugat, 1922. I. 636. l.). Mindezt boldogan s szenvedéllyel csinálta. Boldogan, szenvedéllyel s nem tudományos munkája rovására. Ez a kettő, a kutatás és a tanítás, nála mindig korrespondált egymással. A Szép Ilonkáról írt szakdidaktikai értekezését „A »Szép Ilonka« keletkezése” című irodalomtörténeti tanulmányára építette (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1910.) és irodalomtörténeti tanulmányainak luciditását, áttekinthető, logikus felépítését, stílusának nemes egyszerűségét a tanítási gyakorlatnak köszönhette. Ha egyetlen feladata a tudományos kutatás lett volna, akkor sem alkothatott volna többet, mint amennyit tanári munkája során alkotott (Mikes Kelemen fordításai, 1912; Mikes Kelemen

levélformája, 1913; A Margit-legenda és rokonai, 1915; A Trójai háború régi irodalmunkban, 1917; Balassi In somnium c. költeménye, 1917; Laskai János verses levele a Charikleáról, 1917; Ilosvai elveszett históriás éneke,¹ 1917; Heliodorus irodalmunkban, 1917; Az ősi nyolcas kérdéséhez, 1918; Két Boccaccio-novella XVI. sz. irodalmunkban, 1918; A Tell-monda és Hatto-monda első nyomai irodalmunkban, 1919; hogy csak a legfontosabbakat említsem, ideszámítva az 1921-ben megjelent, de már 1918 óta kész A Cyrus-monda széphistóriáinkban és az ugyancsak 1921-ben kiadott, de szintén régen kész Deutsche Sagen und Schwänke in einem ungarischen Teufelsbuche címűt s hallgatva arról a közel száz — filológiai ötletekben, korrekciókban gazdag — könyvismertetésről, melyet tanár korában írt). Nem véletlen, hogy az Irodalomtörténeti Társaság őt bízta meg egy Irodalomtörténeti Kalauz összeállításával s Akadémiánk irodalomtörténeti bizottsága meghívja segéd-tagnak.

A szakmai körökben mindenki előtt nyilvánvaló, hogy a régi magyar irodalomnak ez az elmélyült, alapos és világirodalmi látókörű kutatója előbb vagy utóbb egyetemi katedrát kap, és Akadémiánk is tagjai közé választja; — Horváth Jánoson kívül nincs a színen hozzá hasonló kaliberű irodalomtörténész, s neki még azt sem írták rovására, hogy könyvet írt volna Adyról, jóllehet ő a Nyugat munkatársa. Politikai munkásságában nem volt semmi látványos elem, ha azidőtt megkérdeztek volna valakit a pedagógusok körében, hogy ki tartozik a radikális tanárok közé, hamarabb nevezte volna meg Pintér Jenőt, mint Király Györgyöt. Mi sem jellemzőbb, mint amit Benedek Marcell írt erről: „Becsülettel kivette részét a tanárság és a tudományos egyesületek működéséből, a »radikálisok« oldalán, de nem játszott olyan exponált szerepet, hogy a másik oldalon meggyűlölhették volna érte. Tudományos munkásságát egyformán megbecsülték itt is, ott is. Politikával — hangosan legalább — nem foglalkozott. Szocialista volt, de nem is tudom, mikor lépett a szakszervezetbe” (Benedek Marcell, ih. 680. l.). Ahogy a háború alatt elhúzódott azoktól, akik biztos fedezékből lelkesítettek a végső győzelemre, az 1918 ősztől 1919 tavaszáig terjedő időkben nem áll azok sorába, akik hirtelen felfedezték forradalmi tüzüket s azt fennen lobogtatják. Király György ezidőtt a VAOSz. iskolai reformbizottsága magyar nyelvi és világirodalmi albizottságának elnöke és előadója és egy hatalmas operátumot dolgoz ki a tanterv és tananyag átdolgozására, azon az elvi alapon, hogy „nem lehet pedagógiai szempontból jó az, ami tudományos vagy irodalmi szempontból nem jó”. Ez a javaslat az élő és ható irodalmi értékek világirodalmi horizontú, az igaz műértést és az emberi szolidaritást szolgáló oktatását tűzi ki célul, egységes, haladó világszemléletű elvi alapon értékelő, biztos ízlésű, szenvedélyes olvasókat akar nevelni. A nyelv-oktatást nem választja el az irodalomoktatástól, a művészi stílus-elemek nyelvi tudatosítása is céljai közé tartozik, s a helyes kiejtést, az értelmes, szép olvasást, a nyelvileg helyes, világos szabad előadást és fogalmazási készséget a nyelv

eredetének néplélektani alapon való feltárása, a nyelvfejlődés fiziológiai, lélektani, földrajzi, történeti, társadalmi feltételeinek megismertetése és a magyar nyelv rendszerének tudatosítása alapján kívánja elérni. A prelegáló tanári munka helyébe, a mechanikus számonkérés vallató módszere helyébe az osztályt aktivizáló tanári munkát helyezné tervezete (vö. Révay József: Új időknek titkos munkása. Nyugat, 1922. I. 670—71. l.).

Nem politikai szereplésének, hanem elmélyült politikai munkájának és tudományos tekintélyének köszönhetette, hogy a tanácskormány a budapesti egyetem egyik magyar irodalomtörténeti tanszékére helyezte. Király György nem volt kommunista, szocialistának sem merném nevezni, jóllehet szellemi fejlődésének iránya, pedagógiai reform-terveinek jellege azt mutatják, hogy a szocializmus perspektívája felnaplott már szemében, és emberi becsülete, mély humanizmusa az elnyomottak forradalma mellé állította.

Király György egyetemi tanári kinevezése, de általában a kulturális pozíciók betöltése, a proletárdiktatúra egyik elmoshatatlan érdeme. (Ezt legszembetűnőbben a proletárdiktatúra ellenzői igazolhatják. Szegény Braun Róbert, aki igazán nem volt kommunista-szimpatizánsnak nevezhető, ezt írta: „És vég-eredményben, ép tudományos tekintetben okozta a kommunizmus a legnagyobb kárt az állások mai betöltése tekintetében. Mert elmozdította a tehetetleneket és még inkább, mert elhelyezte a tehetségeseket. *Ezáltal politikailag rehabilitálta a tehetségteleneket és politikailag kompromittálta a tehetségeseket*” (Braun Róbert: Az elcsapottak a destrukció szolgálatában. Nyugat, 1922. I. 647. l.). Ennél szebb és a huszas évekre jellemzőbb szarvas-okoskodást keveset olvastam. Az egyetem egésze nem tudom mit szólt Király György kinevezéséhez. Egyvalaki azonban — hiteles tanu vallhatja ma is — fenntartás nélkül örült neki: Riedl Frigyes. Benedek Marcell írta: „Ezer alkalmam volt látni, hogy milyen örömmel üdvözölte maga mellett Riedl Frigyes, mennyire k o l l é g á n a k tekintette — és mennyire lesújtotta később Király elcsapátása” (Benedek Marcell, ih. 680. l.). Ezt vallotta egyik utolsó beszélgetésünk során Hoffmann Edith is, ezt mesélte nekünk, diákjainak, Dittrich Vilmos, aki valaha Gyulai Pál tanítványából növekedett Riedl Frigyes beszélgető-vitatkozó-sétatársává.

Úgynevezett „bűnei” még a Horthy-terror idején is nehezen voltak váddá konstruálhatók. Hiszen az egyetemen „A régi magyar irodalom története” címen adott elő, ezenkívül oktatásügyi és könyvtárügyi bizottságokban működött. Azoknak a fegyelmi bizottságoknak, melyek elé mint egyetemi tanárnak, mint volt középiskolai tanárnak kellett elébe állni, ő könnyítette meg a dolgát azzal, hogy nem volt hajlandó mentogetni magát, nem volt hajlandó vádakot szórni a proletárdiktatúrára, amely katedrára emelte, elvállalta a kommunistaság vádját, nem azért, mert kommunista volt, hanem azért, mert szolidaritást vállalt az üldözött kommunistákkal s mert ezzel is tiltakozni akart az ellen, hogy valakit el lehessen mozdítani állásából azért, mert kommunista. Bírái közt akadt olyan is, aki — a szemérmetlen mosakodókhöz, a mell-

döngető bűnebánókhoz szokva — ragaszkodott hozzá, hogy Király György fegyelmi ítéletébe vegyék be azt, hogy „beszámíthatatlan”, mert a kínalkozó enyhítő körülményekkel sem volt hajlandó élni. Ezeknek a kínos fegyelmi tárgyalásoknak egyik legszebb percét Babits Mihály emlékezete rögzítette: „— Tisztele-e a hagyományt? — kérdezték tőle egy »fegyelmi vizsgálat« alkalomával. — Tisztelem, — felelte. — De a magyar irodalomban kétféle hagyomány van. A konzervatív mellett van egy progresszív hagyomány is. A Pázmányok és Arany Jánosok hagyománya mellett ott van az Apáczai Cseri Jánosoké, a Kazinczyaké is. Én ezt is tisztetem” (Babits Mihály: Király György. Nyugat, 1922. I. 635. l.). Szerencse, hogy vádolói és bírái nem ismerték Lenin két kultúraelméletét, mert akkor könnyebb szívvel hozták volna meg bitang ítéletüket Király György felett. . . Elmozdították az egyetemről s még a középiskolába sem engedték vissza. A magyar tudomány egyik legnagyobb értéke, legmunkásabb művelője, harminckétéves korában, betegen, nincstelenül az utcára került.

Ismeretes ezeknek a fegyelmi ügyeknek a lefolyása, ismeretes az is, hogy az ellenforradalmak nem disztingválnak, sommás tömeg-ítéleteket hoznak. Nem a perek az érdekesek, hanem utóhatásuk. Akit Horthy ellenforradalmi bírósága elítélt, az bekerült az érinthetetlenek kasztjába, dögössé vált, lehetőleg a nevét sem említették többé. A budapesti IV. kerületi községi főreáliskola Értesítője az 1918/1919 és 1919/1920-as évekről beszámoló értesítőjében hiába keressük Király György nevét, alig veszi észre az ember a szerénykedő, kurta mondatocskát, mely rá és társaira célozva így szól: „Az áldatlan viszonyok tévelyedései is okoztak néhány változást tanári karunkban” (4. l.). A budapesti egyetem bölcsészettudományi karának tudós történetírója is azt írja „A tanácsköztársaság kora” című fejezetben, hogy: „Elégedjünk meg a kor képének körvonalazására legalkalmasabbnak látszó főbb tények aláfestés és értékelés nélküli regisztrálásával, a személyi vonatkozásokat lehetőleg egészen kiküszöbölve. . .” (Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története. 1635—1935. Budapest, 1935. Egyetemi Nyomda, 620. l. — A királyi magyar Pázmány Péter-tudományegyetem története, IV.) s így elkerüli, hogy egyetemünk történetét Király György s társai nevének akárcsak negatív előjelű regisztrálásával beszennyezze, nem tartózkodva ilyen szigorúan a főbb tények aláfestésétől és értékelésétől. . . Kevés olyan csüggesztő utat jártam meg, mint amikor az 1919 és 1945 közötti időszakban kerestem Király György utóéletének nyomait, s nem az volt az elborzasztó, hogy Julius von Farkas „A magyar romantika” című monográfiájában (Budapest, 1930. Magyar Tudományos Akadémia) nem látszik tudni Király Györgyről — a bölcs elhallgatók, az óvatos megfélemezők száma légió! —, hanem az, hogy a Madzsar József szerkesztésében megjelent Társadalmi Lexikon, az egyetlen olyan enciklopedikus mű, mely az ország „előreteként” polgárainak és munkásosztályának” számára készült, s melynek munkatársai között Király Györgynek olyan barátai és tisztelői voltak, mint

Bánóczi László, Braun Róbert, Gergely Győző, Vámbéry Rusztem, szintén megfélemedezett Király Györgyről, alig hat esztendővel halála után.

Előrelátható volt, hogy ez történik: nemcsak állásából lökik ki, hanem kitudják a világból.

Csak ő nem hitte ezt. Tudomásul vette a politikai diszkriminációt, de azt képzelte, hogy ez tudományos munkáját nem fogja akadályozni. Jóhiszeműségének elkesztő és megható bizonyosságaként, 1921-ben közzétette „A magyar ősköltészet” (Budapest, 1921. Ethika. — Ethika-könyvtár, VII.) című első s egyetlen önálló monográfiáját s ennek előszavában ezt írta: „E tanulmányom anyaga a budapesti egyetemen 1919. nyarán tartott, a régi magyar irodalomról szóló előadásomból való. . .” (im. 8. l.). El sem tudta képzelni, hogy annak bevallása, hogy műve a proletárdiktatúra alatt tartott egyetemi előadásainak anyagából kerekedett könyvvé, felmenti tudományos vitatársainak egy részét az alól, hogy vitatkozzanak vele. Még az sem intette óvatosságra, hogy a magyar-hun-mondáról közzétett fejezetére (Nyugat, 1921. I. 645—658. l.) milyen érzékenyen reagált Hóman Bálint a Magyar Nyelvben, „A hun-probléma megoldása” című cikkében (MNY, 1921. 195—198. l.). Király azt hitte, hogy tudományos vita következik és könyve előszavában azt írja: „Szívesen meghajlok olyan széleskörű tudással és aprólékos gondnal dolgozó kutatók előtt, mint Melich János, Gombocz Zoltán és Hóman Bálint, akik a túlzott szkepticizmus és fegyelmetlen theoretizmus között megtalálták a helyes s igazán tudományos középutat. . .” (im. 7. l.), az elegáns vívó kard-tisztelgésével fordulva feléjük. Hóman Bálint azonban hamarosan gondoskodik arról, hogy ne legyenek Király Györgynek illúziói tudományos munkája lehetőségéről. Király György a magyar-hun rokonság tradíciójához való ragaszkodásban a romantikus nacionalista szellem megnyilatkozását látja. Ezt Hóman „politikum”-nak nevezi és kioktatja Király Györgyöt a politikai szempontot nem ismerő tudós tárgyilagosságról: „Ezekután közöttünk *tudományos* vitatkozásról aligha lehet szó. KIRÁLY „tudományos” módszerét követve, mondhatnám, hogy felfogása annak a materialista internacionális szellemnek a szülöttje, mely sohasem tudott belenyugodni abba, hogy a magyar nemzetnek, mint minden európai nemzetnek, történetileg fejlett, sajátos nemzeti kultúrája s azt kifejező történeti hagyományai vannak s mely kötelességének tartja a hagyományok és tekintélyek cinikus lerombolását. Mondhatnám, hogy KIRÁLY tanulmánya propaganda célra készült, hiszen büszkén emlegeti annak bolsevik származását (M. Ősk. 8. l.). De nem teszem, mert a tudományban nem ismerek politikai szempontokat, s ettől a felfogásomtól KIRÁLY GYÖRGY kedvéért sem vagyok hajlandó eltérni” (Hóman Bálint: Még egyszer a hun-kérdés. MNY, 1922. 26. l.). Milyen büszke lehetett tudós tógája tisztaságára, ahogy a hatalom fénykörében, izmos-tömszi lábát megvetve a magyar feudumon, megtalálta a tudományos tárgyilagossága remek formuláját: „mondhatnám” mondja a rágalmak és denunciaciók előtt, aztán kijelenti: „de nem teszem”. Ugyan ki ne érezné,

hogy Hómannak van igaza a veszedelmes materialista-cinikus-bolsevik propagandistával szemben, ugyan ki néz utána, hogy amit Hóman úgy nevez, hogy „büszkén emlegeti annak bolsevik származását”, az, mint már idéztük, így hangzik a valóságban: „E tanulmányom anyaga a budapesti egyetemen 1919. nyarán tartott, a régi magyar irodalomról szóló előadásaimból való. . .”.

Messze túllépném illetékességem határait, ha állást foglalnék a hun-magyar rokonság mondájának kérdésében, — még az is túlzás lenne, ha elmondanám, hogy e kérdésben Hóman Bálint vagy Király György módszerét tartom-e nagyobb tudományos hitelűnek. Csak arra hívom fel a figyelmet, hogy van a Hóman—Király vitának egy sajátossága. Király György azt írja könyvének „Összefoglalás”-ában: „A magyar hun-monda *a magyar királyi ház genealogiai mondája volt. . . nem volt soha népmonda és a királyság korában keletkezvén, semmi köze az ősköltészethez*” (114. l.). Hóman Bálint azt írja „A székelyek eredete” című tanulmányában: „Anonymusnál a hun hagyomány még határozottan az Árpád nemzetsége s nem az egész nemzeté. Ugyanez tűnik ki a Krónika elemzéséből” (MNy, 1921. 100. l.). Majd a Magyar Történetben azt írja Hóman Bálint: „A középkori magyar hagyomány szerint Álmos már az őshazában Attila hun király örökségének birtokbavételét tűzte célul s Árpád — családja történeti jogaira támaszkodva — diadalmas hadjáratban foglalta el dicső őse nyugati birodalmát. A történelem egykorú forrásai e felfogással szemben azt bizonyítják, hogy a magyar nép külső kényszer hatása alatt kerekedett fel és költözött nyugatra. . . a végső célt talán nem is a Tisza-Duna vidékén, hanem távolabb nyugaton keresték. . . Az örökség visszaszerzésének szép gondolata az új haza területén olvadt az Attilától való leszármazás emlékét híven őrző hagyományba” (Hóman—Szekfü, I. 73—74. l.). Nem lenne nehéz kimutatnom, hogy a hevesen vagdalkozó Hóman véleményei hány ponton egyeznek Király György felfogásával (ezt Király György is észrevette, vö. Nyugat, 1921. II. 1855. l.), például a hun krónika kérdésében stb., vagy az sem lenne nehéz, hogy kimutassam, milyen valóban romantikus szenvedélylyel védi Hóman a hun-magyar rokonság történeti hagyomány-értékét (nehéz megérteni, miért ragaszkodott hozzá éppen ő, hogy hun utódnak tarthassa magát. . .), holott Király György csak azt kutatja, hogy „vajjon a hun monda abban a végső alakjában, ahogyan a Hun-krónikából megállapítható, élt-e valaha a nép ajkán, nevezhető-e magyar népmondának” (Király György: Még egyszer a hun monda. Nyugat, 1921. II, 1853. l.). Azt sem tartom feladatommak, hogy én mutassam ki, hány helyen szorulnak korrekcióra Király György nézetei például a magyar ősvallás kérdésében vagy a hivatásos énekmondók kérdésében (ezeket a kérdéseket Pais Dezső kutatásai részben lényegesen előbbre vitték, részben ősvallásunk nyelvi emlékeiről szóló nagy munkájától várva várjuk ma lehető tisztázásukat, reméljük, nem sokáig), — majd csak akad régi magyar irodalmunk kutatói közt valaki, aki úgy fog hozzányúlni

e kérdésekhez, mint ahogy erre az első példát Trocsányi Zoltán megadta Király György emlékének szentelt „A magyar ősköltészet” című tanulmányában (Nyugat, 1922. I. 656—661. l.).

De azt tisztemnek tekintem, hogy felhívjam a figyelmet arra, amit Király György — az aktív irodalomtudományi munkától kényszerű búcsúzóban — örökül hagyott ránk tanulmányában.

A könyvet „Katona Lajos emlékének” ajánlotta s előszavában Katona Lajos mellé Riedl Frigyeset állította, de megemlegette Hunfalvy és Marczali kritikai állásfoglalásait is. Nem véletlenül, nem a kortól függetlenül. Azt írja: „Nálunk a tündöklő légvárak mindig értékesebbek voltak, mint egy-két valóságos és szerény emlék, melyet könnyen elborít a fű, a gaz, de mégis csak kő, alap, amelyre egyszerű, de biztos hajlékot lehet építeni. A magyar büszkeség azonban megveti ezeket az igénytelen, bár értékes tradíciókat, lenézi az ősök egyszerű kunyhóit és inkább festett, hazug paloták színfalaival veszi körül magát. . . Lehet, hogy Hunfalvy, Riedl, Marczali stb. kritikai álláspontja annak idején túllőtt a célon, de kérdem, nem volt-e arra szükség éppen nálunk, hol a délibábos lázra oly fogékonyak a kedélyek? Kérdem, vajon a köztudatban ezeknek a hiperkritikus megállapításoknak adtak-e igazat, vagy pedig éppen a legképtelenebb fantazmagóriákat fogadták el igazság gyanánt? Riedl Frigyes korszakalkotó kis értekezése a hun-mondákról (Budapesti Szemle, XXVII. kötet) nyert-e milleniumi díjat vagy pedig Sebestyén Gyula grandiózusan zavaros, vaskos két kötete *A magyar honfoglalás mondáiról*? . . . Azért újra, meg újra hangoztatni fogom, hogy nálunk, a turánizmus hazájában, amire mindenekfölött szükség van, az a *kritika*” (im. 6—7. l.). Én ma teszem fel a kérdést: vajon ma nem időszerűek ezek a sorok? Vajon nem születnek ma olyan testes monográfiák, melyek egy-két valóságos tárgyi emlék köré önkényesen gazdag műfajtörténetet körítenek, a kinevezések önkényességével határozva meg irodalmi emlékeink jellegét? S ha ősköltészetünkéről vallott felfogása miatt egy emberöltővel ezelőtt hiperkritikával vádolták Király Györgyöt, vajon ma mivel vádolhatnának minket, akik ma még élesebben elhatároljuk a feltételezhető attól, ami tény!?

Én is meg vagyok győződve arról, hogy a magyar népnek a honfoglalás előtt volt költészete. Abban is bizonyos vagyok, hogy ez a költészet már régen túl lehetett a kezdetleges munkadalok fokán, hogy voltak vallásos szertartásokat kísérő énekeink, gyógyító- és varázs-mondókáink, szerelmes verseink, gúnydalaink, a nép történeti sorsát megörökítő elbeszélő költeményeink, s hogy voltak meséink. Még azt is nyugodtan feltételezhetjük, hogy ezek a dallammal együtt fogant vagy már ismert dallamokra készült szövegek csak az írásbeliség híjján voltak egyértelműen népköltészetnek nevezhetők s korántsem voltak egyértelműen keleti-pogány jellegűek, hanem rajtuk lehetett a vándorút során megismert keleti és nyugati kereszténység irodalmának nyoma. De — sajnos — mindennek semmi nyoma sem maradt, s hogy lehetett ilyen ősköltészetünk, az

csak a nemzetközi irodalomtörténet, zenetörténet és folklór tapasztalatainak általánosításával valószínűsíthető.

Valószínűsíthető, de nem igazolható. Az obi-ugor népköltészet alapján nem valószínűsíthető például. Mert mikor — talán az időszámításunk utáni ötödik évszázadban — kiváltunk e nyelvközösségből, akkor a magyarság már jelentősen eltörökösödött. S azok a viták, melyek arról folytak, hogy az obi-ugorok népköltészetének legősibb rétege mikor keletkezhetett, minket aligha érdekelhetnek. Mert akármi lesz is e viták eredménye, a tény az, hogy az obi-ugorok (a manysik és a chantik) népköltészetének emlékeit rendszeresen a múlt században kezdték gyűjteni, elemezni. Csak a vak képzelgés merhet alig száz éve lejegyzett szövegekből egy olyan obi-ugor népköltészetet rekonstruálni, melyből a magyar ősköltészetre lehetne következtetni. Az ősmagyarság, mely egy ismeretlen lélekszámú obi-ugor törzs és több török törzs különböző időkben való egybeolvadásából keletkezett, s mely feltehetően kétnyelvű volt, évszázadokig hányódott számtalan török nép hullámozó tengerében. Nem egy török nép egységes hatása érte tehát állandóan népünket, hanem többé. Ezt a helyzetet külön is bonyolítja az, hogy az irodalom jellege a török népeknél e korban korántsem azonosítható az irodalom Európában kialakult jellegével. Nyilvánvaló tehát, hogy még csak valószínű feltevésekig sem bátorzkodhatunk atekintetben, hogy az egykorú török irodalmak — népköltészetek — milyen hatást tehettek — ha tettek — a magyarság ősköltészetére. Utolsónak maradna a magyar népköltészet, mint ősköltészetünk nyomainak megőrzője. Eltekintve attól, hogy a magyar népköltészet iránti érdeklődés a XVIII. század második felében kezdődött, s népköltészetünk rendszeres és szakszerű gyűjtése csak a XIX. század második felében indult meg, tudnunk kell, hogy a szájhagyományban élő népköltészet nem változtatlanul száll szájról-szájra, hogy — amint Ortutay Gyula hangoztatja — „A változat a népköltészet megjelenési formája”. S mivel hazánkban legkorábban valamikor a XVI. században jegyezték le népdalszöveget, az általunk ismert történeti népdal és népmese kincs aligha alkalmas arra, hogy belőle visszakövetkeztessünk ősköltészetünkre. Még a népdalok dallamkincse se visz sokkal messzebb, hiszen sem a magyarságnak, sem a vele érintkező népeknek sem sokat tudunk a XV. század előtti zenei állapotáról. Pedig itt juthatunk a legmesszebbre. Van a magyar dallamkincsnek egy rétege, melyet az ötfokú hangsor és — durván fogalmazva — az alsó quinten ismétlődő dallamszerkezet jellemez. Népdalaink előadásmódja, frazeológia pedig nagyjából egységes. A magyar népdalkincs e rétege oly megdöbbenítő rokonságot mutat a mari (cseremisiz) népzenevel, hogy részben közös eredetük kétségtelennek látszik, részben valószínű, hogy az ötfokúságnak van egy olyan középázsiai fajtája, mely népzeneinket még a mongol és a kínai népzenevel is egybeköti. De mire jutunk ezzel? Hiszen ma már az sem kétséges, hogy az ősi zenébe beszólt még a honfoglalás előtt az egyházi diatonia hatása, melyet bizánci és nesztoriánus papok segítségével a VIII. század táján felszív-

hatott népzeneink. De hogy tudjuk felmérni a hazánk területén lelt szláv népek zenéjének feltehető hatását? Azt a lehetőséget sem tudjuk reálisan értékelni, melyre a III. századból származó aquincumi víziorgona és a körülbelül a VIII. századból származó jánoshidai avar kettőssíp figyelmeztet, hogy itt e földön római és arab típusú zenei elemek is élhettek. De ha minderről százszor többet tudnánk, mindez csak formai-ritmikai tanulságokkal szolgálna a versköltészetre nézve, — műfaji tanulságokat aligha merhetünk levonni belőlük, hiszen tudjuk, hogy azonos dallamra teljesen ellentétes tartalmú-jellegű szövegek énekelhetők. Az ötfokúság és a quint-váltó eredete, az újabbkori, hétfokú dalainkon is átütő szívóssága legfeljebb arra figyelmeztet, hogy keleti kapcsolataink kérdése nagyobb figyelmet érdemel a zenéhez kötött műfajok területén. Az én mai felfogásom az, hogy ősköltészetünk nyomtalanul eltűnt s amit irodalmunk kezdetéről tudunk, azt csak első írott emlékeinkből tudhatjuk.

Hogy ez a meglehetősen negatív álláspont kevesebb botlató veszélyét rejti magában, hogy egyáltalán erre a negatív álláspontra eljuthattam, azt Király György hiperkritikájának köszönhetem, annak, hogy — korá szintjén — nyelvi, folklór, mithologiai, ritmikai, írástörténeti, történeti, szövegkritikai szempontok kínosan gondos mérlegelésével felvetette a ködoszlato kérdéseket: meddig terjedhet egy nép kollektív emlékezete? hol a határ a tudományos feltevés és a délibábos ábránd között? Ezek a kérdések, mikor irodalomtudományunkat idealista konstrukciók fellegkakukkvárából a történelmi materializmus szilárd talajára akarjuk költöztetni, időszerű, instruktív kérdések. Mert sok minden valószínű volt Király György korában abból, amit ma már tények igazolhatnak, de e tények fényrederülésében az ő kétségeinek, annak, hogy a feltevésről nem volt hajlandó azt állítani, hogy tény, hogy a valószínűt nem nevezte valónak, sokkal több köze volt, mint az alaptalan hipotézisekhez való ragaszkodásnak. A mély kritika nem gátja a tudomány fejlődésének, hanem ösztökéje.

„A magyar ősköltészet” összegezése volt annak a tudományos kutató útnak, amelyet Király György tervszerű következetességgel megjárta, Mikes Kelemen törökországi leveleinek forráskritikai vizsgálatából kiindulva, visszafelé, irodalmunk küszöbéig, odáig, ahol a hipotézisek alól hiányoznak már a tények tartó oszlopai. Régi magyar irodalmunkról írott tanulmányainak kiindulópontja mindig tárgy-történeti, forráskritikai, horizontjuk mindig világ-irodalmi, módszere mindig komplex, a kor és az író individualitása, a műköltészet és a népköltészet, a történeti dokumentáció és az esztetikai értékelés valamiképp mindig korrespondálnak bennük s eredményei sohasem lépik át az adatszerűen igazolhatóság határát. Tanulmánya összegezése volt kutatásainak és egyben lezárása is. A fegyelmi tárgyalások krudélis ítéleteinek végső lezárása „A magyar ősköltészet” fogadtatása volt: a hivatalos Magyarország nemcsak az illetményhivatal listájáról, nemcsak a tisztí címtárból, de a tudományos élet láthatatlan protokolljából is törölte nevét. Csak a politikai rendőrség

listáján maradt rajta neve. Király György a mellőzést is, a zaklatást is elviselte. Ha barátai felháborodva emlegették, hogy hajdani ismerősei gyáván kitértek előle, vagy kétszínűen viselkedtek, vagy megbántották, ő „egy haragtalan, nem is megbocsátó, hanem egyszerűen tudomásul vevő közlegyintéssel szakította félbe a beszélgetést. . . Hagyjuk, ez csak természetes!” (Szabó Lőrinc: *Önéletrajztöredékek: Király György*. Nyugat, 1922. I. 688. l.) „Egy időben több oldalról figyelmeztették, hogy legyen óvatos a kijelentéseiben, mert figyelik. Nevetett rajta: Hát csak figyeljenek! . . . Mikor házkutatást tartottak nála és bevitték nem tudom melyik kaszárnnyába, akkor se ijedt meg, csak a fáradság és a zaklatás esett terhére. És az, hogy az anyja és huga aggódnak miatta” (Szabó Lőrinc, ih. 690. l.).

Mert nemcsak a hivatalos Magyarország szakított vele, akármilyen furcsán hangzik, ő is elfordult a hivatalos Magyarországtól. Emlékeztetek arra, amit fegyelmi vizsgálatain tanúsított magatartásáról mondtam: nem igyekezett azon, hogy kibújjon a vádak alól, nem tett semmit azért, hogy felmentsék, valósággal segített bírának abban, hogy elítélhessék. Azért tartom ezt szükségesnek hangsúlyozni, mert egybehangzik azzal, amit a továbbiakban mondani akarok.

Abban, hogy a proletárhatalom megdöntése után újságírásra adta fejét, abban, hogy könyvkiadó vállalatok szolgálatába állt s abban, hogy munkásságát, kritikusként, az élő vagy a könyvkiadás üteme szerint időszerűvé váló irodalomnak szentelte, hajlandók vagyunk csak a kényszerű elemet meglátni, pedig ebben is volt valami önkéntes és elvszerű elhatározás. Ezt nem az akkori hivatalos Magyarország mentségére mondom. Akkori fizikai állapotában bizonyára jobb lett volna, ha biztos állása, előre számbavehető jövedelme, illetményszerűen járó orvosi ellátása lett volna s hogy annyiféle munkát vállalt, abban bizonyára szerepet játszott a bizonytalanságtól való rettegés is, a családjával szemben érzett fiúi és testvéri kötelezettség érzete is. Mégis azt hiszem, hogy végeredményben Benedek Marcellnak van igaza, aki azt írta: „Mi kellett neki? A Nefejejts-utcai, könyvekkel megtömött, szűk kis szoba, egy kapuciner a Centrálban, egy vékony ebéd valamelyik belvárosi kiskorcsmában, melynek frontja alig látszott ki az utcára. . . Király György tudásával, nyelvismeretével, stílusával nem volt nehéz ezeket a költségeket megszerezni” (Benedek Marcell, ih. 682. l.). Édesanyjának nyugdíja volt, a huga tanított már, fizetése volt, az én tudomásom szerint.

Vajon nem lehetett abban valami természetes számvetés emberi hivatásával, hogy publicisztikai fórumot keresett, ahol széles tömegek számára írhatott s felelhetett szavát a rendszer anomáliái ellen, ahol védelmére siethetett az üldözötteknek, mint ahogy ezt Tóth Árpád érdekében megtette (Tóth Árpád: *Kedves Király Gyuri*. Nyugat, 1922. I. 685. l.)? Vajon alkalmi munkának tekinthetjük azt, melyre a szükség kényszerítette, hogy ő, aki a romantikus nacionalizmusnak, a provinciális beszűkülésnek olyan ellenzője

volt, nemcsak mint kitűnő műfordító sietett tágitani a magyar olvasó horizontját, hanem „A kétnyelvű klasszikus könyvtár” megindításával a nyelvtanulásnak azt a nemes módját tette lehetővé, hogy igényes szövegek folyamatos olvasásával szilárdítsák meg a nyelvtanulásra elszántak megszerzett elemi tudásukat? Vajon ő, aki programba foglalta azt, hogy irodalmi értékeinket világirodalmi környezetükben kell megismertetni, csak kenyér-kényszerből alapította meg a „Monumenta Literarum” ma is példamutató sorozatát, s ő, aki azt vallotta, hogy a múlt minden eleven értékét fel kell tárnunk, csak megélhetésért adta ki a „Három cseppke könyvek”-et, majd szerkesztette a Knerék tizenkét kötetes magyar klasszikus sorozatát? Akkor már válogathatott a kiadók között: vajon véletlen-e, hogy ő, az irodalom méltóságának vallója, éppen a Kner-házat választotta, hol a hivatalos nyomtatványok biztosították az üzlet rentabilitását, de a Knerek írástudó áhitattal igyekeztek azon, hogy az irodalom méltó köntösben jelenjék meg, s Király György olyan grafikus munkatársat kapott, mint Kozma Lajos? S végül: véletlen-e, kényszerűség-e, hogy ő, aki nemzeti szükségletnek tartotta a kritikát, kritikus lett, ő, aki a régi irodalomban is azt kereste, ami a máig sugárzik, az élő irodalom kritikai értékelésére vállalkozott? Hogy abban a két folyóiratban, mely a bátor és szabad szó utolsó mentsvára volt, a Nyugatban és a Független Szemlében vállalta a kritikusi tisztet? A szegénység nagy szajha, tanítja a latin bölcsesség; vajon lehetett volna-e olyan makulátlan újságíró, olyan igényes műfordító, olyan megalkuvást nem ismerő, tervszerűen dolgozó könyvkiadó, olyan tisztatollú és bátor kritikus Király György, ha csak a szükség kényszerében fanyarodott volna minderre! Ehhez a lekiismeretesség kevés, ehhez belső kényszer, szenvedélyes elszántság szükséges.

Publicisztikai és könyvkiadói, valamint műfordítói tevékenységével más alkalmakkal s más összefüggésben kívánnék foglalkozni. Publicisztikai tevékenységének felmérése elé, a névtelen cikkek megnyugtató identifikálása elé majdnem elháríthatatlan akadályokat tornyosít az, hogy a legautentikusabb tanuk — Mikes Lajos, Tóth Árpád, Földi Mihály, Laczkó Géza — nincsenek már köztünk, azt is csak Hatvany Lajos szóbeli közléséből tudom, hogy neki is része volt abban, hogy Miklós Andor megnyitotta az Az Est hasábjait Király György előtt. (Az sem lenne érdektelen feladat, ha valaki utánamenne annak, hány jelentős magyar író sorsát egyengette 1919 után Hatvany Lajos, az emigráció távolából. . .) A Független Szemle belső életéről sem könnyű ma már tájékozódni, Czakó Ambró, de Laziczius Gyula s mások örök távolléte okán.

Az 1918—19-es forradalmi időszakban nem sok módja volt arra, hogy írjon. A Nyugatban csak az ellenforradalom idején jelentkezik, 1919 őszén, két könyvismertetéssel. Washington Irving Rip van Winkléjének magyar fordítását ismertetve, lehetetlen szavában fel nem ismerni a fanyar gúnyt, ahogy egybevillantja Chateaubriand és Irving figuráját: „Különös ellentétek

kora volt ez: a többezer éves kultúrába belecsömörlött európai átmenekült az őserdők romlatlan, szűzi magányába, az egyszerű és természetes emberek közé, — az amerikai telepes-ivadék pedig, aki a nagy tavak, folyók és zuhatagok festői vidékén nőtt fel, az európai kultúra után sóvárgott s a százados kövek meg írások között keresett magának új hagyományokat. Hazatérve mindketten mint forradalmárok léptek fel: Chateaubriand új lángra lobbantotta a rousseaui természetrajongást, melyet a császárság alatt kezdtek elfelejteni, és Irving a múlt iránti tiszteletre tanította a jövőbe rohanó polgártársait” (Nyugat, 1919. II, 1111). Másik ismertetésében, egy Thackeray-fordítás kapcsán azonban már új orientációjáról vall: „A siker megmutatta, hogy a közönség ízlése sokkal jobb és romlatlanabb, mint sok írónké és fordítónké, s meg lehet vele becsülni a magasabb fajsúlyú irodalmat is, csak lassan-lassan rá kell nevelni” (uo.).

Irodalomtudósi múltjától nem könnyen válik azért meg, ha módja van rá, meg-megszólal e minőségében és mindig remeket alkot, mint például a Nyugat 1920-as Zrínyi-számában, „Zrínyi és a renaissance” című tanulmányában. A tanulmány eleven „auftakt”-ja a Riedl-iskola neveltjére vall („Az Úr 1636-ik esztendejében két magyar úrfi, Zrínyi Miklós és Péter, nekivágott Itáliának egy öreg kanonok kíséretében. . . Utazásuk végső célja Róma, ahol a hatalmas VIII. Orbán pápa fogadta őket s az idősebbik Zrínyi-sarjat megajándékozta Maffeo Barberini poémáival, vagyis a saját verseivel. A versek rosszak ugyan, de szerencsére nem hatottak Zrínyire. . .” (Nyugat, 1920. 550. l.), de egészében már túlmutat Riedl horizontján. Az a mód, ahogyan Zrínyi renaissance-individualitását és ebből fakadó politikai szerepét megrajzolja, ahogyan felvillantja Mátyás király és Zrínyi affinitását és mélységes különbözőségét, azt már csak az írhatta meg, aki 1919-ben és 1919 után átélte egyén és közösség, korszerűség és korral-szembeszegülő magatartás valóságos viszonyát. Nem véletlen, hogy Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájába, az első marxista-igénnyel megrajzolt Zrínyi portréba oly strukturálisan épült be ez a viszonylag kurta, alkalmi írásnak szánt tanulmány. — Megható Riedl Frigyesnekrológja sem csak búcsú élete-elhatározó hatású mesterétől, jóllehet egy essayre való megelevenítő erő árad belőle, hanem búcsú a tudományos munkától és vallomás. Ha ezt írja: „Egyszerű reáliskolai tanár volt, mikor új állását elfoglalta és az egyetemi katedrán sem akart más lenni, mint professzor, a szó igazi értelmében vett tanító. Nem volt meg benne semmi a tudós ridegségéből vagy nagyképűségéből, nem akart csupán előadni, hanem tanítványaival együtt dolgozni” (Nyugat, 1921. II, 1276. l.), nehéz eldönteni, hogy Riedlről, vagy önmagáról szólnak e sorok, s amit Riedl kritikai szelleméről, az analízist a konstrukcióval kiegészítő elemző és jellemző módszeréről, dogmát nem ismerő, humanista magatartásáról ír, az egyben a kritikus Király György programja is.

A kritikus Király György inkább a vonzót, a példaként felmutathatót keresi, de nem fél a kufár-űző ostor megcsattintásától sem. De kiválasztja azokat, akikre lesújt. Ha a hajdani, jó ügyekért bátran hadakozó Szabó Dezső,

cserben hagyva társait, az ellenforradalom fajvédő különítményesei közédertál, Király György kíméletlenül célbaveszi. Szabó Dezső „Tanulmányok és jegyzetek” című tanulmánykötetéről írott kritikája telitalálat. Lehet-e akár ma is pontosabban jellemezni általában és abban a speciális helyzetében Szabó Dezsőt, amikor fenegyerekből népe megfontolt tanítójává próbál átváltozni, mint ahogy Király György teszi, mikor ezt írja: „... itt egy kétségeiben és következtelenségeiben vergődő lélek, egy gyökeréig megoszlott és beteg akarat dobálja nagyszerű pózait az egészségnék, a nagy lelki egységnek, az egész emberiséget átölelő harmóniának. Igaz, nincs jogunk senkinek a szemére vetni a következtelenséget, de sajnálatos, hogy éppen Szabó Dezsőben nem volt meg a bátorság végig következtelennek megmaradni, ami sokkal kisebb hiba, mint egyszerre következtességet magára kendőzni. Pedig nála éppen nagy következtelenségei, hatalmas botlásai, naív beugrásai, óriási sulyok-elhajításai voltak rokonszenvesek, ezek adták egyéniségének különös varázsát, és íme, most éppen ezt akarja bennünk szétrombolni”. S a szelíd Király György nem habozik, ha ütni kell. Mikor a nagy szavak zúgásából, a dagályos frázisok tömegéből kihallja a fajvédő jelszavakat kötelességszerűen elszajkózó lecke-hangot, kegyetlen is tud lenni: „Egy pillanatig elképedve hallgatom, ki szól ezen a hangon hozzám, Szabó Dezső-e vagy Kmoskó Mihály. Ezért kellett ennek az embernek évekig magába szívnia Párizs szédítő kultúráját, hogy végül ebbe a ferencvárosi történetfilozófiába botoljon, amely a nagy francia forradalomtól az októberi fagyig és a Duna áradásáig mindenért a zsidóságot okolja? Azért forgatta ez egykor éjjel és nappal Victor Hugot, hogy most legtörpébb ellenfelének, Veuillotnak legyen torz magyar kiadása?” Ez is szívíg talált, de még inkább az a tanács, melyet Király György a jóhiszemű olvasónak ad: „... az egész kötetet tegye el fölvágtatlanul a könyvei közé, mint szomorú dokumentumát egy rossz papírosú és rossz szellemű kornak. Ha pedig kárpótolni akarja magát, lapozza föl inkább a *N y u g a t* régibb évfolyamait, ott megismerheti az igazi, csonkítatlan Szabó Dezsőt, aki még nem hajtotta végre magán azt a műveletet, melyre egyébként hasonlataiban annyira szeret célozni” (Nyugat, 1920. II, 1148—49. l.). Tudja, kit érdemes megbántania kritikája biztos pengéjével, de mértéket is tud. Szabó Dezsőt megbecsüli azzal, hogy nagyot sújt rá. A kurzus fejedelemasszonyára, Tormay Cécile-re csak úgy mellékesen sújt, Kárpáti Aurél egy tanulmánykötetét bírálva. Ezt írja: „Hiszen értem, hogy a mai magyar közönség átlagos színvonalának jobban megfelel egy Marlittá hígított, vagy ha úgy tetszik, átszűrt Thomas Mann (*A r é g i h á z*), mint maga a *Buddenbrooks*, de ha már egy Kárpáti-stílusú kritikus mindenáron Tormay Cécile-ről akar írni, miért nem foglalkozik inkább első regényével (*E m b e r e k a k ö v e k k ö z ö t t*), mely értékben határozottan fölötte áll mindennek, amit ez az író azóta produkált s van föltétlen abszolút becse is” (Nyugat, 1920. I. 639. l.). Nemcsak az ütés biztonsága érdemel persze figyelmet, hanem az is, hogy sem kritikus, sem politikai igaza nem gátolja abban meg,

hogy akár Szabó Dezsőről, akár Tormay Cécile-ről ír, fel ne mutassa azt, ami életművük valóságos értéke. A kritikus Király György a kemény ítéletek mestere, nem a sommás elmarasztalásoké, s ebben ma is tanítónk lehet. És kritikus igazmondása akkor sem lágyul-tompul-enyhül, ha olyan barátjáról ír, mint amilyen Kosztolányi Dezső volt, kit igazán szeretett s ki jobbra-lendülve sem lett hűtlen hozzá, kinek kijózanodásához Király György is emberi segítséget adott. Megint csak azt kérdem, lehet-e a Pacsirta, a Véres költő, az Édes Anna előtti Kosztolányit pontosabban jellemezni, mint ahogy — novelláiról írva — Király György tette? „Mert azért a regény nem pusztán jelenetek sorozata, hanem egy ember, egy *egyén* élete, s amint láttuk, Kosztolányit nem érdekli annyira sem az ember, sem az élet. Egy hirtelen sorsvillanásban élesen fölrajzolódó emberi silhouettek — ez a Kosztolányi művészetének titka” (Nyugat, 1921. I. 238. l.), ezt írta róla s nem jósolt neki addig regényírói babért, amíg ebben az ember- és életidegenségben megmarad.

A kritikus bátorsághoz jellem kívántatik, a kritikus biztonsághoz széleskörű ismeretekre, probléma-érzékenységre, az írói munka belső átértésére és az egyedi és az általános szakadatlan viszonyítására, elvszerű irodalomszemléletre van szükség. Nem igen akad Király Györgynek olyan kritikája, mely ne valamely lényeges irodalmi szituáció megragadásával közelítené meg a művet, s még ma is elámulva olvashatjuk ezeket a remekbe készült kis elvi bevezetőket, egy emberöltő múltán is tanulsággal hallgatjuk szavát azóta lényegükben tisztázott kérdésekről. A naturalizmus és a szimbolizmus viszonya eléggé tisztázottnak látszik ma már, de nem megfontolandó-e az, ahogyan Király György műfaji vetületében veti fel a kérdést, éppen Thomas Mann Buddenbrooksnak magyar fordításával kapcsolatban: „Seholsem éreztem annyira a naturalizmus és szimbolizmus szoros, belső összefüggését, mint Thomas Mann regényeiben. . . azt kell mondanom, hogy tulajdonképpen a két irodalmi forma egyazon szellemi áramlatnak két különböző műfajban, a regényben és a lírában való sajátos kikristályosodása. . . Baudelaireben, aki mindenben előfutárja volt a századvégi művészetnek, még a tiszta szimbolizmus ritkán csendül meg (legprogramszerűbben még a Correspondances c. szonettjében), sokkalta gyakoribb nála a színek friss, érzékies fölrakása, viszont Zola sokszor fordul egy-egy szimbólum felé, hogy néhol a fárasztó leírásnak lendületet és kompozíciót adjon. . . Thomas Mann tisztultabb stílusérzékkel rendelkezik, sohasem alkalmaz meztelen szimbólumokat, a szó stilisztikai értelmében, de azért minden sorával érzékelteti, hogy többet mond, mélyebb jelentőségekre céloz a hétköznapi értelemnél. Mintha nagy termeken vezetne végig bennünket, minden lépés alatt megkondul a padló, minden szó, minden mozdulat különös, néha félelmes visszhangot támaszt” (Nyugat, 1921. I. 883. l.). Vagy ki fogalmazta meg olyan pontosan azt, hogy stereotip, már feldolgozott irodalmi témák új irodalmi feldolgozása nem mindig más tüzen gyúló másodlagos ihletés eredményei, mint ő — egy Arturo Graf-fordítás kapcsán — s ki tudta a

realitásnak ezt a sajátos ihletését valósággal az alkotó írói mozzanatnál tetten érni így: „Mégis vannak írók, és pedig az élet nagy ismerői közül, akik szükségét érezték néha, hogy egy-egy olvasmányukat újra elmondják, nem mintha jobban tudnák, vagy akarnák, hanem azért, mert az idegen elbeszélés fátyolán keresztül hirtelen rájuk meredt az élet arca, más pillantással, más kifejezéssel, és más ábrázolást, más stilizálást kívánt. . .” (Nyugat, 1921. I. 958. l.).

S ha joggal mondhattuk el Király Györgyről, hogy tudta pontosan, kik ellen kell törként használni kritikusi tollát, azt is elmondhatjuk: pontosan tudta, kikért kell és érdemes hadakozni. A huszas években kezdődött el a forradalmár Ady megszeliidítése, az a nagy költővé avatás, melynek feltétele a politikai versek elkülönítése, lebecsülése volt s amely végül egy olyan — bocsánat a mocskos szóért — „gleichschaltolássá” fokozódott, hogy egyszerre emelte fel ellene szavát Bölöni György Párizsban, Révai József Moszkvában. 1921-ben jelent meg Dóczy Jenő szerkesztésében „Ady válogatott versei” címen az az anthologia, amely legelőször próbálta meg a depolitizált Adyt becsempészni ebbe a kancsal halhatatlanságba. Bizony mondom, hogy Király György a maga védelmében sohasem nyomta meg a tollat úgy, mint ahogy ekkor tette. Először a politikai hamisítás ellen ront: „El kell ugyan ismerni, hogy ma már a hivatalból tehetségtelen (az Akadémiától a Petőfi-Társaságig ívelő) írókon kívül nincs, aki Ady nagyságát el ne ismerné, sőt szinte a modern irodalmi ízlés siboletjévé lett Ady neve azoknál is, akik valaha a nevetők és a csúfolódók hadához tartoztak, természetesen azzal a képmutató sóhajjal: mily kár, hogy rossz társaságba keveredett, hogy tragikus sorsa éppen azok közé sodorta, akik saját fájának és nemzetének vesztét okozták” — holott ha annak idején Rákosi Jenő vagy Tóth Béla félre nem ismerték volna tehetségét, bizonyára egy Gyóni Géza vagy legalább is Lendvai István lehetett volna belőle. Vagyunk azonban néhányan, akik mégiscsak jobban örülünk annak, hogy versei nem Rákosi előszavával jelentek meg, s nem Tisza Istvánnak vagy Prohászka Ottokárnak ajánlotta, hanem Hatvany Lajosnak és Ignotusnak, sőt Jászi Oszkárnak és Garami Ernőnek, és fontosnak tartjuk azt, hogy költészetével a forradalom előkészítői közé tartozott. . . Ady képe nem bontakozhatik ki csorbíthatlanul egy olyan kötetből, hol *A grófi szérűn* vagy a *Proletárfiú verse* vagy a *Márciusi naphoz* című költemények hiányoznak. Mintha az *Utca éneke* (Az Illés szekerén), a *Jövendő fehérei* (Szeretném, ha szeretnének), *Szent lélek karavánja* (Magunk szerelme) című hatalmas ciklusai egyáltalán nem léteznének, az anthológia hallgatag előkelőséggel elsiklik fölötté” (Nyugat, 1922. I, 136—137. l.). De ugyanígy felemeli szavát az ellen, hogy az Ady kötetek kompozícióját, azt az eszmei rendező elvet, mely Ady kötetait egészükben is zárt műalkotássá teszik, megbontotta az anthologia és — szembeszegülve nemcsak Dóczy ízlésével, hanem azzal a Nyugaton belül is lappangó felfogással, hogy Ady igazi köfetei az első kötetek voltak, s később hanyatlani kezdett — kifogást emel az ellen, hogy a válogatás elhanyagolja Ady utolsó kötetait.

Dóczy Jenő nem nyugodott meg Király bírálatában és a Magyarságban felvonultatott Király György ellen három Ady-szakértőt, köztük még Horváth Jánost és Földessy Gyulát is. Király György végszavában Horváth János kesztyűjét veszi föl s vele polemizál, aki azt veti föl, hogy volt egy Ady életében megjelent Ady-anthológia, melyben csak két proletár vers volt. Ezt az érvet könnyedén visszaveti Király, hiszen a Nyugat hajdani Ady-anthológiája akkor jelent meg, amikor Ady még meg sem írta nagy proletár-ciklusait. De tovább megy ennél: „Ady proletár-verseinek igazi jelentősége, vatesi tartalma tulajdonképpen csak napjainkban érthető meg igazán, s aki a költőnek jövőbelátó tulajdonságát megbecsüli, annak igazán nem lett volna szabad megfeledkeznie költészetének erről a részéről”, majd egybevetve Tisza-korát a fehér terror korával, ezt írja, a régi Horváth Jánost állítva szembe Dóczy anthológiájának védőjével: „Horváth János bizonyára jól tudja saját tapasztalataiból, hogy az akkori közvélemény milyen könnyen, sőt gúnnyal és kacagással fogadta Ady föllépését és költői működését, s neki is nem kis szemrehányásban lehetett része, amiért objektív szempontból értékelni merte költészetét... Abban tehát kénytelen vagyok teljesen igazat adni Horváthnak, hogy az akkori kor legföljebb két proletár-vers erejéig emelkedik fölül a mai korlátolt közvéleményen” (Nyugat, 1922. I. 367–368. l.). Horváth János nemcsak felfogta a vágás erejét, hanem — ezt, mint tanulmánykötetének szerkesztője tanúsíthatom, Király Györggyel való polemiájának is része volt abban, hogy alapvető Ady-könyvének csak a symbolizmusról szóló fejezetét vette be kötetébe s hogy az „Aranytól Adyig” című tanulmányát elhagyta, jöllehet az Ady konzervatív kritikai fogadtatásáról szóló részt időszerűnek tartotta. Egyetemi előadásain kívül, melyekben mindig hivatkozott Király Györgyre, ekkor hallottam tőle először Király György nevét: „Ilyeneken hadakoztunk Király Gyuri úrral, kérem...”

S így választja utolsó nagy tanulmányai hőséül az Ady-szobor két nagy társalakját, Kaffka Margitot és Móricz Zsigmondot. Kaffka Margitról írott tanulmányáról azt kell írnom, mint legtöbb írásáról: ma is instruktív. Ahogyan Kaffka egész életművét, mint egy sajátos lírizmus kifejeződését fogja fel, az már magában is meggondolandó, különösen konzekvenciáiban, hiszen Kaffka Margit szabad-verseit ugyanabból a lírai áradású szimultánizmusból eredezteti, melyből regényeinek nagy tömegjeleneteit, összhangzó képeit magyarázza. Nem a szabad formát utasítja el, hanem az egykorú formai kísérletek fölé emeli Kaffka Margit líráját, azért, mert felismeri bennük a kompozíció vagy az ihletés egységét: „Mennyivel művésziőbbek ezek a költemények, mint futuristáink széthulló vagy inkább lehetetlenül összetákolt képei. Itt érezzük lépten-nyomon, hogy a kép ezernyi össze nem illő elemből van összeácsolva, míg Kaffka Margitnál egy egységes összbenyomásból robban ki minden” (Nyugat, 1920. I. 6. l.). Valahol itt kereshetjük az okát annak is, hogy miért maradtak elevenek Apollinaire szabadversei, s miért fakultak olvashatatlanná

formabontó kortársainak versei. Az is meggondolandó, hogy Király György az első, aki az „Állomások”-at tartja Kaffka Margit főművének. Kaffka mindig önvallomásnak sikerülő műveit a „nagy fölfordulások előtti vajúadások” kényszerű önvallomásai közé, a Rousseauk, Jung Stillingek, Wertherek korához hasonló korok termékei közé sorolja s az „Állomások”-at azért emeli mindjük fölébe, mert ebben a „fölszabadulás eszméje teljes társadalmi perspektívában jelentkezik” (ih. 9. l.). S végül meggondolandó az is, hogy — mintha a messzi múltból perelne nehezen oldódó sematikus irodalomszemléletünkkel — a „Hangyaboly”-ban nem az apácannevelés elleni tendenciát látja, hanem egy Anatole France-ra emlékeztető „enyhe nihilizmus” szétáradását, „mintha ez a hangyaboly csak szimbóluma volna minden emberi társas együttélésnek”, s szavai nyomán valóban belénk döbben a szivarozó Szelényi papa figurája, aki úgy szórja a kislányok közé „fölényes tudása kétkedő epigrammáit”, mint a derék Coignard abbé mosolyogja szét szkeptikus filozófiájának derűjét. (ih. 11. l.). Ezért nem véletlen, hogy Radnóti Miklós kitűnő Kaffka Margit tanulmányának nem egy fontos megállapítása megett ott van — dokumentálva — Király György eszmeindító tanulmánya.

Móricz Zsigmond „Légy jó mindhalálig” című regényéről az első, máig ható érvényű, tanulmány-számba menő kritikát is Király György írta. Király György mutatott rá arra az alig megfogalmazható írói humanizmusra, mellyel Móricz Zsigmond megvédi a kis Nyilas Misit: „úgy tudja fölhalmozni a súlyos élettapasztalatokat, hogy alattuk a gyöngéd, fejlődő lélek meg ne roppanjon, el ne nyomorodjék, hanem ellenkezőleg győzelmesen kerüljön föléjük” (Nyugat, 1921. I. 87. l.). Csak aki ismeri Móricz Zsigmond alkotó módszerét, hőseivel való bensőséges azonosulását, az tudja átérteni, milyen alkotói-erkölcsi problémára tapintott rá itt Király György. Ezért kíséri olyan aprólékos figyelemmel nyomon Móricz regényének szerkezetét, hős-választását, a koncentrált szerkesztői módot s annak az életkornak meghatározását, melyben Nyilas Misi erkölcsi hősiessége művészileg valószerűsíthető, tipizálható. Ő méltányolja először azt, hogy Móricz regénye milyen forradalmi változást hoz a diákokról szóló regények hősválasztásának addigi sémája után: „Hőse az eminensek között van, kitűnő tanuló, az átlag diákregegyben a nem szimpatikus típus, s Móricz mégis rendkívül rokonszenvessé tudja tenni. . .” (ih. 88. l.), ugyancsak ő veszi észre, hogy Móricz alkotó gondja közben mennyire nem kíméli az olvasót, inkább arra kényszeríti, „hogy vele együtt gyötrődjünk és szenvedjünk s a fájdalom tüzeiből megtisztulva kerüljünk ki. Ritka dolog irodalmunkban, ahol mindenki tömjénezi és kényezteteti az olvasót s ahol a legnagyobb dicséret, amit íróról el lehet mondani, hogy nem hízeleg még a közönségnek sem” (ih. 89. l.). Utolsó nagy tanulmányát is Móricz Zsigmondról írta, Benedek Marcell kérdésének szinte halálos ágyán téve eleget, az „Irodalmi miniatűrök” azóta is hiányzó jellegű vállalkozása számára. Ez a tanulmány azért is nevezetes, mert a paraszt-romantikával és a Szabó Dezső koholta paraszt-mitosszal szemben

először fogalmazódik meg benne egy új, realista paraszt-szemlélet igénye, itt lép a színre először a hortobágyi kisbójtár, aki a Sárga rózsa romantikáját kereső Király Györgyhez ezzel a kérdéssel fordul: „Instállok alássan, mit adnak a héten a moziban Debrecenben?” (Irodalmi miniatűrök. Budapest, én. Dante. II, 129. l.). Ez a tanulmány mutat rá először arra, milyen következetesen kísérletezik Móricz a realitás minél mélyebb megragadására, hogy keresi a társadalomábrázolás mélyén az alapvető emberi szituációk feloldásának lehetőségét. Sokáig kell vissza-visszatérnünk ehhez a két Móricz-tanulmányhoz is, s nagy öröm volt számomra, mikor felfedeztem Czine Mihály szép Móricz-monográfiájában, hogy ő is lerotta a hála adóját Király György emlékének.

Folytathatnám a szemelgetést ebben a kincses — s sajnos mindmáig csűrbe nem takarított — örökségben. De ennyi is elég az örökség gazdagságának bizonyítására. Inkább még azt jegyezném ide, hogy a kritikus Király György azért jár ilyen biztonsággal a kortárs irodalomban is, mert kritikai megjegyzései nem alkalmiak, hanem egy átgondolt történeti és egy alaposan kidolgozott irodalomtörténeti koncepciót építenek tovább. Aki ismeri „A 48-as forradalom legendája” című tanulmányát, melyben Szabó Ervin monográfiáját ismerteti (Nyugat, 1922. I. 34—39. l.) és elolvasta irodalmunk fejlődéstörténetének azt a vázlatát, mely halála után jelent meg a Benedek—Wiegler világirodalomtörténet függelékéként, tudja, hogy így van. Ezért lenne szükség arra, hogy kritikai fórumainkon egyre többen szólaljanak meg irodalomtörténészeink közül: ő megmutatta, hogy mennyivel mélyebbre hatol az a kritikus, aki nem egy alkalom véletlenül nyílt ablakán néz az irodalmi élet elevenjébe, hanem egy koncepció egészéből tekint szét az irodalmi jelenségek között.

Király György pályája nem tört meg, hanem fölfelé ívelt halála percéig, bármennyire is sebet vert rajta bitang kora. 1921 januárjában jelent meg „Bánk bán évfordulóján” című megemlékezésében Katona József haláláról ez a mondat: „Nincs emberi szervezet, mely ezt sokáig elbírta volna, a szív, a megviselt tragikus szív, egy hirtelen végső dobbanással fölmondta a szolgálatot, 1830. április 16-án, mielőtt még megérte volna életének negyvenedik esztendejét” (Nyugat, 1921. I. 399. l.).

1922 koratavaszán egyre többször kötötte ágyhoz a betegség, ha fennjárt is, lábán hordozta, s szinte már sohasem volt láztalan. Benedek Marcell leírja, hogyan találta, meleg ruhákba burkolózva, dívánon heverve, harmincnyolckilenc fokos lázzal. „—Ez még nem láz. A láz harminckilenc ötnél kezdődik — mondotta. És megmutatta, dicsekedve és jókedvűen, hogyan szokta fekve maga elé tenni az írómappáját. Hogy milyen nagyszerűen, milyen kényelmesen lehet így írni! Harmincnyolc fok kilencszáz lázzal. . .” (Benedek Marcell, ih. 683. l.). Utolsó, élettől búcsúzó sétáját Gyergyai Albert rekonstruálta gyengéd együttérzéssel (Gyergyai Albert: A filologus. Nyugat, 1922. I. 648—650. l.), utolsó napjairól utolsó látogatói, Benedek Marcell, Trocsányi Zoltán, Turóczi-Trostler József, Czakó Ambró számoltak, s az ifjú adeptus, Szabó

Lőrinc, aki 1922. április 20-án és 22-én volt nála a Nefelejts utcai szobácskában. „Zihálva, töredezetten beszélt, emlékszem a szavaira: Bocsássatok meg, nem tudok jól lélekzeni. A bronchitiszem. . . Majd tréfásan tette hozzá: Dögrováson vagyok. . .” (Szabó Lőrinc: ih. 690. l.).

1922. április 25-én meghalt, harmincötéves korában — hogy is írta? „mielőtt még megérte volna életének negyvenedik esztendejét”. Halála órájában Móricz Zsigmond már írta a lázasszavú nekrológót: „Csak Adyt ismertem, ki egész életét egy állandó izzásban élte át, égte el, s minden szava a belső tűznek egy kicsapó, súlyos szikrája, lángkévéje, füstös lobbanása volt. . . Azóta gyakran látok égőket, izzókat, cselekvőket és bátrakat, akik *minden* szavokkal *bizonyosságot* tesznek. Király György egy volt ezek közül. . . Király György a felszabadult Gondolat hitharcosa” (Nyugat, 1922. I. 626—27. l.). Sírjánál Benedek Marcell beszélt, és Babits Mihály a vak gödör felett kiáltotta oda — megverten, maga is megszenvedve az üldözéstől s a maga lelke pokoljárásától — az ország hivatalosainak: „Művelt magyarság, aki hazád elé álltál s hazád meg nem értett, tudós ebben a »tudomány nélkül való« országban, író és ítélő, magyar ítélettel és becsületességgel, — mi itt vagyunk egy folyóirat nevében: de ki jött az ország nevében, melynek akkor szórtad legbővebben kincseid, mikor legkevésbé számíthattál jutalomra? ki jött a magyarság nevében, melynek tanára voltál, igazi tanár, nem hivatalból, hanem szívből és lélekből, tanár, akit az Isten maga nevezett ki!”

A tetemrehívó szavakra sokáig nem hangzott felelet.

A bűnösök sunyítottak, lapítottak. Aztán eltűntek.

Egy más ország, egy más magyarság, egy más egyetem, egy más akadémia gyűjt most fáklyát Király György emlékezetére.

Tíz évvel ezelőtt, 1953. május 20-án, én köszöntöttelek 70. születésnapod alkalmából a Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának ünnepi ülésén. Köszöntésem annak a tudósnak szólt, aki fiatal korától 70. születésnapjáig lankadatlan szorgalommal és kitartással vizsgálta nyelvünk történetét, figyelte az élő magyar nyelvet, s lelkesen kutatta azokat a szálakat, amelyek a magyar nyelvet rokonaival összekötik. Rövid köszöntésemben utaltam munkásságod különféle területeire s legjelesebb tudományos alkotásaidra. Ezért talán megtehetném most azt, hogy erre való hivatkozással kitérjek tudományos alkotómunkád újabb méltatása előtt. Te magad azonban, aki ma 80. születésnapodat ünnepled, mindig az adatok, a nyelvi tények barátja voltál. Munkáidban újra és újra hivatkoztál azokra a nyelvi példákra, amelyek feltevéseid alapjául szolgáltak, s amelyek magyarázataidat erősítették. Ezért úgy érzem: nem a Te gondolkodásodnak megfelelően ünnepelnénk ma ezt a napot, ha egy egyszerű hivatkozással mellőzném gazdag munkásságod legjelesebb termékeinek értékelését. Rámutatok tehát ismét legfontosabb tanulmányaidra. Hadd vonuljanak itt fel a Magyar Tudományos Akadémia székházában a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály színe előtt, s hirdessék: mi az, amit a magyar tudománynak adtál, mi az, amivel megbecsülést szerezte nemcsak magadnak, hanem a magyar tudományosságnak is a nemzetközi tudományos világban, — mi az, amivel rászolgáltál kutatótársaid s a Magyar Tudományos Akadémia mai tiszteletadására.

Amennyire részletes bibliográfia hiányában meg tudtam állapítani, érdeklődésed egyidejűleg ébredt fel a magyar nyelvjárások és a magyar nyelv legközelebbi rokon nyelve, a vogul nyelv iránt, s ez az érdeklődés mindjárt nyelvész pályád elején értékes alkotásokat eredményezett. *A pápavidéki nyelvjárás* című monográfiádra meg *A vogul határozók* című értekezéssre gondolok. Az előbbiben a Simonyi Zsigmond korában felélénkülő magyar nyelvjáráskutatás eredményeihez járultál hozzá értékes leírással, az utóbbiban pedig a határozóragokban szegény vogul nyelv e ragjainak nagy funkciógazdagságát mutattad be nagyszámú és tanulságos példával.

Ezen ünnepélyes alkalommal nem tudok itt arra vállalkozni, hogy további munkásságodat időrendben és teljes egészében krónikás hűséggel bemutassam. Inkább arra törekszem, hogy megvilágítsam: milyen jellegű volt az a munkásság, amelyet a nyelvtudomány különféle területein kifejtettél.

Röviden már érintett nyelvjáráskutatói munkásságod jellegzetességét abban látom, hogy a nyelvet nem önmagában vizsgáltad. A nyelv iránti érdeklődésed kezdettől fogva összeforrott a nyelvben megmutatkozó nyelvi

közösség iránti érdeklődéssel. Ezt bizonyítja az a tény, hogy tanulmányaidban nem korlátozódtál csupán a nyelvjárások nyelvi sajátosságainak az ismertetésére, hanem a nyelvjárást beszélő közösség műveltségének, munkájának, szellemi alkotásainak a bemutatására is törekedtél. A nép iránti érdeklődésednek ez a két-, sőt többirányúsága jellemző kutatói sajátságod maradt egész kutatói pályádon. Erről tanúskodik egyebek között *Kemenesalja nyelve* című nyelvjárástanulmányod, *Szókincs és néphagyomány* című akadémiai levelező tagi székfoglalód, sok szófejtésed meg más kisebb-nagyobb dolgozatod, amelyek a Magyar Nyelvőrben, az Ethnographiában, az Irodalomtörténeti Közleményekben és másutt jelentek meg. Átvive sokoldalú érdeklődésedet nyelvrokonainkra is, az ő anyagi és szellemi kultúrájuk megismertetéséhez is értékes és érdekes adalékokkal járultál hozzá.

Nyelvjárási kutatómunkáddal párhuzamosan folytattad a magyarral rokon nyelvek tanulmányozását. Jó szolgálatot tettél a finnugor nyelvészet munkásainak azáltal, hogy PÁPAY JÓZSEF Osztják Népköltési Gyűjteményének a szótári feldolgozása útján északi-osztják szójegyzéket adtál kezünkbe. Igaz, hogy ma már ennél sokkal korszerűbb és terjedelmesebb osztják szótár áll rendelkezésünkre KARJALAINEN-TOIVONEN ismert nagy művének alakjában, de ez a Te munkádat nem tette még ma sem feleslegessé. Hiszen egyrészt tudjuk, hogy Karjalainen szógyűjtő munkája elsősorban nem az északi, hanem egyéb osztják nyelvjárásokra irányult, másrészt pedig figyelembe kell vennünk azt aényt is, hogy Karjalainen szövegeket csak kis mennyiségben gyűjtött, s ezek még máig sem jelentek meg. Ha hazai egyetemeinken osztják szövegeket akarunk olvastatni, e célra még ma is elsősorban PÁPAY gyűjtése a legalkalmasabb, ehhez pedig szótári segédeszközül elsősorban a Pápay—Beke-féle Északi-osztják szójegyzék használható. Ez a felismerés vezette az Eötvös Loránd Tudományegyetem volt I. számú finnugor nyelvészeti tanészékét akkor, amikor 1959-ben sokszorosított jegyzetként újra kiadta az általa összeállított szójegyzéket.

Összehasonlító finnugor nyelvészeti munkásságod az obi-ugor nyelvekre irányuló ifjúkori tanulmányok után hamarosan kiterjedt az egész finnugorságra. Kétségtelen azonban, hogy a legtöbbet és legmaradandóbbat a cseremis (vagy mari) nyelv kutatása terén alkottad. Legkiemelkedőbb alkotásod az 1911-ben megjelent *Cseremis Nyelvtan*, mely nevet szerzett számodra messze az ország határain túl is. E nyelvtan megírásakor még nem támaszkodhattál saját gyűjtéseidre, de lelkiismeretesen, gondosan összeszedted és nyelvtani szempontból feldolgoztad művedben mindazt, ami a cseremis nyelvből korábban ismert volt, s így olyan részletes és tudományos nyelvtannal ajándékozta meg bennünket, amilyennek a legtöbb finnugor nyelv területéről még máig is híjával vagyunk.

A cseremis nyelv megismerésére és megismertetésére irányuló munkád akkor bontakozhatott ki igazán, amikor lehetőséget kaptál az élő cseremis nyelv tanulmányozására is. Sajnálatos, hogy ez a lehetőség nem cseremis földön, hanem csak a hazai fogolytáborokban az első világháború idején nyílt meg előtted, nagymértékű és nagyértékű azonban az a munka is, amelyet ilyen körülmények között végezhetél és végeztél. Az ellenforradalmi Magyarország nem adott módot arra, hogy gyűjtéseidet saját hazádban tehesd a tudomány közkincsévé, de ez a körülmény nem törte meg munkakedvedet. Szövegeid egy részének kiadását vállalták külföldi tudományos társaságok Bécsben, Oslóban, Helsinkiben és Tartuban, s itt megjelent szövegeid révén új lehető-

ségeket teremtettél a korábban viszonylag kevésbé ismert cseremiszi nyelv kutatása számára.

Tudjuk: a tudományos munkásságod elé emelt gátakat csak a népi Magyarország rombolta le egészen, s alkotó kedvedet csak ez időtől kezdve állíthattad teljes mértékben a tudomány szolgálatába. Mihelyt ez megtörtént, felismerted: mi a legelső feladat, amelynek az elvégzését vállalnod kell. Tisztában voltál azzal, hogy az összehasonlító finnugor nyelvtudománynak ahhoz, hogy a cseremiszi nyelvet kellőképp bevonhassa a kutatások körébe, mindenekelőtt további új anyagra van szüksége. Vállaltad tehát azt a fáradságos munkát, hogy sajtó alá rendezd nagymennyiségű kiadatlan szövegedet. Munkád eredményeképpen eddig már négy kötet napvilágot látott, s tudomásom szerint már csak egy kötetnyi anyag kiadása van még hátra.

Mi a jelentőségük ezeknek a szövegkiadványoknak? Nincs rá szükség, hogy e kérdést hosszasan fejtegyem. Mindnyájan tudjuk, hogy a finnugor nyelveknek nincsenek régi emlékeik, amelyek történetüket és a többi finnugor nyelvhez való viszonyukat megvilágítanák. A finnugor összehasonlító nyelvtudománynak több finnugor nyelvből nincs mi másra támaszkodnia, mint a nyelvjárásokra, s a nyelvjárások összehasonlító tanulmányozása útján kell következtetnie a nyelvek és népek múltjára. Beke Ödön ehhez a munkához adott és ad nekünk nagyértékű anyagot a kezünkbe akkor, amikor megjelentette, illetőleg megjelenteti mari szövegeit. Nem kevesebb, mint 29 nyelvemestertől kilenc különféle nyelvjárásból jegyzett fel nyelvi anyagot, s e nyelvjárások közt nem egy olyan is van, amelynek a létezéséről Beke Ödön szövegeinek a megjelenése előtt a tudománynak még tudomása is alig volt.

A mai ünnepi összejevetel nem alkalmas arra, hogy Beke Ödön tudományos munkásságának a bemutatását folytassam. De rá kell még mutatnom arra, hogy munkássága nem merült ki az eddig ismertetett területek művelésében. Érdeklődése kiterjedt nyelvünk történetére és a nyelvhelyesség problémáira is. A hang-, az alak- és a mondatlan kérdései egyaránt foglalkoztatták. Nagyszámban tárt fel nyelvünk történetének megismerése szempontjából értékes régi nyelvi adatokat. Sok helyes szófejtéssel gyarapította a magyar és a többi finnugor nyelv szókészletének legrégibb, azaz finnugor elemeire vonatkozó ismereteinket, s számos adalékot szolgáltatott mind a magyar, mind pedig a többi finnugor nyelv szókészlete jövevényelemeinek a kimutatásához. A nyelvhelyesség kérdései pályája kezdete óta foglalkoztatták, s hogy tudását készséggel állította az élet, a gyakorlat szolgálatába, annak bizonyossága az, hogy a felszabadulás óta, Balassa József halála óta, hol szerkesztőtársakkal, hol pedig egyedül szerkesztette a Magyar Nyelvort, azt a folyóiratot, amelynek legnemesebb s immár több, mint háromnegyed évszázados hagyománya a magyar nyelv tisztaságának őrzése, helyes használatának irányítása.

Tisztelt Ünnepeztünk! Sok nagynevű nyelvtudós hatvanadik, illetőleg hetvenedik születésnapjának a megünneplésében vettem már részt. Valamennyien említést tettek arról, hogy az ilyen alkalmakkor az ember visszatekint az elmúlt évtizedekre, a megtett életútra. Ha ezt most, életed kilencedik évtizedének a kezdetén Te is megteszed, nyugodt lelkiismerettel tetheted. A megtett út felmérése megnyugvással tölthet el, mert az elmúlt nyolc évtized részedről szorgalmas munkában telt el, s munkád bő termést eredményezett. Az a nyolc évtized, amelyet ma magad mögött hagysz, abszolút mértékkel mérve aligha tetszhetik soknak. Azt mondja azonban Juhani Aho, a finnek kiváló írója:

„Elämän pituus ei ole elettyjen hetkien, vaan työskenneltyjen hetkien mukaan mitattava” (az élet hosszát nem a végigélt percek mennyiségével, hanem a munkában töltött percek számával kell mérni). Ha Te is a munkában töltött percek számát számlálod, megelégedetten lépheted át a kilencedik évtized küszöbét: kivívtad kutatótársaid, a Magyar Tudományos Akadémia, az egész magyar tudományos társadalom és a külföldi szakkörök elismerését, tiszteletét. Munkád még nem fejeződött be: továbbra is Rád vár életed nagy művének, a cseremiszt szótárnak az elkészítése. Mint szeretett közös szaktudományunknak egyszerű művelője, mást én nem tehetek, mint azt ígérem, hogy e nagyértékű és hézagpótló munka kiadásának a szükségességét az illetékes körök előtt mindenkor vallani és hirdetni fogom, munkatársaimat és tanítványaimat pedig biztatni fogom arra, hogy fogjanak hozzá mielőbb azon hatalmas nyelvi anyagnak a tudományos feldolgozásához és értékesítéséhez, amellyel Te ajándékoztál meg bennünket. Szívvel kívánom, hogy ennek a munkának a vezetésében mint legilletékesebb minél tovább magad is jó egészségben és töretlen munkakedvvel részt vehess.

•
Lakó György

GUNDA BÉLA „ÉLETMÓD ÉS ANYAGI MŰVELTSÉG” C. DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Az értekezés vitája 1961. február 16-án zajlott le, a bírálóbizottság elnöki tisztét *Tamás Lajos* lev. tag, a titkári teendőket *Kovács Endre* a tört. tud. kandidátusa látta el. A bíráló bizottság tagjai: *Bulla Béla* lev. tag, *Fekete Lajos* akadémikus, *Barta János* az irod. tud. doktora, *Kálmán Béla* a nyelv. tud. doktora, *Dégh Linda* az irod. tud. (folklor) kandidátusa. Az opponensi tisztet *Knieszsa István* akadémikus, *Ortutay Gyula* akadémikus és *Tálasi István* a tört. tud. kandidátusa töltötte be.

Knieszsa István akadémikus opponensi véleményében megállapítja hogy Gunda eddigi kutatásai során mindenkor nagy jelentőséget tulajdonított a név és tárgy kapcsolatából adódó tanulságoknak. Különösen a magyarság és a szomszéd népek kulturális érintkezésének megvilágítása céljából végzett a Wörter und Sachen alapján állva vizsgálatokat. Már abban az időszakban jelentős szerepet vállalt a szláv—magyar néprajzi kapcsolatok tisztázása érdekében, amikor a hivatalos körök ezt igen rossz néven vették. Széleskörű szláv nyelvtudása nemcsak azt tette lehetővé, hogy az irodalomban tájékozódjék, hanem helyszíni munkára is módot teremtett. Megvitatásra kerülő munkájában egy szepességi szlovák falu. Žakarovce teherhordási módjaiból és eszközeiből kiindulva igyekszik megragadni az életmód és kultúra összefüggésrendjét. Opponensi véleményében ennek az elemzésnek nyelvészeti vonatkozásaival kíván foglalkozni. Szorosan a teherhordáshoz kapcsolódó žakarovcei terminusok száma 20—22, de ezek közül csak három vezethető vissza a közös ősszláv nyelvre: plachta, traky, koš, a többiek későbbi eredetűek. További három szó: plachietka, vysypa, dvojňak szláv eredetű, de aránylag későn, a szlovák nyelv külön életében, pontosabban ma még nem tisztázható korban, de lehet, hogy a legújabb időszakban keletkezett. A chustočka alapszava nyilván lengyel, de itt ismeretlen eredetű még. A vászon lepedő jelentésű tačka bizonytalan eredetű, csak a kelet-szlovák nyelvterületen ismeretes újabb szó. A hasonló jelentésű polka kifejezés is csak lokálisan használt, késői jövevény a szlovákban, s magyar megfelelője polka, póka alakban az egész keleti nyelvterületen, sőt a XIV. sz.-tól kezdve minden szójegyzékünkben ismert. Az ukrán—szlovák—magyar nyelvterület érintkezési vidékén használják mindhárom nyelvben a batyu jelentésű zajda szót, amely török gyökerre megy vissza s feltehetően a magyarból került az ukrán és szlovák nyelvbe. A görög tagistronra megy vissza a taňistra szó, de fejlődésének útja teljesen tisztázatlan. Feltűnően nagy az egykor Gölnicbányához tartozó község teherhordási szókincsében a német eredetű szavak száma (grastušok = kendő, kop = víztartó faedény, šafel = állatitató edény, felfas = kosár, dečka = fedő, trogi = saroglya,

rupcak = hátizsák). Ezért feltűnő Gundának az az állítása, hogy a szomszéd város németsege a szlovák lakosság ide vonatkozó szokásaira semminemű hatást nem gyakorolt. Ez teljesen lehetetlen. A nyelvi anyag tanulása mindenestre módosítja Gundának azt a megállapítását, hogy a žakarovcei teherhordási módok és eszközök legtöbbje ősi szlovák eredetű. Még a három ősi eredetű szláv szó megfejtése sem kifogástalan. Kniezsa azt vallja, hogy az ismertetett eljárasmódok és eszközök a közelebbi történeti múltban keletkeztek, de a végső szót természetesen az etnológusnak kell kimondania. A nyelvész helyzete ebben az esetben azért is nehéz, mert a nyelvi anyag nincs kellően összegyűjtve. Éppen Gunda e munkájában bukkant fel két eddig ismeretlen szó, a polka és tačka, amelyeknek van magyar megfelelője s velük kapcsolatban módosítani kell a korábbi nézeteket. Ez a példa is bizonyítja az etnografus és nyelvész együttműködésének szükségességét. A dolgozat a doktori fokozat elnyerésére érdemes munka.

Ortutay Gyula akadémikus, opponens elsősorban a munka elvi és módszertani kérdéseivel kíván foglalkozni. Gunda abból a téziséből indul ki, hogy a teherhordás módjai és eszközei kapcsolatban vannak a parasztság társadalmi rétegződésével és a nemek közötti munkamegosztással. Európa reliktumterületein a teherhordásnak és a közlekedésnek számos, meglepő egyezést mutató ősi formája maradt fenn. Gyakran előfordul, hogy a terminológiai variánsok száma nagyobb a tárgyiakénál. A tárgyak és a terminusok egyformán sok tanulsággal szolgálnak kultúrmozgalmak és áramlatok, műveltségi érintkezések tanulmányozásához. Gunda módszertani elveit az alábbiak szerint összegyűjti:

1. Fontosnak tartja a kultúrföldrajzi vizsgálatokat s hangsúlyozza az anyagi kultúra és a földrajzi adottságok közötti kapcsolatot.

2. Szem előtt tartja a szó és tárgy kapcsolatának kérdését, az ún. Wörter und Sachen elvét.

3. Látja a társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok tagoló hatását s ezért szociológiai szemléletet is képvisel.

4. Kiemeli a térben és időben lezajló műveltségi áramlatok és ezek következtében kialakult műveltségi rétegek tanulmányozásának fontosságát.

5. Mivel az anyagi kultúra legtöbb és legfontosabb jelenségeiről megfelelő történeti dokumentumok, emlékek nem, vagy elég szórványosan maradtak fenn, Gunda a történetiség kérdését a földrajzi elterjedés és a szótörténeti kutatások eredményeinek figyelembevételével próbálja megoldani.

A munka negyedik fejezetében a szlovák anyagi kultúra igen sok problémája vetődik fel. Gunda szerint a trak, plachta, és a zajda a régi szlovák kultúra maradványa, viszont a hátikosár újabb jövevény. Más eszközök az érebányászok közvetítésével jutottak el a szlovák parasztsághoz. A német telepések hatása elsősorban a terminológiában jut kifejezésre, de érződik a közeli ukrán és gorál-lengyel lakosság hatása is. Észlelhető a gazdasági-szociális körülmények differenciáló hatása. Gunda több vonatkozásban korrigálja a szlovák etnografusok állításait. Kimutatja, hogy a szlovák területről ismert fejenhordás nem utal a népesség balkáni eredetére, hanem ez a jellegzetesen mediterrán vonás a nagy területen megforduló szlovák vándorkereskedők nyomán jelenik meg. Ha a Balkánról települt lakosság hozta volna magával, akkor a nemek közötti munkamegosztás törvényeinek megfelelően elsősorban a nők körében maradt volna meg. Végezetül megállapítja Ortutay, hogy Gunda munkája a maga egészében nemcsak adataiban nyújt újat, hanem szempontjaiban,

eredményeiben és problémamegfejtésében is, ha minden eredménye nem is tekinthető lezártnak, teljesen megoldottnak. A mű fő jelentőségét abban látja, hogy tisztázta Žakarovce és környéke interetnikus kapcsolatait, s a szlovák népi kultúra történeti rétegeinek feltárását előre vitte. A munka értékét jelzi az is, hogy a Žakarovcen dolgozó munkaközösség tagjait, köztük Gunda Bélát is a Szlovák Tudományos Akadémia kitüntetésben részesítette. A munkát a doktori fokozat elnyerésére érdemesnek tartja.

Tálas István opponens megállapítja, hogy a megvitatásra kerülő munka csupán egy része a szerző kárpáti területen végzett kiterjedt kutatásának. A jelenlegi téma egy szepességi szlovák falu anyagi kultúrája egy részletének elemzésén keresztül törekszik szélesebb összefüggések feltárására, bizonyos nézetek, módszerek felülvizsgálására, bizonyítására. Frappáns példákkal igazolja a teherhordási módoknak a legkülönbözőbb társadalmi tényezőkkel való összefüggését, kapcsolatát. Az egyszerű eljárásokban jól tükröződik egy adott község gazdasági helyzete és társadalmi tagozódása. Különösen fontos egyes eszközöknek az egykori etnikus kapcsolatokra utaló bizonyossága. Leíró fejezetében jól érzékelteti az egyes eszközökhöz fűződő hagyományok társadalmi súlyát, az életforma átalakulásával megjelenő új terjedését. A teherhordásban a nőknek a férfiakét meghaladó szerepét az általuk használt nagyobb számú eszköz is érzékelteti. Gunda az anyag kultúrtörténeti és etnogeografiai elemzése során igyekszik a különböző etnikus rétegeket szétválasztani. Különösen figyel a szláv háttérre. Megállapításai általában tanulságosak, de vitathatónak tartja pl. a kéregedényekkel kapcsolatban tett észrevételét, ti., hogy általában a szlovákoknál hagyományos, az etnikumot jellemző ősi kultúrelem, amikor nemcsak az erdőlakó szlávoknál, hanem más erdőlakó népeknél is megvan. Elvileg helyeselhető a szóföldrajzi tények megvilágító alkalmazása, de vitatkozni kell a történeti anyag felhasználásában mutatkozó pesszimizmusával. A felhasználás szükségességével elvileg Gunda is egyetért, de a konkrét alkalmazás során álláspontja szkeptikus. Ez kitűnik abból is, hogy részletekre vonatkozó megjegyzéseiben gyakran indokolatlanul sommás megállapításokat hangoztat. Valójában a jelen még élő és csökött jelenségei vagy emlékhalmánya sem mindig kielégítő, s természetesen, hogy a történeti anyag a formákat illetően még kevésbé megnyugtató. De az írásbeli (s nemcsak okleveles) anyag távolról sem olyan meddő, csak általában az etnografusok kevésbé tárták fel és kevésbé elemezték. Hazai vonatkozásban Szabó István, a külföldiek közül pedig Axel Stensberg nyújt jó példát az írásos anyag hasznosíthatóságáról, de az ikonográfia még a formai meghatározásokban is segít. Szlovák vonatkozásban is sok új anyag várható még a történeti forrásokból. Gunda žakarovcei vizsgálata egészében széles kutatói készséggel tekintette át anyagát s értelmezte eredményeit. Munkája az európai népi kultúra egy fontos területének problematikáját vázolta fel. A tanulmány most alkalmat nyújt arra, hogy nemzetközileg is elismert tudományos munkásságáért és érdemeiért a tudományok doktora fokozatra javasolja.

Gunda Béla megköszönve opponenseinek leható elemzését, megállapítja, hogy az elhangzott megállapítások sok tanulságot hoztak számára. Munkájában azt szerette volna bemutatni, hogy a Kárpátok területének anyagi kultúrája milyen sokrétű, s még a kisebb egységek műveltségi rétegei is mennyire változatosak, de ugyanakkor tanulságosak nagyobb egységek problémáinak megértéséhez. Különösen kiugranak a problémák akkor, ha tekintetbe vesszük a gazdasági-társadalmi változásokat. Példákat sorol fel arra, hogy a szó és tárgy

együttes vizsgálata milyen jól megvilágít egyes társadalmi vagy technológiai folyamatokat. Egyetért Ortutayval, hogy az etnikus tulajdonságok meghatározásához bővebb tárgyi anyagot kellett volna adnia, s ezért kiegészítésül felsorol néhány példát. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kívánja, hogy a „műveltségi kör” kifejezést nem a kultúrtörténeti iskola értelmezése szerint használja, s éppen ezért szerencsésebbnek tartja a kulturális terület megnevezést. Ez nem azonos a nyelvi, vagy nyelvjárási egységekkel, sokkal inkább földrajzi zónákhoz és azonos gazdasági és társadalmi adottságokkal rendelkező egységekhez igazodik. Kniezsa észrevételeire válaszolva megállapítja, hogy munkája „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” megjelenése előtt készült. Saját gyűjtésén kívül a szóföldrajzi vizsgálatokhoz igen kevés publikált anyag állott rendelkezésére. Amikor a žakarovcei teherhordó eszközök szlovák jellegét említi, nem annyira a terminológiából, hanem a tárgyföldrajzi adatokból indult ki, s e kettő ellentétéből adódnak a problémák. Kniezsa nyelvészeti fejtegetéseivel egyetért, s úgy látja, a zajda eredeztetésében revideálni kell álláspontját. Tálasiak kétségtelenül igaza van abban, hogy az átmeneti gazdasági szintcsökkenés másodlagos primitívseget válthat ki, a szegénység kényszerből gyakran őriz archaikus módokat, eszközöket. A történeti anyaggal kapcsolatban valóban túlságosan pesszimisztikus hangot ütött meg, stilárisan ezeket módosítani kell. Hangsúlyozni kívánja azonban azt, hogy a néprajz módszerei különfélék, ugyanazt a problémát több irányból meg lehet közelíteni. Tálasi a történeti források értékét hangsúlyozza, ő maga a tárgy- és szóföldrajzi módszer híve. E különböző utakon, egymást segítve lehet előrehaladni a kutatásban. A történeti anyag értékének megítélésében álláspontja elvileg nem különbözik Tálasiétól, s úgy érzi, Ortutayval együtt mindhárman vallják a történeti, régészeti, nyelvészeti, irodalmi, szociológiai stb. anyagnak a népi műveltség vizsgálatában betöltött nagy jelentőségét.

Tamás Lajos elnök sajnálkozását fejezi ki, hogy a vita nem volt élénkebb, pedig a téma megérdemelte volna a nyelvészek és néprajzosok nagyobb aktivitását. Nálunk mindenestre nehézséget jelent a nyelvi és tárgyi atlaszok hiánya. A maga részéről kíváncsúnak tartja a Wörter und Sachen módszer alkalmazását. Saját tapasztalatára hivatkozva mondhatja, hogy gyakran milyen nagy nehézséget jelent a népi műveltség körébe eső szavak pontos értelmének megállapítása. Gunda munkája ezért is jelentős, s örömmel látja, hogy a néprajzosok növekvő mértékben fordulnak ilyen témákhoz.

Miután az opponensek a vita szempontjából elfogadták Gunda válaszát, a bizottság visszavonult, majd *szótöbbséggel* (6 : 1) az alábbi határozattal terjesztette fel Gundát a doktori fokozatra:

„A kiküldött bírálóbizottság megállapítja, hogy Gunda Béla „Életmód és anyagi műveltség” c. tanulmánya — mely egy kelet-szlovákiai falu teherhordási módjait és eszközeit vizsgálja — a helyi néprajzi anyag alapos tanulmányozásával készült, de figyelembe vette a kérdésre vonatkozó hazai és külföldi irodalmak megállapításait is. Széleskörű tudományos vizsgálódása során a szerző — a terminológiai vonatkozások érintésével — több tekintetben is fontos kérdéseket vetett fel. Különösen kiemelkedőnek tartjuk azokat a részeket, ahol kimutatja, hogy a teherhordás módjai és eszközei kapcsolatban állnak a társadalmi rétegződéssel, tükrözik az illető nép szociális és foglalkozási viszonyait csakúgy, mint a nemek közötti munkamegosztást. A tanulmány jó képet nyújt a kelet-szlovákiai parasztság gazdasági és művelődési viszonyainak történeti fejlődéséről, valamint azokról a hatásokról, melyek Žakarovce paraszti

lakosságát a szomszéd népek részéről érték. A munkát nagy anyagismeret, módszeresség, a nemzetközi irodalomban való jártasság jellemzi. A bizottság úgy véli, hogy a tanulmány nem minden kérdést tisztázott végérvényesen, így etimológiai vizsgálatai több helyen kiegészítésre szorulnak. Utal még arra, hogy a munka speciális témaválasztásánál fogva nem ad egészen hű képet a jelölt széleskörű és nemzetközileg is elismert tudományos eredményeiről.”

A vitát összefoglalta

Barabás Jenő

RUZSICZKY ÉVA „A SZÓKINC S KÜLÖNFÉLE RÉTEGEINEK SZEREPE
KAZINCZY NYELV- ÉS STÍLUSÚJÍTÁSÁBAN” C. KANDIDÁTUSI
ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Ruzsiczky Éva kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját 1960. június 30-án tartotta a Tudományos Minősítő Bizottság. A bíráló bizottság elnöke *Pais Dezső* akadémikus, titkára *Tóth Dezső*, az irodalomtudomány kandidátusa volt; tagjai: *Gáldi László*, a nyelvészeti tudományok doktora, *Zolnai Béla*, az irodalomtudomány doktora, *Juhász Géza*, az irodalomtudomány kandidátusa, *B. Lőrinczy Éva*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa és *Szauder József*, az irodalomtudomány kandidátusa. — Az opponensi tiszttet *Balázs János* és *Benkő Loránd* látta el, mindketten a nyelvészeti tudományok kandidátusai.

Balázs János opponens szerint a szerző — igen helyesen — már értekezése címében is utalt arra, hogy Kazinczy nemcsak nyelvújító, hanem egyben — sőt, mint fejtegetéseiből aztán kitűnik — mindenekelőtt stílusújító volt. Életműve oly rendkívüli arányú, munkássága oly szerteágazó és messzeható, hogy bár ennek már számos mozzanatát több kiváló magyar és külföldi nyelvész, illetőleg irodalmár kutató elemezte, Ruzsiczky Évának — mint jelen értekezése is mutatja — még mindig bőségesen akadt tennivalója ezen a téren.

Mindjárt előljáróban meg lehet állapítani, hogy a jelölt jól ismeri a legújabb hazai kutatásoknak választott témájával kapcsolatos problematikáját, módszereit és eredményeit. Amennyire tehette, a külföldi, főleg a német kutatásoknak legfőbb irányjaival is igyekezett megismerkedni.

A szerző jelen értekezésének tárgyául Kazinczy nyelv- és stílusújításának lexikológiai szempontból való vizsgálatát, illetőleg e nagy stílusművészünk bizonyos kiemelt műveiben fellelhető tájszók és idegen szók stilisztikai jellegű elemzését választotta. Témaválasztását, vizsgálati körének leszűkítését mindenképpen helyeselhetjük. — Ruzsiczky Éva a Kazinczy különféle műveiben, főleg leveleiben szétszórva található stilisztikai megjegyzéseket gondos munkával összegyűjtötte, és helyesen, logikusan rendszerezte. — Dolgozatának tekintélyes részében igen gondosan és igen nagy anyag alapján azt vizsgálja, hogy Kazinczy különféle műveiben milyen stílusértéket tulajdonított a tájszóknek és az idegen szóknek. Körültekintően és helyesen járt el a szerző abban a tekintetben is, hogy Kazinczynak mely műveit választotta ki vizsgálatára céljára.

Figyelmet érdemel az a megfigyelése, hogy a Kazinczytól használt tájszóknek jórésze a keleti—északkeleti nyelvjárásokból való, bár ugyanakkor az is kétségtelen, hogy Kazinczy nemcsak a saját nyelvjárásának szavait hasz-

nálta fel irodalmi célokra. — Ezek után javaslatot tesz *Balázs János* azoknak az okoknak a csoportosítására, amelyek *Kazinczyt* a tájszók elég sűrű használatára ösztönözték. Ennek során bizonyos kiegészítésekkel toldja meg a szerző tanulságos csoportosítását, mely a történeti stilisztikai kutatások szempontjából különben igen értékes és tanulságos.

Kérdés persze, hogy a magyar szókincs e korbéli, tájak szerinti elterjedtségét mennyire lehet ma megállapítanunk. Ennek földerítésében a történeti nyelvjáráskutatás lehet segítségünkre. Az ascendens módszert alkalmazva a magyar nyelvatlasz szóföldrajzi anyagát is föl lehetne használni, esetleg talán többször és bátrabban is, mint a szerző tette munkájában.

Az azonban bizonyos, hogy a jelölt értekezésének a *Kazinczy* tájszóhasználatával foglalkozó részében mind a történeti nyelvjáráskutatás, mind a történeti stilisztika, mind pedig általában irodalmi nyelvünk történetének kutatói igen becses anyagot fognak találni.

Hasonlóan értékesnek, s még kevésbé vitathatónak találja munkájának a *Kazinczy* idegenszóhasználatával foglalkozó részét. *Ruzsiczky Éva* gondos és újszerű vizsgálataiból megtudjuk, hogy *Kazinczy* fogsága előtt írt műveiben irodalmi nyelvünk szókincsbeli fejletlensége miatt sokkal nagyobb mértékben élt idegen szókkal, mint fogsága után, amikor az idegen szók helyett szívesebben használta ezek magyarításait.

Miután az értekezés szerkezetével kapcsolatban tett néhány észrevételt, összegezte az egész munkára vonatkozó, feltétlenül kedvező véleményét. Kíváncsnak tartja azonban, hogy a jelölt *Kazinczy* nyelv- és stílusújító törekvéseire vonatkozó kutatásait a felvilágosodás korabeli hasonló német, sőt esetleg cseh, lengyel és orosz törekvések tanulmányozásával is kiegészítse, s így a közép- és keleteurópai népek irodalmi nyelvének kiművelésére irányuló s az akkori haladó európai társadalmi mozgalmakkal a legszorosabb kapcsolatban levő kezdeményezések mélyebb összefüggéseit is felderítse.

Az értekezés másik opponense, *Benkő Loránd*, ugyancsak úgy vélekedett, hogy *Ruzsiczky Éva* dolgozata már tárgyválasztásánál fogva is különös figyelmet érdemel. A XVIII. és XIX. század fordulója körüli néhány évtized ugyanis nyelvünk történetében általában, irodalmi nyelvünk történetében pedig különösen fontos időszak, amelyben a nyelvtudományt közvetlenül érintő és érdeklő döntő események játszódnak le. Igen szerencsésnek mondható a jelölt témaválasztásában, hogy tanulmányát a tárgyalt időszaknak olyan szemlélyéhez kötötte, akinek működése nyelvi tekintetben is a szó szoros értelmében korszakalkotó volt.

A kitűnő érzékkel kiválasztott tárgyhöz méltó a megírt tanulmány egésze is. A szerző több tekintetben is kitűnően eleget tesz a marxista dialektika követelményeinek. A nyelvi tényeket nemcsak regisztrálja, hanem igyekszik kimerítően megokolni őket, magyarázni létrejöttüket. A dolgozat minden fejezetéből látszik, hogy szerzője *Kazinczy* tájszó és idegenszóhasználatát tudatosan igyekszik a diakrón és a szinkrón nyelvi viszonyítás keretébe állítani: egyrészt figyelembe veszi a nyelvi előzményeket, azaz a fölmerült szavak, szócsoportok nyelvi életét *Kazinczy* előtt és után is, másrészt az egy személy használatában föltárt szóanyagot nem szigeteli el a tárgyalt kor egészének szóanyagától, hanem minél nagyobb felületű szinkrón metszet nyújtására törekszik. A komplexitásra való törekvés, a nagyfokú körültekintés, vagy ha úgy tetszik: az adott nyelvi tényeken való messze túltekintés a jelölt tanulmányának egyik fontos jellemzője. Különösen érdekesnek találja a szerzőnek azt az eredményét, mely

szerint a Kazinczy-korabeli irodalmi nyelvbe behatoló és ott meggyökeresedő tájszók legnagyobb része a keleti—északkeleti magyar nyelvterületről való. Kiemelte az értekezés jól felépített szerkezetét, logikusan végigvezetett gondolatmenetét.

Ezek után néhány kifogására tért rá, amelyek bizonyos általánosabb problémákat érintenek.

Némely helyen például hiányolja a szerző véleményének részletesebb kifejtését. Így mindjárt a belső nyelvtípusok vagy nyelvváltozatok kérdésében. Pontosabban ki kellene derülnie például annak: mi a jelöltnek a véleménye arról, hogy volt-e nemzeti nyelv, irodalmi nyelv és köznyelv a töle vizsgált időszakban, és hogy mit ért ő e megnevezéseken. Egy másik elvi kérdés: alig hozza föl Ruzsiczky a nyelvi norma, közelebbről pedig a szókiesznorma kérdését, noha a tárgyalt korban ez a nyelv, illetőleg az irodalmi nyelv központi kérdése.

Bár a szerzőnek a dolgozatában megnyilvánuló tájszó-szemléletével egyetért, a kérdés elvi és gyakorlati fontosságára való tekintettel szívesebben látta volna a kérdésnek nagyobb tudományos apparátussal való tálalását. Főként az alak szerinti tájszók mivolta és a velük való konkrét eljárás mód maradt így bizonyos mértékben homályban.

Vannak még *Benkő Loránd*nak bizonyos ellenvetései a feldolgozott anyag kiválogatását illetőleg is. A szerző ugyanis a széphalmi mesternek nem mindegyik művét, ránkmaradt szövegét dolgozta föl, hanem csak egyeseket. Legáltalábbis fölvethető a kérdés: nem lett volna-e helyesebb a lényeges többlet ellenére is a vonatkozó anyag-egészét föltárni és latra vetni. Bár nem lehetetlen, hogy a szerző — minthogy témája olyan — okkal nyúlt a szemelgető módszerhez; helyes volna azonban, ha ezt az okot megismerhetnénk. Annyit mindenesetre megjegyez, hogy Kazinczynak fiatalkori, azaz fogsága előtt írt műveivel láthatóan mostohán bánt el. Úgy véli, hogy a különben nagy filológiai apparátussal dolgozó szerző a XVIII. század végi segédleteket nem aknázza ki annyira, mint például a XIX. századi szótárakat.

Igen helyes törekvése Ruzsiczkynak, hogy a tárgyalt szók nyelvi érték-szintjét a mai magyar nyelvben is megállapítani igyekszik. Okvetlenül hiányolnunk kell azonban a készülő magyar nyelvatlasz gazdag tájszóanyagának a felhasználását.

Ruzsiczky nagyon szépen fejtegeti egyrészt Kazinczynak a „fentebb stíl”-re való törekvését, másrészt a népnyelvhez való viszonyát. Itt azonban egy-két dolgot még a szerzőnél erősebben hangsúlyozna. Szerinte például a „fentebb stíl” Kazinczy eszményével kapcsolatban nála határozottabban rá lehet mutatni, mik ennek a korban a progresszív, és mik a retrográd vonásai.

A vitában elsőként *Gáldi László* tett néhány megjegyzést. Nem tartja szerencsésnek, hogy a szerző Kazinczy stílus-eszményeinek bevezetését „A jó stílus általános szabályai” címen tárgyalja, mert ez nem ad lehetőséget arra, hogy például Kazinczy világosságra való törekvésének sajátos vonásait mélyebben elemezze. Az idézeteket sokszor túlságosan rövidnek érzi valamely jelenség helyes bemutatásához. Nem hiszi azt, hogy a szabátság és a tömörség egy fejezetben tárgyalható.

Kifogásolja továbbá, hogy a szerzőnek az eufóniára, és általában véve a ma hangszimbolikának nevezett jelenségre vonatkozó megjegyzéseit e dolgozattól csak a legnagyobb nehézséggel lehet összekeresni. Úgy véli, helyesebb lett volna a magyarországi könyvtárakban is meglevő német egykorú stilsz-

tikai műveket közvetlenül idézni inkább, mint Thienemann dolgozatából. Végül még néhány apróbb észrevételt tett, majd hangsúlyozta, hogy a dolgozat nyilvánvalóan igen nagy szellemi erőfeszítésről, jóakaratról, buzgalomról tanúskodik; reméli azonban, hogy egy-két főtebb elmondott tanácsa a végleges kidolgozáshoz hasznosan járulhat hozzá.

Szauder József kifejtette, hogy ilyen alapos, átgondolt, Kazinczy stílusát és nyelvújítási elveit ilyen anyagismeret birtokában elemző értekezéssel nem találkozott eddig, és meggyőződése szerint ezen az elhanyagolt szakterületen a jelölt dolgozata nemcsak nyelvtudományi szempontból hézagpótló, hanem az irodalomtudomány és főleg a történelmi stilisztika számára is egészséges impulzusokat ad. Ezután a dolgozat bevezető részét bírálta. Hiányolta, hogy noha vizsgálódásait az ízlés fogalmára is kiterjeszti, ezt történelmileg meghatározni teljességgel elmulasztja. Bár *Ruzsiczky* dolgozatának nem lehetett feladata Kazinczy ízlésvilágának alapos elemzése, teljes tisztázása, mihelyt az ízlés fogalmát leírta, meghatározó elvül, normául fogadta analitikai ítéleteire nézve is, szembe kellett volna néznie vele.

*Ruzsiczky*nak — mint maga is írja — le kellett mondania arról, hogy a tájszókkal, idegen szókkal összefüggő problémákat, illetve elveket szerves egységben való fejlődésükben vizsgálja végig. *Szauder* helyteleníti azonban, hogy bizonyos összefoglaló megállapításait sok esetben Kazinczynak egyetlen nyilatkozatára építi. Végül még a szakirodalommal és az elemzett szövegek forrásaival kapcsolatban tett néhány megjegyzést. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a jelölt disszertációjának irodalom- és stílustörténeti alapelveivel a fejlődésre vonatkozólag tökéletesen egyetért.

Zolnai Béla néhány konkrét példa elemzésével kívánt arra rámutatni: nagyobb kitekintése is lehetett volna azoknak az értékes és nagy szorgalommal összehordott adatoknak, amelyeket *Ruzsiczky* dolgozatában találunk.

A hozzászólások után *Ruzsiczky Éva* válaszolt előbb opponenseinek, majd a hozzászólóknak.

Balázs Jánosnak válaszolva elmondotta, hogy bár dolgozatának kereitebe semmiképpen sem fért volna bele mindazoknak a szálaknak a fölfejtése, amelyek Kazinczy stilisztikai—nyelvi törekvéseit, elveit részint az ókori klasszikusok, részint a kortárs német, francia esztéták, nyelv művelők tanításaihoz fűzik, opponensei ide vonatkozó megjegyzéseit köszönettel veszi és a továbbiakban a lehetőség szerint fel is használja majd. Példatárát feltétlenül ellátja majd a Balázstól javasolt utalásokkal. Opponensének a tárgyalt tájszókra vonatkozó észrevételei, csoportosításukat illető megjegyzései abból adódnak, hogy ő nem Kazinczy tájszavait osztályozta, hanem azokat a Kazinczy műveiben előfordult szokat, amelyek ma tájszónak minősíthetők, illetőleg amelyek a Nyelvújítási Szótár szerint a nyelvújítás idején a nyelvjárásokból kerültek be az irodalmi nyelvbe. Készséggel eleget tesz viszont ama kívánalmának, hogy Kazinczy tájszóhasználatának okait, amelyek eddig nála csak az egyes szóknál vagy az összefoglalásban elszórtan szerepeltek, rendszerbe foglalja. Miután opponense kisebb megjegyzéseire is válaszolt, részletesen megokolta, hogy dolgozatát miért a Balázstól nem éppen szerencsésnek tartott módon építette fel, szerkesztette meg.

*Benkő Loránd*nak adott válaszát a terminológiát érintő kérdésekkel kezdte. Úgy véli: ebben a vonatkozásban csupán az lehetett a feladata, hogy a kialakuló, illetőleg kialakítandó új, egységes nyelvtípust egyértelműen megnevezze; nem érezte viszont kötelességének, hogy a nemzeti nyelv terminus

körül kialakult vitában okvetlenül magáévá tegye az egyik vagy másik álláspontot; annál kevésbé, mivel nézete szerint mindkettő olyan, hogy ha egy szempontból támadható is, másból védhető. Mindamellet természetesen igyekezni fog a dolgozatában használt műszókat felülvizsgálni és egyértelműbbé tenni.

A szókincs normával kapcsolatban azt válaszolja opponensének, hogy ide vonatkozólag — minthogy e jelenséget az egységes nyelvtípus felől szemlélte — a szakirodalomban szokásos meghatározást vette alapul, s fogalmát történetileg nem tartotta szükségesnek boncolgatni.

Benkő Lorándnak azt a kifogását, hogy milyen elvi alapon vette fel szóanyagába a *dőjt*, *szű*, *mengyen*-féle tájszókat, nem érti világosan. Azon az alapon, hogy a köznyelvi szóknak típus szerint törvényszerűen vagy egyedileg különböző nyelvjárási hangalakai változatai közti különbség sem a szakirodalomban, sem pedig a dolgozatban nincsenek kellően tisztázva, szerinte joggal nem az említettek fölvetését, hanem csak a *késér*, *kik*, *tűkör*-félék mellőzését lehetne felróni.

A feldolgozott források összeválogatására vonatkozólag megjegyezte: bevezetőjében jelezte a válogatás szempontjait. Szerzője valamennyi munkájának táj- és idegen szavait aligha mérhette volna fel, mert ez a dolgozat terjedelmét rendkívül megnövelte volna. Lényegesen több elvi következtetéshez, megállapításhoz pedig úgysem igen jutott volna. — Ezek után még megokolta a XVIII. század végi szótárakkal és a magyar nyelvatlással kapcsolatban követett eljárását. — A „fentebb stíl” kérdésében és Kazinczynak a népnyelvhez való viszonyát illetőleg lényegében egyetért opponensével.

Gáldi Lászlónak válaszolva elsősorban azt hangsúlyozta, hogy Kazinczy stilisztikai, illetőleg nyelvi megjegyzéseivel csak egészen nagy vonalakban kívánt foglalkozni. Kizárólag azokat a mozzanatokat akarta kiemelni, amely a tájszó- és az idegenszóhasználatáról szóló részhez bevezetésül vagy elvi alapvetésül szolgáltak.

Szauder Józsefnek igazat kell adnia abban, hogy keveset beszélt dolgozatában Kazinczy ízléséről. Arra vonatkozólag, hogy összefoglaló megállapításait olykor Kazinczynak egyetlen nyilatkozatára építi, azt válaszolhatja: az egyes jelenségek bizonyítására mindig a legkarakterisztikusabb idézetet igyekezett kiválasztani. Ami az újabb szakirodalmat, valamint a francia, olasz és német kapcsolatok kérdését illeti, igyekszik majd fokozottabb mértékben tanulmányozni.

Zolnai Bélának körülbelül ugyanazt kell válaszolnia, mint Gáldi Lászlónak: ebben a dolgozatban nem lehetett mindazokra a problémákra rámutatni és részletesen kitérni, amelyek az idézett Kazinczy megnyilatkozásokból kiolvashatók, vagy bennük elemezhetők. Ehhez további kötetekre lenne szükség.

A bizottság ezután javaslattételre vonult vissza és az alábbi határozatot hozta: „Ruzsiczky Éva értekezése hosszú esztendőök szorgos kutatásán, a hazai és részben külföldi stíluskutatások tanulságainak felhasználásával készült, igen eredményes dolgozat. Széles anyaggyűjtés, filológiai gondosság mellett komplex vizsgálati módszer, logikus felépítés és az elvi tanulságok körültekintő levonása jellemzi. Kazinczy tájszó- és idegenszóhasználatát a történeti szempont érvényesítésével és az akkori szóhasználat kellő számbavételével elemzi. Következtetései a tárgyalt korszak nyelvi, stílus- és ízlésbeli viszonyaira vetnek fényt, sok esetben általános művelődés-, illetőleg irodalom-

történeti érdekűek, s Kazinczy képünket is számos vonással gyarapítják. Ugyanakkor tapasztalható benne bizonyos elvi-terminológiai bizonytalanság, nem mindenben kielégítő a külföldi stíluskutatás felhasználása. Mindezek alapján a bíráló bizottság *egyhangú határozattal* azt javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Ruzsinczky Évának a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda."

A vitát összefoglalta

B. Lőrinczy Éva

KISS LAJOS „A SUFFIXUM NÉLKÜLI DEVERBÁLIS FŐNEVEK
AZ OROSZ NYELVBEN” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. november 29-én tartotta Kiss Lajos kandidátusi értekezésének vitáját. A bíráló bizottság elnöke *Harmatta János*, a nyelvészeti tudományok doktora, titkára *Hazai György*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt. A bizottság tagjaiként *Benkő Loránd*, a nyelvészeti tudományok doktora, *Balázs János*, *Dezső László*, *Fodor István*, *Király Péter*, a nyelvészeti tudományok kandidátusai működtek közre. Az értekezés opponensei: *Knieszsa István* akadémikus és *Sipos István*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa. Aspiránsvezető *Hadrovics László* lev. tag.

A vitaülés megnyitása után *Hadrovics László* lev. tag adta elő aspiránsvezetői véleményét. Minthogy a jelölt az ő tanácsára választotta értekezése témáját, megokolta, miért irányította figyelmét a szóképzés területére. A szóalkotás általában, de ezen belül különösen a suffixum nélküli deverbális főnévképzés elhanyagolt területe a szláv nyelvtudománynak. Pedig ha a nyelvet a társadalommal való összefüggéseiben vizsgáljuk, a szóalkotás jelentősége azonnal kiválik. A társadalom fejlődésével napról napra keletkező új fogalmakra nyelvi kifejező eszközöket kell találni. A nyelv fejlődésének egyik legérdekesebb problémája, hogyan tudott és tud a nyelv ezzel az állandó igényvel lépést tartani. Kiss Lajos értekezésének két erősségére mutatott rá. Az egyik az, hogy szinte hiánytalanul feldolgozta nemcsak szorosan a témához vágó, hanem általában az orosz szóképzésre vonatkozó eddigi irodalmat. Az értekezés másik erőssége az a nagyszabású anyaggyűjtés, amelynek megrostált eredményeit az értekezés második része, a szótár tartalmazza. *Hadrovics László* a jelölt munkáját mind a feldolgozott anyag méretei, mind pedig az elméleti kérdések biztos kezelése és világos előadása alapján igen jó kandidátusi értekezésnek tartja.

Knieszsa István opponensi véleményében mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy minden, a szláv szóképzés kérdéseivel foglalkozó munka különös figyelmet érdemel. Kiss Lajos a szláv főnévképzés ősi típusának, a képző nélküli deverbális főneveknek a feldolgozására vállalkozott az orosz nyelven belül. Ez a munka csak úgy végezhető el, hogy összegyűjtjük az ide tartozó képzéseket, igei alapszavukkal egybevetve egyenként megvizsgáljuk őket és fonetikai, morfológiai, jelentéstani törvényszerűségeket keresünk bennük. Kiss Lajos ezt a munkát kitűnően, aránylag kevés hiba elkövetésével végezte el. Értekezése azonban, bármennyire felülmúlja is az eddigi kutatókét alaposságával és sokoldalúságával, teljesnek távolról sem mondható. Hiányzik ugyanis belőle a XVI., XVII., XVIII. század és a XIX. század első fele orosz szókinésének a részletes feldolgozása. Ezt a körülményt az opponens nem megrovásként említette;

e korszakok anyagát a jelölt még abban az esetben sem tudta volna feldolgozni, ha az Magyarországon hozzáférhető volna. Az e korokból származó forrásanyag olyan áttekinthetetlenül óriási, hogy azt nagy létszámú kollektíva több évtized alatt sem dolgozhatná fel. A továbbiakban Kniezsa István az értekezés fejezeteinek sorrendjében bíráló megjegyzést fűzött annak néhány részletéhez. Az ősszláv ablaut-viszonyok bemutatása egészben véve helyes, de itt-ott még világosabb lehetne. Be kellett volna ugyanis mutatnia a jelöltnek azt is, hogy az igető *e*-jének minden lehetséges foka (teljes, redukált, nyújtott és — főleg a diftongusoknál — null foka) szemben állhat a hozzá tartozó főnév *o* változatának minden lehetséges fokával. Azt is valamivel határozottabban kellett volna szemléltetni, hogy a szláv igerendszerben előforduló ablaut-váltakozások közül milyen változatok milyen funkcióban szoktak előfordulni. Nem elég plasztikus az ablautot nem tartalmazó képzőtlen deverbális főnevek keletkezésének a bemutatása. A jelölt szerint ez a típus teljesen az orosz nyelv külön életében fejlődött ki és lényegében analógiának köszöni létét. Feltehető azonban, hogy a típus csiráit már az ősszlávban kell keresni. Abban a fejezetben, melyben a jelölt a különféle igeosztályokba tartozó igékből képzett suffixum nélküli deverbális főnevek kérdését vizsgálja, az igéknek az akadémiai orosz leíró nyelv-tanban alkalmazott rendszerezéséből indul ki. Kniezsa István szerint helyesebb lett volna az igéket nem leíró, hanem történeti szempontból osztályozni; a jelölt értekezése ugyanis teljesen történeti szemléletű. Nagyon tanulságos az értekezésnek az a fejezete, amely a suffixum nélküli deverbális főnevek jelentéstani kérdéseivel foglalkozik. Az értekezés II. részével, a 436 lapnyi szótárral kapcsolatosan az opponens felhívta a jelölt figyelmét arra, hogy néhány esetben a tárgyalt orosz szóval kapcsolatban nem mutatott rá a magyar nyelvnek vele rokon szláv jövevényszavára. Véleményét összefoglalva Kniezsa István megállapította, hogy Kiss Lajos értekezése nagy szorgalomról és a kérdésben való tökéletes tájékozottságról tanúskodik. Bár a jelölt a problémát nem oldotta meg teljesen — hiányzik ugyanis a másodlagos típus fejlődésének behatóbb, legalább száz évenként való vizsgálata — kétségtelen, hogy jejenleg ez a munka a kérdés legteljesebb és legjobb feldolgozása. Kíváncsinos volna, hogy ez a russzisztikai szempontból igen jelentős munka nyomtatásban is minél előbb megjelenjék.

Sipos István opponensi véleményének első felében az értekezés szótári részével foglalkozott. Megállapította, hogy a szótár az idevágó s elérhető kézikönyvek és szótárak ismeretéről és használatáról tanúskodik. Szorgalmas munka-eredménye s nélküle valóban nehéz volna a suffixum nélküli deverbális főnevek képzésének problémáiról beszélni. A szótár a maga hiányosságai mellett is igen hasznos. A szócikkek értéke váltakozó. Vannak kifogástalan szócikkek, de vannak etimológiailag nem kielégítő és gyakorlatilag félrevezető szócikkek is. Az opponens szerint ilyenek a *báva* 'hosszabbítás; időtöltés; bőség', *balabón* 'fecsegő', *buča* 'lárma', *buka* 'zaj', *byk* 'bika' szócikkei. Közülük némelyik címszó nem érdemelt volna önálló szócikket, hanem csupán egy utalást valamely azonos töből képzett főnév szócikkében. Az egyes szláv nyelvek etimológiai szótáraitra való hivatkozás a szócikkek végén azt a látszatot kelti, mintha a címszó pontos megfelelője megvolna a többi szláv nyelvben is, holott gyakran nem ez a helyzet. Pontatlan a *raz* magyar értelmezése ('alkalom, íz'). Problémák vannak néhány más szócikkel kapcsolatosan is. Sipos István az értekezés I. részéhez („Nyelvészeti feldolgozás”) tett észrevételeket. Véleménye szerint az ablaut viszonyoknak ablaut-soronként való részletes tárgyalása talán

fölösleges, mert annak ellenére, hogy az oroszon kívül más szláv nyelvekből is idéz a jelölt adatokat, hézagos. Hézagos volt az ablautsorok módszere már az ószlávban is. Néhány adat kiigazításra is szorul. Az „Alaktani kérdések” című fejezetben a nyelvtani nem vizsgálata problémátlannak látszik. A semleges nemű *slovo* 'szó' azonban bővebb magyarázatot igényel. Minthogy a deverbális főnév igei alapszavának gyakran továbbképzett alakpárja is van, a főnévnek az igeikhez való viszonyítása nagy óvatosságot kíván. A kérdés tisztázásához segítségül szolgálhat a tövégi mássalhangzó vizsgálata. A *nauka* 'tudomány; tanítás' főnévről például kiderülhetne, hogy nem a *naučit*, *naučat* 'tanít' igéből származott, hanem egy régebbi *uk*-tőből keletkezett. Felvethető lenne az a kérdés is, nem kedvezett-e valamely igeosztály a 3 gyakori deverbális főnévtípus közül valamelyiknek. Az igei alapszó azonosításakor fontos az igei aspektus szem előtt tartása, de nem mellőzhető az ige időtöve sem. A jelölt az ige-kötős és ige-kötő nélküli szópároknál helyesen kíséri meg a derivációs viszony megállapítását. A *mig* 'pillanat' azonban jelentéstani okokból nem vethető össze az iteratív *migat* 'igével, hanem csak a momentán *mignut* 'igével. Általános nyelvészeti jelentősége miatt igen fontos az értekezésnek a suffixum nélküli deverbális főnevek jelentéstani kérdéseiről szóló fejezete. Érdemes lett volna azonban vizsgálat tárgyává tenni a poliszémia erősödésének az okát is. Valószínű, hogy a poliszémia forrása a képzés elvonásos jellege. Számos általános nyelvészeti vonatkozást vet fel a tárgyalt képzésmód elevenségi fokának szentelt fejezet is. Igen érdekes a suffixum nélküli deverbális főnevek szerepe az orosz nyelvemlékek származásának megállapításakor. A népnyelvet tükröző emlékek sok ilyen képzést tartalmaznak. A jelölt értekezésében sok problémát — köztük általános nyelvészetit is — igyekszik megoldani. Probléma még van a tárgyaltakon kívül is. A jelenlegi helyett szerencsésebb lenne egy olyan bevezető fejezet, amely a korábbi vélemények egymás utáni tárgyalása helyett a felvetett problémákat vizsgálná. Tisztázandó lenne a suffixum nélküliség elvonásos képzés, postverbalitás kérdése stb. E kérdések tisztázásával gazdagodna az értekezés és általános nyelvészeti problémák bővebb kifejtésére is alkalom nyílna. Véleményét összefoglalva Sipos István megállapította, hogy Kiss Lajos disszertációja értékes munka. A jelölt bizonyosságát adta vele annak, hogy ismeri témáját, a rá vonatkozó irodalmat s feldolgozásának módszereit. Eddigi cikkeivel is bizonyította már, hogy szorgalmas munkása a nyelvészetnek.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Fodor István* szólalt fel. Hangsúlyozta, hogy Kiss Lajos disszertációját értékes munkának tartja. Öröndetes a disszertáció a témaválasztás szempontjából is. A felszólaló két vitatható kérdést érintett. Az egyik az, hogy a jelölt az összegyűjtött hatalmas nyelvi anyagot minőségi alapon osztályozta és néhány megjegyzéstől eltekintve kísérletet sem tett arra, hogy anyagát mennyiségi, statisztikai szempontból rendezze. Érdemes volna hosszabb szövegen megvizsgálni, hogy a tárgyalt típusok közül melyik hányszor fordul elő. A másik probléma a szinkrónia és a diakrónia kérdése. Az értekezésben néhol szemléletli eltolódás figyelhető meg a szinkrónia rovására, mert a jelölt a szinkrónikus tényeket is elsősorban diakrónikus beágyazásban látja.

Az opponensi véleményekre és a hozzászólásra *Kiss Lajos* válasza következett. Elsősorban a bíráló megjegyzésekkel foglalkozott. Egyetért Kniezsa Istvánnak azzal a megállapításával, hogy értekezése nem mondható teljesnek, mert az orosz nyelvtörténetnek csupán két, nagy korszakát öleli fel: az óorosz

és a mai orosz nyelv korszakát. Az orosz történeti lexikográfia jelenlegi helyzete ugyanis csak ezt teszi lehetővé. Nagy haszonnal forgatta Vasmer kitűnő orosz etimológiai szótárát; kronológiai és jelentéstani kérdésekben azonban gyakran saját kutatásaira volt utalva. Az ablaut-sorok nem elég világos bemutatásával kapcsolatos észrevételre azt válaszolta, hogy az igető *e*-je minden lehetséges fokának a hozzá tartozó főnév *o*-ja minden lehetséges fokával való váltakozása az értekezés ablaut-táblázataiban tulajdonképpen benne van, de technikai, gépelési okokból nem tűnik eléggé szembe. Értekezésének végleges szövegezésében a postverbális kialakulását részletesebben fogja bemutatni. Megfelelő változtatást hajt végre az orosz igék osztályozásában, és pótolni fogja a tárgyalat orosz szavak magyar kapcsolataira való utalás hézagait. Szükségesnek tartja ugyanis, hogy egy magyar kutató a lehetőségekhez képest akkor is tekintettel legyen a magyar vonatkozásokra, ha valamely idegen nyelv vizsgálatával foglalkozik. Rátérve Sipos István opponensi véleményére, annak néhány észrevételével vitába szállt. Kifejtette értekezése szótári részének szerkesztési elveit és megokolta, miért tárgyal önálló szócikkben nemcsak ma élő, köznyelvi szavakat, hanem ritka, elavult vagy tájzavakat is. A szótárban mindenfajta bokrosítást, szócsaládok szerinti tárgyalást kerül. Az etimológiai irodalmat azonban egy szócsaládon belül általában csak egyszer, éspedig annál a szónál adja meg, amelyik betűrendben legelől áll. Elismeri, hogy a *raz* magyar értelmezését árnyaltabban kell tagolni. Úgy véli, hogy a suffixum nélküli deverbális főnevek monografikus feldolgozása nem nélkülözheti az ablaut-viszonyok részletes tárgyalását. Az ablaut-sorok táblázata természetesen nem lehet teljes ott, ahol a vizsgált főnevek valamely ablaut-foka a szláv nyelvekből hiányzik. A kifogásolt adatokat helyesbíteni fogja. A *slovo* főnevet, minthogy annak keletkezése indoeurópai régiségbe nyúlik vissza, vizsgálati anyagából kirekeszti. A *nauka* főnév származását illetően kitart véleménye mellett: e főnév a causativ *naučit* igéből elvonás útján jött létre. Kronológiai és szóképzési okokból nem ért egyet Sipos Istvánnal abban, hogy a *mig* főnév a momentán *mignut* ige származéka. Az értekezés bevezető fejezetének Sipos István javaslata szerint való átdolgozása valóban tömörebbé teheti a szövegezt. Fodor István hozzászólására válaszolva kifejtette, hogy valamely képzéstípus produktivitását, elevenségét nem statisztikai módszerrel, hanem kizárólag a kronológia segítségével lehet kimutatni. Hasznos lehet azonban a statisztikai módszer valamely képzéstípus produktivitási fokának vagy valamely szó gyakoriságának a megállapításához. Ilyen vizsgálatokat maga is szándékozik végezni. A diakron és szinkron szemléletmód közötti helyes viszonyra vonatkozólag figyelembe veszi a hozzászóló megjegyzését.

A bizottság a következő határozatot hozta:

„A Bírálóbizottság megállapította, hogy Kiss Lajos disszertációjának témáját a szláv nyelvek szóképzéstanának olyan területéről választotta, amelyet eddig meglehetősen elhanyagoltak. A jelölt a témát nagy szorgalommal és kiváló filológiai készséggel dolgozta ki, munkája során a kérdésben tökéletes tájékozottságra tett szert. Kiss Lajos disszertációjával bizonyosságát adta, hogy témáját és annak irodalmát alaposan ismeri, ahhoz megalapozott módszerrel nyúl hozzá. Munkája nem tekinthető ugyan a probléma teljes megoldásának, de a rendelkezésre álló anyagot figyelembe véve kétségtelen az, hogy műve ma a kérdés legjobb feldolgozása. A bizottság kíváncsún várja a munka előbbi megjelentetését, s a kiadáskor a vitában elhangzott szempontok és

bírálatok érvényesítését. Kiss Lajos e munkája szlavisztikai irodalmunk gazdagodását fogja jelenteni. Disszertációja, továbbá eddigi tudományos munkássága alapján a bizottság *egyhangúan* javasolja a jelöltnek a kandidátusi fokozat megadását.”

A vitát összefoglalta

Hazai György
a bizottság titkára

SEBESTYÉN ÁRPÁD „NÉVUTÓRENDSZERÜNK FŐBB KÉRDÉSEI” C.
KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1961. június 13-án tartotta meg a vitát. A kiküldött bizottság elnöke *Pais Dezső* akadémikus, titkára *Imre Samu*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt; a bizottság tagjai: *Benkő Loránd*, *Fokos-Fuchs Dávid*, a nyelvészeti tudományok doktorai, *Antal László*, *Lőrincze Lajos*, *Papp István*, a nyelvészeti tudományok kandidátusai.

Az elnöki megnyitó elhangzása és a jelölt életrajzának, eddigi tudományos munkásságának ismertetése után *Kálmán Béla*, a nyelvészeti tudományok doktora olvasta fel aspiránsvezetői jelentését, majd *Bárcezi Géza* akadémikus ismertette opponensi véleményét. Bevezetőben kifejti Bárcezi professzor, hogy a magyar névutórendszer tüzetes, monográfiaszerű feldolgozása több szempontból is érdekes és hasznos feladat, ilyen előtanulmányokon épülhet csak fel a magyar grammatika új, széles alapú nagy rendszerezése. Névutók nyelvünk története során állandóan keletkeztek, keletkeznek ma is, így vizsgálatuk rendkívül tanulságos, ugyanis nemcsak bizonyos régebben végbe ment nyelvi folyamatok eredményeit tanulmányozhatjuk rajtuk, hanem a fejlődés egymást követő fokait egymás mellett, szinkroniában láthatjuk.

Rátérve az értekezésre, megállapítja az opponens, hogy Sebestyén Árpád a kitűzött feladatot igen szépen oldotta meg, s a következő összefoglaló jellemzést adja róla: „A kérdést lehetőleg minden oldalról igyekszik megvilágítani. Miután minden egyes névutónak alapos kis monográfiát szentel, összefoglalólag tárgyalja a névutók keletkezésének különféle módjait, beszél továbbfejlődési lehetőségeikről, foglalkozik a névutói szerkezetek alaki kérdéseivel, e szerkezetek tagjainak szófaji problémáival, a szórenddel, a nyomatékkal, a hanglejtéssel, sőt még a helyesírással is. Mindezt az idevágó irodalomnak a legapróbb részletekbe menő, értelmes kritikai felhasználásával teszi, de dolgozata tulajdonképpen eredményeit nem az elődök munkájának okos összegezése, hanem saját, igen széles körű, gondos gyűjtéséből finom és éles megfigyelések útján leszűrt tanulságai adják”.

Rámutat Bárcezi Géza arra, hogy Sebestyén a névutó fogalmát rendkívül szélesen értelmezi, így anyagába bekerült több olyan adat is, melyeket legfeljebb „névutókezdemény”-nek, sőt inkább csak a névutóvá fejlődés lehetőségét magában rejtő határozónak lehetne nevezni. Ezért érdemes lett volna — bármilyen kényes feladat is — bizonyos fokozatokat felállítani, s ezekbe sorolni az egyes egyedeket, vagy legalábbis tanácsos lett volna különválasztani azokat, melyeknek névutó volta kétségen felül áll, s amelyek csak útban vannak a névutóvá válás felé. Ezzel azonban eljutottunk a névutó körülhatárolásának problémájához, mely a szerző igen alapos és körültekintő fejtegetései

után is megoldatlan maradt. A szerző ugyanis elméletben szépen elhatárolja a névutót a határozótól, a határozószótól, az igeekötőtől, gyakorlatilag azonban az elhatárolást már kevésbé tudja megvalósítani, amint az adat-tárában feldolgozott és ilyen szempontból igen heterogén anyag ezt meggyőzően mutatja. A szerző véleménye szerint a névutó könnyen elhatárolható a ragtól, de e két kategória kritériumaival adós marad, ami érthető is, hisz — Bárczi véleménye szerint: „Úgy látszik, hogy a mai magyar nyelvben szinkroniában tekintve a dolgot, a rag meg a névutó elkülönítése merőben helyesírási konvenció”. Így nem lehet rossz néven venni, hogy a névutóknak a ragok oldaláról történő elhatárolásában Sebestyén is voltaképpen helyesírásunk szélsőes döntéseit fogadja el.

Az általános, elvi jellegű megjegyzések után az értekezés egyes fejezeteit veszi bírálat alá az opponens. Kiemeli, hogy igen jó a tudománytörténeti fejezet; szép a prepozíciók és a névutók szembeállítása; tanulságos a nyelvtanírók véleményéről adott táblázat; hasznos az előfordulások stílusrétegére adott statisztika. Kevésbé sikerült viszont a névutók keletkezésének elméletével foglalkozó fejezet. Bár végső konklúziója ennek is teljesen helyes, az egész fejezet zavaros; kiadás esetén feltétlenül kívánatos az átdolgozása.

Elismeréssel szól az opponens az igen gazdag, gondos válogatással végzett anyaggyűjtésről, majd néhány kisebb részletmegjegyzését sorolja fel, s összefoglalásul megállapítja, hogy Sebestyén Árpád értekezése alapos munka, mely tudásunkat előre viszi; széleskörű, gondos anyaggyűjtésre épül, a tények sokoldalúságát körültekintően mérlegeli. A szakirodalmat a szerző kitűnően ismeri, tudományos módszere fejlett, kritikája tárgyilagos. A dolgozat bővelkedik finom megfigyelésekben, a szerzőnek van teremtő leleménye. Az értekezést a kandidátusi fokozat elnyerésére érdemesnek ítéli.

Soltész Katalin opponens, a nyelvészeti tudományok kandidátusa szintén kifogásolja, hogy hiányzik az értekezésből a névutó pontos definíciója, nem világlik ki eléggé megfoghatóan a dolgozatból az, hogy egy-egy újabb keletű kifejezés — pedig a tárgyalt anyagnak tetemes része ilyen — mikor tekinthető már névutónak, és mikor nem az még. Helyesli, hogy a szerző foglalkozik a személyragos névutókkal is, sajnálatos azonban, hogy nem tisztázza megnyugtatóan ezek szófaji jellegét. Megállapítja Soltész Katalin, hogy a dolgozat igen nagy gonddal és lelkiismeretességgel készült, helyenként azonban hiányzik róla az utolsó simítás, s ebből egyrészt ellentmondások, másrészt értelemzavaró tollhibák is adódnak, s mindkét típusra több példát is felsorol. A végső simítás hiányával magyarázza az opponens azt is, hogy a szócikkek felépítésében nem mindig azonos elvek érvényesülnek, s hogy meglehetősen logikátlanul sorakoznak az idézetek is egymás után. Majd néhány terminológiai kérdésben fejti ki ellenvéleményét.

Rátérve a dolgozat érdemeire, kiemeli Soltész Katalin annak módszerességét, logikus és arányos szerkezeti felépítését, világos gondolatmenetét. Helyesli, hogy a szerző az értekezés leíró jellegének megfelelően nem vész el a történeti kutatás körébe vágó részletproblémákban, de mégis alkalmazza a történeti szempontú vizsgálatot ott, ahol erre a szinkrón jelenségek megértéséhez szükség van. Ő is igen értékesnek tartja azt a tudománytörténeti kutató munkát, mellyel Sebestyén feltárta nyelvtanaink névutó-felfogásának fejlődését és a névutó elnevezésének alakulását Sylvestertől napjainkig. Jól sikerült, véleménye szerint, az értekezés gerincét alkotó rész, a névutók tárgyalása, sőt ez a rész némileg pótolja a névutó fogalmának elméleti körülhatárolását is, mert

ahol határesetekről, kialakulóban vagy sorvadóban levő névutókról van szó, mindenütt megtaláljuk a probléma részletes megvilágítását példákkal illusztrálva.

Példamutatónak tartja az opponens az értekezés forrásanyagának összeállítását, s nyomatékkal emeli ki annak fontosságát, hogy a szerző a szépirodalmi alkotásokon túl menve, bőven felhasználta az újságok, tudományos és műszaki folyóiratok, törvények, rendeletek stb. anyagát, sőt nem feledkezett meg a beszélt nyelvet a legközelebbiről tükröző írott forrásokról (színdarabok párbeszédei, levelek stb.) sem. Felhívja a figyelmet arra, hogy a forrásanyagnak ez a sokoldalúsága értékes stilisztikai megfigyelésekre is alkalmat ad. Majd kifejti, hogy az értekezés nagy segítséget ad gyakorlati nyelvhelyességi és helyesírási kérdések megoldásában is; s végül megállapítja: „Sebestyén Árpád értekezése számos vonatkozásban gyarapítja a névutókról való ismereteinket; a szakirodalom alapos ismeretéről, a kutató módszerekben való jártasságról, kiváló elemző és összefoglaló képességről tesz tanúbizonyságot; finom részlet-megfigyelésekben is gazdag”.

A vitán egyetlen hozzászólás hangzott el: *Tompa József* kandidátusé. Ő két megjegyzést tesz. Az egyik a dolgozat szerkezetére vonatkozik. A dolgozat gerince az egyes névutókat monografikusan feldolgozó rész. Ennek ellenére ez a fejezet egy harmadrendű vagy negyedrendű alpontként van beleillesztve a dolgozat egészébe, ami szerkezeti aránytalanságot, alkati torzítást jelent. A munka kiadása esetén más szerkezeti megoldást kell találni. Másik megjegyzése tartalmi vonatkozást érint. Valóban nagyon nehéz elhatárolni a névutókat egyfelől a ragoktól, másfelől az önálló jelentésű határozószóktól. Így annál értékesebb minden olyan kritérium, mely csak a névutókra vonatkozik, a ragokra nem. Ilyen jellegzetessége a névutónak, hogy mellérendelő névutós szerkezetekben a névszót magát gyakran csak egyszer tesszük ki (pl. az előadás *alatt* vagy *után*); ragoknál ez a szerkesztésmód nem fordulhat elő. Helyes volna, ha erre a szempontra is felfigyelne a szerző.

Az opponensi vélemények felolvasása és *Tompa József* hozzászólása után *Sebestyén Árpád* válaszol az elhangzottakra. Bárczi Gézának válaszolva elismeri, hogy a névutó fogalmát valóban túlságosan szélesen értelmezi, s adattárába nem egy olyan címszót is felvett, melyet sokszor csak „névutó-kezdemény”-nek, sőt olykor csak „névutó-lehetőség”-nek kell tekinteni, bár ezzel a felfogásával nem áll egyedül a szakirodalomban. Ő maga is gondolt az ősi és az újabb névutóknak külön csoportban való tárgyalására, de végül is úgy látta, hogy „e rétegek megnyugtató szétválasztása tüzetesebb történeti kutatások nélkül aligha lehetséges”. Ha a szétválasztásra mégis sor kerülne — véleménye szerint —, három csoportot lenne érdemes elkülöníteni: a valódi névutóké, a névutószerű határozóké és a névutó-kezdeményekét. Egyetért *Sebestyén Árpád* Bárczi Gézával abban, hogy az egyes fokozatok elválasztása nagyon nehéz, s röviden rá is mutat e nehézségek okaira. Jogosnak ismeri el Bárczinak azt a kifogását is, hogy a bevezető fejezetben adós marad névutó és határozórag elválasztásának kritériumaival. Ő is úgy látja, hogy a régi és az újabb szakirodalomban felsorolt kritériumok sem külön-külön, sem együttvéve nem alkalmasak a két elem gyakorlati szétválasztására, ezek sorát pedig jobbakkal nem tudta megtoldani. Ő maga is úgy véli ma már, hogy a névutók keletkezéséről szóló fejezet átdolgozásra szorul. Ennek az a magyarázata, hogy a dolgozatnak ez az elméleti jellegű része az egyes szócikkek részletes kidolgozása előtt íródott, s már nem volt ideje arra, hogy ezt a fejezetet az anyag adta tapasztala-

latok alapján átdolgozza. Végül Bárczi Géza több részletmegjegyzésére válaszol a jelölt.

Soltész Katalin elvi jellegű megjegyzései nagyrészt egyeztek Bárczi Gézáéval. Ezekre ismételten nem tér ki, így elsősorban Soltész Katalin részletmegjegyzéseire válaszol, az esetek többségében elismerve az opponens kifogásainak jogos voltát.

Az elhangzott vita alapján a bíráló bizottság a következőket állapította meg: „Sebestyén Árpád értekezése mai névutórendszerünket dolgozza fel történeti háttérrel. A szerző megfelelő tájékozottsággal rendelkezik, a szakirodalmat kiválóan ismeri. Munkája a kutató módszerekben való jártasságról, jó elemző és összefoglaló képességről tesz tanúbizonyságot. Vizsgálatait gazdag, sokrétű anyagon a különböző stílusrétegeket is figyelembe véve végezte el, így eredményei megbízhatók, számos kérdésben gyarapítják a névutókról való ismereteinket, és a dolgozat általános vonatkozásban is tanulságokat nyújt”.

Mindezek alapján a bíráló bizottság *egyhangúlag* javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Sebestyén Árpádnak a nyelvészeti tudományok kandidátusa címet adja meg.

A vitát összefoglalta

Imre Samu

a bizottság titkára

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY „TANULMÁNYOK A KLASSZIKUS NÉMET DRÁMAIRODALOM TÖRTÉNETE ÉS MŰFAJI KÉRDÉSEI KÖRÉBŐL” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Vajda György Mihály, a MTA Irodalomtörténeti Intézete osztályvezetőjének kandidátusi vitája 1961. június 22-én zajlott le a Magyar Tudományos Akadémián. Első opponense, *Bóka László* levelező tag kiemelte a dolgozatnak azt a sajátosságát, hogy nem monografikus jellegű, inkább tanulmány-gyűjtemény azonos problémakörből; ezt a tudományos szoliditás győzelmének nevezte s iránymutatónak a hazánkban művelt idegen filológiák számára. A dolgozat tudományos megalapozottságának és ideológiai igényességének körvonalazása után kiemelte a Lessing esztétikájáról szóló fejezetet, kijelentve: „Ahogyan elhatárolja Lessing realizmus-fogalmát a XIX. századi polgári realizmus típus-elméletének fejlettebb fokától, ahogyan Lessing idejétmúlta szépség-eszményének mélyén, a példaszerűség követelményében, megleti az egészséges csírárt, amilyen gonddal mérlegeli a lessingi cselekményesség korhoz kötött és jövőbe mutató elemeit, ahogyan a cselekményesség idejétmúlta lessingi követelményéből átvezet Lessing realitás-humanitás korrelációjához, esztétikájának e sarkpontjához, az a jelenközpontú történeti elemzés mintaszerű példája”. Viszont hosszasan vitatkozik a jelölt egyik Goethe-kommentárjával, abban különösen Z. Werner és Calderon feltételezett kapcsolatával, valamint Goethe és Schiller drámáinak viszonyáról szóló fejtegetéseivel. A dolgozat számos fejezetét mintaszerűként értékeli, s különösen kiemeli, hogy minden problémánál jelen van a magyar irodalomtörténeti vonatkozás és ezt munkája organikus részévé tudja tenni. A dolgozat ténye s a jelölt módszerei egyaránt arról győzték meg opponensét, hogy a magyarországi

germanisztika kiemelkedőben van stagnáló állapotából; többek között ezért is ajánlja a kandidátusi fokozatra.

Másik opponense, *Gyergyai Albert* az irodalomtudomány doktora helytelenítette, hogy nem a téma egészét markolja meg dolgozatában a jelölt, csak annak egyes kérdéseit; számos stiláris észrevétele mellett némely fejezetet túlzottan iskolás modora miatt marasztal el, bár elismeri, hogy általában jól megírt, könnyen olvasható és érthető, ott is, ahol elvont fejtegetésekbe bocsátkozik. Majd fejezetről fejezetre megvizsgálja a dolgozatot, számos részlet-szépségére világít rá és számos részletével bocsátkozik vitába, s általában hiányolja, hogy a jelölt munkáját a címben kitűzött dráma területére korlátozza s kívánná, hogy azt egy összefoglaló, a német klasszika egész problematikáját tárgyaló fejezettel egészítse ki. Alapjában nem ért egyet azzal, hogy a jelölt a német klasszikus drámában a polgári mozzanatokot keresi és mutatja ki; bár ezek meglétét nem tagadja, azonban nem döntőnek, hanem másodlagosnak, járulékosnak állítja. Kiemeli a lessingi esztétikáról szóló fejezetet, mint egyik legsikerültebbet, de hibáztatja a francia kapcsolatok elnagyolt, nem eléggé kidolgozott voltát; ugyancsak kiemeli a „Kétféle Schillerről” szóló fejezetet, valamint a „Schiller esztétikai gondolkodásának fejlődéséről” szólót. Különös érdemének tudja be, hogy biztonsággal és könnyedén kezeli a hatalmas szakirodalmat, bár ez néha eredetisége gátjává is válik. Az egészet a magyarországi germanisztika, sőt általában a germanisztika jelentős gyarapodásának tartja, s ezért kandidátusi fokozatra javallja.

Vajda György Mihály válaszában megköszönve opponensei fáradságát, elmélyültségét és jóindulatát, számos észrevételüket elfogadta, különösen ami a Goethe-prológus fejezetet s a Goethe Itáliai utazásáról szólót illette. A „polgári tragédia” kifejezés körül egy félreértést tisztázott: Goethe Iphigeniáját ő „polgári szomorújátéknak” nevezi, mely a humanitásdráma előiskolája; a „polgári tragédia” kifejezését a német polgári osztály tragikus helyzetére vonatkoztatta. Ez nem von le abból, hogy valóban a polgári vonásokat keresi a klasszikus korszak drámaiban; ezt maguk a klasszikus német szerzők jogosítják. Tisztázza azt, hogy a „polgári” jelző ebben a korban alkalmazva még egyáltalán nem pejoratív jellegű: ekkor a feltörő osztály a polgárság volt. Különösebb figyelmet szentelt a másod- és harmadrendű szerzőknek, mert ezek jelzik a közízlést, az olvasói ízlés-szintet; ezeken át látszik, mily kevésbé értette saját kora Goethét és Schillert. A részletkérdésekben adott tanácsokat és helyesbítéseket szinte kivétel nélkül elfogadta.

Az opponensi vélemények s a jelölt válaszában elhangzása utáni vitát *Mályuszné Császár Edit* nyitotta meg, aki a dolgozathoz magyar vonatkozású színháztörténeti szempontból szólt hozzá. Az egykorú magyar műsorokban való tájékozódás segédeszközeinek tisztázása után Gombos Imre „Esküvés”-éről állapította meg, hogy a maga korában nem volt érdemtelen mű. Megvilágította, hogy a Habsburg-birodalomban Mária Terézia korától kezdve tilos volt papi személyt a színpadon szerepeltetni: ezért írják át más nemzetek drámaiban a szereplőket más foglalkozására fordításkor. A dolgozathoz kiemeli a Kotzebue-ról szóló részt, mint egyik legkitűnőbbet. Számos, az egykorú cenzúra-viszonyokkal és hazai előadásokkal kapcsolatos kérdést, kronológiai problémát tisztázott.

A bizottság elnöke, *Turóczi-Trostler József* akadémikus hozzászólásában kiemelte, mily nagyra értékeli a jelöltet és dolgozatát. Majd azt kívánta, hogy a humanizmus és humanitás fogalmait jobban meg kell különböztetni egymás-

tól; tisztázni kellene Schiller és a forradalom viszonyát: egyáltalán, élesebb határt kell húzni a forradalmasító és a forradalmi között. Az antikvítás határában is nagyobb árnyalatosság kifejezését kérte: a goethei átalakítja a tudatot, míg a schilleri pátoszt követel. A kettő drámai nyelve is gyökeresen különbözik egymástól. Ezután számos, a hatáskutatás körébe vágó kisebb filológiai adattal gazdagította a jelenlevők ismereteit.

Vajda György Mihály a felszólalásokra válaszul megköszönte a ténybeli tájékoztatásokat, kiigazításokat. Turóczi-Trostler akadémikusnak adott válaszában Katona Bánk Bánját schilleri típusú drámának mondta, mely a történeti dráma magyar meghonosításának csúcsán áll. Egyben ígérte, hogy amennyiben módja nyílik rá, még ki fogja egészíteni munkáját a klasszikusok drámai nyelvével foglalkozó fejezettel.

A vita lezajlása után a bizottság (*Turóczi-Trostler József* akadémikus elnök, *Nagy Péter* kandidátus titkár, *Klaniczay Tibor* doktor, *Komlós Aladár* doktor, *Juhász né Hajdu Helga* kandidátus, *Mályuszné Császár Edit* kandidátus, *Pukánszky né Kádár Jolán* kandidátus) túlnyomó szótöbbséggel a következő határozatot hozta: „A dolgozat felveti a német klasszikus dramaturgia legfontosabb problémáit s ezek közül számosat megold. Marxista bírálattal illeti a nyugati polgári irodalomtudomány eredményeit, s a német klasszikus dráma problémái felől kitekint a mai dramaturgia kérdéseire. Egyik erénye, hogy a felvetett nehéz és bonyolult kérdéseket világosan tárja fel és boncolja. Az irodalomtörténeti kérdéseket esztétikai igényességgel tárgyalja. Helyenként azonban meghatározásai nem elég következetesek és élesek; s ezért terminológia-használata nem mindig egyértelmű. A német klasszicizmus problematikájának kibontásánál nem elég széles világirodalmi alapból indul ki, s ezért a kérdéseket némelykor túlságosan leegyszerűsíti” — a jelöltet egyben a kandidátusi fokozatra javasolva.

A vitát összefoglalta

Nagy Péter

a bizottság titkára

KOVÁCS FERENC „A MAGYAR JOGI TERMINOLÓGIA KIALAKULÁSA” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1961. december 12-én tartotta a címben megnevezett kandidátusi értekezés vitáját. A vita levezetésére kiküldött bizottság elnöke *Kniezsa István* akadémikus volt; a bizottság titkára *Imre Samu* kandidátus; a bizottság tagjai: *Csizmadia Andor*, *Herman József*, *Horváth Pál*, *Tompa József* kandidátusok.

Elsőnek *Balázs János*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa olvassa fel opponensi véleményét. Bevezetőül rámutat az opponens arra, hogy a külföldi nyelvészeti szakirodalomban az utóbbi időkben egyre nagyobb figyelem fordul a jelentéstan egy újabb iránya, az onomasziológia, vagyis a jelöléstan felé, majd röviden vázolja ennek az irányzatnak a módszertani elveit. Kifejti, hogy Kovács Ferenc ezeket a módszereket jól ismeri, de nem veszi át őket mechanikusan, hanem kitűnő érzékkel alkalmazza hazai viszonyainkra, felhasználva a történettudomány, az irodalomtörténet, a jogtudomány, sőt a magyar és a nemzetközi folklór eredményeit is. Véleménye szerint feltétlenül

helyesen járt el a szerző akkor, amikor a jogi terminológia kialakulását kutatva ezt a komplex módszert választotta, s a vizsgált jelenségeket nemcsak szűkebb értelemben vett nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti szempontból is megvilágította. Hangsúlyozza az opponens, hogy a jelölt nem feledkezett meg arról sem, „hogy a nyelvi jelenségek, különösen a szókincs elemei, a legszorosabb kapcsolatban vannak a társadalommal, s hogy a magyar jogi terminológia, mint a jognak, tehát a társadalmi felépítmény egyik fontos alkotó elemének a kifejező eszköze, kiváltképpen híven tükrözi a társadalom fejlődésében végbement folyamatokat”. Majd rámutat arra, hogy a szerző helyesen járt el akkor is, amikor — felismerve azt, hogy a vizsgált korszakban a magyar jogi terminológia kialakulásának két élesen elkülönülő szakasza van — a keresztyénség felvétele előtti, majd pedig az ezt követő kor —, munkájának első részében jogi terminológiáknak azt a rétegét vizsgálta, amely még a honfoglalás előtti korból való, s kutatásának középpontjába *úr, ország, jog és bíró* szavunkat állította. A továbbiakban részletesen foglalkozott az opponens az értekezésnek az említett szavakat tárgyaló részével, s annak eredményeit egy-két apróbb részlettel kiegészítve elfogadta.

Opponensi véleményének további részében kifejti Balázs János, hogy a jelölt már dolgozata első felében foglalkozhatott volna néhány más olyan ősi szavunkkal is, amelyek jelentésük alapján a jogi terminológia körébe is tartoznak. Ilyen elsősorban az *eskü* és származékai. Ezek a szótári részben szerepelnek ugyan, de érdemes lett volna etimológiai és művelődéstörténeti szempontból is tárgyalni őket, majd rámutat arra: „nem lett volna minden tanulság nélkül honfoglalás előtti, illetve a keresztyénség felvétele előtti jogi terminológiánk elemeit áttekinteni összefoglalólag abból a szempontból is, hogy ezek közül melyek finnugor, illetve ugor eredetűek, melyek és mennyiben tekinthetők török, esetleg iráni eredetűnek, s hogy mi a valószínűsége a török és iráni hatásnak ezen a téren”, ahogy a második korszakkal kapcsolatban a jelölt ezt a szemléletmódot szépen érvényesíti is.

Végül hangsúlyozta az opponens: a jelölt igen eredményes munkát végzett azzal, hogy felkutatta, egybeállította és magyarázatokkal látta el legrégibb magyar nyelvű jogi szövegeinket, s felderítette a vizsgált korra vonatkozóan a bíraskodás területén a magyar nyelvűség körülményeit.

Az értekezést az opponens elfogadta, és a szerző számára a kandidátusi fokozat megadását javasolta.

Székelly György opponens, a történettudományok kandidátusa bevezetőül hangoztatja, hogy Kovács Ferenc értekezése méltán kelti fel nemcsak a nyelvész, hanem a történész érdeklődését is, eredményeit, gazdag anyagát jól hasznosíthatja a nyelvész, a történész és a jogtörténész egyaránt. Az értekezés egy sor fontos jogi fogalomra az eddiginél teljesebb összeállítást hoz, megoldásai a szómagyarázatokban mindig körültekintőek, a szakirodalom, a nyelvészeti források gondos felhasználása jellemzi őket, de ezen túlmenően kiemelkedő ismereteket mutat a disszertáció történeti, jogtörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti kérdésekben is. Az értekezés világnézeti tisztaságról is tanúskodik, szerzője eredményesen kísérelte meg a marxizmus alkalmazását a nyelvtudományi kutatásban.

Rátérve a dolgozat egyes részleteire megjegyzi az opponens, hogy a magyar társadalom fejlődésének megrajzolásában bizonyos tények elkerülték a jelölt figyelmét. Így például a magyar állam kialakulása előtti időkkel foglalkozva részletesebben meg kellett volna vizsgálni a magyar jogi terminológia

szláv elemeinek problematikáját, hisz mint ismeretes, a magyar perjog legősibb szavai (*perel, patvar, pecsét, poroszló, tömlőc*) szláv eredetűek. Részletesebb vizsgálat tárgya lehetett volna a törvénykezéssel kapcsolatos szóbeli eljárás anyanyelvűségének kérdése, a poroszló szerepe ezen a téren, valamint az írásbeliségbe való átmenet kezdetei. A jogi írásbeliség latin nyelvű voltát illetően mélyebb elemzést látna szükségesnek az egyházi befolyás, a kánonjogi műveltség hatása tekintetében. A latin nyelvhez való ragaszkodás ugyanis aligha magyarázható annyira egyszerűen a római jog hatásával, mint ahogy Kovács Ferenc véli.

Az értekezésnek azzal a részével kapcsolatban, amely a legfontosabb jogi műszavakat elemzi, megjegyzi az opponens, hogy az igen hasznos több tudományág szempontjából is. Ennek a résznek eredményeivel általában egyetért, de rámutat arra, hogy az *ország* szó tartalmának fejlődését, a fogalom rendi jellegének kialakulását Kovács Ferenc nem követi nyomon a XV. századig, s így nem is érthetők a jelöltnak *országgyűlés* szavunkra vonatkozó későbbi adatai.

Az opponens véleménye szerint a dolgozat egyik legértékesebb része az *eskü*-ről szóló összeállítás és elemzés; néhány adat, forrásmunka azonban itt is elkerülte a szerző figyelmét. Jogilag és nyelviileg egyaránt gazdag elemzést nyújt a jelölt az eskü szerepének taglalásával a középkori bíráskodásra és a különféle beiktatásokra vonatkozóan, de nem elemzi kellően az egyes eskütípusokat. (Részletesen tárgyalja ugyan a bírósági esküt, de a királyi esküt és az államfőnek teendő hűségesküt éppen csak érinti.) Majd részletesebben foglalkozik az opponens a zsidó alperes számára szóló esküminta problematikájával, s úgy véli, hogy több kérdés tisztázandó még ahhoz, hogy a kérdéses emléket megnyugtatóan legkorábbi esküszövegünknek tekinthessük.

A továbbiakban Székely György néhány apróbb megjegyzést, kiegészítést fűz a jelölt tárgyalta jogi fogalmakhoz, majd a munkában felhasznált, a régebbi történeti irodalom felfogásából vagy adataiból adódó néhány problémát vet fel. Például: bizonyos zavart okoz az értekezésben István király Intelmeinek törvényként való kezelése. Nem tudja magáévá tenni az opponens a szerzőnek azt a felfogását, mely szerint szinte egyenes vonal húzódik a törzsfők és a későbbi uralkodó osztály között. Véleménye szerint a XIII. századi nagyúri-nemesi országos és vidéki közgyűlések nem vezethetők le sem a vezérek tanácsából, sem a királyi tanácsból.

Befejezésül megállapítja az opponens a következőket: „A még további forráskutatási, részletjavítási és elemzési lehetőségek mellett is a disszertáció egyfelől a jogi terminológiai fogalmakat, másrészt a latin és magyar jogi szaknyelv problémáit nemcsak az eddiginél alaposabb, belső összefüggésbe állította, hanem a marxista történeti és jogtörténeti irodalom figyelemre méltó kiaknázásával a nyelvi jelenségeket az eddiginél inkább társadalmi összefüggésekbe tudta vonni. Azaz eleget tett a marxizmus követelményeinek. A disszertációt arra is jó példának tartom, hogy milyen gyümölcsöző a történész-nyelvész együttműködés, egymás eredményeinek figyelembevétele, amire a nyelvtudomány mesterei már nemegyszer utaltak”.

Az értekezést az opponens elfogadta és a szerző számára a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozat megadását javasolta.

A hozzászólók közül *Pais Dezső* akadémikus Kovács Ferencnek az értekezésben található azzal a megállapításával kapcsolatban, hogy — Pais szerint — az *úr* csak a fejedelem, a király címe volt, részletesen kifejti, az erre

a kérdésre vonatkozó régebbi munkáiból és idézve, az *úr* szó jelentésére, a szó jelentésének fejlődésére vonatkozó nézeteit, s nem fogadja el a Kovács Ferenc által neki tulajdonított megállapítást.

Papp László rámutat arra, hogy a XVI. század utolsó negyedében a magyar nyelvű írásbeliségnek szinte minden műfaja megtalálható már. Mégis a XIX. században, amikor a magyar végre hivatalos nyelvvé válik, szinte újra kell összeállítani, megalkotni a magyar jogi terminológiát. Véleménye szerint érdemes lenne megvizsgálni, hogy az alsóbb hatóságok, amelyek a XVI. század végén szép eredményeket mutathatnak fel a magyar nyelvű ügyintézés, a kiadott iratok eredményeket mutathatnak fel a magyar nyelvű írásbeliség, a kiadott iratok magyar nyelvű szerkesztése terén, a XVII–XVIII. században tovább haladtak-e ezen az úton, vagy pedig ők is visszatértek-e a latinnyelvűséghez.

Kniezsa István akadémikus kifejti arra vonatkozó véleményét, hogy számos nyugati országgal ellentétben miért jelentkezik az anyanyelvi hivatalos írásbeliség nálunk viszonylag későn, csak a XVII. század végén. Ennek oka véleménye szerint elsősorban az, hogy nyugaton a jogi írásbeliség a közjegyzői intézményből fejlődött ki. Ez független lévén az egyháztól, a latin nyelvű írásbeliséget viszonylag könnyen kiszorította az anyanyelv. Nálunk a közjegyzői intézmény feladatkörét a hiteles helyek látták el, amelyek viszont az egyház szerves részei voltak; így érthető, hogy — az egyház gyakorlatának megfelelően — nyelvük is a latin volt. A hiteles helyek kizárólagossága a XVI. században, a reformáció térhódításával dől meg, s ekkor kezd jelentkezni a jogi vonatkozású magyar nyelvű írásbeliség is. Az azonban igen valószínű, hogy a törvényeket az Árpádok korában is magyarul hozták, csak megfogalmazásuk történt latin nyelven. Az is szinte bizonyosra vehető, hogy az önkormányzattal rendelkező városokban az ügyintézés és az írásbeliség nemzeti nyelvű volt. Sajnos, a városok ilyen jellegű anyaga nagyrészt elpusztult, vagy legalábbis nem nagyon ismerjük.

A hozzászólások elhangzása után *Kovács Ferenc* válaszol az opponenseknek, illetőleg a hozzászólóknak. Válasza bevezető részében rámutat a téma körülhatárolásával, kidolgozásával kapcsolatos nehézségekre, majd összefoglalja azokat a szempontokat, amelyeket értekezése megírásában követett. Balázs János opponensi megjegyzéseivel egyetért. Jelentős részében elfogadja Székely György megjegyzéseit is. Úgy véli azonban — s ezt az értekezésből vett részletekkel igazolja is —, hogy a latin nyelvhez való ragaszkodást ő sem szűkíti le a római jogi műveltségre mint egyetlen indító okra. Elismeri, hogy valóban nem foglalkozott részletesen a magyar perjog legrégibb szláv eredetű elemeivel, de ez egyrészt nem is volt célja, másrészt *Kniezsa István* eddigi eredményeihez képest lényegesen többet nem is tudott volna adni. Újra kifejti elképzeléseit a dolgozatban tárgyalt zsidó eskümintá eredetére és korára vonatkozóan. Pais Dezső akadémikusnak válaszolva idézi Paisnak a I. OK. VII. 262. lapján található következő sorait: „Eszerint közjogi értelemben az ország nem az urak országa, hanem az úrnak, a királynak országa, dominiuma”. Úgy véli, hogy ezekből a sorokból vitán felül kiderül, hogy mi Pais akadémikus álláspontja ebben a kérdésben. *Kniezsa István* akadémikus azon fejtegetéseivel kapcsolatban, melyet a magyarnyelvűség hiányára vonatkozóan tett, nem kíván részletes választ adni. Úgy látja azonban, hogy más országok közjegyzői hivatalaiban szintén találunk egyházi személyeket, s a nemzeti nyelvű írásbeliség itt mégis tért hódított. Véleménye szerint „hogy az egyházi személyekből álló hiteles helyek emlékei latinul íródtak és megőrződtek, annak az az

oka, hogy a hiteles helyeken általában peres ügyeket, nem utolsósorban birtok-jogi ügyeket kodifikáltak, döntöttek el, és azok értékes okmányok voltak, amelyekre nagyon vigyáztak". Annak okát pedig, hogy a városok előrébb jártak az anyanyelv használatában, abban látja, hogy itt nagy szerepe volt az előretörő polgárságnak.

A vita lezárása után a kiküldött bizottság a következő határozatot hozta: „Kovács Ferenc értekezése a magyar szókincs egyik fontos rétegének, a jogi terminológiának a kialakulását vizsgálja. A szerző a magyar jogi terminológia hatalmas anyagából módszeresen és lényegében helyesen válogatja ki azt a szűkebb réteget, melynek részletes vizsgálata a kitűzött célok elérését leginkább szolgálja. Az így kiválasztott szóanyagot a régi nyelvi források, az eddigi nyelvészeti szakirodalom gondos, kritikai felhasználásával alapos vizsgálat alá veszi, minden egyes esetben figyelmet fordítva a tárgyalt kor társadalmi helyzetének, osztályviszonyainak elemzésére is, bár a történettudomány eddigi eredményeit még gazdagabban is felhasználhatta volna.

Az értekezés világnézeti tisztaságról tanúskodik, meggyőzően mutatja a szerző marxista felkészültségét, sikeres kísérlet a marxizmusnak a szótörténeti kutatások terén való alkalmazására.

Kovács Ferenc munkája elsősorban nyelvészeti jellegű ugyan, de eredményei egyéb társadalomtudományok, elsősorban a jogtörténet, a történettudomány és a művelődéstörténet szempontjából is számottevők.

A bizottság kíváncsún látja, hogy a dolgozat a szükséges módosításokkal nyomtatásban is megjelenjék".

Mindezek alapján a bizottság *egyhangúlag* javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Kovács Ferencnek a nyelvészeti tudományok kandidátusa címet adja meg.

A vitát összefoglalta

Imre Samu

a bizottság titkár

RÁCZ ENDRE „A MAGYAR NYELV KÖVETKEZMÉNYES MONDATAI” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1962. április 18-án tartotta a címben megnevezett kandidátusi értekezés vitáját. A kiküldött bíráló bizottság elnöke *Bárczi Géza* akadémikus volt, titkára: *Imre Samu*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa; a bizottság tagjai: *Berrár Jolán*, *Bereczky Gábor*, *Károly Sándor*, *Nyíri Antal*, *Telegdí Zsigmond*, a nyelvészeti tudományok kandidátusai.

Az opponensek közül elsőnek *Papp István* ismerteti véleményét az értekezésről. A munka szerkezeti felépítésének ismertetése után a szerző által feldolgozott nyelvi anyag néhány kérdését érinti. Elismeri, hogy a magyar irodalmi nyelv, különösen pedig a mai irodalmi nyelvnek vizsgálatához sok érdek fűződik, mégis úgy gondolja, hogy a mai mondattani vizsgálatokban az eddigieknél jóval nagyobb mértékben figyelembe kellene venni a beszélt nyelvet. A következményes mondatok között is szép számmal vannak olyan típusok, amelyek a természetes, vagy éppen a hanyagabb beszédmódnak köszönhetik eredetüket. Hanglemezre, magnetofonra vett szövegek alaposabb vizsgálata bizonyára sokkal bonyolultabbnak fogja majd mutatni a mondat-

tani jelenségek alakulását mint eddig véltük, és sok tanulságos adalékot fog szolgáltatni e jelenségek értékeléséhez.

Megállapítja az opponens, hogy Rácz mondatelemzéseiben a logikai, olykor a stilisztikai szempont az uralkodó. Hiányolja azonban a lélektani szempont alkalmazását. A következményes mellékmondatok egyes fajtái ugyanis laza szerkesztésűek, közel állnak a következtető mondat mellérendelő típusához. Mindenféle laza mondatszerkesztésben asszociációs erők működnek, s a különféle logikai — grammatikai formák megképződését csak a lélektani folyamatok tekintetbevételével tudjuk igazán megérteni és megmagyarázni.

Az opponens véleménye szerint Rácz mintaszerű világossággal, éles logikával jár el az egyes mondat típusok felállításában és jellemzésében, s mindössze a „mondatrészkifejtő” és a „sajátos tartalmú” műszók használatában tanúsít bizonyos következtelenséget, amely azonban alkalmas arra, hogy homályt keltsen, zavart terjesszen.

Rácz Endre alapos munkával és nagy hozzáértéssel igyekszik megrajzolni a következményes mellékmondatok egyes fajtáinak és kifejező eszközeinek történeti kialakulását. Papp István véleménye szerint is nem a szerzőn múlott, hogy a kapott eredmény mégis nagyon sovány. Ez összefügg a szerzőnek azzal a kétségtelenül helyes megállapításával, hogy „mai mondat típusaink a nyelvemlékes korra már jórészt kialakultak”. Az opponens szerint „szinte az a gyanúja az embernek, hogy a mai nyelvéllapotnak mindenre kiterjedő átvizsgálása fejlődéstanilag is gyümölcsözőbb volna, mint a nyelvtörténeti adatoknak bármily alapos számbavétele”. Éppen ezért nem is tartja eléggé meggyőzőnek Rácznak azt a megállapítását, hogy a következményes jelentéstartalom először az ígéhez kapcsolódó mód-, illetőleg fokhatározói mellékmondatokban vert gyökeret, innen terjedt át más mondat típusokba.

A nyelvtörténeti fejezet legsikerültebb részének Papp István azt tartja, ahol a szerző az *oly*, *olyan* utalószó történetével foglalkozik. Egyetért Rácznak azzal a megállapításával, hogy az *ilyen*, *olyan* szóalakoknak a melléknévi szerepe az eredeti, azt azonban, hogy az *-n* névmásképző volna, nem látja bizonyítottnak. Véleménye szerint az *-n* határozórag; az *ilyen*, *olyan* alak az *ilyen*, *módon*; *olyan*, *képpen* értelmezős szerkezetekből alakult ki.

A dolgozat szerkezete az opponens véleménye szerint világos, logikus. Kíváncsúnak látna azonban, ha a szerző már a bevezetésben megadná a következményes mellékmondat rövid definícióját, s már itt érintene bizonyos határjelenségeket. A következtető mondat kialakulásával foglalkozó rész azonban még függelékként sem illik bele a dolgozat szerkezetébe.

Végül elismeréssel szól a fogalmazás világosságáról és elevenességéről. Ez szerinte a tartalmi értékek mellett lényeges formai értéke a dolgozatnak.

Az értekezést Papp István elfogadja.

Tompa József opponens bevezetésképpen nagy elismeréssel nyilatkozik Rácz Endre eddigi nyelvészeti munkásságáról. Nagyon értékesnek tartja az értekezésben feldolgozott példaanyagot. Örömmel állapítja meg, hogy a szerző szinkronia-szemlélete nem öncélú, hogy „mai” példaanyaga bőven tartalmaz századeleji, sőt múlt századi adatokat is, hogy szépirodalmi példái mellett helyet kapnak az újságnyelvi és a nyelvjárási adatok is.

Megállapítja az opponens, hogy vizsgálataiban Rácz Endre a tartalmi és a formai jegyeket mindig egymással való összefüggésükben nézi, s így a módszeres vizsgálat során el-elkülönülő mozzanatok újra meg újra összefonódnak

egymással, s végül egyetlen, igen sokoldalú komplex vizsgálattá egyesülnek. Ennek ellenére a mondattan egészének feldolgozásában ő hasznosabbnak látja a formális szintaktikai összefüggésekre nagyobb súlyt helyező, a magyar nyelvtanirodalomban szokásosabb csoportosítást. Helyesli az opponens, hogy a szerző határozott elvi állásfoglalása ellenére is józan mértéket tart a következményes mondatok határainak megvonásában, lehetőséget ad az átmeneti jelenségek kétféle értelmezésére, s hogy él olykor a típuselhatárolásban mind hasznosabbnak bizonyuló transzformáció módszerével is. Következetesnek és megfontoltnak tartja a szerző műszóhasználatát, s még ott sem rosszallja feltétlenül, ahol ő eltérne tőle. Egyetért nyelvhelyességi állásfoglalásaival és lényegében stilisztikai értékelésével is. A megkövesedett, szólásszerű következményes mellékmondatok egy részét azonban Rácznál bátrabban sorolná a hagyományos fráziskincsbe. Mintaszerűnek tartja Tompa az értekezés történeti részét is, reálisnak látja azt a képet, amit Rácz ennek a mondat-típusnak a kialakulásáról megrajzol. Ő is megemlíti azonban, hogy bár az adott esetben a következtető mondatok kialakulásának bemutatása elfogadható, rendszertani helye a magyarázó mondatok mellett van.

Úgy látja Tompa, hogy az értekezés első, nagy része között, mely a jelenkori formák rendszerét adja, és a második rész között, amely e formák kialakulását vizsgálja a XVI. század elejéig, bizonyos szakadék maradt. Helyesnek látná ezt a munka megjelenése előtt csökkenteni azzal, hogy legalább a fő pozitív és negatív változási vonalakra a XVI. század eleje utáni korokban is utaljon a szerző.

A hozzászólók közül *Berrár Jolán* egyetért Rácznak azzal a feltevésével, hogy a fokhatározói következményes mellékmondatok a módhatározóiból jöttek létre. Úgy látja azonban: az, hogy az *oly*-nak melléknév előtt fokhatározói jelentése volt és van, semmiképp sem bizonyítja, hogy általában is volt fokhatározói jelentése, vagyis hogy ige és igenév mellett is használták. Ő egyre inkább úgy látja, hogy egységes fokhatározói kategória régebben a magyarban nem volt. Megjegyzi továbbá, hogy az *oly* és *mely* szavaknak esetleg valóban bizonyíthatóan határozói eredete semmi esetre sem bizonyítja a magyar jelzői és állítmányi mellékmondatok másodlagos voltát, fokhatározói eredetét.

Balázs János Papp István véleményéhez csatlakozik az *ilyen*, *olyan* eredeztetésének kérdésében, majd a *hát*, *tehát* szavak eredeztetési problémáival foglalkozik.

Nyíri Antal kifejti, hogy véleménye szerint az utaló szó is mondatrész, helyesebb volna tehát az eddigi gyakorlattal ellentétben utaló állítmányról, utaló jelzőről stb. beszélni. Majd rámutat arra, hogy az adatok időrendjéből nem lehet mindig a történeti folyamat időrendjére vonatkozóan is következtetéseket levonni.

Válaszában *Rácz Endre* egyetért Papp Istvánnal abban, hogy a mondat-tani vizsgálatok során a beszélt nyelvet nagymértékben figyelembe kell venni, erre bizonyos mértékig ő maga is törekedett példaanyagának összeállításakor. Részletesen foglalkozik Rácz a „mondatrészkifejtő” és a „sajátos” műszavak kérdésével, s úgy gondolja, hogy az utóbbit bizonyos helyzetekben valóban helyesebb lenne a „nem-mondatrészkifejtő” műszóval felelőlni, amely talán nehezekebb, de szabatosabb. Elismeri, hogy a lélektani tényezők tekintetbevételétől talán túlzottan tartózkodott, s ha jobban számol az asszociációs és appercepciós folyamatokkal, ezek keveredésével, talán közelebb kerülhetett volna egyes laza szerkesztésű mondatminták lényegéhez.

Nem ért egyet Rácz Endre Papp Istvánnal abban, hogy a történeti anyag számbavétele a mondattani kutatásokban szinte egyáltalán nem segít a vizsgált jelenségek fejlődésének megrajzolásában. Véleménye szerint ez a kétségtelenül sok fáradsággal járó munka meghozza a maga gyümölcseit, és úgy véli, neki is sikerült megrajzolni a következményes mondattípusok kifejlődésének főbb vonalait. Az *ilyen, olyan* eredeztetésével kapcsolatban röviden újból összefoglalja erre vonatkozó véleményét, s rámutat arra, hogy Papp István származtatása sem problémamentes.

Az opponensnek a dolgozat szerkezetére tett megjegyzésével egyetért, és az értekezésnek nyomtatásban való megjelentetése esetén a következő mondatokkal foglalkozó függelék elhagyná.

Tompá opponensi véleményével kapcsolatban, minthogy az opponensnek az értekezés egészére vonatkozó számottevőbb ellenvetése nem volt, Rácz Endre elsősorban néhány részletkérdésre válaszol. Tompának azt a kívánságát, hogy a mai és a történeti anyagot tárgyaló részek között mutatkozó szakadékok valamilyen formában próbálja áthidalni, megfontolandónak tartja.

A hozzászólásokkal Rácz Endre lényegében egyetért.

A vita alapján a bíráló bizottság a következő javaslatot hozta: „Rácz Endre értekezése a magyar nyelv következményes mondatait tárgyalja mind a szinkrónia, mind a diakrónia szemszögéből, azaz vizsgálja a következményes mondatok helyét a mai magyar nyelv rendszerében, foglalkozik e mondatfajta típusaival, alaki kérdéseivel, nyelvhelyességi, stilisztikai vonatkozásaival, felvázolja kialakulásuk folyamatát.

A szerző igen gazdag, gondosan megválogatott mai és történeti példanyagot dolgozott fel, kiválóan ismeri a tárgyalt kérdés szakirodalmát, elemzései mélyrehatóak és körültekintőek, így eredményei megalapozottak és reálisak.

A munka igen értékes terméke az újabb nyelvtani irodalomnak.

Mindezek alapján a bíráló bizottság *egyhangúan* javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Rácz Endrének a nyelvészeti tudományok kandidátusa címet adja meg”.

A vitát összefoglalta

Imre Samu

a bizottság titkára

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN „A XVI. SZÁZAD MAGYAR DALLAMAI” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Az 1962. június 11-én tartott vita bíráló bizottságának elnöke: Szabolcsi Bence akadémikus; titkára Maróthy János kandidátus; tagjai Bartha Dénes és Klaniczay Tibor, a tudományok doktorai, Bán Imre kandidátus, Gerézy Rabán tud. munkatárs.

Gárdonyi Zoltán, a zenetudományok kandidátusa, opponensi véleményében emlékeztetett arra, hogy „a 16. század magyar zenéje egyszólamú zene, és a 16. század magyar zenetörténete: dallamtörténet”. Az értekezés egyik fogalmazásával vitázva hangsúlyozta, hogy az egyszólamú dallam is lehet teljesértékű műzene. Az értekezés „voltaképpen nem más, mint ennek a dallamanyagnak a tudományos számbavétele”, amelyben „minden olyan dallam helyet kapott, amelyik 16. században készült magyar verses szöveghez

kapcsolódik". Az összeállítás kritériuma tehát „nem zenei, hanem irodalmi. A dallamgyűjtemény összeállítójának . . . ismernie kellett a 16. században keletkezett magyar verses szövegekre vonatkozó irodalomtörténeti kutatás eredményeit". A dallamok magyar voltának a megítélésében viszont zenei szempontok is érvényesülnek, mégpedig a magyar népzene kutatás által kidolgozott kritériumok.

„Az értekezés legfőbb eredményei . . . azokból a vizsgálódásokból születtek, ahol Cs. T. K. kimutathatóan vagy gyaníthatóan nem magyar eredetű dallamoknak a magyarrá, vagy legalábbis magyarabbá alakulására derít világosságot." Az értekezés érényei közt említi az opponens az egykori szomszédos kultúrákkal való kapcsolatok kutatását, különösen a lengyel kapcsolatokét, ahol „az első eredmények kétségtelenül Cs. T. K. munkájához fűződnek". Fontos eredmény továbbá az antik mértékű 16. századi énekek magyar talajon történt átalakulásának, továbbá a 16. századi ütemes énekverseknek és dallamformáknak az elemzése. A dallami elemzést viszont hiányosnak tartja az opponens.

Ezután Gárdonyi Zoltán polemizál Cs. T. K. egyes elemzéseivel, ahol az értekezés szerinte túlzott módon vagy helytelen ösvényeken igyekszik kimutatni az új magyar népdalstílus elemeinek meglétét a 16. századi dallamokban, hangsúlyozva, hogy az értekezéssel lényegében csak ebben az egy kérdésben opponál. Rámutat viszont a dallamtárban és a jegyzetekben tükröződő gondos filológiai munkára. „Mind ebben, mind pedig a tulajdonképpeni értekezésben nemcsak a 16. századi magyar zene, hanem a vele szoros kapcsolatban levő egykorú magyar verses irodalom történetének alapos tájékozottságú és széles látókörű munkása áll előttünk, aki már eddigi munkásságával is nagy lépéssel vitte előbbre mind a két tudományágat, s akinek 1958 óta közkézen forgó értekezése máris számos további kutatómunkához nyújtott értékes segítséget."

Pirnát Antal, az irodalomtudomány kandidátusa, opponensi véleményében kiemelte, hogy az értekezés „egyszerre adja a század írásban fennmaradt zenei hagyatékának lehetőségig teljes gyűjteményét, s a 16. század magyar zenetörténetének e példásan alapos anyaggyűjtő munkára épített teljes feldolgozását. Bár . . . mint kandidátusi értekezés, bírálatunk . . . tárgyát csak ez utóbbi képezheti, mégis szükséges hangsúlyoznunk, hogy a munka két része elválaszthatatlan egymástól, s hogy a monografikus feldolgozás legmaradandóbb érényei közvetlenül a lelkiismeretesen, és — a munkának a szövegfilológiai részével kapcsolatban biztosan állíthatom . . . — a legkorszerűbb módszerekkel elvégzett anyagfeltárásból adódnak".

Ezután az opponens annak a nézetnek ad kifejezést, hogy „a 15. századi magyarországi huszita mozgalmak és a 16. századi magyar reformáció között kontinuitást jelenlegi tudásunk szerint nem lehet bizonyítani", hogy a magyar protestánsok énekeiben nincsenek a cseh huszita énekekből való közvetlen átvételre utaló egyezések. A lengyel kapcsolatokat illetően újabb adatokkal és társadalmi elemzéssel szolgál. Cáfolja azt a nézetet, hogy Dávid Ferenc lett volna az első magyar unitárius énekeskönyv szerzője, elemmezve Dávidnak és az unitárius áramlatoknak a törekvéseit. Kifejti azt a föltevését, hogy a magyar unitárius énekeskönyvek lengyelnek jelzett dallamai a magyarországi német unitárius gyülekezetek közvetítésével terjedhettek el.

Végül Pirnát Antal az értekezés néhány elvi-szemléletbeni mozzanatával polemizál. „A disszertáció egyes bekezdéseiben véleményem szerint egy korszerűtlen, romantikus színezetű nép- és történelemszemlélet reminiszenciái

jutnak kifejezésre. Ilyen például a magyar nép 'zenei alkatának' . . . statikus jellemzése . . . nem kell különösebb zenei szakképzettség annak belátásához, hogy valamely nép zenekultúrájának jellegét . . . bajosan lehet az adott nép megváltoztathatatlan, örök 'zenei alkatából', illetve hasonló statikusan felfogott 'nemzeti jellegéből' megnyugtató módon magyarázni. Nyilvánvaló, hogy minden művészi tevékenység alapját az azt folytató emberek életviszonyai képezik, s ha ezek az életviszonyok gyökeres átalakuláson mennek keresztül, gyökeresen megváltozik az adott nép, illetve néposztály művészi jellege is." Az, „amit bármilyen téren a nemzeti karakter jellemző vonásának tekintünk, a legtöbb esetben nem a nemzet ködbevesző őskorának öröksége, hanem a közelebbi és távolabbi múltban végbement történelmi fejlődésnek, számtalan 'idegen' kulturális hatás egymásbaötvöződésének s a nagy történelmi korszakfordulókon végbemenő minőségi átalakulásoknak eredménye". Az értekezés egyes történelmietlen megállapításaival vitatkozva kitér arra a naiv közhelyre is, „hogy elveszett régi szerelmi költészetünket . . . a papság semmisítette meg . . . Balassi előtti szerelmi líránk . . . nem az egyházi üldözés miatt veszett el — gondoljunk csak arra, hogy a középkori francia, német, olasz stb. papság sem tanúsított több megértést a szerelmi költészet iránt . . . —, hanem egyedül azért, mert a nyugati lovagi költészettel ellentétben a magyar szerelmi költés írásba foglalásának igénye a jelek szerint csak a 16. században kezdett kialakulni”.

„Méltatlanság lenne természetesen Cs. T. K. munkáját néhány kevésbé szerencsésen megfogalmazott bekezdése alapján megítélni. Meggyőződésem szerint a most szóvártott romantikus nacionalista eredetű közhelyek a munka tudományos használhatóságát csak igen kis mértékben zavarják, és a hasonló botlásokat a szerző további munkáiban, ha a polgári szakirodalom problematikus elvi megállapításait nem mulasztja el minden esetben szembesíteni saját igen alapos történelmi tárgyi tudásával, igen könnyen elkerülheti. Éppen ezért a tanulmány kandidátusi értekezésésként való elfogadását a legmelegebben javaslom”.

Klaniczay Tibor hozzászólásában dicséretre méltónak tartja, hogy az értekezésben az anyagfeltáró jelleg és a monografikus feldolgozás egyesül. Egyetért viszont Pirnát Antalnak az értekezés egyes szemléletbeni mozzanatait illető kritikai megjegyzéseivel. Cs. T. K. a hagyomány és újítás kérdését „kissé konzervatív oldalról közelíti meg”, és elmarasztalandónak tekinti mindazokat a változásokat, újításokat, „amelyek a 16. századi magyar dallamanyag hagyományait . . . feledésbe, . . . vagy legalábbis háttérbe szorították”. Különösen kiugrik ez a 19. század tárgyalásakor, holott „köztudomású, hogy ha valamelyik századnak, akkor éppen a 19. századnak az . . . irányzatai . . . a magyar nemzeti kultúra, irodalom és zene megteremtését tűzték ki célul”. Megjegyzi, hogy a bírált nézet Cs. T. K.-nál sem egyértelmű, mert másutt éppen a 19. század pozitív voltát hangsúlyozza. Utal a magyar polgári fejlődés szakadozott voltára, hozzáteszi viszont, hogy Cs. T. K. túlhangsúlyozza a probléma tragikus oldalait; a „független kis egzisztenciákra épülő polgári életforma” Klaniczay szerint nem a legfontosabb bázisa volt a művészetek fejlődésének a 16. században, mert „a fejedelmi és arisztokrata udvarok kultúrája sokkal lényegesebb volt”. E problémákat az egyes tudományágaknak komplex együttműködéssel kellene tisztázniok.

Papp Géza az értekezést nagyra értékeli, főként, mert „összefoglalta és saját meglátásaival, saját kutatásaival kiegészítve . . . egy műben nyújtotta

mindazt, amit eddig a magyar zenetörténet-tudomány elsősorban Szabolcsi professzor munkáiban produkált". Nem ért egyet azzal, hogy az értekezés a később leírt dallamokat nem a maguk korába elhelyezve, hanem a 16. századi hitelesség szempontjából szemléli. Néhány kiegészítést fűz a 16. századi metrikus dallamokhoz, a szövegforrásokhoz, lényegesnek tartja, hogy a cseh eredetű dallamok jobban eltávolodtak forrásaiktól, mint a németek. A lengyel unitárius kapcsolatok körét újabb adatokkal bővíti.

Maróthy János szerint Cs. T. K. helyesen érezte meg a 16. századi magyar kultúra plebejus jellegét. Kiemeli a paraszti árutermelés fontosságát, a nemzeti kultúra egyes alapelemeinek létrejöttét, a nemzetközi kölcsönhatásnak a népi kultúra szempontjából is mind lényegesebbé váló szerepét, továbbá a népi kultúrában megjelenő hivatásosságot, egyben polemizál Pirnát Antallal, aki a paraszti életformát és kultúrát túlságosan változatlanoknak tekinti. Cs. T. K. munkájának egyik legfőbb érdemét is abban látja, hogy a hivatásos-népi és a nemzetközi kölcsönhatásokhoz gazdag anyagot szolgáltat. Hiányolja viszont a világi mozzanatok kellő kiemelését, holott a 16. században a vallásos énekeket is egyre inkább a születő világi lírai formák hatják át. Szerinte Cs. T. K. eszmei ellentmondásai nem egyszerűen periférikus jellegűek, hanem az egész koncepció bizonytalanságából fakadnak. Bár helyesen átveszi Szabolcsi koncepcióját, amely szerint az új stílusú népdal hosszú történeti folyamat terméke és létrejött a 16. században veszi kezdetét, nem látja ennek eltérését a kodályi koncepciótól, és egyes népzene kutatóink nézeteit tovább szűkítve, a magyarság fő kritériumát az ún. régi stílusban látja. Ezért Cs. T. K. abban a pillanatban kezdi a nemzeti kultúra halálát gyászolni, amikor az valójában születni kezd. Igaz, hogy ezt a koncepciót Cs. T. K. könyvének szinte egész anyaga cáfolja, mégis törekednie kell a továbbiakban az itt rejlő eszmei ellentmondás föloldására.

Csomasz Tóth Kálmán válaszában köszönetet mond az opponenseknek és a felszólalóknak. Gárdonyi Z. bírálata szerint kissé mereven és szűken értelmezi az egyes dallamok közt lehetséges kapcsolatokat. Pirnát A. kiegészítéseit köszöni, de megjegyzi, hogy az életviszonyok meghatározó szerepét maga is vallja. Viszont eközben mégis kialakulnak a népi kultúrában egyes konstans, tartós jellegzetességek, amelyek sajátosságát meghatározzák, és ezek nem vezethetők le maradéktalanul a külső hatásokból. Emellett tény az is, hogy a magyar uralkodó osztályok elszakadása a népi kultúrától nagyobb mérvű volt, mint más országok esetében. Klaniczay Tiborral vitázva kiemeli, hogy a 19. századot ő maga is nagyra értékeli, de annak mégis negatívuma volt, hogy nem kapcsolódott elég szervesen a nemzeti előzményekhez, nevezetesen a 16. századhoz. Klaniczayval szemben hangsúlyozza, hogy a zenekultúra bizonyos fokához „nem elég a rezidencia, ... szabad polgárosodás kell”. *Maróthy J.* bírálatához megjegyzi, hogy ma már nem egy vonatkozásban maga is tovább menne, ha ma írná meg könyvét. Ugy látja, hogy „amilyen mértékben bekövetkezett a ... 16. századi nagy társadalmi lendületből és a nemzeti művelődés első szabad fellángolásából származó dallamanyag elhanyagolása, ugyanolyan mértékben mutatkozik egyéb vonatkozásokban is a magyar református szellemi élet lehanyagatlása”.

Gárdonyi Zoltán újra szót kér, kifogásolja, hogy Cs. T. K. az ő szinte valamennyi észrevételét visszautasította.

Pirnát Antal hangsúlyozza, hogy a paraszti kultúra konzervatív jellegét vagy értékét maga sem akarta tagadni, de az értekezés számos helye ezen

túlmege, és „negatív jelenségnek tekint minden olyan hatást, amely a népzene konzervatív, zárt jellegét megbontja”.

Csomasz Tóth K. rövid viszonzválasza után a *bíráló bizottság* az értekezést *egyhangúlag* elfogadta, mert az „jelentős tudományos mű”, „a magyar zene-történet egy fontos korszakát nagy anyagismerettel és korszerű vizsgálati módszerrel dolgozta föl . . . A bizottság egyben felhívja a jelölt figyelmét, hogy további tudományos munkájában gyümölcsoztesse a bírálatokat, mindenek-előtt azokat, amelyek a történetiség és a fejlődés elvére, népzene és hivatásos zenekultúra kölcsönhatására és saját megfigyeléseinek önállóbb végigvitelére hívták fel figyelmét”.

A vitát összefoglalta

Maróthy János

a bizottság titkára

A ZENE MŰVÉSZI JELENTÉSÉNEK LOGIKÁJA

Ujfalussy József könyve — *A valóság zenei képe* (Zeneműkiadó, Budapest 1962.), amelynek szabatosabb megfogalmazású magyarázó-címét foglaltuk recenziónk címébe, mind a szakemberek, mind az esztétika kérdéseivel foglalkozók szélesebb körében nagy érdeklődést keltett. A könyv már kandidátusi disszertáció formájában termékeny vitákra adott alkalmat, majd sor került a Zeneművész Szövetségben való megvitatására is. Ezenkívül se szeri se száma azoknak a rögtönzött eszmecsereknél, amelyekre megjelenése óta úgyszintén alkalmat adott és ad. Ezeknek a vitáknak egyik fő pontja a dolgozat tárgyának lehetőleg filozófiai igényű meghatározása, a munka természetének minél érzékenyebb kitapintása volt. Tisztázódott, hogy nincsen szó a teljesség igényével fellépő zeneesztétikai rendszer kidolgozásáról, amint sokan hitték, de amit a szerző sehol sem ígért. Akik minden részletében kifejtett marxista zeneesztétikát vártak Ujfalussytól, azok saját ilyen irányú jogos kíváncsiságuknak adtak hangot. — Mindez azt bizonyítja, hogy egy teljes dialektikus materialista zeneesztétika még túl korai lenne, ám azt is, hogy megírhatóságának ideje egyre közeledik.

ZOLTAI DÉNES a Szövetség vitáján és a Magyar Zenében¹ kitűnően határozta meg az „A valóság zenei képe”-t, amikor azt mondta, hogy az prolegomena, bevezetés-féle a zeneesztétikába. A könyv nem tárgyalja a zene tulajdonképpeni jelentés-tudományát — noha számtalan helyen érinti azt —, de e jelentéstan logikájának kifejtésével, a természeti és társadalmi alapjaira való rávilágítással az eddigieknél megalapozottabbá teszi a magasabb szintű zeneesztétikai fejtegetéseket. Nevezetesen az intonáció történelmi-materialisztikus elméletét egészíti ki a zene magyarázatának dialektikus-materialista aspektusával; a B. V. ASZAFJEV és követői által kidolgozott intonáció-elmélet ugyanis ezt az oldalt meglehetősen elhanyagolta. Ami a történelmi konkrét analízis módszerével elért sok és jó tudományos eredmény filozófiai magyarázatának némileg hiányos voltával jár.

Ujfalussy József könyve a zenének, mint tág értelemben felfogott jelentés-nyelvnek az elemi logikáját, szerkezetét tárgyalja. Aszafjev nyomdokain haladva és vele kritikai vitákba bocsátkozva, rendszeres vizsgálat tárgyává teszi e logikát. A szerző mindenekelőtt újra felveti a zene őstörténetére, keletkezésére, korai társadalmi funkcióira vonatkozó régi és sok tekintetben máig nem eléggé tisztázott kérdéseket. Figyelemre méltó az a mód, ahogyan a zene kelet-

¹ ZOLTAI DÉNES: Egy gondolatgazdag zeneesztétikai műről. Magyar Zene IV. évf. 1. szám 1963. február, 50—61. oldal.

kezését a munka tudatformáló szerepének tulajdonítja. A polgári szakirodalomban felhalmozott idevágó adatokkal egybeveti Engels egyes útmutatásait, s óvakodik attól, hogy a munka hatását a zene kialakulásában „pusztán azokra az — egyébként alapvető jelentőségű — órákra” korlátozza, „amikor az ember valóságosan is részt vehet a közös munkában, és annak közvetlen hatására gyakorlódik bele a közös ritmusba, énekbe, mondókákba”. A zene forrását a m á r t á r s a d a l m i szintjén keresi, és megállapítja, hogy az nem „egyszerűen a közös kapálás vagy evezés ténye, hanem a munka-teremtette társadalom egész tudatformáló működése”. Ennek a tételnek részletes és megnyugtatóan szakszerű indokolása után tér rá Ujfalussy a könyv tulajdonképpeni tárgyára, — igen meggyőző gondolatmenet során jutván el a zene szervezettségének addig a fokáig, amikor már jelentéstanról, illetve a jelentések logikájáról beszélhetünk. „A dallamlogika természeti és társadalmi tényezői” című fejezetben nyer kifejtést a zene elemi logikája, két és három tetszés szerinti zenei elem egymáshoz való viszonyának elemzésében, amely elemek logikája minden bonyolultabb zenei képlet ismeretelméleti megfejtéséül szolgálhat. Bármely zenei képlet azonban a zenét hallgató tudatában nem a tér és idő dimenzióinak képzetén kívül jelentkezik. Nekik is megvan a virtuális terük és idejük. Így kerül sor a következőkben a zeneművészet „időbeliségéről” szóló, Hegel és Schelling óta szélében-hosszában elterjedt nézetekkel való polémiára, „A tér, az idő és a történet egysége” szerepének vizsgálatára az úgynevezett zenei kép-nek a jelentésében.

Ez a rész Ujfalussy munkájának méltán legérdekesebb része, annak ellenére, hogy kidolgozása több tudományos kívánnivalót hagy még hátra. Ujfalussy zenei tér-idő szemlélete ugyanis vázlat, további finomításra, pontosabb meghatározásokra szorul. Jelenlegi formájában nem alkalmas például arra, hogy — olyan filozófust, mint Hegel, akár zeneesztétikai vonatkozásban is sikeresen lehessen bírálni az alapján. Az elmélet hibája az, hogy zenei tere és ideje *konstruált* zenei tér és idő: nem a tényleges térben terjedő és tényleges időben elhangzó hang hozza őt virtuálisan létre, hanem a zenetudós, aki e tekintetben önkényesen helyezi el idejében és terében a hangokat . . . Holott a valóságban a tényleges hang speciális m o z g á s a hozza létre a szubjektív zenei időt és teret. — Mindenesetre elengedhetetlenül szükséges a mű következő és készülő idegennyelvű kiadásában a zene objektív és szubjektív „terének és idejének” pontos megkülönböztetése; valamint annak tisztázása, hogy egyik vagy másik mennyiben s p e c i f i k u m a a zeneművészetnek.

Nem részletezhetjük e helyütt azt a sokfelé ágazó, speciálisan zenei problematikát, amely Ujfalussy József könyvében a térben és időben elhelyezett zenei hang esztétikai jelentés-logikája köré kristályosodik. Ujfalussy megkísérli leküzdeni az ún. „affektus-tannak”, a felvilágosodás klasszikus zeneesztétikájának az e tanítás filozófiai alapjául szolgáló XVIII. századi francia materializmus metafizikus vonásaiból fakadó korlátait, amelyeket — megállapítása szerint — az affektus-elméletet túlságosan kritikátlanul továbbfejlesztő szovjet zeneesztétika sem tört át a legutóbbi időig. Szerzőnk lényegesen messzebbre is jut jelentés-logikájában az affektus-teóriánál, amit kétségtelenül zenei tér-idő hipotézise tesz számára lehetővé, ám az utóbbira fektetett túlságos súly végeredményben mégis a mechanikus zene-értelmezés magasabb rendű reprodukciójához vezet. A zenei hangok egymáshoz való viszonyainak m i n ő s é g i oldala elsikkad nála, ezért Ujfalussy „logikai jelentéstana” — zenei logika, jelentéstan nélkül. A jelentéstan továbbra sem más, mint az

intonációs elmélet, amelyet Ujfalussy munkája kiegészít. Ujfalussy jelentés-logikája és a szovjet intonáció-elmélet egymásra utal, a két — egyaránt a marxista zenemagyarázat igényéből fakadó — tanítás szervesen összeillik.

A könyv szerzője elvszerűen és bátran elítéli a zene jelentésrendjének tisztán irodalmi megközelítését, a zenei realizmusnak a közvetlen beszédszerűséggel való összecserélését. Innen ered tiszteletteljes hangú vitája a már említett Aszafjev akadémikussal, aki műveiben többször hitet tesz zene és beszéd mély, elvi rokonságáról. Ez a vita meggyőződésünk szerint, legalább részben, tévedésen alapulhat. Kitűnő zeneesztétánk e munkája tudniillik *alátámasztja* Aszafjev nézetét: az általa kifejtett jelentés-logikának alapfeltétele, hogy a zenét — a nem kevésbé jelentékeny és fontos különbségeken túl — valamilyen „nyelvi jellegű” tükrözésnek tekintse, Aszafjev nézetéhez hasonlóan. A zene — mondja B. V. ASZAFJEV — „nem más, mint a társadalmi tudat által létrehozott, élő intonációkból összetevődő közlési nyelv, ... amelyhez úgy kapcsolódik az alkotás, mint az irodalmi mű a nyelvhez és a beszédhez, amelyből eredt”². A szerző *ezt a tétele*t bizonyítja, akkor is, ha helyel-közzel tiltakozni látszik ellene (helyesebben nem találja ezt elégségesnek). Könyve — más meghatározásban — lényegében nem más, mint a „zenei nyelv” őstörténetének logikai váza és alap-grammatikája, amelyet éppen olyan határ választ el mind a zeneesztétikától, mind a zenetörténettől, mint aminő elválasztja a nyelvtant az irodalmi esztétikától és az irodalom történetétől. Értékét ez nem csökkenti, égetően szükség volt Ujfalussy könyvére: mivel e mű elvi tekintetben elvezet, vagy csaknem elvezet a dialektikus materialista zeneesztétika bejárataig, ha nem is lépi át e kapu voltaképpen küszöbét. Megkerülésével marxista zeneesztétika a jövőben nem lehetséges.

Fejes György

SZAUDER JÓZSEF: A ROMANTIKA ÚTJÁN

(Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1961. 486 l.)

Szauder József kötetében — amelynek tanulmányai nem egyidőben és nem azonos indításból keletkeztek — bevallottan a romantika *kibontakozását, forrásvidékét* illeti a nagyobb rész: „főképpen a kezdetek s az első nagy eredmények évtizedeit és műveit világítják meg” (6.). Innen, s ettől gyűrűznek tova a XIX. század utolsó harmadáig, sőt eléri századunk elejét is.

A romantika problematikája — e kötet tárgya — eleve intenzív elemzést tesz szükségessé, s ez meg is felel Szauder József kutatómódszerének. Tanulmánykötetének ez egyik főerőssége és bizonyos, hogy szilárd fogódzót ad a sokrétű folyamatban való eligazodáshoz. Elemzéseivel mintegy a romantika „anatómiáját” adja. Pontos meghatározásait, a folyamatok határozott körvonalazásait gondos és szigorú logikai rendbe szorított analízis eredményeként kapta meg.

Ez a példamutató irodalomtörténeti analízis fogja össze az időben és tematikában szerteágazó tanulmánykötet anyagát. Csupán utalni szeretnék

² „Jevgenyij Anyegin” (Kísérlet a mű stílusának és zenei dramaturgiájának intonációs elemzésére). Magyarul l.: ASZAFJEV: Az orosz zene mesterei. Fordította Aczél Ferenc. Zeneműkiadó, Bp. 1962. 260. oldal. — Az idézet folytatása: „Ez természetesen nem jelent azonosságot, hanem az emberi beszéd két különböző szükségszerű elágazását, a hangokon, illetőleg a szavakon alapuló nyelvet.”

arra, hogy a pontos meghatározások nemcsak a főszövegnek, hanem az *Utószónak* is jellemzői. Ahogy pl. meghatározza egy-egy tanulmányának jellegét *nagyobb dolgozat* (A romantika kezdeteiről); *összehasonlítás* (Verseghy és Herder értékezés (A romantika útján); *elmefuttatás* (Romantika és lírai realizmus); *összefoglalás* (Vörösmarty pályája); *utószó* (Szindbád születése); *bevezető tanulmány* (Babits Mihály költészete).

Az egymásba kapcsolódó tanulmányok láncolatából különösen három — hármas — csoport emelkedik ki, mintegy felhíván a figyelmet a romantika kezdetének, virágkorának, illetve hanyatlásának elemző vizsgálatára. Ezek: *A romantika kezdeteiről*, *A romantika útján*, *Géniusz száll . . .*; — *Vörösmarty pályája*, *Csongor és Tünde*, *Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből*; — *Szindbád születése*, *Szindbád elmúlása*, *Szindbád Purgatóriuma*.

A romantika kezdeteiről, forrásvidékéről szóló tanulmány már 1954-ben kilépett az akkor elhangzott romantika-vita egyik hozzászólásának alkalmiságából, hiszen a korábbi torzításokkal szemben új, marxista alapokra kellett helyezni a magyarországi romantika kibontakozását, mintegy adalékot nyújtva a romantika ideológiájának kialakulásához. Vagyis elsőrendű vizsgálat tárgyává kellett tenni az első magyar romantikusok világnézetét, irodalmi fel fogását, kritikai vélekedését, folyóiratait, sőt vitáikat is, amelyek 1814 és 1818 közé estek, s elsősorban Berzsenyi, Kölcsey, Katona és Kisfaludy Károly neveivel jelezhetők. Ezt a koncepciót szélesíti ki *A romantika útján* című értékezésében, amelyben az új, romantikus ember- és költő egyéniség alakja bontakozik ki előttünk Kölcsey személyében. S ma már aligha tekinthető véletlennek, hogy az előttünk fekvő könyv is ezt a címet viseli. Azzal, hogy oly tiszta és világos képet ad az újfajta barátságról, a Mester és Tanítvány eladdig ismeretlen kapcsolatáról, az iskolás műveltség új szempontú értékeléséről, a sorsfilozófia — éppen a francia forradalom *utáni* — nálunk is fellelhető határozott nyomairól — mindezzel a magyar literatúrának oly jegyeit mutatja be, amelyek egészen újfajta igényeket jeleztek.

Szauder József nagy érdeme, hogy bebizonyítja a magyar romantikának teljesen, legalábbis döntő részben magyar, hazai feltételekben kereshetjük kibontakozását. Terminológiát, fogalmakat vehettek át, de minderre csak akkor kerülhetett sor, amikor már a feltételek is kialakultak. Egy másik, de ehhez a tanulmányhoz kapcsolódó cikke, a *Géniusz száll . . .* címűre utalva, nagyon szépen nyomon kísérhető, miképpen kellett a német (a Goethe-i, a Schiller-i) *genie*-elméletből kihámozni, ezektől határozottan elválasztani Kölcsey *zseni-elméletét*, amely nem egy ponton az említett német forrásokra több ízben hivatkozik is. Ámde Szauder József e helyen biztos talajon áll: a géniusz és sors kapcsolatát már egy korábban feltárt és meghatározott költő és sors kapcsolatában megvizsgálta és kimutatta, sőt teljesebb történelmi és társadalmi távlatában is rögzítette a forradalom utáni, a történelmet kétségessékedve vizsgáló evolúciós szemléletben. Így kapcsolódnak egymásba „a romantika kezdeteire jellemző ideológiai válság nyomait” vizsgáló, s különböző szempontból és célkitűzésből fakadó tanulmányok.

E nagyszerű, s teljességre is törekvő tanulmánysorozatból azonban — úgy tűnik — hiányzik a maga erőteljesebb vonásaival az az író, aki a kibontakozást végigkíséri: Kazinczy. Igaz, sok szempontból valóban csak *kíséri* a romantika kibontakozását, de e kibontakozásnak megannyi szála hozzá is vezet. Éppen Kölcseyn keresztül: hiszen Szauder József rajzolja meg legszebben azt, hogy az új, romantikus ember s költőtípus, aki Kölcseyben öltött testet,

Kazinczyra mutatóan bontakozik ki, — a Mester és Tanítvány motívumában. A kortársak is Kazinczyhoz kötötték — igaz tévesen — Kölcsey Berzsenyi-bírálatát, s „nem tudták tehát, vagy nem akarták észrevenni azt, hogy romantikus Kölcsey bírálja a romantikus Berzsenyit: azt hitték, hogy Kazinczy hű követője támadja meg Berzsenyit idegen, klasszicista poétika szemszögéből” (38.).

Szerepe nem jelentéktelen, de — a romantika szempontjából — negatív jellegű.

A romantika kibontakozását, e kibontakozás előtörténetét sokkal pozitívabban kíséri az a Kazinczy, akinek alakja szépen kifejtve áll előttünk *A kassai „Érzelmek iskolája”*-ban és *a jakobinus mozgalom felé vezető útjában*. Az előbbiben az élmény és magatartás, magatartás és irodalmi mű kapcsolatának, az utóbbiban az irodalom és politika összefonódásának — később teljesen kiforrott képét kapjuk. Ezek azonban — Szauder József jelzi is kötetében (100–101.) — sejtetőleg-utalólag tárgyalhatók egy korábbi, a romantikát jóval megelőző korszakban.

A romantika kibontakozásának kísérőjeként ad képet Szauder Verseghyről is. Róla szóló tanulmányaiban különösen kitűnik erős analízáló hajlama. Így választja el a felvilágosodás irodalmát a régi magyar irodalomtól, és finoman jelzi azt is, miként szüremlik be a felvilágosodás eszméje, a „törvények szellemének” ideológiája a tételes vallás dogmaiba.

A Vörösmarty-pályakép egészében kap helyet a *Csongor és Tünde*: a költő Kölcsey—Vörösmarty—Petőfi kapcsolatában; a mű pedig Zalán futása—Csongor és Tünde—János vitéz viszonyításban, de úgy, hogy a Zalán futásának már megadta a tágabb összefüggést a Himfy—Berzsenyi klasszikus lírája—Zalán futása összehasonlítással (304.). A Csongor és Tündével kapcsolatos Kölcsey-Vörösmarty—Petőfi sor felállítása különösen szerencsés: „Nemcsak a vágy, a ‚dicső, égi szép’ után — hanem a róla kimondott szó, a vers, a líra hagyománya is közérdekűvé nőtt, messze túl egyéni fájdalmon s lírai konvenciókon. Kölcseytől Petőfiig, az 1810-es évektől a negyvenes évek elejéig hangzanak ennek a szentimentalizmuson túli, romantikus gyötrődésnek forró szavai, de Vörösmarty Csongora — a folyamat közepén, 1830-ban — drámával vezeti át az eddig merőben lírai útkeresést a közösségi élet és gondolat visszhangzóbb pályáira” — írja nagyon találóan Szauder József (323.). Csakhogy ezt az útkeresést elősegítik az 1840-es évek, s végül 1848. A vágy megfogható valósággá válik; nem a múlt, hanem a jelen a fontos, a döntő élményeket nyújtó Vörösmartynak is, Petőfinek is, akik ezt a jelent átérték.

Ehhez a „jelenhez”, már csak mint múlthoz nyúlhatott vissza Krúdy, egy illúziótlan korban. Ebben a korban „született” és „múlt el” Szindbád. Csak idézgeti ezt a múltat, de körötte a valóság más igazságot mutat: a századforduló idején valami rosszat gyanít, sejt, a szürke átlagemberek leszorító világát, melyet megírni is alig érdemes — Szauder József elemzései nyomán csodálatosan bomlik ki Krúdy 1906—1911 közötti periódusa, majd 1913—14 polgári dekadenciája, melyeknek megfelelően, teljes jelképi jelentőségükben kapják a tanulmányok a *Szindbád születése*, *Szindbád elmúlása*, illetve *Szindbád Purgatóriuma* címekeket. S irodalomtörténetileg e tanulmányoknak nagy érdeme, hogy rávilágítanak arra, miért nem lehet a Krúdy realizmusát Mikszáthéval, de legfőképpen Móriczéval mérni: „Nem kritikai realista művész, és sajátos realizmusa nem mérhető Móricz mértékével... Kora valósága, abból merített témái, írói jelleme és világnézete — ezek mérlegelése segítheti az irodalomtör-

ténetet ahhoz, hogy műve igazi értékét az ellentmondó állásfoglalások zűrzavarából kiemelje” (424.). — Ez adhat magyarázatot Krúdy ironikus-nosztalgikus magatartására is, meg arra is, miért áll idegenül egy elszürkült környezetben a költői én, mely korábban önarcképszerű művészi figurákban nyert alakot.

A kötetben szereplő tanulmányoktól elkülönül — jellegénél, célkitűzésénél fogva — a *Kölcssey beszéde a szatmári adózó nép állapotáról* című. Igazi vitairat, a kötet legizgalmasabb tanulmánya, mely azt hivatott eldönteni, vajon ki is írta Wesselényi védőiratát? Egyáltalán, helytálló-e az a korábbi kép a *politikus Kölcsseyről*, amelyet az irodalomtörténet adott? Barta István a Századokban, két ízben is hajtott végre ezen a Kölcssey-képen korrekciót (1959. 2—4. sz.; 1961. 4—5. sz.) Fakszimilékkel, s belső tartalmi jegyek egyeztetéseivel Szauder József igen meggyőzően bizonyítja be, hogy a szóban forgó, s vitatott mű Kölcssey írása. E tanulmányban igen szerencsésen párosul a rendkívül nyugodt kifejtés az erős analízáló hajlammal. A vitairatot végigolvasva, az olvasónak az a benyomása, hogy ebben az esetben e nélkül nem is lehetett volna ily sikeresen megcáfolni Barta István állításait. Emellett Kölcssey autográf „jegyzései” perdöntőnek bizonyulnak e meglehetősen szenvedélyes hangű, s nem kis kérdés körül folyó vitában.

Nagy élményt nyújt Szauder József kötete, amely irodalomtörténetírá-sunknak is, s ezen belől romantika-kutatásunknak, némely vonásában pedig történettudományunknak is nagy hasznára lehet.

Kovács Győző

VIEHZUCHT UND HIRTENLEBEN IN OSTMITTELEUROPA

(Akadémiai Kiadó)

A Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa c. tanulmánygyűjteményünket, amelyet FÖLDES LÁSZLÓ adott ki BELÉNYESY MÁRTA és GUNDA BÉLA közreműködésével, a külföldi folyóiratok különösen elismeréssel méltatják. A *Hessische Blätter für Volkskunde* c. folyóirat (53. évf. 1962) kritikusa, TH. HORNBERGER „csodálatos tudós teljesítményként” könyveli el a kötetet, amelynek tanulmányai a paraszti, a transzhumáló és a nomád állattartással kapcsolatos gazdasági és életformákat kölcsönös etnikai, társadalom- és gazdaságtörténeti összefonódottságukban vizsgálják s kiemeli, hogy a mű ma már úgyszólván elérhetetlen irodalom alapján történeti fejlődésében és változásai-ban a jelenig követve a pásztorkultúra útját az „ismeretek valóságos tárházát” nyitja meg a szaktudománynak. A ljubljanaí *Slovenski Etnograf* lapjain (XV. évf. 1962. 277—278. l.) VILKO NOVAK hasonlóképpen „nemzetközi jelentőségű-nek” ítéli a gyűjteményt, amely egy-egy szűkebb táj állattartásának vizsgálata helyett először kíséri meg a Kárpátok, Magyarország és a Balkán pásztorkultúráját egy sokoldalú összefoglaló képben körvonalazni. Kifejezi reményét, hogy további hasonló kötetek során még árnyaltabb, a szlovák terület problémáival is kiegészített összefoglalás születhet; a délszláv kérdések folytatólagos vizsgálata viszont még világosabbá teszi majd az összefüggéseket más típus-területekkel — elsősorban az Alpokkal és a Mediterraneummal. X. DE PLANHOL a *Revue Géographique de l'Est* című folyóiratban (Nancy, 1962. 3. sz. 311—313. l.) a kötet történeti szemléletét tekinti módszertanilag különösen

hasznosnak s a kiadást „kiemelkedően” értékesnek mondja. Az egyes tanulmányok eredményein túl az összehasonlító feladatok megoldásához szolgálatot tesz a kötetben szereplő terminológiából összeállított, kilen nyelvű állattartási szójegyzék. A *Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie* (Hamburg—Berlin, 77. évf. 2. sz.) kritikusa, a kieli HERRE az állattenyésztés tan szempontjából vizsgálja a munkát s főleg azt a tanulságot emeli ki, hogy a Kárpátok, Magyarország és a Balkán kiemelkedő szerepet játszik Kelet-Európa, Kiszázia és Nyugat-Európa kultúráinak kicserélődésében. A mű, mint írja, „élvezet minden háziállatkutatónak és állattenyésztőnek.” A szófiai *Priroda* (1962. 3. sz. 109—110. l.) szemleírója, V. MARINOV, aki maga is a kötet munkatársai közé tartozik, úgy véli, a Magyar Tudományos Akadémia „büszke lehet rá, hogy a kötet az ő kiadványa”: függetlenül magas szintű tudományos színvonalától mint a nemzetközi tudományos együttműködés iskolapéldája is kiemelkedő fontosságú. A *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* (Stuttgart—Hohenheim, X. évf. 1962. 253—255. l.) ismertetése a kutatás „nagy gazdagodása” mellett azt az ösztönző hatást tartja lényegesnek, amelyet a mű a további kutatás szempontjából képvisel. Az ismertetés szerint a kötet munkatársai példát adtak a kérdéskomplexumra vonatkozó jövőendő össz-európai közös munkához, minthogy a Magyarország—Kárpátok—Balkán-félsziget térségének hagyományát egyszersmind az egész földrész műveltséganyagának egy részeként fogják fel.

Gondolatokban különösen gazdag W. JACOBET méltatása a *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* (VIII. évf. 1962. 479—486. l.) című kiadványban. A kötetbe foglalt tizenkilenc tanulmány — közülük tizenkettő magyar, további hét bolgár, csehszlovák, jugoszláv, lengyel, román és szovjetunióbeli szerzők tollából — a szerző szerint áttöri a kisebb tájakra korlátozódó kutatási szemléletet, szintetikus problémalátásával úttörő munkát végez. Tanulmányonként számbaveszi a kötet lényegesebb tudományos eredményeit s élesen aláhúzza a délkeleti Európa határain túlmutató jelenségeket. Tudománypolitikailag is kezdeményező értéket tulajdonít a különböző népek szakembereit mozgósító vállalkozásnak: hasonló kötetek egyengetik útját az európai állattartás majdani összefoglaló monográfiájához. De — hangsúlyozza Jacobet — már maga a pusztán tény is, hogy e kezdeményezés oly gyümölcsözőnek bizonyult, szükségessé teszi, hogy a Földes László szerkesztette kötetnél ne álljunk meg, hanem tekintsük azt az első állomásnak a hasonló közös publikációk sorozatában. Ezzel nemcsak a néprajz egyik európai perspektívájú szintetikus fejezete felé teszünk lépéseket, hanem a tudományos együttműködés útján a földrész közös történeti kultúrjaira terelhetjük a figyelmet: azokra a műveltségbeli jelenségekre, amelyek egységbe fűzik és összekapcsolják a népeket.

Sándor István

TARTALOMJEGYZÉK

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály előadásai az 1963. évi nagygyűlésen

<i>Szabolcsi Miklós : Magyar irodalom a két világháború közt.....</i>	5
---	---

Vita :

<i>Németh Lajos : Magyar képzőművészet a két világháború közt .....</i>	23
<i>Ujfalussy József .....</i>	26
<i>Illés László : A magyar antifasiszta irodalom néhány problémája.....</i>	32
<i>Szilágyi János .....</i>	39
<i>Szabolcsi Miklós válasza .....</i>	40
<i>Sőtér István elnöki zárszava .....</i>	42

<i>Klaniczay Tibor : A polgári irodalomtörténetírás öröksége és a marxista irodalomtudomány .....</i>	45
---	----

Vita :

<i>Barta János .....</i>	67
<i>Horváth Károly .....</i>	73
<i>Kovács Ágnes .....</i>	75
<i>Gáldi László .....</i>	76
<i>Vajda Gy. Mihály .....</i>	78
<i>Voigt Vilmos .....</i>	79
<i>Szabolcsi Miklós.....</i>	81
<i>Tóth Dezső .....</i>	82
<i>Klaniczay Tibor válasza .....</i>	83

<i>Ortutay Gyula : A magyar népmesekutatás eredményei és feladatai .....</i>	85
--	----

Vita :

<i>Dégh Linda .....</i>	96
<i>Kovács Ágnes .....</i>	99
<i>Korompay Bertalan .....</i>	104
<i>Hont Ferenc .....</i>	108
<i>Ortutay Gyula válasza .....</i>	109
<i>Sőtér István elnöki zárszava .....</i>	112

<i>Gunda Béla : A magyar néprajztudomány időszerű kérdései .....</i>	115
--	-----

Vita :

<i>Bodrogi Tibor .....</i>	125
<i>Barabás Jenő .....</i>	129
<i>Gunda Béla válasza .....</i>	130
<i>Sőtér István elnöki zárszava .....</i>	132

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály vezetőségének beszámolója az 1962. évben végzett munkáról

<i>Sötér István</i> osztálytitkári referátuma	133
Az osztályvezetőség jelentése	145
Vita (összefoglalás)	170

A Kodály-ülésszak anyagából (1962. december 12—14.)

<i>Szabolcsi Bence</i> : Kodály és a világműveltség	175
<i>Denijs Dille</i> : Bartók és Kodály	178
<i>Vargyas Lajos</i> : A népdal mint műalkotás	185

*

Mutatvány a Magyar Irodalom Története c. kézikönyvből

<i>Gyulai Pál</i> (Somogyi Sándor)	195
<i>Kassák Lajos</i> (József Farkas és Szabó György)	224
<i>Kosztolányi Dezső</i> (Kiss Ferenc)	242
<i>Gelléri Andor Endre</i> (Imre Katalin)	265

*

<i>Czeglédy Károly</i> : Čoray-quzi, Qara-qum, Kők-Öng	279
<i>Bertényi Iván</i> : A Toldi Szerelme heraldikája	295

Évfordulók — Megemlékezések

<i>Bóka László</i> : Király György emlékezete	327
<i>Beke Ödön</i> : akadémikus köszöntése (Lakó György)	353

Vita

<i>Gunda Béla</i> : „Életmód és anyagi műveltség” c. doktori értekezésének vitája (Barabás Jenő)	357
<i>Ruzsiczky Éva</i> : „A szókincs különféle rétegeinek szerepe Kazinczy nyelv- és stílus-újításában” c. kandidátusi értekezésének vitája (B. Lőrinczy Éva)	361
<i>Kiss Lajos</i> : „A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben” c. kandidátusi értekezésének vitája (Hazai György)	366
<i>Sebestyén Árpád</i> : „Névutórendszerünk főbb kérdései” c. kandidátusi értekezésének vitája (Imre Samu)	370
<i>Vajda György Mihály</i> : „Tanulmányok a klasszikus német drámai irodalom története és műfaji kérdései köréből” c. kandidátusi értekezésének vitája (Nagy Péter)	373
<i>Kovács Ferenc</i> : „A magyar jogi terminológia kialakulása” c. kandidátusi értekezésének vitája (Imre Samu)	375
<i>Rácz Endre</i> : „A magyar nyelv következményes mondatai” c. kandidátusi értekezésének vitája (Imre Samu)	379
<i>Csomasz Tóth Kálmán</i> : „A XVI. század magyar dallamai” c. kandidátusi értekezésének vitája (Maróthy János)	382

Szemle

<i>Ujjalussy József</i> : A valóság zenei képe (Fejes György)	387
<i>Szauder József</i> : A romantika útján (Kovács Győző)	389
<i>Viehztucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa</i> (Sándor István)	392

Ara: 74, — Ft

Index: 26.500